

ΦΙΛΟΣΟΦΙΑ
п і д ρ υ ч н и к

ΙΛΟ

Олег Шепетяк
Оксана Шепетяк

СОФІ

підручник

Видавництво
МІСІОНЕР
2020

УДК 101
Ш48

Шепетяк Олег, Шепетяк Оксана
Ш48 **ФІЛОСОФІЯ:** Підручник. – Львів: Місіонер, 2020. – 784 с.

В підручнику міститься виклад навчального матеріалу, необхідного для засвоєння студентами; він охоплює основні теми філософського дискурсу. Підручник призначений для студентів та аспірантів вищих навчальних закладів усіх спеціальностей та всіх, хто цікавиться філософією.

ISBN 978-966-658-462-8

УДК 101

Автори:

Олег Михайлович Шепетяк, доктор філософських наук, професор кафедри філософії Київського університету імені Бориса Грінченка, почесний науковий співробітник відділення релігієзнавства Інституту імені Г.С. Сковороди Національної академії наук України, протоєрей Української Греко-Католицької Церкви;

Оксана Тарасівна Шепетяк, кандидат філософських наук, доцент кафедри філософії, соціології та політології Київського національного торговельно-економічного університету.

Рецензенти:

Петро Лаврентійович Яроцький, доктор філософських наук, професор, провідний науковий співробітник Інституту філософії імені Г.С. Сковороди Національної академії наук України;

Іван Федотович Надольний, доктор філософських наук, професор, Заслужений працівник освіти України, академік Академії наук вищої школи України, професор кафедри філософії та соціально-гуманітарних дисциплін Національної академії статистики, обліку і аудиту;

Орися Ігорівна Біла, кандидат філософських наук, завідувач кафедри філософії Українського католицького університету.

**Рекомендовано до друку рішенням вченої ради
Українського католицького університету
(протокол № 3 від 28.10.2020 р.)**

© Шепетяк О.М., Шепетяк О.Т., 2020
© Видавництво "Місіонер", 2020

ЗМІСТ

Пролог.....7

Розділ перший. Історія філософії.....11

Тема 1. Що таке філософія?.....11

Тема 2. Антична філософія.....35

Тема 3. Філософія Середніх віків.....65

Тема 4. Філософія Нового часу.....102

Тема 5. Школи і напрями сучасної філософії.....134

Тема 6. Філософія в Україні.....156

Тема 7. Філософія Далекого Сходу.....185

Тема 8. Філософія Близького Сходу.....213

Розділ другий. Філософія буття і пізнання.....234

Тема 9. Метафізика (філософія буття).....234

Тема 10. Епістемологія (філософія пізнання).....253

Тема 11. Філософія науки.....282

Тема 12. Філософія мови.....317

Тема 13. Семіотика (теорія знака).....347

Тема 14. Філософія свідомості.....370

Тема 15. Логіка (філософія мислення).....389

Тема 16. Герменевтика (філософія розуміння).....415

Розділ третій. Філософія людини.....439

Тема 17. Антропологія (філософія людини).....439

Тема 18. Філософія психології (психологічна теорія)..470

Тема 19. Філософія релігії.....498

Тема 20. Етика (моральна філософія).....521

Тема 21. Естетика (філософія краси).....551

Тема 22. Філософія освіти.....572

Розділ четвертий. Філософія суспільства.....595

Тема 23. Соціальна філософія (теорія суспільства)...595

Тема 24. Філософія історії.....625

Тема 25. Філософія культури.....651

Тема 26. Філософія права.....685

Тема 27. Політична філософія (теорія держави).....712

Тема 28. Філософія економіки (економічна теорія)..747

Додатки.....779

ПРОЛОГ

Видатні давньогрецькі філософи Пітагор і Платон писали, що мудрим, тобто таким, що знає все, є тільки Бог. Людина не може знати все; але вона містить у собі щось божественне, яке уподібнює її до Бога, і ця подібність виражається в її постійному прагненні в усьому бути такою, як Бог. Людині недосяжна божественна мудрість, але вона може її прагнути. Цей процес постійного прагнення мудрості стародавні греки називали філософією. Слово "філософія" означає "любов до мудрості". Кожен, хто шукає мудрість, любить її, є філософом. Філософія, тобто прагнення мудрості, є рисою, притаманною кожній людині, рисою, яка відрізняє людину від усього іншого творіння. Незважаючи на те що філософія є базовою характеристикою кожної людини, не кожного прийнято називати філософом. Будь-яка людська риса дається їй як задаток, потенціал, який людина може розвинути або занедбати. Філософом величають тільки ту людину, яка розвинула цей особливий дар, натренувала свій розум на бачення глибоких змістів. Ті люди, які розвинули в собі дар філософії, наблизились до ідеалу Божественної мудрості більше, ніж інші. Свої думки вони здебільшого передали людству, щоби й інші могли рухатися, основуючись на їхніх здобутках, до досягнення істини. Так, слово "філософія" отримало ще одне значення – надбання філософів. Отож, філософією прийнято називати дві речі: особливі задатки, якими обдарована кожна людина, та надбання тих людей, які зуміли ці задатки розвинути.

Філософію вивчають у навчальних закладах різних освітніх рівнів. Вивчення філософії включає в себе її обидва значення. В процесі вивчення філософії особи, які навчаються, опановують надбання великих філософів, але роблять це не для того, щоби завчити думки інших, а щоби за їхнім прикла-

дом навчитися мислити самостійно. Отже, вивчення філософії має на меті сприяти тренуванню розуму, наближати до істини, розкривати ті змісти, які неспроможний прогледіти філософсько ненатренований розум.

Філософія не оперує сталими категоріями. Вона, хоч поклика на наблизити людський розум до вічних істин, сама перебуває в постійному пошуку. Філософія живе доти, доки тривають філософські дискусії. Впродовж усієї історії людства філософи постійно дискутують: хтось висловлює якісь міркування, обґрунтовуючи їх власними аргументами, хтось інший погоджується або не погоджується з цим міркуванням, спираючись на свої аргументи... Так повинно тривати вічно, бо весь цей процес є постійним наближенням до істини. Філософська дискусія може припинитися тільки у двох випадках: або філософи вже досягли істини і більше немає про що дискутувати, або ж вони втратили інтерес до пошуку істини і припинили дискутувати. Перший випадок в дійсності неможливий, бо, як показав ще Платон, досягти істини може тільки Бог, а не людина. Другий випадок не тільки можливий, а й спостерігається доволі часто. В історії тривали такі періоди, коли люди цікавилися філософією, релігією, наукою і мистецтвом, а в усіх цих сферах точилися жваві дискусії. Це були періоди розвитку цивілізації, культурного сплеску та морально-ціннісного злету людства. Були й інші періоди, коли інтерес до філософії, релігії, науки і мистецтва згасав, коли в центрі уваги людської культури ставали "цінності шлунка", практична доцільність та вузькі технічні компетентності. Це були періоди культурного занепаду. Сучасна освіта немислима без вагомої філософсько-теоретичної складової. Саме тому у провідних університетах світу, які задають тон у царині освіти і науки, частка філософсько-теоретичного навчання зростає. Саме вона є гарантом якісної освіти, адже ж філософія вчить мислити, а людина, яка не опанувала мистецтво мислити, не може бути добрим фахівцем у жодній галузі.

Отож, що означає вивчати філософію, і що потрібно робити для того, щоби її вивчити? Філософія – це постійна дискусія. Займатись філософією означає брати участь у цій дискусії. Для того, щоби брати участь у дискусії, потрібно здійснити декілька кроків. Першим і базовим кроком до філософії є опанування тих аргументів, які вже були висловлені в минулому, адже ж ніхто не зможе вступити в дискусію, допоки

не довідається, про що дискутували і які аргументи висловлювали учасники цієї дискусії до нього. Аргументи деяких учасників дискусії можна почути від них самих. Але, оскільки більшість із них жили в минулі епохи, то про їхні думки і аргументи можна дізнатися тільки опосередковано. Таких середників є два: навчання, під час якого вчитель розповідає про надбання великих філософів і учених минулого, та опрацювання джерел, тобто читання книг і статей, які ці філософи і вчені написали. Без читання книг не буває ані філософії, ані загальної освіченості. Другим кроком до філософії є вміння аналізувати і порівнювати думки та аргументи філософів. Це вміння може з'явитися тільки тоді, коли філософ-початківець багато читає твори своїх попередників, бо без читання філософської літератури він не матиме що аналізувати і порівнювати. В процесі опрацювання джерельної філософської літератури у філософа-початківця рано чи пізно з'явиться якась внутрішня реакція: він погоджуватиметься з одними мислителями та не погоджуватиметься з іншими. Саме в цей момент запалюється іскорка філософії в душі початківця. Втім, не варто поспішати: наявність внутрішньої згоди чи спротиву до прочитаних чи почутих думок – це ще не філософія. Сучасність переповнена популістами, які поспішають висловлювати "свою думку" з будь-якого приводу. Насправді, здебільшого це не власна думка, а тільки реакція на думки інших. Власна думка може з'явитись тільки в тої людини, яка пройшла другий крок до філософії, тобто опанувала вміння аналізувати і порівнювати думки і аргументи інших.

Третім кроком до філософії є здатність оперувати не тільки чужими аргументами, їх аналізувати і порівнювати (хоч без цього філософія неможлива), а формування власних аргументів. Філософ – це людина, яка внесла у філософську дискусію власні аргументи щодо теми, яка є предметом жвавих філософських дискусій. Треба зауважити, що новий аргумент – це не нова парадигма думки. Багато філософів минулого не формували власних парадигм, але були авторами оригінальних аргументів на користь уже створених парадигм, і цим зробили вагомий внесок у розвиток філософії. Так, кантіанці сформували власні аргументи в користь теорії Канта, а томісти – в користь філософії Томи. Отже, філософ – це людина, яка має власні переконання (хай навіть сформовані під натхненням інших мислителів) і може їх аргументувати. Філософ любить

мудрість і шукає її у дискусії з іншими шукачами істини, і цим уподібнюється до Бога, який володіє повнотою істини.

Автори цього підручника не ставлять собі за ціль викласти в ньому все надбання світової і багатовікової філософської дискусії. Це неможливо зробити на сторінках одного підручника, навіть якщо він складатиметься з декількох сотень сторінок. Великою мрією авторів є запалити в душах читачів іскру любові до мудрості, прагнення взяти участь у філософській дискусії, своїми інтелектуальними зусиллями прикластися до сакрального – до пошуку істини, який вабить людей, відколи вони існують. Отож, найбільшою радістю для авторів буде мить, коли читач, прочитавши цю книгу, запалає нестримним бажанням взяти до рук книги класиків філософської думки, щоби в них знайти відповіді на питання, які виникнуть у читача після прочитання цього підручника.

* * *

Висловлюємо щиру подяку всім, хто взяв участь у створенні цього підручника. Передовсім людям, які надихали та підтримували добрим словом і професійними порадами; колегам, які висловлювали критичні зауваження, що дозволило суттєво покращити текст; рецензентам, які були першими читачами цього тексту; видавництву "Місіонер", яке донесло наш текст до читача; нашим студентам, яким викладений тут матеріал презентувався у формі лекцій і які допомогли його апробувати; філологу Ользі Бучек, завдяки волонтерській ретельній праці якої у цьому тексті суттєво зменшилась кількість мовних помилок. Передовсім дякуємо спонсору цього проекту, пану Олегу Стусу, який фінансово підтримав видання цього підручника. Дякуємо також Вам, вельмишановні читачі, за Ваш інтерес до філософії та підручника.

Олег Шепетяк

Оксана Шепетяк

Розділ перший

ІСТОРІЯ ФІЛОСОФІЇ

ТЕМА 1. ЩО ТАКЕ ФІЛОСОФІЯ?

Назва "філософія"

Слово "філософія" використовується у найрізноманітніших значеннях. В побутовій мові філософія ототожнюється з мудрістю. Таке змістове навантаження терміну "філософія" закладене у висловах "філософія життя", "корпоративна філософія", "філософський спокій", "філософське ставлення до життя" тощо. Слово "філософія" також часто вживається в університетському середовищі. Незалежно від того, з якої дисципліни вчений захистив дисертацію, йому присвоюють ступінь доктора філософії. В Західній Європі і Америці філософія є обов'язковим предметом у гімназіях і середніх школах; у багатьох країнах Заходу екзамен з філософії належить до обов'язкових випускних екзаменів при закінченні гімназії чи школи; філософія вивчається студентами всіх спеціальностей. Така увага до філософії в навчальних планах свідчить про її неабияке значення в житті освіченої людини.

Слово "філософія" (φιλοσοφία) грецьке, і складається з двох слів "фіλος" (друг, або той, хто любить) і "софія" (мудрість). Отже, "філософія" означає "любов до мудрості". Вперше це слово використав давньогрецький філософ Пітагор. Він вважав, що мудрим є тільки Бог, а людина не може досягнути мудрості. Однак, людина покликана уподібнюватися до Бога, ставати такою, як він. Наскільки глибоко людина уподібниться до Бога, настільки вона досконаліша. Якщо головною характеристикою Бога є мудрість, то це уподібнення до Бога означає передовсім наповнення мудрістю. Людина – не Бог, а

тому ніколи не стане мудрою, але вона може і повинна намагатись наблизитись до Бога і його мудрості. В цьому її істинне покликання. Тому людина, яка обрала життєвою ціллю реалізувати своє істинне покликання, прагне мудрості, любить її. Таку людину Пітагор називав філософом. Отже, філософ – це людина, яка любить мудрість, шукає істину. Вона приречена на вічну і безрезультатну працю, бо, які би зусилля люди не прикладали до пошуку істини, вона ніколи не буде досягнута в повноті. Сам процес любові до мудрості, вічний її пошук підносить людину понад світ, вириває з тваринного середовища й уподібнює до Бога. Філософія робить людину людиною.

Коли Пітагор вводив поняття "філософія", це слово мало значно ширше значення, ніж сьогодні. Філософ для Пітагора та інших давньогрецьких інтелектуалів – це освічена людина, яка розвиває свої інтелектуальні задатки. Саме звідси походить традиція присвоювати ступінь доктора філософії за захист дисертації в будь-якій сфері, тобто за любов і пошук мудрості. Сьогодні поняття "філософія" неоднозначне: воно означає, по-перше, навчальну дисципліну та напрям підготовки, і, по-друге, загальну мудрість, теоретичні основи будь-якого знання, найглибше прагнення людини.

Філософія і дефініція

Якщо філософія є любов'ю до мудрості, то чим вона відрізняється від інших наук? Це питання є вкрай важливим для окреслення місця філософії в системі знань, особливо зважаючи на те, що їхні предмети збігаються. Щоби відповісти на поставлене питання, необхідно вникнути у структурування людських знань. Знати щось означає розкрити його зміст. Існує тільки один спосіб розкрити зміст об'єкта пізнання. Цей спосіб називають дефініцією, або визначенням. Завжди, коли є потреба пояснити, чим щось є, люди послуговуються дефініцією. Це відбувається як у науковому, так у побутовому пізнанні. Напр., щоби пояснити, що таке квадрат, потрібно сформулювати дефініцію квадрата, а щоби пояснити, що таке іменник, потрібно навести дефініцію іменника. Іншого способу пояснення не існує. Іншими словами, на питання "Що таке квадрат?" адекватною відповіддю є "Квадрат – це геометрична фігура, яка має чотири рівні і попарно пара-

лельні сторони та чотири прямі кути", а щоби відповісти на питання "Що таке іменник?", наводять дефініцію "Іменник – це частина мови, яка має предметне значення і відповідає на питання "хто" і "що"". Наведені дефініції є повними і відповідають усім правилам їх побудови. В щоденному житті люди використовують і неповні дефініції. Якщо дефініція відповідає усім правилам її побудови, вона наукова; якщо ж вона побудована з ігноруванням правил, вона ненаукова.

Всі дефініції, незалежно від того, в якому контексті вони використовуються і зміст якого поняття розкривають, мають однакову структуру. В кожній дефініції вказане поняття, зміст якого потрібно розкрити, і його називають дефінієндумом. У наведених дефініціях дефінієндумами є "квадрат" та "іменник". Другу частину дефініції називають дефінієнсом. В ньому містяться поняття, за допомогою яких розкривається зміст дефінієндуму. У свою чергу дефінієнс будь-якої дефініції поділяється на родові поняття та специфічні ознаки, які відрізняють дефінієндум від усіх інших понять, які входять у родові поняття дефінієнсу. Напр., у наведених дефініції квадрата сказано, що квадрат (дефінієндум) є геометричною фігурою (родове поняття). Але ж геометричними фігурами є також трикутник, коло, ромб тощо. Отже, щоби пояснити, що таке квадрат, замало назвати його геометричною фігурою. Необхідно пояснити, чим він відрізняється від інших геометричних фігур. Для цього наводять ті ознаки, які притаманні квадрату і не характеризують інші геометричні фігури. Практика показує, що з переліком специфічних ознак проблем не виникає, а от із родовим поняттям ситуація складніша.

Якщо хтось береться збудувати дефініцію, то робить це лише з однією ціллю – щось комусь роз'яснити. Якщо всі люди знатимуть, що таке квадрат, тоді ніхто не витратить час і папір, щоби описувати його дефініцію в підручниках із геометрії. Дефініцію квадрату описують тільки тому, що є хтось, хто не знає, що таке квадрат, і автор підручника намагається пояснити йому зміст цього поняття. Але, щоби комусь щось пояснити, потрібно, щоби засоби пояснення й самі були зрозумілими, тобто щоби всі слова, які використовуються у дефінієнсі, були зрозумілими. Отже, щоби пояснити, що таке квадрат, потрібно, аби було зрозумілим, що таке геометрична фігура, бо ніщо не можна пояснити через поняття, які й самі незрозумілі. Отож, щоби збудувати дефініцію,

потрібно спершу збудувати дефініцію того родового поняття, яке входите в неї. А оскільки дефініція родового поняття матиме своє родове поняття, його теж необхідно роз'яснити за допомогою дефініції. Такий ряд не є безконечним; він колись дійде до найзагальнішого поняття, яке вже не матиме більш загального поняття, яке можна було б використати для побудови дефініції. Цей тупик загальності є найбільшим парадоксом пізнання. Розум може пояснити все, ґрунтуючись на найзагальніших поняттях, але пояснити найзагальніші поняття не може. Однак, не пояснивши найзагальніші поняття, неможливо пояснити поняття, які від них походять.

Ця дилема й творить головну відмінність філософії від інших наук. Кожна наука пояснює свій предмет, тобто будує дефініції понять, якими оперує. Втім, жодна з них не спроможна збудувати дефініції найзагальніших понять, оскільки вони взагалі не можуть бути дефінійованими. Це завдання лежить на філософії. Напр., анатомія вивчає, як побудовані органи людського тіла, фізіологія вивчає, як вони функціонують, але ані анатомія, ані фізіологія, ані будь-яка інша галузь знань, яка вивчає людину, не дає відповідь на питання, що таке людина. Оскільки людина є найзагальнішим поняттям у своєму роді, її неможливо дефініювати. Найзагальніші поняття є предметом філософії. Саме перед філософією стоїть завдання роз'яснити, що таке буття, людина, суспільство, держава, економіка, пізнання, мислення, розуміння тощо.

Філософія і світогляд

Оскільки філософія працює з поняттями зовсім іншої природи, аніж наука, вона мусить використовувати інший метод, а також перед нею стоять інші цілі. Якщо завданням науки є вивчення світу, то завданням філософії є його осмислення. Філософ не ставить експерименти і не збирає факти, він лишень інтелектуально споглядає істину. Стародавні греки, в середовищі яких філософія отримала той вигляд, в якому вона нам сьогодні відома, вирізняли два види активності: *πράξις* (практика), що означає діяльність, та *θεωρία* (теорія), що означає споглядання. Теорія вважалась вищим типом інтелектуальної активності, яка дозволяє вникати в істину. Метод філософії – це теорія, тобто споглядання істини. Її не цікавить,

як функціонує людина, її цікавить, що таке людина; її не цікавлять економічні розрахунки, її цікавить, що таке економіка; її не цікавлять відносини між парламентом і урядом, її цікавить, що таке держава. Філософію цікавлять загальні теорії всього.

Отже, завданням філософії є творити світогляд, тобто базові теоретичні основи пізнання. Оскільки світогляд є базовою основою пізнання, його зміст видається настільки очевидним, що в більшості люди й не задумуються над тим, що вони мислять у відповідності до свого світогляду, який був кимось сформований. Напр., більшість європейців не тільки визнають, що світ існує, а й навіть не припускають, що в існуючому світу можна сумніватись. Однак, існування світу не є настільки очевидним, як це видається на перший погляд. Зокрема, буддисти вважають, що світу немає, а те, що люди сприймають за світ, є лишень їхньою ілюзією. Жодне з цих двох абсолютно протилежних переконань не може бути ані доведеним, ані спростованим, бо довести або спростувати можна наукові судження, а існування чи не існування світу є не науковим твердженням, а світоглядом. Те саме стосується будь-яких інших елементів світогляду. Одні люди вважають людину найбільшим творінням Бога, а інші не бачать суттєвих відмінностей між людиною і твариною. Одні люди вважають, що право базується на вічних і незмінних принципах, а інші переконані, що право формується внаслідок людської діяльності. Все це елементи світогляду, які не можуть бути доведеними так, як теорема Піфагора, чи закони гравітації. Від світогляду не можна вимагати доказовості. При цьому необхідно визнати, що наука становить лишень одну частину людських знань, і то не головну. Наука, як би строго не доводились її гіпотези, й сама базується на світогляді.

Світогляд має свої практичні наслідки: він обумовлює всі інші форми пізнання. Якщо європейці переконані, що світ існує, тоді його потрібно вивчати і використовувати. Наслідком цього світогляду є розвиток природознавства і техніки в європейській культурі. Всі закони природи, які учні і студенти вивчають на уроках фізики, хімії, біології тощо, відкриті європейськими або американськими вченими; всі континенти нашої планети відкрили європейські мореплавці, і ніхто не відкривав Європу; більшість технічних винаходів, якими сьогодні користується людство (книгодрукування, авіація, автомобілебудування, інформаційні технології, доказова ме-

дицина тощо), створені європейцями. В індійській культурі такі відкриття не здійснювались лишень тому, що в цій культурі домінує інший світогляд: якщо світу немає, а те, що люди сприймають за світ, є тільки ілюзією, тоді немає сенсу його досліджувати. Дійсністю для індуса є внутрішній світ людини, тому в індійській культурі настільки багато уваги присвячується духовній стороні людини. Практика йоги, медитація, духовні поради індуських гуру чи тибетських лам захоплюють своєю глибиною і проникливістю в таємниці людської сутності. Причиною відмінностей досягнень цих культур є відмінності світоглядів: якщо для європейців світ є дійсністю, то він і став предметом дослідження, якщо ж для індуса чи буддиста цінним є внутрішній світ людини, то він і опинився в центрі всіх культурних надбань представників цих культур.

Філософія є не тільки викладом світогляду інтелектуальною мовою, а й творчим чинником, який творить світогляд. Світогляд не з'являється з нічого. Людина бачить світ крізь призму світогляду, а тому світ є таким, яким є її світогляд. Утім, необхідно пам'ятати, що світоглядні основи будь-яких переконань хтось колись заклав. Напр., економіка будь-якої країни базується на якійсь економічній теорії; кожну економічну теорію хтось сформулював. Концепція вільного ринку, яка є основою економіки розвинених країн Заходу, неможлива без Адама Сміта, який її вперше виклав. Використання експерименту, як методу наукового дослідження, неможливе без Галілео Галілея. Принцип історизму, без якого не мислима сучасна наукова історія, з'явився завдяки Людвігу фон Ранке. Зазвичай пересічні люди віддані якомусь переконанню, навіть не здогадуючись, що це переконання хтось сформулював. Також не завжди можна вказати того генія, який сформував світоглядні основи своєї галузі, бо часто над оформленням світоглядних парадигм працює не одна людина, а величезні групи вчених і мислителів.

Отже, світогляд – це не самовільне утворення, а творчий доробок людей. Тому, щоби зрозуміти, чому щось є таким, а не інакшим, потрібно вникати в теоретичні напрацювання. Єдиною можливістю це зробити є вивчення базових філософських ідей. Оскільки ці ідеї викладені в книгах, то без читання книг неможливе розуміння принципів, на яких ґрунтується світогляд. Немає іншого способу зрозуміти економіку західного світу, як тільки читання творів Адама Сміта, Дей-

віда Рікардо, Джона Кейнса та інших теоретиків економіки. Неможливо зрозуміти історію без читання творів Освальда Шпенглера, Арнольда Тойнбі, Іммануеля Моріса Валлерстайна та інших теоретиків філософії історії. Це стосується будь-якої сфери. Досвід найпопулярніших університетів показує, що підготовка висококваліфікованих спеціалістів вимагає ретельного вивчення класиків. Саме тому університети, які займають перші позиції у світових рейтингах якості освіти, основну увагу в навчальному процесі приділяють не практичним навикам, а теорії, філософії і світогляду.

Розуміння філософських основ світогляду є справою безпеки народів. Найкривавіші диктатури ХХ століття ґрунтувались на ідеологіях, які були спробами відповіді на світоглядні питання їхнього часу. Найбільший опір як нацизму, так і комунізму чинила інтелігенція, тому що їхня освіта дозволяла їм зрозуміти як філософські основи цих ідеологій, так і їх наслідки. Саме тому до концентраційних таборів та під розстріли найчастіше потрапляли високоосвічені люди. Диктатури намагались не тільки знищити освічену еліту, а й не допустити до формування нового покоління освічених людей. Звідси відмінність величини філософсько-гуманітарної складової в освітніх системах країн вільного світу та тоталітарних країн: якщо демократичні країни з високорозвиненою економікою нарощують вивчення філософських і гуманітарних наук, то в тоталітарних країнах гуманітарна складова зменшується.

Моральна відповідальність філософа

Незважаючи на те що світоглядні парадигми та філософські концепції, як і наукові теорії, формулюють люди, філософія не є креатурою творчих людей. Завдання філософа і вченого не вигадати якусь нову концепцію, а знайти істину. Ісаак Ньютон не встановлював закон всесвітнього тяжіння, а тільки відкрив. Бог, створячи світ, встановив його закони, а геніальні вчені виявляють їх і описують. Саме тому прийнято говорити, що вчений відкриває і описує закони природи, а не встановлює їх. Вчений може викласти будь-яку теорію, але істинною є тільки та теорія, яка відповідає дійсності. В історії науки неодноразово з'являлись хибні теорії, або й навіть відверті псевдонаукові фальсифікації. При цьому виявити помилки і

виправити наукові уявлення є вкрай важко. Іноді хибна теорія домінує в науці тисячоліттями. Напр., геоцентризм Клавдія Птолемея був домінуючою теорією в астрономії майже два тисячоліття, аж поки Миколай Копернік замінив її геліоцентричною теорією. Завданням філософії і науки є не тільки формувати теорії, а й відкидати хибні.

Істина одна і незмінна, а філософських концепцій багато. Це означає, що серед них є хибні концепції. Критерієм істинності будь-якої теорії є емпіричні дані. Напр., учений може заявити навіть те, що камінь легший від води, але достатньо кинути камінь у воду, як стане очевидним, що ця гіпотеза хибна. Досвід неспроможний породити нову теорію; це робить виключно творчий геній людини. Але досвід здатен заперечити хибну теорію. Камінь вкинутий у воду не дасть початок новій теорії, але заперечить думку, відповідно до якої камінь легший від води. Так само, досвід не породить філософські концепції, але він спроможний заперечити хибні концепції. Напр., різні країни освоюють свою економічну діяльність на різних економічних теоріях. В результаті, одні країни багаті, а інші бідні. Так, жодна країна, яка розбудовувала планову економіку на основі марксизму, не стала багатію. Всі ці країни бідні, а народи обездолені. Якщо завданням економіки є творити багатства народів, а марксистська економічна теорія призводить до злиднів, то сам досвід показує, що вона хибна. Неможливо запустити штучний супутник, освоюючись на хибній астрономічній теорії. Так само, не можна збудувати добру економіку на основі хибної економічної теорії. Чим швидше економісти викориняють хибні теорії і всі їхні наслідки, тим швидше економіка зможе стати на здоровий фундамент та почати розвиватися. Те саме стосується й права. Скільки би законів не ухвалив парламент, якщо вони не виконуються, народ не ставиться до них із пошаною, а органи державної влади не стежать за безумовним виконанням законів, вся законотворчість втрачає сенс. Виною цього є хибна правова ідеологія, від якої необхідно відмовитись якомога швидше, замінивши її здоровою теорією права, яка би ґрунтувалась на істинних принципах відносин права і держави та правової свідомості.

Якщо істинність філософських теорій та світоглядних парадигм можуть і повинні перевірятись, то для них необхідно чітко визначити критерій істинності. Щоби знайти цей критерій, необхідно задати собі питання, для чого людина пізнає

світ, творить філософію і науку. Все, що людина робить, вона чинить для того, аби жити і бути щасливою. Людина продукує їжу, щоби не померти з голоду, шие одяг, щоби не замерзнути, будує будинки, щоби не померти від природних стихій, утворює поліцію, щоби не постраждати від злочинців, створює пенсійні і страхові фонди, щоби не залишитись без засобів існування, коли втратить працездатність. Життя є універсальним критерієм якості будь-якої світоглядної парадигми. Якщо якась концепція спричинює смерть, вона хибна, і жодні спекулятивні аргументи не можуть її оправдати. Як би красиво і логічно не виглядав марксизм, це – абсолютно хибна теорія, оскільки вона несла смерть: у всіх країнах, де марксизм був панівною ідеологією, здійснювався жахливий терор, який забрав сотні мільйонів людських життів по всьому світі. Радянський Союз і Китай, Камбоджа і Ангола, Чилі й Іспанія, та всі інші країни, де тривалий час чи бодай декілька місяців панував марксизм, були залиті кров'ю невинних людей. Найбільш яскравим доказом хибності марксистської ідеології був Голодомор. Те саме стосується й нацистської ідеології: немає очевиднішого доказу того, що нацизм – хибна ідеологія, як Аушвіц-Біркенау, газові камери та Голокост. Понад десять тисяч загиблих в російсько-українській війні, криваві побоїща у Грузії, бомбардування Сирії тощо є свідченням хибності ідеології російського світу, оскільки ця ідеологія несе смерть, сльози і варварство.

Жодні суспільні трансформації не відбуваються стихійно; всі вони основуються на певних філософсько-світоглядних парадигмах. Жовтневий переворот і червоний терор в Радянському Союзі не відбулися би, якщо би Карл Маркс не виклав і не поширив свої ідеї. Не було би й нацистського терору, якби Адольф Гітлер не сформулював свої згубні погляди. Якщо інженер через злий умисел чи через недбалство погано підключив електричний прилад, і це стало причиною чиєсь смерті, то його притягають до кримінальної відповідальності. Тим більше відповідальні за свої злочинні вчення повинні бути й ті, хто обґрунтував право тоталітарних режимів позбавити життя мільйони людей. Філософ несе моральну відповідальність за наслідки його ідей. Пером можна вбити більше людей, ніж кулеметом.

Втім, неправильно всю вину покладати на авторів згубних ідей. Зазвичай вони нікого насильно не змушували без-

апеляційно приймати їхні ідеї та втілювати їх у життя. Якщо суспільство сприйняло ці ідеї, то й усе суспільство повинно нести за це відповідальність. Очевидно, що провідну роль у поширенні будь-якої ідеології відіграє інтелігенція. Хто, як не університетські професори і шкільні учителі переконували студентів і учнів в істинності ними пропагованих ідеологій? Якщо професор переконав студента в тому, що у цього студента є класовий ворог, а потім цей студент розстріляв свого класового ворога, то кров'ю невинно вбитого заплямлений не тільки кат, а й професор, який перетворив невинну юнацьку душу в ката. Все ж, найбільша вина лежить на тих, хто намагається оправдати хибні філософського-світоглядні парадигми всупереч емпіричним доказам та здоровому глузду. Навіть сьогодні, коли загальновідомою є інформація про злочини нацизму і комунізму, є ті, хто намагаються оправдати ці злочинні ідеології.

В більшості країн світу уряди реагують на злочинні ідеології, встановлюючи обмеження їх поширення. В Україні, яка постраждала від комунізму, у 2015 році був ухвалений "Декомунізаційний пакет", до якого ввійшли: Закон України "Про доступ до архівів репресивних органів комуністичного тоталітарного режиму 1917-1991 років", Закон України "Про засудження комуністичного та націонал-соціалістичного режимів", Закон України "Про правовий статус та вшанування пам'яті борців за незалежність України у ХХ столітті", Закон України "Про увічнення перемоги над нацизмом у Другій світовій війні 1939-1945 років". Схожі закони ухвалені також у багатьох інших країнах, особливо тих, які стали жертвами тоталітарних режимів.

Роль філософсько-світоглядних парадигм обґрунтовує необхідність вивчення філософії та гуманітаристики. Важко сьогодні сказати, чи було би можливим домінування хибних ідеологій, якщо би більшість людей добре знали філософію та могли проаналізувати помилки цих ідеологій. Досвід показує, що, чим вищий рівень гуманітарної просвіти, тим нижчою є здатність суспільства до диктатури. Звідси випливає, що будь-який уряд, який посилює світоглядну просвіту, прагне до побудови вільного та демократичного суспільства, натомість уряд, який обмежує доступ народу до філософської освіти, намагається перетворити його на бездумну масу покірних рабів.

Чітко визначити якість філософсько-світоглядної парадигми дуже важко. Причиною цього є переплетення парадигм. Кожна людина реалізовує у своєму особистому та суспільному житті одночасно різні парадигми: кожна людина одночасно має якісь метафізичні, релігійні, антропологічні, правові, економічні, політичні та інші погляди. При цьому, одна і та сама людина чи одне і те саме суспільство в одній сфері може ґрунтуватися на істинних теоріях, а в інших – на хибних. Яскравим прикладом такої колізії є сучасна західна цивілізація. З одного боку, західні країни багаті, мають високий рівень соціального захисту, якісну медицину тощо. Наслідком цього є висока тривалість і якість життя. Все це свідчить про те, що економічні теорії, на яких ґрунтують своє господарювання західні країни, істинні. З іншого боку, західні країни переживають демографічну кризу, тобто вимирають як нації. Це означає, що якісь елементи їхньої світоглядно-філософської парадигми хибні. Для того, аби визначити ті світоглядні засновки, які призвели до демографічної кризи, необхідно провести різносторонній філософський аналіз.

Періодизація філософії

Розвиток філософської думки поділяється на різні періоди. Першим питанням, пов'язаним із періодизацією, є початок філософії. Відповідь на це питання залежить від того, чим саме є філософія. Якщо філософія – це любов до мудрості, тобто прагнення знайти істину, то таке прагнення людина має відколи вона існує. Отже, філософія з'явилась тоді, коли з'явилась людина. Філософія є невід'ємною діяльністю людини, як мова, дихання чи кровообіг. Людина не може не мислити, як не може не дихати. Отже, при такому розумінні природи філософії шукати її часовий початок немає сенсу. Кожна людина від природи філософ, бо кожна людина любить мудрість і прагне знайти істину.

Якщо ж філософію розуміти як науку, яка має свої методи та чітку фіксацію результатів, то філософія має свої чіткі часові рамки, які окреслюються письмовими творами. Філософія як наука про найзагальніші принципи суцього з'явилась тоді, коли освічені і творчі люди почали обґрунтовано писати на ці теми. Це відбулось майже одночасно у трьох частинах світу:

Греції, Індії й Китаї. В кожній культурі вона характеризується власною специфікою.

Філософія Стародавньої Індії сформувалась в контексті релігійної доктрини, тобто індійські філософи бачили своє завдання в тому, щоби тлумачити віровчення індуїзму. Тому в індійській думці філософія і теологія невіддільні. В індійській філософії сформувались два напрями думки:

- *астика* – ортодоксальний напрям індійської філософії, представники якого визнають авторитет Вед (індуських священних писань) та бачать своє завдання в тому, щоби довести їхній беззаперечний авторитет. Школи астики поділяються не за поглядами, а за темами, які притягували увагу їхніх представників. До астики належать шість шкіл індійської філософії:
  - *веданта*: мислителі цієї школи розвивали питання індуського ортодоксального віровчення, метафізики та основи індійського світогляду;
  - *міманса*: представники цієї школи намагались раціонально обґрунтувати важливість ретельного дотримання релігійних обрядів і ритуалів;
  - *санкхья*: до питань, якими цікавились представники цієї школи, належить проблема поневолення духа матерією та шляхи звільнення людини, тобто теорія сотеріології (вчення про спасіння);
  - *йога*: якщо представники санкх'ї цікавились теорією спасіння, то мислителі школи йоги розробляли практичні духовні поради та техніки звільнення від матерії і духовного удосконалення;
  - *ньяя*: мислителі цієї школи цікавились питаннями логіки теорії пізнання, теорії аргументації та риторики;
  - *вайшешика*: представники цієї школи розвивали філософію природи, проблеми її існування та можливості її пізнання;
- *настика* – неортодоксальний напрям індійської філософії, представники якої відкидали авторитет Вед та індуську релігійну традицію, формуючи взамін власні ціннісні орієнтири. Настика представлена трьома школами:
  - *буддизм* – релігійно-філософська доктрина, яка сформувалась в індійському культурному просторі, але фундатори якої заперечили індуїзм та розвинули власну доктрину спасіння людини. Буддисти переконані, що все суще є ілюзією, а причиною страждань людини є її

бажання, від яких людина повинна звільнитися, щоби позбутись страждань;

- *джайнізм* – релігійно-філософська школа, яка запропонувала власний варіант віровчення, священних текстів і моральної доктрини. Вчення джайнізму ґрунтується на моральному принципі агімса (незавдання шкоди ніякому життю) і на забороні знищувати будь-яку живу істоту;
- *чарвака-локаята* – неортодоксальна школа індійської філософії, яка ґрунтувала своє вчення на матеріалізмі і запереченні основ індуїзму.

Філософія Стародавнього Китаю розглядала зовсім інші теми, аніж індійська філософія. Якщо індійські філософи цікавились передовсім релігійними питаннями, то китайські мислителі найбільше уваги присвятили політично-соціальним проблемам. Китайські філософи намагались відповісти на питання, як потрібно побудувати життя суспільства і держави, щоби всі були щасливі. Всі школи китайської філософії погоджувались із тим, що люди будуть щасливими тільки в такій державі, в якій реалізоване Дао, тобто божественний принцип буття. Але кожна з них відчитувала Дао по-іншому і запропонувала свій шлях побудови ідеальної держави, наголошувала на важливості різних цінностей. Ця філософія представлена такими школами:

- *жу-цзя (конфуціанство)* – філософська школа, представники якої вважали, що запорукою доброї держави є дотримання традицій і звичаїв минулого. Вони вважали, що в минулому китайське суспільство було щасливішим, а тому потрібно в усьому чинити так, як чинили попередні покоління, тоді Дао розкриється, держава буде стабільною, а люди щасливими;
- *дао-де-цзя (даосизм)* – філософська школа, представники якої були переконані в тому, що Дао може самостійно найкращим чином керувати світом. Люди повинні відсторонитися від будь-якої активності і дозволити Дао діяти. Якщо люди не перешкоджатимуть Дао, тоді воно облаштує особисте і суспільне життя кожного найкращим чином;
- *фа-цзя (легісти)* – це філософська школа, представники якої вважали, що народ буде щасливим тоді, коли всі в державі строго дотримуватимуться закону. Оскільки легісти вважали, що народні звичаї перешкоджають верховенству закону, вони пропонували ліквідувати звичаї і традиції;

- *мо-цзя (моїсти)* – філософська школа, учасники якої вважали, що запорукою щастя людей є всезагальна любов. Якщо всі всіх любитимуть, тоді суспільство буде найкращим, а люди щасливими;
- *мін-цзя (школа імен)* – філософська школа, представники якої заперечували існування всезагальної істини та неперушних цінностей, вважали, що будь-яке твердження є відносним, а критерієм істинності є вигода;
- *інь-янь-цзя* – це школа, представники якої намагалась осмислити народні вірування і забобони, і в дотриманні їх бачили запоруку щастя. Згодом ця школа розчинилась у даосизмі.

Філософські парадигми Далекого Сходу лягли в основу культур цього регіону, а в умовах глобалізації мають неабиякий вплив і на західний світ. Європейська філософська традиція почала свій шлях зі Стародавньої Греції, де з'явилися перші філософські та наукові школи та почалися перші наукові дискусії. Вона поділяється на декілька періодів:

- *Антична філософія* – це період розвитку філософії, який тривав упродовж існування Стародавніх Греції та Риму, тобто від VII століття до РХ до V століття після РХ. Антична філософія охоплювала території поселення греків і римлян, тобто Середземномор'я і Близький Схід. Вона поділялася на три підперіоди, кожен із яких відзначається власною специфікою:
  - *досократики* – це філософські школи і окремі мислителі, які мешкали у грецьких полісах Малої Азії та Південної Італії, діяли до Сократа і цікавилися філософськими проблемами природи, намагались знайти ту субстанцію, з якої складається все суще. В цей період діяли мілетська, пітагорійська, елейська, атомістична школи, Геракліт і Анаксагор;
  - *класична грецька філософія* – філософія, представлена трьома атенськими філософами Сократом, Платоном і Арістотелем, які включили у філософський дискурс усе коло можливих питань та сформували найвпливовіші філософські парадигми в усій історії людської думки;
  - *пізня антична філософія або елліністична філософія* – це період античної філософії, який розпочався після війн Олександра Македонського та тривав до падіння Західної Римської імперії. В цей час культури народів, які опинилися під владою Олександра і Риму зміша-

лись, давши початок першої в історії глобалізації. Увагу філософів цього періоду притягували передовсім теми моралі. Філософію епохи Еллінізму презентують стоїцизм, епікуреїзм, скептицизм і неоплатонізм.

- *Середньовічна філософія* – це період європейської філософії, який охоплював Середні віки, основувався передовсім на християнстві, а мислителі цього часу розглядали релігійні питання. Цей період ділиться на:
  - *патристику*, тобто християнську філософію II-VIII століть, коли головними темами дискусій було християнське віровчення і подолання ересей. В цей період діяли Псевдо-Діонізій Ареопагіт, Оріген, Іринеї Ліонський, Амврозій Медіоланський, Августин, Іван Золотоуст, Василій Великий, Григорій Богослов, Єфрем Сирін, Іван Дамаскин та інші;
  - *схоластику*, тобто період християнської філософії VIII-XV ст., під час якого майданчиком дискусій були церковні школи та університети, а головною темою філософського дискурсу була метафізика. В цей період діяли Іван Скот Еріугена, Анзельм Кентерберійський, Альберт Великий, Тома Аквінський, Іван Дунс Скот, Вільям Оккам та інші;
- *Арабська філософія* – це філософія мусульманського середовища перших століть ісламу, коли активно розвивалась мусульманська думка. В той час мусульманські мислителі активно адаптували надбання античної філософії та розробляли понятійно-термінологічний апарат філософсько-богословської думки ісламу. Філософія цього періоду представлена іменами Авіцени, Аверроеса, Сухраварді, Аль-Газалі та інших. Арабська філософія справила величезний вплив на християнську середньовічну схоластику;
- *Філософія Нового часу* – це європейська філософія XV-XIX століть, коли відродились античні філософські теми та розвинулись нові світоглядні парадигми. Цей період доречно розділити на декілька підперіодів:
  - *філософія епохи Ренесансу*: у XV-XVI століттях західноєвропейські інтелектуали захопилися філософською і мистецькою спадщиною Античності, і поставили собі за ціль її відродити. Мислителі епохи Ренесансу багато працювали над перекладами текстів античних філософів і письменників, а також намагалися викласти власні погляди в такому стилі, як це робили їхні античні попередники. В цей період діяли Микола Кузанський, Леонардо да Він-

- чі, Галілео Галілей, Френсіс Бекон, Мішель де Монтень, Марсіліо Фічіно, Ніколо Макіавеллі, Томазо Кампанелла, Томас Мор, Франсуа де Салез, Джордано Бруно;
- *період великих систем*: філософи XVII століття більше не обмежувались відродженням минулого, а поставили собі за ціль дати відповіді на основні питання філософії. В цей час сформувались великі філософські парадигми Рене Декарта, Блеза Паскаля, Ніколя Мальбранша, Вільгельма Ляйбніца, Бенедикта Спінози, Томаса Гоббса та інших;
  - *Англійське Просвітництво*: у XVIII столітті активно розвивалась англійська філософія, мислителі якої поставили собі за ціль підняти рівень освіти народів і цим забезпечити їм щастя. До Англійського Просвітництва належали Джон Локк, Джордж Берклі, Адам Сміт, Дейвід Юм, Ентоні Ешлі Купер граф Шефтсбері, Джеремі Бентам;
  - *Французьке Просвітництво*: у XVIII столітті просвітницькими ідеями захопились французькі філософи, серед яких Франсуа-Марі Аруе Вольтер, Дені Дідро, Жюльєн Офре де Ляметрі, Утьєн Бонно де Кондильяк, Жан Лерон д'Аламбер, Адріан Клод Гельвецій, Жан-Жак Руссо та інші;
  - *Німецьке Просвітництво* або *німецька класична філософія*: просвітницькі ідеї в німецькому інтелектуальному просторі дали початок великих філософських систем Крістіна Вольфа, Іммануеля Канта, Йоганна Готтліба Фіхте, Фрідріха Вільгельма Йозефа Шеллінга, Георга Вільгельма Фрідріха Гегеля та інших;
  - *філософія XIX століття* була багатоманітною на різноманітні концепції. Німецьку філософію цього періоду презентували Артур Шопенгауер, Людвіг Фойєрбах, Карл Маркс, Фрідріх Ніцше. В Данії діяв Сьорен К'єркегор. Французьку філософію XIX століття презентував позитивізм Огюста Конта. Англійську філософію цього часу презентували Герберт Спенсер, Джон Стюарт Мілль та інші.
- *Сучасною філософією* прийнято називати філософські пошуки XX-XXI століть. В цей період розвинулись різноманітні напрями філософії: емпіріокритицизм, неопозитивізм, філософія науки, феноменологія, екзистенціалізм, персоналізм, герменевтика, прагматизм, антропологія, неосхоластика, християнський еволюціонізм, теоцентричний екзистенціалізм, неогуманізм, структуралізм, постмодернізм.

Завдання філософії

Як і будь-що у світі, філософія покликана виконувати певні завдання. Найкращу і найповнішу відповідь на питання про завдання філософії, тобто на питання, яку роль повинна виконувати філософія, дав давньогрецький філософ Платон у розповіді, яка отримала назву "*міт про печеру*". Цю розповідь Платон виклав у "Державі", діалозі між Сократом і Главконом. В цьому міті Платон розповідав про в'язнів, які знаходяться у печері. Вони прив'язані так, що можуть дивитися тільки на стіну печери. Позаду них палає вогонь, і на стіні вони бачать тіні, які відкидають на стіну люди і предмети завдяки світлу полум'я. З плином часу в'язні звикаються з тим, що бачать, і тіні на стіні печери стають для них єдиною реальністю. Вони вірять, що тіні, які вони бачать і є істинним буттям. Врешті, одному в'язню вдалося вирватися з оков і він вийшов із печери, побачив дійсність і зрозумів, що тіні, які він досі спостерігав, це – несправжнє буття. Однак, розгледіти істинний світ важко, оскільки в'язень відвик від сонячного світла, і яскраве сяйво подразнює його очі, спричинюючи біль. Йому потрібні час і зусилля, щоби звикнути зі сонячним світлом і подолати біль в очах. Він повернувся до інших в'язнів, щоби розповісти іншим, що тіні, які вони спостерігають, є оманю, а щоби побачити істинне буття, потрібно звільнитися від кайданів, і вийти з печери. Втім, його заклик та ентузіазм не зустрів особливої підтримки, бо одні лінуються прикладати зусилля, щоби звільнитися від кайданів, інші не вірять, що тіні є ілюзією, а справжнім буттям є щось поза їхнім повсякденним сприйняттям, а ще інші, хоч і розуміють, що істина знаходиться поза їхньою печерою, бояться болі в очах і не хочуть створювати собі дискомфорт.

Цей міт символічною мовою розкриває ситуацію пересічної людини. Люди перебувають у печері та спостерігають тіні, сприймаючи їх за істину. Вони звикли до свого становища і не хочуть покидати зону комфорту заради істини. Втім, у всі часи з'являлись люди, які виривались із оков, покидали печеру та бачили справжній світ. Істина запалювала їх ентузіазмом і нездоланим бажанням відкрити істину всім іншим, але вони зустрічаються зі спротивом тих, яким намагаються допомогти дізнатись правду. Філософія вимагає вийти зі звичного середовища, відмовитись від усталених переко-

нань, розірвати окупи, а результатом цього всього стає біль, спричинений істиною.

Філософія – це важко. Щоби пізнавати істину, потрібно почати мислити самостійно, а це найважча праця, яку може виконувати людина. Значно легше перейняти готові висновки і оцінки, які проголошує диктор з екрану телевізора. Телебачення є настільки популярним тому, що воно звільняє своїх глядачів від необхідності самостійно мислити. Той, хто говорить з екрану, вже все обмислив, тобто зроби́в за людей їхню роботу. І навіть, коли те, що повідомляється з екрану, є лишень тіннями, це не турбує глядачів, бо їм простіше повірити у готову брехню, ніж самостійно шукати істину.

Щоби побачити істину, потрібно зруйнувати окупи, які тримають в'язнів у печері. Це вимагає сміливості та зусиль. Багато людей не тільки не можуть, а й не хочуть розривати ці окупи. Допоки вони в окопах, вони такі, як і всі; їм комфортно у широкому загалі. Як тільки хтось розірве окупи, він стане іншим, ніж усі. Саме тому філософ, самостійний мислитель, пророк, геній зазвичай приречений на нерозуміння оточення та самотність. Це випробування не всім під силу. Більшість обирають вир всезагального божевілля.

Якщо навіть хтось розірве окупи, наразиться на нерозуміння загалу. Він отримає не лаври перемоги, а біль від яскравого сонячного сйва. Коли філософ починає бачити істину, його починає боліти душа за світ та інших людей. Філософія приносить глибокі духовні страждання. Страждання філософа ніколи не стануть зрозумілими оточенню. Він самотній у своєму болі. Саме тому стільки геніїв були нещасливими та закритими у внутрішньому світі.

Незважаючи на те, що справжній філософ приречений на важку інтелектуальну працю, нерозуміння оточення та духовні страждання, осягнення істини приносить неймовірне щастя, яке неможливо описати словами. Якщо філософ – це той, хто любить мудрість, а любов неописанна, то й внутрішню насолоду, яку відчуває філософ, неможливо описати. Це насолода свободою. Однак, діяльність філософа не є настільки безнадійною і невтішною. Філософ – це людина, яка творить світогляд, а отже змінює світ. Бог створив світ, але не встановив, яким цей світ має бути. Це робить людина своєю інтелектуальною діяльністю. Сучасний світ є таким, яким його бачили інтелектуали минулого, видатні філософи і вчені.

Філософські дисципліни

Філософія поділяється на низку дисциплін. Оскільки філософія розглядає найзагальніші поняття, які неможливо дефініювати, то й філософських дисциплін є стільки, скільки існує найзагальніших понять. Деякі галузі філософії виникли тоді, коли з'явилась людина. До таких належать питання про Бога, світ і людину. Ці питання одвічно цікавили людину, а тому завжди були стовпами світогляду. Коли філософією почали займатись професійно, ці питання оформились у відповідні філософські дисципліни. Інші філософські дисципліни виникали тоді, коли з'являлись нові сфери життя людини. Так, філософія науки з'явилась тоді, коли розвинулась наука. Філософія науки не могла з'явитися раніше, ніж виникла наука. Філософія виникла тоді, коли стало зрозумілим, що щось потребує детального аналізу. Напр., мовою людина користується, відколи людина існує, однак філософія мови виникла аж після великих географічних відкриттів. Коли стародавні греки мовою, гідною уваги дослідників, вважали тільки грецьку, а все інше тільки варварськими діалектами, або коли середньовічні західноєвропейські дослідники вивчали виключно латину, то філософія мови була неможливою. Вона виникла тоді, коли європейці побачили мови народів інших континентів і усвідомили, що одну і ту саму інформацію можна виразити різними мовленнєвими способами. Сьогодні у вивченні філософії невід'ємними є наступні дисципліни:

- *Історія філософії* розглядає виникнення і розвиток філософських учень, їхній взаємовплив, філософські дискусії минулого та сучасності. Історія філософії ґрунтується на загальноприйнятій періодизації.
- *Метафізика* або *онтологія* вивчає проблему буття, категорії його пізнання та найбільш загальні поняття, тобто намагається знайти відповідь на питання, чому щось є, що є справжнім буттям і як воно виражається.
- *Епістемологія* або *теорія пізнання* вивчає проблеми знання, пізнання, джерел знання, можливості пізнання, істини та критеріїв істинності.
- *Філософія науки* – це вузькоспеціалізований розділ епістемології, який вивчає наукове пізнання, критерії науковості та теорії науки. Вона намагається знайти закономірності, які б роз'яснили, чому відбуваються наукові відкриття, як

виникають і помирають теорії, яка роль науковця і наукового співтовариства у формуванні наукової картини світу.

- *Філософія мови* вивчає проблему мови, її найзагальніші закономірності, теорії походження мови. Філософія мови є одним із найвпливовіших напрямів сучасної філософії, а її популярність ґрунтується на переконанні, що причиною більшої філософських проблем є недосконала мова.
- *Логіка* – це філософська дисципліна, яка вивчає форми і закони мислення. Її завданням є проаналізувати, як людина мислить, як формує поняття, як з одних суджень впливають інші, які закони керують мисленням.
- *Герменевтика* вивчає проблему розуміння і намагається проаналізувати закони розуміння, його перебіг, роль суб'єкта і об'єкта розуміння.
- *Філософська антропологія* вивчає людину, її походження, сутність, відмінність людини і світу, відношення людини і Бога, людину в суспільстві.
- *Філософія релігії* – це одна із найдавніших філософських дисциплін. Її завданням є пізнання Бога засобами людського розуму, тому до її зацікавлень належать докази існування Бога та аналіз його атрибутів.
- *Етика або моральна філософія* – це філософська дисципліна, яка аналізує принципи людської поведінки, критерії моральної праведності людських учинків, метафізичні та епістемологічні питання моралі, добра, зла.
- *Естетика* – філософська дисципліна, яка вивчає красу, мистецтво, сприйняття красивого, емоційне переживання красивого, критерії краси.
- *Аксіологія* – це філософія цінностей. До кола її інтересів належать духовні, естетичні, історичні, моральні та інші цінності, які визначають вектор життя окремої людини та цілих суспільств, зміни ціннісних орієнтирів тощо.
- *Філософія освіти* – філософська дисципліна, яка вивчає освіту. Освіта стала особливо важливим і складним феноменом сучасного світу. Все життя сучасної людини супроводжується освітою, а тому цей феномен повинен бути осмисленим та знайти своє чільне місце в людському світогляді.
- *Соціальна філософія* – філософська дисципліна, яка вивчає феномен суспільства, соціальні трансформації, людину в контексті суспільства.
- *Філософія історії* аналізує історію, намагається віднайти

закономірності послідовності історичних подій та сформулювати загальну теорію історії.

- *Філософія культури* вивчає природу культури та закономірності її розвитку, відношення між культурою, суспільством, індивідумом.
- *Філософія політики* вивчає феномен політики, до складу якого входить держава та будь-які інститути усупільнення людини, природу влади, зміни уявлень про владу, людину як політичну істоту, цінність держави.
- *Філософія права* вивчає природу права, його походження, правові системи, правову ідеологію. Відношення права до соціальних інститутів.
- *Філософія економіки* вивчає економіку, закономірності її розвитку та намагається знайти універсальну модель економічного життя людства.

Отже, перед кожною філософською дисципліною стоїть завдання проаналізувати найзагальніші поняття та розкрити їхню сутність. Тому головне питання філософії має форму що-питання: що таке буття (метафізика), що таке економіка (філософія економіки), що таке людина (антропологія), що таке суспільство (соціальна філософія). Перелік філософських дисциплін не є сталим. У майбутньому, коли життя людей ще більше ускладниться та урізноманітниться, а науки збагатяться новими знаннями, з'являться нові філософські дисципліни. Єдине, що залишається сталим, це те, що філософія існуватиме доки існує людина, бо людина ніколи не припинить пошук істини.

Repetitio est mater studiorum

1. Слово "філософія" має грецьке походження і означає любов до мудрості. Це поняття вперше використав давньогрецький філософ Пітагор.
2. Людині природно пізнавати, тобто шукати сутність усього сущого. Роз'яснити, чим щось є, тобто розкрити сутність чогось, чи описати зміст якогось поняття означає збудувати його дефініцію (визначення).
3. Будь-яка дефініція має однакову структуру: вона складається з дефінієндуму (поняття, яке визначається) і дефінієнсу (поняття, через які визначається дефінієндум), а дефінієнс

- складається з родового поняття і специфічних ознак, які відрізняють дефінієндум від обсягу родового поняття.
4. Для найзагальніших понять неможливо знайти родову, тобто більш загальне поняття, а тому їх неможливо визначити. Ці найзагальніші поняття вивчає філософія, на відміну від інших наук, предметом вивчення яких є ті поняття, визначення яких можна збудувати.
  5. Розкриваючи найзагальніші поняття, філософія створює світогляд, тобто вихідні і базові постулати всього подальшого пізнання.
  6. Світогляд є не тільки теоретичним описом найзагальніших категорій; він закладає вектор подальшого людського пізнання. Кожна наука пізнає свій предмет, основується на якійсь базовій світоглядній парадигмі.
  7. Оскільки філософи і вчені формують світогляд, то вони повинні нести й відповідальність за свою креатуру. Якщо якась економічна теорія привела людей до злиднів або політична теорія до диктатури, то творці цих теорій є винними у тому, що прирекли інших на нещастя.
  8. Філософія, як і будь-яка інша галузь знань, повинна послуговуватись певним критерієм істинності. Це означає, що не всі філософські теорії є однаково істинними: є істинні філософські теорії, а є й хибні.
  9. Критерієм істинності для філософських теорій є людина і її життя. Якщо політична теорія призвела до кривавого терору, тобто смерті людей, вона хибна; якщо економічна теорія призвела до злиднів, а тому й вимирання націй, вона хибна. Від хибних теорій необхідно відмовитись.
  10. Філософія формує інтелектуальну еліту. Саме тому країни високого культурного, духовного, економічного і політичного розвитку розвивають філософію і гуманітаристику, а країни, які повільно і неуспішно розвиваються, знищують філософію і освіту гуманітарного циклу.
  11. Будь-який тоталітарний режим починає своє панування зі знищення філософії та інтелектуальної еліти, оскільки культура, духовність, філософія, релігія, наука є найбільшим противником диктатури і бездуховності.
  12. Історію філософії поділяють на декілька періодів: антична, середньовічна, новочасна і сучасна. Поряд із цими напрямками європейської філософії розвивались філософії Далекого Сходу і Близького Сходу.

Завдання для семінарського і практичного заняття

- Походження назви і коло досліджень філософії.
- Проблема дефініювання найзагальніших понять.
- Філософія і формування світогляду.
- Теорія і практика філософії.
- Світогляд – основа пізнання та науки.
- Моральна відповідальність філософа.
- Критерій істинності філософсько-світоглядних концепцій.
- Суспільна шкода від хибних філософських парадигм.
- Філософія як рушій змін людини і суспільства.
- Декомунізація і законодавче подолання хибних парадигм.
- Початки філософії як загальнолюдських пошуків істини та науки.
- Школи і напрями античної філософії.
- Школи і напрями індійської філософії.
- Школи і напрями китайської філософії.
- Школи і напрями арабської філософії.
- Школи і напрями філософії Нового часу.
- Школи і напрями філософії ХХ-ХХІ століть.
- "Міт про печеру" і завдання філософії.
- Філософія як протидія тоталітаризму і диктатурі.
- Роль філософії у формуванні освіченої особистості.
- Загальнопросвітницька роль філософії.
- Зміст, значення і роль вивчення історії філософії.
- Зміст, значення і роль вивчення метафізики.
- Зміст, значення і роль вивчення епістемології.
- Зміст, значення і роль вивчення філософії науки.
- Зміст, значення і роль вивчення філософії мови.
- Зміст, значення і роль вивчення логіки.
- Зміст, значення і роль вивчення герменевтики.
- Зміст, значення і роль вивчення антропології.
- Зміст, значення і роль вивчення філософії релігії.
- Зміст, значення і роль вивчення етики.
- Зміст, значення і роль вивчення естетики.
- Зміст, значення і роль вивчення аксіології.
- Зміст, значення і роль вивчення філософії освіти.
- Зміст, значення і роль вивчення соціальної і політичної філософії.
- Зміст, значення і роль вивчення філософії історії.
- Зміст, значення і роль вивчення філософії культури.
- Зміст, значення і роль вивчення філософії права.
- Зміст, значення і роль вивчення філософії економіки.

Література, джерела, базові тексти

- Надольний, Іван. *Філософія*. Київ: Вікар, 1997.
- Appiah, Kwame Anthony. *Thinking it Through. An Introduction to Contemporary Philosophy*. Oxford University Press, 2003.
- Aristotle. *The Metaphysics*. London: Penguin, 1998.
- Bacon, Francis. *Novum Organum, sive indicia vera de Interpretatione Naturae* (1620). Nabu Press, 2012.
- Bochenski, Joseph Maria. *Wege zum philosophischen Denken. Einführung in die Grundbegriffe*. Freiburg: Herder, 1959.
- Brandt, Reinhard. *Philosophie. Eine Einführung*. Reclam, 2001.
- Carnap, Rudolf. *Einführung in die Philosophie der Naturwissenschaften*. München: 1969.
- Detel, Wolfgang. *Grundkurs Philosophie*. Stuttgart: Reclam, 2007.
- Ferber, Rafael. *Philosophische Grundbegriffe*. Beck, 2003.
- Hahn, Hans; Neurath, Otto; Carnap, Rudolf. *Wissenschaftliche Weltauffassung. Der Wiener Kreis*. Wien: Artur Wolf Verlag, 1929.
- Harrison-Barbet, Anthony. *Mastering Philosophy*. MacMillan Education, 1900.
- Husserl, Edmund. *Philosophie als strenge Wissenschaft*. Felix Meiner, 2009.
- Jaspers, Karl. *Philosophie und Welt. Reden und Aufsätze*. München, 1958.
- Koyré, Alexandre. *Études galiléennes*. Paris: Hermann, 1939.
- Quine, Willard Van Orman. *Word and Object*. MIT Press, 1960.
- Reiner, Hans. *Philosophieren. Eine Einleitung in die Philosophie*. Oberried: PAIS-Verlag, 2002.
- Russell, Bertrand. *The Problems of Philosophy*. Williams and Norgate, 1912.
- Sinclair, Alistair J. *What is Philosophy? An Introduction*. Dunedin Academic Press, 2008.
- Вітгенштайн, Людвіг. *Tractatus Logico-Philosophicus. Філософські дослідження*. Київ: Основи, 1995.
- Декарт, Рене. *Метафізичні роздуми*. Київ: Юніверс, 2000.
- Марк Аврелій. *Наодинці з собою. Роздуми*. Апріорі, 2018.
- Платон. *Держава*. Київ: Основи, 2000.
- Спіноза, Бенедикт. *Теологічно-політичний трактат*. Харків: Фоліо, 2018.
- Флек, Людвіг. *Як постає та розвивається науковий факт. Вступ до вчення про мисленевий стиль і мисленевий колектив*. Чернівці: Книги-XXI, 2019.

ТЕМА 2. АНТИЧНА ФІЛОСОФІЯ

Визначення і періодизація

Перший період розвитку європейської філософії називають античною філософією. Термін "античність" походить від латинського слова "antiquus" (старий). Незважаючи на значення цього слова, Античністю прийнято називати не все, що відбувалось давно. Античністю називають культуру Стародавніх Греції та Риму в період від їхнього зародження (VII ст. до РХ) до занепаду Римської імперії (V ст. після РХ). Отже, коли йдеться про культуру Стародавніх Греції чи Риму, їх зазвичай називають античними. Однак, єгипетську чи перську культури цього ж періоду називають не античними, а стародавніми. Античну філософію ділять на три періоди:

- *філософія досократиків* – це період, який тривав від VI ст. до IV ст. до РХ, тобто до початку діяльності Сократа. В цей період філософи ставили собі за головну ціль знайти архе, тобто першопричину всього, що існує;
- *класична грецька філософія* тривала у IV ст. до РХ, тобто в час, коли діяли три найбільші філософи давнини: Сократ, Платон і Арістотель, які заклали основи всієї подальшої філософської думки;
- *філософія Пізньої Античності* або *філософія епохи Еллінізму* – це період, який розпочався після завоювань Олександра Македонського і тривав до падіння Римської імперії, а темою філософії цього часу була мораль.

Теренами поширення античної філософії став увесь простір поширення грецької та римської культур. В Античності греки заселяли величезну територію, яка охоплювала Балканський, Анатолійський та Апеннінський півострови, а також все північне побережжя Середземного моря. Греки до Олександра Македонського не створювали цілісної імперії, а розбудовували невеликі поліси (міста-держави), в кожному з яких розвивався власний соціальний устрій: від демократії (Атени) до диктатури (Спарта). Після включення Греції у склад Римської імперії простором античної філософії стала вся імперія.

Досократики

Філософські школи Ранньої Античності, які об'єднані під збірною назвою досократиків, походили з різних грецьких полісів Малої Азії та Італії. Головним завданням, яке вони собі ставили, було осмислення сутності світу, в якому живе людина.

- Першою філософською школою, згадки про яку збереглися, є *мілетська школа*, яка виникла в грецькому місті Мілеті в Малій Азії. Головне питання, яке поставили перед собою представники цієї школи – це питання про основу всього суцього: у світі присутня величезна кількість найрізноманітніших речей, утім чи не складаються всі вони з однієї речовини, здатної набирати різні форми та видозмінюватися? Таку речовину прийнято називати *архе* (ἀρχή), тобто "основа". Школа відома завдяки трьом філософам, які ставили собі за ціль визначити, чим є архе:
  - Першим відомим представником цієї школи був *Талес*. Він вважав, що архе всього суцього – це вода. Вода спроможна набирати всі три можливі стани матерії (твердий, рідкий і газоподібний); без води не може з'явитися ніщо живе. Всі речі, на його переконання, є лишень різними станами води. Однак, вода для Талеса – це не просто матерія. Вона жива, одухотворена й божественна. Тому всі речі, які існують у світі, складаються з води, і є живими та одухотвореними.
  - Послідовником Талеса був *Анаксимандр*. Він продовжував міркування Талеса. Якщо архе – це основа, з якої складене все, тоді воно не повинно мати ніякої форми, а має бути чистим хаосом і чистою потенційністю, яка актуалізується, набираючи форми. Виходячи з цього, Анаксимандр стверджував, що ніщо з того, що можна спостерігати у світі, не є архе. Архе можна назвати тільки щось, що не має ніяких меж, окреслень і не може бути описаним. Тому єдине, що можна сказати про архе, це те, що воно є апейрон (ἄπειρον), тобто неокреслене. Апейрон, як і вода Талеса, одухотворений і божественний.
  - Третій представник мілетської школи – *Анаксимен*. Він стверджував, що серед усього суцього найважче піддається якимось описам повітря. Ніхто не може відчутти повітря ані дотиком, ані смаком, ані нюхом, ані побачити зором. Але коли повітря недостатньо, то його від-

сутність відчуває кожен. Це означає, що повітря є, але його неможливо сприйняти чи описати. Якщо воно не підлягає описам, воно і є апейрон архе.

Мілетська школа діяла у VI столітті до РХ. В 494 році ця школа припинила свою діяльність, оскільки Мілет був знищений внаслідок війни. Але вплив цієї школи на подальший філософський дискурс був величезним.

- В кінці VI і на початку V століття в малоазійському грецькому полісі Ефесі діяв видатний філософ *Геракліт*. Він зосередив свої міркування на проблемі змінності світу. Все суще постійно змінюється: речі з'являються і зникають, живі істоти народжуються і помирають, все постійно рухається. Якщо все змінюється, то рух є єдиною загальною характеристикою сущого. З усього, що є у світі, найбільш змінним є вогонь, адже ж його полум'я постійно мерехтить, і ніколи не зупиняється. Тому саме вогонь Геракліт ставить в основу всього сущого, як Талес воду, а Анаксимен повітря. Однак постійний рух у світі не є хаотичним: всі рослини ростуть крону догори і корінням донизу, а не навпаки, вода завжди тече зверху донизу; Сонце завжди сходить на Сході, а заходить на Заході; людина спершу народжується, і лишень опісля помирає, а не навпаки. Це означає, що постійні зміни у світі підпорядковані вічному і незмінному закону, який всім управляє. Цей закон Геракліт називав Логосом. Грецьке слово "λόγος" (логос) має багато значень, одне з яких – розум. Використавши це поняття, Геракліт показав, що світ збудований за принципами розуму. Оскільки світ укладений логічно, розум може його пізнавати.
- У VI столітті в Південній Італії виникла філософська школа, заснована Пітагором. Цю школу називають *пітагорійським союзом*. Мислителі цієї школи поставили собі за ціль знайти те, що присутнє в усіх речах і є базовим принципом побудови речей. Такий базовий принцип пітагорійці бачили у числі. Число – це категорія, якій підпорядковане все у матеріальному світі. Немає фізичної чи хімічної властивості речі, яку би не можна було порахувати числом. Число перетворює хаос (χάος) у порядок (κόσμος). Для пітагорійців число було не тільки засобом обрахунку, а раціональним принципом, на якому ґрунтується світ. Бог творив світ методами математики. Тому число є божественним принципом світу. Пітагорійський союз був не тільки групою вчених, а й релігійною

общиною, для якої число було предметом релігійного вшанування і медитації, позаяк саме через число і ним привнесений лад Бог виразився у світі. Вважається, що саме Пітагор уперше використав слово "філософія".

- Важливу роль у філософії епохи досократиків відіграла *елейська школа*.
  - Перший представник цієї школи, *Ксенофан* (бл. 570-470 роки до РХ), був мандрівним поетом та богословом, який задав собі питання про релігію стародавніх греків. Ксенофан вважав, що віра греків у багатьох божеств є хибною. Оскільки Бог є найвищою сутністю, то він повинен бути один, а будь-які інші божества, які вшановуються людьми, є або лишень вираженнями Єдиного Бога, або людськими вигадками. Також Ксенофан був переконаний, що все суще складається із землі, тобто вважав землю архе всього сущого.
  - Другим представником елейської школи був *Парменід* (540-480 роки до РХ). Він переніс принцип єдності, яким Ксенофан характеризував Бога, на все буття. Парменід писав, що він у містичному натхненні піднісся до воріт, які відділяють день від ночі, де його зустріла Діке (богиня справедливості) і відкрила йому істину. Діке показала Парменіду, що людський світ є повним суперечностей, а тому є лишень ілюзією, а не справжнім буттям. Справжнє буття є несуперечним у собі. Парменід твердив: "Буття є, а не-буття немає". Це означає, що справжнє буття не може виникати або зникати, змінюватись чи пересуватись. Буття не може бути пізнане чуттями, бо чуття сприймають тільки те, що міститься у світі, а світ є примарою, а не дійсністю. Тільки розум може пізнавати справжнє буття, оскільки розум здатен проникати в сутності речей, і бачити глибше, ніж чуття.
  - Третім представником елейської школи був *Зенон* (бл. 490-430 років до РХ). Він не формував власної філософської системи, а був продовжувачем ідей Парменіда. Щоби довести думку Парменіда, що людський світ є ілюзорним, Зенон формулював апорії, в яких показував логічні суперечності, присутні у світі. Апорію "Ахіллес і черепаха" Зенон сформулював так: якщо припустити, що Ахіллес біжить вдсятеро швидше, аніж пересувається черепаха, і що черепаха знаходить-

ся перед Ахіллесом на відстані тисячі кроків, то за той час, що Ахіллес пробіжить відстань до черепахи (тисячу кроків) черепаха просунеться ще на сто кроків, а доки Ахіллес пробіжить цих сто кроків, черепаха просунеться ще на десять; це означає, що Ахіллес ніколи не наздожене черепахи. Апорія "Дихотомія" має таке формулювання: щоби пройти якийсь шлях, потрібно спершу пройти його половину, а щоби пройти половину, потрібно пройти її половину. Такий поділ шляху навпіл безконечний. Отже, щоби пройти шлях потрібно пройти безконечну кількість відрізків. Оскільки пройти безконечність неможливо, то шлях пройти також неможливо. Апорія "Стріла" сформулювалась так: стріла пролітає якусь відстань за якийсь проміжок часу, але в кожній точці часу вона перебуває в якійсь точці простору в стані спокою. Отже, рух стріли складається з її спокою, а це неможливо. Апорія "Стадіон" має такий вигляд: якщо два тіла рухаються навпроти один одного, то кожне з них витратить стільки ж зусиль, щоби пройти повз рухоме тіло, скільки б витратило, щоби пройти повз нерухоме тіло. Отже, половина рівна цілому.

- *Емпедокл* (бл. 490-430 роки до РХ) поєднав чотири архе, тобто воду (Талес), вогонь (Геракліт), повітря (Анаксимен) і землю (Ксенофан), в одну систему, і ствердив, що все у світі складається не з одного елементу, а з чотирьох, які поєднуються між собою. Оскільки в кожній речі ці чотири елементи поєднані в різній пропорції, то кожна річ різна. Поєднання елементів у речах не є сталим: речі розпадаються, а з їхніх елементів виникають нові речі. Все у світі змінюється. Змінами у світі по чергово керують дві сили – Любов і Ненависть. Коли домінує Любов, то світ рухається до досконалості, і врешті дійде до абсолютно рівномірного розташування елементів у речах. Коли ж домінує Ненависть, тоді світ прямує до хаосу. Такі цикли постійно змінюють один одного.
- Стародавні греки вважали, що людина є малою копією світу. Тому світ вони називали макрокосмосом (великий світ), а людину – мікркосмосом (малий світ). Якщо людина є малою копією світу, то в ній повинні відобразитися ті самі принципи, що й у світі. Грецькі лікарі *Гіппократ* (бл.460-377/356 роки до РХ) і *Гален* (129/131-200/217 роки до РХ) на цій основі зробили висновок, що, коли світ

складається з чотирьох елементів, як казав Емпедокл, то й людина повинна складатися з чотирьох елементів. В кожній людині ці елементи складені в різній пропорції. Тому кожна людина різна. Гален і Гіппократ розробили теорію темпераментів: люди, в яких переважає лімфа, – флегматики; люди, в яких переважає жовч, – холерики; люди, в яких переважає кров, – сангвініки; люди, в яких переважає чорна жовч, – меланхоліки.

- У V столітті до РХ сформувалась *школа атомістів*, найвідомішими представниками якої були *Левкіпп* (бл. 500-440 роки до РХ) і *Демокріт* (бл. 460-370 роки до РХ). Атомісти стверджували, що світ складається з безкінечної кількості одноманітних атомів. Атоми перебувають у постійному русі, завдяки якому вони поєднуються між собою, утворюючи найрізноманітніші речі. Оскільки рух – це перехід із одного місця в інше, а перейти можна тільки туди, де нічого немає, то атомісти стверджували, що між атомами знаходиться пустота. Рухаючись, атоми заповнюють пустоту.
- Схожу концепцію запропонував *Анаксагор* (бл. 496-428 роки до РХ). Він стверджував, що світ складається з неподільних частинок, які називав гомеомерами. Анаксагорівні гомеомери мають такі самі властивості, як і атоми Левкіппа та Демокріта. Відмінність між ними в тому, що атомісти стверджували, що всі атоми однакові, а Анаксагор вважав, що кожен гомеомер унікальний. Атомісти вважали, що рух атомів самовільний і нерегульований. Анаксагор, натомість, стверджував, що гомеомери рухаються за законом Божественного Розуму, якого називав Нус, що з грецької перекладається як "дух" або "розум".
- Завершилась епоха досократиків діяльністю *школи софістів*. Назва "софісти" походить від грецького "σοφία", що означає "мудрість". Слово "софісти" перекладається як "мудрагелі", тобто ті, хто не шукає істину, а маніпулює нею. Софісти визріли в умовах демократії деяких грецьких полісів. В умовах демократії політичний вплив отримує той, хто вміє добре переконувати. Відтак, в демократичних грецьких полісах високо цінувалось уміння переконувати і ораторське мистецтво. Ті, хто володіли словом, будували добру політичну кар'єру та перемагали в судах. Володіння словом приносило добрі прибутки, а тому з'являлось чимало охочих опанувати вміння добре говорити та маніпулю-

вати громадською думкою. Попит на навчання риторики породив відповідну пропозицію. Софісти – це ті філософи, які не ставили собі за ціль віднайти істину, а лишень переконувати інших. Оскільки оратори своїми вміннями заробляли фінансові і політичні дивіденди, софісти, які їх вчили, також почали брати плату за свої уроки. Досі філософи не брали плату за свої уроки, бо вважали, що істину неможна продавати. Софісти, натомість, давали своїм учням не істину, а практичні вміння, засіб заробляння грошей, а тому могли брати за це плату. Софісти сформуvalи ідейне підґрунтя для своєї діяльності. Вони не тільки не ставили собі за ціль знайти істину, а вважали, що об'єктивної істини немає. Істинним для кожного є те, що приносить йому вигоду. Зі зміною обставин змінюється й істина. Найвідомішими софістами були Горгій (483-375 роки до РХ), Протагор (481-411 роки до РХ), Продік (465-395 роки до РХ) та інші. Лозунгом софістів стала фраза Протагора "Людина міра всіх речей: існуючих у тому, що вони існують, і неіснуючих у тому, що вони не існують". Цією фразою Протагор показував, що критерієм істинності є інтерес людини.

Сократ

Класична епоха античної філософії почалась із постаттю *Сократа* (469-399 роки до РХ). Він народився в Атенах, де й прожив усе життя. Батько Сократа був скульптором, а мати – повитухою. Професії батьків вплинули на погляди Сократа. Він не залишив письмових творів і не проводив навчання у звичній формі. Сократ багато часу проводив у людних місцях міста і провадив діалоги з людьми, домагаючись, щоби вони самі дійшли до істини, а не отримали її від Сократа. Заздрісники звинуватили Сократа в тому, що він навчає молодь нових цінностей, які не вписуються у традицію Атен. Сократа засудили до смертної страти, яка полягала в тому, що він мусів випити отруту. Сократ прийняв вирок.

Першим питанням, яке цікавило Сократа, було походження знань. Він був переконаний, що людина не отримує знання в процесі навчання, а має всі знання від народження. Втім ці знання імпліцитні, приховані. Завданням учителя є не дати знання, а допомогти народитися знанням, які містять-

ся в розумі людини від її народження. Саме тому Сократ не навчав, а вів діалоги, ціллю яких було допомогти народитися знанням, які є в розумі співбесідника. Сократ вважав, що кожна людина вагітна знанням, а своє завдання порівнював до мистецтва повитухи – допомогти при народженні. Свій навчальний метод Сократ називав *маєвтикою* (мистецтво повитухи). На використання такої алегорії Сократа надихнули професії його батьків. Мати Сократа, працюючи повитухою, допомагала при народженні дитини. Батько, який був скульптором, висікав із каменю статую. Все, що є у статуї, було вже в камені; скульптор нічого не додає до статуї, а тільки виймає красиву статую з грубого каменю. Оскільки людина має всі знання в собі, то й пізнання повинно бути інтроспективним (скерованим до внутрішнього світу). На храмі Аполлона в Дельтах Сократ прочитав фразу "Пізнай самого себе", яку приписують Талесу. Ця сентенція стала життєвим кредом для Сократа і головним лозунгом не тільки всієї його філософії, а й для багатьох інших. Він стверджував, що його вчителем є його дух (даймоніон), з яким він спілкувався.

Сократ позначав обсяг активних знань людини за допомогою кіл. Він помітив, що, коли людина знає мало, межа між її знанням і незнанням коротка, а тому їй видається, що їй потрібно пізнати ще трохи, і вона знатиме все; отже, зараз вона знає майже все. Якщо ж знання людини обширні, то межа між знанням і незнанням велика. Напр., якщо хтось не знає, що таке математика, то він і не здогадується, що він не знає математики. Якщо ж він дізнається, що є така наука – математика, то відразу ж дізнається, що він її не знає. Так, розширення знань у значно більшій мірі розкриває незнання. В цьому сенсі потрібно розуміти відому сентенцію Сократа: "Я знаю, що я нічого не знаю, але інші не знають і цього".

Другим питанням, яке цікавило Сократа, була етика. Як і у випадку зі знанням, Сократ стверджував, що людина має в собі розуміння добра і завжди чинить тільки те, що вважає добрим. Навіть, коли хтось чинить злочин, він трактує це як добро. Так відбувається тому, що не кожен може правильно відрізнити добро від зла, адже ж, щоби правильно відрізнити добро від зла, потрібно експлікувати імпліцитне знання. Отож, щоби виховати добру людину, їй не потрібно прививати якісь чужі для неї риси; потрібно лише допомогти їй актуалізувати свої знання про добро і зло, щоби вона ста-

ла спроможною правильно оцінювати моральність учинку. Моральним завданням людини є досягнення чесноти (стану моральної досконалості), під якою він розумів уміння правильно визначати добро і прагнути його.

Як і кожен геній, Сократ поставив більше питань, аніж дав відповідей. Після його смерті учні продовжили його міркування. Філософські школи, засновані учнями Сократа називають *сократичними школами*:

- *Меґарська школа* заснована учнем Сократа *Евклідом із Меґари*, який до навчання у Сократа вчився в елейській школі. Від двох своїх натхненників Евклід перейняв два поняття, які намагався узгодити. Парменід учив про вічне і незмінне буття; Сократ навчав про добро. Евклід поєднав ці два поняття. В результаті, якщо добро в Сократа було лишень моральною категорією, то в Евкліда воно стало онтологічною категорією, тобто добро – це не тільки характеристика вчинку, а сутність, яка існує реально, на відміну від примарного світу. Також Евклід розвинув учення Сократа про знання. Сократ ствердив, що кожна людина володіє вродженими знаннями, але не сказав, чим саме це знання є. Евклід навчав, що справжнє знання – це знання вічних і незмінних ідей, незалежно від їх виражень у світі. Напр., "теорема Пітагора" є істинною завжди і при будь-яких обставинах; навіть коли у світі не буде жодної речі, яка б мала форму прямокутного трикутника, теорема все одно буде істинною. Після Евкліда меґарська школа пережила ті самі трансформації, що й елейська. Як в елейській школі послідовник Парменіда Зенон описував парадокси, так і в меґарській школі послідовник Евкліда Евбулід створював парадокси. Зокрема, парадокс "Брехун" має такий зміст: якщо хтось каже: "Я брешу", то він у той момент каже правду, чи бреше, адже ж, якщо він бреше, то фраза "Я брешу" є неправдивою, і він каже правду, а якщо він каже правду, то фраза "Я брешу" правдива, і він бреше. Парадокс "Купа" формулюється так: якщо до однієї зернини додати ще одну, купи не вийде, якщо додати ще одну, купи теж не вийде; скільки ж зернин потрібно додати, щоби вийшла купа, зважаючи, що жодна зернина не створить купу?
- *Школу кіреніаїків* заснував учень Сократа *Арістіп із Кірені*. Арістіп задав собі питання, що є добром, про яке говорив Сократ. Якщо Евклід із Меґари шукав сутність добра

в онтології, то Арістип давав значно простіше пояснення. Добро – це задоволення. Все, що приносить задоволення, є добром. Не існує іншого критерію для перевірки добра, як тільки задоволення. Оскільки задоволення грецькою "ἡδονή" (гедоне), етику, в центрі якої стоїть задоволення, називають *гедоністичною*. Щоби задоволення було максимальним, необхідно уникати страждань. Арістип розумів, що коли людина хвора, про ніякі задоволення не може бути й мови. Тому в гедоністичній етиці зроблений великий акцент на уникненні страждань, як на передумові задоволення. Задоволення можуть викликати залежність і в такому разі спричинювати страждання. Щоби цього уникнути, Арістип закликав віддаватися різним задоволенням, щоби одне компенсувалося іншим. Після Арістіпа його послідовники ушляхетнили його вчення. Так, *Теодор* стверджував, що духовні задоволення важливіші за тілесні, а тому тілесними задоволеннями варто пожертвувати заради духовних. Саме духовні задоволення є чеснотою, яка, однак, досяжна тільки мудрецем. Позаяк мудрецями є тільки елітна меншість, то поведінку більшості потрібно чимось регулювати. Важелями для регулювання поведінки не-мудреців є закон. *Аннікеріс* стверджував, що справжніми задоволеннями є вірність, дружба, любов, щирість, тобто моральні чесноти.

- *Школу кініків* заснував *Антисфен* (бл. 435-370 до РХ). Слово "кінік" походить від грецького "κινός" (кінос, пес); кініки називали себе псами. Антисфен, як і Арістип, намагався знайти відповідь на питання про сутність добра, але зробив зовсім інші висновки, ніж Арістип. Антисфен вважав, що причиною страждань є незадоволені бажання: якщо хтось чогось бажає, і не може це отримати, він страждає. Задовольнити всі бажання неможливо. Тому єдиним способом позбутися страждань і залежностей є звільнення від бажань. Тільки та людина, яка нічого не хоче, незалежна від матеріального світу, добра і щаслива. Кініки вели строге аскетичне життя, відмовляючись від будь-якої власності, і прирівнювали своє життя до життя псів. Символом способу життя кініків був *Діоген Синопський* (бл. 412-323 до РХ), який не володів нічим і жив у бочці. Кініки намагались відмовитись не тільки від прагнення володіти речами, а й від соціальних статусів. Вони відверто ігнорували громадську думку і намагались своєю поведінкою показати свій протест проти загалу.

Платон

Найвидатнішим філософом Античності, який мав найбільший вплив на всю подальшу філософію, був *Платон* (427-347 роки до РХ). Він жив у Атенах, був учнем Сократа, створив свою школу, яка називалась Академією, написав численні роботи у формі діалогів. У філософському вченні Платона виділяються декілька тем:

- **Вчення про ідеї:** Кожна річ, яка є у світі, створена за певним планом. Спершу з'являється план, проєкт чи ідея речі, і лишень опісля ця ідея реалізовується в самій речі. Якщо жодна річ не з'явилась без її ідеї, то і світ не міг з'явитися без ідеї. Кожна річ є реалізацією ідей; отже, і світ є реалізацією ідей. Ідеї – це чисті і незмінні сутності. Вони є істинним буттям, про яке говорив Парменід. Ідеї незмінні, на відміну від речей, які змінюються. Напр., можна змінити форму будь-якого квадратного предмету так, щоби він став трикутним чи круглим, але від цього не зміниться сам квадрат. Навіть якщо у світі не залишиться жодного квадратного предмету, квадрат все одно залишався би собою. Однак, якщо би не існувало квадрату як такого, то не було би жодного квадратного предмету, бо не квадрат є похідним від квадратного предмету, а навпаки. Вічні і незмінні ідеї можуть бути пізнаними тільки розумом, а не чуттями. Напр., побачити можна прямокутний стіл, але прямокутник можна тільки помислити. Весь світ матеріальних речей є тільки вираженням ідей.
- **Вчення про Добро:** Ідеї перебувають у строгій ерархії. Напр., "колір" є більш загальним поняттям, ніж "червоний", а тому ідея кольору ерархічно вища від ідеї червоного. Якщо ідеї знаходяться на різних ерархічних ступенях, то це означає, що мусить бути така ідея, яка перебуває у найвищій точці цієї ерархії. Оскільки ідеї є істинним буттям, ідея найвищого ерархічного рівня є абсолютним буттям, а всі інші ідеї, які перебувають на нижчих ерархічних рівнях, існують лише в тій мірі, в якій вони виражають найвищу ідею. Найвищою ідеєю мусить бути щось таке, що присутнє в усіх речах. Загальним для всього суцього є добро. Це дало Платону підстави ствердити, що ідеєю найвищого ерархічного рівня і абсолютним буттям є Добро. Так Платон повторив та уточнив основну

ідею Евкліда з Мегари про тотожність Сократового добра і Парменідового буття.

- **Математика:** Для того, щоби виготовити якусь річ, необхідно знати тільки її форму, а потрібні також розміри. Так само й у випадку зі світом. Для того, щоби ідеї могли виразитися, утворивши світ, необхідними є математичні категорії. На Платона величезний вплив мав Пітагор і його спроба поєднати філософію і математику. Оскільки всі ідеї виражаються через числа, все в матеріальному світі підпорядковується числу. Немає жодної фізичної чи хімічної величини, яку б не можна було обчислити.
- **Вчення про людину:** Якщо все у світі є вираженням вічних ідей, то й людина, оскільки вона є у світі, є вираженням ідеї людини. Як ідея, вона перебувала у світі ідей, де спостерігала за істинними сутностями усього суцього. Однак, відволікшись від споглядання істини, вона віддалилась від споглядання ідей. В міру віддалення від істинного буття, вона набрала грубі матеріальні форми. Платон вважав, що матеріальний світ – це наслідок відпадиння людини від споглядання ідей. Так, людські душі потрапили в матеріальні тіла, які стали для них в'язницею, оскільки обмежують свободу духа тілесними потребами.
- **Вчення про душу:** Людська душа не є монолітом. В ній Платон виокремлював три частини. *Розумна* частина душі стимулює людину чинити розумні і добрі вчинки. *Пристрасна* частина душі підсовує нерозумні та шкідливі рішення. *Рушійна* частина душі не ініціює жодних поведінкових рішень, а тільки втілює ті, які ухвалили розумна і пристрасна частини. Якщо людиною керує розумна частина душі, життя такої людини мудре і успішне. Якщо ж нею керує пристрасна частина, то її життя зле і нікчемне.
- **Теорія пізнання:** Перед Платоном постало питання, чому люди мислять загальними поняттями, якщо в досвіді вони спостерігають одиничні випадки. Напр., кожен знає, що всі дерева можуть горіти, хоч ніхто ніколи не бачив, щоби всі дерева горіли. Щонайбільше, люди могли бачити окремі куски дерева, які горіли. Втім, цього виявилось достатньо, щоби зробити висновок, що горіти можуть усі дерева. Якщо людський розум робить правильні висновки, які не впливають із досвіду, то це означає, що не досвід є джерелом знань. Звідки ж тоді людина отримує знання?

Вона бачила істину у світі ідей, де перебувала до свого потрапляння в тіло. Коли людина потрапила в тіло, її знання перемішались. Однак, бачачи речі, які створені на взірць ідей, вона пригадує самі ідеї. Отож, досвід є не джерелом знань, а лишень засобом їх актуалізації. Так Платон дав відповідь на питання, яке Сократ залишив відкритим. Сократ стверджував, що людський розум володіє знанням до зустрічі з досвідом, але не пояснив, звідки розум узав ці знання. Платон роз'яснив цю проблему.

- **Етика:** Людина буде морально досконалою, коли досягне моральної досконалості в усьому. Не можна бути моральним в одних проявах, і одночасно аморальним в інших. Оскільки людська душа складається з трьох частин, всі три повинні досягти моральної досконалості, тобто чесноти. Для розумної частини чеснотою є *мудрість*, бо вона поклікана мудро управляти людським життям. Для пристрасної частини душі чеснотою є *поміркваність*. Платон не закликав повністю відмовлятися від закликів пристрасної частини душі, але вимагав вставити їх у чіткі рамки. Так, людина повинна відпочивати, їсти, розважатись, але все це повинно мати здорову міру. Якщо все це вийде за межі розумного, тоді воно зруйнує людське життя. Для рушійної частини душі чеснотою є *мужність*. Оскільки її завданням є реалізовувати імпульси двох інших частин душі, то навіть найкращі поштовхи розумної і пристрасної частин душі не матимуть жодного сенсу, якщо рушійна не матиме достатньо мужності їх реалізовувати. Коли людина досягає мудрості, поміркваності та мужності, тобто стає доброю всередині, добрими стають також її зовнішні прояви; вона досягає соціальної чесноти – *справедливості*, завдяки якій формує моральне ставлення до інших. У Середньовіччі чесноти Платона (мудрість, поміркваність, мужність, справедливість) назвали *кардинальними чеснотами*, і під цією назвою вони ввійшли в Катехизм Католицької Церкви.
- **Політика:** Платон, як і всі стародавні греки, вважав, що людина – це мікрокосмос (малий світ), а тому в ній присутнє все те саме, що й у макрокосмосі (великому світі). Якщо людська душа складається з трьох частин, то й у душі суспільства (державі) повинні виділятися три прошарки, які мають такі самі ознаки, як і відповідні частини душі. Розумній частині душі в державі відповідають *царі-філосо-*

фи, тобто розумні і освічені люди, які покликані управляти. Платон наголошував, що коли державою управлятимуть неосвічені люди, така держава приречена на розпад, а народ на нещастя. Пристрасній частині душі відповідають *селяни і ремісники*. Як пристрасна частина душі постійно чогось прагне, так і селяни та ремісники постійно накопичують матеріальні блага. Селяни й ремісники повинні бути вставлені в чіткі рамки так само, як і пристрасна частина душі. Якщо селяни і ремісники вийдуть за свої рамки і візьмуть у свої руки управління державою, держава буде зруйнована. В ідеальній державі кожен повинен робити те, до чого надається і не братись за те, до чого не має достатніх умінь і навиків. Рушійній частині душі в державі відповідають *воїни*, які повинні бути достатньо мужніми, щоби оборонити країну. Платон намагався розробити модель ідеальної держави, в якій усі були б щасливими. В його державі царі-філософи і воїни не повинні володіти приватною власністю, оскільки, якщо вони матимуть власний капітал, вони дбатимуть про свої інтереси, а не про інтереси держави. Селяни і ремісники, натомість, повинні володіти приватною власністю, бо якщо вони не володітимуть засобами виробництва і продуктами своєї праці, вони втратять бажання працювати. Щоби всі були щасливими, все повинні вирішувати освічені спеціалісти, тобто царі-філософи. Вони вирішують, що люди повинні їсти, як одягатися, яку музику слухати тощо. Завдяки тому, що усі рішення ухвалюють фахівці, ці рішення найкращі. Однак, ідеальна держава не залишала ані найменшого простору для людської свободи.

Платонізм

Після смерті Платона його послідовники продовжували розвивати його вчення. Спершу центром платонівської філософії була Академія в Атонах, яку заснував Платон. Згодом школи, засновані платоніками, з'явились по всьому Середземномор'ї. В історії платонізму після Платона виділяють три періоди: ранній платонізм, середній платонізм та неоплатонізм. Кожен із них мав свої особливості, творив симбіози з іншими філософськими школами Античності та вносив свої інновації у філософський дискурс.

Раннім платонізмом прийнято називати період розвитку платонівської філософської школи, який розпочинається смертю Платона у 348 році і закінчується у 84 році до РХ, коли римський диктатор Сулла завоював Атени і закриття Платонівську Академію. Центром платонівської філософії цього періоду була Академія в Атенах. Цей період поділяють на три часові відрізки:

- *Давня або Перша Академія* – це період діяльності Академії, коли її очолювали Спевсіпп (348-339), Ксенократ (339-314), Полемон (314-270) і Кратес (270-265). Роль математики у філософії Платона завжди була дуже високою, а під кінець життя Платона в Академії ще більше посилювався вплив пітагорейзму і ним культивованої математики. Після Платона його найближчі послідовники ототожили ідеї з числами, і поєднали платонізм та пітагорейзм, підкреслюючи роль математики у пізнанні.
- *Друга Академія* – це період діяльності Академії, коли нею керували Аркесилай (265-241), Лакид (241-225), Аванд (225-167) і Гегесин (167-165). В цей час серед послідовників Платона домінували скептичні переконання. Вони не бачили дієвої можливості пізнати істину і вважали за краще відмовитись від таких спроб.
- *Нова або Третя Академія* – це період, коли Академію очолювали Карнеад (165-127), Клітомах (127-110) і Філон із Лариси (110-84). В цей час в Академії продовжував розвиватися скептицизм, але не так кардинально, як у Другій Академії. Закінчився цей період закриттям Академії римським диктатором Суллою, який завоював Атени у 84 році до РХ.

Після закриття Академії у 84 році єдиний центр платонівської філософії припинив існування. Прихильники платонізму створювали свої школи в різних частинах Середземномор'я. Цей період прийнято називати **середнім платонізмом**; він дав історії філософії декількох видатних мислителів:

- *Антіох із Аскалону* (140/125-68 рр. до РХ) походив із елінізованої родини в місті Аскалон (сьогодні – Ізраїль), навчався в Атенській Академії, а згодом переїхав до Риму, жив також в інших містах, і помер у Месопотамії. Зі зруйнуванням Атенської Академії у платонізмі зникли скептичні ідеї. Представники середнього платонізму ставили собі нові завдання та шукали шляхи їх вирішення. Антіох окреслив поле своїх філософських пошуків двома питаннями: що можна вважати істинним (критерій істинності)

та що є справжнім добром (вище благо). В питанні критерію істинності Антіох знаходився під впливом стоїків і за критерій істинності приймав очевидне сприйняття. Якщо людина щось бачить або чує, і при цьому не має підстав сумніватися у своїх здатностях адекватно сприймати дійсність, тоді таке сприйняття можна вважати достовірним. Якщо у вирішенні проблеми критерію істинності Антіох пропонував такі самі висновки, як і стоїки, то в питанні добра він не приймав стоїчної етики. Стоїки вважали, що ідеалом морального життя повинна бути абсолютна безпристрасність. Морально досконала людина повинна досягти духовного спокою і навчитись ігнорувати все тілесне. Антіох, натомість, стверджував, що людина – це не тільки дух, а й тіло. Тому її мораль повинна включати в себе духовні, тілесні та суспільні цінності. Головним стимулом морального життя Антіох вважав прагнення жити. Цьому прагненню підпорядкована вся діяльність людини, і це прагнення є критерієм морального добра. Добрим є такий вчинок, який сприяє життю, а морально злим – той, який шкодить життю. Це стосується абсолютно всіх видів діяльності та зовнішніх виражень людини.

- В Єгипті виникла *Олександрійська школа платонізму*, найвидатнішими представниками якої були Євдор і Філон. *Євдор* був учнем Антіоха та творчим мислителем. На відміну від Антіоха, Євдор захоплювався пітагореїзмом, як і платоніки Першої Академії, та культивував математику. Втім, головне місце в його філософії займала етика. Євдор вважав, що ціллю морального життя є природне життя, тобто людина чинить добре тоді, коли робить так, як приписує їй природа. Оскільки природні принципи в людині заклав Бог, який її створив, то жити у відповідності до природи означає уподібнюватись до Бога. *Філон Олександрійський* народився в еллінізованій єврейській родині в Олександрії. Ціллю своєї філософії він вважав поєднання Біблії та платонізму. Опираючись на біблійний опис, в якому розповідається, що Мойсей біля неопалимої купини запитав Бога про його ім'я, і Бог відповів, що його ім'я Сущий (Ягве), Філон зробив висновок про можливість ототожнення біблійного Бога з платонівським Добром-Буттям. Бог творить світ розумно; отже, між Богом і світом присутній посередник – Логос (розум), який і є вмістилищем ідей. Людина сотворена на

образ Божий. Це означає, що в людину вкладене якесь Божественне начало, яке виділяє її з усього матеріального світу. Цим началом є розум, завдяки якому людина може споглядати ідеї, вміщені в Логосі. Розум відрізняє людину від усього іншого творіння.

- В першому столітті платонізм в Атенах відродився. Найвидатнішим представником атенського платонізму цього часу був *Плутарх* (бл. 46-120/125). Для Плутарха, як і для більшості філософів цього часу, головною темою міркувань була етика. Відповідно, першим питанням його філософської системи була ціль життя. Її Плутарх бачив в уподібненні до Бога, але, на відміну від Євдора, який отожднював уподібнення до Бога з життям у відповідності з природою, Плутарх протиставляв їх: уподібнення Богу – це вища ціль морального життя, яка перевершує природу. Як і Антіох, Плутарх стверджував, що моральне благо вимагає не тільки духовної досконалості, а й задоволення тілесних потреб. Осягнути щастя самотужки неможливо; спільними зусиллями всього суспільства потрібно будувати ідеальний світ. Організованими спільними зусиллями є політика. Плутарх осуджував стоїків за те, що вони ігнорували важливість політики. Багато уваги Плутарх присвячував теології. Він стверджував, що Бог є абсолютним непізнавальним, а тому його не можна назвати жодним словом. Плутарх називав Бога Єдиним, тобто якоюсь одиницею, про яку нічого неможливо висловити. Бог є джерелом буття всього сущого. Оскільки Бог створив світ розумно, то принципом, на якому ґрунтується світ, є Логос. Світ пронизаний Світовою Душею, яка його одухотворює і оживлює. Людина містить у собі частинки Світової Душі, які роблять людину духовною істотою, та частинки Логосу, які роблять людину розумною.

Третім етапом розвитку платонівської філософії був **неоплатонізм**, фундатором якого був *Плотін* (204/205-270). Його біографія мало відома, оскільки він не любив розповідати про себе. Відомо, що він народився в Єгипті, перебрався до Риму, де й заснував свою філософську школу. На основі платонівської філософії він сформував учення, яке складається з наступних питань:

- *Єдине*: У філософії Плотина розглядаються виключно релігійні питання. Плотин вважав, що завданням філософії є

не накопичення знань, а духовне очищення (катарсис) і уподібнення до Бога (теозис). Бог є абсолютно трансцендентною і непізнаванною сутністю, яку ніяк не можна описати. Тому Плотин називав його словом "Єдине", тобто найвищою одиницею буття. Його неможливо пізнати розумом, але можна ввійти з ним у містичний контакт, в якому розкривається глибина таємниці Бога.

- *Світовий Розум*: Бог прагне виразитись назовні. Оскільки крім Єдиного нічого немає, то Єдине не може виразитись ні в чому іншому, крім себе. Виражаючись назовні, Єдине творить нові сутності, які, однак, не є відмінними від Єдиного, бо насправді існує тільки він. Плотин помітив, що перш, ніж людина виготовить якусь річ, вона обдумує її. Отже, розумова діяльність випереджує продукування речі. Так само відбувається й у випадку з Єдиним. Першим його вираженням є Розум, який містить у собі думки Єдиного, тобто те, що Платон називав ідеями.
- *Світова Душа*: Розум створює ідеї не заради них самих, а задля їх втілення. Тому наступним етапом вираження Єдиного є Світова Душа, тобто сфера реалізації ідей. Найнижчим рівнем Душі є матеріальний світ, який межує з небуттям. Матеріальний світ завершує вираження Єдиного. Так, у філософії Плотина все, що існує, є тільки різними модусами буття Бога; все є Богом. Такий погляд називається пантеїзм.
- *Вчення про людину*: Людина є найважливішим сегментом філософії Плотина. Кожна людина вільна обирати вектор свого життя. Вона може скеровувати своє життя догори: удосконалювати духа (осягати Душу), розвивати розум (осягати Розум) та в містичному осяянні зливатись із Єдиним. Але людина має й іншу можливість: скерувати свій погляд в іншу сторону, в небуття. Зосередження на Єдиному вимагає неабияких зусиль, духовного удосконалення. Скерування вектору життя до небуття не потребує жодних зусиль. Плотин закликав до духовного вдосконалення, а тому він і його послідовники вели строгий аскетичний спосіб життя. Плотин вважав, що після смерті людина перероджується в новому тілі. Якість нового життя визначається моральністю попереднього життя.

Після смерті Плотина його учні та послідовники розвинули неоплатонізм в декількох напрямках, кожен із яких став самостійною школою:

- Основи *римського неоплатонізму* заклав *Порфірій* (бл. 233-301/305). Його трактування головних категорій неоплатонізму дещо відмінне від Платинового тлумачення. Якщо Плотин вважав Єдине надонтологічною категорією, тобто твердив, що Єдине перевищує буття, а буттям називав те, що еманує з Єдиного, то Порфірій вважав, Єдине найвищим рівнем буття. Всі рівні буття, які еманують з Єдиного, є недосконаліми. Щоби досягти досконалості, вони повинні максимально актуалізовувати в собі своє вище начало. Завдання філософії Порфірій вбачав у звільненні людини від матеріальної залежності, очищенні (катарсис) людського духа.
- Засновником *сирійського неоплатонізму* був *Ямблїх* (240/245-320/325), який був учнем пітагорійців і Порфірія. Ямблїх жив у час, коли релігія стародавніх греків завмирала, звільняючи місце для християнства. Він залишався відданим грецькому язичництву і намагався збудувати таку філософську систему, в якій би релігія стародавніх греків отримала нове дихання. Ямблїх приймав ерархічний поділ буття Плотина, але, якщо Плотин розділяв буття на Єдине, Розум і Душу, то Ямблїх роздрібнив ці сутності. Так, в Єдиному Ямблїх розрізняв абсолютно трансцендентну сторону, яка не піддається жодному осмисленню людським розумом, та Єдине як творче начало світу, яке виразилось у творінні. Так само Ямблїх на різні рівні розділяв Розум і Душу. Людську душу Ямблїх вважав присутністю Розуму і Душі в матеріальному тілі, тому основними характеристиками душі є розум і духовність.
- Фундатором *атенського неоплатонізму* був *Прокл* (412-485). Вихідною точкою його філософії була теорія пізнання. Прокл вважав, що пізнання істини можливе трьома шляхами: філософія, яка відкриває істину за допомогою розуму; міти, які розкривають істину за допомогою образів; і віра, яка безпосередньо поєднує людину з Богом. Відповідно до трьох способів пізнання, Прокл заохочував своїх учнів до трьох форм духовно-інтелектуальної діяльності: читання текстів філософів, особливо Платона; вивчення давніх поетів, які передавали міти; участь у релігійних обрядах. Прокл вважав, що Єдине є надбуттям; між ним і світом величезний ряд посередників. Платиновий Розум Прокл ділив на три іпостасі: інтелігібельний розум,

який мислить буття; інтелігібельно-інтелектуальний розум, який мислить життя; та інтелектуальний розум, який мислить ідеї. Світову Душу Прокл також ділив на три рівні, кожен із яких складається з різних типів індивідуальних душ: божественні, демонічні та часткові.

Арістотель

Після Платона другим за значенням античним філософом був його учень *Арістотель* (384-322 роки до РХ). Він народився в місті Стагір у сім'ї лікаря, який переїхав до Македонії і був придворним лікарем македонського царя Амінти III. Арістотель, зростаючи при дворі, подружився з царським сином Філіпом. Коли Арістотель виріс, він відправився до Атен, де навчався у Платоновій Академії. Коли ж у Філіпа народився син, він запросив Арістотеля повернутися до двору і стати вчителем нащадка трону. Так, Арістотель виховав видатного завойовника Олександра Македонського. Коли Олександр став царем і відправився на війну проти персів, Арістотель повернувся до Атен, де балотувався на керівника Академії, але його не обрали. Після Арістотель заснував свою школу, яку назвав Лікей. Від цієї назви походить латинізоване "ліцей". Після смерті Олександра в Греції почався спротив до всього, що було пов'язане з царем. Оскільки Арістотель був його вчителем, він опинився під обстрілами суспільного осуду. Через це Арістотель мусів покинути Атени і переселитися до Халкідиди, де й помер. Арістотель полюбляв навчати своїх учнів, прогулюючись, тому за ними закріпилась назва *перипатетики* (ті, хто прогулюються). Арістотель багато писав. В першому столітті Андронік Родоський зібрав і систематизував твори Арістотеля. Завдяки систематизації Андроніка твори Арістотеля збереглися. Вплив Арістотеля у Середньовіччі був настільки великим, що, пишучи про нього, навіть не називали його імені. Коли читач бачив у тексті слово "Філософ", то розумів, що йдеться про Арістотеля.

- **Субстанція:** Вихідною точкою філософії Арістотеля є конкретна річ, яку розум сприймає одним поняттям. Таку одиницю буття прийнято називати субстанцією. Кожна субстанція виражається через свої прояви – акциденції. Акциденціями є будь-яке вираження субстанції, яке охоплюють органи чут-

тя. Напр., стіл (субстанція) сприймається органами чуття через його розміри, колір, масу тощо (акциденції). Людина не може сприймати субстанцію без акциденцій. Арістотель вважає, що акциденції можуть бути класифіковані за десятьма групами, які він називав категоріями.

- **Гілеморфізм:** Кожна субстанція складається з форми і матерії. Оскільки матерія грецькою "гіле", а форма – "морфё", вчення Арістотеля про форму і матерію називають гілеморфізмом. Формою Арістотель називав усі аспекти субстанції, які підлягають пізнанню, і які визначають її сутність. Матерія – це носій форми, тобто те, на що форма накладається. Людський розум пізнає тільки форму. Форма може існувати й без матерії, напр., задум майстра, який ще не виготовив річ, але вже знає, як вона мала би виглядати, або поняття в розумі людини, яка пізнала річ. Матерія не може існувати без форми. Її розум не пізнає, а тільки постулює як аксіому.
- **Актуальність і потенційність:** Кожна субстанція має якусь форму, але може її змінювати. Однак, кожна річ може змінити форму тільки на ту, яку дозволяє її природа. Напр., вода може стати частиною рослини, але не може стати каменем. Ту форму, яку має річ, називають актуальністю, а ті форми, які вона може мати – потенційністю (можливістю). Актуальність і потенційність пов'язані з матерією і формою. Форма незмінна; вона завжди залишається собою, і навіть коли у світі не буде жодної речі якоїсь форми, форма залишатиметься собою. Напр., квадрат завжди матиме чотири прями кути, навіть якщо у світі не буде жодного квадратного предмету. Форма речі є її актуальним станом. Матерія може змінювати форми, а тому саме в матерії закладена потенційність.
- **Чистий акт:** Чим досконаліша субстанція, тим менше у неї потенцій. Напр., доросла людина має більше знань і досвіду, ніж дитина, але вона вже не має тих можливостей, які має дитина: дорослий вже не може навчатися у школі чи відвідувати дитячий садочок. Оскільки субстанції перебувають на різних ерархічних рівнях, мусить бути така субстанція, яка є ерархічно найвищою. Нею є Бог. Позаяк, чим досконаліша субстанція, тим менше у неї потенцій, найвища субстанція саме тому є найвищою, що не має жодної потенції. Отже, Бог немає потенцій; він є Чистий Акт.

- **Виникнення світу:** Оскільки Бог є Чистим Актом, тобто він не має потенцій, то він не може нічого творити. Це поставило перед Арістотелем складне питання: якщо Бог не творить, то звідки взявся світ? Відповідь Арістотеля наступна: все прагне своєї досконалості. Небуття є найбільшою недосконалістю, але й воно прагне досконалості. Щоби удосконалитись небуття мусить уподібнюватись найвищому буттю, тобто Богу. Світ виникає внаслідок самовпорядкування хаосу та небуття за взірцем Бога. Так, Бог є творцем світу в тому сенсі, що без нього ніщо б не повстало, бо не було б цілі, до якої прагнуть усі субстанції. Але Бога Арістотель не трактував як творця, який активно діє з ціллю створення світу.
- **Фізика:** Важливий внесок Арістотель зробив у природознавство. Він заклав природознавчу парадигму, яка домінувала в науці аж до відкриттів Галілео Галілея та Ісаака Ньютона. Головним завданням фізики Арістотеля є пояснити природу руху. Філософ вважав, що рух – це перехід від потенції до акту, тобто реалізація будь-якого стану, в якому може перебувати субстанція. Рух є неприродним станом речі. Він виникає тільки тоді, коли на річ діють зовнішні сили. Кожна річ має своє природне місце: земля і вода – біля центру світу, а повітря і вогонь – на периферії світу. Тому, якщо якийсь предмет, в якому домінує земля відпустити у вільне падіння, то він рухатиметься до центру світу, допоки не досягне цілі, або ж якийсь інший предмет не перешкодить йому рухатись, а полум'я вогню тягнеться до периферії світу. Винятком є тільки живі істоти, які мають душу. Душа є внутрішнім законом живих істот, які визначають їхній рух і спокій.
- **Теорія причин:** Все, що існує, має свої причини. Для того, щоби виникла річ, потрібен збіг чотирьох причин. Дві з них Арістотель називав внутрішніми, бо після виникнення речі вони стають її елементами. Внутрішніми причинами є форма і матерія речі. Іншими словами, щоби виготовити якусь річ необхідно мати щось, із чого цю річ можна виготовити, і знати, як ця річ повинна виглядати. Ще дві причини є зовнішніми, оскільки після виникнення речі, вони залишаються зовні неї. Це – дієва причина, тобто особи чи знаряддя, без яких річ не змогла би виникнути, і цільова причина, тобто мета, задля якої річ створюється. Серед них ціль є найважливішою, бо навіть при наявності матеріальної, формаль-

ної та дієвої причин, але при відсутності цільової, річ не виникне. Якщо річ непотрібна, то ніхто її не виготовлятиме, навіть якщо матиме все, аби її виготовити.

- **Етика:** Арістотель вважав, що головним моральним стимулом є прагнення щастя. Кожна людина хоче бути щасливою. Людина чинить етично тому, що досягти справжнього щастя можна тільки за допомогою моральної поведінки. Моральним ідеалом є чеснота. Арістотель сформулював своє оригінальне пояснення чесноти. Чеснота – це золота середина між двома крайнощами. Напр., скупість – це зло, марнотратство – це також зло, а середина між ними – добро. Людина є суспільною істотою, тобто людині природно перебувати в соціумі. Тільки в суспільстві людина може реалізувати свої задатки і осягнути щастя. Людина, на думку Арістотеля, є доброю за своєю природою, але актуалізація її доброї природи вимагає відповідного середовища. Цим середовищем є держава; без неї людина не може реалізувати свої добрі задатки.

Еллінізм

Арістотель завершив епоху класичної грецької філософії. Його вихованець, македонський цар Олександр III розпочав нову сторінку історії людства. Коли грецькі міста були завойовані персами, саме Олександр очолив рух спротиву греків, звільнив грецькі міста і завоював весь Близький Схід: від Балкан і Єгипту аж до Півночі Індії. Олександр кардинально відрізнявся від усіх воєначальників, які вигравали війни до нього. Якщо його попередники ставили собі за ціль завоювати і обкласти даниною, то Олександр бачив свою місію глобальною. Він мріяв створити єдиний світовий культурний простір, щоби всі мешканці ним завойованого світу належали до єдиної глобальної культури. Він стимулював міграцію, підтримував сім'ї, в яких свої долі об'єднували представники різних народів, розвивав культурний обмін. Внаслідок такої діяльності сформувалась нова культура, яка синтезувала в собі всі древні культури Близького Сходу. Цей період називають Пізньою Античністю або Еллінізмом. Слово "еллінізм" дослівно перекладається як "грецький", але має дещо інше значення. Еллінізм – це синтез культур Близького Сходу, оснований на грецькій культурі. Особливістю еллінізму було те,

що грецька мова в її спрощеному варіанті стала мовою загального спілкування. Філософія цієї епохи мала особливості, які відрізняють її від минулого:

- В епоху еллінізму майже зникла політична філософія. Якщо Платон чи Арістотель в демократичних Атенах могли міркувати про те, який державний лад найкращий, то в імперії Олександра чи в Римській імперії такі роздуми втрачали сенс (для чого думати про державний устрій, якщо все рівно буде так, як скаже імператор), і навіть могли бути небезпечними (якщо висновки мислителя не збігались із переконаннями імператора, то мислитель міг стати жертвою політичних репресій). Завданням політики була побудова ідеальних умов для досягнення щастя. Коли політична філософія втратила актуальність, мислителі перенесли свою увагу на етику. Тому однією з ключових тем філософії еллінізму стала етика.
- Другою темою філософії епохи Еллінізму було питання істинності. Досі греки вважали свою культуру ідеальною, а всі інші культури варварством. Після Олександра греки потрапили в інші країни та побачили чужі культури. Вони зрозуміли, що інші культури не слабше розвинуті, ніж їхня. Якщо досі було зрозуміло, що істинною є тільки грецька культура і релігія, то тепер істинність цього твердження не була настільки очевидною. Постало питання, яка культура істинна. Еллінізм дав на це питання два варіанти відповіді. Одні філософи стверджували, що всі культури містять в собі зерна істини, але жодна не є повнотою істини (напр., стоїки). Такі переконання відобразились і в релігії. Інші ж вважали, що істини немає, а будь-яка культура є людською вигадкою (напр., скептики).

Стоїцизм

Найбільш популярною філософською школою епохи Еллінізму був стоїцизм. Засновником школи був *Зенон із Кітіум* (333/332-262/261 до РХ), який вчився у кініків, платоніків і мегарців. До цієї школи належали Сенека (4-65), Епіктет (50-138), імператор Марк Аврелій (121-180) та інші. Стоїки виділяли у філософії декілька розділів:

- **Логіка:** Логікою стоїки називали вчення про слово. Слово може мати два модуси: невимовлений (мислення) і вимовлений. Тому й логіку стоїки ділили на два розділи: діалекти-

ка, яка вивчає пізнання і мислення, та риторика, яка вивчає мовлення. В питаннях пізнання стоїки були емпіристами, тобто вважали, що джерелом знання є досвід, а розум до першої зустрічі з досвідом є пустим (*tabula rasa*). Знання, отримані в досвіді, залишають на душі відбиток. Розум обробляє дані досвіду і творить із них загальні поняття, з яких складається знання. Критерієм істинності знання стоїки вважали достовірність: якщо немає підстав сумніватися в адекватності сприйняття, тоді знання істинні.

- **Фізика:** Під фізикою стоїки розуміли вчення про природу, але в дуже широкому значенні. Стоїки вважали, що світ є живим, а тому складається з тіла і душі. Тілом світу є матерія, а душею – Бог. Тіло світу не є самостійною субстанцією; воно є похідним від душі світу. Бога стоїки, як і Геракліт, називали Логосом, підкреслюючи його розумне начало. Оскільки Бог пронизує все, світ збудований розумно, і людина може його пізнавати. Найвідповіднішим вираженням Логосу в матеріальному світі є вогонь, уявлення про який стоїки також перейняли від Геракліта. Світ не є вічним; він повернеться до того, з чого він виник, тобто згорить у вогні.
- **Антропологія:** З усього суцього найближчою до Бога є людина. Її душа є частинкою Бога, а тому вона складається з вогню. Якщо душа палає добром і любов'ю, тоді людина уподібнюється до Бога; якщо ж душа охолоне, тоді вона впадає в гріх, матеріалізується і примітивізується.
- **Етика** є головною частиною філософії стоїків, якій вони у своїх міркуваннях присвячували найбільше уваги. Вони поставили собі питання, як бути морально досконалим у величезному світі, коли пересічна людина не може впливати на цей світ. До Олександра греки будували ідеальну державу, яка давала можливість вести морально досконале життя. Тепер пересічний громадянин втратив вплив на державу, а глобалізація знищила традиційні моральні цінності. Стоїки вважали, що людина повинна досягти абсолютної безпристрасності (апатії), тобто так налаштувати себе, щоби ніщо зле не могло звести її з доброго шляху. Ідеалом моральної досконалості вони вважали мудреця, який досягнув абсолютний філософський спокій, і відмежувався від світу з його пристрастями і моральною убогістю. Тільки мудрець спроможний на відданість, дружбу і благодетельство.

Епікуреїзм

Засновником епікуреїзму був *Епікур* (341-271 роки до РХ). Епікур залишив роздуми з різних філософських проблем. Зокрема він задався питанням про критерій істинності, і відповідав на нього в дусі стоїків: істинними є такі судження, які сформовані на основі діяльності чуттів і розуму, і при цьому немає жодних сумнівів в адекватності і правильності їхнього функціонування. В царині фізики Епікур не прикладав ніяких зусиль, щоби сформувати власну концепцію. Його головним питанням була етика, якій він підпорядкував усі інші галузі філософії. Його етиці найкраще підходила фізика атомістів, тому Епікур її перейняв. Світ складається з атомів і пустоти між ними.

Головною темою філософії Епікура є етика. Як і стоїки, Епікур задав собі питання про моральність учинку. На відміну від стоїків, які проголошували високий моральний ідеал, Епікур запропонував інший шлях морального розвитку людини. Щастям він вважав відсутність страждань. Етика Епікура є продовженням гедоністичної етики кіренаїків, але якщо кіренаїки ціллю морального життя проголошували насолоду, то Епікур дещо обогородив цю моральну доктрину. Не насолода є, на його думку, ціллю моралі, а відсутність страждань. Щоби уникнути страждань, потрібно обмежити бажання і пристрасті, тобто досягти стану безпристрасності, адже ж причиною страждань є усвідомлення неможливості задовольнити бажання. Найбільші страждання спричинює страх смерті. Епікур закликав позбутись страху смерті, оскільки, допоки він дошкулятиме людині, вона не зможе бути щасливою. Він писав, що людина не повинна боятися смерті, тому що вона з нею не перетинається: коли є людина, немає смерті, а коли є смерть, немає людини. Стан безпристрасності є необхідним для побудови добрих соціальних відносин, особливо дружби, бо на справжню дружбу здатен тільки той, хто безкорисливо ставить до інших людей. Уникання страждань дозволяє людині зануритись у свій внутрішній світ та духовно удосконалитись.

Скептицизм

Найбільш парадоксальною школою епохи Еллінізму був скептицизм, засновником якого був *Піррон з Еліди*, який

помер близько 275 року до РХ. Він був старшим за Зенона, який заклав основи стоїцизму, та Епікура; був військовим в армії Олександра. Побачене ним у різних частинах світу, куди він потрапив разом із Олександровою армією, настільки вразило його, що Піррон відмовився від об'єктивності істини. Він стверджував, що істини немає; все, що надбали людські культури, є тільки плодом людської творчості. Якщо істини немає, то немає за що боротися і що відстоювати. Найбільш правильною моральною позицією в такому разі є повна стриманість від суджень і висновків у пізнанні, а також повна безпристрасність в етиці.

Repetitio est mater studiorum

1. Антична філософія – це філософія, яка розвивалась у Стародавніх Греції і Римі. Її поділяють на три періоди: досократична, класична і елліністична.
2. Представники мілетської школи намагалися знайти архе (основу і праматерію всього суцього). Талес вважав, що все виникло з води, Анаксимандр – з апейрону, Анаксимен – з повітря.
3. Геракліт стверджував, що все суще змінне, але ця змінність регулюється вічним законом (логос), який він отожднював із вогнем.
4. Пітагор і його послідовники вважали, що в основі світу лежить число, бо всі фізичні і хімічні характеристики всього суцього можна порохувати.
5. В центрі філософії елейської школи стоїть ідея сталості і незмінності буття. Парменід писав: Буття є, небуття немає.
6. Філософи V століття (Емпедокл, Анаксагор, атомісти) намагались проаналізувати, який розумний принцип керує світом та як світ розвивається.
7. Софісти заперечили існування істини, і вважали, що все відносне.
8. Сократ започаткував грецьку класичну філософію, і вчив, що людина від народження має знання і моральне добро, які потрібно актуалізувати.
9. Учні Сократа розвинули сократівські школи і намагались відповісти на питання, що таке добро. Мегарці (Евклід) ототожнили добро з буттям. Кіренаїки (Арістіп) твердили, що добром є задоволення (гедонізм). Кініки (Антисфен)

- вважали, що добро є свободою від всього матеріального.
10. Найвидатнішим філософом Античності був Платон. Він вчив, що все суще є відображенням вічних ідей. Найвищою ідеєю, яка виразилась у світі, є Добро. Людина перебувала у світі ідей, де спостерігала чисті форми, але потрапивши у тіло, забула ідеї. Дивлячись на речі, вона їх пригадує.
  11. Платон учив, що людська душа складається з трьох частин: розумна, пристрасна і рушійна. Кожна з них повинна досягти своєї чесноти: мудрість, поміркованість, мужність, справедливість. Оскільки держава є відображенням людської душі, то в ній також присутні три прошарки: царі-філософи, ремісники і воїни. Платон був автором теорії ідеальної держави.
  12. Після Платона його ідеї розвивали його послідовники, діяльність яких поділяли на періоди: ранній платонізм, середній платонізм, неоплатонізм.
  13. Арістотель зосередився на вивченні субстанції, її форми і матерії, причин. Етика Арістотеля ґрунтувалась на концепції золотого середина.
  14. Олександріві війни спричинили змішання культур і початок нової епохи – Еллінізму. В цей період діяли стоїки, епікурейці, скептики і неоплатоніки.
  15. Найпопулярнішою школою елліністичної філософії був стоїцизм, представники якого закликали до досягнення морального ідеалу апатії.
  16. Епікур вважав, що ціллю морального життя є уникнення страждань.
  17. Скептики стверджували, що пізнання істини неможливе.

Завдання для семінарського і практичного заняття

- Періодизація античної філософії. Особливості періодизації.
- Головні ідеї філософських концепцій досократиків.
- Пошуки архе у філософії Талеса Мілетського.
- Апейрон у філософському вченні Анаксимандра.
- Філософія природи Анаксимена: поняття, ідеї і перспективи.
- Логос і мінливість світу у філософії Геракліта.
- Філософія числа Пітагора: поняття, ідеї, концепти і перспективи.

- Філософія Емпедокла та поєднання здобутків досократиків.
- Філософське вчення про атоми Левкіппа і Демокріта.
- Принцип розумного управління у філософії Анаксагора.
- Релятивізація істини у філософії софістів.
- Моральна філософія Сократа.
- Маєвтичний метод і теорія знання у філософії Сократа.
- Вроджені знання та добро людської природи у філософії Сократа.
- Мегарська школа і поєднання категорій добра і буття.
- Гедоністична етика кіренаїків.
- Аскетична етика кініків: основні поняття, ідеї, концепти і висновки.
- Вчення про ідеї Платона: основні поняття, ідеї, концепти і висновки.
- Ідея Добра у філософії Платона: поняття, концепти і висновки.
- Платонівська антропологія і теорія пізнання.
- Моральна філософія Платона: поняття, ідеї, концепти і висновки.
- Політична філософія Платона: поняття, ідеї, концепти і висновки.
- Особливості філософського вчень неоплатонізму Плотина.
- Особливості філософських учень неоплатонізму після Плотина.
- Метафізика Арістотеля: основні поняття, ідеї, концепти і висновки.
- Арістотелеве вчення про природу.
- Моральна філософія Арістотеля: основні поняття, ідеї і висновки.
- Особливості філософії і культури епохи Еллінізму.
- Головні філософські проблеми елліністичної філософії.
- Філософія природи стоїків: поняття, ідеї, концепти і висновки.
- Моральна філософія стоїків: поняття, концепти і висновки.
- Звільнення від страждань як моральний ідеал Епікура.
- Філософія скептицизму: поняття, ідеї, концепти і висновки.

Література, джерела, базові тексти

- Annas, Julia. *Kurze Einführung in die antike Philosophie*. Göttingen: Vandenhoeck & Ruprecht, 2009.
- Aristotle. *De Anima (On the Soul)*. London: Penguin, 1987.
- Aristotle. *The Metaphysics*. London: Penguin, 1998.
- Bächli, Andreas; Graeser, Andreas. *Grundbegriffe der antiken Philosophie. Ein Lexikon*. Stuttgart: Reclam, 2000.
- Canto-Sperber, Monique. *Philosophie grecque*. Paris: Presses Universitaires de France, 1998.
- De Crescenzo, Luciano. *Storia della Filosofia Greca*. Milano: Mondadori, 1983.

- Epicurus. *The essential Epicurus: letters, principal doctrines, Vatican sayings, and fragments*. Buffalo (N.Y.): Prometheus Books, 1993.
- Geyer, Carl-Friedrich. *Philosophie der Antike. Eine Einführung*. Darmstadt: Primus, 1996.
- Guthrie, William Keith Chambers. *History of Greek Philosophy*. Cambridge: Cambridge University Press 1962-1981.
- Hadot, Pierre. *Exercices spirituels et philosophie antique*. Paris: Études augustiniennes, 1981.
- Held, Klaus. *Treffpunkt Platon. Philosophischer Reiseführer durch die Länder des Mittelmeers*. Stuttgart: Reclam, 2001.
- Horn, Christoph; Rapp, Christof. *Wörterbuch der antiken Philosophie*. München: Beck, 2002.
- Irwin, Terence. *Classical Thought*. Oxford: Oxford University Press, 1989.
- Peters, Francis E. *Greek Philosophical Terms. A Historical Lexicon*. New York: New York University Press, 1967.
- Plotinus. *The Enneads*. Toronto: Cambridge University Press, 2018.
- Ricken, Friedo. *Philosophie der Antike*. Stuttgart: Kohlhammer, 2000.
- Ries, Wiebrecht. *Die Philosophie der Antike*. Darmstadt: Wissenschaftliche Buchgesellschaft, 2005.
- Zeller, Eduard. *Die Philosophie der Griechen in ihrer geschichtlichen Entwicklung*. Hildesheim: Olms, 1990.
- Арістотель. *Нікомахова етика*. Київ: Аквілон-Плюс, 2002.
- Арістотель. *Політика*. Київ: Основи, 2000.
- Боецій. *Розрада від філософії*. Львів: Апріорі, 2020.
- Марк Аврелій. *Наодинці з собою. Роздуми*. Львів: Апріорі, 2018.
- Платон. *Бенкет*. Львів: Український Католицький Університет, 2018.
- Платон. *Держава*. Київ: Основи, 2000.
- Рассел, Бертран. *Історія західної філософії*. Київ: Основи, 1995.
- Сенека, Луцій Анней. *Моральні листи до Луцілія*. Київ: Основи, 1999.
- Татаркевич, Владислав. *Історія філософії*. Том 1: *Антична і середньовічна філософія*. Львів: Свічадо, 2006.
- Heit, Helmut. *Frühgriechische Philosophie*. Stuttgart: Reclam, 2011.
- Schadewaldt, Wolfgang. *Die Anfänge der Philosophie bei den Griechen. Die Vorsokratiker und ihre Voraussetzungen*. Frankfurt am Main: Suhrkamp, 1978.
- Цицерон, Марк Тулій. *Про державу, Про закони, Про природу богів*. Київ: Основи, 1998.

ТЕМА 3. ФІЛОСОФІЯ СЕРЕДНІХ ВІКІВ

Визначення і періодизація

Падіння Західної Римської імперії, яке відбулось у V столітті, ознаменувало кінець Античності. Однак, уже декілька століть до цієї події на Близькому Сході і Середземномор'ї виростала нова культура, основою якої було християнство. Проповідь Ісуса Христа та Апостолів принесли мешканцям Римської імперії та народам поза її межами нові цінності та ідеали. Християнство ґрунтується на ідеалах любові, милосердя і добра. Ці ідеали стали основою нової культури. Багато століть після початку нової культурної епохи її називали Середніми віками, і ця назва прижилась. Середньовічна філософія – це спроба європейських інтелектуалів збудувати світогляд на основі християнських цінностей, а водночас зберегти античну спадщину, яка ризикувала зникнути в хаосі, який спричинило падіння Римської імперії. Саме тому центральними темами середньовічної філософії були релігійні питання. Церква була також інституцією, яка плекала розвиток середньовічної науки і освіти, створюючи навчальні заклади, підтримуючи переписування книг та фінансуючи освіту.

Першою проблемою в окресленні Середніх віків є їхні часові рамки. Середньовічна філософія почала формуватися з появою християнства, і декілька століть розвивалась поряд із античною філософією. Між ними не було чіткої межі. Прийнято вважати, що середньовічна філософія тривала до XV століття, коли їй на зміну прийшла філософія Нового часу. Середньовічна філософія поділяється на два періоди: патристика і схоластика.

- *Патристика* – це християнська богословсько-філософська думка, яка розвивалась у II-VIII століттях. Її головними темами було формування способів викладу християнського віровчення та дискусії проти ересей. Слово "патристика" походить від грецького "πατήρ" (патер, отець). Християнських мислителів цього періоду прийнято називати Отцями Церкви. Середовищем розвитку патристики були Вселенські і Помісні Собори та тексти християнських мислителів, які охопили всі головні філософські теми.
- *Схоластика* – це богословсько-філософська думка, яка

розвивалась у VIII-XV століттях і ґрунтувалась на християнстві та античній спадщині. Назва "схоластика" походить від грецького "σχολή" чи латинського "schola" (школа). Сама назва цього періоду філософії свідчить про те, що середовищем схоластичної думки були церковні школи та університети.

На відміну від античної філософії, яка хоч і є першим періодом розвитку європейської філософії, презентувалась тільки греками і римлянами, у творенні середньовічної філософії взяли участь усі європейські народи, а тому для германців і слов'ян Середні віки є першою і наймовірно успішною епохою формування осілої культури і розквіту філософсько-богословської думки.

Патристика I-III століть

Першим етапом патристики був період діяльності *апостольських мужів*, тобто людей, які почали писати свої твори на релігійні теми відразу ж після діяльності Апостолів. Перше століття було періодом написання Нового Завіту, тобто Євангелій і Апостольських послань. Коли померли Апостоли, які безпосередньо бачили Ісуса Христа, чули його проповідь і могли оцінити, наскільки тексти відповідають змісту Ісусової проповіді, написання Біблії завершилось. Всі, хто писав після смерті Апостолів, навіть якщо їхні твори містили в собі ті самі ідеї, що й у Біблії, до Біблії не належать. Вони й стали першим етапом християнської літератури і дали імпульс для розвитку середньовічної філософії. До циклу творів апостольських мужів належать:

- *Дідахе* або *Навчання дванадцяти апостолів* – твір, написаний у середовищі раних християн і приписаний апостолам, який описує життя християнських спільнот і звичаї цього часу, а також моральні настанови;
- *Послання Псевдо-Варнави* – текст, приписаний Варнаві, проповіднику, про якого згадується в Біблії. Це лист до християнських общин, який розкриває ставлення християн до Старого Завіту і розглядає питання моралі;
- *"Пастир" Єрми* – лист, в якому Єрма розповідає про свої духовні пошуки і життя раних християнських общин, а також аналізує природу Церкви;
- *Листи Климентія Папи Римського* – два послання, в

яких аналізується природа Церкви і містяться відповіді на проблеми моралі;

- *Послання Ігнатія Антіохійського* – це сім послань лідера сирійських християн, якого римляни засудили до смертної страти. В листах він аналізує сенс мучеництва і жертви заради високих цінностей;
- *Полікарп Смирський* і *Папій Єрапольський* також писали в цей період на теми моралі і організації життя ранніх християнських спільнот.

Головною темою творів апостольських мужів була мораль. Моральний вибір вони зображали як два життєві шляхи: добро і зло. Тому їхні твори інколи називають літературою двох шляхів. Важливі ці твори також тому, що це перші післябіблійні письмові твори, які закладають основи подальшого розвитку християнської теології і філософії.

В той сам час виникли й численні апокрифи, тобто тексти, написані на кшталт біблійних, зі схожим змістом до біблійних текстів і приписані Апостолам. Деякі ранні християнські автори бажали викласти свій релігійний досвід, але, щоби надати своїм текстам авторитету, вони підписували їх іменами Апостолів. Апокрифи є джерелами вивчення ранньої християнської культури, але не визнаються Церквою богонатхненними.

У II столітті також діяла ще одна група християнських письменників – *апологети*. Якщо апостольські мужі адресували свої тексти до християн, то апологети – до нехристиян, намагаючись роз'яснити суть християнства і показати його цінність. Для того, щоби писати зрозумілою для язичників мовою, вони застосовували здобутки античної філософії і культури. Тому твори апологетів стали першим майданчиком зустрічі християнства і античної філософії, тобто першим етапом інкультурації, чи входження християнства у греко-римський культурний простір. Найвідомішими християнськими апологетами були Атенагор Атенський, Теофіл Антіохійський, Юстин Мученик, Таціан Ассирієць. Головною думкою, яку відстоювали апологети, була теологія логосу. Античні мислителі вважали, що світ сотворений розумно, тобто в його основі знаходиться Божий розум (логос). Апологети показували, що логос, про який писали античні філософи, є Син Божий. Він відвічно перебував в Богові-Отці як його розум, у час творення світу він виразився як основа творіння, а в кульмінаційний момент історії він воплотився в Ісусі Христі.

II і III століття, окрім творів апостольських мужів, апокрифів і апологій дали ще один блок літератури, автори якої розглядали найрізноманітніші теми, які були актуальними для раннього християнства. До них належали:

- *Іринеї Ліонський*, який народився в середині II століття в Малій Азії, але перебрався до Галлії, де очолив місцеву християнську спільноту. Він присвятив свої твори полеміці проти гностиків. Іринеї дав тлумачення акту спасіння, яке стоїть в основі християнської віри. Люди згрішили і внаслідок цього потрапили в полон диявола, з якого самостійно вирватись не могли. Головним наслідком гріха є смерть. Христос своїм вочлещенням і воскресінням подолав диявола і дав людині спасіння та безсмертя, яке вона може прийняти або від нього відмовитись. Свій вибір людина робить моральним життям: якщо людина дотримується Божого закону, вона приймає його дар, якщо ж ні, то відмовляється від нього.
- *Тертуліан* – це ранньохристиянський письменник, який народився в середині II століття в Північній Африці, отримав чудову освіту і став відомим автором численних творів. Його позиція вирізняється з-поміж інших християнських авторів цього періоду: якщо всі вони позитивно ставились до античної спадщини та пропагували інтелектуальні зусилля для пізнання християнського віровчення, то Тертуліан став символом негативного ставлення до Античності. Він вважав, що антична культура і філософія є тільки джерелом ересі та облуди, хоч така радикальна позиція і його самого привела до того, що останні роки життя він відійшов до ересі монтанізму. Тертуліан писав, що душа по природі християнка, тобто в людську природу закладена потреба бути християнином, але ще не всі люди це усвідомлюють. Він також вчив, що душа передається людині, як і тіло, від батьків, хоч Церква вчить, що батьки передають людині тільки тіло, а душу кожній людині дає Бог. Для пізнання віри, на думку Тертуліана, непотрібно застосовувати розум, бо розум неспроможний пізнати істину. Потрібно просто вірити. Так, лозунгом філософії Тертуліана стала фраза "Credo, quia absurdum" (Вірю, незважаючи на абсурдність).
- *Іполит Римський* аналізував питання можливості повторного прийняття до Церкви людей, які після хрещення згрішили. В ранній Церкві дуже строго ставились до мораль-

ного життя християн. Якщо хтось охрестився, він повністю відмовлявся від гріха. Якщо ж він після хрещення знову згрішив, то це сприймали за свідчення нещирості його хрещення; його виключали з Церкви. Між богословами цього часу тривала дискусія: варто приймати таких християн знову до спільноти після покаяння і спокутування, чи їм більше дороги до Церкви немає. Іполит представляв радикальне крило і відстоював недоречність повторного прийняття грішників до общини. Ця дискусія змусила Іполита та інших підняти величезний пласт проблем, пов'язаних із спасінням, гріхом, мораллю тощо.

- *Кипріан Картагенський* жив у III столітті та був єпископом у Північній Африці в час, коли тривали гоніння на християн, ініційовані імператором Децієм. Після гонінь почалась дискусія, що робити з тими людьми, які відійшли від християнства в період переслідувань і хто повинен вирішувати, примати їх назад до Церкви, чи ні. Дискусія розгорілась між двома партіями: одні, на чолі яких стояв Новат, вважали, що людей, які відійшли від віри в час гонінь не варто знову приймати до Церкви, бо їхня віра слабка, а рішення щодо них повинні ухвалювати сповідники, тобто ті, які зазнали страждань під час переслідувань, але не відреклися; а інші, на чолі з Кипріаном, вважали, що цих людей потрібно приймати після покаяння і їхню долю повинні вирішувати законні єрархи.
- Найбільший центр християнської філософії того часу розвинувся в Олександрії. Представником олександрійської християнської філософії був *Климент* (150-215). Він вважав, що Бог усі народи готував до Воплочення Христа, але для кожного народу використовував різні засоби. Євреїв він готував через Біблію, а греків через філософію, бо він є добрим педагогом, який усіх веде до спасіння. Тому філософія є підготовкою до спасіння. Християнство є розумною релігією, і його неможливо досягнути без розуму. Християни по-різному визнають свою віру: одні застосовують розум і тому досягають знання, тобто їхня віра вищого рівня; інші сповідують християнство задля авторитетів, а тому залишаються тільки на рівні віри.
- Найвидатнішим філософом серед ранньохристиянських мислителів був *Оріген* (185-253). У тлумаченнях Біблії, яких він написав чимало, він застосовував алегоричний

метод, тобто вважав, що навіть незначна на перший погляд деталь має важливе значення; інакше вона би не потрапила до Біблії. Оріген намагався інкорпорувати платонізм у християнство, при цьому подекуди навіть віддаючи більшу перевагу платонізму над християнством. Він вважав, що Бог створив розумні духовні істоти, які могли вільно споглядати Бога. Але вони відволіклись від реалізації свого покликання і цим згрішили. Наслідком їхнього гріхопадіння було огрубіння і матеріалізація, тобто розумні істоти потрапили в тіла і стали матеріальними людьми. Отже, матерія не була реалізацією первісного Божого задуму, а лишень наслідком гріхопадіння. Спасіння Оріген розумів як повернення розумних духовних істот до свого природного стану, тобто до споглядання Бога. Зі всіх розумних істот не відволіклась від споглядання тільки одна; вона поєдналась з Божим Логосом і воплотилась в особі Ісуса Христа. Спасти людину міг тільки той, хто сам не був поневолений гріхом. Оріген вважав, що до свого первісного стану повернеться все, навіть пекло. Це вчення отримало назву апокатастазис.

Патристика IV століття

Вісторії християнства IV століття було переломним: у 313 році імператор Константин Великий легалізував християнство в Римській імперії, а у 380 році імператор Теодозій проголосив його державною релігією. Життя в умовах свободи дало можливість активізувати філософсько-богословську дискусію. Розвиток патристики цього періоду був настільки активним, що IV століття називають "золотим віком патристики".

Важливим імпульсом для богословсько-філософських дискусій IV століття стало виникнення ересі аріанства. Олександрійський священник Арій почав проповідувати, що Ісус Христос не був Богом, а тільки найвищим Божим творінням. Ці твердження активізували найкращі уми християнського світу для подолання ересі. Результатом цих дискусій став Перший Нікейський Вселенський Собор 325 року, тобто загальне зібрання делегатів усього християнського світу для богословської дискусії. Після цієї події практика скликати Собори для вирішення важливих церковних питань стала

традиційною. Собор осудив Арія та ухвалив Символ віри. В дискусії проти аріанства проявили себе видатні християнські філософи і богослови IV століття:

- *Атаназій Великий* (293-373) – олександрійський єпископ, який став найвидатнішим богословом Християнського Сходу періоду Першого Нікейського Собору. Він провів розрізнення Божественної природи і волі: зі своєї природи Бог-Отець народжує Сина і зсилає Духа, а з волі він творить світ.
- *Василій Великий* (бл.329-379) увійшов в історію декількома важливими заслугами. Він створив перший устав спільного чернечого життя, заклавши основи подальшого розвитку монастирів. У богословських суперечках він відстоював офіційну позицію Церкви, висловлену на Нікейському Соборі, і розробляв учення про єдиносущність Бога-Отця і Бога-Сина, доводячи, що Бог є єдиною сутністю (усія), яка має три особи (іпостасі). У трактаті "Проти Євномія" Василій доводив, що Божа сутність непізнавальна для доведення цієї тези він аналізував засадничі аспекти епістемології, чим вплинув на її подальший розвиток. Він твердив, що пізнавальним у будь-якій субстанції є тільки те, через що вона виражається. Натомість її сутність закрита від пізнання. Люди можуть за допомогою розуму пізнавати, що Бог є, але не можуть пізнавати, який він, тобто його сутність.
- *Григорій Богослов* був близьким другом і однодумцем Василія, а також лідером Першого Константинопольського Вселенського Собору. Він вступив у дискусію проти Аполінарія Лаодикійського, який твердив, що Христос, воплотившись, прийняв людське тіло і душу, але не прийняв людський дух, замінивши його собою. Григорій доводив, що Христос прийняв усю людську природу, інакше він би не зміг спасти людину. Спасенним є тільки те, що поєднане з Богом у Христі. Цими міркуваннями Григорій зробив величезний внесок в антропологію і утвердження людської гідності. Ціллю людського життя Григорій проголошував теозис (обоження), тобто максимальне уподібнення людини до Бога.
- Рідним братом Василія і соратником Григорія був *Григорій Ніський*. Оскільки вони походили з Кападокії (візантійської провінції в Малій Азії), їх трьох прийнято називати кападокійськими отцями. Григорій називав філософію скарбом, який християни отримали від грецької культури. На основі здобутків філософії Григорій доводив догми Нікейсь-

кого Собору, а також розвивав містичне богослов'я, тобто вчення про пізнання Бога в містичному досвіді людини і можливість містичного спілкування з Богом.

- Ще одним богословом цього періоду був *Іван Златоуст*, який прославився як видатний проповідник. У проповідях, багато з яких були записані його слухачами, Іван робив наголос на моралі. Він відстоював ідеали строгої моралі та був критиком розбещеності візантійського бомонду.
- В IV столітті розвивалась також *чернеча література*, в якій автори, які були подвижниками чернечого життя, ділилися досвідом із тими, хто починав свій чернечий чи навіть мирянський шлях. Аналізуючи духовне удосконалення людини, ці автори ретельно аналізували людську природу, відношення душі і тіла, внутрішню духовну боротьбу тощо. Особливо цінними серед чернечої літератури були твори Євагрія Понтійського, Пахомія, Макарія Єгипетського та багатьох інших.

Наслідком активної дискусії ортодоксального християнства проти аріанства було виникнення нової ересі – *пневматомахів* або *духоборців*. Це були богослови, які погодилися з тим, що Ісус Христос є другою особою Божою, але заперечували божественність Святого Духа. Духоборство було полегшеним продовженням аріанства. Для вирішення цієї проблеми у 381 році був скликаний Вселенський Собор у Константинополі. Собор осудив духоборство, але й дав поштовх для активізації нової хвилі богословських дискусій.

Важливим питанням, яке турбувало християнських мислителів IV століття, була дискусія з *донатистами*. Римський імператор Діоклеціан незадовго до легалізації християнства влаштував переслідування християн. Деякі християни, налякані переслідуваннями, під тортурами зреклись віри, але після завершення гонінь вони покаялись і попросили їм дозволити повернутися до Церкви. Прохання цих людей викликали жваву дискусію. Сформувалась група ригористично налаштованих християн, які вважали, що ті, хто одного разу зреклись віри, хай навіть під тиском тортур, не мають права на повернення до Церкви. Оскільки лідером цієї групи був священник Донат, їх почали називати донатистами. Позиція донатистів не отримала підтримки широкого загалу християн, і в цій дискусії перемогло переконання, що християни у ставленні до відпалих повинні керуватися передовсім милосердям.

Патристика V-VII століть

Якщо головною темою богословської і філософської думки християнського світу IV століття була тринітологія, тобто вчення про Святу Трійцю, а мислителі зосереджували свою увагу на доведенні того, що Син Божий і Святий Дух є єдиносушними Богу-Отцю, то головна увага богословів V століття була прикута до христології, тобто дискутували про те, як в Ісусі Христі поєднані Божа і людська природи. Передумови цієї дискусії були закладені ще в IV столітті. Аполінарій Ладикійський стверджував, що людина складається з духа, душі і тіла, а Божа і людська природа у Христі поєднані так: Христос прийняв людську душу і тіло, замінивши в людині дух. У цьому вченні Христос є не цілісною людиною. Головними критиками аполінаризму стали антіохійські богослови *Діодор Тарський* і *Теодор Мопсуестійський*. Вони наголошували на тому, що Божа і людська природа поєдналися у Христі, залишаючись цілісними і неушкодженими. Базовим елементом християнського віровчення є догма про те, що у Христі дві природи (Божа і людська) поєднані однією особою. Діодор і Теодор, оскільки їхнім завданням було довести цілісність природ у Христі, робили на двох природах більший наголос, ніж на єдності особи. В IV столітті виходець з антіохійської школи *Несторій* став константинопольським архієпископом. В новому статусі він продовжив пропагувати ідеї своїх учителів Діодора і Теодора, та довів його до крайності: він стверджував, що у Христі не тільки дві природи, а й дві особи, бо кожна природа (сутність) повинна мати своє індивідуальне вираження. Вчення Несторія суперечило християнському віровченню, і тому викликало реакцію. Воно було визнане єрессю, яку назвали *несторіанством*.

Головними опонентами несторіан були представники олександрійської богословської школи, лідером якої був *Кирило Олександрійський*. Кирило розкритикував несторіанство з позиції християнського віровчення. В 431 році був скликаний Вселенський Собор в Ефесі, учасники якого осудили несторіанство. Навіть після Собору запал дискусії не зменшився. Деякі з тих мислителів, які активно критикували несторіанство, настільки захопились своїми аргументами, що впали в іншу крайність. Якщо ортодоксальні християни стверджують, що у Христі дві природи і одна особа, а несторіани переконували, що у Христі

дві природи і дві особи, то їхні крайні опоненти почали навчати, що людська природа настільки мізерна у порівнянні з Божою, що у Христі вона повністю розчиняється в Божій природі, а тому у Христі одна природа і одна особа. Це вчення отримало назву *монофізитство*. Його головними фундаторами були Діоскор Олександрійський і Євтих. Дискусія навколо монофізитства набрала таких обертів, що стала небезпечною для спокою і безпеки імперії. В 451 році був скликаний Вселенський Собор у Халкедоні, який визнав монофізитство ерессю. Незважаючи на постанови Собору, христологічна дискусія не зменшувала своєї активності. Щоби розставити остаточні акценти, був скликаний Константинопольський Собор 553 року.

Намагання вирішити дискусію з монофізитством врешті вилилися у спробу знайти компромісне рішення. Автором варіанту такого рішення став константинопольський патріарх Сергій, який зосередився на проблемі волі, тобто комплексу прагнень і бажань. Оскільки воля є характеристикою природи, то ортодоксальні християни, які вважали, що у Христі дві природи, стверджували, що в ньому наявні дві волі, а монофізити, які вважали, що у Христі одна природа, переконували, що у ньому й одна воля. Сергій твердив, що у Христі одна особа, дві природи, але одна воля. На питання, як у Христі може бути одна воля, якщо в ньому дві природи, Сергій відповідав, що воля є характеристикою особи, а не природи, а, оскільки у Христі одна особа, то й воля повинна бути одна. Це вчення отримало назву *монотелітство*, і було відкинуте як ортодоксами, так і монофізитами. Хоч Сергій не вирішив проблему, а тільки ускладнив її, він дав початок дискусії про волю. В 680-681 роках у Константинополі відбувся ще один Вселенський Собор, який визнав монотелітство ерессю, осудив його та ствердив, що у Христі дві волі.

Найбільший вплив на християнську богословську думку VI століття мав *Псевдо-Діонісій Ареопагіт*, тобто анонімний автор декількох творів, в яких він підписався іменем Діонісія Ареопагіта, людини, про яку згадано в Біблії. Його найбільшим внеском у філософію була теорія пізнання. Псевдо-Діонісій розглядав питання, чому людина не може пізнавати Божу сутність. Він відхиляв відповідь, відповідно до якої людина не може пізнавати Бога, тому що людина грішна. Псевдо-Діонісій писав, що після Воскресіння Христо-

вого гріх людини змитий, але людина й надалі не може пізнати Бога. Неможливість обумовлюється тим, що між Богом і людиною прірва, яку неможливо здолати розумом. Але людина може містично єднатися з Богом. Цей шлях складається з двох етапів: катарзис (очищення) і екстаз (єднання в любові). Внеском Псевдо-Діонізія було вчення про ерархію. Він вважав, що між Богом і світом присутні посередники – дев'ять чинів ангелів. Ця ерархія зображена і в земному світі: Церква і суспільство також збудовані у відповідності до своєї ерархії. Ці ідеї Псевдо-Діонізія вплинули на розвиток готики, тобто мистецького стилю, який домінував у Середньовіччі.

Ще одним мислителем цього періоду був *Максим Ісповідник* (580-662). Свою увагу він присвятив проблемі волі в контексті дискусії проти монотелітства. Максим задав собі питання: якщо Бог створив людину на свій образ, тобто доброю, то її природа добра, а якщо воля є вираженням природи, і тому повинна прагнути тільки добра, то чому люди інколи прагнуть зла і грішать? Для вирішення цієї проблеми він провів розрізнення між двома типами волі: природною і гномічною. Перша є прагненням добра, закладеним Богом в людську природу; а гномічна воля – це наслідок гріхопадіння, тобто злого, але вільного вибору людини. Оскільки гномічна воля не є характеристикою людської природи, вона є проявом особи, позаяк реалізація свободи є сферою особи. Так, в людині до гріхопадіння була наявна одна воля, а після гріхопадіння дві. Ці дві волі зазвичай протистоять одна одній: природна прагне реалізації людської природи, тобто плану Творця; гномічна воля породжена гріхом і тягне людину до гріха, бо гріх завжди веде до іншого гріха. Духовна боротьба людини – це моральний вибір між поштовхами двох воль.

Патристика VIII століття і візантійська думка

У VIII столітті головною темою дискусій візантійських інтелектуалів стала проблема, якій досі не присвячували ніякої уваги. Це – *іконоборство*, тобто рух за заборону вшанування ікон. Ідеологом цього руху став імператор Лев III Ісаврій, який відстоював свої переконання не тільки в полеміці, а викорис-

став свою владу для переслідувань усіх, хто з ним не погоджувався. Ще радикальнішим у відстоюванні ідей іконоборства був його син імператор Костянтин Копронім. Іконоборці стверджували, що вшанування ікон є ідолопоклонство, оскільки ікони є витвором людських рук. Іконоборці також намагалися заборонити вшанування святих, закривали монастирі, реформували богослужіння, тобто боролись проти всього, що сприймалось як посередник між Богом і людьми. На фоні цієї дискусії виринула постать Івана Дамаскина (бл.650-754), який відстоював вшанування ікон. Він стверджував, що християни не поклоняються ані іконам, ані святим, а тільки Богові. Ікони і святі є лишень предметом вшанування. Він чітко розмежував поняття поклоніння і вшанування. Поклоняючись тільки Богові, християни вшановують усе, що уприсутнює його в їхньому житті. Неможливо поклонятися Богові, не вшановуючи його виражень. У 787 році відбувся Вселенський Собор у Нікеї, який осудив іконоборство. Однак, 27 років після Собору на візантійський трон вступив імператор Лев V Вірменин, який розпочав нову хвилю іконоборства. Друга хвиля іконоборства не супроводжувалась такою полемікою і терором, як перша.

Іконоборством і боротьбою проти нього закінчилась епоха патристики, яка була спільним інтелектуальним спадком східної і західної частин християнського світу. Наступні століття дали візантійській інтелектуальній традиції декілька вагомих мислителів, які діяли до завоювання Константинополя турками. Важливою темою візантійської думки IX століття була *Фотієва схизма*. У 858 році візантійський імператор, всупереч церковним канонам, усунув константинопольського патріарха Ігнатія і поставив патріархом свого чиновника Фотія. Римський Папа Миколай I виступив на захист Ігнатія і осудив незаконне призначення Фотія. У відповідь Фотій ініціював затяжний конфлікт, який на декілька років розділив Рим і Константинополь. Цей період називається Фотієвою схизмою. Хоч ця схизма закінчилась, вона дала прецедент церковного розколу, який повторився у 1054 році і досі не подоланий.

На початку другого тисячоліття уми візантійських інтелектуалів були зайняті дискусією про ісіхазм. *Ісіхазм* – це вчення, яке зародилося в середовищі східного чернецтва, в основи якого лежало переконання, що ціллю духовного життя

є в молитві і тиші серця досягати споглядання Бога. Звідси походить і назва цього напрямку: ἡσυχία (ісихія, тиша). Ісихастам потрібно було відповідати на питання, що саме монах споглядає. Божа сутність не може бути пізнаною. Арістотель стверджував, що кожна субстанція виражається назовні, і це вираження він називав енергією. Ісихасти перейняли цю ідею і стверджували, що монах молитовно споглядає енергії Бога. Але таке твердження викликало жваву дискусію: енергії створені Богом, чи ні? Якщо вони створені, тоді монах, їх шануюючи, чинить ідолопоклонство; якщо ж не створені, це означає, що, окрім Божої сутності, є ще щось нестворене. Ісихасти вважали, що Божественні енергії нестворені. Їхню позицію найбільш послідовно виражав Симеон Новий Богослов (949-1022) і Григорій Палама (1296-1359). Найбільшим опонентом Палама був Варлаам Калабрійський, учнями якого були Франческо Петрарка і Джованні Боккаччо.

Дискусія між ісихастами і їхніми опонентами точилась у середовищі монахів, а миряни цими питаннями мало цікавилися, оскільки вони не мали можливостей практикувати такий спосіб життя, який вели монахи. Миряни цікавилися тими богословськими ідеями, які могли стати їхнім способом благочестя. Виразником мирянських запитів у візантійській теології був Микола Кавасила (1322-1398), який зосереджувався на тлумаченні літургії як центру духовного життя мирянської общини. Розвиток релігійної філософії у Візантії завершився завоюванням турками Константинополя.

Святий Августин

В той сам час, коли у Візантії розвивалась східна патристика, в Західній Європі творилась західна патристика. Якщо східна патристика була перервана падінням Константинополя, то західна продовжувала розвиватися і переросла у схоластику. Найвидатнішим мислителем західної патристики, вплив якого на західну цивілізацію неможливо переоцінити, був *Святий Августин* (354-430), розмисли якого охопили найрізноманітніші теми тогочасної дискусії.

- Августин доводив існування вічної та незмінної істини. Навіть коли хтось сумнівається в усьому, то у факті самого сумніву він сумніватися не може. Цим твердженням Авгу-

стин випередив тезу Декарта "cogito ergo sum".

- Він перейняв вчення Платона про ідеї, і вважав, що людина від своєї появи має знання, але відкритим залишалось питання про те, як людина їх отримує. Він вважав, що Бог просвітлює людину в момент її появи і вкладає в неї знання. Це вчення отримало назву *теорії ілюмінації*.
- Августин вніс вагому лепту в тринітологію (вчення про Святу Трійцю). Він стверджував, що Божі особи (Отець, Син і Святий Дух) є рівними, а відмінності між ними обумовлені їхніми відносинами.
- В соціальному вченні Августин розділяв два типи цивілізації: Місто Боже (соціум, який відповідає задуму Бога) і місто диявола (соціум, оснований на гріху). Ці цивілізації постійно протистоять одна одній. Аrenoю боротьби є людський світ, а втіленням у ньому Міста Божого є Церква.
- Прародичі людського роду (Адам і Єва) згрішили, і всі люди, оскільки вони є нащадками прародичів, успадковують цей гріх. Тому всі народжуються з первородним гріхом. Так, Августин пояснював, чому люди злі, незважаючи на те, що все, що створив Бог, добре, а людина Боже створіння. Оскільки від батьків людина отримує тіло, а душу Бог дарує кожній людині окремо, первородний гріх передається від тіл батьків тілам дітей. Отже, тіло – носій гріха. Звідси негативне ставлення до тіла в Середньовіччі.
- В 410 році вестготи напали на Рим, і Північна Африка, де Августин був єпископом, наповнилась біженцями з Італії. Вони розповіли Августину про жахи війни і потребували його пояснень ситуації і відповіді на питання про те, як потрібно діяти в умовах воєнної небезпеки. Августин стверджував, що природному закону відповідає мир, а не війна, тому загарбницька війна є злом. Але справедлива війна допустима. Такою є війна, ціллю якої є відновлення миру і звільнення від загарбника.
- В еклезіології (вченні про Церкву) Августин взяв участь у суперечці проти донатистів, тобто групи богословів, які вважали, що благодать може передаватися тільки через морально досконалих людей. Тому священники і члени спільноти повинні бути досконалими. Інакше через ними виконувані обряди не діятиме Бог. Августин відстоював вчення Церкви про те, що Церква є тільки посередником.

Оскільки джерелом благодаті є Христос, а він досконалий, то його досконалості достатньо для дії благодаті. Вимоги донатистів не можуть бути виконані, бо люди не можуть бути досконалими. Варто зважати на досконалість джерела, а не посередника.

- Ще однією дискусією, в якій узяв участь Августин, було питання про гріх і благодать. Пелагій стверджував, що Ісус Христос дав людям закон, дотримання якого забезпечує їм спасіння, і показав приклад виконання цього закону, але нічого не робить замість людини. Августин, натомість, стверджував, що люди занадто слабкі, щоби самостійно осягати спасіння і потребують допомоги. Тому спасіння людини є результатом співпраці Бога, який дає благодать, і людини, яка доповнює її своїми добрими вчинками.

Після смерті Августина дискусія про благодать активно продовжувалась. У V столітті позицію Августина продовжував Проспер Аквітанський, а позицію Пелагія – Фауст із Рейну. Поряд із ними сформувалась проміжна позиція – *півпелагіанство*, яке започаткував Іван Касіан.

Західна філософія V-VII століть

Окрім Августина, свої внески у розвиток західноєвропейської філософії і культури зробили й інші мислителі.

- *Папа Григорій Великий*, який очолив Церкву у 590 році, був автором декількох робіт, у яких популяризував учення Августина. Окрім цього, він був автором роботи "Moralia", яка була коментарем на біблійну книгу Йова. Це був один із найважливіших ранньосередньовічних трактатів з етики. Він розвивав учення про сатисфакцію, тобто необхідність спокутування скоєного гріха і відшкодування завданої шкоди.
- *Боецій* (480-524) був представником римської аристократії в час падіння Римської імперії і утворення остготського королівства. В час правління короля Теодоріха Боецій отримав високу державну посаду, але внаслідок політичної інтриги був арештований і страчений. Окрім політики, Боецій займався християнською філософією. В роботі "Розрада філософією" він стверджував, що філософія є засобом осягнення істини, а тому й моральної досконалості.

Тому філософія допомагає людині будувати своє щастя.

- Ще одним політиком остготського королівства був *Касіодор* (487-578). Він увійшов в історію культури не тільки як політик, а передовсім як християнський мислитель із великим колом інтересів, залишивши після себе численні твори з історії, віровчення, теорії мистецтва тощо. Книги Касіодора використовувались як підручники у середньовічних навчальних закладах, і це дало йому можливість впливати на філософську дискусію.
- Раннє Середньовіччя в Західній Європі відзначалось створенням численних церковних шкіл, які були осередками тогочасної освіти. Деякі з цих шкіл відзначались дуже високою рівнем освіти і ставали взірцевими для інших. Успіхи цих шкіл забезпечувалися людьми, відданими науці. Найсильніша школа на території Іспанії знаходилася в Севільї, а її натхненником був місцевий архієпископ *Ізідор Севільський* (бл.560-636). Для забезпечення належного викладання у цій школі він написав дванадцятитомну роботу "Етимології", яка була енциклопедичним викладом усіх тогочасних знань, та включала в себе граматику, риторичку, математику, медицину, хронологію, церковні обряди, богослов'я, біологію, мінералогію, географію, землеробство, історію, кораблебудування, архітектуру.
- Найбільшим англійським інтелектуалом цього часу був *Беда Венерабіліс* (672-735). Він усе життя провів у бенедиктинському монастирі. Бенедиктинські монастирі Раннього Середньовіччя були осередками вченості. В них діяли скрипторії (майстерні переписування книг), величезні бібліотеки і школи. Беда писав підручники для монастирської школи, сумуючи здобуті до нього знання, але й висловлював свої оригінальні ідеї. Головне питання філософії Беди була проблема моменту творіння: Бог створив світ в одну мить, чи творить впродовж вічності? Беда стверджував, що на творення світу потрібно поглянути з чотирьох сторін:
  - Світ завжди існував у задумі Божому, і в цьому сенсі він вічний.
  - Бог створив неоформлену матерію, в яку вклав зачатки всіх елементів, і в цьому сенсі все існуюче з'явилося в одну мить. Вираження задумів Божих у матерії відбулось не миттєво, а впродовж шести днів, описаних у Біблії. Отже, процес створення світу має свої чіткі часові рамки, тобто створення не є миттєвим і не є вічним.

- Створення світу впродовж шести днів виокремило з матерії всі елементи, але ще не гармонізувало їх, шлях до повноти творіння триває від моменту створення світу до безконечності, і в цьому сенсі творіння світу є вічним процесом.

Найбільше Беда цікавився історією. Він був автором "Церковної історії народу англів", яка була першим великим трактатом з історії, написаним у Західній Європі, і охоплювала історію англів від 55 року до РХ, тобто від завоювання Англії Римом, до 731 року. Беда не тільки писав історію, а й аналізував її, знаходячи в ній закономірності та поділяючи її на періоди. При цьому він ґрунтувався на біблійній періодизації історії:

- від Адама до Ноя – вік немовляти;
- від Ноя до Авраама – дитинство;
- від Авраама до Давида – юність;
- від Давида до Вавилонського полону – зрілість;
- від Вавилону до Різдва Христового: старість;
- від Різдва до Страшного Суду: передсмертний стан.

Схоластика

В VII-IX століттях життя Західної Європи вноrmовувалось, утворювались великі держави, а це сприяло розвитку освіти. Інституцією, завдяки якій розвинулась освіта Західної Європи, була Католицька Церква. Окрім Церкви, освіта в той час була нікому не потрібна. Церква повинна була готувати майбутніх священників, переписувачів книг, каноністів та інших фахівців. Відповідальність за підготовку кадрів лежала на єпископах. Тому вони збирали у своєму оточенні талановиту молодь і доручали священникам катедральних соборів навчити їх всього необхідного. Настоятель катедрального собору, який латиною називався *rektor*, організовував навчальний процес: призначав викладачів, розробляв навчальні плани, а в кінці навчання екзаменував та видавав дипломи. Саме в середньовічних церковних школах сформувались європейські освітні традиції. Оскільки спеціально пристосованих аудиторій не було, навчання проводились у храмі, а викладач стояв на кафедрі, тобто на підвищенні, на якому під час богослужінь стоїть єпископ. Коли школи розростались, єпископи відокремили їх від храмів, а керівником школи (чи

університету) досі називають ректором, тобто так само, як і настоятеля катедри.

Так починалась історія європейських університетів. Оскільки система базової освіти ще не була розвинена, до університетів вступали студенти з дуже різним рівнем підготовки. Університети були змушені забезпечити не тільки вищу, а й середню освіту. Тому всі студенти середньовічних університетів вступали на факультет вільних мистецтв. Його назва походить ще з античної традиції, в якій науки вважалися мистецтвами вільних людей, а ремесла і землеробство – мистецтвами невільних (рабів). Вільні мистецтва ділилися на два блоки: трівіум, до якого належали граматика, риторика і логіка, та квадрівіум, до якого належали арифметика, геометрія, астрономія і музика. Після закінчення навчання на факультеті вільних мистецтв студент міг вступати на один із вищих факультетів: теології, права чи медицини. Навчання в усіх середньовічних університетах проводилось латиною.

Зосередженість на освіті задали тон філософському курсу всього Західного Середньовіччя. Філософи і богослови Середніх віків були університетськими професорами, а тому зосереджувалися передовсім на викладанні. Книжки, які вони писали, призначались не для вільного читання, а для викладання. Спершу викладачі робили підбірки цитат, які ставали темами аудиторних дискусій, опісля писали до них коментарі, а згодом почали писати величезні книги, в яких містились усі знання, які студенти повинні були засвоїти впродовж курсу. Такі книги називали сумами. Зосередженість на навчанні дали підстави називати середньовічну філософію схоластикою. Це слово походить від латинського "schola" (схола, школа). Воно вказує на те, що головним середовищем філософської, богословської і наукової думки цього часу був академічний простір, школа чи університет.

Філософія IX-XI століть

Від Августина аж до IX століття західноєвропейські філософи зосереджувались на тому, щоби зберегти античну спадщину, наповнити бібліотеки та розбудувати систему освіти, але не ставили собі за ціль сформувані власні творчі філософські системи. Аж у IX столітті академічне середови-

ще досягло того рівня, яке давало їм можливість творчого переосмислення базових філософських категорій. Першим із схоластичних мислителів, які запропонували власну оригінальну філософську систему, був *Іван Скот Еріюгена* (810-877), який у 843 році перебрався до Парижу, де займався перекладами творів Псевдо-Діонізія Ареопагіта та Максима Сповідника. Воднораз Еріюгена взяв участь в актуальних у той час філософських дискусіях.

- Готтшальк із Обре вважав, що Бог обрав одних для спасіння, а інших для прокляття. Це вчення отримало назву подвійної предестинації, і було осуджене Церквою як таке, що не відповідає Біблії. Еріюгена у відповідь Готтшальку написав трактат "De praedestinatione", в якому стверджував, що Бог усіх призначив до спасіння, а гріх і відмова від спасіння є наслідком вільного вибору людини.
- Еріюгена був переконаний, що передумовою будь-якого пізнання є віра. Неможливо щось пізнати, не повіривши у це. Зміст віри відкривається в Божому об'явленні, викладеному у Святому Письмі. Однак Бог створив світ розумним, і зміст Святого Письма також розумний. Тому на шляху пізнання потрібно послуговуватися розумом і відкидати авторитети.
- У трактаті "De divisione naturae" (Про поділ природи) Еріюгена розділяв все суще на чотири взаємопов'язані природи:
  - *natura, quae non creatur et creat* (природа, яка є нествореною, але творчою) – це Бог. Оскільки тільки сутність може бути окресленою, то Бог, який перевершує будь-яку сутність, не може бути окреслений, а тому він постає як ніщо, тобто як буття, яке не має сутності;
  - *natura, quae creatur et creat* (природа, яка є створеною і творчою) – вираженням Бога в раціональних формах. Ця природа містить у собі ідеї світу, чисті форми, тобто те, що Платон називав ідеями;
  - *natura, quae creatur et non creat* (природа, яка є створеною і нетворчою) – є наступним етапом еманациї і відповідає матеріальному світу;
  - *natura, quae non creatur et non creat* (природа, яка є нествореною і нетворчою) – це обожнений світ.

В людині, оскільки вона є мікрокосмосом, відображені всі природи світу: людина володіє інтелектом для осмислення таємниці трансцендентності Бога, розумом для пізнання ін-

телігібельних форм другої природи, чуттями для сприйняття матеріального світу, і перед нею стоїть ціль – обоження. Людина є найвищим вираженням Бога, і світ існує тільки тому, що він потрібен людині як місце її становлення.

Головною темою філософських дискусій в XI столітті була *суперечка про універсалії*. Темою цієї дискусії була сутність універсалій, тобто загальних понять. Іншими словами, дискутували про те, існують універсалії реально, чи вони є тільки іменами класів речей. В цій дискусії сформувався три позиції:

- *Номіналізм* – це позиція, послідовники якої стверджували, що універсалії є тільки іменами класів речей. Ідеологом цього напрямку був французький священник Жан Розцелін де Комп'єн (1050-1120).
- *Реалізм* – це позиція, послідовники якої вважали, що універсалії існують реально. Цю позицію відстоював Гільйом де Шампо (бл. 1068-1121).
- *Концептуалізм* – це середня позиція між номіналізмом і реалізмом, послідовники якої вважають, що універсалії існують реально, але не самостійно. Вони є концептами (поняттями), яких не може бути поза речами.

Найвидатнішим філософом XI століття був *Анзельм Кентерберійський* (1033-1109), італієць, який очолив Католицьку Церкву в Англії. Анзельм був автором декількох важливих концепцій:

- *Відношення віри і розуму*. Анзельм вважав, що віра є передумовою будь-якого пізнання. Людина нездатна пізнати нічого нового, якщо не повірить у те, що пізнає. Але це не звільняє людину від обов'язку критично мислити та розвивати розумове пізнання.
- *Апостеріорні докази існування Бога*. Анзельм вважав, що люди можуть пізнавати факт існування Бога на основі свого розуму, і розробив три докази існування Бога, основані на досвіді:
  - в об'єктивному світі є багато благ, але всі вони мають різний ступінь добра; це означає, що вони всі є благами не самі по собі, а беруть участь у Найвищому Добрі, яке є абсолютним добром. Ним є Бог;
  - все, що існує, повинно мати свою причину; оскільки ряд причин не може бути безконечним, то в його основі повинна перебувати перша і найвища причина. Цією причиною є Бог;
  - всі речі мають різну ступінь свого добра і досконалості; відповідно, повинна існувати така сутність, яка є найвищою і найдосконалішою серед усього стущого. Нею є Бог.

Однак, Анзельм залишився незадоволений апостеріорними аргументами. Він вважав їх недосконалими і непереконливими.

- Переконливим Анзельм вважав тільки такий аргумент, який ґрунтується на логіці, а не на досвіді. Таким є сформульований Анзельмом *онтологічний доказ існування Бога*. Він виглядає так: кожна людина має поняття Бога, тобто найдосконалішої істоти, досконалішу від якої неможливо помислити. Людина в досвіді не може спостерігати ані Бога, ані будь-що, що могло би дати підставу для формування поняття Бога. Це означає, що поняття Бога людина отримала не з досвіду. Єдиним джерелом, з якого людина могла отримати це поняття є Бог. Він вклав у людину знання про себе.
- З онтологічного доказу існування Бога випливає, що він є сутністю, понад яку ніщо вище неможливо помислити. З цього Анзельм робить висновки про *атрибути Бога*, тобто про його характеристики:
  - Бог є добром. Оскільки він є джерелом буття всього суцього, все є добрим в тій мірі, в якій воно наближене до Бога.
  - Бог неподільний ані реально, ані логічно. Він ні з чого не складається.
  - Бог вічний, тобто не має ані початку, ані кінця.
  - Бог незмінний, оскільки він найдосконаліший і немає куди мінятись.
- Анзельм міркував також про тему *свободи*. Свобода не є можливістю обирати між добром і злом. Якщо би свобода була можливістю обирати між добром і злом, тоді Бог був би несвобідним, оскільки він не мав би можливості обирати між добром і злом. Свобода – це можливість бути добрим, тобто прагнення добра. Але, навіть відмовившись від прагнення добра, людина не позбувається свободи. Анзельм прирівнював свободу до погляду: навіть коли людина заплющує очі, вона не втрачає зір, і може їх розплющити та побачити світ.
- *Відкуплення* (спасіння). Анзельм намагався пояснити, як саме Христос відкупив людей від гріха. Порушення божественного порядку не могло залишитися не виправленим: за гріх винуватці повинні бути або відкуплені, або покарані. Оскільки покарання призвело б до знищення людини і порушення Божого плану, то можливим стало тільки виправлення ситуації. Людина сама не може відкупитися, бо вона зобов'язана повний послух Богу, а тому, що б доб-

рого вона не зробила, вона вчинить не більше, ніж виконання свого обов'язку. Відкупити людину може тільки той, хто не має гріха і перевершує людину, тобто сам Бог.

Філософія XII-XIII століть

У філософії XII століття дало П'єра Абеляра і містиків. П'єр Абеляр (1079-1142) – французький філософ, який запам'ятався як оригінальністю філософських поглядів, так і скандальністю характеру. Філософія Абеляра торкалась тем, які були актуальними у філософії його часу:

- В суперечці про універсалії Абеляр був концептуалістом.
- В питанні співвідношення віри і розуму Абеляр стояв на позиціях строгого раціоналізму. Все, що є предметом віри, повинно бути раціонально доведеним. Людина не може вірити в те, чого не розуміє. Віра була для нього сприйняттям осмислених знань.
- В питанні про атрибуту Бога Абеляр відстоював переконання, що трьома головними Божими атрибутами є сила, мудрість і добро, які він ототожнював з особами Трійці. Всі ці атрибути виражаються у творінні. Бог творить тому, що він сильний, мудрий і добрий.
- Абеляр заперечував унікальність християнської етики, і вважав, що християнський моральний кодекс є ніщо інше, як артикуляція природного закону. Бог вклав моральний закон у природу творіння, і цей моральний закон виражений у релігії. Отже, християнська мораль є партикулярним вираженням універсальної моралі.
- Абеляр вважав, що Бог створив найкращий світ, але первородний гріх приніс у світ зло. На відміну від Августина, який вважав, що первородний гріх є загальною характеристикою усього людства, Абеляр, не будучи реалістом у суперечці про універсалії, не міг погодитися з тим, що первородний гріх є універсальною характеристикою людства. Він вважав, що Адам і Єва, згрішивши, поширили свій гріх на людей, тільки в тому сенсі, що вони дали своїм нащадкам злий приклад. Так люди навчилися грішити.

У XII столітті розвинувся ще один важливий напрям філософської думки – містика. Містична традиція західного християнства ґрунтувалась на духовній спадщині *Святого Бене-*

дикта Нурсійського (бл.480-547), який створив перший устав чернечого життя на Заході. У XII столітті виникла плеяда мислителів, які спробували осмислити принципи духовного життя, описані Святим Бенедиктом. Вони й дали початок середньовічної філософської містики.

- Фундатором середньовічної філософської містики був *Бернард із Клерво* (1091-1153), видатний діяч середньовічної культури. Він починав свої міркування з 12-ти ступенів покори, які описав Святий Бенедикт в уставі чернечого життя: завжди пам'ятати про страх Божий; відмова від своїх бажань; послух настоятелям; гідне перенесення труднощів при виконанні послуху; смиренне визнання своїх гріхів; вміння задовольнятися найменшим і найгіршим; переконаність у власній негідності; стриманість від будь-якої дії, яка недоволена правилами монастиря; мовчання і стриманість від розмов; стриманість від сміху; вміння говорити без сміху, без осуду і зі смиренням; виражати смиренність не тільки в серці, а й у поведінці. Ці ступені покори Бернард трактував як підготовку до духовного життя. Упокорившись, християнин усвідомлює власну духовну злиденність, а у світлі свої злиденності розуміє злиденність інших. При такому сприйнятті інших, християнин відчуває до інших не осуд, а співчуття. Співчуття до інших є очищенням серця, досягнення якого є необхідною умовою для пізнання Бога. Бернард наголошував, що пізнати Бога розумом неможливо. Можна тільки пережити містичну зустріч із Богом.
- *Гуго де Сен-Віктор* (1096-1141) задав собі питання, чи може людина пізнати Бога розумом. Він вважав, що Бог так створив світ і людину, що вона не може пізнати Бога одним тільки розумом, але й без розуму це неможливо. Якщо би людина могла пізнати Бога тільки розумом, то всі би вірили в Бога, бо всі мають розум, а в цьому випадку віра не була би духовним досягненням. Якщо би людина пізнавала Бога без участі розуму, тоді релігія перетворилася б у нерозумний забобон. Отож, пізнання Бога є результатом діяльності розуму і віри в Одкровення. Гуго розвинув філософську теорію пізнання. Пізнання, на його думку, проходить три стадії: сприйняття (людина сприймає свої внутрішні і зовнішні переживання), розум (людина намагається знайти відповіді на питання "що?"),

"чому?", "для чого?" тощо), інтелект (проникнення в глибини змістів). Третій рівень пізнання потребує просвітлення Божим світлом і глибокою вірою. Для досягнення просвітлення необхідно приготувати свою душу моральним удосконаленням. Бог створив усіх людей здатними до інтелектуального споглядання сутностей, але первородний гріх обмежив цю здатність. Тепер досягнути інтелектуального споглядання можна лише ціною важких духовних та моральних зусиль. Гуго очолював монастир Святого Віктора в Парижі і школу при цьому монастирі. Завдяки діяльності Гуго і його послідовників ця школа стала найбільшим центром європейської освіти XII століття, а Париж отримав славу важливого центру вченості, яку зберіг досі. Традицію Сен-Вікторської школи продовжує Сорбонна.

- Наступним провідником школи був *Рішар де Сен-Віктор* (бл.1110-1173). Рішар продовжив міркування Гуго. Якщо основними характеристиками душі є воля і розум, то вони обоє беруть участь у пізнанні. Для того, щоби уможливити пізнання істини, спершу воля повинна досягти моральної досконалості, і лишень опісля розум зможе здійснювати пізнання. Контемпляція (споглядання істини) проходить три етапи. Перший – це просвітлення інтелекту, внаслідок якого інтелект стає спроможним бачити ширше, аніж розум. Другий – це просвітлення інтелекту, внаслідок якого інтелект піднімається понад звичні рівні споглядання. Третій – це просвітлення, внаслідок якого інтелект зустрічається зі самим Богом, якого неможливо виразити ніякими словами. На думку Рішара, хоч містик повинен готуватися до просвітлення, воно залишається даром, даним йому за волею Бога, а не за заслуги містика.
- Після Рішара Сен-Вікторська школа не дала оригінальних мислителів. Наступні покоління представників школи розвивали вчення попередників та працювали над удосконаленням системи освіти. Ця школа стала найбільшим освітнім центром в Європі XII століття. Її випускники роз'їжджались по всій Європі, розбудовуючи систему освіти в різних країнах.

До XII століття твори Арістотеля були мало відомими європейським ученим. Але серед арабських філософів інтерес до Арістотеля був величезним. У XIII столітті завдяки іспанським арабам та євреям твори Арістотеля потрапили до католицьких

університетів, що спричинило захоплення ними європейських філософів. Тому з XIII століття філософія Арістотеля стала основою західноєвропейського філософського дискурсу. Арістотель став настільки популярним, що в багатьох текстах цього часу Арістотеля називали просто "Філософ", не вказуючи імені, при цьому всі розуміли, що йдеться про Арістотеля. Однак, ідеї Арістотеля потребували тлумачення. Питання про те, як саме потрібно розуміти Арістотеля, стало головною темою філософських дискусій цього часу. Ці дискусії були настільки жвавими, що XIII століття стало золотим віком схоластики.

Арістотелізм в західноєвропейській схоластиці розвинувся у трьох школах: латинський аверроїзм, домініканська школа і францисканська школа. Разом із Арістотелем до Європи потрапляли і коментарі на його твори, виконані арабськими мислителями, особливо Аверроесом. Якщо Арістотель був для європейської філософії XIII століття непорушним авторитетом, то його арабські коментатори, особливо Аверроес, сприймалися неоднозначно. *Латинський аверроїзм* – це напрям у європейській філософії XIII століття, послідовники якого сприймали і тлумачили думки Арістотеля у світлі Аверроеса. Найбільшим осередком середньовічного аверроїзму став Паризький університет, а лідером цього руху був *Сієр Брантський* (1235/1240-1284). Важливе місце в міркуваннях Сієра займав його доказ існування Бога. Він вважав, що існування Бога є беззаперечним фактом, сумніватися в якому неможливо. Все, що існує має свою причину. Отже, повинна існувати причина всього сущого. Її Сієр називав *ens causans tantum non causatum* (буття, яке спричинює, але не спричинюється). Ним є Бог, який є причиною всього сущого, але сам не потребує причини. Окрім цього, Сієр сформував тези свого вчення, якими великою мірою повторював Аверроеса:

- розум усіх людей один і той сам; кожна людина в процесі навчання стає учасником загальнолюдського розуму;
- не існує пізнання окремої людини; коли людині видається, що вона пізнає, вона насправді переймає знання із загальнолюдського розуму;
- людина не має свобідної волі, а обирає і прагне з необхідності;
- все, що відбувається на Землі, підпорядковане небесним тілам; цим Сієр оправдовував астрологію;
- світ вічний: якщо Бог є чистим актом, тобто абсолютно незмінною сутністю, і водночас він є Творцем, то він є Творцем завжди;

- людство існувало завжди, і ніколи не було першої людини;
- якщо душа є формою тіла, а форма зникає при руйнуванні субстанції, то душа помирає в момент смерті тіла;
- якщо душа смертна, то вона не страждатиме у пекелі;
- вільний вибір є тільки пасивною здатністю людини сприймати необхідність, а не активним рішенням;
- Бог не пізнає одиничні об'єкти і не цікавиться ними; Він тільки продукує свої думки, які є загальними універсальними;
- Бог не пізнає нічого, що є відмінним від нього;
- світом керує не Божественне провидіння, а необхідність;
- Бог не може обдарувати безсмертям смертну річ.

Вчення Сігера повністю розходилося з католицьким віровченням. Також воно суперечило ідеям самого Арістотеля. Аверроес трактував Арістотеля дуже вільно, а Сігер ще далі відійшов від чистого Арістотеля. Концепція Сігера була оголошена ерессю, і це поклато кінець латинського аверроїзму. Втім, інтерес до арістотелізму не вщух. Його розвивали інші школи.

Домініканська школа була представлена монахами Ордену Святого Домініка. Вона виплекала найбільших філософів Зрілого Середньовіччя, вплив яких помітний досі. *Альберт Великий* (1193-1280), якого за його універсальні знання назвали Doctor Universalis. Його погляди можна систематизувати за такими головними пунктами:

- *відношення філософії та богослов'я*: між цими галузями знання величезні відмінності, оскільки богослов'я ґрунтується на одкровенні, має практичну ціль – вести людей до святості, і вивчає Бога як об'єкт духовного досвіду, а філософія ґрунтується на розумі, має теоретичну ціль – збільшувати знання, і вивчає Бога виключно як найвище буття як таке;
- *відношення віри і знання*: віра є первинною щодо знання, оскільки людина може знати тільки те, у що вірить;
- *принципи буття*: буття субстанції визначається двома принципами – матерією і формою; у їх тлумаченні Альберт повторював Арістотеля;
- *пізнання Бога*: людський розум не може пізнати, яким є Бог, але може пізнавати факт його існування. Все у світі перебуває у відношенні супер- і субординації, де причина є суперординарною щодо свого наслідку, а наслідок субординарним щодо своєї причини. Якщо причина є досконалішою за наслідок, то розкручування ряду причин рано

чи пізно приведе до найдосконалішої сутності, яка є суперординарною щодо всього суцього. Ця причина є першим буттям, похідним від якого є все інше;

- *Бог є розумом*: якщо Бог є Творцем світу, то він продукує форми речей світу. Виходячи з цього аргументу, Альберт охарактеризував Бога як *intellectus universaliter agens* (універсальний дієвий розум). Універсальним він є тому, що продукує всі форми, а дієвим тому, що він є творцем форм;
- *Бог є абсолютною волею*: воля має три значення: воля – це розумне прагнення чогось, чого хтось не має, але хоче мати; воля – це задоволення від добра, яке хтось має; воля – сила духу, яка штовхає когось до діяльності. Бог не може бути волею в першому значенні, але він може нею бути в другому і третьому значеннях;
- *Бог є абсолютною силою*: цей атрибут Альберт виводив з того факту, що Бог створив світ, а якщо він зміг його створити, то він абсолютна сила;
- *людська душа*: не тільки Бог, а й людина володіє розумом, волею і силою. Бог володіє ними в абсолютній повноті, а в людині розум, воля і сила є недосконалими. Ці три атрибути людини унікальні тим, що не існує такого людського органу, який би ці атрибути продукував. Це означає, що вони зосереджені не в матеріальній складовій людини. Складову людини, в якій містяться розум, воля і сила, Альберт називав душею.

Філософія Альберта Великого є першою масштабною і успішною спробою викласти християнське віровчення мовою філософії Арістотеля. Учнем Альберта був *Святий Тома Аквінський* (1225-1274), який був найбільшим мислителем Зрілого Середньовіччя. Він висловив низку важливих ідей:

- *Істина*: Тома опонував латинським аверроїстам, які вважали, що є дві істини: філософська, доступна тільки інтелектуалам, та релігійна, яка є спрощеним варіантом філософської і збережена на широкій масі. Тома стверджував, що оскільки світ має одного Творця, то й істина одна. Розрізняти істини можна не за змістом, а за методом досягнення. Тома виокремлював природну і надприродну істини. Природною називав ті аспекти істини, які можна пізнати на основі природи, а надприродною – те, що відкривається в Одкровенні. Але їхній зміст єдиний.
- *Метафізика*: Тома перейняв метафізичні вчення Арісто-

теля про субстанцію, форму і матерію, актуальність і потенційність, сутність та існування, й розвинув їх пристосовуючи до філософії його часу. Саме тому його, поряд із Аристотелем, можна назвати фундатором класичної метафізики.

- *Теорія пізнання*: Пізнання можливе завдяки тому, що суб'єкт і об'єкт пізнання в певному сенсі набувають одну форму, тобто суб'єкт пізнання переймає форму об'єкту. Розум осмислює тільки те, що отримує від чуттів. Тому чуттєве пізнання є первинним. Не існує ніяких апріорних знань; всі знання, які може мати людина, вона отримує виключно з досвіду. Пізнання, на думку Томи, реалізується декількома етапами:
  - чуття (sensus), які сприймають досвідні дані,
  - активний інтелект (intellectus agens), який приймає від чуттів дані, опрацьовує їх та формує загальні поняття,
  - пасивний інтелект (intellectus possibilis), який зберігає сформовані активним інтелектом поняття та накладає їх на наступні об'єкти класу.
- *Богослов'я*. Є три способи пізнання Бога:
  - безпосереднє пізнання стане доступним людині тільки після її смерті, коли вона зустрінеться із Богом,
  - пізнання вірою, тобто пізнання Бога через одкровення,
  - пізнання розумом; йому Тома присвятив найбільше уваги. Людський розум може пізнавати факт існування Бога, тобто те, що Бог є, але його атрибути розум пізнає тільки частково.
- Тома сформував *п'ять доказів існування Бога* (quinque viae):
  - *аргумент руху*: оскільки кожна річ, яка рухається, має причину свого руху, мусить існувати першопричина руху всього світу, яка спричинює рух, але сама залишається нерухомою; першопричиною руху є Бог;
  - *аргумент першопричини*: все, що існує має причини свого виникнення, ряд причин не може бути безконечним, тому мусить існувати першопричина буття всього сущого; першопричиною всього сущого є Бог;
  - *аргумент випадковості*: все, що існує, може існувати або не існувати, тобто є випадковим; щоби могли існувати випадкові речі, мусить існувати й необхідне буття, яке дає початок випадковим; ним є Бог;
  - *аргумент досконалості*: кожна річ має різну ступінь своєї досконалості; відповідно, мусить бути щось, що має

- найбільшу досконалість; найвищою досконалістю є Бог;
- *аргумент керування речами*: у світі панують закономірності та доцільність, ніщо не існує довільно; отже, мусить існувати ціль всього суцього, яка спричинює закономірності світу; ціллю всього суцього є Бог.
  - *Співвідношення сутності та існування в Богові*. Тома проводив чітке розрізнення між сутністю та існуванням субстанції. Все, що існує, має якусь сутність, але сутність можна мислити й поза існуванням. Тільки у Богові сутність та існування нероздільні, оскільки сутністю Бога є його існування.
  - В *антропології* Тома наслідував Арістотеля та Альберта. Він стверджував, що характеристиками людини є розум і воля, але в людини немає органу, який би містив їх у собі. Отже, розум і воля є атрибутами нетілесної частини людини, тобто душі.
  - *Етику* Тома основував на базовій тезі Арістотеля, відповідно до якої все суще прагне досконалості. Людина не є винятком із цього правила; вона також прагне досконалості. Найвищою досконалістю є Бог. Відповідно, прагнути досконалості означає прагнути Бога, який є остаточною ціллю прагнень усього суцього. Наближення до Бога робить людину щасливою. Тому досконалість і щастя в етичному контексті є синонімами. Досконалість досягається дотриманням Закону Божого, який проявляється у совісті та природному законі. Ціллю моральної діяльності є досягнення чесноти. Тома поділяв чесноти на дві групи:
    - моральні або кардинальні чесноти, класифікацію яких він перейняв від Платона (мудрість, справедливість, мужність і поміркованість);
    - Божі чесноти (віра, надія, любов).

Ще одним напрямом філософії XIII століття була *францисканська школа*, тобто філософи і богослови, які належали до монастирів Ордену Святого Франциска. Корені цієї школи сягають францисканських шкіл XII століття.

- *Святий Бонавентура* (1221-1274) навчаючись у Парижі, перейняв учення школи Сент-Віктор. Бонавентура зосередив свою увагу на вивченні духовного споглядання і класифікації її ступенів. Він вважав, що початком пізнання є досвід, а іншого джерела знань не буває. Споглядання має три ступені: споглядання матеріальних тіл, споглядання власної духовної сутності і споглядання самого Бога. Спершу містик споглядає Бога у його творінні, опісля за-

нурюється у власну душу, в якій споглядає Образ Божий, відбитий у душі, і аж тоді може перейти в екстаз, тобто стан, коли відключаються чуття і розум, а дух підноситься понад суще і несуще, понад знання і незнання, та досягає абсолютно надприродне пізнання. Продовжуючи містичну традицію школи Сен-Віктор, Бонавентура стверджував можливість споглядання Бога не тільки після смерті, а й у земному житті. Але це стає тільки частково можливим завдяки містичному досвіду.

- *Роджер Бекон* (бл.1214-1292) висловив недовіру раціональним спекуляціям і вважав, що теорії, утворені виключно внаслідок логічних надбудов є непевними і непереконливими. Досвід для Бекона є найвищим і найдосконалішим джерелом знань. Щоби отримати досвід про природні процеси, Бекон використовував експеримент. Також він усвідомлював, що систематизація результатів експерименту потребує математики. Він використовував математичні обчислення для планування експериментів і опису їхніх результатів. Роджер Бекон більше уваги присвячував практичному застосуванню своєї теорії емпіризму, аніж її теоретичному опису: проводив численні експерименти, описував їх та порівнював. Досвід був для Бекона цінним не тільки у природознавстві, а й у духовному житті. Він, як і Бонавентура, був містиком. Бекон був переконаний, що в духовному житті роздумування відіграють невелику роль. Духовність реалізується в містичному досвіді. Немає сенсу багато говорити про Бога, потрібно пережити досвід живої зустрічі з ним. Отже, основною категорією філософії Роджера Бекона є досвід, який він вважав головним методом пізнання як природничого, так і містичного.
- *Іван Дунс Скот* (бл.1266-1308) був найбільшим мислителем францисканської школи, і водночас головним опонентом Томи Аквінського.
  - Як і Арістотель та Тома, Дунс Скот вважав, що початком пізнання є чуттєвий досвід. Однак Дунс Скот вважав, що одного тільки досвіду недостатньо для формування знань. Мусять існувати якісь внутрішні задатки людини, які би уможлилювали сприйняття даних досвіду і їх опрацювання. Цю здатність філософ називав інтелектом.

Втім вони виконують різні функції: досвід розкриває матеріальні речі, а інтелект намагається сягнути до нематеріальних принципів. Однак, що існують і такі елементи інтелекту, які людина ніколи не сприймала в досвіді, але вони визначають хід пізнання, напр., закони логіки.

- Тома вважав, що ті принципи, які присутні в матеріальному світі, також присутні і в Бога. Напр., якщо речі світу добрі і вони сотворені Богом, то і Бог є добрим. Дунс Скот, натомість, стверджував, що слова, якими люди послуговуються для опису матеріальних речей, багатозначні, а тому не можуть використовуватися для опису Бога, бо можуть вводити в оману. Так Дунс Скот розпочав дискусію про роль мови у пізнанні і структурі світу, тобто питання, яке згодом стало ключовим у філософії мови.
- Як і кожен середньовічний філософ, Дунс Скот не міг оминуть *проблему універсалій*. Як і Арістотель та Тома Аквінський, Скот вважав, що універсалії існують реально. Однак тлумачив універсалії по-своєму. Він робив головний наголос на індивідуальній речі. Універсалії присутні передовсім у речі, а не поза нею. Людський розум виймає їх із речі, творячи загальні поняття.
- Ключовим аспектом філософії Дунса Скота є *вчення про волю*. Тут філософ виступив опонентом Томи. Для Томи розум є первинною здатністю людини, а воля вторинною, бо не може людина хотіти того, чого вона не знає. Дунс Скот у вченні про волю опирався на Августина і Анзельма. Він виходив з тези, що Бог обдарував людину свобідною волею. Якщо воля свобідна, то це означає, що ніщо, навіть розум, не може її обмежити. Воля первинна у процесі пізнання, бо людина не візьметься пізнавати те, що її не цікавить. Щомиті органи чуття сприймають величезні обсяги інформації, але людина зосереджує свою увагу тільки на тому, що її зацікавить, тобто на тому, до чого схилиться її воля. Воля є головною рисою не тільки людини, а й Бога. Бог робить, що хоче; він не підпорядковується ніяким законам.
- Вихідною аксіомою етики Дунса Скота є *любов*. Людина покликана любити Бога – це твердження для філософа є беззаперечним і базовим для всього подальшого міркування. Оскільки Бог керується у своїх діях тільки волею, то й основою етики є передовсім воля Божа. Бог встано-

вив такі закони, які хотів, і тому що він захотів встановити такі закони для людини, вони є для неї найкращими. Шануючи волю людини, Бог не змушує її виконувати його закони. Моральні закони, на переконання Дунса Скота, не можуть бути обґрунтованими розумом, оскільки вони впливають не з розуму, а з волі Бога.

Via moderna

Філософія XIII століття була представлена чотирма школами: латинський аверроїзм, домініканська школа, францисканська школа і августиніанство, яке в цей час зберігало міцні позиції. Ці школи (окрім аверроїзму) продовжували діяти і в XIV столітті, але в XIV столітті виникли й нові школи. Відповідно, сформувалась традиція: ті школи, які виникли в XIII столітті і продовжували діяти в XIV столітті, називати *Via antiqua* (старий шлях), натомість, ті школи, які виникли в XIV столітті, почали називати *Via moderna* (новий шлях). До *Via moderna* належать дві філософські школи: середньовічний критицизм і містика.

Найвидатнішим представником *середньовічного критицизму* був *Вільям Оккам* (бл.1285-1347). У своїх міркуваннях Оккам виходив із трьох головних принципів, якими суперечив традиційній філософії минулих століть:

- Від Античності до Зрілого Середньовіччя філософи були переконані, що світ, створений Богом, є найкращим з усіх можливих. Оккам відмовився від цього переконання. Бог міг створити будь-який світ, але створив саме такий, який створив. Питання, чому Бог створив саме такий світ, не має раціонального пояснення. Бог створив цей світ, тому що захотів. Цим Оккам вніс у філософський дискурс переконання, що не все може і повинно бути поясненим раціонально.
- Попередники Оккама вважали, що Бог діє в межах законів логіки. Оккам, натомість, вважав, що Бог нічим не обмежений. Навіть закони логіки не можуть обмежувати його свобідну волю. Отже, закони логіки є встановленими Богом для світу і людей. Серед логічних принципів є закон несуперечності. Оккам стверджував, що Бог йому не підпорядковується. Бог діє, як хоче, навіть суперечливо.

- Філософія XIII століття оперувала величезним термінологічним апаратом. Оккам вважав, що його попередники занадто намножили непотрібні поняття. Оккам закликав відмовитись від непотрібного примножування понять, і не витратити зусилля на пусті дискусії. Цей принцип отримав назву "*бритва Оккама*", оскільки Оккам закликав відтяти від філософії все зайве, наче бритвою.

Оккам розробив власну теорію універсалій. Якщо досі реалісти стверджували, що універсалії існують реально, а номіналісти вважали, що універсалії існують тільки у речах, то Оккам вважав, що універсалій немає ані в реальності, ні в речах; вони містяться тільки у словах. Мова є середовищем творення символів, і ці символи і є загальними поняттями. Оккам стверджував, що знання розкриваються не в понятті, а в судженні. Людина знає щось тоді, коли їй відомі зв'язки між суб'єктом і предикатом судження.

Оккам вважав, що далеко не все може претендувати на статус наукового знання. На відміну від Томи, який намагався довести існування Бога, його атрибути та безсмертність людської душі, Оккам стверджував, що богословські судження не підлягають логічному доведенню. Логічно довести можна тільки те, що підпорядковується закономірностям. Бог абсолютно вільний і нічому не підпорядковується. Навіть його буття не вписується в логічні закономірності. Оккам не піддавав сумніву існування Бога, але стверджував, що це предмет віри, а не науки. Так само предметом віри є безсмертність душі.

Ще одним напрямом *via moderna* був *містицизм*, представником якого був Йоганн Екгарт фон Гохгайм, більш відомий як *Майстер Екгарт* (1260-1327/8). Міркування Екгарта передовсім торкалися розрізнення понять "Бог" і "Божественність". Екгарт вважав, що між ними така ж відмінність, як між Небом і Землею. Богом Екгарт називав Найвищу Істоту, яку людина пізнає і шанує у культурі, яка виражається світу і людству через творіння і одкровення, до якої людина звертається у молитві. Божественність – це інша сторона Бога, абсолютно трансцендентна і непізнавальна, її неможливо описати словами і досягнути розумом. В Божественності перебувають праформи всіх речей, які Екгарт, як і Платон, називав ідеями. Якщо Бог є, то він обов'язково мислить. Його мислення, тобто набір думок-ідей, є Божественним Розу-

мом. Однак, Божественність і Розум не є двома різними дійсностями. Сама Божественність є Розумом. Екгарт розумів Розум не як характеристику Божественності, бо Божественність не має характеристик, а як його сутність. Якщо для Томи Божественність є буттям, то для Екгарта Божественність є Розумом. Кожна думка прагне виразитись у слові. Так і думки-ідеї Бога виражаються у творінні, в якому проявляється інша сторона Бога: не трансцендентна Божественність, а іманентний Бог, який відкриває себе світові. Світ є тільки вираженням Бога. Тому неможливо стверджувати, що світ є. Буття Бога і буття світу відмінні. В тому сенсі, в якому Бог є, світу немає, бо Бог – реальне буття, а світ – тільки його вираження. Це привело Екгарта до висновку, що все творіння є чистим ніщо. Питання про те, чи творіння мало свій історичний момент, чи ж є вічним, Екгарт відповідав так: Бог постійно виражається як творець, але на рівні Божественності часу не існує; тому творіння на цьому рівні є миттєвим і позачасовим.

Як нереальним з перспективи Бога є матеріальний світ, так само нереальним є людське тіло. Майстер Екгарт стверджував, що реальне буття має тільки душа. Екгарт вважав, що в душі можна виділити два рівні: "підстава душі", тобто її сутність, та нашарування, які виникають унаслідок зв'язку з тілом. Ці нашарування є примарними і дочасними. А підстава душі є вічною і реально існуючою. Вона існує не тому, що має в собі джерело буття, а тому, що вона є частиною Бога. Отже, людська душа не є самотньою істотою, а вкрапленням Бога в людину. Оскільки людська душа є вкрапленням Бога, вона володіє апріорними знаннями. Зв'язок із тілом обмежив інтелектуальні здібності душі, але не позбавив її імпліцитних знань. Розчинення людини в матеріальному світі є злом для людини, яке робить людину грішною. Тому спасіння людини Екгарт роз'яснював як повернення людини до свого джерела, тобто до Бога. Містика Екгарта межувала з пантеїзмом.

Repetitio est mater studiorum

1. Середньовічною називають європейську філософію V-XIV століть.
2. Середньовічна філософія складається з двох блоків: патристика, тобто релігійна філософія II-VIII століть, та схо-

ластика, тобто релігійна філософія VIII-XIV століть. Обидва блоки ґрунтувались на християнстві.

3. Патристика II-III століть представлена апостольськими мужами, твори яких називають літературою двох шляхів, і апологетами, тобто мислителями, які намагались роз'яснити християнство мовою грецької культури, а також низкою богословів, які залишили великий творчий спадок.
4. У IV столітті християнство було легалізоване в Римській імперії. Це дало поштовх для розвитку християнської філософії. В цей період відбулись два Вселенські Собори (Нікейський і Константинопольський), діяли Атаназій Великий, Василій Великий, Григорій Богослов, Григорій Ніський. Головною темою дискусій цього часу була тринітологія.
5. У V-VII ст. тривали христологічні суперечки, ціллю яких було встановити, як у Христі поєднані Божа і людська природи.
6. Вплив на західноєвропейську філософію мав Августин, який торкнувся всіх актуальних у той час питань філософії.
7. У V-VII ст. формувались західноєвропейські освітні традиції, створювались перші школи. Провідними діячами цього періоду були Ізидор Севільський, Беда Венерабіліс та інші. Мислителі цього часу писали свої твори не для полеміки, а для викладання. Університети стали майданчиком наукових дискусій. Тому цей період філософії назвали схоластикою.
8. у IX-XII ст. діяв Скотт Еріугена, який розробив учення про поділ природи, розпочалась суперечка про універсалії між реалістами і номіналістами, а також діяв Анзельм, який розробив онтологічний доказ існування Бога.
9. Філософія XII століття представлена П'єром Абеляром і Сен-Вікторською школою.
10. У XIII столітті виник новий інтерес до спадку Арістотеля. Разом із Арістотелем до Європи потрапили його арабські коментатори, зокрема Аверроес. Під впливом Аверроеса розвинувся латинський аверроїзм Сігера.
11. Найбільшими представниками домініканської школи були Альберт і Тома. Тома сформував докази існування Бога.
12. Найвідомішими представниками францисканської школи були Бонавентура, Роджер Бекон та Іван Дунс Скотт.
13. Латинський аверроїзм, домініканська школа, францисканська школа та августиніанство прийнято називати *Via antiqua*.
14. В XIV виникли дві школи, яких називають *Via moderna*. Це були критицизм Оккама та містицизм Майстра Екгарта.

Завдання для семінарського і практичного заняття

- Періодизація і головні проблеми середньовічної філософії.
- Загальна характеристика патристики.
- Література двох шляхів апостольських мужів.
- Апологетика: представники, головні ідеї та тенденції.
- Тринітологічні суперечки III ст. Аріанство та македоніанство.
- Василій Великий, Григорій Богослов і Григорій Ніський.
- Христологія V століття. Ефеський і Халкедонський Собори.
- Проблема волі в контексті боротьби проти монотелітства.
- Іконоборство і богословська суперечка навколо нього.
- Ісіхазм і пізньовізантійська містика. Григорій Палама.
- Святий Августин: вчення про людину і первородний гріх.
- Протистояння августиніанства і пелагіанства.
- Вчення Святого Августина про Місто Боже і Місто людське.
- Протистояння августиніанства і донатизму.
- Формування середньовічних освітніх традицій.
- Середньовічні університети і католицька система освіти.
- Скотт Еріугена і вчення про поділ природи.
- Анзельм онтологічний доказ існування Бога.
- Універсалії. Реалізм, номіналізм, концептуалізм.
- Філософські погляди П'єра Абеляра.
- Містика Бернарда Клервоського і Сен-Вікторської школи.
- Гуго де Сен-Віктор і Рішар де Сен-Віктор.
- Вплив Сен-Вікторської школи на середньовічну освіту.
- Арістотелізм і латинський аверроїзм Сігера Брабанського.
- Особливості домініканської школи. Альберт Великий.
- Тома Аквінський: характеристика томістичної філософії.
- Проблема істини в ученні Томи Аквінського.
- П'ять доказів існування Бога Томи Аквінського.
- Антропологія і етика Томи. Кардинальні і Божі чесноти.
- Вчення томи Аквінського про пізнання та інтелект.
- Францисканська школа. Містика Бонавентури.
- Теорія досвідного знання Роджера Бекона.
- Філософія Івана Дунса Скотта. Проблема волі і розуму.
- *Via antiqua* і *Via moderna*: відмінності підходів.
- Середньовічний критицизм Оккама. "Бритва Оккама".
- Філософія мови у концепції Вільяма Оккама.
- Вплив Вільяма Оккама на філософію Нового часу.
- Містика Майстра Екарта і її вплив на подальшу філософію.
- Майстер Еккарт і його вплив на барокову містику.

Література, джерела, базові тексти

- Altaner, Berthold; Stuiber, Alfred. *Patrologie. Leben, Schriften und Lehre der Kirchenväter*. Freiburg: Herder, 1966.
- Augustine. *The City of God*. Hyde Park: New City Press, 2012.
- Bardenhewer, Otto. *Geschichte der altkirchlichen Literatur*. Freiburg: Herder, 1902-1931.
- Campenhausen, Hans von. *Griechische Kirchenväter*. Stuttgart: Kohlhammer, 1961.
- Decorte, Jos. *Eine kurze Geschichte der mittelalterlichen Philosophie*. Paderborn: Schöningh, 2006.
- Drobner, Hubertus R. *Lehrbuch der Patrologie*. Freiburg: Herder, 1994.
- Engelhardt, Paulus. *Thomas von Aquin. Wegweisungen in sein Werk*. Leipzig: Benno, 2005.
- Fiedrowicz, Michael. *Handbuch der Patristik. Quellentexte zur Theologie der Kirchenväter*. Freiburg: Herder, 2010.
- Forscher, Maximilian. *Thomas von Aquin*. München: Beck, 2006.
- Gracia, Jorge J.; Noone, E. Timothy B. *A Companion to Philosophy in the Middle Ages*. Malden: Blackwell, 2006.
- Grillmeier, Alois. *Jesus der Christus im Glauben der Kirche*. Freiburg: Herder. 1979-2002.
- Harnack, Adolf. *Geschichte der altchristlichen Literatur bis Eusebius*. Leipzig: Hinrichs, 1893-1904.
- Heinzmann, Richard. *Thomas von Aquin. Eine Einführung in sein Denken*. Stuttgart: Kohlhammer, 1994.
- Kenny, Anthony. *Thomas von Aquin*. Freiburg: Herder, 1999.
- Klauck, Hans-Josef. *Die religiöse Umwelt des Urchristentums*. Stuttgart: Kohlhammer, 1995-1996.
- Leinsle, Ulrich G. *Einführung in die scholastische Theologie*. München: Schöningh, 1995.
- Marenbon, John. *Later Medieval Philosophy (1150-1350). An Introduction*. London: Routledge & Kegan Paul, 1987.
- Pieper, Josef. *Scholastik. Gestalten und Probleme der mittelalterlichen Philosophie*. München: Kösel, 1991.
- Quasten, Johannes. *Patrology*. Spectrum Publishers, 1950-1986.
- Schulthess, Peter; Imbach, Ruedi. *Die Philosophie im lateinischen Mittelalter*. Düsseldorf: Artemis & Winkler, 2002.
- Southern, Richard W. *Scholastic Humanism and the Unification of Europe*. Oxford: Blackwell, 1995-2001.
- Августин Аврелій. *Сповідь*. Київ: Грані, 1997.

ТЕМА 4. ФІЛОСОФІЯ НОВОГО ЧАСУ

Ренесанс

В європейській філософії XV-XVI століття стали переломним періодом. Цей час ознаменувався реаліями, яких Європа не знала досі: в силу історичних обставин з Візантії до Італії мігрували численні митці та вчені, в 1453 році турки завоювали Константинополь, внаслідок чого вільним християнським світом залишалась тільки Західна Європа, в 1492 році завершилась Реконкіста (війна іспанців за незалежність від мусульманського поневолення), в тому ж самому році арагонський король Фердинанд і кастильська королева Ізабелла одружились, об'єднавши народи Іспанії, в 1492 році Христофор Колумб відправився у своє перше плавання, італійські міста почали інтенсивну торгівлю, чим зуміли накопичити великі багатства. Все це принесло суттєві зміни в тогочасне життя Європи. Однак, найбільші зміни відбулись у філософському дискурсі цього періоду. Мислителі цього часу захопились Античністю; все, що пов'язувалось із Античністю, проголошувалось взірцем краси і мудрості. Саме тому свій час вони називали Ренесансом, що означає відродження, адже ж вони поставили собі за ціль відродити античну культуру.

Якщо в мистецтві Ренесанс відновив античні форми і стилі, то в царині філософії вести мову про відродження античної думки складно. Пізнє Середньовіччя, яке передувало Ренесансу, ґрунтувалось на філософії Арістотеля, який був античним філософом. Це означає, що Античність у середньовічній філософії не помирала, а тому не могла відроджуватись. У філософії Ренесансу увагу мислителів притягували ті школи і напрями, яким у Пізньому Середньовіччі присвячували менше уваги. Найбільший вплив на ренесансну філософію справив Платон.

Ренесанс зруйнував парадигми мислення, які усталились у Середньовіччі, відкривши простір для нових філософських пошуків. Тому Ренесанс можна вважати першими кроками Нового часу в європейській культурі. Новочасна філософія – це нові пошуки істини та інноваційні парадигми мислення, які доречно систематизувати за такими групами:

- *Ренесанс* – філософія XV-XVI ст. та спроба відродити Античність;
- *Період великих систем* – філософія XVII століття, яка по-

родила системи Рене Декарта, Вільгельма Ляйбніца, Бенедикта Спінози та інших;

- *Англійське Просвітництво* – англійська філософія XVIII століття, яка характеризувалась емпіризмом в епістемології та зацікавленням соціумом;
- *Французьке Просвітництво* – французька філософія XVIII ст.;
- *Німецьке Просвітництво* або *Німецька класична філософія* – це діяльність Іммануеля Канта та німецьких ідеалістів;
- *Німецька посткласична філософія*.

Як і кожна епоха, Ренесанс почався з критики попереднього стилю філософування, особливо Схоластики та Арістотеля. Вчені, які захоплювались новими ідеями, створювали альтернативні навчальні заклади, які в пам'ять про Платона називали академіями, на протигагу класичним університетам, де домінував Арістотель у його схоластичному тлумаченні. Ренесанс вніс в історію філософії низку імен і шкіл:

- *Кардинал Микола Кузанський* (1401-1464) був католицьким єпископом і видатним ученим, якому Миколай Копернік присвятив свої астрономічні дослідження. Цей мислитель багату увагу присвятив темі пізнання. Людина неспроможна пізнати Бога, а оскільки світ є проявом Бога, то й світ не є повністю пізнавальним. Найбільшим досягненням людини в її пізнавальній діяльності є усвідомлення свого незнання. Те, що людина може пізнати у світі, вона пізнає за допомогою математики, бо філософ стверджував, що Бог написав книгу природи мовою математики.
- Інше бачення можливості пізнання пропонував італійський учений і художник *Леонардо да Вінчі* (1452-1529), який вважав, що світ можна пізнавати, а шляхом цього пізнання є досвід. Леонардо проводив численні експерименти і дослідження, які дозволяли йому накопичувати знання.
- Особливий дух ренесансній філософії придали *гуманісти*, тобто філософи, які в центрі своєї філософії ставили людину як найвищу цінність, і цим надали філософії цього періоду антропологічний характер. Ренесансних гуманістів поділяють за напрямками їхніх зацікавлень на декілька груп:
  - *Гуманісти-філологи* – це були ренесансні мислителі, які володіли класичною грецькою та працювали над перекладами текстів античних філософів і письменників. Серед них особливе місце займав грек *Георгій Гемістос Плетон* (1355-1450), який брав участь у ві-

зантійській делегації на Флорентійському Соборі та представив італійським ученим спадщину грецьких філософів. *Марсіліо Фічіно* (1433-1499) перекладав твори платоніків і очолював Академію у Флоренції. Традицію ренесансного платонізму презентував також *Джованні Піко д'Елла Мірандольла* (1463-1494). Гуманісти працювали також над новими перекладами Арістотеля, стоїків, неоплатоніків, скептиків та епікुरейців.

- *Гуманісти-психологи* – це ренесансні філософи, головним зацікавленням яких було мистецтво життя. Представником цього напрямку був *Мішель де Монтень* (1533-1592). Він був скептиком і вважав, що пізнати сутність світу і людини – це те саме, що втримати воду в долоні. Якщо людина не може отримати достовірні знання, тоді вона повинна зосередитись на мистецтві життя, тобто намагатися отримати від життя максимум задоволення. Людина отримує задоволення, коли її життя відповідає природі, а людина вільна від залежностей.
- *Гуманісти-теологи* намагались застосувати принципи гуманізму в теології. Репрезентантом цього напрямку був *Франсуа де Салез* (1567-1622), який у 1602 році став женевським єпископом. Він вважав, що вираження релігійної віри в кожній людині повинно бути різним: однією є побожність монаха, іншою селянина, а ще іншою ремісника. Всі люди різні, тому й свою віру кожен повинен виражати по-іншому.
- Своєрідну концепцію філософії природи запропонував *Джордано Бруно* (1548-1600). Він вважав, що світ безконечний, але з цієї помилкової тези робив висновок, що світ непізнавальний, бо обмежений людський розум не може охопити безконечний світ. Він складається з безконечної кількості самостійних метафізичних одиниць – монад. Кожна монада має душу, а тому жива і вільна. Оскільки монади вільні, у світі повинна панувати свобода, а тому неприпустимим є будь-який примус. Незважаючи на різноманітність та свободу монад, світ гармонійний, бо він є образом Божим.
- Найбільшим ренесансним мислителем був *сер Френсіс Бекон* (1561-1626), лорд-канцлер Англії. У своїх працях "Новий Органон" (1620), "Нова Атлантида" (1626) та інших він здійснив класифікацію наук, розділивши їх на три групи, відповідно до трьох сил душі: історія (пам'ять), поезія

(уява) і філософія (розум). Оскільки предметом теології є надприродна дійсність, то теологію він відносив до царини віри і в класифікацію не включав. Завданням науки є примноження знань, які розумів не тільки як спекуляцію розуму, а здатність змінювати світ. У цьому сенсі потрібно розуміти фразу Бекона "знання – сила" (*scientia potentia est*). В "Новій Антлантиді" Бекон описав ідеальний світ, у якому люди щасливі, бо наука і техніка полегшує їхнє життя. Наука має два завдання: деструктивне і конструктивне. Кожна людина впродовж життя накопичує якісь знання; зазвичай вони хибні і оманливі. Їх потрібно позбутися перш, ніж почати наукове пізнання світу. Деструктивне завдання полягає в очищенні знань від оман, яких Бекон налічував чотири: омани роду (природні дані людини), омани печери (породжені вихованням і навчанням), омани ринку (породжені мовою), омани театру (породжені хибними філософськими концепціями). Після очищення знань від оман можна перейти до конструктивної науки, тобто до накопичення правильних знань. Цього можна досягти за допомогою експерименту та індукції. Бекон був емпіристом, тобто вважав, що джерелом знань є досвід, дані якого людина накопичує.

- Протилежний до Беконового погляд висловив італієць *Ґалілео Ґалілей* (1564-1642), який прославився як учений-астроном, винахідник і філософ. До його заслуг належить винахід телескопу, відкриття законів падіння. Він вважав, що наука не повинна зводитись тільки до збирання фактів; без міркування немає науки. Якщо для Бекона експеримент є основою науки, то для Ґалілея це – тільки підготовчий етап, за допомогою якого накопичується матеріал, який потім розум осмислить і перетворить у знання. Ґалілей змінив основи науки. Середньовічна наука намагалась вникнути в сутність речей, а Ґалілей вважав, що завдання науки скромніше – описувати властивості речей. Це дало йому можливість зробити відкриття, які були недостижними Середньовіччю. Напр., Ґалілей, відмовившись від проникнення в сутність, звернув увагу на чорні плями на Сонці. Середньовічні астрономи вважали, що Сонце є джерелом світла, а тому будь-яка темрява суперечила би природі Сонця. Опис явищ неможливий без математики; тому вона зайняла в системі Ґалілея особливе значення.

- Філософські питання, які були традиційними для Схоластики не відійшли в минуле в епоху Ренесансу. Було багато філософів, які не переймались новими ідеями, а продовжували середньовічний університетський дискурс. Але були й такі, які намагались переосмислити схоластичні проблеми в новому дусі. Яскравим представником другого напрямку був іспанець *Франціско Суарес* (1548-1617).

Політична філософія Ренесансу

Ренесанс був часом, коли європейські філософи і митці захоплювались усім, що зародилось в Античності. Оскільки Платон і Арістотель присвячували багато уваги політиці, то й у Ренесансі політична філософія отримала нове дихання, породивши цікаві доктрини:

- Італієць *Нікколо Макіавеллі* (1469-1527) в 1513 році видав книгу "Князь", в якій, проаналізувавши різні форми правління та державні устрої, дав пораду правителям щодо найефективнішого управління. З цією ціллю виразив одну з найвідоміших теорій держави і суспільства. Держава, на його думку, є вищою формою вираження людського духу. Людина зла і егоїстична. Завданням держави є насильно приборкати злу сутність людини. Для досягнення цих цілей держава може використовувати будь-які засоби, навіть порушувати мораль. Так, у вченні Макіавеллі вперше був здійснений розрив між політикою і мораллю. Від імені цього філософа способи оправдання аморальності в політиці називають макіавеллізмом.
- Англійський політик і філософ *Томас Мор* (1478-1535), лорд-канцлер Англії, який загинув під час реформації і переслідувань католиків в Англії, був автором низки творів. Серед його творів найважливіше місце займає "Золота книга, настільки ж корисна, наскільки й кумедна, про найкращий лад держави і про новий острів Утопія" (1516), більш відома під скороченою назвою "Утопія". Книга складається з двох частин, в першій з яких він критикував державу і суспільство, особливо абсолютизм, який вкоренився в англійській політиці в час правління династії Тюдóрів. У другій частині Мор протиставляв недосконалії державі ідеальну, яка сформувалась на острові Утопія.

Слово "утопія" вперше використав саме Мор, а більшість дослідників вважають, що ця назва означає "місце, яке не існує". В Утопії немає приватної власності, в якій Мор бачив причину багатьох бід: люди чинять злочини тому, що хочуть примножити свої володіння; якщо ж забрати саму можливість володіння, тоді злочини зникнуть. Життя в Утопії побудоване розумно, а тому її мешканці щасливі.

- Італійський філософ *Томмазо Кампанелла* (1568-1639) продовжив стиль утопічної літератури роботою "Місто Сонця". В цій книзі він описував неіснуюче місто з найкращими умовами життя і щасливим населенням. В цій країні немає приватної власності, а тому немає й заздрості, злості, злочинів. Народ обирає наймудрішого з-поміж себе на главу держави, даючи йому титул Метафізика. Метафізику допомагають керувати Тріумвірат сили, мудрості і любові: сила керує війною та миром; мудрість керує освітою та наукою; любов керує господарством, сім'єю, вихованням тощо. В Місті Сонця кожен робить те, до чого здатен, але усі мають усе необхідне. Робочий день триває чотири години, але розвиток техніки ще скоротить робочий день. Багато уваги в Місті Сонця присвячено навчанню, яким зайнятий майже весь вільний від роботи і відпочинку час.

Великі філософські системи Нового часу

- У**XVII столітті філософія в Західній Європі збагатилась декількома видатними філософами, які створили власні концепції:
- Француз *Рене Декарт* (1596-1650) був батьком філософії Нового часу, заклавши основи нового способу міркування. Хоч він був ровесником Галілея і Бекона, він належав до нової епохи. Оскільки прізвище Декарта латинською пишеться "Cartesius" (Картезіус), ним засновану школу називають *картезіанством*.
    - В чому причина хаосу, який запанував у філософії його часу? – з цього питання Декарт розпочав свою філософію. Проблема в тому, що філософія немає доброго методу. Для того, щоби вирішити проблеми філософії, потрібно знайти метод. Найдосконаліший науковий метод використовує математика, тому й для філософії потрібно перейняти такий самий метод. Математика ґрунтується на аксіомах, тобто безсумнівних істинах. Яка істина може

бути безсумнівною для філософії? Перебираючи можливі варіанти, Декарт дійшов до переконання, що сумніватися можна в усьому. Єдине, що не викликає сумніву, – це факт самого сумніву. Отже, сумнів і є точкою, з якої може починатися філософія. Сумнів – це тип мислення; отже, мислення є незаперечним фактом. Якщо є мислення, то мусить бути той, хто мислить. Цю істину Декарт виразив відомою фразою "Cogito ergo sum" (Мислю, значить існую). Так Декарт доводив існування людини.

- Друге питання, яке цікавило Декарта, – це існування Бога. Декарт повторив онтологічний доказ існування Бога Анзельма Кентерберійського. Кожна людина має ідею Бога у своєму розумі, хоч цю ідею ніхто не міг взяти з досвіду. Бог сам вклав її в людину. Отже, Бог є.
- Бог не тільки існує; він також добрий і досконалий. Якщо так, тоді він не обманює людей, а дає їм можливість істинного пізнання. Якщо людина може істинно пізнавати, і вона пізнає, що світ є, то це означає, що світ справді є. Отже, Декарт, який на початку свого міркування стверджував, що в усьому можна сумніватися, навить в існуванні світу, дійшов до переконання, що цей сумнів знімається існуванням Бога.
- Так, Декарт довів існування трьох головних сутностей: Бога, людської душі і тіл. Атрибутом Бога є нескінченність, бо його ніщо не обмежує. Атрибутом душі є свідомість. Атрибутом тіла є його протяжність.
- Тіло і душа поєднуються тільки в людині. Тепер перед Декартом постало питання, яким чином тіло і душа в людині взаємодіють. Декарт відповідав так: тіло не керує душею, як і душа не керує тілом, позаяк це – різні субстанції. Але тіло здатне корегувати рухи душі (напр., коли людину щось болить, вона сумна), а душа здатна корегувати рухи тіла (напр., коли людина щось хоче, тіло це виконує). Відповідь Декарта задовольнила не всіх, а тому проблема душі-тіла (mind-body problem) досі залишається однією з найактуальніших філософських проблем.
- Достовірним джерелом знань є розум, в якому містяться ідеї трьох типів: вроджені, набуті в досвіді, і сконструйовані самим розумом з двох попередніх. Найбільш достовірними є вроджені ідеї, оскільки їх у розум вклав сам Бог, а він ніколи не обманює людину.

- Протилежну до картезіанської систему філософії заклав француз *Блез Паскаль* (1623-1662). Якщо Декарт раціоналіст, то Паскаль містик. Він вважав, що математичні методи не дають можливості досягти найважливіше – щастя і спасіння душі. Паскаль вважав, що достовірним джерелом пізнання важливих речей є серце. Важливим питанням для Паскаля було існування Бога. Оскільки він відкинув картезіанський авторитет розуму, він не міг побудувати раціональний аргумент. В релігійній філософії Паскаль запропонував новий тип аргументації, знаний як "парі Паскаля": якщо людина вірить у Бога, і Бог є, тоді людина виграє все і вічність; якщо людина вірить у Бога, а Бога немає, тоді вона нічого не виграє і не втрачає; якщо людина не вірить у Бога, і Бога немає, тоді вона теж нічого не виграє і не втрачає; якщо ж людина не вірить у Бога, а він є, тоді вона втрачає все і вічність. Тому за будь-яких обставин краще вірити у Бога, ніж не вірити. Паскаль постулював строгу ерархію цінностей. Найвищою цінністю є Бог, а найнижчою – матеріальні блага. Жодне накопичення цінностей нижчого рівня не породить цінність вищого рівня. Отже, розумно і морально діє та людина, яка всі свої сили скеровує до Бога.
- Ще одну систему релігійної філософії запропонував француз *Ніколя Мальбранш* (1638-1715), який спробував вирішити проблему душі-тіла, поставлену Декартом. Ані тіло не може діяти на душу, ані душа не діє на тіло. Якщо їхні дії відбуваються в певній послідовності, то це тільки тому, що Бог саме так діє на тіло і на душу. Тіла не можуть діяти навіть на інші тіла, а душі не діють на інші душі. Послідовність їхніх дій також забезпечує Бог. Між речами і феноменами немає причинно-наслідкових зв'язків. Світ – це не цілість, а тільки набір відокремлених фактів, які Бог поєднує в одну систему. Якщо атрибутом душі, на думку Декарта, є свідомість, а атрибутом тіла протяжність, тоді душа не має можливості пізнавати тіла. Звідки ж тоді беруться знання? Паскаль вважав, що підставою знань є Бог, який відкриває душі знання про тіло. Тому будь-яке пізнання є насправді пізнанням Бога, який вкладає в людський розум ідеї. Ідеї тіл є яснішими та чіткішими, ніж ідеї душі і Бога.
- Англієць *Томас Гоббс* (1588-1679) був автором роботи "Елементи філософії", яка складалася з трьох томів: "Про тіло" (1655), "Про людину" (1658) і "Про державу" (1642), а також політичного трактату "Левіатан" (1651).

- Гоббс узявся вирішувати картезіанську проблему душі-тіла, і вирішував її шляхом усунення дуалізму: на його думку, духовних субстанцій немає, а є тільки безліч матеріальних атомів. Тіла – не є самостійними субстанціями, а тільки конструкціями атомів.
- Матеріалізм Гоббса відобразився на його теорії пізнання. Якщо існують тільки матеріальні субстанції, то й єдиним шляхом їх пізнання є чуттєве сприйняття. Всі знання, які має людина, вона отримує за посередництвом органів чуття. Ця позиція називається сенсуалізм.
- Найважливіше місце у філософії Гоббса займає політика, яку він будував за тою самою моделлю, що й метафізику. Як світ складається з окремих атомів, так і суспільство складається з окремих соціальних атомів – людей, які є егоїстичними і схильними дбати тільки про власний інтерес. В минулому люди були змушені вести постійну боротьбу між собою за місце під Сонцем, оскільки кожна інша людина в силу своєї егоїстичності була потенційним ворогом. В цьому сенсі Гоббс писав, що *homo homini lupus est* (людина людині вовк). Це був стан війни всіх проти всіх. Щоби уникнути самознищення, люди домовились про те, що вони відмовляться від завдання шкоди одні одним та оберуть із-поміж себе одного (монарха), якому передадуть владу стежити за дотриманням цієї угоди. Це вчення отримало назву теорія суспільного договору. Отже, Гоббс відмовився від переконання Арістотеля в тому, що людина добра від природи і об'єднується задля реалізації своїх добрих задатків. Для Гоббса причиною виникнення держави є необхідність приборкання злих і егоїстичних рис людини.
- Нідерландський єврей *Бенедікт Спіноза* (1632-1677) виклав свої думки в численних творах, серед яких найважливішим був "Теологічно-політичний трактат" (1670). Спіноза запропонував свій спосіб вирішення проблеми душі-тіла. Він стверджував, що існує тільки одна субстанція (монада), яка не є ні духовною, ні матеріальною, але має два модуси вираження: дух і матерія. Ця монада є Богом. Оскільки, крім нього, нічого немає, а все є тільки частинами Бога, то весь світ є Богом. Вчення про те, що все є Богом, зветься *пантеїзмом*. Оскільки все суще є Богом, то весь світ функціонує як один механізм, а все, що є у світі,

є тільки деталями цього механізму. Деталі не мають свободи. Тому Спіноза вважав, що свободи немає; це лишень ілюзія. Людина не може змінити обставини; вона може тільки постійно протистояти їм, і бути нещасливою, або усвідомити невідворотність, змиритися з нею, і досягнути щастя, будучи елементом монади. Так, Спіноза стверджував, що свобода – це усвідомлена необхідність.

- Перший президент німецької Академії Наук *Готфрід Вільгельм Ляйбніц* (1646-1716) був найбільшим німецьким інтелектуалом XVII століття.
  - Він вважав, що існує багато субстанцій, але всі вони нематеріальні. Їх Ляйбніц називав монадами, але розумів це слово не як Спіноза, а як Бруно, тобто як найменші одиниці буття. Всі субстанції різні та змінні, і це є причиною багатоманітності речей. Кожна субстанція має свідомість, але активність її свідомості залежить від її онтологічного рівня: свідомість Бога найбільш ясна, а свідомість речей наче спить. Оскільки монади нематеріальні, а крім монад нічого немає, то матеріальність Ляйбніц пояснював лише як вияв монад. Таке трактування природи світу давало Ляйбніцу можливість ствердити свободу засадничою характеристикою всього сущого.
  - Ляйбніцу належить величезний внесок у розвиток логіки. Він першим висловив ідею поєднання логіки і математики, що в майбутньому дало можливість розвинути математичну логіку. Він також вважав, що беззаперечними є тільки ті істини, які опираються на принципі тотожності. Всі інші істини похідні. Вони поділяються на похідні істини розуму (виведені розумом з первинних істин) та похідні істини факту (виведені зі спостереження). Обидва типи похідних істин повинні бути переконливо обґрунтованими. Так, Ляйбніц, поряд із трьома законами Арістотеля, ввів у логіку один із основних її законів – закон достатньої підстави.

Англійське Просвітництво

Філософію XVIII століття називають Просвітництвом тому, що філософи і вчені цього часу поставили собі за ціль знайти ідеальну модель щасливого суспільства. Таку модель вони по-

бачили у просвіті. Причину всіх бід європейського суспільства вони бачили в тому, що освіта широких мас надто низька, і обмежені знання не дозволяють людям збудувати якісні соціальні інститути та міжлюдські відносини. Якщо ж людей просвітити, тобто донести до них знання, тоді вони зуміють збудувати такий соціум, в якому всі відчуватимуть себе щасливими. Виконання просвітницького завдання визначило основні напрями філософії Просвітництва. Якщо просвітники ставили собі за ціль просвітити людей задля побудови щасливого суспільства, то й головні теми філософії цього часу обумовлені поставленим завданням. Просвітники цікавились проблемами пізнання, суспільства, релігії та моралі. Хоч Просвітництво охопило всю Європу, головними осередками просвітницької філософії стали Англія, Франція і Німеччина. Просвітництво має чіткі хронологічні рамки: воно тривало одне століття, розпочавшись у 1690 році, коли Джон Локк видав свої "Есеї", та закінчилось у 1790 році, коли помер засновник класичної економічної теорії Адам Сміт. Філософія Просвітництва, особливо в Англії та Франції, мала декілька показних характеристик:

- Просвітники відмовились від латини та почали писати рідними мовами.
- Вони обрали шлях філософського мінімалізму, тобто на відміну від Декарта, Спінози, Гоббса та інших, які будували великі філософські системи, просвітники зосереджувались на вузких темах.
- В теорії пізнання просвітники були емпіристами на противагу раціоналістам попереднього століття. Емпірична орієнтація просвітників спричинила їхню критику математики, культивованої попередниками, і захоплення природознавством.
- Філософія Просвітництва переповернена критикою. Все, що надбало попередні епохи, стало предметом нищівної критики.
- Зростає інтерес до всього, що пов'язане із суспільством. Право, історія, економіка, політика тощо стають предметом жвавих обговорень.

Першим і найбільшим представником Англійського Просвітництва був ровесник Спінози *Джон Локк* (1632-1704). Локк почав писати дуже пізно, і до 57-ми років нічого не публікував, але у зрілому віці він був автором численних творів, які мали величезний вплив. Серед них дві роботи "Розвідка про людське розуміння" і "Два трактати про врядування" особливо важливі.

- В аналізі теорії пізнання Локк стояв на позиції *емпіризму*, тобто вважав, що джерелом знання є досвід. Локк повторив сентенцію Томи Аквінського "Nihil est in intellectu, quod non prius fuerit in sensu" (Нічого немає в розумі, чого би попередньо не було в чуттях). Єдиним шляхом отримання знань є досвід. Але Локк розумів досвід дуже широко. Він розрізняв зовнішній досвід, тобто досвід навколишнього світу, і внутрішній досвід, тобто процеси в душі. Пізнання зовнішнього світу Локк називав відчуттями, а внутрішнього світу – рефлексіями. В аналізі емпіричного пізнання Локка цікавило не те, що людина пізнає, а те, як вона пізнає. Результат чуттєвого сприйняття, тобто те, що відкладається в розумі після акту пізнання, Локк називав ідеями. Є два види ідей. Ідеї, які існують незалежно від суб'єкта (напр., розміри речі існують незалежно від того, вимірює їх хтось, чи ні), Локк називав первинними; ідеї, які виникають внаслідок контакту об'єкта і суб'єкта (напр., страва має смак тільки тоді, коли потрапляє на смакові рецептори людини), він називав вторинними. Розрізнення первинних і вторинних властивостей Локк перейняв від Галілея. Досвід породжує прості ідеї, тобто такі, які в логіці описуються простими категоричними судженнями (напр., "Стіл є дерев'яний"). З простих ідей розум сам утворює складні (напр., ідея субстанції). Для того, щоби утворити складні ідеї, розуму недостатньо тільки досвіду; він мусить володіти специфічними задатками, які це уможливають. Так, Локк переконував, що для накопичення знань необхідний як досвід, так і механізми їх обробки.
- В політичній філософії Локк, як і Гоббс, дотримувався *теорії суспільного договору*, але вважав, що до його укладення підштовхнула людину не зла природа людини, як вважав Гоббс, а добра. Людська сутність добра, і людина прагне чинити добро. Однак, це її прагнення буде ефективним тільки тоді, коли вона чинитиме добро організовано. Для забезпечення організованості люди створили державу. Отже, держава, на думку Локка, утворена тому, що людина прагнула реалізувати свої добрі задатки. Держава зможе виконувати цю функцію тільки тоді, коли в ній пануватиме верховенство права. Локк особливо наголошував на беззастережній цінності і непорушності природного права. Оскільки ніхто не є вищим за право, і кожен (навіть король) зобов'язаний йому

підпорядковуватися, Локк був прихильником конституційної монархії, а не абсолютної, позаяк при конституційній монархії король підзвітний народу. Він був першим мислителем, який запропонував розділити владу на законодавчу, виконавчу і федеральну. Судову гілку влади Локк не виокремлював, оскільки в англійській правовій традиції суд є незалежним від державної влади.

- В релігійній філософії Локк, як і більшість просвітників, відстоював концепцію природної релігії. Релігійна віра є природною для людини, і робити висновки про основні постулати релігії людина може, опираючись на вивчення природи і власному розумі, тобто без одкровення. Розум повинен бути критерієм істинності релігії. Християнство було для Локка найбільш прийнятною релігією, оскільки воно є природною релігією.

Джордж Б'єрклі (1685-1753) був англійським священником в Ірландії, а в 1734 році він став єпископом. Берклі зробив свій вагомий внесок в англійську філософію. Як і Локк, Берклі стояв на позиціях емпіризму, але в дуже радикальній формі. Берклі вважав, що абстрактних понять взагалі не існує: їх немає ані в дійсності, ані в розумі. Людина не може мислити "колір узагалі", а тільки якийсь конкретний колір. Існують тільки одиничні предмети, а загальними можуть бути тільки слова. Єдиним джерелом пізнання одиничних предметів є чуття. З цього Берклі зробив висновок, що змістом природознавства повинні бути виключно емпіричні дані. Оскільки математика опирається на розум, а не на досвід, то Берклі був противником використання математики у природознавстві.

Якщо єдиним джерелом знань є чуття, тоді ніщо, що є поза чуттями, не є доступним людині. Отже, людина у своїй пізнавальній діяльності може опиратися виключно на свої чуття. Так емпіризм Берклі переріс у *сенсуалізм*, тобто вчення про те, що людина накопичує знання лише за посередництвом чуттєвого досвіду. Якщо чуття щось не сприймають, то це означає, що його немає. Чуття не сприймають матерію як таку. Отже, її немає.

Третім видатним представником Англійського Просвітництва був *Дейвід Юм* (1711-1776). Як і Локк, він аналізував, не речі дійсності, а людські уявлення про них. Знання він поділяв на відчуття, тобто отримане в досвіді, та ідеї, тобто продуковане розумом на основі відчуттів. Відповідно наука вивчає два предмети: відношення між ідеями та факти. Першим займається математика; вона не оперує досвідом.

Напр., теорема Пітагора описує відношення між двома ідеями (гіпотенуза і катети), незалежно від того, наявна така фігура в дійсності, чи ні. Другим (фактами) займається природознавство. Обидва предмети пізнання мають свої проблеми: відношення між ідеями достовірні і беззаперечні, але вони не мають відношення до дійсності; факти пов'язані з дійсністю, але не достовірні.

Головним питанням, яким задавався Юм, була проблема розширення знань і можливість науки. Розум може породжувати нові знання тоді, коли на основі минулих фактів прогнозуються майбутні. Однак, немає такого логічного закону, який би дозволяв пов'язувати факти у причинно-наслідковій зв'язки. Чому ж тоді люди пов'язують факти між собою? Юм вважав, що це є наслідком традиції: якщо в минулому після одного факту виникав інший, то це дало підстави очікувати таку саму послідовність і в майбутньому. Отже, підставою для поєднання фактів є не причинно-наслідковій зв'язки, а звичка.

Звичка стала головним поняттям філософії Юма. За її допомогою він пояснював абсолютно все. Юм вірив у Бога, але зміст релігії вважав породженням звички. Так само, мораль і право, на його думку, мають не об'єктивні підстави, а впродовж тисячоліть сформувались як звичка чинити саме так.

У формуванні найвагоміших філософських учень Англійського Просвітництва участь брав також вихованець Локка *Ентоні Ешлі Купер граф Шефтсбері* (1671-1713), який виступив із критикою тогочасної філософії. Він твердив, що ані строгий раціоналізм, ані сухий емпіризм не спроможні розкрити гармонію світу та дарувати людині щастя. З цим завданням може справитись тільки мораль. Тому Шефтсбері зосередився на моральній філософії. Головним засновком його філософії була сентенція: незалежно від того, має людина вродженні знання, чи отримує їх із досвіду, вона прагне щастя і повинна поводитись морально. Він відстоював автономію етики, тобто стверджував, що добро само себе пояснює і не потребує авторитету, який би надавав йому ваги. Моральні вчинки викликають насолоду, як і краса. Якщо сутністю краси є гармонія, то вона є також сутністю добра. Добрим є те, що гармонізує з природою людини. В етиці до Шефтсбері домінувало переконання, що прагнути власної вигоди є не правильно. Гоббс вважав, що людина егоїстична, а тому, коли вона прагне власної вигоди, то чинить аморально; тому

етика і право повинні обмежувати прояви людського егоїзму. Шефтсбері, натомість вважав, що прагнути власної вигоди – це добре. Що злого в тому, що людина хоче жити комфортно, добре харчуватися, чи гарно одягатися? Якщо людина прагне того, що їй природне, тоді її прагнення добрі. Моральна проблема з'являється тоді, коли людина взагалі нічого не хоче.

Переконання Шефтсбері та інших англійських мислителів дали початок новому напрямку моральної філософії в Англії – *утилітаризму*. Послідовники цієї теорії вважають, що основою доброго і щасливого суспільства є бажання задовольнити власні інтереси і прагнення. Людина схильна думати передовсім про себе, але це краще, аніж вона б взагалі ні про що не думала, і нічого не прагнула. Бажання добра собі має позитивні наслідки для держави. Напр., той хто хоче бути багатим, створює підприємство, яке не тільки йому приносить прибуток, а й відкриває нові робочі місця і сплачує податки; той, хто хоче жити в добрій країні, домагається якісних законів, від яких користь усім. Утилітаристи, однак, наголошували, що моральними є такі прагнення задовольнити власні інтереси, які не шкодять іншим. Тому прагнення розбагатіти повинно задовольнятися працею і підприємництвом, а не крадіжкою, а прагнення збудувати кар'єру має реалізовуватись власними досягненнями, а не дискредитацією конкурентів. Найбільший внесок у розвиток утилітаризму зробив англієць *Джéрeмі Бeнтaм* (1748-1832). На утилітаристській етиці ґрунтується класична економічна теорія. Зокрема її творець Адам Сміт стверджував, що економіка повинна ґрунтуватись на повній свободі від будь-якого втручання держави чи суспільства. Тільки тоді ринок забезпечить найкращий розвиток. Це можливо не тому, що люди добрі, а тому, що вони егоїстичні, і прагнуть задовольнити власні інтереси, а досягти цього по-іншому, як працювати задля спільного блага, немає.

Безпосередньою антитезою до англійського емпіризму стала *шотландська школа здорового глузду*, позицію якої прийнято називати *Common-Sense-Philosophy*. Засновник цієї школи *Томас Рід* (1710-1796) вважав, що людина пізнає світ інтуїтивно, за посередництвом здорового глузду. Досвід, який англійські емпіристи вважали достовірним знанням, на думку Ріда, видає численні ідеї, несумісні зі здоровим глуздом, а тому вони неспроможні сформулювати завершене

знання. Рід вважав, що сприйняття дійсності відбувається виключно за посередництвом інтуїції. Саме вона дозволяє відрізнити істинне сприйняття від хибного; саме їй належить заслуга в тому, що людський розум сприймає цілісні об'єкти і здатен навіть без експериментальних доказів сформулювати правильне уявлення про речі. Бездоказове, але водночас істинне, сприйняття можливе, на думку Ріда, завдяки інтуїції.

Ним закладені ідеї продовжили його послідовники. Зокрема *Джеймс Гай Бітті* (1968-1990) зводить принципи здорового глузду до повної суб'єктивності. На його думку, істинним потрібно вважати те, у що люди на основі своєї природи змушені вірити, тобто те, що видається очевидним і не викликає сумнівів. Інший послідовник Ріда, шотландець *Дугалд Стюарт* (1753-1828) у власних розмислах рухався в іншому напрямі, ніж Бітті. Він пропонував повністю відмовитися від терміну "принципи здорового глузду". Натомість, Стюарт був схильний вести мову про фундаментальні закони віри (fundamental laws of belief). Цим новим для філософії терміном Стюарт називав знання, яке є очевидним і необхідним для подальшого світосприйняття. До їх числа вчений пропонував зараховувати лише математичні аксіоми та метафізичні трансцендентні поняття.

Французьке Просвітництво

Просвітництво у Франції зародилось в час беззаперечно-го домінування картезіанства. Французькі просвітники поставили собі ціль зробити життя людей щасливим. Причиною всіх бід вони вважали низький рівень освіти. Щоби вирішити проблеми, потрібно підняти рівень освіти, тобто просвітити всіх. Саме з цією ціллю серед французьких інтелектуалів того часу з'явилась ідея написати книгу, в якій би містились усі знання в стислому викладі. Таку книгу назвали Енциклопедією. Французьке слово "encyclopedie" є модифікацією грецького "ἐγκύκλιος παιδεία" (коло наук). Редакторами Французької Енциклопедії були Дені Дідро та Жан Лерон д'Аламбер, а навколо них згуртувалось широке коло авторів, які захопились ідеєю Енциклопедії. Так, Французьке Просвітництво було невіддільним від Енциклопедії, а французьких просвітників називають енциклопедистами.

Фундатором Французького Просвітництва був *Франсуа-Марі Аруе Вольтер* (1694-1778). Філософія Вольтера відзначалась особливою вірою у всемогутність розуму. Він вважав, що розум є абсолютним критерієм істинності та сенсу. Релігія, мораль, право, державний устрій тощо повинні підпорядковуватися розуму. Тому він відкидав будь-які форми містичного пізнання, осяяння чи авторитети. Розум, на думку Вольтера, має безмежні можливості, і може розвиватися до безконечності. Вольтер вважав, що людство завдяки розуму зможе здійснювати необмежений поступ. Філософ не сформував якоїсь власної філософської концепції, а обмежився тільки критикою всього, що було до нього. В царині філософії релігії він зайняв позицію деїзму, тобто вважав, що Бог створив світ, але до нього не втручається. Вольтеру належить відома фраза: "Якщо би Бога не було, то його потрібно було би вигадати". Незважаючи на те, що Вольтер не заперечував віру у Бога, він не бачив сенсу в релігійному обряді чи релігійних інституціях. В моральній філософії Вольтер стверджував, що наявність добра і зла у світі є незаперечним фактом, але фактом також є те, що кількість добра і зла у світі можна регулювати за допомогою просвіти. Поширення принципів розуму та будівництво раціональних соціальних інститутів здатні зменшити долю зла у світі.

Продовжувачем ідей Вольтера був *Дені Дідроб* (1713-1784), видавець Енциклопедії. Якщо Вольтер проголосив, що загальна просвіта народу є запорукою його щастя, моралі і добробуту, то Дідроб взявся за те, щоби втілити ідею просвіти на практиці. Реалізацією цієї ідеї й стала Енциклопедія. Дідроб був абсолютним адептом ідеї природи. Він не визнавав існування Бога, тому що Бога не можна спостерігати у природі. Суспільство розвиватиметься добре тільки тоді, коли опиратиметься на природу. Якщо ж суспільство створюватиме такі норми життя, які суперечать природі, то таке суспільство приречене на нещастя. Філософія має цінність тільки в тій мірі, в якій вона вивчає природу. Будь-які спекуляції філософії не мають сенсу, бо вони відірвані від вивчення природи. Так само завданням мистецтва є відтворення природи.

Жюльєн Офре де Ляметрі (1709-1751) був крайнім матеріалістом. У своїй роботі 1748 року "Людина – машина" він переконував, що існує тільки матерія, а її головною характеристикою є те, що вона організована механічно. Людина нічим не відрізняється від тварини, а тварина – це тільки

високоорганізована машина. Мислення є лише властивістю матеріального тіла. Матеріалізм Ляметрі виразився у його гедонізмі: якщо, окрім матерії, нічого немає, то жити потрібно виключно заради задоволення.

Дворянин і католицький священник *Етьєн Бонно́ де Кондилья́к* (1715-1780) зосередився на проблемі пізнання і зайняв позицію сенсуалізму. Джерелом знань, на його думку, є досвід, але Кондильяк не погоджувався з ученням Локка про внутрішній досвід. Досвід для Кондильяка – це тільки те, що людина пізнає за допомогою органів чуття. Чуттєві дані породжують знання. Якщо одна людина здійснила принаймні два акти чуттєвого сприйняття, то цього достатньо, щоби порівнювати ці відчуття, запам'ятати їх, тобто запустити розумову діяльність. Якщо відчуття породжують розум, то на тій підставі, що тварини, мають відчуття, можна зробити висновок, що вони мають і розум. Кондильяк від ранньохристиянського філософа Арнобія перейняв ідею про те, що статуя мала би розум, якщо би вона мала принаймні нюх. Цю думку Кондильяк тлумачив у контексті своєї філософської позиції. В історію філософії це вчення ввійшло під назвою "статуя Кондильяка". Позаяк все знання породжується відчуттями, то відчуття є єдиною дійсністю, з якою контактує людина. Знанням є не сама річ, а відчуття речі. На цій підставі Кондильяк вважав, що філософії для того, аби бути науковою, потрібно перетворитися у психологію, бо саме психологія вивчає відчуття.

Культ розуму та зацікавлення проблемами пізнання породило в рамках Французького Просвітництва групу філософів, які задали собі питання про достовірність знання. До них належав *Жан Лерон д'Аламбер* (1717-1783). Завданням науки, на його думку, є вивчення фактів, тобто того, що є достовірним. Наука повинна відкинути все, що не є фактом, як таке, що не входить у її сферу. Д'Аламбер стверджував, що наука майбутнього повинна відмовитися від будь-яких спекулятивних суджень, які не спостерігаються у досвіді. Так, у царині філософії релігії він критикував як теїзм, так і атеїзм, оскільки жодна з цих позицій не підтверджується досвідом. Із зібраних фактів наука повинна виводити закономірності. Якщо від філософії забрати все, що не впливає з досвіду, то єдиним її завданням стане наука. Так, філософія у д'Аламбера перетворилась на науку про науку. На відміну від інших просвітників, д'Аламбер безмежне накопичення знань не вважав можли-

вим, оскільки науці бракує фактів, а "ланцюг істин розірваний у тисячі місць".

Адріан Клод Гельвецій (1715-1771) звернув Французьке Просвітництво у сторону етики. Він виходив із двох базових переконань. По-перше, людина від природи егоїстична і схильна дбати тільки про власний інтерес. Людина завжди прагне робити тільки те, що їй вигідне або приносить задоволення. По-друге, немає ніяких вроджених моральних принципів; все, що стосується моралі, – набуте. З цих засновків Гельвецій зробив висновок: якщо моральні принципи набуті, тоді можна так будувати життя суспільства, аби кожен його член набував тільки добрі моральні риси, і так світ стане добрим. Якщо людина діє виключно з мотивів власного інтересу, тоді потрібно так будувати суспільство, аби всім було вигідно робити добро. Таке вміння Гельвецій називав мистецтвом будувати життя по-науковому. В цьому Гельвецій бачив головне завдання не тільки освіти і виховання, а й законодавства і держави – будувати соціальні відносини так, щоби стимулювати всіх бути добрими. Міркування на основі власного інтересу не є злими. Любити себе і прагнути для себе добра є добрим моральним мотивом. Злими мотивами є нічого не хотіти, або хотіти комусь зла. Так, він наблизився до утилітаризму.

Ентузіазм Французького Просвітництва швидко вичерпав себе і врешті породив критику всього, на чому ґрунтувався на своєму початку. Виразником просвітницької критики був *Жан-Жак Руссо* (1712-1778), швейцарець, який перебрався до Франції. В 1749 році Академія в Діжоні оголосила конкурс есеїв на тему "Чи посприяло відродження науки і мистецтва піднесенню звичаїв?". Відповідь Руссо була негативною. Люди були щасливими, коли вели природне життя. Однак, у певний момент люди почали будувати цивілізацію. В цей момент проявились найгірші сторони людської природи. Цивілізація зробила людину злою і егоїстичною. Руссо вважав, що все, що природне, є добрим, а все, що породжене людською цивілізацією, є злим: "Все є добрим, коли воно походить із рук Творця, і все спотворюється в руках людей". Найбільшим злом, яке породила цивілізація, є нерівність між людьми. Руссо писав, що "всі люди народжуються рівними", а в суспільстві з'являється нерівність. Історія є не поступом, а регресом.

Допоки люди жили власним індивідуальним життям та були рівними, між ними не виникали конфлікти. Але коли люди

об'єднались у суспільство, то нерівність, породжена цивілізацією, стала причиною конфліктів. Щоби себе якимось оберігати, люди об'єднались у державу, завданням якої є захистити людей від самих себе. Отже, на переконання Руссо, ситуація, в якій опинилась людина, робить її злою. Виходу з цієї ситуації немає. Єдине, чого людина може домогтися, це – максимально наблизити свій спосіб життя до природного, наскільки це можливо в рамках цивілізації.

Так, Французьке Просвітництво, розпочавшись із критики всіх попередніх здобутків, завершилось критикою самого себе та своїх основ і цінностей.

Німецька класична філософія

Німецька філософія XVIII століття розвинулась у зовсім іншому напрямі, ніж англійська чи французька філософія того часу. Схожа ситуація спостерігається не тільки у філософії, а й у економічній та політичній думці, в яких німці сформували ідеї, відмінні від англійських чи французьких. Якщо англійські та французькі просвітники основували свої міркування на емпіризмі, то німецькі – на раціоналізмі. Німецька класична філософія розпочалась із іменем *Крістіана фон Вольфа* (1679–1709). Вольф розділяв науки на філософські та історичні. До перших належать всі, що досліджують світ і людину. Вони послуговуються раціональним методом. Другі збирають факти минулого і послуговуються емпіричним методом. Повторюючи Ляйбніца, Вольф головним критерієм науковості вважав достатню обґрунтованість. Якщо для історичних наук, які послуговуються емпіричним методом, обґрунтованістю є наявність достатньої кількості фактів, то для філософських, які опираються на розумі, обґрунтованістю є логічність і несуперечність усіх аспектів системи.

Найбільшим мислителем німецької філософії цього часу був ректор Кьонігсберзького університету *Іммануель Кант* (1724–1804). Його творчість поділяється на два періоди: докритичний, коли Кант займався природознавством, та критичний, коли Кант захопився філософськими проблемами. Він був автором численних робіт, які охопили всі теми, що були актуальними для тогочасної філософії. Його погляди називають *критичною* або *трансцендентальною філософією*.

- Вихідною точкою філософії Канта була теорія пізнання. Він задав собі питання: як людський розум творить загальні знання, якщо чуття сприймають одиничні випадки. Напр., очі не бачать усіх дерев, які були, є і будуть, але розум знає, що всі дерева ростуть кроною догори і коренем донизу. Щоби відповісти на це питання, Кант проаналізував форми висловлювань, і виявив, що люди оперують трьома видами суджень: синтетичні апостеріорні (описують одиничні факти, напр., "Київ – столиця України"), аналітичні (описують вічні і незмінні закони, напр., "Квадрат гіпотенузи рівний сумі квадратів катетів") та синтетичні апріорні (загальне знання на основі досвіду, напр., "Вся мідь електропровідна"). Науковими Кант вважав тільки третій вид суджень, і пояснив, як вони утворюються. Для того, щоби досвід перетворити в загальне знання, необхідна участь і досвіду, і розуму. Пізнання проходить три етапи. Спершу чуття сприймають одиничні факти дійсності. Факти хаотичні, але чуття сприймають їх упорядковано, виділяючи кожному з них якесь місце у часі і просторі. Час і простір є, на думку Канта, суб'єктивними формами пізнання, а не об'єктивною дійсністю. Другим етапом є розум, який аналізує дані досвіду. Розум наче розкладає дані про факт на 12 категорій. Кант наголошував, що розум може пізнавати річ лише частково. Те, що розум може пізнавати, Кант називав "річчю для нас", натомість, те, що залишається недосяжним для розуму – "річчю в собі". Коли розум проаналізує чуттєві дані, тоді розсудок синтезує їх, створюючи світогляд, в якому головними аспектами є відповіді на питання про Бога, світ і людську душу. Отже, джерелом знань, на думку Канта, є досвід і розум в рівній мірі: досвід збирає факти, а розум їх обробляє і перетворює у знання. Відкриття такого розуміння природи пізнання Кант називав коперніканським поворотом у філософії.
- Другою темою філософії Канта була етика, в якій він намагався відповісти на питання, який учинок треба вважати морально добрим. Морально добрим є такий учинок, який виконується з обов'язку. Під обов'язком Кант розумів внутрішній мотив, не обумовлений нічим зовнішнім: коли людина робить щось добре, не очікуючи за це нагороди та не під примусом, то такий учинок можна вважати морально добрим. Якщо ж учинок виконується не з поштовху

душі, а задля нагороди чи з примусу, тоді, навіть коли він добрий, не може вважатися моральним. Кант вважав, що головним моральним приписом є категоричний імператив: чинити людина повинна так, як би хотіла, аби чинили всі інші. Оскільки закон мусить мати законодавця, Кант вважав, що мораль неможлива без Бога.

- Як в етиці Кант вважав морально добрим те, що чиниться з обов'язку, тобто не задля нагороди чи зі страху, так і в естетиці Кант стверджував, що критерієм краси є відчуття естетичної насолоди без будь-яких додаткових стимулів. Красивим є те, що подобається людям не тому, що всі довкола вважають це красивим, або це прийнято таким вважати.

Філософія Канта вплинула на численних мислителів, поклавши початок кантіанства XIX століття, а у XX столітті відродившись у неокантіанстві. Однак, у XVIII-XIX століттях сформувались і такі напрями, які не повторювали ідей Канта, але без них не змогли би виникнути. Таким був, зокрема, *німецький ідеалізм*, який, незважаючи на фантастичність і необґрунтованість своїх висновків, справив величезний вплив на світову філософію. Німецький ідеалізм найяскравіше представляли три філософи:

- *Йоганн Готтліб Фіхте* (1762-1814) задав собі питання про те, що первинне: буття чи свідомість. Оскільки з буття неможливо вивести свідомість, Фіхте зробив висновок, що свідомість первинна щодо буття, а тому філософські розмисли потрібно починати зі свідомості. Так, Фіхте ввів у філософію поняття Я (суб'єкт мислення). Фіхте розпочав свою філософію там, де зупинився Кант. Кант стверджував, що розум пізнає "річ для нас", але не сягає "речі в собі". Якщо розум не пізнає річ у повноті, то звідки беруться знання про цілісні речі. Фіхте вважав, що ці знання створює свідомість, тобто Я. Іншими словами, Я створює уявлення про дійсність, а тому те, що Я знає, є нічим іншим, як тим, що Я створило. Ще одним питанням, яке цікавило Фіхте, була політика. Це був час, коли німецькі землі стали на шлях економічного розвитку, і багато німецьких економістів бачили перешкоду розвитку Німеччини в протидії високорозвинених країн (Англія, Франція, Нідерланди). Щоби цього уникнути Фіхте наполягав на утворенні закритої держави, яка дбатиме виключно про своїх громадян. Ідея закритої держави надихнула на концепцію держави націонал-соціалізму.
- *Фрідріх Вільгельм Йозеф Шеллінг* (1775-1854) не погоджу-

вався із Фіхте в тому, що дійсність є тільки проєкцією Я. Творче начало, яким для Фіхте було Я, Шеллінг переніс на природу. Дійсність для Шеллінга – процес саморозкриття природи. В поясненні природи пізнання він повністю відмовився від досвіду. Якщо емпіристи єдиним джерелом знань вважали досвід, а Кант стверджував, що знання породжуються співпрацею досвіду і розуму, то Шеллінг зовсім відмовився від досвіду, а вважав, що знання є наслідком інтелектуального споглядання (інтуїція інтелекту), іншими словами, вдивлянням розуму в сутності речей.

- Третім представником німецького ідеалізму був *Георг Вільгельм Фрідріх Гегель* (1770-1831), який ввів в історію філософії діалектику. Ніщо у світі не є сталим; усе розвивається. Тому в рамках філософії доречніше вести мову не про буття, як про щось стале, а про розвиток, як про постійну динаміку. Закономірність всезагального розвитку Гегель називав *діалектикою*. До нього слово "діалектика" було синонімом до слова "логіка". Гегель вважав, що все суще розвивається діалектично, проходячи три фази: теза, антитеза і синтез. Іншими словами, все, що існує (теза), породжує своє заперечення (антитеза), а протистояння тези і антитези завжди завершується їхнім синтезом, який також є тезою, до якої обов'язково виникне антитеза. Напр., первіснообщинний лад (теза) характеризувався відсутністю приватної власності. Його антитезою був рабовласницький лад, в якому власністю могло стати все, навіть люди. Протистоянням цих двох формацій був феодалізм, який становив щось середнє між первіснообщинним та рабовласницьким ладами. Вся історія – це постійна діалектика. Наступним питанням, яке постало перед Гегелем, була проблема дійсності: що саме розвивається діалектично? Сукупність усього сущого, яке розвивається діалектично, Гегель називав Абсолютним Духом. Якщо дійсність є не стале буття, а динамічний розвиток, то предметом пізнання є не речі, як досі вважали філософи, а закони розвитку, діалектика.

В тих культурах, де Гегель мав певний вплив, зокрема в Україні, досі культивується не сутність, а розвиток, тобто вважається, що для того, аби зрозуміти істину, потрібно вивчити не її саму, а історію її становлення. Сьогодні зрозуміло, що діалектика Гегеля є абсолютною вигадкою і не підтверджується жодними фактами. Це дало підстави ви-

датному філософу Бертрану Расселлу в "Історії західної філософії" написати: "Як я сам вважаю, майже все вчення Гегеля хибне". Втім, досі залишились філософи, які посилаються на Гегеля, як на авторитет, сповідують діалектику, і відмовляються визнати, що гегелівська діалектика – це чиста фантазія, яка навіть не межує з наукою.

Німецька філософія XIX століття

В XIX столітті німецька філософія дала світові низку важливих і впливових концепцій. Одну з них з них сформував *Артур Шопенгауер* (1788-1860). Він вважав, що людина спроможна пізнавати не речі, а тільки феномени, тобто вираження речей. Реальна дійсність людині недоступна. Для людини недоступною є навіть вона сама, тобто вона сама постає для себе феноменом. Оскільки людина виражається через прагнення і бажання, то єдиною достовірною характеристикою людини є її воля. Позаяк людина завжди щось воліє (прагне), світ для Шопенгауера є результатом цього прагнення, або, як висловлювався філософ, світ є волею і увявленням. Втім, будь-які прагнення людини зостаються лишень ілюзією, яка не знаходить реалізації. Напр., людина хоче жити вічно, але помирає; хоче реалізації, а виявляється нікому не потрібною. Нереалізовані прагнення є причиною людських страждань. Шопенгауер не бачив можливості звільнення від страждань і вважав людину приреченою жити у світі ілюзій.

Людвіг Фойєрбах (1804-1872) відкинув учення про Абсолютний Дух Гегеля та замінив його людиною. Якщо немає Абсолютного Духа, то й немає діалектики, як принципів розвитку Духа. Людина, на думку Фойєрбаха, є матеріальною. Ніщо інше, крім матерії, не існує. Людині притаманно будувати мрії та ідеали. Вона хоче щастя, любові, поваги тощо. Оскільки вона ані в собі, ані в інших не знаходить цих ідеалів, то створює їх абсолютний образ – Бога. Фойєрбах був атеїстом, і вважав, що люди вигадали Бога для того, щоби мати когось, хто би втілював їхні найблагородніші ідеали та прагнення. Позаяк релігія виражає людські очікування, то зміни ставлення до релігії свідчать про зміни цінностей, а тому й про зміни епох. В етиці Шопенгауер закликав до гуманізації поведінки. Богом для людини повинна стати людина.

Величезний вплив на світову політику, економіку й історію мав марксизм, фундаторами якого були *Карл Гайнріх Маркс* (1818-1883) і *Фрідріх Енгельс* (1820-1895). Як і Фойєрбах, Маркс відкинув гегелівську концепцію Духа, але, якщо Фойєрбах разом із Духом відмовився від діалектики, як принципів розвитку Духа, то Маркс перейняв діалектику у свою філософію. Маркс визнавав існування тільки матерії, але вважав, що її головною характеристикою є постійний розвиток, який відбувається за законами діалектики. Це вчення він назвав *діалектичним матеріалізмом*. Матерію Маркс розумів дуже широко: особливим видом матерії він вважав суспільство. Оскільки вся матерія перебуває у розвитку, то й суспільство, оскільки воно теж матерія, постійно розвивається. Цю теорію Маркс називав *історичним матеріалізмом*. Рушієм розвитку соціуму є економіка. Двома складовими економіки є продуктивні сили, тобто люди, які виробляють матеріальні блага, та виробничі відносини, тобто норми співіснування людей. В минулому люди не мали приватної власності і рівноправно користувалися всіма благами. Як тільки з'явився перший капітал, з'явилися люди, які його розподіляють, і ті, які від них залежні. Так суспільство розділилось на панівний і підпорядкований класи. Класовий поділ спричинив класову боротьбу. З плином часу продуктивні сили розвиваються, а виробничі відносини залишаються сталими. Врешті продуктивним силам стає надто тісно в наявних виробничих відносинах, вони піднімаються на революцію, руйнують їх та будують нові. Але з часом продуктивні сили переростають і ці виробничі відносини; тоді вони руйнують і їх та будують нові. Кожен новий етап виробничих відносин Маркс називав суспільною формацією, і налічував їх декілька: первіснообщинний лад, рабовласницький лад, феодалізм і капіталізм.

Утім, революція завжди болісна. Маркс поставив собі завдання не тільки описати світ, а його змінити. Ідеальним станом суспільства було би таке, в якому виробничі відносини розвивалися б так само динамічно, як і продуктивні сили. Вони не є динамічними тому, що є якась сила, яка не дає їм змінюватись. Цією силою є панівний клас, для якого дійсні відносини вигідні. Отже, щоби виробничі сили стали динамічними, потрібно ліквідувати панівний клас. Щоби цього досягти, потрібно знищити причину класового поділу суспільства. Панівний клас – це ті, хто володіє засобами виробництва (земля, підприємства). Отже, якщо ліквідувати

приватну власність на засоби виробництва, тоді зникне класовий поділ суспільства, і не буде тих, які перешкоджають динамічному розвитку виробничих відносин. Тому Маркс пропонував конфіскувати приватну власність. В нових умовах власником засобів виробництва повинні стати всі, тобто комунa. Саме тому таку соціальну формацію Маркс називав *комунізмом*. Перехідний етап між капіталізмом і комунізмом він називав *соціалізмом*.

Оскільки Маркс, як і Гегель, зосереджувався не на бутті, а на його розвитку, в його філософії все відносне, і ніщо не може мати сталу ціннісну оцінку. Все, що сприяє розвитку, добре, а все, що його гальмує, зле. Напр., християнство, на думку Маркса, було добрим у Римській імперії, оскільки воно допомогло рабам зруйнувати рабовласницький лад і встановити нові виробничі відносини, але стало злим у феодалізмі, оскільки перетворилось на знаряддя панівного класу утримувати суспільний лад без змін. Мораль також є продуктом виробничих відносин: те, що є морально добрим в одних умовах, є морально злим в інших.

Марксистська філософія стала панівною ідеологією в деяких країнах світу (СРСР, країни Східної Європи, Китай і деякі країни Далекого Сходу). Всюди, де панував марксизм, відбувався жакликий кровопролитний терор, встановлювалась диктатура, економіка занепадала, рівень освіти був низьким. А найгірше, марксизм релятивізував цінність, виховуючи безвідповідальність і безініціативність, позбутися яких колишнім соціалістичним країнам важко навіть багато десятиліть після повалення соціалізму. Марксизм був неефективним тому, що ґрунтувався на вигаданих засновках. Насправді, в суспільстві немає класової боротьби, а всі люди працюють задля спільних цілей. Формації не змінювались так, як про це писав Маркс. В багатьох країнах рабство існувало навіть при капіталістичному виробництві. Найбільшою помилкою Маркса було те, що він закликав до конфіскації приватної власності, тобто збудувати таку економіку, яка суперечила природі людини.

В XIX столітті також діяв данський філософ *Сьорен К'єркегор* (1813-1855). Його ідеї розвинулись в один із найвпливовіших напрямів філософії XX століття – екзистенціалізм. К'єркегор вважав, що людина є неповторною і непізнавальною. Її сутність не можна вкласти в жодне поняття, оскільки сутність людини не є данністю, а твориться самою людиною. Розкрити

свої задатки людина може тільки зануренням у себе. Найбільшим ворогом людини К'єркегор вважав суспільство, оскільки воно робить людей однаковими, руйнуючи їхні особливості. Людина розвивається, проходячи три стадії: естетичну (насолада чуттєвим), взірцем якої є Дон Жуан або Фауст; етична (концентрація на моральному добрі), взірцем якої є Сократ; та релігійна (чуттєвість і моральність уступають місце духовним цінностям), взірцем якої є Авраам. К'єркегор істинною релігією вважав тільки християнство, оскільки воно дає людині найкращу можливість підкреслити її індивідуальність.

Завершив XIX століття *Фрідріх Ніцше* (1844-1900). Він вважав, що все живе постійно еволюціонує до вищих форм життя. Силою, яка рухає все шляхом еволюції, є воля до влади. Кожна жива істота прагне влади, а отримати владу над іншими вона може тільки тоді, коли підніметься над ними у своєму розвитку. Воля до влади є активною силою прогресу. Коли еволюція дійшла до стадії людини, то до природного процесу додався ще один чинник – людина почала мислити, а це стало причиною страху перед майбутнім і лінівства, які пригальмували подальший розвиток людини. Страх і лінівство – це реактивні сили регресу. В людині почалась боротьба між активними і реактивними силами. Щоби не рухатись далі шляхом еволюції, але водночас не відчувати докорів сумління, люди створили культуру, яка оправдовувала їхню нерішучість. Таку культуру Ніцше називав ресентиментною. Це слово походить від французького "ressentiment", що означає "озлоблення". Активні сили прагнуть змусити людину перейти від її актуального стану до наступного етапу еволюції – до надлюдини. Реактивні сили тримають її на стадії людини. Щоби оправдати нехоть людини рухатись до свого призначення, ресентиментна культура вигала Бога, якого поставила на місце надлюдини, аби показати людям, що це місце вже зайняте, і намагались його зайняти є богохульством. Ніцше проголошував себе пророком надлюдини, який відкриває людству очі на істину і закликає до подальшого прогресу. Щоби людина змогла перейти до стадії надлюдини, потрібно звільнити це місце. Ніцше виголосив заклик: "Бог помер", тобто показав, що людині не потрібно боятися рухатись до стану надлюдини. Разом із Богом померли всі моральні норми. Своїми радикальними ідеями він надихнув ідеологів нацизму і постмодернізму.

Філософія XIX століття в Англії і Франції

Коли в Німеччині виникали великі ідеалістичні філософські системи, у Франції і Англії сформувалися абсолютно інші типи філософії, з новими темами, проблемами і методами їх вирішення.

Позитивізм ставив собі за ціль не додати до філософії нові ідеї, а очистити її від ненаукових суджень. Його засновником був *Огюст Конт* (1798-1857), автор шеститомного "Курсу позитивної філософії". Він вважав, що пізнання є науковим тільки тоді, коли спирається на емпіричних даних. Крім емпіричних даних немає жодного іншого джерела знань. В минулому людство користувалось іншими формами пізнання. Конт вважав, що людство в еволюції своєї пізнавальної діяльності пройшло три стадії: міту, коли люди все пояснювали за допомогою міту; метафізики, коли засобом пояснення стали філософські спекуляції; та позитивної науки, в якій достатньою доказовою базою є емпірична наука. Конт запропонував свою класифікацію наук, в якій збіглись три критерії: від найстаршої до наймолодшої, від найзагальнішої до найконкретнішої, і від найточнішої до найширшої. За цими критеріями Конт розставив науки так: математика, астрономія, фізика, хімія, біологія. Він вважав, що в цьому списку не вистачає ще однієї науки, яка була б наймолодшою, найконкретнішою і найзагальнішою, тобто науки про суспільство. Щоби доповнити цей ряд, він створив соціологію, завданням якої було вивчення суспільства. В соціології Конт вважав, що основою суспільства є сім'я, оскільки вона є носієм стійких традицій. Однак, економічний поступ руйнує традиційні соціальні інститути, замінюючи їх коопераціями. Конкуренція кооперацій вимагає контролю, який здійснюється двома інституціями: держава її регулює правовими нормами, а Церква – моральними. Отже, головними заслугами Конта у філософії і науці були:

- вимога висловлювати тільки доведені і обґрунтовані сентенції: якщо філософ чи науковець щось стверджує, то мусить показати беззаперечний факт, який підтверджує його твердження, якщо ж він не може показати такий факт, тоді його твердження є фантазією і псевдонаукою;
- заснування соціології.

Англієць *Ґерберт Спенсер* (1820-1903) захоплювався теорією еволюції. Якщо для Дарвіна еволюція – це принцип розвитку видів живих організмів, тобто її сферою є біологія, то для

Спенсера закону еволюції підвладне все суще. Абсолютно все еволюціонує, переходячи від хаосу до порядку. Лад є природним результатом еволюції, а тому, якщо у природні процеси не втручатися, все самоорганізується найкращим чином. Спенсер зробив свій внесок у розвиток соціології і економіки. Суспільство є найвищим рівнем еволюції. Воно спроможне розвиватися та самоорганізовуватись, як і все у світі, але це можливе тільки тоді, коли в ці процеси ніхто не втручатиметься. Тому Спенсер відстоював принципи обмежених прав держави та невтручання держави в суспільство та економіку. Якщо ані держава, ані будь-яка інша інституція, не втручатиметься у природний перебіг речей, тоді еволюція сама всім покерує найкраще. Втім, еволюція є не самовільною, а законом, встановленим Богом. Спенсер називав Бога "непізнавальним", оскільки вважав, що людина не має можливостей його пізнавати та описувати. Тільки релігія мовою алегорій і метафор наближається до Бога.

Repetitio est mater studiorum

1. Першим періодом Нового часу був Ренесанс, представники якого намагались відродити культуру Античності, але й висловили деякі оригінальні ідеї. Так, Микола Кузанський наголошував на важливості математики у пізнанні світу, Леонардо да Вінчі наголошував на цінності досвіду, гуманісти в центрі філософії ставили людину як найвищу цінність, Френсіс Бекон і Галілео Галілей висловили ідеї про сутність і методологію науки.
2. Декілька ренесансних філософів сформували оригінальні політичні теорії. Ніколо Макіавеллі розвів політику і мораль. Томас Мор і Томазо Кампанелла написали утопії, тобто теорії ідеальної держави.
3. Творцями великих філософських систем Нового часу були Рене Декарт, який намагався знайти непорушний фундамент філософії і знайшов його у сумніві; Блез Паскаль і Нікола Мальбранш, які розробляли філософію релігії; Томас Гоббс, один із авторів теорії суспільного договору; Бенедикт Спіноза, який запропонував моністичну картину світу; Готфрід Вільгельм Ляйбніц, якому належить розпрацювання вчення про монади.

4. До Нового часу належить також Просвітництво, яке представлено трьома напрямками: англійське, французьке і німецьке. Англійське Просвітництво характеризується емпіризмом і зацікавленням моральними питаннями. Його творили Джон Локк, Джордж Берклі, Дейвід Юм, Шефтсбері.
5. Філософи Шотландської школи здорового глузду (Рід, Бітті, Стюарт) вважали, що в основі людських знань лежать базові переконання, які неможливо довести ані раціонально, ані емпірично.
6. Найбільшим доробком Французького Просвітництва була Енциклопедія, тобто спроба зібрати всі можливі знання та зробити їх доступними всім людям. Просвітники прагнули, поширенням освіти зробити світ кращим, а людей щасливішими. Французьке Просвітництво презентували Вольтер, Дідро, Ляметрі, Кондильяк, д'Аламбер, Гельвецій, Руссо та інші.
7. Німецьке Просвітництво також представлено низкою імен. Іммануель Кант став фундатором критичної або трансцендентальної філософії, і довів, що пізнання можливе тільки як результат поєднання досвіду і задатків розуму. Кант дав початок етики обов'язку, тобто переконання, що морально добрими є ті вчинки, які виконані не з огляду на наслідки.
8. Йоганн Готтліб Фіхте, Фрідріх Вільгельм Йозеф Шеллінг і Георг Вільгельм Фрідріх Гегель запропонували філософію ідеалізму.
9. Артур Шопенгауер зводив людину до волі і уявлення. Людвіг Фойєрбах в центр філософії поставив людину. Карл Гайнріх Маркс і Фрідріх Енгельс розробили діалектичний та історичний матеріалізм. Сьорен К'єркегор заклав основи майбутнього екзистенціалізму. Фрідріх Ніцше проголосив себе пророком надлюдини і критиком ресентиментної культури.
10. Огюст Конт заснував позитивізм, а Герберт Спенсер еволюціонізм, які стали провідними напрямками філософії XIX століття за межами Німеччини.

Завдання для семінарського і практичного занять

- Особливості філософії епохи Ренесансу.
- Філософські ідеї Кардинала Миколи Кузанського.
- Філософський доробок гуманістів епохи Ренесансу.
- Вчення про науку та її метод сера Френсіса Бекона.
- Політична філософія Ніколо Макіавеллі.

- Утопії Томаса Мора і Томазо Кампанелли.
- Філософія Рене Декарта. Проблема сумніву.
- Містична філософія Блеза Паскаля. Філософія Ніколя Мальбранша.
- Метафізика і політична філософія Томаса Мора.
- Пантеїзм Бенедикта Спінози.
- Монадологія Готфріда Вільгельма Ляйбніца.
- Головні ідеї філософії Просвітництва.
- Англійське Просвітництво і емпіризм Джона Локка.
- Концепція суспільного договору і релігійна філософія Локка.
- Сенсуалізм Джорджа Берклі.
- Критична філософія Дейвіда Юма.
- Філософські погляди Ентоні Ешлі Купера графа Шефтсбері.
- Утилітаризм Джеремі Бентама і економічна теорія Адама Сміта.
- Томас Рід і Шотландська школа здорового глузду.
- Енциклопедизм і Французьке Просвітництво.
- Філософські ідеї Франсуа-Марі Аруе Вольтера.
- Філософські ідеї Дені Дідро.
- Матеріалізм Жюльєна Офре де Ляметрі.
- Сенсуалізм Утьєна Бонно де Кондильяка. "Статуя Кондильяка".
- Позитивізм Жана Лерона д'Аламбера.
- Моральна філософія Адріана Клода Гельвеція.
- Критика цивілізації і теорія суспільного договору Жан-Жака Руссо.
- Критична філософія Канта: теорія пізнання, етика і естетика.
- Суб'єктивний ідеалізм Йоганна Готтліба Фіхте.
- Філософія Фрідріха Вільгельма Йозефа Шеллінґа.
- Діалектика Георга Вільгельма Фрідріха Гегеля.
- Філософія волі та уявлення Артура Шопенгауера.
- Філософія людини Людвіґа Фойєрбаха.
- Діалектичний та історичний матеріалізм Маркса і Енгельса.
- Екзистенціалізм Сьорена К'єркегора.
- Філософія життя Фрідріха Ніцше.
- Позитивізм Огюста Конта. Еволюціонізм Герберта Спенсера.

Література, джерела, базові тексти

- Bacon, Francis. *Novum Organum, sive indicia vera de Interpretatione Naturae* (1620). Nabu Press, 2012.
- Comte, Auguste. *Cours de philosophie positive*. Paris: Hermann, 1998.
- Galilei, Galileo. *Dialogo sopra i due massimi sistemi del mondo*. Firenze, 1632.

- Gerl, Hanna-Barbara. Einführung in die Philosophie der Renaissance. Darmstadt: Wissenschaftliche Buchgesellschaft, 1995.
- Grassi, Ernesto. *Einführung in die humanistische Philosophie. Vorrang des Wortes*. Darmstadt: Wissenschaftliche Buchgesellschaft, 1991.
- Kant, Immanuel. *Die Metaphysik der Sitten (1797)*. Zenodot Verlagsgesellschaft, 2016.
- Kant, Immanuel. *Die Religion innerhalb der Grenzen der bloßen Vernunft (1793)*. Hamburg: Felix Meiner, 2017.
- Kant, Immanuel. *Kritik der praktischen Vernunft*. Riga: Hartknoch, 1788.
- Kant, Immanuel. *Kritik der Urteilskraft*. Hamburg: Felix Meiner, 2006.
- Leibniz, Gottfried Wilhelm. *Theodizee*. Amsterdam, 1710.
- Reid, Thomas. *Inquiry into the Human Mind on the Principles of Common Sense*. London: Glasgow, 1764.
- Rousseau, Jean-Jacques. *Discours sur l'origine et les fondements de l'inégalité parmi les hommes*. Paris: Gallimard Folio, 2014.
- Rousseau, Jean-Jacques. *Du contrat social*. Paris: Le livre de Poche, 2013.
- Schopenhauer, Arthur. *Die Welt als Wille und Vorstellung*. Leipzig, 1819.
- Spencer, Herbert. *A System of Syntetic Philosophy*. Molinary, 1862-1892.
- Stewart, Dugald. *Elements of the Philosophy of the Human Mind*. Albany, 1822.
- Voltaire, François-Marie Arouet. *Lettres philosophiques. Édition électronique*. Les Échos du Maquis, 2011.
- Вольтер. *Кандід*. Харків: Фоліо, 2011.
- Гегель, Георг Вільгельм Фрідріх. *Основи філософії права або природне право і державознавство*. Київ: Юніверс, 2000.
- Гегель, Георг Вільгельм Фрідріх. *Феноменологія духу*. Київ: Основи, 2004.
- Гоббс, Томас. *Левіафан*. Київ: Дух і літера, 2000.
- Г'юм, Девід. *Трактат про людську природу: Спроба запровадження експериментального методу міркування про об'єкт моралі*. Київ: Всесвіт, 2003.
- Декарт, Рене. *Метафізичні роздуми*. Київ: Юніверс, 2000.
- Кант, Іммануїл. *Критика чистого розуму*. Київ: Юніверс, 2000.
- Маркс, Карл. *Капітал. Критика політичної економії*. Пролетар, 1932.
- Міл, Джон Стюарт. *Про свободу та інші есе*. Київ, Основи, 2001.
- Ніцше, Фрідріх. *Так сказав Заратустра*. Київ: Основи, 1993.
- Паскаль, Блез. *Думки про релігію*. Львів: Місіонер, 1995.
- Спіноза, Бенедикт. *Теологічно-політичний трактат*. Фоліо, 2018.

ТЕМА 5. ШКОЛИ СУЧАСНОЇ ФІЛОСОФІЇ

Загальна характеристика

Сучасною філософією прийнято називати філософські школи і напрями, які розвивалися і розвиваються у XX-XXI століттях. Цей період історії філософії має свої особливості, які відрізняють її від інших епох:

- *Інтенсивність філософської дискусії:* у XX-XXI століттях філософська дискусія стала значно активнішою, аніж у попередні періоди. В жоден період історії не було написано такої кількості томів, опубліковано стільки статей, проведено стільки конференцій на філософські теми, як це було зроблено у XX-XXI століттях. Зріст інтенсивності філософського дискурсу не є виключною характеристикою філософії; він спостерігається і в інших галузях знань, але й для філософії цей факт став дуже важливим.
- *Спеціалізація філософського дискурсу:* філософія у XX-XXI століттях відзначається своєю вузькою спеціалізацією. Якщо філософи минулих епох творили великі філософські системи та цікавилися усіма філософськими проблемами, то у XX-XXI століттях філософи зосереджуються на вузьких питаннях. Так, Платон, Арістотель, Тома Аквінський намагались охопити всю філософію, то Людвік Вітгенштайн цікавився не усією філософією, а передовсім філософією мови, Карл Поппер – філософією науки і соціальною філософією, Жан-Франсуа Ліотар – культурою. Тому у XX-XXI століттях доречніше вести мову не про філософію на загал, а про окремі царини філософії, напр., філософію науки, філософію мови, філософію людини.
- *Географія філософії:* у XX-XXI століттях змінилася географія філософського дискурсу. Традиція європейської філософії впродовж багатьох століть зосереджувалась у Європі. Так, у науковій літературі аж до XIX століття майже не згадуються філософи, які б належали до європейської філософської традиції, але жили поза межами Європи. У XX столітті серед учасників філософських дискусій з'являється все більше мешканців інших континентів. Важливим центром філософії, як будь-якої іншої галузі знань, стали США. Се-

ред причин, які сприяли розвитку науково-освітніх центрів поза межами Європи, особливе значення мали дві світові війни, які змусили численних європейських інтелектуалів мігрувати до нових земель.

- *Мова філософії*: активізація філософського дискурсу у США та інших країнах за межами Європи призвела також до зміни основної робочої мови філософських дискусій. На зорі виникнення європейської філософії її мовою була грецька. В Середньовіччі і Новому часі філософи писали здебільшого латиною. В Новий час філософи почали використовувати національні мови. Найбільше філософських текстів Нового часу написані німецькою, французькою, англійською та італійською. У XXI столітті навіть у континентальній Європі більшість публікацій є англійськими.

Філософія людини

Однією з ключових тем сучасної філософії є проблема людини. Вивчення цієї теми у XX-XXI століттях є багатограничним і різнобічним. На початку XX століття в Німеччині виникла школа, представники якої назвали її *філософською антропологією*. В центрі їхніх зацікавлень стояла людина. Основи цієї школи заклали Макс Фердинанд Шелер (1874-1929), Гельмут Плеснер (1892-1985) і Арнольд Карл Франц Гелен (1904-1976). *Шелер* описував людину як істоту, в якій присутні різноманітні сили: як фізичні і психічні, так і духовні. Завдяки духу людина здатна до трансцендування, тобто виходу поза межі світу, який Шелер називав проривом. Прорив (досягнення людського духа) можливий тільки тоді, коли дух зуміє згуртувати сили тіла і душі, та скерувати їх у напрямі поставленої цілі. Дух і здатність до прориву є визначальними особливостями людини, які відрізняють їх від усіх інших істот. *Плеснер* продовжив вивчення особливостей людини. Він стверджував, що особливістю рослини є її невіддільність від світу; особливістю тварини є те, що вона має центр свого буття в собі; а особливістю людини є те, що центр її буття знаходиться поза нею, тобто людина не ідентифікує себе зі своєю біологічною і психічною сутністю, а перевищує себе. *Гелен*, третій представник школи філософської антропології, також вивчав особливості людської сутності, які відрізняють

людину від усього іншого творіння. На його думку, тваринам вижити допомагають інстинкти і фізичні задатки. Людина не має ані настільки розвинених інстинктів, ані таких фізичних задатків, як тварина. Її помічником є те, що вона осягла для власного блага – соціальні інститути.

Нідерландський філософ та історик *Йоган Гьойзінга* (1872-1945) зосередився на вивченні людини з іншої позиції. Він визначав людину як *homo ludens* (істоту, яка грається). Гра є основним засобом соціалізації дитини. Коли дитина дорослішає, вона продовжує гратись, тільки її гра стає іншою. соціальні інститути, правила поведінки, розподіл соціальних ролей, мода і переконання – все це елементи гри, які є цінними тільки в межах цієї гри.

Французький учений, монах-єзуїт *П'єр Тейяр де Шардєн* (1881-1955) стверджував, що все суще перебуває в постійному еволюційному розвитку. Все сотворене Богом. Це означає, що Бог є для всього точкою альфа (перша буква грецької абетки). Еволюція скерована до Бога; вона веде до уподібнення до нього. Тому Бог є для всього точкою омега (остання буква грецької абетки). Найвищим досягненням еволюції є виникнення ноосфери, тобто розумного середовища, сфери людини.

Австрійський філософ, монах-єзуїт *Карл Ранер* (1904-1984) перейняв ідеї Мартина Гайдеггера про те, що людська сутність визначається тим, до чого вона скерована. Цю скерованість Гайдеггер називав екзистенціалом. Ранер продовжив цю думку, і показав, що людина скерована поза межі власного буття, тобто до трансцендентності. Отже, особливістю людини є трансцендентний екзистенціал, тобто скерованість людини поза межі світу і власної природи, скерованість до Бога.

Серед філософських напрямів, в центрі зацікавлень яких знаходиться людина, найбільший вплив на філософський дискурс справили *екзистенціалізм*. Вихідною точкою міркувань цієї школи стало розрізнення між есенцією і екзистенцією, яке обґрунтував Тома Аквінський. Тома довів, що будь-яка субстанція визначається двома характеристиками: вона є, тобто володіє екзистенцією (існуванням); та вона є чимось, тобто володіє есенцією (сутністю). Екзистенціалісти стверджували, що людина є особливою істотою, оскільки вона має тільки екзистенцію (вона є), але не має есенції (сутності). Людина сама обирає, ким їй бути, тобто самостійно формує свою сутність.

Необхідність самовизначення ставить людину в ситуацію протистояння з природою, суспільством, дійсністю; їй доводиться постійно робити вибір та нести за нього відповідальність. Усе це спричинює тривогу і неспокій. Людина прагне бути щасливою, а отримує нещастя, прагне бути здоровою, а отримує хвороби; прагне жити, але попри всі її старання помирає. Все це перетворює людське життя в абсурд. Саме абсурдність людського життя і нею породжена тривога є головною темою екзистенціалістів. Першим мислителем, який висловив екзистенціалістські ідеї, був *Сьорен К'єркегор* (1813-1855), ідеї якого, хоч і не викликали особливого резонансу в його час, були активно підхоплені у XX столітті та дали початок одному з найвпливовіших філософських напрямів. Впливовими представниками екзистенціалізму були Карл Теодор Ясперс (1883-1962), Жан-Поль Сартр (1905-1980), Альбер Камю (1913-1960), Габріель Оноре Марсель (1889-1973) та інші. Серед екзистенціалістів були як християни, так і невіруючі. В їхніх поглядах наявна одна відмінність: християни-екзистенціалісти вказували на те, що перспектива смерті робить людське життя абсурдним, але воскресіння мертвих у кінці віків знімає цей абсурд; для невіруючих екзистенціалістів абсурд людського буття є нездоланим.

Ще одним напрямом філософської думки, в центрі якої знаходиться людина, є *персоналізм*. В основі персоналізму стоїть засновок, що людська персона розкривається і реалізується виключно в діалозі. Для того, щоби увійти у справжній діалог, людина повинна будувати відносини з іншими за принципом "Я-Ти", тобто побачити в іншому особу, а не за принципом "Я-Воно", коли інші сприймаються тільки як засоби досягнення своїх цілей. Персоналісти наголошували, що людина повинна будувати відносини за принципом "Я-Ти" на всіх рівнях: з Богом, з іншими людьми, з природою, зі самим собою. Представниками персоналізму були *Мартін Бубер* (1878-1965), Франц Розенцвайг (1886-1929), Ойген Моріц Фрідріх Розеншток-Гюссі (1888-1973), Еммануель Левінас (1905-1995).

Величезний вплив на розвиток філософії людини у XX столітті мала психологія, деякі напрями якої тісно пов'язані з філософською антропологією. У 1875 році *Вільгельм Максиміліан Вундт* (1832-1920) створив першу у світі лабораторію експериментальної психології. Ця подія стала початком стрімкого розвитку психології. Експериментальна психологія, тобто психологія, основана на експерименті, розвивалась різ-

номанітними школами в усьому світі. На початку ХХ століття виник *бігевіоризм* – напрям психології, послідовники якого вважають, що предметом вивчення психології повинна стати людська поведінка, бо тільки вона дає емпіричні дані, які можуть бути предметом вивчення. Засновником бігевіоризму був Джон Бродес Вотсон (1878-1958). Його ідеї продовжили Едвард Лі Торндайк (1874-1949), Кларк Леонард Галл (1884-1952), Альберт Бандура (нар.1925) та інші.

В кінці ХІХ і на початку ХХ століття впливовою психологічною школою в Центральній Європі (Австрія і Німеччина) була *гештальтпсихологія*, послідовники якої зосередились на вивченні сприйняття людиною дійсності. Вони стверджували, що дійсність – це величезний набір різноманітних феноменів, охопити які неможливо і непотрібно. Людський розум впорядковує отриману інформацію про дійсність, створюючи гештальти (цілісні структури). Гештальтпсихологія представлена декількома школами: Берлінською, до якої належали Макс Вертгаймер (1880-1943), Курт Коффа (1886-1941), Вольфганг Кьолер (1887-1967); Друга Ляйпцізька школа, до якої належали Фелікс Крюгер (1874-1948) і Фрідріх Зандер (1889-1971); Гратцька школа, до якої належали Алексіус Майнонг (1853-1920), Вітторіо Бенуссі (1878-1927), Штефан Вітасек (1870-1915) та інші.

Величезний вплив на філософію людини мала *глибинна психологія*, тобто напрям психології, послідовники якого намагалися вивчити людину, зосереджуючись не на зовнішніх даних (поведінка, реакція), а на внутрішньому світі людини. Психологи цього напрямку заглибились до несвідомого та інстинктів. Фундатором глибинної психології був засновник психоаналізу *Зігмунд Фройд* (1856-1939). Він описав людську психіку як складний комплекс, до якого входить свідомість (Я), несвідоме (Воно), тобто намір інстинктів, та надсвідоме (над-Я), тобто набір соціальних норм, які регулюють людські поведінку і світосприйняття. Психічне життя Фройд визначав як протистояння двох базових інстинктів: статевий інстинкт (лібідо), який штовхає людину розмножуватись, а тому дбає про виживання людини як виду; та інстинкт самозбереження чи страху перед смертю, який дбає про виживання людини як особистості. Страх перед смертю обмежує лібідо, і тому лібідо вимушене шукати неприродні способи вираження. Одним із таких проявів є сублімація, тобто скерування сил на творчість.

Іноді лібідо проривається з несвідомого через неврози і психози. Саме це є причиною психічних захворювань людей.

Після Фрейда глибинну психологію розвивали інші вчені. Так, *Карл Густав Юнг* (1875-1961) дав початок *аналітичної психології*, в рамках якої він вивчав роль колективного несвідомого та його архетипів у психічному житті. Він довів, що несвідоме є не індивідуальним, а колективним, тобто впродовж тисячоліть сформованим досвідом людства. *Альфред Адлер* (1870-1937), засновник *індивідуальної психології*, звернув увагу на те, що психічне життя дорослої людини визначається комплексами, сформованими в дитинстві. *Еріх Фромм* (1900-1980), фундатор *гуманістичного психоаналізу*, досліджував відношення свободи і відповідальності.

Школи і напрями психології ХХ століття зробили величезний внесок у розвиток філософської концепції людини. Фундатор гуманістичної психології *Абрагам Гарольд Маслоу* (1908-1970) проаналізував, які потреби керують поведінкою здорової людини. Він доводив, що існує певна ієрархія людських потреб, відома як "Піраміда Маслоу". Він класифікував потреби так: фізіологічні, безпека, любов, повага, пізнання, естетика, самоактуалізація. Фундатор екзистенційної психології *Ролло Піс Меї* (1909-1994) використовував для пояснення природи психіки здобутки екзистенціалізму. Усвідомлення абсурдності життя і тривога є причиною всіх психічних проблем. *Віктор Еміль Франкль* (1905-1997) проаналізував роль віднайдення сенсу життя для психічного життя. Крайньою формою втрати сенсу є суїцид. Втім, є багато людей, які не мають жодних суїцидальних настроїв, а втрату сенсу виражають іншими психічними чи асоціальними вираженнями, напр., алкоголізм, депресія тощо. Ці проблеми він оцінював із позиції втрати сенсу.

Ще одним напрямом психології, який розвивався у тісному зв'язку з філософією, є *когнітивна психологія*. Вчені, які розвивали цю галузь знань, вивчали пізнавальні здібності людини. Так, *Жан Піаже* (1896-1980) вивчав розвиток і зміни пізнавальних здібностей дитини. Він довів, що когнітивні можливості дітей і дорослих – це зовсім інші механізми. Інші вчені, які працювали в рамках когнітивної психології, досліджували рівень психологічного розвитку, коефіцієнт інтелекту, розумові здатності людини. Їхніми методами активно користуються особи, відповідальні за підбір кадрів як у бізнес-корпораціях, так і в армії та на державній службі.

Важливим кроком у вивченні діяльності людського інтелекту є *нейролінгвістичне програмування*. Лінгвіст Річард Бендлер (нар.1950) і програміст Джон Томас Гріндер (нар. 1940) дійшли висновку, що успіх психотерапевтам, методи роботи яких вони досліджували, забезпечує певне програмування психіки пацієнтів, яке вони здійснюють засобами мови. Успішні психотерапевти використовують певні мовні конструкції, які позитивно діють на людську психіку. Отже, мова може бути засобом програмування психіки, після якого психіка звільняється від порушень у своїй роботі. Це програмування є схожим до комп'ютерного.

Філософія мови

Філософи ХХ століття побачили, наскільки важливе значення у пізнанні дійсності, міжлюдському взаєморозумінні та формуванні світогляду відіграє мова. Без мови неможливе ані спілкування, ані формулювання результатів пізнання, ані розуміння. Усвідомлення важливості мови в усіх сферах людського життя підштовхнуло філософів поставити мову в центр своїх зацікавлень. Так, філософія мови стала однією з найпопулярніших тем філософського дискурсу сучасності. Філософія мови виникла у ХІХ столітті, і її основи заклав *Вільгельм фон Гумбольдт* (1767-1835), який довів, що люди мислять так, як говорять, а не говорять так, як мислять; мова є головним засобом формування картини світу. Його ідеї у ХХ столітті розвинулись у неогумбольдтіанстві. *Йоганн Лео Вайсгербер* (1899-1985) зробив наголос на Гумбольдтовій ідеї зв'язку між мовою й національною культурою і показав, що основою формування національної культури є мова. Американські лінгвісти *Едвард Сепір* (1884-1939) і *Бенджамін Лі Ворф* (1897-1941) на основі концепції Гумбольдта розробили гіпотезу лінгвістичної відносності, відповідно до якої мислення і сприйняття обумовлені рідною мовою.

Швейцарський лінгвіст *Фердинанд де Соссюр* (1857-1913) заклав основи *структуралізму*, тобто філософської концепції, відповідно до якої мова є структурою символів, значення яких обумовлене самою структурою. Значення елементів мови можна зрозуміти тільки в рамках мови як структури.

Структуралізм, зародившись у мовознавстві, знайшов своїх прихильників і в інших галузях гуманітаристики.

Все ж, найпопулярнішим напрямом філософії мови стала *аналітична філософія*. Її послідовники виходили з того, що неможливо філософувати без мови. Тому мова для філософії настільки ж важлива, як і логіка та доказовість висновків. Деякі філософські проблеми мислителям ніяк не вдається вирішити тому, що вони кореняться не у складності суті речей, а в неправильному мовленні про них. Тому шляхи вирішення цих проблем потрібно шукати не в предметі пізнання, а в мові, як головному середнику пізнання. Аналітична філософія не є цілісною школою, а філософським віянням, спільним для усіх напрямів якого є концентрація уваги на мові, чіткість формулювання понять, критичний підхід до проблем доказовості і перевірки тощо. В аналітичній філософії виділились напрями: логічний атомізм, неопозитивізм, послідовники якого ставили собі за ціль очистити мову від усіх неточностей, які спричинюють проблеми пізнання, і сформувати ідеальну мову науки; та філософія повсякденної мови, послідовники якої вважають, що предметом вивчення повинна бути жива мова, оскільки вона завжди залишатиметься основним засобом пізнання. Батьківщинами аналітичної філософії були Австрія і Британія, а після Другої Світової війни вона поширилось в усьому світі.

В рамках аналітичної філософії *Бертран Расселл* (1872-1970) і *Людвіг Вітгенштайн* (1889-1951) сформували теорію, відому як логічний атомізм. Вони виходили з переконань, що дійсність складається з одичних (атомарних) фактів. Ці факти відображаються в логічних атомах – судженнях. Вітгенштайн назвав цей погляд теорією відбитку. Назва цієї теорії виражає те, що мовленнєві вирази є відбитками фактів дійсності. Основною характеристикою судження є його істиннісне значення: будь-яке судження є істинним або хибним. Прості судження є істинними тоді, коли те, про що в них йдеться, існує насправді, і хибними, коли те, про що в них йдеться, не відповідає дійсності. Щоби встановити або перевірити істиннісне значення якогось судження, потрібно визначити, чи його зміст відповідає дійсності. Це можна зробити тільки за допомогою досвіду. Так, в логічному атомізмі поєдналися логіцизм та емпіризм. Увагу філософів-аналітиків привернула проблема, пов'язана із перевіркою істиннісного значення суджень: існують такі судження,

істиннісне значення яких визначити дуже просто (напр., судження "Мідь електропровідна" або "Залізо розчиняється у воді" можна перевірити за допомогою досвіду); але є й такі судження, істиннісне значення яких неможливо перевірити (напр., "Любов врятує світ"). Оскільки неможливо отримати досвід реалізації цього судження, неможливо встановити, воно істинне чи хибне. Коли такі судження потрапляють до філософського дискурсу, вони спричинюють проблеми, які ніяк не можуть бути вирішені. Причиною цієї проблеми є не складність предмету вивчення, а мова, якою послуговуються філософи. Отже, існують такі філософські проблеми, які породжені недосконалістю мови. Такі проблеми є примарними, а не дійсними, а тому нерозумно витрачати час і зусилля на їх вирішення; їх потрібно просто позбутися. Оскільки ці проблеми породжені недосконалістю мови, то й позбутися їх можна тільки за допомогою філософського аналізу мови.

Так, філософський аналіз мови у концепції філософів-аналітиків став вихідним засновком філософії. Перш, ніж інвестувати інтелектуальні зусилля у вирішення якоїсь філософської проблеми, необхідно вяснити, чи ця проблема не є примарною, чи не спричинена вона недосконалістю мови. Головним внеском аналітичної філософії, і особливо Расселла та Вітгенштайна, є те, що вони зуміли привернути увагу до ролі мови у філософському дискурсі, науковому пізнанні та комунікації. Хоч від часу Гумбольдта філософи розуміли важливість мови у пізнанні, все ж тільки філософи-аналітики зуміли довести, що аналіз мови може стати дієвим засобом вирішення численних проблем, які Дамоклевим мечем висять над філософією і наукою впродовж багатьох століть. Після Расселла, Вітгенштайна і їхніх однодумців західну філософію характеризує логічна чіткість, емпірична доказовість, обережне використання мови. Філософи-аналітики намагались викоринити з філософії все, що не можна оцінювати з позиції логіки та досвіду. Мова філософії і науки не повинна бути схожою до мови художньої літератури.

У 1922 році виник *Віденський філософський гурток*, учасники якого застосували надбання логічних атомістів до науки. Напряом філософської думки, який вони представляли, прийнято називати неопозитивізмом або логічним емпіризмом. Неопозитивісти намагались застосувати здобутки Вітгенштайна і Расселла в царині філософії науки.

У другій половині ХХ століття Вітґенштайн переосмислив власні погляди, помітивши, що існують такі висловлювання, які не пов'язані з нічим, що можна емпірично перевірити, але все ж мають значення (напр., прохання, молитва, вигук тощо). Його однодумцем став *Джордж Едвард Мур* (1873-1958), який вивчав філософію моралі, і стверджував, що етика оперує не дескриптивними (описовими), а нормативними судженнями, тобто не такими, що описують, якою дійсність є, а такими, що приписують, якою дійсність повинна бути. Ці спостереження дали поштовх новому напрямі аналітичної філософії – філософії повсякденної мови, послідовники якої закликали не удосконалювати мову, а вивчати мову такою, якою вона є. Якщо існують такі висловлювання, які нічого не описують, але мають значення, то це означає, що значення висловлювань походить не від дійсності, а від чогось іншого. Вітґенштайн стверджував, що висловлювання набирає значення у мовленнєвій ситуації так само, як і шахові фігури мають значення тільки у грі. Ця теорія отримала назву теорії мовленнєвих ігор. Джон Ленгшо Остін (1911-1960) і Джон Роджерс Сьорль (нар.1932) в рамках філософії повсякденної мови розвинули *теорію мовленнєвих актів*, за допомогою якої проаналізували мовленнєвий акт і аспекти його функціонування.

Філософія науки

Ще однією цариною, в якій точаться жваві філософські дискусії, є філософія науки. Інтенсивний розвиток науки Нового часу зробив її одним із ключових предметів філософського осмислення. Відколи *Огюст Конт* (1798-1857) дав початок позитивізму, тобто переконанню, що достовірним способом пізнання є емпірична наука, наука притягла до себе увагу численних дослідників. У ХХ столітті філософія науки скористалася здобутками філософії мови, оскільки визначальна роль мови для науки стала очевидною. В 1922 році *Фрідріх Альберт Моріц Шлік* (1882-1936) заснував *Віденський філософський гурток*, тобто об'єднання інтелектуалів, які зайнялися вивченням природи науки. Філософський напрям, початок якого дали члени гуртка, називають *неопозитивізмом*. До гуртка належали Отто Нойрат (1882-1945), Рудольф Карнап (1891-1970), Ганс Райхенбах (1891-1953),

Альфред Еєр (1910-1989) та інші. Неопозитивісти вважали, що найдостовірніше знання можна отримати, послуговуючи такими методами, які використовує природознавство. Оскільки природознавство оперує досвідом, то неопозитивісти проголосили досвід єдиним джерелом знань. Знання, отримані в досвіді, виражаються за допомогою мовленнєвих висловлювань. Тому розуміння природи наукового пізнання неможливе без розуміння важливості мови в цьому процесі. Неопозитивісти стверджували, що люди послуговуються двома типами суджень. До першого належать судження, які мають істиннісне значення. Вони поділяються на два види: протокольні судження, тобто такі, які описують (протоколюють) дійсність, і закони логіки. Перші ґрунтуються на досвіді; другі – на логіці. Протокольні судження мають значення тільки тоді, коли їх можна верифікувати, тобто емпірично перевірити. Судження, істиннісне значення яких неможливо ані верифікувати, ані вивести з логічних законів мірностей, не мають значення: вони не є ані істинними, ані хибними, а позбавленими значення. Саме такі судження спричинюють численні проблеми філософії і науки, і, щоби цих проблем уникнути, потрібно очистити мову від таких суджень. Отже, неопозитивісти вважали, що наука розвивається так: досвід породжує знання; науковці акумулюють ці знання та індуктивно виводять із них загальні закони; будь-яке судження, яке не підлягає верифікації, не має значення і повинне бути виключено з наукового лексикону.

Не всі погоджувались із висновками неопозитивістів. *Карл Раймунд Поппер* (1902-1994) став фундатором *критичного раціоналізму* і, всупереч неопозитивістам, стверджував, що наука оперує судженнями, які не підлягають верифікації. Наукові закони є універсальними судженнями, а загальні висловлювання ані не випливають із досвіду, ані не можна верифікувати на основі досвіду. Верифікації підлягають тільки одиничні судження. Це означає, що досвід не є джерелом знань. Поппер стверджував, що наука функціонує так: спершу у вченого з'являється якась ідея; він цю ідею обдумує і, якщо вона не суперечить здоровому глузду, перевіряє на досвіді; якщо досвід не заперечує цю теорію, вона сприймається науковим середовищем. Досвід продукує тільки одиничні судження, а наука оперує загальними. Тому Поппер вважав, що джерелом наукових знань є не досвід, а

вчений. А роль досвіду він бачив в іншому: досвід не може доводити істинність наукових суджень, тобто верифікувати їх, але він може їх заперечувати, тобто їх фальсифікувати. Отже, істинність жодного наукового судження не може бути доведеною. Учені оперують науковими теоріями і кожен випадок використання теорії у практиці піддає її ризику бути фальсифікованою. Якщо теорія після тривалого використання не фальсифікована досвідом, то це піднімає її вірогідність. Оскільки наукові судження не можуть бути доведені повністю, Поппер відмовився поділяти судження на ті, які мають значення, і ті, які його не мають, як це робили неопозитивісти. Але Поппер поділяв судження на наукові та ненаукові. Науковими судженнями є ті, які можна критикувати на основі досвіду, а ненауковими – ті, критикувати які заборонено.

Цю модель аналізу природи науки Поппер переніс і на політику. Усі види суспільства він поділяв на відкриті і закриті. Відкритими суспільствами є такі, соціальні відносини та інститути влади в яких можна критикувати. Закритими є такі, в яких не можна критикувати установлені порядки.

Імре Лакатош (1922-1974) був фундатором *уточненого фальсифікаціонізму*, тобто філософського вчення, відповідно до якого в науці доречно виділити два аспекти: ядро, в якому зосереджені базові теорії та методи, і захисний пояс, в якому містяться допоміжні гіпотези, покликані захищати ядро від атак. Досвід постійно піддає наукову теорію критиці, тобто атакує захисний пояс. Це змушує його нарощувати потужності в напрямку атак. Значні зміни захисного поясу поступово змінює і ядро наукової теорії. Отже, якщо Поппер вважав, що досвід, якщо він суперечить теорії, спроможний її фальсифікувати, то Лакатош стверджував, що досвід не здатен змусити вчених миттєво відмовитися від теорії. Теорія поступово еволюціонує, намагаючись захиститися від атак досвіду.

Людвік Флек (1897-1961) розробив *учення про мисленневий стиль і мисленневий колектив*. Він вважав, що кожна людина через навчання і виховання переймає певний мисленневий стиль. Разом із іншими людьми, які мислять таким самим стилем, носій стилю творить мисленневий колектив. Мисленневий стиль формує світогляд, зацікавлення, способи аргументації тощо. Кожна людина одночасно належить до різноманітних мисленневих колективів: можна визнавати парадигму сучасної фізики, бути центристом у політиці,

лібералом в економіці, мусульманином в релігійних поглядах і шанувальником класицизму у мистецтві. В кожному колективі виокремлюються дві групи членів: езотеричне коло, тобто невелика група людей, які формують мисленнєвий стиль, закладають його основи, та екзотеричне коло, тобто більшість учасників колективу, які переймають мисленнєвий стиль, але не збагачують його новими рисами.

Томас Семюель Кун (1922-1996) стверджував, що наука проходить два етапи свого розвитку. На першому етапі, який він називав протонаукою, серед учених немає єдиного погляду на основні питання їхньої царини знань. Наукове співтовариство на цьому етапі розділене на численні школи і напрями, які конкурують між собою. Протонаука є мало-ефективною, оскільки вчені витрачають зусилля і час на те, щоби визначитись, до якої школи примкнути, на полеміки між школами, та не можуть узгоджувати свої результати з колегами, позаяк коло їхніх однодумців невелике. На певному етапі полеміки між школами протонауки одна із них завойовує домінуюче становище і витісняє всі інші. На цьому етапі наука переходить від стадії протонауки до нормальної науки. Всі вчені одної галузі знань визнають єдину парадигму, тобто набір базових гіпотез, методів наукового дослідження, цілі тощо. Нормальна наука відзначається своєю ефективністю, оскільки вчені більше не змушені витрачати зусилля на полеміку, і можуть об'єднати свої зусилля. Заощаджені час і зусилля вчені скеровують на виконання своїх головних завдань, а завданням наукового співтовариства є вирішування загадок, тобто пошук відповідей на питання, які покликані зміцнювати парадигму.

Втім, рано чи пізно дійсність підносить науковій парадигмі такі питання, відповіді на які в рамках домінуючої парадигми неможливо. Такі питання Кун називав аномаліями. Спершу наукове співтовариство намагається їх не помічати, але серед молодих учених обов'язково з'являються такі, які почнуть звертати увагу на аномалії та наголошувати на неспроможності парадигми дати на них адекватні відповіді. Наукове співтовариство розділяється на старших, які всіма силами намагаються врятувати парадигму, і молодих, які бачать необхідність її замінити. Як тільки вчені створять нову парадигму, яка стане спроможною пояснити аномалії, відбувається наукова революція, тобто зміна парадигми. Після ре-

волюції науковий прогрес починається з нуля, оскільки нова парадигма ніщо не переймає від старої. Вся історія науки – це постійні наукові революції і зміни парадигм.

Пол Карл Файєрабенд (1924-1994) був фундатором науково-анархізму. Він стверджував, що наука неспроможна досягнути абсолютну істину, а тому будь-які методи та рамки, встановлені наукою та її інститутами, є диктатурою, яка обмежує вільний політ думки. Файєрабенд закликав відмовитись від наукових істин та встановити можливість абсолютно вільного пізнання.

Стівен Еделстон Тулмін (1922-2009) розробив еволюційну теорію науки. Він вважав, що в науковому пізнанні можна визначити два типи істин: ті, які є вічними і незмінними, і ті, які змінюються впродовж часу. Напр., деякі речі, які люди сьогодні вважають красивими, не вважалися такими тисячу років тому, але в будь-який час люди мали уявлення про красу. Так, Тулмін виокремлював поле-залежні істини, тобто такі, які змінюються у відповідності до контексту, тобто постійно еволюціонують та поле-інваріантні, тобто такі, які не змінюються за будь-яких обставин.

Особливе місце у філософському дискурсі сучасності зайняло питання про статус математики. Математика кардинально відрізняється від інших наук: якщо природознавство оперує даними досвіду, то істинність математичних суджень незалежна від досвіду. Напр., теорема Піфагора була б істинною навіть тоді, коли б у світі не було жодного трикутного предмету. Питання про те, якою є природа математичних істин, стало головною темою філософії математики. Споконвіку у філософії математики домінував *математичний реалізм*, основи якого ще в Античності заклали Пітагор і Платон. Реалісти стверджують, що математичні істини існують як окрема реальність, яку не можна звести до нічого іншого. У ХХ столітті, коли в умовах постмодерну в європейській цивілізації виникла тенденція заперечувати все вічне і стале, виникла критика й математичного реалізму. Заперечивши реалізм у математиці, перед теоретиками цього напрямку знань постала необхідність пояснити природу математичних істин. Якщо математика не має власного буття, як стверджували ті, хто заперечував реалізм, то єдиним шляхом її пояснити є її зведення до чогось іншого. Так виникли численні теорії філософії математики: логіцизм (Готтльоб Фреге, Бертран Расселл) трактував математичні істини як похідні від ло-

гічних; формалізм (Давид Гільберт) трактував математику як інтелектуальну гру; конвенціоналізм (Жуль Анрі Пуанкаре) трактував математику як результат домовленості фахівців.

Філософія культури

Культуру ХХ століття прийнято характеризувати як постмодерн або постсучасність. Це час, коли в усіх сферах культури відбувається заперечення вічного і сталого. На відміну від Античності, Середньовіччя чи модерну, які намагалися збудувати світоглядні системи, артикулювати систему цінностей, дефініювати ідеали добра, краси та істинності, культура постмодерну основана на постійному запереченні всього. Те, що у ХІХ столітті вважалося несмаком, потрапило до музейних експозицій, а те, що було алогічною, ожило на сторінках філософських трактатів та літературних творів. Все це супроводжувалося жахливими картинами людської жорстокості, напр., дві Світові війни, Голодомор, Голокост, геноциди, трагедія Хіросіми і Нагасакі тощо. Серед філософів виникло бажання осмислити всі ті культурні трансформації та дати їм якість пояснення. Ці прагнення оживили філософію культури, особливо серед франкомовних філософів, які дали початок важливих поглядів.

Мішель Фуко (1929-1984) стверджував, що кожна епоха є окремою культурною структурою з власними законами і правилами. Зрозуміти особливості культури можна, тільки віддалившись від неї на певну відстань. Фуко показував зміни культури на основі аналізу таких аспектів культури, на які рідко звертають увагу: в'язниці, психіатричні лікарні, сексуальність тощо.

Жак Дерріда (1930-2004) стверджував, що людська мова виникла для того, щоби уможливити спілкування між людьми, а тому вона алогічна і хаотична. Як тільки її почали використовувати для формування світогляду, вона стала причиною виникнення численних філософських понять, які не відповідають дійсності. Так, більшість базових категорій європейської філософії для Дерріди є дітищем використання мови, непридатної для філософії. Дерріда не ставив собі за ціль створити якісь нові концепції, а тільки деконструювати наявні. Саме тому свій внесок у філософію він називав деконструкцією.

Жан Бодріяр (1929-2007) здійснив одне з найбільших відкриттів у сучасній філософії культури: гіперреальність і

симулякр. Він показав, що постмодерн – це час формування гіперреальності, тобто комплексу елементів культури, які не мають нічого спільного з реальністю. Гіперреальність наповнена симулякрами, тобто симуляціями дійсності, а не самою дійсністю. Симулякром Бодріяр називав будь-що, цілком чого є замінити реальність. Напр., сертифікати замість знань, фото у соціальних мережах замість справжньої корисної діяльності; популізм замість справедливості тощо. Культура постмодерну – це суцільна гіперреальність, наповнена симулякрами замість справжніх цінностей. *Жан-Франсуа Ліотар* (1924-1998) трактував посмодерн як епоху розчарування у меганаративах. Вся людська історія та культура – це певні наративи (оповідання). В минулому людство творило меганаративи (соціалізм, капіталізм, демократія тощо). За ці меганаративи людство заплатило неймовірно високу ціну, але вони не зробили людей щасливими. Розчарування стало стимулом відмови від меганаративів. Тепер людство не готове інвестувати всі свої сили в універсальні ідеї. Воно розділюється на малі групи, в кожній з яких свій мікронаратив, свої цінності і цілі.

Школи ХХ століття

Філософія ХХ століття багата на школи і напрями, послідовники яких цікавились найрізноманітнішими філософськими темами і внесли у філософський дискурс важливий внесок. Так, у другій половині ХІХ століття і на початку ХХ століття в німецькій філософії розвинулось *неокантіанство*, напрям філософії, послідовники якого намагалися відродити філософію Іммануеля Канта, особливо його теорію пізнання. Неокантіанство протиставлялося матеріалізму, який у той час звучав у філософському дискурсі в Німеччині. Лозунгом неокантіанства став заклик "Назад до Канта!", озвучений Отто Лібманом (1840-1912). Неокантіанці намагалися реалізувати принципи, закладені Кантом, передовсім поєднання емпіризму та раціоналізму. Особливістю філософського методу Канта є те, що він намагався зайняти золоту середину між роллю розуму і досвіду у пізнанні. Якщо емпіристи стверджували, що джерелом знання є досвід, а раціоналісти переконували, що знання породжуються розумом. Кант, натомість,

стверджував, що пізнання є результатом співдії розуму і досвіду: досвід дає матеріал для опрацювання, а розум містить механізми опрацювання цих даних. Кант називав свою філософію критичною, і цим наголошував, що справжній мислитель повинен усе сприймати критично. Неокантіанці сприймали заклик до критичності як аргумент проти філософських систем, які панували в Німеччині у другій половині XIX століття. Гегеліанство, марксизм, ніцшеанство – все це філософські системи, які стали предметом критики неокантіанців.

Неокантіанство представлено декількома школами. Засновником *Марбурзької школи* був Герман Коген (1842-1918). Він особливо цікавився теоретичними проблемами природничих наук і математики та критикував психологізм, тобто спробу пояснити природу пізнання тільки на основі психології. Коген твердив, що основною формою мислення є не поняття, а судження. Розум мислить не предмети, а зв'язки між ними. Ще один представник Марбурзької школи *Ернст Кассіпер* (1874-1945) розвивав філософію мови і культури. Кассіпер повторив тезу Канта про те, що людський розум не пізнає предмети, а пізнає предметно, тобто предмети не присутні у світі, а творяться розумом. Кассіпер вважав, що головним засобом опредметнення світу є мова. Предмет – це те, що іменується одним словом. Ще одна школа неокантіанства зветься Південнозахіднонімецькою або *Баденською*. Її головними представниками були Вільгельм Віндельбранд (1848-1915) і Гайнріх Рікерт (1863-1936). Якщо в центрі зацікавлень Марбурзької школи стояв аналіз природи науки, то мислителі Баденської школи трактували філософію як теорію цінностей, аксіологію.

Ще одним напрямом, який розвинувся в кінці XIX і на початку XX століття, була *неосхоластика*. Це була спроба відродити середньовічну схоластику, зокрема філософію Томи Аквінського. Неосхоластика була реакцією на хаос і невизначеність філософії Нового часу та поширення модернізму. В XIX столітті почали звучати голоси, що інновації у філософії не були прогресом, а тільки принесли невизначеність і руйнування старих ідеалів. В часи панування томізму філософія давала відповіді на ключові світоглядні питання, а тепер вона тільки ставить питання і породжує дискусії. Найбільше голоси в користь схоластики і критика модернізму звучала з вуст католицьких мислителів. У 1879 році Папа Лев XIII видав енцикліку "Aeterni Patris", якою зобов'язав усі католицькі навчальні заклади світу

основувати своє викладання на схоластиці. Це був потужний імпульс у користь схоластики. Неосхоластика стала одним із провідних напрямів європейської філософії аж до Другого Ватиканського Собору 1962 року. Неосхоластика не сформуvala нових, досі невідомих, ідей, тому що неосхоласти не ставили собі таку ціль. Їхньою ціллю було відновити філософію Томи Аквінського, а не створювати нові концепції. Втім, неосхоластика дала нові інтерпретації старим темам.

Ще одним напрямом філософської думки, який справив неабиякий вплив у науковому світі, є *феноменологія*. Її фундатором був Едмунд Гуссерль (1859-1938). Це був час, коли у філософії звучали заклики повернутися до когось із велетнів минулого: "Назад до Канта!", "Назад до Томи!", "Назад до Гегеля!". Гуссерль проголосив заклик "Назад до феноменів!"; він закликав філософів відмовитись від складних теорій і поглянути на самі феномени, якими вони є. В центрі зацікавлень феноменолога стоять самі явища, тобто первинний досвід людини, те, що люди сприймають. Гуссерль поставив собі за ціль віднайти безсумнівну основу будь-якого пізнання і такою основою проголосив феномен, тобто те, що люди спостерігають безпосередньо. Феномени відомі людям у тому вигляді, в якому їх сприймає свідомість. Саме тому вивчення свідомості отримало у феноменології ключове значення.

Сучасна філософія у своїй багатогранності охопила найрізноманітніші царини знань і внесла нові розуміння проблем мови, пізнання, науки, політики, економіки, історії, права, культури, антропології, етики, естетики тощо. В кожній із цих галузей філософії намагається дати відповіді на ключові питання. Так, головним питанням філософії права є визначення природи права, а дискусія навколо цього питання точиться між прихильниками концепції природного права, тобто тими, хто вважає, що існує вічне і незмінне право, а законодавство є тільки його відображенням, і юридичними позитивістами, тобто тими, хто вважає, що право сформоване в результаті людської діяльності. Головним питанням філософії політики є вияснення природи держави. В цій дискусії одні філософи стверджують, що людина зла, а держава потрібна для того, щоби приборкати злу людську природу; інші вважають, що людина добра, а держава потрібна для того, щоби забезпечити людям можливість реалізовувати їхню добру сутність; ще інші (анархісти) стверджують, що держава взагалі непот-

рібна і її потрібно позбутися. В царині соціальної філософії (теорії суспільства) дискусія точиться навколо питання про те, які принципи регулюють життя суспільства. В царині філософії історії філософи дискутують про те, чи існують закономірності історичного розвитку. Одні філософи вважають, що історія лінійна, тобто вся історія людства – це єдиний процес. Інші вважають, що історія стадіальна, тобто історія не є єдиним процесом, а складається з різноманітних стадій, кожна з яких є окремим історичним комплексом. Такі концепції презентували, зокрема, Освальд Шпенглер і Арнольд Тойнбі. Важливим напрямом сучасного філософського дискурсу є філософія економіки або економічна теорія. В цій царині піднімаються питання відношення економіки і держави, тобто аналізується питання, наскільки великим повинно бути втручання держави в економічні процеси. Найбільші економічні школи (класична економічна теорія, марксизм, інституціоналізм) виникли в попередні століття, а у XX столітті доповнилися новими поглядами на природу економічних процесів (кейнсіанство).

Вивчення сучасної філософії має свою особливість, яка її відрізняє від попередніх епох. Якщо Античність, Середньовіччя, Новий час вже завершилися і їх можна оцінювати на основі їхніх результатів, то сучасність ще триває, а тому більшість із тем сучасної філософії все ще є предметом дискусій.

Repetitio est mater studiorum

1. Сучасною філософією прийнято вважати філософський дискурс XX-XXI століть. Головними характеристиками філософії цього періоду є зростання інтенсивності філософської дискусії, спеціалізація філософського дискурсу, розширення географії філософського дискурсу (теми, які були традиційними для європейської філософії, стали предметом зацікавлення мислителів у всьому світі), зміна мови філософії (найбільше філософських текстів сьогодні публікуються англійською мовою).
2. Однією з провідних тем сучасної філософії є людина. На початку XX століття виникла школа філософської антропології, до якої належали Макс Фердинанд Шелер, Гельмут Плеснер і Арнольд Карл Франц Гелен. Вони намагалися проаналізувати людину, не редукуючи її до будь-яких інших феноменів світу.

3. Найпопулярнішою антропологічною школою сучасності є екзистенціалізм, послідовники якої вважають, що людина самостійно визначає власну сутність, а цей процес відбувається в постійному протистоянні з дійсністю. Неспроможність людини досягти поставлені цілі перетворює її життя в абсурд і наповнює її тривогою.
4. Персоналізм – це ще один напрям філософії людини, послідовники якого вважають, що людська сутність розкривається тільки в діалозі.
5. Великий внесок у сучасну філософську антропологію внесла психологія, яка у XX столітті збагатилася напрямками гештальтпсихології, глибинної психології (психоаналіз та інші), дослідженнями Маслоу, Франкля та ін.
6. Провідним напрямом сучасної філософії стала філософія мови, яку розвивали неогумбольдтіанці (Вайсгербер, Сепір, Лі Ворф), структуралісти (де Соссюр та інші), творці аналітичної філософії. Філософи-аналітики (Расселл, Вітгенштайн) довели, що численні філософські проблеми породжені не складністю досліджуваного предмету, а нечіткістю мови. Вирішувати ці проблеми потрібно шляхом очищення мови.
7. Філософія науки є ще одним напрямом філософії, який домінує у сучасній філософії. Над розвитком цього напрямку трудилися неопозитивісти Віденського гуртка, послідовники критичного раціоналізму, заснованого Карлом Поппером, Імре Лакатос і ним заснований уточнений фальсифікаціонізм, Людвік Флек, який розробив учення про мисленевий стиль і колектив, Томас Семюель Кун, який розробив учення про наукові революції і зміни парадигм, Пол Карл Файерабенд, який був фундатором наукового анархізму, Стівен Тулмін, який розробив еволюційну теорію науки.
8. Зміни культури дали поштовх для розвитку філософії культури. Мислителі, які працювали в цьому напрямі, намагалися осмислити ідейні основи постмодерну. Важливий внесок у розвиток філософії культури зробили Мішель Фуко, Жак Дерріда, Жан Бодріяр, Жан-Франсуа Ліотар та інші.

Завдання для семінарського і практичного заняття

- Особливості сучасної філософії.
- Філософська антропологія: Шелер, Плесснер і Гелен.

- Антропологія Йогана Гьойзінґи.
- Антропологія П'єра Тейяра де Шардена.
- Трансцендентний екзистенціал у філософії людини Ранера.
- Екзистенціалізм: представники, теми, напрями і впливи.
- Персоналізм: представники, теми, напрями і впливи.
- Роль експериментальної психології в сучасному дискурсі.
- Роль ґештальтпсихології в сучасному філософському дискурсі.
- Роль глибинної психології в сучасному філософському дискурсі.
- Антропологічні ідеї Абрагама Маслоу і Віктора Франкля.
- Роль когнітивної психології в сучасному дискурсі.
- Неогумбольдтіанська філософія: Вайґербер, Сапір, Лі Ворф.
- Структуралізм Фердинанда де Соссюра і його послідовників.
- Аналітична філософія: виникнення, теми і методи, цілі.
- Логічний атомізм Бертрана Расселла і Людвіґа Віттґенштайна.
- Філософія мови неопозитивістів Віденського гуртка.
- Філософія повсякденної мови Мура і пізнього Віттґенштайна.
- Теорія мовленнєвих актів: виникнення, персоналії, теми.
- Філософія науки неопозитивістів Віденського гуртка.
- Проблема верифікації у неопозитивістській філософії науки.
- Критичний раціоналізм Поппера. Фальсифікація.
- Уточнений фальсифікаціонізм Імре Лакатоша.
- Людвік Флек: вчення про мисленнєвий колектив і стиль.
- Томас Кун: вчення про наукові революції і зміни парадигм.
- Розрізнення протонауки і нормальної науки у філософії Куна.
- Науковий анархізм і критика науки Пола Карла Файерабенда.
- Теорія наукового еволюціонізму Стівена Еделстона Тулміна.
- Філософія культури Мішеля Фуко. Аналіз культурних змін.
- Концепція деконструкції і теорія мови Жака Дерріди.
- Теорія гіперреальності і симулякрів Жана Бодріяра.
- Теорія меганаративів Жана-Франсуа Ліотара.
- Вплив постмодернізму на подальшу філософську дискусію.
- Неокантіанство: Марбурзька школа.
- Неокантіанство: Баденська школа.
- Феноменологія: виникнення, персоналії, ідеї, перспективи.
- Сучасний дискурс у царині філософії держави.
- Сучасний дискурс у царині філософії економіки.
- Сучасний дискурс у царині філософії права.
- Теорія природного права і юридичний позитивізм.
- Головні концепції сучасної філософії історії.
- Циклічна теорія історії Освальда Шпенґлера.
- Циклічна теорія історії Арнольда Тойнбі.

Література, джерела, базові тексти

- Austeda, Franz. *Moderne Philosophie. Probleme, Positionen, Profile*. Freiburg: Rombach, 1972.
- Bechtel, William. *Philosophy of Science: An Overview for Cognitive Science*. Hillsdale NJ: Lawrence Erlbaum Assoc, 1988.
- Becke, Andreas. *Der Weg der Phänomenologie: Husserl, Heidegger, Rombach*. Hamburg: Kovač, 1999.
- Dummett, Michael. *The Origins of Analytical Philosophy*. Cambridge, MA: Harvard University Press, 1993.
- Haller, Rudolf. *Neopositivismus. Eine historische Einführung in die Philosophie des Wiener Kreises*. Darmstadt: Wissenschaftliche Buchgesellschaft, 1993.
- Hylton, Peter. *Russell, Idealism, and the Emergence of Analytic Philosophy*. Oxford: Oxford University Press, 1990.
- Kraft, Victor. *Der Wiener Kreis. Der Ursprung des Neopositivismus*. Wien: Verlag Springer, 1950.
- Lembeck, Karl-Heinz. *Einführung in die phänomenologische Philosophie*. Darmstadt: Wissenschaftliche Buchgesellschaft, 1994.
- Loidolt, Sophie. *Einführung in die Rechtsphänomenologie*. Tübingen: Mohr Siebeck, 2011.
- Lutz, Bernd. *Die großen Philosophen des 20. Jahrhunderts. Biographisches Lexikon*. Deutscher Taschenbuch-Verlag, München 1999.
- Möckel, Christian. *Einführung in die transzendente Phänomenologie*. München: Fink, 1998.
- Moran, Dermot. *Introduction to Phenomenology*. Routledge, 2000.
- Novick, Peter. *That Noble Dream: The "Objectivity Question" and the American Historical Profession*. Cambridge UK: Cambridge University Press, 1988.
- Passmore, John. *A Hundred Years of Philosophy*. Basic Books, 1966.
- Schneider, Norbert. *Erkenntnistheorie im 20. Jahrhundert. Klassische Positionen*. Stuttgart: Reclam, 1998.
- Soames, Scott. *Philosophical Analysis in the Twentieth Century*. Princeton: Princeton University Press, 2003.
- Stadler, Friedrich. *Studien zum Wiener Kreis. Ursprung. Entwicklung und Wirkung des Logischen Empirismus im Kontext*. Frankfurt am Main: Suhrkamp, 1997.
- Stegmüller, Wolfgang. *Hauptströmungen der Gegenwartsphilosophie*. Stuttgart: Kröner, 1987-1989.
- Wuchterl, Kurt. *Bausteine zu einer Geschichte der Philosophie des 20. Jahrhunderts. Von Husserl zu Heidegger*. Bern: Haupt, 1995.

ТЕМА 6. ФІЛОСОФІЯ В УКРАЇНІ

Визначення

Кожен народ відзначається власними особливостями мислення і філософськими зацікавленнями. Філософські зацікавлення будь-якої культури обумовлені власною специфікою світосприйняття, а також впливами інших народів, з якими в силу історичних обставин доводилось контактувати. Українська культура є частиною загальноєвропейської християнської культури, і тому їй неможливо мислити поза загальноєвропейським контекстом. В українській культурі відобразилося все, що відбувалось у європейській культурі. Так само й українська філософія є елементом загального європейського філософського дискурсу.

Українська філософія розпочалась з Хрещенням Русі-України у 998 році. Прийняття українцями християнства стало поштовхом для величезного культурного розвитку. Завдяки християнству українці включилися у європейську культуру, отримали писемність, змогли користуватися кращими освітніми здобутками всієї Європи. Безперечно, в європейському філософському дискурсі існували такі теми, які не викликали особливого зацікавлення українських інтелектуалів, а були й такі, на яких українці особливо загострували увагу. Саме у виборі тем, які викликали особливий інтерес українських інтелектуалів, проявилася специфіка українського філософування. В різні історичні епохи українська культура перебувала в тісних зв'язках з різними народами. Ці зв'язки впливали на особливості української культури. Так, у X-XIII століттях українська культура розвивалась у тісному зв'язку з візантійською, оскільки саме з Візантії українці прийняли християнство, і звідти до України прибувало освічене духовенство. У філософії того часу домінували ті теми, якими цікавились у Візантії в цю епоху. З кінця Середніх віків до XVIII століття українська культура була тісно пов'язана з польською, оскільки в той час більша частина українських земель входила у склад Речі Посполитої. У XVI столітті була укладена Берестейська унія, тобто відновлення єдності Української Церкви з Католицькою Церквою, яке стало величезним культурним проривом українства. Акт укладення Берестейської унії був історичним і культурним

вибором України – вибором європейського і християнського шляху. Подальша історія української культури і філософії була боротьбою за утвердження цього шляху. У XIX столітті Україна була розділена між Австрією і Росією, а тому українські інтелектуали були включені у філософські дискурси цих культур. XX століття було найтрагічнішим в історії України, оскільки Україна цього часу була жертвою радянської окупації, а тому відчула на собі культурну і моральну деградацію радянського соціального експерименту. Цей період був найменш плідним для української філософії, оскільки репресивна ідеологія не дозволяла їй розвиватися. Незалежність України стала початком вільного розвитку української філософії. Хоча для повного звільнення від марксизму вона потребує величезної праці українських інтелектуалів.

XI-XII століття

Хрещення Русі-України у 988 році дало українській культурі писемність. Оскільки історію філософії можна вивчати тільки на основі записаних текстів, то, допоки не було писемності, можна говорити про філософію тільки як про загальний світогляд, а не як про галузей знань. Отримавши письмо, українці зуміли скористатися книгою, яка швидко зайняла ключове місце в культурі. Переклади філософських і богословських текстів з грецької на слов'янську мову дали можливість українським інтелектуалам вступити у візантійський філософський дискурс, відкрити для себе ті теми, якими в той час цікавилися освічені європейці. Київська митрополія підтримувала тісні зв'язки з Константинополем, звідки до України прибували єпископи і священники. Вони приносили до України візантійську вченість і культурні тенденції. Як і в усій Європі, головним осередком культури, освіти, філософії, вченості, мистецтва була Церква. Впродовж XI-XIII століть в українській культурі майже не зустрічаються люди, які би залишили свій слід у філософії, і які не були б священниками.

Визначну роль у Хрещенні Русі-України відіграв великий князь київський Володимир, який перебував на київському троні у 979-1015 роках. Християнські ідеали, які Володимир приніс до України, розвинув його син, великий князь київський Ярослав Мудрий, який перебував на київському троні

у 1015-1054 роках. Ярослав не тільки був високоосвіченою людиною, а й дбав про поширення освіти і вченості. Навколо нього згуртувалось товариство інтелектуалів, яких за їхню любов до книги називали *книжниками*. Ці люди, які здебільшого були монахами і священниками, займались переписуванням і перекладанням книг, навчанням молоді; вони були творцями високої культури Київської Русі. Саме в середовищі Ярославових книжників з'явилися перші проблески української християнської філософії.

Українська філософія XI-XII століть відображали духовні потреби цього часу. Це був час, коли християнство входило в усі сфери життя українців, подекуди зустрічаючись зі спротивом язичників. Тому головною темою української філософії було представлення християнства як видатного здобутку українського народу, духовного та інтелектуального просвітлення. Ранні українські письменники зображали християнство як світло мудрості, а язичництво як інтелектуальну та духовну темряву. Другою темою, яка присутня у творах раннього українського письменства, є мораль. Книжники присвячували багато уваги вихованню в українців високих моральних принципів. Велика частина творів цього періоду є збірниками моральних і життєвих порад. Такий літературний жанр прийнято називати "літературою мудрості". Тексти такого жанру присутні в Біблії, а також у візантійській духовній літературі. Любов до мудрості серед Ярославових книжників була настільки великою, що центральний храм у Києві, як і центральний храм у Константинополі, був освячений в честь Софії-Премудрості Божої. Ці ідеї лягли в основу ранньої української християнської культури, пронизуючи її темою софійності.

Першим мислителем, який залишив тексти, був *Іларіон Київський*, який жив в XI столітті. В 1051-1054 роках, тобто в останні роки князювання Ярослава, він був київським митрополитом. Іларіон був русичем, а не греком, хоч більшість вищого духовенства того часу були греками. Його перу належить "Слово про закон і благодать". В цьому творі Іларіон аналізував значення Хрещення для тогочасної Русі і роль у цьому процесі Володимира. Іларіон писав, що Воплочення Христа є не тільки миттєвою подією минулого, а процесом, який охопив увесь світ. Історичний прихід Христа у світ відбувся в Юдеї, але входження його у греко-римську культуру відбулось завдяки імператору Константину Великому, який легалізував християн-

ство у Римській імперії. Входження християнства в українську культуру відбулось завдяки Володимиру Великому. Прийняття християнства є переходом від закону до благодаті. Допоки люди не знають Христа, їхнє життя керується законом. З приходом Христа у світ увійшла благодать (любов, добро і милосердя). Закон необхідний для того, щоби виховувати людство до прийняття Христа, але благодать є шляхетнішою основою відносин. Іларіон послуговувався старозавітнім образом Агар і Сари. Сара була дружиною Авраама, а Агар – його наложницею, і обидві народили йому синів. Агар є образом закону, а Сара – благодаті. Авраам прогнав Агар і залишився зі Сарою. Цей образ Іларіон, як і інші християнські автори до нього, використав для ілюстрування необхідності відмови від старого (закону, язичництва, темряви) і прийняття нового (благодаті, християнства, світла, софії-премудрості).

Літературу мудрості, тобто збірники моральних і життєвих повчань писали численні автори. Серед них особливе місце займає ровесник Іларіона і книжник *Лука Жидята* (пом.1059), новгородський єпископ. Він – автор "Повчання архієпископа Луки до братії". У цьому творі Лука повчав християн, особливо монахів, будувати соціальні відносини на основі любові. *Теодозій Печерський* (бл.1008-1074) був ігуменом Києво-Печерського монастиря з 1062 року до смерті. Поряд із засновником монастиря Антонієм Печерським, Теодозій був одним із творців чернечої традиції в Україні. Формуючи монастирські традиції, він повчав своїх монахів, а деякі із цих повчань були записані. Однією з найулюбленіших тем Теодозія було відстоювання чистоти християнства. Він закликав тих, хто прийняли християнство, жити по-християнськи, і не поєднувати християнські декларації з поганським життям. Життя Теодозія залишилось відоме наступникам завдяки ченцю-літописцю, який його записав. Цим ченцем був *Нестор* (бл.1056-після 1113). Нестор був також автором першого історіографічного твору в історії України – "Повісті временних літ". Цей твір є не тільки викладом історичних подій, а й спробою глибокого філософського осмислення історії, а також історичним та філософським обґрунтуванням української державності.

Київський митрополит *Никифор* (пом.1121), який перебував на митрополічій катедрі у 1104-1120 роках, був автором низки творів, з яких до нашого часу збереглися п'ять. Никифор цікавився питаннями антропології і моралі, та відобра-

зив у своїх творах Платонове вчення про поділ людської душі на три частини (розумна, пристрасна і рушійна). Внутрішню моральну і духовну боротьбу Никифор, як і Платон, пояснював на основі їх протистояння. Він переконував, що найбільшою мудрістю є підпорядкувати своє життя Богу.

Єдиним автором цього періоду, який залишив текст філософського змісту, і який не був священником чи монахом, був великий князь київський *Володимир Мономах* (1053-1125). Найбільш популярним його твором є "Поучення дітям". У цьому творі він дав поради своїм наступникам, як потрібно жити і управляти державою. Володимир стверджував, що світ є відображенням премудрості і краси Бога. А тому для того, щоби добре управляти своїм життям і державою, потрібно в усьому наслідувати Бога. Поучення пронизані практичними моральними порадами, які ґрунтовані на християнській моральній доктрині. Моральні і духовні поради світським християнам з глибоким філософським обґрунтуванням викладав у своїх проповідях єпископ Кирило Туровський (1130-1182). Красномовство Кирила, його висока філософська обізнаність та щира побожність настільки захоплювала оточення, що його звали Златоустом, а його твори переписувались і поширювались.

У XII столітті в Київській Русі тривала дискусія про користь філософії і освіти для духовно-морального становлення християн. Ця дискусія тривала й у Візантії, а її відображення в українській філософії свідчить про зацікавленість українських філософів ключовими темами світової філософії. Найважливішим твором, в якому присутня ця тема, є "Послання, написане Климом, митрополитом руським, Хомі пресвітеру, витлумачене Атаназієм монахом". Автором цього тексту був митрополит *Климентій Смолятич* (пом.1154). Климентій відстоював корисність і цінність філософії, заперечуючи аргументи Хоми, який був противником філософії. Тема мудрості і освіти є центральною також і в "Молінні" *Данила Заточника*, який жив на межі XII-XIII століть. Данило адресував свій твір до князя, просячи його допомоги: він, хоч і був високоосвіченим чоловіком, опинився у скрутні і просив князя про допомогу. У своєму творі Данило багато уваги присвятив темі мудрості, здобування якої вимагає великої праці. Данило наголошував на тому, що центром людської особистості є не розум, а серце. Тема серця згодом стане визначальною рисою української філософії. Важливими джерелами для вивчення

філософського світогляду давніх українців є також "Слово о полку Ігоревім" та "Кієво-Печерський патерик".

XIII-XVII століття

У 1169 році суздальський князь Андрій Боголюбський завоював та спалив Київ. Цей акт вандалізму, який зруйнував культурний центр у Києві, а також татаро-монгольська навала 1237-1241 років, були трагічним кінцем першого періоду розвитку української філософії. Після Андрія Боголюбського і татаро-монголів українська культура пережила важкий занепад. Осередок Ярославових книжників, який був головним освітнім центром Київської Русі, був зруйнований, а нові культурні центри не виникали. Київ потребував декілька століть для того, щоби знову зайняти місце культурного і освітнього центру. Після розпаду Київської Русі, головну історичну роль у будіванні українства відіграло Галицько-Волинське князівство, але всі зусилля цієї держави були скеровані на те, щоби зберегти державу. Ця держава припинила своє існування в XIV столітті, ввійшовши до складу Польського королівства та Великого князівства Литовського. Після об'єднання цих країн Україна стала частиною Речі Посполитої. Філософія в період цих тривалих криз не могла розвиватися.

Входження України у склад Речі Посполитої відкрив українцям нові перспективи. Якщо досі українська інтелігенція скеровувала свій погляд переважно на Християнський Схід, то тепер вони стали учасниками західноєвропейських культурних процесів. Талановита українська молодь отримала можливість навчатися в західних університетах, отримувати кращу тогочасну європейську освіту. Навчання в усіх університетах Західної Європи у той час відбувалось латинською мовою. Знайомство з латиною дало можливість українській інтелігенції в повній мірі скористатися здобутками західноєвропейської культури. Повертаючись додому, вони впроваджували викладання латиною в українських навчальних закладах. Так, мова стала головним чинником євроінтеграції. Латиною викладали в Києво-Могилянській академії та в усіх інших вищих школах. Традицію викладання латиною перервала окупація України Російською імперією внаслідок трьох поділів Речі Посполитої у 1772, 1793 і 1795 роках. Ціллю

російської політики викорінення латини було вирвати українців з європейського культурного простору.

У XV столітті українські вчені стали активними учасниками європейських наукових і філософських дискусій. Оскільки в Європі, особливо в Італії, у той час панував Ренесанс, а українці були студентами також й італійських, німецьких, французьких, чеських, польських та інших університетів, то те, що захоплювало західних учених, захоплювало й українських. Найвідомішим серед українських гуманістів XV століття був уродженець Дрогобича і ректор Болонського університету *Юрій Котермак-Дрогобич* (бл.1450-1494). Його перу належать роботи переважно з астрономії, але теми і методи його досліджень свідчать про невіддільність української філософської і наукової думки від європейських тенденцій XV століття, зокрема ренесансного гуманізму.

Павло Русин (бл.1470-1517), уродженець Кросно, викладав у Краківському університеті та був лідером гуртка краківських гуманістів. Як послідовний репрезентант ренесансної культури, Павло Русин захоплювався античною філософською спадщиною та популяризував її серед своїх однодумців, розмірковував про людську гідність, важливість освіти, роль розуму тощо. Також до його надбань належать міркування про природу держави і її роль. Зацікавлення політичною філософією обумовлювались двома чинниками: по-перше, політична філософія належала до ключових тем ренесансної філософії, оскільки філософи цього періоду захоплювалися всім тим, чим цікавились в Античності, а античні філософи цікавились політикою; по-друге, впродовж усього існування Річ Посполита залишалась доволі демократичною країною, в якій тривали жваві дискусії про природу держави, громадянські вольності, якість законодавства тощо. Популяризатором античної культурної спадщини і ренесансного гуманізму був ще один діяч Краківського університету *Лукаш з Нового Міста*. Дата його народження невідома, але відомо, що він народився в Новому Місті, поблизу Старого Самбора і Добромиля.

Великий внесок у розвиток політичної філософії Речі Посполитої вніс *Станіслав Оріховський-Роксолан* (1513-1566), який народився в Оріхівцях, поблизу Перемишля, навчався в різних університетах Європи, брав активну участь у політично-громадському житті Речі Посполитої, і помер у Перемишлі. Тематами його філософських розмірковувань стала

природа держави, в якій він намагався поєднати концепції природного права і суспільного договору: люди об'єднуються в державу для того, щоби реалізувати природне право. Якщо держава не відповідає Божому задуму, її потрібно реформувати. Оріховський-Роксолан звеличував патріотизм, громадянську свідомість, віддану працю на благо держави. Саме в цьому він вбачав силу Речі Посполитої як спільної батьківщини багатьох народів Східної Європи.

XVI століття стало наймовірно складним періодом в історії української культури. Це був час переосмислення власної культурної ідентичності. Україні довелося розташовуватись на межі Західної і Східної Європи, з обома частинами Європи вона була тісно пов'язана. Визначення вектору подальшого розвитку стало ключовим питанням культурної та національної самоідентифікації. Після падіння Константинополя орієнтуватися на Візантію стало неможливим. На роль центру Християнського Сходу, яку досі відігравав Константинополь, свої претензії заявила Москва. Поєднання долі українського народу з Москвою для української інтелігенції було неприпустимим. Інший вектор був скерований на Захід, який у той час переживав культурний розквіт. Ренесанс, прогрес науки, великі географічні відкриття тощо різко контрастували з культурним запустінням Сходу. До цих культурних візій додавався тверезий аналіз політичної ситуації. Для багатьох українських інтелектуалів, як це показують їхні творчі надбання у XV-XVI століттях, найбільш оптимальним варіантом політичної організації українського народу було збереження рівноправної федерації з поляками і литовцями в рамках Речі Посполитої. Очевидно, що для досягнення рівноправ'я між народами, об'єднаними в цій федерації, задовільний захист громадських прав, незалежно від національної і релігійної приналежності, доводилося прикладати зусилля.

Інституцією, яка об'єднувала український народ, була Церква. Відповідно, визначення вектору розвитку українського народу відбувалось у церковній площині. Розкол Церкви на Західну і Східну відбувся у 1054 році. Київська митрополія офіційно знаходилась у складі Константинопольського Патріархату, але в Київській митрополії це підпорядкування задовольняло далеко не всіх. Невдоволення зв'язком з Константинополем виражалось у прагненнях його розірвати і повернутися до єдності з Римським Апостольським Престолом.

Були здійснені три спроби відновити єдність з Римом. У 1274 році відбувся Другий Ліонський Собор, на якому делегація української церковної ієрархії підписала унію (акт об'єднання) з Католицькою Церквою. Ліонська унія, яку підтримувала інтелігенція, зустрілася зі спротивом противників європейського курсу розвитку України. У 1439 році відбулась друга спроба воз'єднання. В той час відбувався Флорентійський Собор, на якому делегації Константинопольського Патріархату і всіх Східних Церков уклали унію з Римом. Флорентійську унію підписав також київський митрополит Ізидор. Але вона також зустрілася зі спротивом противників європейської інтеграції, яких активно підтримувала Москва. Третя спроба відбулась у кінці XVI століття. Київський митрополит Михайло Рогоза та українсько-білоруські єпископи у 1596 році у Бресті скликали Собор, на якому ухвалили рішення вийти з-під підпорядкування Константинопольського Патріархату і відновити єдність з Папою Римським. Ця подія ввійшла в історію як *Берестейська унія*. Так, від 1596 року Українська Церква стала частиною Католицької Церкви, зберігаючи візантійський літургійний обряд і власні традиції.

Берестейська унія була найбільшим культурним проривом українського народу, вибором західноєвропейського вектору розвитку і вираженням прагнення відмежуватися від Москви. Однак, як це регулярно повторювалось в історії, серед українців з'явилися ті, кого Берестейська унія не вдовольняла. Серед українських шляхтичів були такі, які очікували, що реформи посилять їхній вплив на Церкву, але сталося так, що Церква звільнилась від втручань світської влади і шляхти. Це змінило ставлення деяких шляхтичів до унії. Напр., князь Константин Острозький підтримував унію, але, коли усвідомив, що унія мінімізує його роль у житті Церкви, став активним борцем проти унії. Будучи фундатором Острозької академії, одного з найбільших культурно-освітніх центрів, він заангажував інтелектуалів академії до боротьби проти унії. Так, кращі українські уми, замість того, щоби гуртуватися навколо побудови української культури, почали боротьбу між собою: одні відстоювали унію і євроінтеграцію, а інші відстоювали східний вектор розвитку. Останніх підтримували і східні сусіди, які втручалися у життя українського народу і Церкви. Критики Берестейської унії та орієнтації на Європу обрамлювали свої вимоги у форму псевдопатріотиз-

му. Кульмінацією зовнішнього втручання був візит до Києва єрусалимського патріарха Теофана III, який у 1620 році висвятив нового митрополита та єпископів. Отже, у 1596 році Київська митрополія підтримала Берестейську унію, а чверть століття після цього патріарх Теофіл III, який не мав ніякого відношення до Київської митрополії, висвятив нову єрархію, давши початок існування на українсько-білоруських землях двох Церков. Цей поділ українського народу неподоланий досі. Вся українська інтелектуальна еліта того часу вклала свої зусилля в боротьбу за або проти унії.

Польський єзуїт *Петро Скарга* (1536-1612) у 1597 році у Каркові видав книгу "Берестейський Синод і його оборона", в якій описав перебіг процесу укладання унії та її позитивні наслідки для всієї східноєвропейської культури. Ця книга викликала критику зі сторони противників унії, особливо викладачів Острозької академії, діяльність яких фінансувалась противником унії князем Константином Острозьким. Серед острозьких полемістів відзначились Герасим Смотрицький (пом.1597), який був першим ректором Острозької академії; Христофор Філалет (справжнє ім'я – Мартин Бронський), автор декількох гострих полемічних творів, скерованих проти Петра Скарги; анонімний автор, який писав під псевдонімом "Клірик Острозький"; Дем'ян Наливайко (пом.1627). Найбільш грубу і примітивну критику Берестейської унії видавав атонський монах Іван Вишенський (пом.1620). На стороні противників унії виступали й чужоземні викладачі, які працювали в Острозькій академії. Серед них варто відзначити грека Кирила Лукаріса (1572-1637), який у 1602 році став олександрійським патріархом, а в 1612 році константинопольським патріархом. На оборону унії виступили численні українські інтелектуали, серед яких чільне місце займав *Іпатій П'отій* (1541-1613), який був одним із провідних натхненників Берестейського Собору, а в 1599-1613 роках київським митрополитом. Серед противників унії були й такі, які активно боролися проти неї, але врешті усвідомили її важливість і цінність. Напр., єпископ Мелетій Смотрицький (1577-1633), син першого ректора Острозької академії, був автором декількох полемічних творів, найвідомішим серед яких був "Тренос". Його діяльність проти унії була настільки брутальною, що в 1623 році він організував убивство полоцького архієпископа Йосафата Кунцевича. У 1624 році Мелетій

об'їхав Християнський Схід (Константинополь, Єгипет, Палестину). Побачивши власними очима ті Церкви, за єдність із якими він так ревно боровся, він настільки розчарувався, що вже у 1626 році, повернувшись до Києва, він примкнув до унії і став її захисником.

Постберестейська полеміка, яка тривала між прихильниками і противниками Берестейської унії, виходила далеко за межі тільки самого факту унії. Незважаючи на те, що здебільшого дослідники наголошують, що головною темою цієї полеміки була унія, в цій полеміці присутні складні богословські питання, не пов'язані з унією. Православне духовенство цього часу перебувало у неймовірно складній ситуації: в час укладення Берестейської унії у світі не було жодного православного закладу вищої освіти. Це означало, що здобувати освіту православні священники у своїй конфесії не мали можливості. Студенти з України мали можливість навчатися у західноєвропейських університетах, а ці університети були або католицькими, або протестантськими. Це був час реформації, тобто гострого протистояння між католиками і протестантами у Західній Європі. Ті студенти, які вчилися в католицьких університетах, підтримували унію, а ті, які навчалися у протестантських, були опонентами унії. Значна частина діячів Острозької академії, які полемізували проти унії, отримували освіту у протестантських навчальних закладах, а тому у полеміці більше послуговувалися не православним богослов'ям, а протестантським. Князь Острозький захоплювався протестантизмом, і сприяв проникненню протестантського богослов'я у православ'я, фінансуючи навчання талановитих українських студентів у протестантських університетах і їхню діяльність в Острозі. Цей процес зупинив аж митрополит Петро Могила. Постберестейська полеміка була калькою богословських диспутів між католиками і протестантами в Західній Європі.

Важливу роль у культурному розвитку українського народу відіграли церковні братства. Це були об'єднання мирян, які гуртувалися навколо ідеї збереження і розвитку української культури. Перше таке об'єднання виникло у Львові при церкві Успіння Богородиці. За прикладом львівського братства виникали схожі об'єднання і в інших містах, зокрема в Києві. У 1584 році львівське братство отримало статус ставропігії, тобто безпосереднього підпорядкування константинопольському па-

тріарху в обхід церковної єрархії, а всі інші братства в Україні були підпорядковані львівському. В кожному місті братства засновували школи і друкарні, чим сприяли поширенню української освіти. В 1708 році львівське братство прийняло унію, і в межах Греко-Католицької Церкви проіснувало до 1939 року. У XV столітті Йоганн Гутенберг винайшов книгодрукування. У XV столітті першу українську книгарню відкрив у Львові Степан Дропан. На початку XVI століття з'явилися кириличні книгодруки, видрукувані у Кракові і Празі. В 1564 році Петро Мстиславець та Іван Федоров відкрили друкарню в Москві та видали "Апостол" і "Часослов". Оскільки їхня діяльність викликала величезний опір у Москві, вони покинули місто. Мстиславець перебрався до Вільна (Вільнюса), а Федоров до Львова, де вже існували традиція книгодрукування, початки яких заклад Дропан. Після смерті Федорова його друкарню викупило Львівське братство. За взірцем львівської, друкарні відкривали також братства в інших містах.

Оскільки братські школи і друкарні були осередками освіти, вони стали середовищем плекання молодих талантів. Серед видатних постатей, які у XVI-XVII століттях працювали над розвитком освіти в братських школах виділяється низка осіб, зокрема письменники і педагоги брати Лаврентій і Степан Зизанії-Тустановські, ігумен Кирило Транквіліон-Ставровецький (пом. 1646), який спершу був православним, а згодом примкнув до унії, та інші. Здебільшого викладачі братських шкіл не створювали власних доктрин, а намагалися перенести західну вченість на українські землі.

У 1534 році Ігнатій Лойола заснував Товариство Ісуса (Орден єзуїтів), одним із видів діяльності якого стало поширення освіти в усьому світі. Винаходом єзуїтів стали колегії, тобто заклади, де студенти, незалежно від походження і майнового стану, могли навчатися і проживати. Такі колегії єзуїти відкривали повсюди: у 1608 році у Львові та Луцьку, в 1610 році в Кам'янці, в 1620 році в Києві, в 1625 році у Фастові, в 1626 році в Острозі і Перемишлі, в 1630 році у Вінниці, в 1636 році в Переяславі, в 1646 році в Барі, в 1702 році Самборі, в 1712 році в Кременці, в 1716 році у Станіславові (Івано-Франківськ), в 1747 році у Житомирі. Львівську єзуїтську колегію у 1661 році король Ян-Казимир II перетворив в університет. У 1773 році діяльність єзуїтів була призупинена, а університет закрито. В 1784 році австрійський імператор Йозеф II відновив університет, і він діє досі.

XVII-XVIII століття

У 1620 році патріарх Теофіл III висвятив православну єрархію для Київської митрополії, спричинивши цим розкол українського християнства. Митрополитом став колишній ректор Львівської братської школи Йов Борецький (1560-1631). Після його смерті київським православним митрополитом став випускник Львівської братської школи Ісає Копинський (пом.1640). Однак, із цими двома митрополитами не пов'язувався особливий культурний злет. В той час на українських землях, як на всьому Християнському Сході, не було православних закладів вищої освіти. Найпоширенішими закладами освіти в тогочасній Україні були єзуїтські колегії, які належали Католицькій Церкві, та братські школи, які давали середню освіту, а не вищу. Ситуація змінилась у 1633 році, коли київським православним митрополитом став *Петро Могила* (1597-1647). На відміну від діячів Острозької академії, які здебільшого здобували освіту в протестантських університетах, Могила навчався в католицьких університетах. Ставши митрополитом, він поставив собі за мету створити православний навчальний заклад, який би займався освітою, а не полемікою. З цією ціллю він у 1632 році створив колегію, на кшталт єзуїтської. Згодом ця колегія стала відома як Києво-Могилянська академія. Вона існувала до 1817 року, коли російський окупаційний уряд її закрав.

Петро Могила був видатним православним просвітником. Він відмовився від полемічного тону, яким характеризувались твори його побратимів до нього, а взявся за відродження освіти. Отримавши добру освіту в католицьких університетах Західної Європи, він адаптував кращі богословські і освітні здобутки Католицької Церкви до православ'я. Могила був автором першого православного катехизму. Традиція написання катехизмів, тобто стислих викладів догматичної і моральної доктрини, була звичною для католиків, а на православний ґрунт її переніс саме Могила. Його катехизм став першим і основним для всіх Православних Церков. Його перу належить також *Требник*, тобто збірник церковних обрядів. У *Требнику Петра Могили* також помітні численні католицькі впливи.

Києво-Могилянська академія стала одним із осередків української культури, який відзначався тісним зв'язком із заходом. Навчання в ній провадилось латиною. Більшість її

викладачів навчалися у католицьких університетах Західної Європи і переносили до академії ті ідеї, методи і концепти, якими жив Захід. Випускниками академії були гетьмани Іван Мазепа, Пилип Орлик, Павло Полуботок, Іван Скоропатський, Іван Самойлович. У ній вчилися й іноземці, напр., Михайло Ломоносов.

Серед відомих викладачів академії були Йосип Кононович-Горбацький (пом.1653), Інокентій Гізель (1600-1683) та інші. Викладачі Києво-Могилянської академії не висловлювали новаторські ідеї у філософії і богослов'ї. Оскільки більшість із них навчалися в католицьких університетах і колегіях Заходу, то у своїх курсах вони відображали все те, що чули впродовж свого навчання. Позаяк навчальні програми католицьких університетів того часу ґрунтувались на схоластиці, то й киево-могилянські викладачі не мали іншої моделі філософії і богослов'я, ніж схоластика. Навчальні програми, перелік навчальних дисциплін, методи викладу тощо вони будували за західними взірцями, послуговуючись отриманим від своїх учителів.

Серед викладачів Києво-Могилянської академії були й люди, які доклали великі зусилля для розбудови російської культури. В 1682 році російським царем став Петро I. Ознайомившись із тим, що відбувалось на Заході, він намагався впровадити ці стандарти у своїй країні. Оскільки наукових кадрів Росії бракувало, цар запрошував їх з України. Деякі професори Києво-Могилянської академії погодились працювати в Росії і зробили там блискучі кар'єри. Серед них був *Степан Яворський* (1658-1722), який народився у Яворові в Галичині, був греко-католиком, а потім перейшов до православ'я, що дало йому можливість зробити кар'єру спершу в Києво-Могилянській академії, а згодом у Росії. В 1700 році помер московський патріарх Адріан, і Петро I не дозволив обрати нового патріарха. На чолі Московської Церкви опинився Священний Синод – колективний орган управління Церквою, повністю підпорядкований імператору. Наступного патріарха обрали аж у 1717 році з дозволу імператора Миколи II. Головою створеного Петром I Священного Синоду став *Степан Яворський*. *Теофан Прокопович* (1681-1736) у 1710-1716 був ректором Києво-Могилянської академії, а в 1725 році він став архієпископом у Російській Церкві і найближчим радником Петра I. Його справжнє ім'я було Єлисей Церейський, але, оскільки його виховував його дядько, якого

звали Теофан Прокопович, то Єлисей після смерті дядька з вдячності взяв його ім'я. В період, коли Прокопович перебував у Києві, він нажив славу видатного вченого і талановитого професора. Коли ж він відправився до Росії, то зосередився на політичній кар'єрі.

І Яворський, і Прокопович в молодості були греко-католиками і навчалися в католицьких університетах Західної Європи. Перейшовши до православ'я і зробивши викладацьку кар'єру, вони продовжували впроваджувати західні освітні стандарти. Коли ж вони перебралися до Росії, і потрапили до царського оточення, де від них очікували поради про організацію церковно-державних відносин, вони стали найзапеклішими опонентами. В той час на Заході тривала дискусія між католиками і протестантами: католики відстоювали повну незалежність Церкви від державної влади, а протестанти (лютерани, кальвіністи, англікани) вважали, що Церква повинна бути підпорядкована державній владі. Ці питання цікавили й Петра I. Яворський, як і католики, відстоював церковну незалежність, а Прокопович, як і протестанти, підпорядкування Церкви державі. Обравши модель Прокоповича, Петро I на багато століть перетворив російське православ'я на інструмент реалізації державної політики.

Ще одним випускником Києво-Могилянської колегії, який перебрався до Росії, був *Дмитрій Туптало* (1651-1709), який став ростовським митрополитом. На відміну від Яворського і Прокоповича, які реалізовувалися у церковній політиці, Туптало став для російського православ'я справжнім просвітителем. Величезну працю він вклав у розбудову освітньої системи, реформу чернецтва, налагодження літургійного і духовного життя тощо.

Найвидатнішим українським філософом XVIII століття був *Григорій Сковорода* (1722-1794). Незважаючи на те, що Сковорода був вихованцем Києво-Могилянської академії, його філософія відрізняється від тої, яку він вивчав. Це був час, коли в Європі з'являлись нові віяння у філософії, які не пов'язувались із традиційною схоластикою. В Україні відхід від схоластики здійснив Сковорода. Свої погляди він намагався ґрунтувати на Біблії та античній спадщині. Сковорода не був академічним філософом, а мандрівним мислителем. В Античності такий образ філософа втілював передовсім Соократ. В українській культурі Сковорода своїм способом життя сформував уявлення про філософа, тобто про інтелектуала,

який виходить поза межі академічності і шукає істину нестандартним способом. У філософії Сковороди виділяються декілька головних тем:

- *Теорія трьох світів*: Сковорода писав, що вся дійсність складається з трьох світів. Першим світом є макрокосмос, тобто зовнішня щодо людини дійсність. Другим світом є мікрокосмос, тобто сама людина, її внутрішній світ. Третій світ – символічний, або Біблія. Символічний світ знаходиться поміж мікро- і макрокосмосом. Біблія пов'язує людину і світ; людина спроможна пізнати світ тільки тоді, коли опанує мову символів Біблії.
- *Теорія двох натур*: В кожному з трьох світів Сковорода виокремлював дві натури – духовну і тілесну. Двома натурами макрокосмосу є Бог (духовна натура) і матерія (тілесна натура). Двома натурами мікрокосмосу (людини) є дух і тіло. Двома натурами Біблії є зовнішня форма (мова, літературні жанри, описані історичні події) і її внутрішній, духовний зміст. Духовні натури кожного світу пов'язані між собою, як і пов'язаними між собою є тілесні натури.
- *"Пізнай самого себе!"*: Оскільки людина своєю духовною натурою пов'язана з внутрішнім змістом Біблії і Богом, а своєю тілесною натурою – із зовнішньою формою Біблії та матерією світу, достовірним способом пізнання Бога і світу є занурення в саму себе. Сковорода перейняв заклик "Пізнай самого себе!", який Сократ прочитав у храмі Аполлона в Дельтах і зробив своїм життєвим гаслом. Центром людської особистості Сковорода вважав серце. Це дало початок *кордоцентризму*, тобто переконання в тому, що головним засобом розуміння дійсності є не розум, а серце.
- *Сродна праця*: Все у світі має свій сенс. Пізнати цей сенс і реалізувати його в житті означає реалізувати власне щастя. Сковорода стверджував, що людина буде щасливою тільки тоді, коли зуміє зрозуміти, до чого в неї покликання, і реалізовуватиме його. Тому він закликав займатись "сродною працею", тобто працею, яка відповідає покликанню.

У XVII столітті Російська імперія окупувала велику частину України. В 1817 році закрили Києво-Могилянську академію яка була осередком української культури. В 1839 році на території імперії була заборонена діяльність Греко-Католицької Церкви, ліквідовані всі її структури і закриті всі навчальні заклади, духовенство було піддане тортурам і винищенню. По-

чалась масова пропаганда проти католицизму, унії та всього, що давало можливість українцям реалізувати свій вибір європейського цивілізаційного розвитку. І досі відгомони тої пропаганди можна зустріти в підручниках, автори яких безкритично повторюють російські пропагандистські гасла "ополячення", "окатоличення", "уніатство" тощо. Російська імперія зробила все для того, щоби вирвати Україну з контексту європейської культури і перетворити її на власну периферію. У 1863 році був виданий Валуєвський циркуляр, який обмежував книгодрукування українською мовою і її вільне використання. Так, XIX століття стало періодом системного нищення української культури в усіх її проявах зі сторони російських окупантів. Ці дії були скеровані на знищення самобутності української філософії в Центральній і Східній Україні. У Західній Україні, яка після поділів Польщі увійшла у склад Австрії, українська культура вільно розвивалась, але філософи працювали в межах європейського дискурсу.

XIX століття

Незважаючи на активні намагання знищити українську культуру, вона не зникла. XIX століття в європейській філософії було періодом розквіту романтизму, в центрі якого захоплення національними культурами, рідними мовами, літературами, мистецькими особливостями, природою, селом тощо. Романтизм став поштовхом для сплеску відроджень національних культур в усій Європі. Митці та інтелектуали писали рідними мовами, оспівували власні національні культури, захоплювалися героїчним минулим своїх народів. Ця загальноєвропейська тенденція відобразилась і в Україні. Характерними особливостями українських романтиків стала українська мова, автентичні національні традиції, село, захоплення героїчним минулим (в українському випадку як героїчну сторінку історії оспівували козацтво і барокову культуру). Завдяки романтизму і його ідейним засадам українська культура отримала нове дихання. На теоретичному рівні романтизм осмислювали українські філософи-романтики. Так, романтизм став одним із домінуючих напрямів української філософії XIX століття. Оскільки романтики плекали українську культуру, писали рідною мовою, відроджували національ-

ні традиції, шлях до університетських кафедр і професійної філософії в Російській імперії їм був закритий. Здебільшого український романтизм проявився в літературі. Тому український романтизм містився не на сторінках академічних трактатів, а в художній літературі, яка давала більшу свободу вираження думки, ніж університети.

Центральним осередком українських романтиків було *Кирило-Методіївське братство*, яке виникло в 1845 році та об'єднало українських митців та інтелектуалів, які прагнули відродження національної культури. Братство мало не тільки культурний, а й політичний характер. Програмним документом братства стала "Книга буття українського народу" Михайла Костомарова, видана в 1821 році. До Кирило-Методіївського братства належали Микола Костомаров (1817-1885), Тарас Шевченко (1814-1861), Юрій Андрузький (1827-?), Василь Білозерський (1825-1899), Микола Гулак (1821-1899), Пантелеймон Куліш (1819-1897), Опанас Маркович (1822-1867) та інші. В 1847 році уряд зруйнував братство та арештував його учасників.

Після закриття Києво-Могилянської академії у 1817 році талановита молодь не мала можливості навчатися в українському закладі освіти на території України. В пошуках освіти вони відправлялися на Захід, а звіди приносили західний дух, невігдний російській імперії. Щоби обмежити відтік молоді на Захід і проникненню в імперію західного духа, в 1834 році в Києві був відкритий Університет Святого Володимира. Відразу ж цей університет став осередком української культури. Серед професорів цього університету було багато романтиків. Романтиком був, напр., перший ректор університету *Михайло Максимович* (1804-1873).

В 1855 році помер імператор Микола I і ув'язнені члени Кирило-Методіївського братства були звільнені. Вони знову почали гуртуватися задля реалізації своїх цілей і поглядів. Свої об'єднання ці люди почали називати *громадами*, а їхню діяльність – *громадівським рухом*. Громади виникали в різних міс- тах і об'єднували численних представників української культури. Оскільки царський уряд обмежував діяльність громад, громадівці підтримували тісний контакт із західноукраїнськими однодумцями, позаяк Галичина, перебуваючи у складі Австрії, мала значно більшу свободу в царині культурного і релігійного самовизначення. У 1873 році у Львові було засно-

ване *Наукове товариство імені Тараса Шевченка*, яке стало найважливішим об'єднанням української інтелігенції.

Серед діячів громадівського руху важливе місце займав *Михайло Драгоманов* (1841-1895), який працював в Київському університеті, але після звільнення за політичні переконання мігрував до Женеви, а згодом до Софії, де продовжував викладання і активну діяльність в українській діаспорі. Родинними зв'язками він був пов'язаний з багатьма представниками української інтелігенції: він – брат Олени Пчілки, дядько Лесі Українки, Михайла Косача, тестя Івана Труша. Драгоманов цікавився найрізноманітнішими темами філософії і літератури, але найбільший вплив справили його політичні погляди. Він – соціаліст, який тягнеться до прудонівського анархізму, федераліст і автономіст. Унітарна імперія, на його думку, є втіленням деспотизму; вона руйнує свободи націй та індивідів. Розвиток людства повинен прямувати до досягнення повної свободи всіх людей. Держава можлива тільки як вільне об'єднання громадян, а тому вона повинна будуватися не зверху до низу, а знизу доверху. Вільні нації можуть об'єднуватися в багатонаціональні держави, але це об'єднання повинно бути вільним. На цій підставі Драгоманов відстоював автономію України. Для того, щоби люди могли досягти цих свобод, вони повинні отримати відповідне виховання, освіту, а також мали володіти необхідними матеріальними статками, які дозволять їм ухвалювати вільні рішення.

Український романтизм розвивався переважно серед літераторів, митців, громадських активістів, багато з яких не мали філософської освіти і не стежили за ретельним дотриманням наукового методу. Іншим середовищем, у якому жила філософія, були навчальні заклади. Якщо романтики не були професіоналами, але були віддані українській культурі, то професійні філософи були професіоналами, але здебільшого були байдужими, а то й ворожими до української культури. Незважаючи на це, їхня творчість розкриває, чим у царині філософії цікавились професійні філософи в тогочасній Україні. Це важливо, оскільки українські студенти вивчали ті теми, якими цікавилися їхні вчителі. Головним освітнім осередком Центральної України був Київ. Від часу заснування Києво-Могилянської академії її просвітницька роль була важливою не тільки для України, а й для всієї Східної Європи. Більшість викладачів ранньої академії нав-

чалися в університетах Західної Європи, а потім викладацький склад академії поповнювався випускниками академії. Викладання велось виключно латиною. Однак, в кінці XVIII століття роль академії занепадає. Царський уряд дбав про те, щоби наповнити викладацькими кадрами духовні академії в Петербурзі і Москві, а, оскільки своїх кадрів в Росії було недостатньо, їх викликали з Києва. Так, в Києво-Могилянській академії виникла проблема нестачі наукових кадрів. Самуїл Миславський, який був ректором академії у 1783-1784 році, домігся того, що в академії латину замінили російською. Так академія була вирвана з європейського освітньо-культурного контексту і включена в російський простір. В 1798 році імператор Павло I провів освітню реформу, внаслідок якої вся імперія була розділена на чотири освітні округи: петербурзький, московський, казанський і київський. В кожному із них діяла духовна академія, яка була центральним навчальним закладом округу, в якій готувались викладачі для семінарій та інших навчальних закладів. Києво-Могилянська академія стала центральним навчальним закладом київського округу, тобто однією серед чотирьох академій, втративши унікальний статус. У 1817 році Києво-Могилянську академію закрили. В 1819 році була створена Київська духовна академія, на кшталт петербурзької, московської і казанської, завданням якої стала підготовка викладачів духовних семінарій.

Заміна латини російською, відкликання київських професорів до Росії, закриття Києво-Могилянської академії і відкриття Київської духовної академії, наповнення її росіянами супроводжувалося ліквідацією академічної свободи. Всупереч світовим освітнім традиціям київські професори в другій половині XVIII століття були позбавлені можливості самостійно формувати свої курси. Всі викладачі були змушені основувати свої курси на затверджених цензурою підручниках. Обов'язковими підручниками були роботи німецького філософа-вольфганца *Фрідріха Крістіана Баумайстера* (1708-1785). Його підручники були перекладені російською: "Логіка" у 1760 році, "Метафізика" у 1764, "Моральна філософія" у 1783 році. Отже, українські студенти у другій половині XVIII століття і на початку XIX століття не мали можливості вивчати іншу філософію, аніж ту, яку пропонував Баумайстер. Обмеження свободи викладачів до декількох підручників було великим ударом для філософії, оскільки філософія може розвиватися тільки в умовах свободи.

Обмеження філософії було системною політикою влади. Князь Платон Ширинський-Шихматов, який був міністром народної освіти у 1850-1853 роках, скорочував виклади філософії, оскільки вважав, що "користь від філософії не доведена, а шкода від неї можлива". Як тільки він став міністром, він заборонив викладання філософії у світських навчальних закладах. В навчальних планах залишились тільки логіка і психологія. Ця заборона діяла 13 років. Єдиним середовищем, де філософія, хай як, але викладалась, були духовні академії. Очевидно, що про розвиток філософії в таких умовах не могло бути й мови.

Попри обмеження свободи філософських поглядів, в Україну проникали відголоски тогочасної німецькомовної філософської дискусії. Більшість українських інтелектуалів цього часу володіли німецькою і могли читати твори німецьких мислителів. Німецька у XIX столітті була мовою науки. Знання німецької мови та захоплення німецькою філософією визначило теми української філософії XIX століття. Так, Данило Кавунник-Велланський (1774-1847) розвивав філософію Шеллінґа. Професор Харківського університету Олександр Потебня (1835-1891) переосмислив філософію мови Гумбольдта. Йоганн Баптіст Шад (1758-1834), німець, який був професором Харківського університету, популяризували філософію Іммануеля Канта. Петро Лодій (1764-1829), випускник Львівської греко-католицької семінарії, який був професором Краківського і Петербурзького університетів, перекладав українською роботи Крістіана Баумайстера та популяризував вольфіанство.

Найвідомішим серед українських мислителів XIX століття був *Памфіл Юркевич* (1826-1874), випускник Полтавської духовної семінарії та Київської духовної академії, професор філософії і німецької мови Київської духовної академії. В 1861 році він став професором Московського університету, але в Москві він вступив у полеміку з прихильниками лівих ідей, матеріалізму та позитивізму, і став об'єктом атаки преси. Це зламало Юркевича, згасило його активність. Тому московський період у творчості Юркевича не був настільки успішним, як київський.

Юркевич розробляв *філософію серця*, тобто напрям філософії, оснований на Біблії і християнській містиці, та вкорінений в традиції української філософії. Центром людської особистості Юркевич, як і інші представники філософії серця, вважав не розум (раціональне начало), а серце (духовне начало людини). Другою сферою філософування Юркевича

була філософія права. Він відстоював концепцію природного права та аналізував відношення позитивного права до природного. Оскільки Юркевичу довелося діяти в період поширення позитивізму серед молодого інтелігенції російської імперії, він вів гостру полеміку проти позитивізму в усіх його проявах. Державу Юркевич вважав найважливішим соціальним інститутом. Її завдання – реалізовувати природне право. Якщо держава буде побудована так, щоби реалізовувати в собі природне право, вона забезпечить гармонійне і щасливе життя своїх громадян. В питанні про відношення державного контролю і особистої свободи Юркевич був прихильником свободи. Тільки в умовах свободи людина може розвиватися як моральна істота. Держава повинна втручатися тільки в тих випадках, коли громадяни порушують закон, а моральні принципи не вважають авторитетними. Держава є інститутом, покликаним реалізовувати вічні засади природного права, дбати про збереження прав і свобод громадян. Право первинне щодо держави.

Професором Київської духовної академії був також *Петро Ліницький* (1839-1906). Його філософія відображає теми, які займали центральне місце в тогочасній європейській філософській дискусії. В питанні про природу пізнання Ліницький не погоджувався з позитивізмом, який зводив пізнання тільки до зовнішнього досвіду. Ліницький наголошував, на цінності внутрішнього досвіду і вважав, що тільки релігія здатна правильно пізнавати внутрішній духовний досвід. Однією з актуальних тем тогочасної філософії була свобода: послідовники ліберальних ідей відстоювали абсолютну свободу, інколи доходячи навіть до анархізму. Ліницький вважав, що абсолютна свобода неможлива. Держава повинна обмежувати ті вияви свободи, які перешкоджають нормальному існуванню інших людей. Свобода, на його думку, тісно пов'язана з економікою і матеріальними благами: бідна людина не може бути вільною, бо вона залежна від того, хто її утримує і забезпечує.

Розвиток психології в Західній Європі та започаткування експериментальної психології відобразилось і в українській науці. Перша лабораторія експериментальної психології в Україні була заснована в Києві у 1897 році. Її засновником був *Георгій Челпанов* (1862-1936).

Серед філософів XIX століття, яких традиційно відносять до українських, можна виділити чотири групи. До першої нале-

жать українські романтики, патріоти і діячі української культури, яким не було місця в університетах через їхню опозицію до імперської влади. Вони здебільшого діяли як митці і літератори, а тому їхня філософія далека від академічних стандартів. До другої групи належать росіяни та іноземці, які працювали в українських академіях та університетах. Їх можна зарахувати до числа українських філософів тільки умовно. До третьої групи належать українські академічні філософи, тобто українці, які отримали місця в академіях та університетах, але вони зазвичай уникали тем націоналізму, не бажаючи дразнити владу, та займалися темами, актуальними для тогочасної європейської філософії. Саме вони стали містком між європейською філософією і українською культурою. До четвертої належали ті філософи, які, хоч і були етнічними українцями і працювали в Україні, настільки прагнули вислужитись перед окупантами, що йшли на будь-які форми колабораціонізму. Від них українська культура зазнала більше шкоди, ніж користі. До цієї групи належав зокрема Орест Новицький (1806-1884), який був першим професором філософії в Київському університеті та деканом філософського відділення. Але згодом він отримав посаду цензора Київського цензурного комітету. На цій посаді в обов'язки Новицького входило не допустити до друку і поширення нічого, що б сприяло розвитку української культури. З цими обов'язками Новицький на догоду окупантам справлявся блискуче. Ідеологом імперської політики і викорінення української мови з системи освіти був український колабораціоніст, філософ і педагог Сильвестр Гогоцький (1813-1889). Новицький і Гогоцький стали символами того, що добра освіта може поєднуватися з продажністю і зрадливістю, кар'єризмом і колабораціонізмом.

Кінець XIX – початок XX століття

Наступний період української філософії окреслюється часовими рамками кінця XIX і початку XX століття. До мислителів, які діяли в цей час, належав *Іван Франко* (1856-1916), письменник, літературознавець, філософ і політик. Франко автор численних праць, до яких належать також філософські. У своїх поглядах Франко відображав ті філософські тенденції, які вирували в той час у Європі. Великий вплив на його погляди справив позитивізм, який панував над світоглядами того-

часної освіченої європейської молоді. Сферою найбільших філософських зацікавлень Франка було суспільство. В аналізі цієї проблеми Франко також основувався на позитивізмі. Марксизм, який у той час ставав дедалі популярнішим, був предметом критики Франка. Як позитивіст, Франко відкидав будь-які метафізичні концепції та сприймав тільки ті теорії, які ґрунтуються на фактах. Саме на основі цих міркувань він критикував марксистську діалектику, яку вважав вигадкою.

До впливових мислителів цього періоду належав також *Михайло Грушевський* (1866-1934), видатний історик і політик. У 1917-1918 роках він займав посаду голови Центральної Ради УНР. У своїх філософсько-політичних поглядах Грушевський був федералістом. Він вважав, що великі європейські імперії поступово демократизуються і перетворюються в об'єднання націй з широкими автономними правами. Він став центральною постаттю у проголошенні незалежності України 1918 року, але на цей крок Грушевського і його однодумців наштовхнув більшовицький переворот, який зробив очевидним те, що Росія не демократизується. Грушевський також був одним із перших в українській науці натхненником природозахисного руху, критикуючи переконання, що завданням природи є служити людині.

В 1917 році гетьман Павло Скоропатський заснував Академію Наук. Її очолив *Володимир Вернадський* (1863-1945), який зробив величезний внесок у розвиток української науки та її інститутів. Вернадський здійснював дослідження в царині мінералогії, кристалографії, радіогеології. Його зараховують до фундаторів біохімії. Найбільшим внеском Вернадського у філософію було вчення про ноосферу. Він вважав, все суще постійно розвивається. На певному етапі розвитку виникло життя. Так з'явилась біосфера, тобто сфера життя. Її вершиною є людина, яка постійно розвивала свій розум. Це призвело до нового етапу існування світу – *ноосфери*, тобто сфери розуму. Якщо в минулому світові процеси керувались законами природи, а згодом картину світу формували живі істоти (біосфера), то тепер картину світу формує розум. Люди навчилися змінювати русла рік, меліорувати ґрунти, виготовляти зброю, здатну знищити планету тощо. Все це діяльність розуму (ноосфера), який сьогодні є центром всесвіту. Вчення про ноосферу, яке вперше висловив Вернадський, розвинули інші дослідники, зокрема французи Едуард Ле

Руа і П'єр Тейяр де Шарден, які почули ці ідеї від Вернадського під час його лекцій в Парижі в 1923 році.

Межа XIX-XX століть була часом жвавих політичних дискусій в усьому світі. Старі імперії доживали свого кінця, й інтелектуали розуміли, що прийшов час будувати нові політичні відносини. Політичним дискусіям вони присвятили свої філософські пошуки. Ці теми були дуже актуальними і для України. *В'ячеслав Липинський* (1882-1931), історик, філософ і політик часів гетьманщини, вважав, що спадкова монархія, на кшталт гетьманщини, є ідеальною для України. Вона краща за російську монархію, в якій влада імператора необмежена, і за польську монархію з її маріонетковим королем. Гетьманщина є гармонійним поєднанням монархії і аристократії. Липинський відстоював консервативні політичні погляди та збереження традиційних політичних, релігійних і моральних засад суспільства.

Дмитро Донцов (1883-1973) був ідеологом українського націоналізму. Він відстоював українську незалежність, а також намагався знайти ідеальну форму політичної організації української нації. На відміну від Липинського, який ідеальною формою правління вважав гетьманщину, Донцов відстоював правління еліти. Він не вважав, що маси спроможні збудувати добру державу; з цим завданням може справитися тільки шляхта.

Дмитро Чижевський (1894-1977) починав свою діяльність в Україні, але велику частину життя провів в Німеччині, куди мігрував через радянську окупацію України. Погляди цього дослідника дуже багатогранні. Чижевський вивчав українську культуру та філософію, намагаючись показати унікальність української культури. Він увійшов в історію передовсім як історик української філософії, але його історія філософії була не просто описовою, а несла в собі важливу ідею – вивчення особливостей української культури. Він це робив на основі вивчення українського бароко. Особливості української культури та національного духу були також темою філософських пошуків *Олександра Кульчицького* (1895-1980).

XX-XXI століття

У 1920-х роках Центральна Україна потрапила під радянську окупацію. СРСР ґрунтувався на марксистсько-ленінській філософії. Тоталітарний режим не допускав існування

жодних інших філософських поглядів. Оскільки основною передумовою розвитку філософії була свобода, а в СРСР філософія не мала ані найменшої свободи, то вести мову про розвиток української філософії в той час немає підстав. Після проголошення Незалежності України філософія отримала свободу, але відродити філософську традицію виявилось нелегко. Носії вільного духу філософії були знищені жорсткими репресіями. В роки Незалежності довелось починати будувати філософську традицію з нуля. На перешкоді цієї великої справи стояли пережитки марксизму-ленінізму, який все ще отрує українську філософію.

Українська філософія у ХХ столітті вільно розвивалась у діаспорі. Там продовжували свою діяльність ті мислителі і вчені, яким вдалось урятуватися від радянського терору. В діаспорі були створені декілька організацій, які об'єднували українських інтелектуалів і стали осередками української філософії. До них належить *Наукове Товариство імені Шевченка*, яке було засноване у Львові в 1892 році, продовжило свою діяльність в діаспорі, а в роки Незалежності повернулось до України. В 1945 році в Авґсбурґу була створена *Українська вільна академія наук*, яка об'єднала вчених української діаспори і вважала себе продовжувачем традиції Академії, створеної гетьманом Скоропатським. Важливим центром української культури був *Український Вільний Університет*, створений у 1921 році у Відні, в тому ж році перенесений до Праги, а в 1945 році – до Мюнхена, де знаходиться й досі. В 1963 році в Римі Кардинал Йосип Сліпий відкрив *Український Католицький Університет*. Важливим осередком українства було також *Українське Богословське Наукове Товариство*, створене у Львові у 1923 році богословами і філософами, які працювали у Греко-католицькій духовній академії. УБНТ продовжило свою діяльність у діаспорі, об'єднуючи українських інтелектуалів.

Repetitio est mater studiorum

1. Українська філософська традиція розпочалась з моменту Хрещення України у 988 році внаслідок діяльності князя Володимира Великого. Християнство принесло українцям писемність, літературу, вченість і відкрило їм можливість користатися кращими здобутками європейської культури.

2. В XI столітті навколо постаті князя Ярослава Мудрого сформувався гурток книжників, які були першими носіями високої вченості в українських землях. Вони перекладали і переписували книги, навчали молодь і були авторами власних текстів, головною темою яких були повчання для народу. Перші українські філософи вийшли зі середовища книжників.
3. До українських філософів XI-XII століть належали Іларіон Київський, Лука Жидята, Никифор, Володимир Мономах, Кирило Туровський, Климентій Смолятич, Данило Заточник. Навали на Київ князя Андрія Боголюбського і татаро-монголів призупинили розвиток філософії та освіти в Києві.
4. У XV столітті Україна була частиною Речі Посполитої. Талановиті українці отримали можливість навчатися в європейських університетах, що дало їм можливість бути учасниками загальноєвропейського наукового середовища. Найвідомішими українськими вченими того часу були Юрій Котермак-Дрогобич, Павло Русин, Лукаш з Нового Міста, Станіслав Оріховський-Роксолан та інші.
5. Найбільшим цивілізаційним досягненням XVI століття була Берестейська унія, тобто об'єднання Київської митрополії з Католицькою Церквою. Цим актом український народ виразив свій вибір західноєвропейського вектору розвитку. Однак серед українських інтелектуалів були й такі, які опонували унії. Полеміка між двома позиціями стала головною темою філософії XVI століття. Головними центрами тогочасної освіти були братські школи. Винахід книгодрукування сприяв поширенню вченості. Важливими освітніми осередками були Острозька академія і єзуїтські колегії.
6. В 1632 році митрополит Петро Могила заснував Києво-Могилянську академію, яка стала центром української філософії в Києві. Серед її діячів були Кононович-Горбацький, Гізель, Яворський, Прокопович, Туптало та інші.
7. Найбільшим українським філософом XVIII століття був Григорій Сковорода. Йому належать теорії серця, трьох світів, двох натур, сродної праці.
8. У XIX столітті в українській філософії розвивався романтизм. В кінці XIX і на початку XX століття українська філософія збагатилася іменами Франка, Драгоманова, Чижевського, Липинського, Донцова та інших. У XX столітті розвиток філософії в Україні був пригальмований домінуванням марксизму-ленінізму. В той час українська філософія розвивалась в діаспорі.

Завдання для семінарського і практичного занять

- Християнство як передумова розвитку української філософії.
- Візантійські впливи на українську філософію думку X-XIII ст.
- Ярославіві книжники у формуванні української культури.
- Ідея Софії-Премудрості Божої і українська культура.
- "Слово про закон і благодать" Іларіона Київського.
- Лука Жидята: "Повчання архієпископа Луки до братії".
- Теодозій Печерський: філософський зміст проповідей.
- Зміст "Повісті временних літ" Нестора Літописця.
- Філософські ідеї у творах митрополита Никифора.
- Зміст "Поучень дітям" Володимира Мономаха.
- Філософія Климентія Смолятича і Данила Заточенника.
- Криза української культури і філософії XII століття.
- Відродження освіти і філософії в Речі Посполитій.
- Філософські погляди українських інтелектуалів XIII-XVI ст.
- Культурний прорив, спричинений Берестейською унією.
- Постберестейська полеміка: діячі, ідеї, проблеми, наслідки.
- Роль церковних братств і шкіл в культурі та освіті українців.
- Єзуїтські колегії та їхня роль в українській культурі XVII-XVIII ст.
- Києво-Могилянська академія: виникнення, роль, філософія.
- Діячі Києво-Могилянської академії і їхні погляди.
- Григорій Сковорода: філософія та вплив на культуру.
- Теорії трьох світів і двох натур у філософії Григорія Сковороди.
- Категорія сродної праці і самопізнання у філософії Сковороди.
- Українська культура і філософія після поділів Речі Посполитої.
- Діяльність і діячі Кирило-Методіївського братства.
- Український романтизм: ідеї, причини, філософія і діячі.
- Філософія серця Памфіла Юркевича.
- Філософія в Київській духовній академії: діячі, ідеї, напрями.
- Філософські погляди Івана Франка: ідеї та сприйняття.
- Філософська концепція ноосфери Володимира Вернадського.
- Політично-філософські погляди В'ячеслава Липинського.
- Український націоналізм Дмитра Донцова: ідеї і сприйняття.
- Філософські погляди Дмитра Чижевського: ідеї та сприйняття.
- Філософські погляди Олександра Кульчицького.
- Філософія в Українському Вільному Університеті.
- Філософія в Науковому товаристві імені Шевченка.
- Філософія в Українській вільній академії.
- Філософія в Українському Католицькому Університеті.
- Філософія в Українській вільній академії.

Література, джерела, базові тексти

- Вернадский, Владимир. *Философские мысли натуралиста*. Москва: Наука, 1988.
- Горський, Вілен. *Історія української філософії*. Київ: Наукова думка, 1996.
- Грушевський, Михайло. *Наша політика*. Львів: НТШ, 1911.
- Грушевський, Михайло. *Початки громадянства*. Прага: Заграничне бюро і склад видань в Празі, 1921.
- Грушевський, Михайло. *Твори*. Львів: Світ, 2007.
- Донцов, Дмитро. *Де шукати наших історичних традицій. Дух нашої давнини*. Київ: МАУП, 2005.
- Донцов, Дмитро. *Націоналізм*. Лондон: Українська видавнича спілка, Торонто: Ліга визволення України, 1966.
- Єфремов, Сергій. *Історія українського письменства*. Femina, 1995.
- Костомаров, Микола. *Книга буття українського народу*. Львів, Київ: Новітня бібліотека, 1921.
- Ленчик, Василь. *Нариси історії Української Церкви*. Львів: Свічадо, 2003.
- Нагаєвський, Ісидор. *Кирило-Методіївське християнство в Русі-Україні*. Рим: ОО Василіани, 1957.
- Огієнко, Іларіон-Іван. *Історія Української Церкви*. Прага: Тищенко, 1942.
- Потебня, Олександр. *Естетика і поетика слова*. Мистецтво, 1985.
- Сковорода, Григорій. *Повна академічна збірка творів*. Харків, Едмонтон, Торонто: КІУС. 2011.
- Чижевський, Дмитро. *Історія української літератури (від початків до доби реалізму)*. Тернопіль: Феміна, 1994.
- Чижевський, Дмитро. *Нариси з історії філософії на Україні*. Київ: Кобза, 1992.
- Чижевський, Дмитро. *Український літературний барок*. Харків: Акта, 2003.
- Шептицький, Андрей. *Пастирські послання*. Львів: Андрей, Артос, 2007.
- Юркевич, Памфіл. *Доказательства бытия Божия*. Типография Киевской духовной академии, 1861.
- Юркевич, Памфіл. *Сердце и его значение в духовной жизни человека по учению слова Божия*. Типография Киевской духовной академии, 1860.
- Юркевич, Памфіл. *Історія філософії права. Філософія права. Філософський щоденник*. Київ: Український світ, 2000.

ТЕМА 7. ФІЛОСОФІЯ ДАЛЕКОГО СХОДУ

Індійська філософія

Найбільшими осередками розвитку культури на Далекому Сході були Індія і Китай. Саме ці частини світу були батьківщинами самобутніх філософських концепцій. Індійська та китайська філософії розвивалися по-різному, і цікавилися різними питаннями. Особливістю індійської філософії є те, що вона розвивалась як спосіб коментування релігійних текстів. Індуїзм витворив низку релігійних текстів, які прийнято поділяти на дві групи:

- *Шруті* – це священні тексти, Веди. Слово "веди" означає знання. Індуси вважають Веди вічними і ніким нествореним знанням, яке лежить в основі всього суцього. Веди поділяються на чотири частини:
  - *Ріг-Веда* – найдавніша частини Вед, яка укладалась у 1700-1100 роках до РХ, але довгий час передавалась усно. Вона складається з 1028 гімнів, у яких міститься виклад основ індуського віровчення;
  - *Сама-Веда* – тексти для богослужбового використання;
  - *Яджур-Веда* – збірка мантр для богослужінь;
  - *Атгарва-Веда* – збірка заклинань для приватного вжитку.В кожній Веді містяться чотири частини чи рівні тексту:
  - *самгіти* – основний текст Вед;
  - *брагмани* – коментарі на самгіти, призначені для індуських священників (брагманів) та містять богослужбові приписи;
  - *араньяки* (лісові книги) – це тексти для індуських монахів;
  - *упанішади* – це богословсько-філософські коментарі на самгіти. В цьому сенсі вони найбільш цікаві для вивчення індійської філософії.
- *Смриті* – це релігійні тексти, які не є священними, тобто вони розкривають якісь аспекти релігійного життя, але не є сакральними, як тексти шруті. До текстів смриті належить величезний літературний спадок, який прийнято ділити на п'ять категорій:
  - *Дгармашастри* – це збірники законів і норм поведінки. Найбільшим серед них є Закони Ману. Ману в індійській мітології – це перший правитель людства; він пережив Усе-світній потоп, і залишив закони. Закони Ману регулюють

усі сфери людського життя: релігійні обряди, обов'язки правителів, сімейні питання, покарання за злочини.

- *Itigasi* – це поетичні історії та балади. Найбільшими серед них є такі:
  - *Магабгарата* (Велика сага про нащадків Бгарати) є однією з найбільших поем в історії людства. Вона розповідає про війну кланів Пандавів і Кауравів. В цій війні добрі Пандави перемогли злих Кауравів. Війна в цій поемі є тільки фоном, на якому розкриваються важливі питання боротьби добра і зла, моралі, справедливості, обов'язку тощо. Пандави запитують себе, чи мають вони моральне право воювати проти Кауравів, навіть враховуючи, що Каурави злі. Відповідь автора – побороти зло є їхнім моральним обов'язком.
  - *Бгагават-Гіта* (Пісня Господа) – це не окремих твір, а кульмінаційна частина Магабгарати. В ній розповідається про короткий момент початку головної битви. Арджуна, очільник війська Пандавів, виїхав на поле битви на колісниці, і в цю мить початку битви задав собі питання про моральність війни. Його колісничним виявився Крішна, аватара божества Вішну, який розкрив Арджуні свою сутність та пояснив, що Арджуна, поборюючи зло, втілене в Кауравів, здійснює свій моральний обов'язок.
  - *Рамаяна* – це поема, яка розповідає про Раму і його дружину Сіту. Злий Ланкі викрав Сіту, яка продовжувала кохати Раму. Рама вбив Ланкі, але не зміг зійтися з Сітою, оскільки вона потребувала очищення. Сіта, прагнучи зійтися з Рамою, якого кохала, померла і переродилася в іншому тілі, і тоді таки стала дружиною Рами. Образ Сіти виражає долю людської душі, яка відходить від Брагми і повертається до нього через очищення карми.
- *Пурани* – це розповіді, які оповідають про створення всесвіту, додаткові творіння і відновлення світу, генеалогію богів і мудреців, створення людини та історії династій.
- *Веданги* – це трактати з різних галузей науки, які використовувалися переважно для навчальних цілей.
- *Агами* – трактати, присвячені аспектам індуської теології.

Індійські уявлення про світ характеризуються низкою ознак:

- *Монізм* – переконання, що все суще є однією монадою. Цю монаду індуси називають Брагмою. Існує тільки Браг-

ма, тобто єдина сутність, а, крім нього, немає нічого іншого. Все інше – божества, люди, світ – не є окремими субстанціями, а тільки вираженнями (*аватарами*) Брагми.

- Людина також є вираженням Брагми. Перед кожною людиною стоїть завдання усвідомити, що її дух (*атман*) тотожний Брагмі. Якщо людина це усвідомлює, вона розчиняється в Брагмі, втрачає власну індивідуальність, тобто виходить у *нірвану* (ніщо). Вихід у *нірвану* є ціллю, яку прагне індус.
- Якщо людина не усвідомила своєї тотожності з Брагмою, вона живе в хибній ілюзії (*майя*) власного індивідуального існування. Навіть смерть не звільняє її від майї. Прив'язаність до світу змушує її переродитись у новому тілі. В цьому колі перероджень (*сансара*) люди перебувають, доки не усвідомлять, що насправді вони не існують.
- Людина народжується в такому тілі і в таких обставинах, на які вона заслужила собі в попередньому житті. Цей закон справедливості, який керує сансарою, індуси називають *кармою*. Люди, які прожили життя добре, але ще не готові відійти у *нірвану*, перероджуються у вищій касті і є щасливими в наступному житті. Люди, які прожили грішне життя, в наступному відпокутуватимуть свої ілюзії і гріхи. Все це регулює карма.
- Монізм визначив вектор розвитку індійської культури. Якщо світ є лишень ілюзією, то немає сенсу присвячувати йому багато уваги. Доцільніше інвестувати свої зусилля в духовний розвиток. Саме тому індійці внесли у скарбницю світової культури безцінні духовні надбання, але не зробили власних внесків у матеріальну культуру.

Індійська духовна традиція за свою кількатисячолітню історію надбала великі філософські напрацювання. В основі індійської філософії лежить релігія; ця філософія практична і покликана осмислити шлях людини до *нірвани*, досягнення спасіння і духовну досконалість. Індуська релігійність основана на Ведах. Ставлення до Вед є критерієм класифікації індійської філософії. Є такі філософські школи, які визнають авторитет Вед, але й такі, які його заперечують. Ортодоксальні школи індійської філософії, послідовники яких визнають авторитет Вед, прийнято називати астикою. Шкіл астики є шість (веданта, міманса, сангья, йога, ньяя та вайшешика). Поділи шкіл в індійській та європейській філософіях відмінний: у європейській філософії школи діляться за відмінностями

поглядів на один і той самий предмет, і здебільшого розходяться; а в індійській філософії школи астики погоджуються з основами індуського віровчення, викладеного у Ведах, але кожна з них вивчає інший аспект індуїзму. Окрім астики, яка є комплексом ортодоксальних шкіл, що визнають авторитет Вед, в індійській філософії виникли неортодоксальні школи, яка прийнято називати настикою. До них належать буддизм, джайнізм та чарвака-локаята. Буддизм і джайнізм стали окремими релігіями, а чарвака-локаята створила атеїстично-матеріалістичну філософську доктрину.

Астика

Найважливішою серед шкіл астики є *веданта*. Назва цієї школи означає "кінець Вед". Первісно цю назву використовували для означення упанішад, оскільки з усіх текстів шруті вони були написані найпізніше. Але згодом ця назва стала позначенням окремої філософської школи. Головною темою, якою займалися представники веданти є індуське віровчення, зокрема осмислення основного постулату індуїзму – монізму. Мислителі веданти намагались відповісти на питання, як виник світ, якщо немає нічого, крім Брагми. В жодного представника цієї школи не викликало сумніву те, що існує тільки Брагма, а все інше є тільки ілюзія (майя). Ця теза вимагала детального роз'яснення: що означає, що світ є ілюзією? Це питання стало головним предметом міркувань мислителів веданти. Найбільш впливовими мислителями веданти були наступні:

- *Шанкара* (788-820) був найвидатнішим індійським філософом. Він – автор позиції, відомої як адвайта-веданта або крайній монізм. Він стверджував, що створення світу – це не початок чогось нового, досі неіснуючого, окремої сфери буття, а лише трансляція ілюзії. Бог творить світ не в тому сенсі, що він дає початок чомусь, чого досі не існувало, а в тому, що він спричинює видимість, тобто творить примарність світу. Майя – це сила, якою Бог проявляється назовні. Людині, яка спостерігає за світом, видається, що він реальний, оскільки не кожен спроможний прогледіти істинне буття Брагми за його вираженням. Уявлення про реальність світу породжується незнанням. Шанкара стверджував, що Брагма може сприйматися людиною

двоєко. Описуючи Брагму раціонально-мовленнєвими категоріями, людина наче робить Бога таким, що поміщається в поняття її розуму. Брагму в такому сприйнятті Шанкара називає Саргуном або Ішварою, тобто Господом як об'єктом поклоніння. З точки зору божественної трансцендентності Брагма – абсолютно неописаний, немає жодних властивостей і характеристик, не вписується в жодні поняття і категорії. Він – абсолютна таємниця, яку неможливо пізнавати. В цьому сенсі Шанкара називає Брагму словом Ніргун. До розуміння Брагмана-Ніргуна неможливо дійти, оминувши пізнання Брагмана-Саргуна, тобто неможливо усвідомити абсолютну трансцендентність і таємничість Бога, не дотримуючись обрядів, не здійснюючи духовного подвигу аскетичного життя і не вивчаючи священних писань. Якщо людське тіло матеріальне, а матерія є породженням майї, то тіло примарне. Людина зникає до тіла, і тому узалежнюється від нього. Ця залежність є наслідком незнання істини.

- *Рамануджа* (XII століття) – ще один представник веданти, позиція якого відома як вішишта-адвайта або поміркований монізм. Рамануджа критикував Шанкару за його надмірний наголос на ілюзорності світу. Рамануджа вважав, що світ існує реально, він не ілюзія. Але реальне існування світу не суперечить монізму, оскільки Брагма створив світ зі самого себе. Отже, світ є частиною Брагми. Помилкою є вважати, що світ є окремою субстанцією, ніж Брагма. Оскільки світ – не ілюзія, а частина Бога, й сам Бог розкривається через реальне творіння, то це означає, що Бог має позитивні характеристики. Рамануджа відкидав розуміння Бога як Ніргуни. Бог – це тільки Саргуна. Людина не є ілюзією; вона справді існує, але є частиною Бога. Тому й людське Я і Бог є водночас тотожними і відмінними. Ціллю духовного життя, за Рамануджою, як і в Шанкари, є усвідомлення тотожності власного Я з Богом; однак це ототожнення не є запереченням власного буття.
- *Мадгва* (бл.1238-бл.1317) сформував учення, відоме як двайта-веданта. Світ і людина не є ані ілюзією, ані частиною Бога, а окремими субстанціями, до того ж такими, що існують вічно. Зв'язок Бога, світу і людини реалізовується в тому, що світ і людина постійно залежні від Бога.
- *Німбарка* (XII століття) був автором учення, відомого як двай-

та-адвайта. Світ існує реально; він не є ілюзією, але й створений не з частини Бога, а з нічого. Бог створив усе суще виключно своєю волею, а все, що існує й надалі залежить від Бога.

- *Валлабга* (1479-1531) заснував учення шуддга-адвайта. Він учив, що Бог і світ єдині тому, що Бог і є світом. Бог перетворився у світ; тому все суще є частиною Бога, а Бог став матеріальним.
- У XIX столітті відбувся новий виток розвитку веданти, лідером якої став *Рамакрішна Парамагамса* (1836-1886). Рамакрішна виходив із засновку, що є тільки Браhma, а все інше є лише його вираженням. Якщо все є вираженням Браhми, тоді він є всюди: в будь-якій релігії, в будь-якій культурі. В усьому міститься істина Браhми, а тому існує багато шляхів до нього, і кожен із них по-своєму правильний. Так, Рамакрішна на основі індуського монізму розробив власний релігійний еклектизм. Засновані Рамакрішною та його учнем Вівеканандою, чернечий Орден Рамакрішни і Місія Рамакрішни популяризують його ідеї по всьому світі.

Другою школою астики є *міманса*, мислителі якої поставили собі завдання обґрунтувати необхідність дотримання релігійних обрядів. Найбільшим мислителем цієї школи був ріші (мудрець) Джайміні (IV-III століттях до РХ). Обґрунтування послідовники міманси здійснювали шляхом аналізу проблеми пізнання. Вони вважали, що можна виділити два види пізнання:

- Безпосереднє пізнання виникає тоді, коли органи чуття сприймають певний об'єкт. Безпосереднє пізнання повідомляє людині про існування якогось предмету, але ще не спроможне пізнати, чим цей предмет є.
- Опосередковане пізнання розкриває сутність предмету, існування якого стало доступним завдяки безпосередньому пізнанню. Виділяють п'ять видів опосередкованого пізнання:
  - логічний висновок: послідовники міманси не розробляли вчення про нього, а перейняли від школи ньяя;
  - порівняння, тобто сприйняття схожості або несхожості предмета з іншими предметами, пізнаними в минулому;
  - авторитетне свідчення: джерелом знань може бути свідчення авторитетних осіб, фахівців;
  - постулювання, тобто проголошення гіпотези, без якої неможливо було би пояснити якийсь факт;
  - несприйняття, тобто ствердження, що щось не існує.

Мислителі міманси стверджували, що найбільш авторитетне свідчення дають Веди. Те, що сказане у Ведах, є істинним і не

повинно піддаватися сумніву. Оскільки Веди приписують виконувати релігійні обряди, то їх потрібно виконувати. Веди приписують також дотримування правил моралі. Отже, дотримуватися моральних норм потрібно заради авторитету Вед. Так, мислителі міманси розробили етику обов'язку, тобто переконання, що моральні принципи і релігійні обряди потрібно виконувати тільки тому, що їх виконання є обов'язком людини.

Третя школа астики – *санкхья*, засновником якої був Капіла. Ця школа зосередилась на внутрішньому світі людини. Мислителі цієї школи будували свою філософію на двох принципах: пракриті і пуруша. Практи – це все, що може бути предметом пізнання, тобто все, що не можна ототожнити зі суб'єктом пізнання. Пуруша – це суб'єкт пізнання, Я, людська душа. Практи є плодом пуруші, а не навпаки. В пуруші виникають три гуни (дії душі): причина задоволення, причина страждання і причина байдужості. Ці відчуття повинні мати якість об'єкти, до яких вони скеровані, адже ж, щоби зазнати задоволення чи страждання, потрібне щось, від чого люди отримують ці відчуття. Так, практи (світ) є дітищем пуруші (душі), а не навпаки. Люди схильні помилятися, вважаючи, що практи є дійсним буттям. Наслідком цієї помилки є потрапляння людини у залежність. Вся абсурдність цієї ситуації в тому, що люди стають рабами не чогось реального, а власних ілюзій. Ця залежність породжує страждання людини, від якого вона прагне звільнитися, а це можливо тільки завдяки усвідомленню ілюзорності практи.

Четверта школа астики – *йога*. Якщо санкхья – це теорія звільнення людини від залежності і страждання, то йога – це практика звільнення. Мислителі санкхї обґрунтували те, що людина перебуває в рабстві власних ілюзій і повинна від них звільнитися, а мислителі йоги намагались роз'яснити, як цього можна досягти. Засновником цієї школи вважається ріші Патанджалі. Звільнення Я полягає у припиненні модифікацій розуму, і це відбувається в парі з удосконаленням духовного життя, яке має п'ять етапів: неспокій (розсіяність у різноманітні матеріальних прив'язаностей і плині думок), бездіяльність (усвідомленість нікчемності своїх прагнень і відмова від неї), розсіяність (невизначеність у пошуках шляхів звільнення), зосередження (приведення думок і свідомості до ладу), припинення (зупинка діяльності свідомості). Отже, для того, щоби звільнитися, потрібно відключити свідомість, адже ж

саме свідомість є творцем ілюзорного світу. Мислителі йоги вважали, що звільнення неможливе без морального удосконалення, ціллю якого є досягнення чеснот стриманості, культурності, постави, контролю дихання, подолання відчуттів, уваги, споглядання і зосередженості. Мислителі йоги були авторами численних практик аскетичного життя і медитації, покликаних зупинити потік свідомості і звільнити людину від страждань, спричинених залежністю від власних ілюзій та ілюзорного світу.

П'ята школа астики – це *ньяя*, засновником якої вважається ріші Гаутама. Тематами, які досліджували мислителі цієї школи, були логіка, епістемологія і теологія. Вони виходили з переконання, що для звільнення розуму від ілюзії і помилок, необхідне правильне мислення, а тому й цікавилися передовсім тим, що може сприяти безпомилковості мислення. Мислителі *ньяї* вважали, що істинним є чітке, безсумнівне та безпомилкове пізнання. Пізнання буває двох видів: достовірне (*прама*), до якого належать сприйняття (чітке та істинне пізнання об'єктів, отримане внаслідок контакту об'єкту з чуттями), умовивід (пізнання, яке здійснюється за посередництвом спільної закономірності, пов'язаної з об'єктом), порівняння (відтворення зв'язку між словом і предметом, який цим словом означається) і свідощтво (висловлювання авторитетної особи, яка заслуговує на довіру), та недостовірне (*апрама*), до якого належать пам'ять, сумнів, помилка і гіпотетичний аргумент. На основі своїх напрацювань у царині логіки та епістемології мислителі *ньяї* розробляли докази існування Бога:

- Всі сутності мають свого творця; цим творцем є Бог.
  - Щоби закон карми міг діяти, необхідно, щоби хтось встановив цей закон і стежив за його виконанням. Особа, яке це робить сама повинна знаходитися понад кармою. Такою особою є Бог.
  - Оскільки Веди стверджують, що Бог є, а Веди є найвищим авторитетним джерелом пізнання, то це означає, що Бог є.
- Шостою школою астики була *вайшешика*; засновником школи був ріші Канада. Представники цієї школи вважали, що сутність речі розкривається у семи категоріях: субстанція, якість, дія, спільність (загальна сутність роду, спільна характеристика класу), особливість (вайшеша), притаманність (постійний і незмінний зв'язок двох атрибутів або атомів), небуття. Світ виникає, коли атоми складаються у відповідному порядку, і руйнується, коли порядок атомів припиняється. Ці

процеси, а також їхні особливості, тобто порядок складення атомів, відбувається відповідно до морального закону карми. Період існування світу філософи вайшешики називали кальпою. З тези, що світ виникає і зникає відповідно до закону карми, впливає необхідність законодавця, який би цей закон встановив та стежив за його реалізацією, та творця, який би творив та руйнував світ відповідно до карми.

Настика

Окрім шести шкіл астики, тобто ортодоксальних шкіл, які визнають авторитет Вед, в індійській філософії виникли також три неортодоксальні школи, які відмовились від Вед. До настики належить *чарвака-локаята*. Мислителі цієї школи відкинули авторитет Вед, а оскільки Веди для індусів є джерелом релігії і світогляду, то вони, разом із Ведами, відкидали й віру в Бога. Мислителі цієї школи визнавали тільки одне джерело пізнання – чуття. Ніщо, крім чуттів, не може продукувати знання. На цій основі вони будували свої уявлення про світ: якщо пізнавати можна тільки за посередництвом чуття, то доречно визнавати існування тільки того, що можна сприймати чуттєво, а таким є тільки матеріальні речі. Отже, існує тільки матеріальний світ. Мислителі чарваки-локаяти не визнавали карму, тобто моральний закон, оскільки вони не вірили в Бога, а без законодавця не може бути й мови про закон. В царині етики вони проголошували гедонізм. Якщо немає ані Бога, ані карми, то прагнути моральної досконалості безглуздо. Єдиним, заради чого варто жити, є насолода.

Ще однією школою настики є *джайнізм*. Джайни (послідовники джайнізму) відмовились від авторитету Вед та релігійної традиції індуїзму, але замінили її власними релігійними пошуками. Так, джайнізм став окремою релігією, яка сьогодні має своїх численних послідовників в Індії. Корені джайнізму губляться в історії. Джайни стверджують, що їхню духовну традицію творили 24 тіртганкари, тобто релігійні лідери. Традиція зберегла їхні імена, але біографії більшості з них маловідомі. Останнім із них був *Магавіра* (599-527 роках до РХ), який остаточно систематизував джайнізм. Сучасний джайнізм розділений на дві конфесії: *дїгамбари* (одягнуті в повітря) – це більш строга конфесія, в якій монахи не носять

одяг; та *шветамбари* (одягнуті в біле) – це менш строга конфесія, в якій монахи носять білий одяг.

Джайни зосередилися на людині, її внутрішньому світі, а не на тому, що знаходиться поза людиною. Саме тому в їхньому віровченні мало сказано про Бога і світ, але багато уваги присвячено людині, особливо моралі. Джайни вважають, що людина не може отримати досконале знання, а тому всі людські знання відносні. З цього випливає, що відстоювання будь-якого переконання позбавлене сенсу.

Головним завданням людини є звільнення від залежності, в яке люди потрапляють через гнів, гордість, засліплення і скупість. Узалежнення душі від тіла є замкненим колом: узалежнена душа прагне злитися з матерією, яка дозволить їй задовольнити її пристрасті; а це злиття породжує пристрасть, яка знову штовхає людину до зв'язку з тілом. Це прагнення штовхає її до народження в такому тілі, в якому вона матиме найзручніші умови для задоволення пристрастей; а перебування в такому тілі робить її залежність ще сильнішою. Для того, щоби звільнитися від карми, людина повинна припинити притік матерії в душу і очистити душу від карми. Основною причиною накопичення злої карми є незнання. Саме тому джайни присвячують багато уваги освіті, основним духовним завданням якої є сприяти звільненню від карми. Осягнення спасіння від карми вимагає трьох необхідних передумов: правильна віра, правильне пізнання і правильна поведінка. Кожен джайн повинен дотримуватися п'яти моральних обов'язків:

- *Агімса* (незавдавання шкоди ніякому життю) – це основний моральний принцип джайнізму. Джайни настільки ретельно намагаються не завдавати шкоди нічому живому, що їхні монахи, носять пов'язку на обличчі, щоби не проковтнути якусь комаху; йдучи, розмітають перед собою шлях мітлою, щоби на наступити на комаху; не їздять на машині і не літають літаками; не пересуваються вночі; не їдять м'яса тощо. Агімса ґрунтується на переконанні, що всі живі істоти мають однакову гідність.
- *Сат'я*, тобто стриманість від брехні. Сат'я вважається похідним принципом від агімси, оскільки в більшості випадків неправда промовляється для того, щоби заволодіти тим, що належить іншому, або видаватись перед кимось кращим, аніж є насправді.
- *Астея*, тобто стриманість від крадіжок. Астея, як і сат'я, випливає з агімси, оскільки джайни вважають, що позбавити когось

законних благ означає позбавити його необхідних засобів для життя, а тому така дія є опосередкованим убивством.

- *Брагмачарья* – стриманість від потурання своїм слабостям. Джайн намагається уникати задоволень, які не є необхідними для життєдіяльності. Джайнський монах загартовує своє тіло холодом і спекою, дощем і засухою, постом і побутовими незручностями.
- *Апаріграга* – стриманість від прив'язаностей до речей.

Досконало виконати ці принципи може тільки монах. Це обумовило специфіку джайнізму і буддизму. Справжніми джайнами і буддистами є монахи; всі правила поведінки, які сформовані у цих релігіях, призначені для монахів. Джайни, як і буддисти, вірять, що тільки монахи можуть досягнути нірвану. Миряни є наче симпатиками цих релігій. Вони виконують приписи в тій мірі, в якій це можливо. Якщо миряни ретельно дотримуватимуться цих принципів, вони очистять свою карму, і в наступному житті переродяться монахами, а вже тоді матимуть шанс досягти нірвану.

Третім напрямом настиги є *буддизм*, який, як і джайнізм, є окремою релігією. Засновником буддизму був *Сіддгартга Гаутама Шак'ямуні* (563-483 роки до РХ), більш відомий як *Будда*. Він народився в царській сім'ї, але покинув палац заради пошуку просвітлення; навчався у найвідоміших тогочасних аскетів, а врешті став засновником власного духовного шляху. Осягнувши просвітлення (бодгі), він став Буддою (просвітленим). Будда випробував дві крайності в пошуках щастя: спершу розкоші, задоволення і безтурботність у царському палаці, а згодом строгий аскетизм індуських монахів; але жоден із цих шляхів не приніс йому спасіння. Власний шлях Будда назвав *серединним шляхом*, який уникає крайнощів гедонізму та аскетизму. Головне питання, яке турбувало Будду, це – як звільнитися від страждань. Відповідь на це питання і фундамент буддистського віровчення він виклав у п'яти благородних істинах: 1) все у світі – страждання; 2) страждання мають свою причину; 3) страждання зупиняться тільки тоді, коли зникне причина; 4) усунення причини можливе завдяки шляху восьми чеснот.

Будда вчив, що людське життя є стражданням, вершиною якого є смерть, адже ж вона позбавляє життя сенсу. Люди прагнуть звільнення від страждань, і єдиним способом звільнитися є просвітлення, тобто усвідомлення, що насправді немає нічого, немає навіть людини. Все це ілюзія; але люди,

помиляючись, вірять у те, що вони існують. Вони прив'язуються до цієї ілюзії, а тоді страждають, коли ілюзія минає. Щоби звільнитися від страждань, потрібно позбутися ілюзії, тобто усвідомити, що нічого немає. Осягнення просвітлення неможливе без морального удосконалення, яке Будда називав шляхом восьми чеснот (правильне мислення, правильна мова, правильна поведінка, правильний спосіб підтримки життя, правильні зусилля, правильна пам'ять, правильне зосередження). Коли людина досягає просвітлення (бодгі), вона виходить з ілюзії, тобто у нірвану. Розуміння нірвани в індусів і буддистів різне: для індусів нірвана – це звільнення від ілюзії індивідуальності і розчинення у Брагмі, а для буддистів нірвана – це звільнення від ілюзії індивідуальності і розчинення в абсолютному ніщо. Якщо ж людина не осягнула просвітлення, вона продовжує перебування у колі сансари (перероджень), та народжується в якомусь із світів, відповідно до своєї карми. Світів, у яких може переродитися людина є шість: світ девів (божеств), світ асурів (добрих духів), світ людей, світ тварин, світ претів (злих духів), пекло. Осягнути просвітлення і нірвану можуть монахи, а миряни покликані будувати своє життя максимально наближено до монашого. Їх зобов'язує моральний кодекс, який складається з п'яти заповідей: не вбивати жодну живу істоту, не брати чужої власності, не торкатися чужої дружини, не говорити неправди, не пити вина.

Послідовники Будди записали його повчання і коментарі видатних учителів буддизму. Ці записи стали священним писанням буддизму і відомі як *Трипітака* (три кошики). Вона складається з трьох частин:

- *Віная-пітака* (*Корзина правил*) – містить дисциплінарні правила для буддійських монахів.
  - *Суттанта-пітака* (*Корзина настанов*) – містить тексти для навчання буддійських монахів і мирян у формі притч.
  - *Абгідгамма-пітака* (*Корзина доктрин*) – містить в собі тексти на теми філософії, етики, психології, епістемології тощо. В цих текстах немає висловлювань самого Будди, а праці його учнів.
- Від початку існування буддійської общини в ній виокремлювалися школи, які по-різному тлумачили вчення Будди. Сьогодні буддизм розділений на три основні конфесії. Відмінним між цими конфесіями є відповідь на питання, якою є роль Будди, бодгісатв і лам в духовному житті буддиста.
- *Тгеравада* (*шлях старійшин*), яку іноді образливо називають

вають гінаяною (малою колісницею), – це напрям буддизму, послідовники якого вважають, що кожен сам відповідальний за своє спасіння і ніхто нікому не може допомогти на шляху до нірвани. Будда залишив своє учення та показав приклад осягнення просвітлення. Наслідуючи цей приклад, люди можуть пройти той самий шлях, який пройшов Будда, але зробити це кожен повинен самостійно. У тхераваді немає вшанувань Будди, а культ зосереджений на медитації та опануванні священних текстів.

- *Магаяна (велика колісниця)* – це напрям буддизму, послідовники якого наголошують на тому, що Будда після просвітлення не здійснив відразу паранірвану (вихід у нірвану), а залишився у світі, щоби допомагати іншим знайти шлях до нірвани. Навіть після смерті Будда не відійшов у нірвану, а залишився в духовному світі, щоби допомогти іншим осягнути просвітлення. Він робить це з любові до людей. Після Будди просвітлення досягнули багато інших людей, які також стали буддами (просвітленими), але залишилися на різних рівнях світів, щоби допомагати іншим. Таких будд прийнято називати бодгісатви. Культ магаяни багатий прославою і вшануванням Будди і бодгісатв.
- *Ваджраяна (алмазна колісниця)* – це третій великий напрям буддизму, послідовники якого, як і послідовники магаяни, вважають, що Будда і бодгісатви є помічниками людей на шляху осягнення просвітлення. Але, на відміну від магаяни, послідовники ваджраяни наголошують на тому, що просвітлення люди осягають не після смерті, а ще за життя, а тому за життя можуть бути помічниками і посередниками. Оскільки, монахи (лами) осягли просвітлення, то вони можуть допомагати іншим. Навідомішими представниками ваджраяни є тибетські ламаїсти. Лами також є у ваджраяні духовенством, учителями, наставниками і заступниками.

Отже, послідовники тхеравади стверджують, що люди повинні досягати просвітлення власними зусиллями; послідовники магаяни переконані, що людям можуть допомагати бодгісатви; а послідовники ваджраяни навчають, що помічниками можуть бути бодгісатви і лами. Сьогодні буддизм є однією з найбільших релігій світу. Його послідовники мешкають переважно на Далекому Сході. Однак, філософські концепції буддизму стали популярними по всьому світі. В Європі і Америці є багато людей, які, хоч і не є буддистами, вивчають індуську

і буддійську філософію та намагаються реалізовувати деякі її принципи у своєму житті. Велику популяризаційну роль відіграв дзен-буддизм, тобто віяння у буддизмі, поширене в Китаї, Японії і Кореї, послідовники якого наголошують на ілюзорності світу. Вони закликають відмовитись від раціонального пізнання. Дзенівські медитації покликані зруйнувати логіку, зламати стандарти, які, на думку дзен-буддистів, сковують і поневолюють у світі ілюзії. Звільнення від чітких логічних категорій дзен-буддисти розцінюють як засіб виходу зі звичного, але помилкового світогляду.

Китайська філософія

Якщо індійська філософія розвивалась у контексті релігії, тобто шукала відповіді на релігійні питання, то китайська філософія була політично-соціальною. В китайській філософії можна чітко виділити причини її виникнення. У 1046-256 роках до РХ країною правила династія Чжоу. Її правління поділяють на два періоди. Перший період, відомий як Західна Чжоу; він тривав у 1046-771 роках до РХ, був часом розквіту Китаю. В цей час вся влада зосереджувалась у руках імператора; країна розвивалась культурно, економічно, політично. Тоді були закладені традиції китайської цивілізації, які сформували світогляд китайця. У VIII столітті до РХ в Китаї відбулась політична криза, яка суттєво послабила владу імператора, зруйнувала централізацію влади і призвела до зросту політичної ваги аристократії. Тепер кожен дбав про себе, а держава занепадала. Цей період стагнації відомий як Східна Чжоу (771-256 роки до РХ). Це час занепаду не тільки політичної системи, а й китайської культури. Головну роль у побудові китайської культури періоду Західної Чжоу відігравали державні чиновники. В період Східної Чжоу імператорський двір втратив можливість утримувати армію чиновників, і їх довелося звільнити. Ці люди були інтелектуальною елітою нації і, опинившись поза державною службою, вони замислились над тим, у чому причина занепаду і що потрібно зробити для того, щоби реставрувати втрачене. Так колишні чиновники стали філософами, давши початок китайської філософії. Оскільки їхні погляди різнились між собою, вони заснували різні школи.

Політично-соціальна філософія в Китаї тісно пов'язана з релігією та на ній збудованому світогляді. Китайці вірять, що Бог (Шан-Ді, Владика Неба) поклав в основу світу свій закон (Дао). Якщо люди зуміють правильно відчитати Дао та реалізувати його у своєму житті, тоді вони будуть щасливими. Особою, яка повинна трактувати Дао, тобто має право визначати, що відповідає Дао, а що ні, є імператор. Шан-Ді наділяє правителя особливим статусом, небесним мандатом (тянь-мін). Якщо імператор вірний Дао, Шан-Ді обдаровує його мандатом, якщо ж правитель намагається правити по-своєму, а не відповідно до Дао, Шан-Ді позбавляє його мандату і він втрачає владу. Саме так китайські історики пояснювали зміни династій. Ідея небесного мандату є причиною високої поваги китайців до влади.

Оскільки в період Східної Чжоу країна опинилася в занепаді, це означає, що правителі не дослухалися до Дао. Китайські філософи намагалися відповісти на питання, на яких саме засадах потрібно будувати країну, тобто намагались правильно відчитати Дао. Кожна школа китайської філософії пропонувала свій шлях. В китайських хроніках сказано, що на зорі виникнення китайської філософії, в ній діяли сто шкіл. Ця цифра символічна, але вона добре показує багатогранність ранніх філософських дискусій у Китаї. Головними фігурантами філософського дискурсу стали декілька шкіл. Історики китайської філософії стверджують, що чиновники різних відомств засновували різні філософські школи. Так, школа Жу (конфуціанство) заснована чиновниками освітнього відомства, школа Дао (даосизм) – придворними істориками, школа Ін-янь – придворними чаклунами, ворожбитами, астрологами, школа Фа (легісти) – суддями, школа Мін (школа імен) – адвокатами, школа Мо (моїсти) – воїнами. Найбільшу роль у китайському філософському дискурсі відіграли конфуціанство і даосизм, але й інші школи залишили свій вагомий слід у китайській філософії та культурі.

- *Мо-цзя* або *школа моїстів* заснована китайським філософом Мо-цзи і об'єднала колишніх військових. Моїсти трактували Дао як принцип всезагальної любові. Вони вважали, що світ, у якому всі були б щасливими, можна побудувати тільки на фундаменті любові. Якщо всі всіх любитимуть, то у світі зникнуть нещастя. Якщо кожен народ любитиме всі інші народи, тоді не буде війн. Якщо діти любитимуть усіх старших, як своїх рідних батьків, тоді ніхто в старості

не залишиться без опіки і допомоги. Якщо люди всіх дітей любитимуть, як рідних, тоді не буде сиріт. Якщо правителі любитимуть свій народ, як свою родину, тоді народ буде щасливим. Якщо всі всіх любитимуть, тоді всі будуть щасливими. Принцип всезагальної любові моїсти основували на уявленнях про Бога. Вони стверджували, що любов є основною характеристикою Бога, а тому наслідування цієї риси є пріоритетним завданням людини. Представники інших шкіл критикували моїстів за те, що вони пропагували утопію, яку неможливо реалізувати. Конфуціанці, які були найбільшими опонентами моїстів, стверджували, що людина, яка всі народи любитиме однаково, не захищатиме свою батьківщину, а діти, які всіх старших любитимуть, як своїх батьків, занедбають своїх батьків.

- *Мін-цзя* об'єднала колишніх адвокатів. Завданням адвокатури в тогочасному суспільстві був не пошук істини і справедливості, а відстоювання інтересів свого клієнта за будь-яку ціну. Клієнт наймав адвоката не для того, щоби адвокат шукав істину, а для того, щоби довів, що клієнт правий, навіть якщо це не так. Ці вимоги й стали основою філософії мін-цзя. Філософи цієї школи були релятивістами, тобто стверджували, що не існує абсолютної істини, а для кожного істиною є те, що йому вигідне і корисне. Концепція мін-цзя дуже схожа до філософії давньогрецьких софістів, які також готували адвокатів і політиків, і також відстоювали переконання, що істинним є те, що вигідне. Першим із мислителів школи вважається Ден-Сі, який жив у VI столітті до РХ. Один із давніх текстів розповідає: Води ріки Вей сильно розлилися. В родині одного багача в царстві Чжен виявився утопленик. Хтось упіймав його труп. Багач звернувся до нього з проханням про викуп. Той вимагав надто багато золота, і багач звернувся до Ден-Сі. Ден-Сі на це сказав: "Не переживай – він точно його не продасть нікому іншому". Той, у кого знаходився труп, теж занепокоївся і пішов до Ден-Сі. Йому Ден-Сі теж відповів: "Не переживай. Ніде більше, як тільки у тебе, він це не купить". З цього прикладу видно, що Ден-Сі презентував те, за що йому платили. Хуей-Ші, ще один представник школи, розробив теорію відносності істини: будь-яке судження є релятивним, а абсолютної істини немає. Хуей-Ші стверджував, що якщо хтось називає якусь річ великою, то це судження буде істинним

тільки тоді, коли ця річ порівнюється з речами, меншими від неї. Гунсунь-Лун стверджував, що жоден закон не може діяти, оскільки закони стосуються універсальних категорій, а не одиничних речей, а у світі присутні одиничні речі.

- *Інь-янь-цзя* – це школа, яку утворили колишні ворожбити і астрологи. В культурі стародавніх китайців ворожбити відігравали важливу роль, а правителі не ухвалювали важливих рішень, не порадившись із ворожитом. Інь-янь-цзя намагалася по-філософськи осмислити ворожбитство. Згодом ця школа з'єдналася з даосизмом, а допоки вона існувала самостійно вони розробляли календарі, які були необхідними для астрології, досліджували природу в тій мірі, в якій це було потрібно для ворожіння. Ця школа також була автором концепції фен-шуй.
- *Фа-цзя* або *школа легістів* утворена колишніми суддями. Легісти стверджували, що доброю буде тільки така держава, в якій строго дотримуватимуться закону. Так, Гуань-Чжун (720-645 роки до РХ) проголосив верховенство закону, тобто стверджував, що Дао виражається через державне законодавство. Держава буде добре організованою, а народ щасливим тільки тоді, коли всі строго дотримуватимуться закону. Легісти були дітищем хаосу Східної Чжоу: завжди, коли якась країна переживає політичний хаос, з'являються люди, які закликають владу до жорстких дій з метою встановлення чіткого дотримання закону. В тогочасному Китаї такими стали легісти. Гуань-Чжун стверджував, що закон є вираженням Дао, тобто волі Неба, а тому його потрібно неухильно дотримуватися. Для того, щоби закон дотримувався неухильно, правитель повинен мати необмежену владу. Так легісти закликали до диктатури. Найвидатнішим мислителем цієї школи був Шан-Ян (390-338 рр. до РХ). Він відстоював:
  - Імператор повинен мати безмежну владу і реалізувати її жорстоко. Народ повинен боятися влади, як страшної хвороби, інакше люди не будуть підпорядковуватися владі і виконувати закон.
  - Корисними для держави є тільки сільське господарство і армія. Всі інші види діяльності потрібно заборонити.
  - Потрібно зруйнувати патронімії (родинні господарства), конфіскувати їхнє майно та перетворити людей у трудові бригади, де існувала б колективна відповідаль-

ність за невиконання норми. В таких умовах члени бригади самі доноситимуть на інших.

- Необхідно зруйнувати все, що пропонує інший тип управління, ніж закон, тобто відмовитись від традицій.
- Люди повинні платити подушний податок, тобто податок за те, що вони живуть. Це всіх заставить працювати і ліквідує ледачість.
- Людина зла за своєю сутністю, а тому закон повинен бути настільки жорстоким, щоби не дати людям можливості реалізувати своє зло.
- Покарання за порушення закону повинні бути настільки жорстокими, щоби люди боялись чинити злочини. Якщо люди боятимуться покарань, вони не порушуватимуть закон, а тоді не буде кого карати. Так реалізується принцип викорінення покарань через покарання.

Проблеми державного управління Східної Чжоу врешті призвели до її падіння. Владу отримав імператор Цінь-Ши Хуань-ді, засновник династії Цінь. Він був типовим диктатором, який прийшов до влади після політичного хаосу. Озброївшись філософією легістів, він влаштував жахливий терор, покликаний знищити традиційний уклад та закласти в основи держави закон. Жертвами терору стали передовсім конфуціанці, які були найбільшими опонентами легістів. Декілька років після смерті Цінь-Ши Хуань-ді його династія припинила своє існування, ставши, як і будь-яка диктатура, тільки миттю історії. Наступна династія Хань відмовилася від легізму та поклала в основу своєї ідеології конфуціанство.

Конфуціанство

Філософською доктриною, яка сформувала китайську культуру, стала жу-цзя або конфуціанство, яку уклали колишні вчені. В епоху Західної Чжоу вчені виконували при дворі імператора та аристократів функцію радників; вони стежили за дотриманням звичаїв, відповідністю політичних рішень історії, освітою і манерами політиків, тобто були носіями освіти і культури. В епоху Східної Чжоу, як і в будь-який період хаосу, вчені виявились непотрібними. Втім, вони не опустили руки, а спробували пояснити, в чому причина кризи, і відповідали, що причиною кризи є занедбання звичаїв. Західна Чжоу була

успішною династією, а народ в час її правління був щасливим тому, що в цей час дотримувались традицій. Отже, щоби країна знову була щасливою, потрібно повернутися до традицій і звичаїв. Конфуціанці не тільки теоретизували на цю тему, а й активно діяли: вони створювали школи, які були найбільш дієвими освітніми і культурними осередками тогочасного Китаю, передавали молоді знання традицій, придворних ритуалів, історії, щоби виховати покоління, яке зможе стати в основі культурного відродження Китаю.

Головним ідеологом жу-цзя був *Конфуцій* (551-479 роки до РХ). Його ім'я було Кун-Фу-цзи, але він став відомим під латинізованим іменем Конфуцій. Він сформував основні засади доктрини цієї школи, а тому й школа ввійшла в історію під назвою конфуціанства. Він вчив:

- Збереження традицій і ритуалів, які практикувались у період правління Західної Чжоу, є запорукою успіху державного ладу і щастя народу. Дотримання звичаїв формує повагу до влади, держави і минулого, а тому є добрим фундаментом для будування майбутнього.
- Конфуцій був автором учення про виправлення імен, відповідно до якого кожен повинен іменуватись тим, до чого має талант. Якщо хтось не має обдарувань бути правителем, а є ним, тоді його ім'я потрібно виправити і назвати його тим, до чого від має обдарування.
- На кожному місці, в кожному статусі й у кожен час людина повинна виконувати низку обов'язків. Конфуцій розрізняв два мотиви поведінки: І (обов'язок, повинність), тобто благородний мотив, за яким людина виконує обов'язки, накладені на неї її іменем, не очікуючи за це жодної винагороди, а також не з остраху перед покаранням; та Лі (звичай) – це низький мотив виконання добрих справ. Основою І, безкорисного ставлення до інших людей, є чеснота Жень (гуманність, людинолюбство).

Ідеї Конфуція продовжували й інші мислителі-конфуціанці:

- *Мен-цзи* (IV століття) твердив, що держава може бути добре організованою, а народ щасливим лише при правлінні мудреців. Люди є добрими за своєю сутністю. Для того, щоби добра людська сутність могла виразитися в Жень, людей потрібно вчити і виховувати. Добро є імпліцитним задатком людини, і без освіти та виховання воно так і залишиться нереалізованим. Ця теза Мен-цзи розвинулась

у культивування освіти і виховання в конфуціанстві. Зло привноситься в людину ззовні, від світу. В будь-якій ситуації спонтанні людські вчинки добрі, а злі вчинки з'являються тоді, коли люди починають оцінювати свої вигоди та користі. В китайській культурі відвічно культивувалося розрізнення між да жень (велика людина) і сяо жень (мала людина). Мен-цзи розвинув це розрізнення і обґрунтував завдання держави засобами освіти і виховання зробити кожну людину великою. Для того, щоби розвинути свої добрі задатки, людина повинна перебувати у суспільстві. Людина, на думку Мен-цзи, є суспільною істотою, і поза суспільством не зможе розвинути свій потенціал.

- *Сюнь-цзи* (IV-III століття до РХ) вважав, що людська природа зла, це – природний необроблений матеріал; її доброта здобувається через навчання. Без природи не було б нічого, до чого можна додати культуру. Без культури природа сама не змогла би стати прекрасною. Люди стають добрими не тому, що така їхня природа, а тому, що їх добрими робить суспільство. Людина народжується із задатками зла, які виражаються передовсім у прагненні вигоди і чуттєвих насолод. Однак це не перешкоджає людині стати доброю і мудрою. Якщо вона працюватиме над собою, і зуміє увібрати в себе надбання культури, вона зможе стати кращою. Люди об'єднуються в суспільство не з благородних мотивів, а задля виживання. Об'єднавшись, люди стали сильними і спроможними перемагати природу. Щоби суспільство було міцним і стабільним, необхідні певні правила поведінки. Саме так Сюнь-цзи оправдовував конфуціанську ідеалізацію ритуалів. Якщо би не було ритуалу, то люди би боролися за ті блага, яких вони прагнуть. Ритуали рятують людство від взаємного знищення.
- *Дун-Чжуншу* (II століття до РХ) намагався поєднати доробки жу-цзя та інь-янь-цзя. Якщо людина є зменшеною копією Неба, то в ній також повинні діяти дві сили, схожі на інь та янь. Силами, які визначають людину, є сін (людська природа) та цін (емоції, почуття, пристрасті). Все духовне життя людини є боротьбою доброго зерна сін та злого зерна цін. Людська природа ані добра, ані зла, але вона містить у собі як зерна добра, так і зерна зла. Яке з цих зерен розвинеться – залежить від обставин, у яких формуватиметься особистість. Для того, щоби людина стала

доброю потрібна культура і виховання. В людині є добро, але це не означає, що людина добра. Щоби вона стала доброю, потрібно актуалізувати те добро.

В епоху династії Хань (206 рік до РХ - 220 рік після РХ), яка прийшла до влади після Цінь, конфуціанство стало офіційною ідеологією Китаю. В цей час кожен освічений китаєць мав добре знати конфуціанські твори, а вся система освіти, виховання і державного управління ґрунтувалась на конфуціанських порадах. Конфуціанство цього часу пережило новий виток розвитку. Кожен, хто хотів бути державним чиновником, повинен був вивчити конфуціанські тексти та скласти екзамени, відомі як кецзюй. Відповідно до оцінки за цей екзамен, визначався ранг чиновника і рівень влади, на якому він міг працювати. У найвищих чиновників (мандаринів) екзамен приймав імператор. Відповідно до рівня державної служби, на який претендував кандидат, він опановував набір писань. Кожен чиновник мав добре знати *конфуціанське п'ятикнижжя* (у-цзін), тобто п'ять книг, укладених Конфуцієм: І-цзін або Книга перемін, яка присвячена тлумаченню триграм і гексаграм, закономірностей відношення енергій інь та янь, а також правилами ворожіння; Ши-цзін або Книга пісень, до якої ввійшли 305 поетичних творів (ши), написаних в різні часи; Шу-цзін або Книга документів, яка увібрала в себе історичні перекази, реальні історії та легенди, офіційні документи, імператорські накази, повчання чиновникам, урядові постанови тощо, які охопили період від 2357 по 627 роки до РХ; Лі-цзи або Книга обрядів, яка описує придворні та шляхетні ритуали династії Чжоу; Чуньцю або Весни і осені, в якій описана історія царства Лу у 722-479 роках до РХ.

Кандидати на найвищі державні посади мали опанувати тринадцятикнижжя, до якого ввійшли три історичні книги (І-цзін або Книга перемін, Шу-цзін або Книга документів, Ши-цзін або Книга пісень), три книги, присвячені ритуалу, відомі під загальною назвою Сань-лі (Чжоу-лі або Ритуали Чжоу, Ї-лі або Церемонії та ритуали, Лі-цзи або Книга обрядів), три коментарі до Чуньцю (Цзо-чжуань або Коментар Цзо, Гун'ян-чжуань або Коментар Гун'яна, Гулян-чжуань або Коментар Гуляна), чотири інші твори (Лунь-юй або Бесіди і судження, в якій учні Конфуція записали його висловлювання та вчинки, і яка стала найбільш популярною книгою конфуціанства, Сяо-цзін або Канон синівської шанобливості, в якій викладені конфуціанські повчання щодо

відносин дітей до батьків, Ер'я, тобто словник конфуціанської термінології, трактат Мен-цзи). Оскільки конфуціанці намагалися просвітити весь народ, вони підготували скорочений варіант тринадцятикнижжя, відомий як чотирикнижжя, призначене для загальної просвіти народу. До нього ввійшли повний текст Лунь-юй, повний текст Мен-цзи і дві глави з Лі-цзи, які ввійшли у використання як окремі трактати під назвами Да-сюе і Чжун-юн.

Розвиток конфуціанства призвів до формування культури Конфуція та надмірної ідеалізації його ідей. В середовищі самих конфуціанців реакція на таке становище була неоднозначною. Цю проблему підсилював такий факт: в епоху Цінь, коли конфуціанці переслідувались, уряд знищував усі їхні тексти, а тому серед дослідників виникав сумнів у тому, чи ті тексти, які стали популярними в епоху Хань справді є автентичними, чи тільки переказами знищених конфуціанських текстів. Одні конфуціанці стверджували, що тексти, популяризовані в епоху Хань, є автентичними. Вони підтримували формування культури Конфуція та сприймали конфуціанство крізь призму Мен-цзи. Інші вважали, що автентичні тексти загинули, а те, що популяризується, є реставрацією втрачених книг. Вони заперечували культ Конфуція та сприймали конфуціанство крізь призму Сюнь-цзи. Оскільки державну підтримку в епоху Хань отримали перші, то в тринадцятикнижжя ввійшли тексти Мен-цзи, а тексти Сюнь-цзи туди не ввійшли.

Впродовж багатьох століть конфуціанці цікавилися питаннями організації суспільного та державного життя, розробкою добрих моделей державного управління, освітою і вихованням, але поза їхньою увагою залишалися питання метафізики, духовності тощо. На початку другого тисячоліття до Китаю активно проникав буддизм, який, хоч і набирав специфічних китайських рис, все ж залишався далеким від соціально-політичних питань, натомість пропонував свої відповіді на трансцендентні питання. Буддизм за понад півторитисячолітній розвиток в Індії сформував самобутню метафізику, якої не мало конфуціанство. Не будучи спроможним відповідати на питання, які ставило суспільство, конфуціанство програвало буддизму, а також даосизму, який мав, що сказати в цьому плані. Це дало поштовх для розвитку нових тем у рамках конфуціанства. Втім, незважаючи на напрацювання в царині метафізики, конфуціанство залишилось для китайців головним учителем життя, моралі, культури, історії, традицій і звичаїв.

Даосизм

Протилежністю до конфуціанства є позиція ще однієї школи китайської релігійно-філософської думки – дао-де-цзя або даосизму. Якщо конфуціанці пропонують певний сценарій активної діяльності, покликаної побудувати ідеальну державу та найкращу форму правління, то даоси зайняли позицію недіяльності. Даоси стверджують, що Дао найкраще керуватиме світом і людським життям, якщо йому ніхто не перешкоджатиме. Будь-яка активна діяльність не реалізовує Дао, а тільки перешкоджає йому діяти. Люди, які намагаються бути активними, постійно щось робити, навіть із найкращих міркувань, вірять, що вони приносять користь; насправді ж вони перешкоджають Дао управляти світом і замінюють добре управління Дао своїми недолугими діями. Така позиція була певною мірою реакцією на соціальні зміни: якщо публічна діяльність не приносила користі, то даоси вирішили зосередитися на власному духовному і фізичному здоров'ї, дозголітті та внутрішньому спокою.

Ян-Чжу (VI століття до РХ) був першим, хто висловив даоські ідеї. Він відхилив пропозиції політичної кар'єри, не накопичував матеріальних благ та намагався залишатися непомітним. Основною цінністю, на його думку, було життя. Якщо воно дане людині, то людина повинна його берегти. Високі статуси та статки вимагають великих зусиль для їх накопичення і збереження. Витрачаючи власну життєву енергію на здобуття статусів і статків, людина витрачає її надаремно. Зберігаючи спокій та безпристрасність, людина зберігає здоров'я тілесне і душевне, а тому її життя триває довше. Людина повинна поводитися так, щоби нічого не перешкоджало жити довго і щасливо.

Для ілюстрації його поглядів найкраще підходить приклад дерева, який часто використовували даосами. Якщо дерево виростає посеред дороги, то його зрубають, щоби воно не заважало. Якщо ж дерево виростає в лісі, але буде якісним і цінним, то його зрубають, щоби використати для потреб людини. Недоторканим залишатиметься тільки таке дерево, яке виростає там, де воно нікому не заважатиме, і якщо воно нікому не потрібне. Так само повинен поводитись мудрець: не порушувати закони і елементарні правила поведінки, оскільки за їх порушення людину покарають, але й намага-

тися бути якомога менше корисним для інших, бо чим кориснішим він буде для інших, тим швидше його використають і висмокчуть його життєву енергію. Це – принцип корисності некорисного. Корисним для людини є те, що є некорисним для його оточення. Ян-Чжу закликав пильнувати тільки життя. Після нього цінування життя стало основою даосизму.

Найвидатнішим мислителем даосизму був *Лао-цзи* (VI-V століть до РХ). Ім'я "Лао-цзи" означає "старий вчитель" або "стара дитина". Авторству Лао-цзи приписується трактат *Дао-де-цзін*. Для нього Дао – це абсолютно недефінітивний і неописаний принцип, якого неможливо виразити словами або дати йому якусь окреслення. Дао перебуває поза формами і властивостями, тобто поза матеріальним світом. Дао – це закон буття, відповідно до якого все виникає, існує, зникає, змінюється. Немає нічого, що би не виникало з Дао, і що би не існувало відповідно до нього.

Дао є не тільки законом всесвітнього буття, а й законом життя людини. Мудрецем є той, хто знає Дао, і намагається скоритися перед ним, не суперечить його законам. Мудрець повинен бути скромним, не накопичувати статуси і статки; він повинен відмовитись від амбіцій та дозволити Дао діяти в його житті. Якщо людина не втручатиметься в природні процеси, тоді Дао зможе вільно діяти і ніхто йому не перешкоджатиме. Коли ж керуватиме Дао, тоді всім буде краще, аніж при людському керівництві. Добрим правителем може бути тільки мудрець, тобто той, хто усвідомив корисність некорисного. Завданням правителя є не якась особлива активна діяльність, а вміння не перешкоджати природним процесам.

Третім великим даоським мислителем був *Чжуан-цзи* (369-286 роки до РХ). Він вчив, що в людині присутнє де, тобто відблеск Дао. Якщо людина дозволить йому діяти в собі, тоді вона буде щасливою. Якщо ж вона замінить де людськими поведінковими креатурами, то наразить себе на проблеми і нещастя. Великий птах пролітає величезні відстані, і це робить його щасливим. Малий птах не може пролетіти і кількох десятків метрів, але це теж робить його щасливим. Якщо великому пташу вкоротити лапи і крила, щоби він став схожим на малого, або малому натягнути лапи і крила, щоби він став схожим на великого, тоді обоє від цього страждатимуть. Так само й людина. Кожна людина має своє де, і воно робить її

щасливою. Якщо когось переробити під чужі стандарти, то це принесе лише нещастя. Принцип мудрого правителя Чжуан-ци називав управлінням через неуправління.

Отже, в центрі даосизму стоїть заклик до тихого і спокійного життя. Мудра людина робить те, що допомагає їй жити; вона не витрачає силу на другорядні речі, а береже життя. До даосизму приєдналась інь-янь-цзя, яка привнесла в нього ворожіння і астрологію. Також даосизм поєднався з народною релігійністю китайців, давши їй філософське осмислення. Сьогодні даосизм є сумою декількох релігійно-культурних комплексів: церемоніальний даосизм (вчення про вищі сили та способи їх вшанування), даоська магія, даоське ворожіння, внутрішня алхімія (пошук безсмертя штучними засобами), школа дії і відплати (вчення про те, що кожен людський вчинок несе за собою адекватні наслідки). Сьогодні даосизм є основою традиційної китайської релігійності, а його елементи проникають і в інші культури. Зокрема, в Європі і Америці можна помітити даоські магичні символи, популярним є фен-шуй, деякі люди цікавляться даоськими практиками.

Repetitio est mater studiorum

1. Індійська філософія виникла як спосіб трактування індуських релігійних писань. Індуси поділяють свої релігійні тексти на дві групи. До першої (шруті) належать Веди, тобто священні тексти. Вед є чотири: Ріг-Веда, Сама-Веда, Яджур-Веда, Атгарва-Веда. В кожній Веді містяться чотири частини чи рівні тексту: самгіти, брагмани, араньяки і упанішади.
2. До другої групи текстів (сміті) належать дгармашастри (збірники законів і норм поведінки), ітігаси (поетичні історії та балади, серед яких Магабгарата, Бгаґават-Ґіта, Рамаяна), пурани (розповіді і балади, які оповідають про створення всесвіту, додаткові творіння і відновлення світу, генеалогію богів і мудреців, створення людини та історії династій), веданґи (трактати з різних галузей науки), аґами (богословські трактати).
3. Індуський світогляд ґрунтується на монізмі, вченні про карму, нірвану, сансару, майю, і закликає людей усвідомити свою тотожність із Брагмою.
4. Індійська філософія представлена двома типами шкіл:

- астика, тобто ортодоксальні школи, які визнають авторитет Вед, і настака, тобто неортодоксальні школи, які заперечують авторитет Вед. До астики належать: веданта (індуське віровчення), міманса (обряд), санкхья (внутрішній світ людини), йога (практика звільнення), ньяя (логіка, епістемологія і теологія), вайшешика (вивчення природи).
5. Настака представлена трьома школами: чарвака-локаята (атеїзм, матеріалізм і гедонізм), джайнізм (очищення карми шляхом збереження життя) і буддизм (доктрина звільнення від страждань).
  6. Китайська філософія формувалась у період соціально-політичної кризи епохи Східної Чжоу. Китайські філософи ставили собі за ціль знайти правильне тлумачення Дао (Божу волю, принцип буття) та на ньому основану ідеальну модель держави. Причину проблем держави вони бачили у хибному розумінні і недотриманні Дао.
  7. Мо-цзя або школа моїстів пропагувала всезагальну любов. Якщо усі любитимуть усіх, тоді у світі не буде зла, а всі будуть щасливі.
  8. Мін-цзя заперечувала абсолютну істину. Істинним є те, що вигідне. Ін-янь-цзя осмислювала традиційні китайські ворожіння і астрологію.
  9. Фа-цзя або школа легістів пропагувала строге дотримання законів, відмову від традицій і звичаїв, абсолютну владу правителів і диктатуру.
  10. Послідовники жу-цзя або конфуціанці закликали відродити традиції Західної Чжоу, в яких бачили запоруку успішної держави і щастя народу. Вчення цієї школи розробляли Конфуцій, Мен-цзи, Сюнь-цзи, Дун-Чжуншу. Виховання є необхідним засобом, який робить людей добрими.
  11. Дао-де-цзя або даосизм – це релігійно-філософська школа, яка закликала не перешкоджати Дао діяти у світі та відмовитись від гіперактивності.

Завдання для семінарського і практичного заняття

- Шруті: Ріг-Веда, Сама-Веда, Яджур-Веда і Атгарва-Веда.
- Рівні тексту Вед: самгіти, брагмани, араньяки та упанішади.
- Сморіті: дгармашастри, ітігаси, пурани, веданти і агами.
- Моральне вчення Магабгарати, Бгаґават-Гіти і Рамаїани.

- Індуський світогляд: монізм, Брагма, карма, нірвана.
- Відмінності астики і настики.
- Основні ідеї веданти. Способи осмислення монізму.
- Адвайта-веданта Шанкари: особливості доктрини.
- Вішишта-адвайта або поміркований монізм Рамануджі.
- Двайта-веданта, двайта-адвайта і шуддга-адвайта.
- Рамакрішна Парамагамса і його діяльність.
- Міманса: обґрунтувати дотримання релігійних обрядів.
- Аналіз способів пізнання філософів школи міманса.
- Санкґья: практиці та пуруша. Внутрішній світ людини.
- Йога: практики досягнення спасіння.
- Ньяя та індійська логіка. Умовивід в школі ньяя.
- Вайшешика і осмислення природи в індійській філософії.
- Чарвака-локаята: атеїзм, емпіризм і гедонізм.
- Джайнізм: історія, віровчення і моральний кодекс.
- Обітничі агімса, сатья, астея, брагмачарья, апаріграга.
- Відмінності шветамбарів і дігамбарів.
- Буддизм: історія, віровчення і моральний кодекс.
- Сіддгартга Гаутама Шакьямуні і благородні істини.
- Напрями буддизму: тєравада, магаяна і варджраяна.
- Трипітака: Віная-пітака, Суттанта-пітака, Абгідгамма-пітака.
- Специфіка зародження китайської філософії. "Сто шкіл".
- Основні мотиви китайської філософії. Дао.
- Мо-цзя або школа моїстів і принцип всезагальної любові.
- Мін-цзя і релятивізація істини. Вчення Ден-Сі та Хуей-Ші.
- Ін-янь-цзя і традиційне китайське ворожіння.
- Фа-цзя: принципи верховенства закону і диктатура.
- Жу-цзя або конфуціанство: історія, вчення, перспективи.
- Мислителі конфуціанства: Конфуцій, Мен-цзи, Сюнь-цзи.
- Вчення Конфуція про цінність ритуалів і виправлення імен.
- Конфуціанство епохи династії Хань. П'ятикнижжя.
- Даосизм: історія, вчення, розвиток і перспективи.
- Принципи корисності некорисного і неперешкоджання Дао.

Література, джерела, базові тексти

- Bechert, Heinz; Gombrich, Richard. *Der Buddhismus: Geschichte und Gegenwart*. München: Beck, 2002.
- Brück, Michael von. *Einführung in den Buddhismus*. Frankfurt, Leipzig: Verlag der Weltreligionen. 2007.

- Chattopadhyaya, Debiprasad. *Indische Philosophie*. Berlin: Akademie Verlag, 1978.
- Conze, Edward. *Der Buddhismus: Wesen und Entwicklung*. Stuttgart: Kohlhammer, 1995.
- Dragonetti, Carmen. *Essays on Indian philosophy in comparative perspective*. Hildesheim: Olms, 2009.
- Essler, Wilhelm K.; Mamat, Ulrich. *Die Philosophie des Buddhismus*. Wissenschaftliche Buchgesellschaft, 2005.
- Frauwallner, Erich. *Geschichte der indischen Philosophie*. Salzburg: Otto Müller, 1953-56.
- Freiburger, Oliver; Kleine, Christoph. *Buddhismus. Handbuch und kritische Einführung*. Göttingen: Vandenhoeck & Ruprecht, 2011.
- Glasenapp, Helmuth von. *Die Philosophie der Inder*. Stuttgart: Kröner, 1949.
- Granet, Marcel. *Das chinesische Denken*. München: Piper, 1963.
- Hiriyanna, Mysore. *Essentials of Indian Philosophy*. Motilal Banarsidas, 1995.
- Lorenz, Kuno. *Indische Denker*. München: Beck, 1998.
- Norden, Bryan W. van. *Introduction to Classical Chinese Philosophy*. Indianapolis: Hackett Publishing, 2011.
- Pfister, Hansjörg. *Philosophische Einführung in den frühen Buddhismus*. Bötzingen: Verlag Reith & Pfister, 2004.
- Reichle, Verena. *Die Grundgedanken des Buddhismus*. Frankfurt: Fischer, 2003.
- Rošker, Jana S. *Searching for the Way: Theory of Knowledge in Pre-modern and Modern Chinese Philosophy*. Hong Kong Chinese University Press, 2008.
- Schmidt-Glintzer, Helwig. *Die Reden des Buddha*. München: Beck, 2005.
- Schumann, Hans W. *Der historische Buddha – Leben und Lehre des Gotama*. Kreuzlingen, München: Hugendubel, 2004.
- Schumann, Hans W. *Handbuch Buddhismus: Die zentralen Lehren – Ursprung und Gegenwart*. München: Diederichs, 2000.
- Sterckx, Roel. *Chinese Thought. From Confucius to Cook Ding*. London: Penguin, 2019.
- Sterckx, Roel. *Ways of Heaven. An Introduction to Chinese Thought*. New York: Basic Books, 2019.
- Zimmer, Heinrich. *Philosophie und Religion Indiens*. Frankfurt am Main: Suhrkamp, 1973.
- Zotz, Volker. *Geschichte der buddhistischen Philosophie*. Reinbek bei Hamburg: Rowohlt, 1996.

ТЕМА 8. ФІЛОСОФІЯ БЛИЗЬКОГО СХОДУ

Визначення

Близький Схід – це колыска древньої цивілізації, культури та освіти. Ця частина світу є батьківщиною численних самобутніх цивілізацій: єгиптян, юдеїв, шумерів, аккадців, асирійців, вавилонян, халдеїв, персів, арабів та інших. Кожна з них сформувала власні світогляд і філософську позицію. Філософські надбання цих народів не завжди можна зустріти на сторінках підручників із філософії. Здебільшого, філософія цивілізованих народів Близького Сходу була нерозривно пов'язана з релігією, а тому їй значно більша увага присвячена в релігієзнавстві чи культурології. Проте, в останні десятиліття з'являється все більше досліджень єгипетської філософії, перської філософії, шумерсько-вавилонської філософії та інших. Першою проблемою, з якою зустрічаються вчені впродовж роботи над дослідженням цих тем є невелика кількість записаних джерел (найважливіші знання мудреці давніх цивілізацій зазвичай передавали усно) і величезний часовий проміжок, який розділяє ці культури і їхніх сучасних дослідників. Однак, зацікавлення цими темами обов'язково дасть плоди.

Втім, не всі філософські традиції Близького Сходу канули в минуле. Добре відомими є мусульмансько-арабська та юдейська філософські традиції. Ці традиції збереглися передовсім тому, що іслам і юдаїзм не переривали свого існування від свого виникнення до сьогодні. Мусульманська філософська традиція почала своє формування з моменту виникнення ісламу. Проповідь Пророка Мугаммеда та культурні впливи Античності, які потрапили до мусульманського світу від християн, дали початок філософському дискурсу в мусульманському світі. Найбільш активний період мусульманської філософії тривав у перші століття існування ісламу, тобто тоді, коли іслам формував свою філософсько-богословську традицію. В цей час сформувались головні напрями мусульманської філософсько-богословської думки: калам, фальсафа, ішракізм. Філософсько-богословську традицію ісламу називають також арабською філософією. Незважаючи на те, що багато філософів цієї традиції не були арабами, ця назва правильна, оскільки всі вони писали арабською. Цією

мовою написаний Коран, а тому арабська стала мовою спілкування мусульманської інтелігенції.

Друга філософська традиція Близького Сходу сформувалась в юдаїзмі в період його зіткнення з античною і середньовічною культурою. Розселення євреїв в різних частинах імперій Олександра і Риму дали можливість їм увійти в тісний контакт із культурними надбаннями цієї культури. Так, школи єврейської філософії виникли на площині зустрічі Біблії та західної філософії. Зважаючи на вплив античної і середньовічної думки на філософські традиції ісламу і юдаїзму, можна стверджувати, що вони ближчі до західної філософії, а не до філософських традицій Далекого Сходу.

Калам

Арабський термін "калам" означає "слово". В ранньому ісламі цей термін використовувався як один із синонімів Корану, тобто каламом називали Коран у тому сенсі, що Коран є словом Божим. Згодом калам почали використовувати для окреслення тих мусульманських мислителів, для яких найвищим авторитетом є Коран, і зусилля яких скеровані на раціональне обґрунтування істин Корану. Мислителів, які належать до каламу, називають мутакалімами. Калам представлений трьома школами. Кожна з яких має власні особливості:

- *Мутазиліти* – це найбільша школа каламу. Її фундаторами були Васил ібн-Ата (699-748) та Амр ібн-Убайд (699-761). Основна увага послідовників цієї школи була прикута до п'яти тез, аналізуючи та відстоюючи які, мутазиліти намагалися розтлумачити догми ісламу та надати їм раціональне роз'яснення:
  - Перша теза, про яку мислили мутазиліти – це таухід, тобто віра в Єдиного Бога. Таухід є основною істиною віри для мусульман, визнання якої є необхідною передумовою для прийняття ісламу. Мутазиліти шукали аргументи для доведення таухіду, а також доводили, що Аллаг абсолютно трансцендентний. Мусульмани вважають, що Коран є іманентною стороною чи вираженням трансцендентного Аллага, а тому він не створений. Мутазилітам таке вчення видавалося порушенням таухіду. Вони стверджували, що Коран сотворений. Дискусія про не-

сотвореність Корану була однією з найактивніших дискусій в мусульманській думці.

- Другою тезою мутазилітів є Божественна справедливість: Аллаг абсолютно справедливий; він нагороджує за добро і карає за зло. Для того, щоби могла реалізуватися Божественна справедливість, людина повинна мати можливість самостійно нести відповідальність за свої вчинки. Інакше, Бог не міг би реалізувати справедливість, нагороджуючи за добро і караючи за зло. Нести моральну відповідальність людина може тільки тоді, коли вона володітиме свободою. Тому мутазиліти відстоювали вчення про свободну волю людини.
- Третя теза каламу – це відплата в потойбічному світі. Мусульмани, як і послідовники інших релігій, переконані, що після смерті людина отримує нагороду або покарання за свої вчинки, здійснені в земному житті. Мутазиліти обґрунтовували вчення про відплату на основі переконання в абсолютній справедливості Бога.
- В моральних поглядах мутазиліти відзначалися поблагливістю. Мусульмани вважають, що мусульманина, який скоїв важкий гріх, потрібно вважати таким, що покинув спільноту, тобто відійшов від ісламу. Мутазиліти переконували, що навіть грішника, допоки він не зрікся віри, не можна виключати зі спільноти. Якщо хтось згрішив, він перебуває у проміжній ситуації, тобто не є ані мусульманином, ані невірним.
- Мутазиліти переконані, що неможливо бути духовно і морально добрим, перебуваючи в грішному середовищі. Більшість спокус походить від оточення. В досконалому середовищі легше залишатися святим, ніж серед грішників. Мутазиліти закликали дбати про моральну і духовну досконалість середовища.

У IX столітті мутазиліти стали однією з найбільших шкіл мусульманської думки. Незважаючи на те, що вони основували свої погляди виключно на Корані та намагалися обґрунтувати його істинність, їхні аргументи вийшли поза межі ортодоксального ісламу, а тому сприймалися за ересь.

- *Ашарити* були другим напрямом каламу. Засновником цієї школи був Абуль-Гасан Алі ібн-Ісмаїл аль-Ашарі (873-936). Аль-Ашарі та його послідовники займали середню позицію між ортодоксальним ісламом та мутазилітами, намагаючись

примирити їхні позиції. Вони були переконані, що насправді між цими поглядами немає відмінностей; богослови обох шкіл висловлюють одне і те ж, тільки різними словами.

- Якщо ортодоксальні богослови робили наголос на вірі, а мутазиліти на розумі, то ашарити стверджували, що релігія не можлива ні без розуму, ні без віри. Якщо для пізнання істини достатньо було б тільки розуму, то непотрібними були би Коран, пророки і релігія.
- Ортодоксальні богослови всі атрибути Бога, описані в Корані, сприймали буквально, а мутазиліти стверджували, що Бог немає жодних атрибутів, а ті описи атрибутів, які містяться в Корані, є тільки метафорами. Ашарити, натомість, вважали, що Аллаг повністю трансцендентний, а тому немає атрибутів, які б виражали його сутність; однак, ті його атрибути, які описані в Корані, є не метафорами, а зовнішніми вираженнями. Отже, Аллаг не має атрибутів у своїй сутності, але набирає їх у процесі вираження.
- Третє дискусійне питання стосувалося Корану. Ортодоксальні богослови стверджували, що Коран несотворений, а мутазиліти вважали, що Коран сотворений. Ашарити вчили, що зміст Корану нестворений і виражає істину Аллага, але всі його матеріальні аспекти (текст, слова, мова) сотворені.
- Ще одним питанням, яке було темою дискусії в тогочасній мусульманській філософії, було відношення Бога і світу. Мутазиліти вважали, що Бог дав початок світу, а всі інші процеси регулюються причинно-наслідковими зв'язками. Бог не вникає у світлові процеси. Представники фальсафи, натомість, вважали, що світ еманує з Бога, а тому не є самостійним буттям, а тільки частиною Бога. Ашарити критикували обидві позиції, оскільки вважали, що кожна з цих позицій не допускає визнання людської свободи.
- Важливу роль в мусульманській думці відіграв *аль-Газалі* (1058-1111). Він народився в родині суфіїв (мусульманських містиків), добре опанував грецьку філософію і мусульманське богослов'я, належав до ашаритського каламу. Інтелектуальні пошуки аль-Газалі привели його до розчарування у філософії. Він прийшов до висновку, що філософія не зможе привести людину до пізнання істини, а тільки заплутує її. В текстах давніх філософів він бачив

тільки суперечності. Тому аль-Газалі закликав відмовитись від філософії, а зосередитись на вірі і містиці. Позиція аль-Газалі мала великий вплив на мусульманську думку і налаштувала її проти філософської традиції. Саме тому філософія у мусульманському середовищі не досягла таких успіхів, як у Європі, Індії чи Китаї.

- *Матурадити* були третім напрямом каламу. Його засновником був Абу Мансур аль-Матуриді (870-944). Ця богословська школа мала чисельних прихильників в Османській імперії, а згодом і серед мусульман Індії. Якщо ашарити намагалися зайняти середню позицію між мутазилітами і ортодоксами, то матударити в більшості дискусійних питань критикували мутазилітів. В питанні про атрибуту Бога, матударити стверджували, що вони не можуть бути обґрунтовані та осмислені людським розумом. Бог є таким, яким він хоче бути, і робить те, що він хоче робити. Немає жодних критеріїв оцінювання діянь Божих. Якщо би існували такі критерії, то це означає, що вони були б вищими і незалежними від Бога. Насправді ж ніщо не перевищує Бога, і все походить від нього. Навіть добро, яке чинить Бог, є добром не тому, що Бог діє в якихось моральних межах, а тому що це чинить Бог. Божі дії є добрим, тому що їх чинить Бог. Що би Бог не зробив, воно буде добре тільки тому, що він це зробив. Дії всіх інших істот потрібно оцінювати не у співставленні з якимось абстрактним критерієм добра, а з діями і волею Бога. В питанні про свободу волі матурадити стояли на позиції, що людина, хоч і може самостійно ухвалювати рішення про власні вчинки, все ж втілює їх тільки з Божою допомогою, а тому її свобода обмежена волею Божою.

Східна фальсафа

Перші століття існування ісламу характеризувалися активними пошуками шляхів адекватного вираження віровчення. Іслам поширювався по всьому Близькому Сході і контактував із сусідніми цивілізаціями. Одним із великих культурних здобутків людства, з яким зустрівся іслам, була антична філософія, яка проникала в мусульманський світ із сусідніх християнських країн. Численні мусульманські мислителі за-

хопилися античною філософією та взялися розвивати її в межах ісламу. Результатом нащеплення античної філософії на ґрунт ісламу була фальсафа – ще один напрям мусульманської думки. Слово "фальсафа" перекладають як "філософія", однак цим терміном прийнято називати не всю філософсько-богословську думку ісламу, а тільки ту, яка була тісно пов'язана з античною філософією. Фальсафа – це спроба адаптувати надбання античної філософії до доктрини ісламу. Фальсафа розвивалась у двох напрямках. Представники одного діяли у східних регіонах Халіфату, а представники іншого в Андалузії (сучасна Іспанія). Найбільший вплив на обидва напрями фальсафи мав Арістотель. Представники фальсафи презентували себе не творцями нового типу філософії, а лише коментаторами Арістотеля. Незважаючи на декларації представників фальсафи, їхня філософія не була продовженням традиції Арістотеля, оскільки вони тлумачили його ідеї у світлі неоплатонізму. Отож, фальсафа була синтезом арістотелізму і неоплатонізму на ґрунті ісламу.

- Першим представником фальсафи був *аль-Кінді* (бл.801-873), якого в Європі називали латинізованим іменем Alkindus. В Багдаді він заснував свою філософську школу, заслугою якої були переклади творів античних філософів арабською. Аль-Кінді та його учні багато працювали над перекладами, намагаючись поєднати Коран, арістотелізм і неоплатонізм. Арістотелеве вчення про трансцендентність Бога та неоплатонівське вчення про еманяцію суперечили одне одному, але аль-Кінді знайшов спосіб їх поєднання. Він перейняв вчення неоплатоніків про те, що світ є еманяційне розгортання кожної наступної субстанції з попередньої, але вніс у це вчення одну деталь: друга субстанція не виливається з першої, а створена нею *ex nihilo*.
- *Аль-Фарабі* (872-950/951), якого в середньовічній Європі називали іменем Alfarabius, працював у Дамаску. Підкреслюючи його зв'язок із Арістотелем, середньовічні європейські філософи називали його іменем "magister secundus" (другий учитель), тобто другим після Арістотеля.
  - Першим питанням, якому аль-Фарабі присвятив свою увагу, було розрізнення сутності та існування. Ці дві категорії не тотожні. Це означає, що сутність та існування не обов'язково пов'язані між собою. Для того, щоби якась сутність реалізувалася в речі, потрібно, аби хтось надав їй

існування. Напр., сутність столу присутня в розумі майстра навіть тоді, коли стіл ще не виготовлений. Коли майстер виготовляє стіл, то надає сутності, яка присутня в його розумі, існування. Якщо би сутність та існування були нерозривними, то всі речі були б вічними. Цими міркуваннями аль-Фарабі доводив буття Бога як творця усього сущого, тобто особи, яка надала існування сутностям. Це вчення аль-Фарабі мало великий вплив не тільки на фальсафу, а й на європейську філософію.

- Арістотелеве вчення про Абсолют як нерухомий двигун і першопричину всього сущого вплинуло на вчення аль-Фарабі. Під впливом неоплатонізму аль-Фарабі вчив про еманацию та єрархію інтелектів. З першого інтелекту еманує другий інтелект, а з нього – третій. Однак, як і аль-Кінді, аль-Фарабі чітко відрізняв перший інтелект від трансцендентного Абсолюту. Еманация простежується на рівнях інтелектів, починаючи з першого. Але перший інтелект не впливає з Абсолюту, а сотворений ним. Таких етапів еманации аль-Фарабі нараховував десять. Число "десять" символічне для пітагорійців і платоніків. Аль-Фарабі за допомогою десяти рівнів еманации намагався пояснити наявність множинності. Кожен рівень сущого є тріадою інтелекту, духа і сфери буття. Десятий і найнижчий інтелект є водночас Вселенським Адамом, тобто уособленою людською сутністю.
- Мусульманські філософи переймали Арістотелевий поділ розуму на активний, тобто той, який пізнає речі і створює знання, та пасивний, тобто той, який зберігає знання і застосовує їх на практиці. Для аль-Фарабі пасивний розум є індивідуальним розумом кожної окремої людини. Активний розум спільний для всіх людей і знаходиться на рівні всезагальної людської сутності.
- За аналогією до своєї онтології аль-Фарабі сформував власну політичну систему. Він поділяв міста і країни на благочестиві і недосконалі. У благочестивих містах керують царі-філософи і священники.
- *Ібн-Сіна* або *Avicenna* (980-1037) був лікарем і філософом.
  - Авіценна не допускав розрізнення між необхідним і випадковим буттям. Для його попередників – аль-Кінді і аль-Фарабі – Бог є необхідним буттям, тобто такою істотою, яка завжди була, є і буде, оскільки Бог не може не

бути, адже ж сутністю його істоти є існування. Світ з усім різноманіттям його речей не мусить бути. Світ є тому, що Бог надав істотам світу атрибут існування. Авіценна, натомість, стверджував, що оскільки світ сотворений Богом, а в Богові атрибути неможливо відрізнити від його істоти, то й творчий атрибут належить до істоти Бога. Якщо Бог є творцем за своєю сутністю, то це означає, що він не міг не творити. Отже, світ мусить існувати завжди, або іншими словами, світ, як і Бог, є необхідним буттям.

- Першим актом творіння було самоусвідомлення Бога. Бог не може залишатися у незнанні. Щоби пізнавати, потрібно володіти розумом; тобто пізнання є актуалізацією розуму. Як тільки Бог почав пізнавати себе, він актуалізував свій розум. Так поряд із Абсолютом з'явилася ще одна дійсність – Інтелект. Однак, Інтелект не є чимось окремим від Бога, він є тільки першим вираженням Бога. Будь-який розум містить у собі думки, в іншому випадку він не є розумом. Божий Інтелект також містить у собі думки. Авіценна розрізняв Інтелект сам у собі, як принцип, та Інтелект як набір думок, і називав їх Першим Інтелектом і Другим Інтелектом.
- Другий Інтелект народжує Душу, яка у своїй сутності є імпульсом для реалізації задумів Інтелекту. Реалізацією цих імпульсів є відповідна сфера буття. Усвідомлення цієї реалізації створює Третій Інтелект, який у свою чергу породжує Душу і сферу свого буття. Так з'являються десятки Інтелектів. Концепцію десяти Інтелектів Авіценна перейняв від аль-Фарабі, але її удосконалив і роз'яснив у значно яснішій формі. Це вчення розквітло у колі послідовників Авіценни в Азії, але зазнало нищівної критики зі сторони Аверроеса.
- Кожен наступний рівень Інтелекту втрачає свої творчі задатки. Десятий Інтелект уже не спроможний давати існування нічому іншому. Кожен із Інтелектів Авіценни, в тому числі і десятий, як і в аль-Фарабі, є активним розумом, який творить знання. Емануючи, кожен Інтелект нижчого рівня має все меншу здатність утворення знань. Те, що еманує з Десятого Інтелекту, вже не можливо назвати буттям. Це – тільки тіні буття. Воно розсипається у множинності. Більш досконалі прояви Десятого Інтелекту є людськими душами, а менш

досконалі – матеріальними речами. Людські душі не створюють знань, а тільки партиципують у Десятому Інтелекті. Тому кожен Інтелект є активним розумом, а людський розум є пасивним, тобто здатним тільки до ретрансляції змістів активного розуму.

- Людський розум неспроможний абстрагуватися від матеріальних речей. Піднятися понад матеріальну сферу людський розум може тільки завдяки особливому проблемі вищих Інтелектів. Це можливо тільки в містичному одкровенні. Авіценна вважав, що найвищим проблемі вищих сфер буття є пророцтво. Тому пророки відкривають істину, яку звичайний розум досягнути не може.

Андалузька фальсафа

Другим географічним ареалом розвитку і поширення фальсафи був Піренейський (Іберійський) півострів, тобто сучасна Іспанія. Фальсафу, яка розвивалась у цій частині світу, прийнято називати андалузькою.

- Першим значним представником андалузької фальсафи був *Ібн-Масарра* (883-931), вчення якого було ще однією спробою впровадження неоплатонізму і гностицизму в ісламській думці. Ібн-Масарра, традиційно для мусульманських мислителів, підкреслював трансцендентність Бога. Його творінням є перша матерія. Під поняттям "перша матерія" Ібн-Масарра розумів не Арістотелеву *materia prima*, і не Платинове Єдине. У філософії Арістотеля перша матерія – це складник речі, носій форми. Для Ібн-Масарри перша матерія – це неокреслене начало всього сущого. Але перша матерія не є неокреслюваною в сенсі Єдиного Платина. Атрибут трансцендентності належить Богові, а перша матерія є його творінням. З першої матерії, як зачатку всього сущого, еманує Інтелект, який її окреслює, тобто є її конкретизацією і реалізацією. З Інтелекту еманує Світова Душа, в якій містяться принципи буття речей. З Душі еманує друга матерія – тобто спільний для всіх речей субстрат. Філософія Ібн-Масарри була лише специфічною інтерпретацією неоплатонізму і гностицизму. З позиції ортодоксального ісламу вона виглядала ерессю, за яку її ніщівно критикували мусульманські богослови. Як і гности-

ки, послідовники ібн-Масарри викладали свою доктрину як езотеричне вчення, недоступне широкому загалу; для його осягнення потрібне втаємничення.

- *Ібн-Газм* (994-1064) був найбільшим популяризатором платонізму в мусульманському культурному середовищі. Він перейняв від Платона теорію андрогінів, відповідно до якої люди первісно поєднували в собі обидві статі, тобто були андрогінами. В певний момент людина розділилася, і відтоді вона завжди шукає свою другу половинку. Тільки тоді, коли вона її знайде, осягає щастя. Кохання, на думку ібн-Газма, – це відчуття, яке виникає, коли людина знаходить свою половинку і відчуває до неї природний потяг і прагнення відновити первісну єдність. Ібн-Газм вважав, що андрогінність притаманна душам, а в тіла люди пот-рапили тоді, коли вже були розділеними. Тому люди прагнуть відновити передовсім духовну єдність, а не фізичну. Ібн-Газм прославився перш за все як перший, принаймні в ісламському світі, історик релігії, який здійснив масштабну спробу класифікувати релігії світу та визначити критерій для їх аналізу. Мислитель ділив людей на невіруючих, які не зуміли знайти Бога, і віруючих, яких філософ поділяв на монотеїстів і політеїстів. Серед монотеїстів він виділяв тих, які володіють книгою повного Божественного одкровення, і тих, хто її втратив. Так, мусульмани – це монотеїсти, які володіють книгою одкровення, і це дає їм право вважатися найдосконалішою релігією.
- *Ібн-Туфайль* (бл.1110-1185) виклав свої філософські погляди у романі "Хайя ібн-Якзана", назва якого означає "Живий, син того, хто чуває". В цьому романі він розповідав про населення одного острова, яке складається зі звичайних пересічних людей. Серед них виділялися дві особи: чоловік Саламан і жінка Абсаль. Саламан відзначався практичним розумом і став політичним і релігійним правителем, який усіляко намагався зробити людей бодай трохи кращими. Абсаль відзначалась схильністю до містики і заглиблення в себе. Вона різко відрізнялася від населення острова, через що її незлюбили настільки, що їй довелося переселитися на інший острів. На острові, на який переселилася Абсаль, жив тільки один чоловік – Хайя ібн-Якзана, містик, який з'явився дивовижним чином, і все життя провів поза соціумом, тобто був самітником. Хайя досягнув містичного кон-

такту з Активним Інтелектом, від якого перейняв мудрість. Коли Хайя і Абсаль зблизилися, вона розповіла йому про населення острова, на якому вона жила досі, і про те, що ці люди далекі від повноти істини. Хайя запалився бажанням допомогти мешканцям острова. Вони приплили на острів, де спершу їх урочисто зустріли. Однак, коли Хайя і Абсаль почали розповідати про істину, народ, який не бажав відмовлятися від звичного способу життя, їх зненавидів. Вони мусли повернутися на свій незаселений острів, на якому продовжили самотницьке життя. Роман ібн-Туфайля розкриває непримиренність натовпу та істини. Містик та справжній філософ завжди самотній; натовп його не розуміє, бо живе іншими цінностями.

- Видатним представником андалузької фальсафи був *ібн-Рушд* (1126-1198), відомий як Averroes.
  - Він вважав, що в Корані можна виділити різні пласти тлумачення: буквальний і алегоричний. Буквальний зміст доступний кожному, і на ньому ґрунтується народна побожність. Осягнення алегоричного змісту вимагає неабияких інтелектуальних зусиль, на які здатен не кожен. Це вчення прийнято називати теорією подвійної істини. Філософія і релігія відрізняються між собою, але не за змістом, а за рівнем заглиблення.
  - Друге завдання, яке ставив перед собою Аверроес, було тлумачення творів Арістотеля. В цій діяльності він був найстараннішим серед усіх мусульманських мислителів. Аверроес написав коментарі на величезну кількість Арістотелевих трактатів. Християнські середньовічні мислителі мали звичку називати Арістотеля Філософом (з великої літери), а Аверроеса називали Коментатором. Навіть не вказуючи їхніх імен, усі розуміли, що Філософ – це Арістотель, а Коментатор – це Аверроес. Аверроес вважав, що Арістотель був настільки геніальний, що після нього у філософії вже неможливо сказати щось нове; філософи можуть тільки коментувати Арістотеля. Він прагнув очистити арістотелізм від платонізму. Ґрунтуючись на цій позиції, він критикував Авіценну та інших мусульманських філософів.
  - Суттєвим кроком Аверроеса, який віддаляв його від Авіценни та східної фальсафи і наближав до Арістотеля, було трактування поняття активного інтелекту. В

Авіценни активний інтелект є сферою буття, котра перевершує матеріальний і людський світ, і яка є джерелом форм усього суцього. Авіценна виходив із того, що матерія для свого упорядкування потребує форм іззовні. Ця ідея ближча до філософії Платона, аніж Арістотеля. Аверроес, натомість, будучи вірним арістотеліком стверджував, що матерія потенційно містить у собі форми, і реалізовує їх, скеровуючись до Абсолюту. Відповідно, активний інтелект, як джерело форм, у філософії Аверроеса не потрібен. Для Аверроеса активний інтелект – це не щось, що перевершує людину, а один із аспектів індивідуального людського розуму. Він не над людиною, а в людині.

- Аверроес висловлював низку єретичних з точки зору ісламу ідей. Зокрема, він вважав, що матерія вічна, а творення світу є не одноразовим актом, а вічним процесом. Кожна людська душа є смертною, а безсмертя є рисою людства на загал.

Якщо ідеї Авіценни розквітли в мусульманській Азії, то ідеї Аверроеса канули в забуття. Навіть його твори в арабських оригіналах майже не збереглися. Трактати Аверроеса врятували євреї, які мали на Піренейському півострові розгалужену діаспору. Саме євреї, перекладаючи та переписуючи твори Аверроеса, донесли їх до західноєвропейських середньовічних філософів, серед яких Аверроес мав колосальний вплив. Цей вплив був двояким: з одного боку, з'явилися латинські аверроїсти, які перейняли від Аверроеса його єретичні ідеї та намагалися (хоч і невдало) їх розвинути; з іншого боку, твори Аверроеса настільки привабили увагу християнських філософів до доробку Арістотеля, що у зрілому середньовіччі арістотелізм став основою, формою і мовою філософії та богослов'я.

Ішракізм Сухраварді

У XII столітті на Сході мусульманського світу спостерігався спалах містики і гностицизму. Це відбулось завдяки видатному ісламському філософу і містику на ім'я *Ягья Сухраварді* (1155-1191), якого іменували титулом Шейх аль-Ішрак (Учитель Осаяння). Сухраварді був персом, і досягненням його містики було намагання вживити в іслам зороастрійську

містику світла. Сухраварді стверджував, що він не формує нового вчення, а продовжує думки, які відвічно висловлювали древні мудреці. Своїми попередниками Сухраварді вважав Гермеса Трісмегістоса, Заратустру і Платона. Філософ вважав, що в давнину існувало товариство мудреців, яке провадив сам Аллаг, і які знали істину. Своїх послідовників Сухраварді закликав вивчати калам і фальсафу, але тільки як передумову пізнання справжньої істини. Містичне осяяння може досягнути тільки освічена людина, а калам і фальсафа є добрими засобами тренування розуму. Однак, коли людина переноситься на вищий, містичний рівень пізнання, вона повинна відкинути раціональні спекуляції і беззмістовні суперечки калама й фальсафи як пусте водопілля слів. Тому і калам, і фальсафа були для Сухраварді лишень преамбулою до містики.

Центральним поняттям учення Сухраварді є *ішрак* (осяяння). Поняття "ішрак" у філософії Сухраварді отримали три значення. По-перше, ішрак – це осяяння розуму вищою істиною. Як матеріальні речі постають перед розумом як феномен, так і вищі істини відкриваються йому як ішрак. По-друге, ішраком або ішракізмом називають напрям містичної філософії, заснований Сухраварді. По-третє, ішраком сам Сухраварді називав товариство древніх мудреців, носіїв вищої істини. В одному тексті Сухраварді описував свою зустріч із Арістотелем. Очевидно, що ця зустріч вигадана. Арістотель, який спілкувався зі Сухраварді, був платонізованим персонажем, зрештою у східній мусульманській філософії Арістотель був платоніком. Давши характеристику ідей різних філософів, Арістотель закликав Сухраварді заглибитись у себе і пізнати істину. Те, що Сухраварді побачив у собі, стало темою його містики. Заглибившись у себе, Сухраварді осягнув ішрак (осяяння). Він ототожнював Бога з Найвищим Світлом.

З Найвищого Світла еманує перший ангел, якого Сухраварді називав новоперською мовою Багман, що відповідає авестійському слову Вогу-Мана, що означає "Блага думка". Зороастрійці цим словом називали першого серед Амеша-Спента, тобто перше вираження Ормузда. Відносини між Найвищим Світлом і Багманом будувалися за моделлю отець-син, сяяння-споглядання, істина-знання. Отже, Найвище Світло є першим рівнем еманацийної системи буття, а Багман – другим. З Багмана еманує третій рівень буття – ангели. Сухраварді ототожнював ангелів із небесними світилами, і давав їм імена, які мали в

більшості зороастрійське походження. Серед цих ангелів особливе місце займає ангел людства Джабраїл. Найвище Світло і Багман перевищують світ, але сфера ангелів уже є частиною світу. Сухраварді виділяв чотири рівні світу: джабатур – світ ангелів і чистих інтелектів; алам аль-мітгаль – світ образів; ма-лакут – світ небесних і людських душ; мульк – світ темряви. Крайньою точкою еманації є темрява – барзах. В її тлумаченні Сухраварді більше схилився до зороастризму, ніж неоплатонізму. В неоплатонізмі темрява і небуття є вичерпуванням світла Єдиного. Іншими словами, темрява не є самостійним буттям. В зороастризмі темрява, персоніфікована в постаті Арімана, є одним із двох начал світу. В уявленнях Сухраварді барзах має онтологічний статус; він є абсолютним злом. Матерія виникає на межі зіткнення образів (алам аль-мітгаль) із барзах. Людина, на думку Сухраварді, як і в платонізмі, є заблуканою душею. Людська душа, звабившись темрявою, відійшла від світла, втім не втратила шанс схаменутися і повернутися назад. У містичній філософії Сухраварді еkleктично поєдналися іслам, зороастризм, ідеї східної фальсафи, неоплатонізм, гностицизм і маніхейство. Ішракізм з упевненістю можна назвати високоінтелектуальною формою відродження гностицизму в рамках ісламу. Після смерті Сухраварді його учні і послідовники продовжили його вчення, організувавши орден, який не завжди існував легально. Сухраварді зумів зберегти свій вплив на містичні напрями ісламу аж до сьогодні.

Єврейська філософія

Ще одним ареалом поширення філософії було єврейське культурне середовище. Євреї створили величезну і неймовірно багату духовну традицію, в центрі якої стояла цінність книги. Єврейські священні писання, багата коментаторська філософія, "література мудрості" тощо підносять єврейську культуру до рівня однієї з найбільших культурних надбань людства. Одним із сегментів єврейської духовно-інтелектуальної культури євреїв стала філософія. Те, що прийнято називати єврейською філософією, – це результат зустрічі єврейської релігійної культури з європейською філософською традицією. Таких зустрічей було декілька. Вперше дві культури дали багатий синтез ще в Античності, коли дея-

кі члени єврейської діаспори в Єгипті захопилися грецькою філософією. Наслідком цієї зустрічі було виникнення олександрійської школи середнього платонізму, серед учасників якої були євреї, зокрема *Філон Олександрійський*. Філон та його однодумці поставили собі за ціль викласти Біблію мовою грецької філософії, особливо платонізму. Учасники цієї філософської школи відстоювали переконання, що Боже Об'явлення, викладене в Торі, є найвищою філософією, а грецька мудрість є лише його вираженням; грецькі філософи перейняли мудрість єврейських пророків, тому Тора є первинною шкодо філософії; відмінність єврейської та грецької думки полягає лише в тому, що євреї послуговувалися міфічними образами, а греки – абстрактними поняттями.

Особливістю єврейської діаспори в Єгипті була її еллінізація. Якщо єврейська діаспора у Вавилоні та інших територіях компактного поселення євреїв ретельно берегла власну ідентичність та відмежовувалася від культур, які її оточували, то у Єгипті євреї еллінізувалися. Яскравим показником еллінізації було те, що в першому столітті до РХ вони вже не розуміли івриту і були змушені перекласти Біблію грецькою. Цей переклад відомий під назвою *Септуагінта*. До цього додалась глобалізація, спричинена завоюваннями Олександра Македонського. Завоювавши весь Близький Схід, Олександр поставив собі за ціль створити єдиний глобальний культурний простір. Цей проєкт вдалося частково реалізувати: культури народів Близького Сходу перемішалися. Основою для нового синтезу стала грецька культура; мовою загального спілкування стала спрощена грецька. Кожна етнічна група по-своєму реагувала на ці зміни. Серед євреїв реакція також була різною. Навіть в Ізраїлі було багато євреїв, які захоплювалися грецькою культурою, спілкувалися грецькою мовою. В єврейській діаспорі в Єгипті ця тенденція була ще помітнішою. Серед елементів грецької культури, якими захоплювалася інтелігенція, була грецька вченість, тобто філософія. Для тих, хто сприйняли нові культурні стандарти, грецька філософія стала еталоном мудрості. Серед єгипетських євреїв сформувалась група інтелектуалів, які асимілювалися в еллінську культуру, але їй не відріклися власного коріння. Вони намагалися довести, що єврейські культурні здобутки не гірші за грецькі. Вони переконували, що єврейська Біблія і грецька філософія походять з одного джерела, і навіть більше: грецькі філософи і єгипетські

мудреці перейняли істину від єврейських пророків, а тому єврейська культура є джерелом грецької вченості. Цю ідею вперше висловив Арістобул у II столітті до РХ. Головною відмінністю між єврейською і грецькою інтелектуальними традиціями було те, що грецькі філософи оперували абстрактними філософськими поняттями, а єврейські пророки антропоморфними категоріями. Єврейські еллінізовані філософи тлумачили ці антропоморфні образи як специфічний спосіб викладу тих самих змістів, які вкладені в поняття грецької філософії.

Продуктом зустрічі єврейської духовної традиції і грецької філософії є також Кабала. *Кабала* – це містично-філософське вчення, записане у кількох книгах. Сефер Єціра (Книга творіння), хоч і традиційно приписується Аврааму, написана найвірогідніше до 120 року раббі Акібою. Сефер Зогар (Книга сяйва) написав рабі Цимон Бар Йохаї, учень рабі Акіби, у II столітті; втім популярною вона стала аж у XIII столітті завдяки сефардському рабі Моше де Леону. Найстаршою кабалістичною книгою є Сефер Бахір (Книга яскравого світла). За традицією кабалістів її написав у I сторіччі рабі Негунія бен га-Кана. Поширилася Бахір у 1176 році прованською кабалістичною школою.

Кабалісти вчать, що першоосновою всього суцього є Айн Соф (безконечність). Цим терміном вони іменують Бога, який є абсолютно неописаним і неокреслюваним. Оскільки Бога неможливо окреслити жодним поняттям, він є ніщо. Водночас Бог є всім, позаяк у ньому як у причині всього міститься все, й усе від нього походить. Згодом Бог забажав виразитися назовні. Щоби він мав простір для самовираження, він наче втягнувся у себе, звузився, вивільняючи тим самим місце. Відразу ж вивільнений простір наповнився Божим світлом, оскільки простір не може залишатися пустим. Все суще є ніщо інше, як Боже світло. Воно згасало в міру віддалення від Айн Соф. На найнижчих його рівнях, де світло майже згасало, воно матеріалізувалося, тобто з нього формувалася світ речей. Творіння світу *ex nihilo* (з нічого) кабалістами розуміється як творення з Айн Соф: Бог, який є ніщо, оскільки не окреслюється жодним стверджувальним поняттям, створює світ із себе. Так у Кабалі сформувалося вчення про еманацию. Першим етапом еманатії є Пралюдина (Адам Кадмон). Ідея Пралюдини як першого етапу еманатії визріла з грецького уявлення про людину як мікрокосм; в ній зосеред-

жені зародки усього світу. Через Адама Кадмона з Айн Соф еманують десять сефірот, які є творчими атрибутами Бога і водночас надматеріальними сферами буття.

В антропології Кабала робить наголос на людській душі, яка поділяється на три частини, які відповідають трьом світам: Нефеш відповідає найнижчому світу Асія і є чуттєвим началом та джерелом пристрастей у людині, Нешама відповідає найвищому світу Беріаг і становить містично-інтелегентну сутність людини, Руах відповідає середньому світу Єціра. Руах є моральним суб'єктом в людині: якщо він піднімається до Нешама, то людина стає доброю, якщо ж опускається до Нефеш, то людина стає злою.

Чергова зустріч єврейської культури з європейською філософією відбулась у Середньовіччі. Початок середньовічної єврейської філософії неоплатонівського напрямку заклав Шломо бен Єгуда ібн-Габіроль, або латинською – *Авіцеброн* (бл.1021-1058). На його думку, джерелом усього буття є Бог, окрім якого немає нічого іншого. Першим вираженням Бога є його воля, яка водночас є підставою еманції Бога, з якого випливає все суще. Етапи еманції матеріалізуються в міру віддалення від Бога. Бога неможливо пізнати, але можна пізнавати світ, який є його вираженням. Знання є основним завданням людини. Саме шляхом пізнання виражень Бога людина піднімається до нього. Відповідно, знання – це основне завдання людини і дефінітивна ознака її сутності.

Ще одним представником сефардської філософії був *Єгуда бен Шмуель Галеві* (бл.1075-1141), який за допомогою теорії містики намагався довести перевагу юдаїзму над християнством. Галеві твердив, що способом істинного пізнання Бога є особисте переживання його Одкровення. Якщо таке одкровення отримане індивідуально, воно може бути помилковим. Лише євреї пережили Одкровення на Синаї цілим народом, тому їхня віра істинна.

Арістотелізм до єврейської філософії адаптував *Мойсей Маймонід* (1135-1204). Маймонід присвятив багато уваги аналізу атрибутів Бога. Він вважав, що про Бога неможливо висловити жодного істинного стверджувального судження. Оскільки Бог абсолютно трансцендентний, будь-яке стверджувальне судження не спроможне охопити його сутності. Все, що люди знають про Бога, стосується не самого Бога, а його виражень у творінні. Маймонід відстоював пе-

реконання, що світ має початок і сотворений Богом ex nihilo. В цьому контексті він опонував арабомовним коментаторам Арістотеля, які вважали, що creatio ex nihilo можна довести раціонально. Маймонід вважав, що створення світу з нічого не підлягає розумовому доведенню. Креаціонізм належить до сфери віри, а не розуму.

В Новий час єврейські філософи влилися в загальний контекст західної філософії та стали активними учасниками світового філософського дискурсу, роблячи величезний внесок у розвиток світової філософії.

Repetitio est mater studiorum

1. Близький Схід був колыскою людської цивілізації, якій людство завдячує чисельними культурними надбаннями. Розвиток цивілізацій цієї частини світу супроводжувався духовно-інтелектуальними здобутками. Кожна з давніх культур Близького Сходу мала свою філософію. Однак, у контексті вивчення західної філософії дослідники звертають увагу здебільшого на ті типи філософії народів Близького Сходу, які розвивалися в тісному контакті з античною філософією. Такими були арабська (мусульманська) і єврейська філософські традиції.
2. Калам – напрям мусульманської богословсько-філософської традиції, послідовники якої (мутакаліми) намагалися оснoвувати свій світогляд на Корані, але інколи тлумачили його своєрідно.
3. Мутазиліти – це одна зі шкіл каламу, послідовники якої відстоювали таухід (віру в Єдиного Бога), Божественну справедливість, відплату в потойбічному житті, залежність індивідуальної моралі від колективної.
4. Ашарити – це ще один напрям каламу, послідовники якого прагнули зайняти помірковану позицію.
5. Вихідцем зі школи ашаритів був аль-Газалі, який справив величезний вплив на мусульманську думку. Аль-Газалі був критиком раціонального способу пізнання в релігії і сприяв завмиранню мусульманської філософії.
6. Матурадити – це третій напрям каламу. Його послідовники були критиками ідей мутазилітів.
7. Під впливом античної філософії в мусульманській куль-

- турі сформувалась фальсафа. Її послідовники презентували себе коментаторами Арістотеля, але основували свої погляди на неоплатонізмі. Оскільки фальсафа розвивалася у двох частинах світу: на Близькому Сході та в Андалузії, розрізняють два її напрями: східну і андалузську.
8. Найвідомішими представниками східної фальсафи були аль-Кінді, аль-Фарабі і Авіценна. У своїй філософії вони намагалися поєднати неоплатонівське вчення про еманацию та трансцендентність Бога.
  9. До андалузської фальсафи належали ібн-Масарра, ібн-Газм, ібн-Туфайль та Аверроес. Аверроесові коментарі творів Арістотеля були дуже популярні в середньовічній європейській філософії.
  10. Ягья Сухраварді сформував містичний напрям в мусульманській філософії, відомий як ішракізм. В центрі його філософії стоїть поняття "ішрак" (осяння). Сухраварді вчив про еманацию суцього з Найвищого Світла.
  11. Єврейська філософія формувалась у періоди зустрічі єврейської духовної культури з європейською філософією. Перша зустріч цих культур відбулась в еллінізованому Єгипті, де вона дала початок олександрійсько-єврейській школі. Найвидатнішими середньовічними єврейськими філософами були Галеві, Авіцеброн, Маймонід.

Завдання для семінарського і практичного занять

- Особливості філософських традицій культур Близького Сходу.
- Зв'язок філософії і релігії в цивілізаціях Близького Сходу.
- Культурно-релігійні передумови виникнення каламу.
- Історія каламу. Мутакаліти. Коран і раціональність в каламі.
- Основні ідеї мутазилітів: таухід, справедливість, відплата.
- Розвиток і поширення матузилітського каламу.
- Основні ідеї ашаритів. Ашаритська позиція примирення.
- Богословська позиція аль-Газалі і його роль в культурі.
- Проблема атрибутів Бога в матударитів.
- Природа Корану як основне питання мусульманської філософії.
- Фальсафа як продукт зустрічі ісламу з античною філософією.
- Арістотелізм і неоплатонізм у фальсафі. Ідеї, дискусії, погляди.
- Формування і культурні впливи східної фальсафи.
- Філософсько-богословські погляди аль-Кінді.

- Філософсько-богословські погляди аль-Фарабі.
- Філософсько-богословські погляди Авіценни.
- Формування і культурні впливи андалузської фальсафи.
- Філософсько-богословські погляди ібн-Масарри.
- Філософсько-богословські погляди ібн-Газма.
- Філософсько-богословські погляди ібн-Туфайля.
- Філософсько-богословські погляди Аверроеса.
- Аверроес і його вплив на схоластику. Латинський аверроїзм.
- Аверроес і проблема активного та пасивного інтелекту.
- Ішраків Сухраварді. Гностична і зороастрійська містика.
- Ішрак в персько-мусульманській містиці Сухраварді.
- Єврейська філософія: представники, ідеї, виникнення.
- Зустріч єврейської і еллінської культур в Олександрії.
- Еллінізація єврейської діаспори і єврейська філософія.
- Філон і неоплатонізм в єврейській філософії.
- Ідея походження грецької філософії з юдейської релігії.
- Кабала: виникнення, впливи, головні ідеї, поширення.
- Світобудова та взаємозв'язок сутностей у Кабалі.
- Вплив неоплатонізму на Кабалу і єврейську містику.
- Основні філософські ідеї Авіцебрана. Проблема пізнання Бога.
- Основні ідеї Галеві. Цінність загального Одкровення.
- Основні філософські ідеї Мойсея Маймоніда.
- Єврейська філософія і Гаскала. Євреї у західній філософії.

Література, джерела, базові тексти

1. Abderraziq, Ali. *L'islam et les fondements du pouvoir*. Paris: La Découverte, 1994.
2. Arkoun, Mohammed. *Humanisme et islam. Combats et propositions*. Paris: Vrin, 2005.
3. Arkoun, Mohammed. *La Construction humaine de l'islam*. Paris: Albin Michel, 2012.
4. Arkoun, Mohammed. *La Question éthique et juridique dans la pensée islamique*. Paris: Vrin, 2010.
5. Arnaldez, Roger. *Aspects de la pensée musulmane*. Vrin, 2015.
6. Baffioni, Carmela. *Storia della filosofia islamica*. Mondadori, 1991.
7. Benmakhlouf, Ali. *Pourquoi lire les philosophes arabes*. Paris: Albin Michel, 2015.
8. Bouretz, Pierre. *Lumières du Moyen Âge: Maimonide philosophe*. Paris: Gallimard, 2015.

9. Campanini, Massimo. *La filosofia islamica*. Brescia: ELS La scuola, 2016.
10. Chebel, Malek. *Manifeste pour un islam des Lumières*. Paris: Fayard, 2004.
11. Corbin, Henry. *History of Islamic Philosophy*. Abingdon, Oxford: Routledge, 2014.
12. Eichner, Heidrun; Perkams, Matthias; Schäfer, Christian. *Islamische Philosophie im Mittelalter. Ein Handbuch*. Darmstadt, 2013.
13. Guttman, Julius. *Die Philosophie des Judentums*. Wiesbaden, 1933.
14. Hayoun, Maurice-Ruben. *Geschichte der jüdischen Philosophie*. Darmstadt: Wissenschaftliche Buchgesellschaft, 2004.
15. Hendrich, Geert. *Arabisch-islamische Philosophie. Geschichte und Gegenwart*. Frankfurt am Main: Campus-Verlag, 2011.
16. Israël, Marc. *La philosophie juive*. Paris: Eyrolles, 2012.
17. Jambet, Christian. *Qu'est-ce que la philosophie islamique?* Paris: Gallimard, 2011.
18. Lerch, Wolfgang Günter. *Denker des Propheten. Die Philosophie des Islam*. München: Piper, 2002.
19. Marion, Éric. *Lumières arabes et Lumières modernes*. Paris: Kimé, 2016.
20. Rescher, Nicholas. *Studies in Arabic Philosophy*. University of Pittsburgh Press, 1968.
21. Ruben-Hayoun, Maurice. *La philosophie juive*. Paris: Armand Colin, 2012.
22. Rudolph, Ulrich. *Islamische Philosophie. Von den Anfängen bis zur Gegenwart*. München: Beck, 2004.
23. Schwartz, Dov. *Central problems of medieval Jewish philosophy*. Leiden, 2005.
24. Simon, Heinrich; Simon, Marie. *Geschichte der jüdischen Philosophie*. Berlin: Union, 1990.
25. Sirat, Colette. *A History of Jewish Philosophy in the Middle Ages*. Cambridge 1990.
26. Strohmaier, Gotthard. *Denker im Reich der Kalifen*. Köln: Pahl-Rugenstein Verlag, 1979.
27. Латигіна, Наталія. *Іслам: шлях крізь століття*. Київ: КНТЕУ, 2016.
28. Фрилінг, Рудольф. *Християнство та іслам. Духовні боріння людства на шляху до самопізнання*. Львів: Свічадо, 2011.
29. Шепетяк, Олег. *Історія релігій. Том другий*. Жовква: Місіонер, 2019.
30. Якубович, Михайло. *Іслам в Україні: історія і сучасність*. Вінниця: Нілан, 2016.

Розділ другий

ФІЛОСОФІЯ БУТТЯ І ПІЗНАННЯ

ТЕМА 9. МЕТАФІЗИКА (ФІЛОСОФІЯ БУТТЯ)

Назва і визначення

Філософія вивчає найзагальніші категорії, які не можуть бути дефініюваними. Такими є Бог, людина, світ, суспільство, добро тощо. Спільним для них усіх є те, що вони є. Отже, першою проблемою, яка зацікавила філософів, було буття. Слово "буття" є іменником, утвореним від дієслова "бути". В реченні "Людина є" висловлюється якась характеристика людини; в реченні "Добро є" стверджується, що ця сама характеристика притаманна добру; а в реченні "Круглого квадрата немає" стверджується, що круглий квадрат не має тої характеристики, наявність якої у людини та в добра стверджувалось в попередніх реченнях. Філософію, як і будь-яку науку, цікавить те, що є, бо те, чого немає, не можна вивчати. Предметом вивчення метафізики є саме буття як таке, тобто метафізика намагається дати відповідь на питання, що означає твердження, що щось є, що означає бути. Першою проблемою, яка повинна бути виясненою в контексті вивчення метафізики, є її назва.

- Питання про буття стали актуальними для філософії, відколи філософія виникла. Першу назву для цієї науки запропонував Арістотель. У Стародавній Греції слово "філософія" мало дуже широке значення. Філософією називали загальну мудрість, тобто в обсяг цього поняття входила будь-яка форма пізнання. Арістотель розмежував галузі знань. Науку про буття, як основу будь-якого знання, він назвав *першою філософією*. Натомість, усі інші науки він називав другою

філософією. Так, не змінюючи традиційного для Античності значення слова "філософія", Арістотель надав науці про буття особливий статус і підніс її понад усі інші науки.

- В I столітті до РХ Андронік Родоський зібрав і класифікував твори Арістотеля. Розклавши їх по групах, Андронік дав кожній із них назву. Твори, присвячені природі, Андронік назвав фізикою (грецьке слово "φύσις" означає "природа"). Твори, які Арістотель присвятив першій філософії, Андронік розклав над роботами з фізики, і дав їм технічну назву – *метафізика*, тобто те, що над фізикою. Хоч ця назва з'явилась як технічна, вона прижилась, оскільки вона добре виражає зміст цієї сфери філософії.
- У XVII столітті німецький учений Рудольф Гокленіус (1547-1628) запропонував відокремити вчення про буття від усіх інших питань метафізики, і вперше назвав це вчення *онтологією*. В той самий час цим терміном почав послуговуватися швейцарський професор Якоб Лоргард (1561-1609), а Йоганн Георг Вальх (1693-1775) описав це поняття у своєму "Філософському словнику", визначивши онтологію як "вчення про буття".

Ці три назви мають однакове значення, хоч предмет метафізики впродовж історії філософії змінювався, відповідно до зацікавлень і орієнтирів домінуючих світоглядних парадигм. Предметом вивчення метафізики є розуміння буття, його основні характеристики та відношення буття і сущого.

Історія метафізики

Метафізика можлива тільки у тій світоглядній парадигмі, в якій визнається дійсність буття. Більшість людей, які живуть на Землі, переконані, що щось є. Однак існують і такі світоглядні системи, в яких домінує переконання, що нічого немає. Так, буддисти переконані, що все, що людина сприймає, є тільки ілюзією. Якщо нічого немає, то не може бути й мови про буття, а отже, метафізика неможлива. В західній філософії переконання в тому, що щось є, є загальновизнаною аксіомою. Якщо щось є, тоді вчення про буття можливе.

- Перші метафізичні концепції західної філософії сформувалися в Античній Греції. Давньогрецькі філософи прийшли до переконання, що істинне буття не збігається зі світом,

який спостерігає людина. Світ є тільки вираженням буття. Парменід писав, що для того, аби досягнути істинне буття, тобто те, що справді є, потрібно інтелектуальними зусиллями піднятися понад світ повсякденного досвіду. Якщо речі світу виникають, змінюються і зникають, то справжнє буття є вічним і незмінним. Думки Парменіда продовжив Платон, який стверджував, що ніщо не виникає без ідеї. Перш, ніж створити стіл, столяр у своїх думках уклав план цього столу; перш, ніж будівельник збудує будинок, архітектор повинен скласти проєкт. Отже, все, що існує, є втіленням якогось плану. Якщо світ – це велика річ, тоді він повинен бути втіленням якогось плану. Задуми, вираженням яких є світ, Платон називав ідеями. Вони вічні і незмінні, незалежно від того, виражені вони у світі, чи ні. Напр., трикутник залишиться трикутником, навіть якщо у світі не буде жодного трикутного предмета. Він завжди залишатиметься незмінним: ніколи у трикутника не з'явиться четвертий кут. Буття досягається виключно розумом. Напр., теорему Пітагора можна досягнути тільки розумом, а не спостереженнями.

- У філософії Пізньої Античності та Середніх віків метафізика зробила ще один важливий крок. Якщо справжнє буття – це підстава всього сущого, яку неможливо пізнавати в досвіді, а все суще сотворене Богом, то це означає, що справжнім буттям є Бог, який виражається у своєму творінні. Це дало підстави в середньовічній філософії ототожнити предмети вивчення метафізики і теології. Завданням філософії, і зокрема метафізики, проголошувалась підготовка до вивчення теології, а тому філософію вважали служницею теології, яка формувала для неї інтелектуальну базу.
- Метафізика Нового часу перетворилась у масштабні філософські системи, кожна з яких мала власні особливості. Мислителі цього часу, як і їхні попередники, намагалися знайти підставу всього сущого, але відмовлялись від традиційних концепцій і підходили до цього завдання творчо. Так, Рене Декарт підставою всього сущого оголосив дві субстанції: душу і тіло. Бенедикт Спіноза проголосив, що істинно сущим є тільки Бог, а дух і тіло є тільки модусами вираження Бога.
- У XVII столітті з'явилась думка про те, що метафізика відійшла від свого справжнього предмету. Завданням метафізики є вивчати буття як таке, тобто принцип, відповідно

до якого щось є, натомість метафізика почала вивчати суще, тобто те, що є. Наслідком закликів повернутися до справжнього завдання метафізики стало введення поняття онтології. Рудольф Гокленіус та інші мислителі цього часу вирішили провести межу між метафізикою, яка вивчає суще, і онтологією, яка вивчає саме буття. Відтоді у філософську термінологію ввійшло слово "онтологія".

- *Георг Вільгельм Фрідріх Гегель* вважав, що підставою всього сущого є Абсолютний Дух, а вся історія – це тільки вираження Духа. У філософії Гегеля зникло стале і незмінне буття, бо в цій філософській концепції немає нічого сталого: все змінне і плинне. Єдине, що інтелект може фіксувати, – це закономірності цих змін. Отже, предметом вивчення метафізики у філософії Гегеля є не стале і незмінне буття, а становлення; філософію буття замінила філософія розвитку, в якій йдеться про розвиток Духа. Гегель сформував принципи розвитку Духа і назвав їх діалектикою.
- Однією з інновацій Нового часу було виникнення *матеріалізму*, тобто групи напрямів філософської думки, послідовники яких вважали, що існує тільки матерія. Якщо є тільки матерія, тоді будь-які пошуки підстав усього сущого поза матерією втрачають будь-який сенс. Для матеріалістів предметом вивчення метафізики стала матерія. Оскільки матеріальний світ і його закономірності вивчають природничі науки, то завданням метафізики в цьому світогляді є тільки формування наукової картини світу, тобто метафізика перетворюється у майданчик, на який природничі науки можуть зносити результати своїх досліджень, аби поєднати їх в одну цілість.
- У XIX столітті виник *марксизм* – напрям філософії, основи якого заклали Карл Маркс і Фрідріх Енгельс. Вони, хоч і були матеріалістами, трактували матерію не так, як їхні попередники. Марксисты розуміли матерію дуже широко: матерією є не тільки речі, а й суспільство. Тому марксистська філософія включає в себе два напрями: діалектичний матеріалізм, який вивчає загальні принципи розвитку матерії, та історичний матеріалізм, який вивчає розвиток суспільства. Оскільки суспільство є не самостійною дійсністю, а різновидом матерії, то в суспільстві діють ті самі закономірності, які керують розвитком матерії. Цими закономірностями є діалектика, основи якої марксисты перейняли від Гегеля. Якщо Гегель вважав, що

діалектика – це принципи розвитку Духа, то Маркс, який відмовився від категорії Духа, ствердив, що діалектично розвивається матерія і суспільство, як її різновид. Для Маркса, як і для Гегеля, немає нічого сталого і незмінного. Все міняється в часі, а тому предметом філософії повинно бути не буття як щось стале і незмінне, а динаміка розгортання матерії.

- Найпопулярнішим напрямом філософії ХХ століття, особливо в англomовних країнах, є *аналітична філософія*. Послідовники цього напрямку в центрі філософського дискурсу поставили мову. Люди знають тільки те, що можуть висловити мовленнєвими засобами. Це означає, що основою світогляду є мова. Аналізуючи мову, філософія може очистити людський світогляд від примарних проблем. В межах аналітичної філософії онтологія поєдналась із філософією мови і вивчає не саме суще, а можливість мовлення про суще. На цих засновках ґрунтується аналітична онтологія.
- Не всі філософи погоджуються з тим, що метафізика потрібна і можлива. В епоху Просвітництва сформувався емпіризм, тобто напрям у філософії, представники якого вважали, що джерелом знань є тільки досвід. Деякі з емпіристів стверджували, що існує тільки те, що можна пізнавати, а оскільки, на їхню думку, пізнанням є тільки досвід, то існує лише те, що можна спостерігати в досвіді. Іншими словами, те, що люди на бачить, чує, чи відчуває якимись іншими органами чуття, те є; натомість, те, чого не можна побачити, почути, чи сприйняти в досвіді, того немає. Оскільки метафізика ґрунтується не на емпіричних даних, а на тому, що може досягатися тільки розумом, вона в такому світогляді неможлива. Отже, критика метафізики ґрунтується на її методі. Якщо емпіристи допускають виключно досвідне пізнання, а метафізика ґрунтується на розумі, тоді вона неможлива. Цю критику метафізики повторювали послідовники всіх напрямів емпіризму від англійських просвітників до неопозитивістів.

Існування і сутність

Перше питання, яким цікавиться метафізика, можна сформулювати так: що означає "бути"? В повсякденній мові дієслово "бути" використовується у двох випадках. Перший випадок – це речення, в яких повідомляється, що щось є.

Напр., у реченнях "Будинок є", "Держава є" повідомляється про існування чогось, але нічого не сказано про те, чим воно є. Другий випадок – це речення, в яких щось про щось розповідається. Напр., у реченнях "Київ є столицею України", "Метафізика є наукою про буття" розкриваються якісь властивості або зв'язки підмета, але нічого не сказано про його існування. Якщо дієслово "бути" в мові використовується у двох значеннях, то це означає, що буття потрібно розглядати у двох різних значеннях:

- У першому значенні йдеться про буття чогось, як у реченні "Будинок є". Буття в цьому сенсі українською називають існуванням, а латиною *existentia* (екзистенція). Ствердження існування чогось розкриває, що щось є, але нічого не повідомляє про те, чим воно є.
- У другому значенні йдеться про буття чимось, як у реченні "Київ є столицею України". В цьому реченні не йдеться про те, існує Київ, чи ні; в ньому розкривається тільки те, чим є Київ. Буття в цьому сенсі українською називають сутністю, а латиною *essentia* (есенція). Будь-яке речення, яке розкриває сутність чогось, є дефініцією (визначенням); іншого способу розкриття сутності, аніж логічна дефініція, немає. Будь-яка можлива дефініція має одну і ту саму структуру. Напр., в реченні "Ромб є рівностороннім чотирикутником" розкривається сутність ромба. Але, щоби розкрити сутність, необхідно окреслити її елементи. Існують три елементи сутності. Елементом сутності є певний блок інформації, що міститься у дефініції, який можна замінити, без шкоди для інших блоків інформації.
  - В реченні "Ромб є рівностороннім чотирикутником" стверджується, що ромб є чотирикутником, тобто поняття "ромб" включається в обсяг ширшого поняття "чотирикутник". Отже, першим елементом сутності є клас, до якого належить річ, сутність якої визначається.
  - В реченні "Ромб є рівностороннім чотирикутником" також стверджується, що ромб є рівностороннім, тобто вказується на ті ознаки, які відрізняють ромб від усіх інших чотирикутників. Отже, другим елементом сутності є специфічні ознаки, які відрізняють річ від усіх інших представників її класу.
  - В цьому реченні також стверджується, що ромб є рівностороннім чотирикутником, тобто вказується на зв'я-

зок поняття з родовим поняттям та зі специфічними ознаками. Отже, третім елементом сутності є зв'язок речі з її родовим поняттям та специфічними ознаками.

Кожен із цих трьох елементів сутності може бути замінений іншим так, що інші елементи сутності в цьому реченні залишаться незмінними, але при заміні будь-якого з елементів сутності зміниться істиннісне значення речення. Напр., якщо замінити будь-який елемент речення "Ромб є рівностороннім чотирикутником", то речення стане хибним. Якщо замінити перший елемент сутності, то в результаті з'явиться речення "Ромб є рівностороннім трикутником"; якщо замінити другий, тоді речення звучатиме так: "Ромб є різностороннім чотирикутником"; якщо замінити третій елемент сутності, тоді речення звучатиме так: "Ромб не є рівностороннім чотирикутником". У всіх трьох випадках речення хибне. Це означає, що всі три елементи сутності є необхідними, тобто сутність розкривається тільки у тому випадку, коли збігаються всі три її елементи.

Існування і сутність не завжди збігаються; вони незалежні одне від одного. Напр., кожен знає, що таке "вічний двигун" і може пояснити, що вічний двигун – це ідеальний рушій, придуманий так, що, будучи запущеним один раз, буде працювати постійно і не вимагатиме додаткового надходження енергії. Це визначення вічного двигуна міститься в більшості енциклопедій. Якщо можливо визначити, що таке вічний двигун, то це означає, що ця річ має якусь сутність. Однак, це не означає, що вічний двигун існує. Іншим прикладом є геометричні фігури. Математика оперує фігурами, незалежно від того, існують речі, які мають такі форми, чи ні. Ціллю більшості наукових пошуків є доповнити сутність існуванням, або існування сутністю. Напр., як тільки вчені знаходять щось, чого досі не спостерігали, вони розуміють, що воно є, але для того, аби визначити, чим воно є, потрібно прикласти певні зусилля. В цьому випадку науковці доповнюють існування сутністю. Бувають і такі випадки, коли вчені намагаються доповнити сутність існуванням. Всі знають, що таке Атлантида, тобто можуть визначити її сутність, але допоки її не знайшли, тобто не доповнили її сутність доведеним фактом її існуванням, усі розповіді про Атлантиду залишаються літературною фантазією.

Трансценденталії

Аналіз поняття сутності породжує наступне важливе для метафізики питання: чи існують такі ознаки сутності, які є спільними для всього суцього? Іншими словами, чи існують такі характеристики, які притаманні всім? Важливість цього питання обумовлене наступними міркуваннями: будь-яка форма пізнання намагається охопити все суще. Це можливе тільки тоді, коли в усього, що існує, є щось спільне. Дві речі можна вивчати однаковими методами тільки тоді, коли між ними є щось спільне. Оскільки філософія намагається пізнати все, і при цьому застосовувати одні і ті ж методи в пізнанні будь-яких сегментів суцього, все суще мусить мати якісь спільні риси. Найзагальніші характеристики суцього, тобто найвищі і найзагальніші ознаки, які характеризують абсолютно все, називають *трансценденталіями*.

Найбільш успішну спробу віднайти трансценденталії, здійснив Платон. Він вважав, що всі речі є вираженням ідей. Але ідеї не є рівнозначними; вони перебувають у певній ієрархії. Так, ідея кольору є загальнішою від ідеї червоного, тобто знаходиться на вищому рівні загальності: всі червоні речі мають колір, але не всі речі, які мають колір, є червоними. Втім, наявність кольору не є найзагальнішою ідеєю, адже ж є такі речі чи явища, які взагалі не мають кольору. Йдучи шляхом узагальнення, Платон піднявся до найвищої ідеї, тобто знайшов ту ідею, яка виразилась абсолютно в усьому, що існує. Найзагальнішою ідеєю Платон називав Добро, але при цьому стверджував, що його можна ототожнити з єдністю, істиною і красою. Ці чотири поняття філософська традиція проголосила трансценденталіями.

- *Єдність*: Оскільки кожна річ є єдністю в собі, її можна окреслювати одним поняттям. Якщо би речі не були єдностями в собі, їх неможливо було би пізнавати. Біологія може вивчати живі організми, а фізика властивості речей тому, що і живі організми, і речі є цілостями в собі. Якщо би вони такими не були, і розсипалися на свої найменші складники, світ би перетворився на хаос. Єдність речей у собі впорядковує дійсність, і дозволяє її пізнавати розумом, бо він пізнає тільки лад.
- *Істина*: Усе, що існує, істинне. Проблема істинності є однією з найважливіших тем філософського дискурсу. Істина – це

відповідність речі і розуму. Це класичне визначення істини допускає два типи його прочитання: відповідність розуму речі та відповідність речі розуму. Перше відчитання розкриває істинність думки: істинною є така думка, яка відповідає дійсності. Напр., судження "Квадрат має п'ять кутів" хибне, бо воно не відповідає дійсності. Таке трактування істини називають епістемологічною істиною. Її вивчає епістемологія. Друге прочитання класичного визначення істини стосується речей: істинною є така річ, яка відповідає думці чи задуму. Напр., будинок збудований правильно, коли він відповідає своєму проекту; якщо ж він збудований із порушенням задуму архітектора чи будівельних норм, тоді він хибний. Цей варіант трактування істини називають онтологічною істиною. Саме онтологічна істина є трансценденталією, вивченням якої займається метафізика. Всі речі світу є онтологічно істинними. Це означає, що у світі наявний певний розумний стандарт, якому відповідає все суще. Якщо щось відхиляється від цього стандарту, воно руйнується. Завданням науки є описати ці задуми, за якими створений світ, а люди мусять його дотримуватися. Напр., ніхто свідомо не протестує проти закону всесвітнього тяжіння; якщо ж хтось порушить його у своїй діяльності, результати його діяльності будуть згубні.

- *Добро*: Все суще є добрим, тому дійсність не самознищується, а удосконалюється. Всезагальність добра дозволяє підняти його до рівня загального стандарту. Абсолютно все оцінюється з позиції добра. Проблема добра і особливо людських учинків вивчає моральна філософія.
- *Краса*: Оскільки все суще добре, воно водночас є красивим. Позаяк дійсність красива, вона викликає захоплення людського духа і цим уможливорює мистецтво. Трансценденталію краси вивчає естетика.

Субстанція

Втіленням трансценденталій є суще, одиниці буття. Їх прийнято називати субстанціями. *Субстанція* – це будь-що, що є і що можна окреслити одним поняттям. Напр., людина, дерево, планета, сузір'я, стіл – все це субстанції, тобто окремі речі. Слово "substantia" латинське і означає підставу. Субстан-

ції поділяються на першу і другу. Першою субстанцією називають будь-що, що реально існує. Друга субстанція – це відображення першої субстанції в розумі, загальне поняття. Друга субстанція є результатом зустрічі розуму з першою субстанцією. Розум оперує другою субстанцією, але її виникнення неможливе без першої. Оскільки субстанції, як одиниці буття, відповідають поняттям, як одиницям мислення, їх можна ділити на ті самі види, на які в логіці поділяють поняття.

Субстанція виражається через свої зовнішні характеристики. Їх називають *акциденціями*. Субстанції можна пізнавати тільки за посередництвом акциденцій. Напр., коли хтось бачить стіл (субстанцію), то насправді він бачить акциденції столу (розміри, колір тощо). Пізнавати субстанцію означає пізнавати її акциденції, а пізнавати акциденції означає пізнавати субстанцію, яка через них виражається. Саме тому в побутовій мові висловлювання про субстанцію і висловлювання про її акциденцію мають один і той сам зміст. Напр., речення "Я чую співака" і "Я чую голос співака" тотожні. Субстанція без акциденцій неможлива: якщо від субстанції забрати всі її акциденції, вона зникне. Предметом пізнання є акциденції; субстанція постулюється розумом на основі пізнання акциденцій.

Арістотель розробив класичну систему класифікації акциденцій. Він вважав, що усі акциденції можна поділити на десять категорій:

- перша категорія – це субстанція, тобто факт буття чимось;
- друга категорія – це всі кількісні характеристики субстанції;
- третя категорія – це всі якісні характеристики субстанції;
- четверта категорія – це відношення субстанції до інших;
- п'ята категорія – це будь-яка дія субстанції;
- шоста категорія – це будь-яка дія на субстанцію;
- сьома категорія – це розташування субстанції, місце;
- восьма категорія – це час існування субстанції;
- дев'ята категорія – це внутрішній уклад субстанції;
- десята категорія – це все, що субстанція посідає.

Теорія причин

Все, що є, має свої причини. Нічого не з'явилось без причини. При цьому для виникнення речі необхідним є збіг декількох причин. Філософська традиція визначила чотири причини, які є необхідними для виникнення будь-чого. З цих

чотирьох причин дві стають елементами речі, тому їх називають внутрішніми причинами, а дві залишаються ззовні речі, тому їх називають зовнішніми:

- *внутрішні причини* (причини, які стають елементами речі):
  - *матеріальна причина* (*causa materialis*) – це матеріал, із якого утворюється річ чи явище. Напр., для того, щоби з'явився стіл, необхідний матеріал (деревина). Коли стіл вже виготовлений, цей матеріал стає елементом столу; він не залишається ззовні;
  - *формальна причина* (*causa formalis*) – це форма, яку повинна отримати річ після свого виникнення. Напр., для того, щоби майстер міг виготовити стіл, він повинен не тільки мати деревину, а й знати, як той стіл повинен виглядати, яку форму і які розміри він повинен йому надати.
- *зовнішні причини* (причини, які залишаються ззовні речі):
  - *діяльна причина* (*causa efficiens*) – це виконавець, який виготовляє річ, і технічні засоби її виготовлення. Напр., для того, щоби виник стіл, недостатньо мати деревину і знати, як він повинен виглядати, а також потрібно мати майстра, який зможе це зробити. Завданням майстра, як діяльної причини речі, є поєднання форми і матерії. У випадку виготовлення прямокутного столу з деревини, деревина (матеріальна причина) і прямокутник (формальна причина) існували до столяра і незалежно від нього. Завданням столяра є поєднати форму і матерію, тобто надати якійсь частині матерії якусь форму. Щоби майстер міг виготовити якусь річ, йому потрібен відповідний інструмент. Це дало підстави виокремити два підвиди діяльної причини:
    - *принципова причина* (*causa principalis*) – особа, яка поєднує матерію і форму, тобто творець речі, майстер, виконавець. Майстер є зовнішньою причиною речі, оскільки він не стає елементом речі, після її виникнення, а завжди залишається ззовні речі;
    - *інструментальна причина* (*causa instrumentalis*) – набір технічних засобів, які необхідні майстру для виготовлення речі. Інструментальна причина також є зовнішньою, оскільки інструмент не стає елементом речі після її виникнення, а залишається ззовні неї;
  - *цільова причина* (*causa finalis*) – це ціль, задля якої створюється річ. Напр., майстер виготовить стіл тільки тоді,

коли цей стіл комусь потрібен, або коли він має намір його продати. Цільова причина є головною серед чотирьох причин, оскільки її відсутність здатна анулювати актуальність трьох інших причин, а її наявність може спричинити три інші. Напр., коли хтось має деревину, знає, як повинен виглядати стіл, вміє і може його виготовити, у нього навіть не з'явиться думка виготовити стіл, якщо цей стіл нікому не потрібен. Якщо ж комусь потрібен стіл, він прикладе величезні зусилля для того, аби знайти деревину, придумати форму столу, навчиться його робити, або знайде столяра, який зможе виготовити стіл, і врешті отримає стіл. Отже, ціль є головною причиною будь-якої речі, бо без неї нічого не виникає.

Ці чотири причини необхідні не тільки для виникнення матеріальних речей, а й будь-яких інших феноменів. Напр., освіта досягається тоді, коли збігаються ці чотири причини. Матеріальною причиною навчання є учень або студент, якому в процесі навчання надають нові риси. Знання, професійні навички, компетентності, які набуває студент у навчальному процесі – це формальна причина, оскільки знання є новими характеристиками, які отримує студент під час навчання. Вчитель, який передає учневі знання, є принциповою діяльною причиною формування освіченої особистості. Підручники, конспекти, лабораторії, аудиторії, бібліотеки, навчальні заклади тощо є інструментальною діяльною причиною навчального процесу. Але навіть найкращі університети і найгеніальніші професори не зможуть навчити студента, якщо він не має мотивації вчитися, розвиватися і набувати нових знань.

Абсолютно все, що є, є результатом збігу цих чотирьох причин, серед яких головну роль відіграє цільова. Лікування хворого є успішним не тільки тоді, коли наявні якісні ліки та високопрофесійні лікарі, а передовсім тоді, коли хворий сам бажає одужати. На цьому роблять акцент також фахівці з реклами. Для того, щоби продукція користувалась попитом, потрібні не тільки товар, продавець і покупець, а передовсім бажання покупця мати цей товар. Формування цільової причини, переконування потенційних покупців у тому, що цей товар чи ці послуги їм потрібні, є головним завданням реклами.

Цільова причина є головним критерієм оцінки людського вчинку. В криміналістиці одним із головних критеріїв визначення злочину є мотив злочину, тобто ціль, яку намагався

досягнути підозрюваний. Така увага до мотиву злочину ґрунтується на переконанні, що жодна людина нічого не робить без цілі. Отже, не було цілі – не було вчинку. Завданням виховання є формування добрих цілей, високих цінностей, бо тільки вони можуть спричинювати добрі вчинки, мотивувати людей до високих, добрих і благородних дій.

Актуальність і потенційність

Виникнення будь-чого нового є перетворенням однієї речі в іншу. Напр., виготовлення столу є перетворенням дерева; навчання є перетворенням учня у фахівця. Щоби таке перетворення відбулось, воно мусить бути можливим. З води неможливо зробити стіл, а з kota – професора. Але з води можна зробити напій, а з kota може вийти добрий захисник від гризунів. Будь-яка річ може бути перетворена на щось одне, але не може перетворюватись на інше. Це дало можливість розрізнити два аспекти субстанції:

- Дійсний стан речі, тобто те, чим річ є, називають її *актуальністю* (від латинського "actus"). До актуальності речі належать усі характеристики речі, якими вона володіє в дійсності, і які відображені в її дефініції.
- Кожна річ може бути перетвореною у щось інше. Набір можливостей перетворення будь-чого обмежений. Напр., дерево може бути перетворене у стіл, але не може стати птахом. Можливості перетворення речі називають її *потенційністю* (від латинського "potentia" – можливість).

Набір потенційностей не є сталим; він змінюється внаслідок їх реалізації. Коли актуалізовується якась одна потенційність, кількість можливостей майбутніх змін зменшується. Напр., з деревини можна зробити стіл, стілець, шафу тощо. Як тільки столяр виготовив стіл, всі інші можливості зникли. Дитина може піти в перший клас різних шкіл, але як тільки дитина почне навчання в одній школі, вона втрачає можливість обирати інші варіанти. Реалізація потенціалу є удосконаленням, а вдосконалення є, водночас, звуженням можливостей. Досвідчений хірург досконаліший у своїй професії, ніж студент медичного університету, але студент має можливість обирати спеціалізацію, а хірург вже обрав її. Він, звичайно, може міняти спеціалізацію й у майбутньому, але не може повернутися

до студентських років і заново обрати свою першу спеціалізацію. Зробивши щось, людина реалізовує свій потенціал, але й відтинає від себе всі інші потенційності цього ж класу.

Проблема актуальності і потенційності залишалась актуальною впродовж усієї історії філософії. В новочасній і сучасній філософії вона дала початок концепції модальності і теорії можливих світів. В новочасній філософії цю теорію розробляли Рене Декарт, Вільгельм Ляйбніц, а її сучасну інтерпретацію виклали американські логіки Сол Аарон Кріпке (нар.1940) і Дейвід Келлогґ Льюїс (1941-2001). *Теорія можливих світів* – це теоретична конструкція, в якій роз'яснюється відношення різних ступенів модальності. Вона звучить так: окрім дійсного, можуть існувати найрізноманітніші інші світи; їх може бути стільки, щоби могло реалізуватися будь-яке судження, яке можна висловити. Чому б, до прикладу, не могло бути такого світу, в якому Рим є столицею Франції? В реальному світі, Рим не є столицею Франції, але така ситуація не суперечить здоровому глузду. Можливі світи – це конструкції розуму, які допускають реалізацію усіх можливостей. Відповідно до цієї теорії, усі судження мають один із трьох ступенів модальності. Існують такі судження, які є істинними в усіх можливих світах. Їх прийнято називати аподиктичними. До них належать абсолютні істини, напр., судження математики. В усіх можливих світах квадрат має чотири сторони, а трикутник – три кути. Існують і такі судження, які є істинними тільки в дійсному світі, але не є істинними в інших можливих світах. Напр., судження "Париж – столиця Франції" істинне в дійсному світі, але не мусить бути істинним в інших можливих світах, адже ж столицю Франції може бути й якась інше місто. Такі судження називають асерторичними. Третій тип суджень – це проблематичні. Вони істинні в котромусь із можливих світів, але не в дійсному. Напр., судження "Рим – столиця Франції" може бути істинним у котромусь із можливих світів, але не в дійсному світі. Хибність судження "Рим – столиця Франції" і судження "Квадрат має п'ять сторін" різні. В першому випадку судження хибне, але при зміні історичних і політичних обставин воно може стати істинним. У другому випадку судження не може стати істинним за жодних обставин. Існують абсолютні істини, які за жодних обставин не стануть хибою, і абсолютні хиби, які за жодних обставин не стануть істиною. Розрізнення суджень за

їхньою модальністю показує, що можливі зміни мають чітко окреслені межі. Жодна субстанція не має безконечної кількості можливостей.

Усвідомлення обмеженості кількості потенційностей встановлює розумні межі при плануванні діяльності. Напр., нерозумно бажати порушити закони математики чи закони природи, бо жодні зусилля не спроможні актуалізувати те, що не є можливим, тобто те, що не є потенціалом.

Форма і матерія

Відповідно до теорії причин, матеріальна і формальна причина після виникнення субстанції перетворюються в її складові елементи. Це означає, що кожна субстанція складається з форми і матерії. Якщо без цих двох елементів субстанція неможлива, вони мають бути проаналізованими в метафізиці. Існують дві головні відмінності форми і матерії:

- *Форма* – це той аспект субстанції, який пізнає людський розум. Коли хтось намагається описати річ, то описує аспекти форми (розміри, геометричну фігуру, колір, інші характеристики). Все це є формою субстанції. *Матерію* розум не пізнає, а постулює, тобто розум не може охопити характеристики матерії, бо матерія не має характеристик, але допускає, що матерія існує, оскільки форма, яку розум пізнає, потребує свого носія. Оскільки факт існування матерії досягається виключно розумом, і не може спостерігатися в досвіді, поняття матерії було предметом критики емпіристів епохи Просвітництва, тобто філософів, які вважали, що існує тільки те, що можна спостерігати в досвіді.
- *Матерія* не може існувати без форми. Не можна навіть припустити наявність якоїсь матерії, яка би не мала ніякої форми. Все, що існує, має якісь фізичні чи хімічні характеристики, а, отже, має форму. *Форма*, натомість, може існувати як у зв'язку з матерією, так і поза цим зв'язком. Напр., квадрат існує не тільки у квадратних предметах, а й у розумі тих, хто знає, що таке квадрат. Квадрат, як чиста форма, існуватиме навіть тоді, коли у світі не буде жодної квадратної речі.

Форма і матерія тісно пов'язані з актуальністю і потенційністю. Актуальністю є те, чим річ є, тобто формою. Напр., якщо щось є столом, то це означає, що воно має всі характери-

ки столу. Матерія, натомість, є потенційністю, оскільки матерія здатна змінювати форми. Напр., якщо столяр перетворить дошки у стіл, то це означає, що він зруйнує одну форму, і надасть цій матерії іншу форму. Форма ніколи не змінюється: квадрат завжди залишиться квадратом, а трикутник завжди буде трикутником. Змінюються тільки матеріальні субстанції, тобто речі, які містять у собі матерію. Матерія ж може змінювати свої форми. Отже, субстанція має актуальність тому, що вона має форму, і має потенційність тому, що вона має матерію. Актуалізувати якусь потенційність – означає надати субстанції якусь нову форму.

Якщо форми незмінні, то вони несуть у собі абсолютні істини. Немає таких обставин, за яких би червоний колір став зеленим, хоч нічого дивного немає в тому, коли червоний предмет перефарбовується у зелений колір; ніколи квадрат не стане трикутником, хоч квадратний предмет легко перетворити у трикутний; за жодних обставин добро не стане злом, хоч людина може в одних обставинах чинити добро, а в інших зло. Якщо б не було незмінних і абсолютних істин, то неможливими були би ані наука, ані мораль.

Repetitio est mater studiorum

1. Метафізика – це філософське вчення про буття. Цю назву ввів Андронік Родоський. Арістотель називав метафізику першою філософією. Гокленіус називав її онтологією.
2. Перші метафізичні концепції західної філософії сформувалися в Античній Греції. Парменід писав, що для того, аби досягнути істинне буття, тобто те, що справді є, потрібно інтелектуальними зусиллями піднятися понад світ повсякденного досвіду. Метафізика Пізньої Античності та Середніх віків ґрунтувалась на тотожності справжнього буття і Бога. Гегель поставив у центрі філософії не стале буття, а розвиток, який відбувається діалектично. Матеріалісти ототожили буття з матерією. Марксистичні поєднали матеріалізм та діалектику Гегеля. Найбільшими критиками метафізики у ХХ столітті були неопозитивісти.
3. Поняття буття має два значення: існування і сутність. Існування – це буття чогось у принципі, тобто відповідь на питання, чи щось є. Сутність – це буття чимось, тобто

- відповідь на питання, чим щось є. Існування і сутність не завжди збігаються; вони незалежні одне від одного.
4. Трансценденталії – це найзагальніші характеристики суцього, тобто найвищі і найзагальніші ознаки, які характеризують абсолютно все. Налічують чотири трансценденталії: єдність, істина, добро і краса.
  5. Субстанція – це будь-що, що є і що можна окреслити одним поняттям. Субстанції поділяються на першу і другу. Першою субстанцією називають будь-що, що реально існує. Друга субстанція – це відображення першої субстанції в розумі, загальне поняття.
  6. Субстанція виражається через свої зовнішні характеристики, акциденції, які систематизуються за десятьма категоріями (сама субстанція, кількість, якість, відношення субстанції до інших субстанцій, дія субстанції на інші субстанції, дія на субстанцію інших субстанцій, розташування, час, внутрішній уклад, все, що субстанція посідає).
  7. Все, що є, має свої причини. Виділяють дві внутрішні причини (матеріальна і формальна) і дві зовнішні (діяльна і цільова).
  8. Дійсний стан речі, тобто те, чим річ є, називають її актуальністю. Можливості перетворення речі називають її потенційністю. Проблема актуальності і потенційності залишалась актуальною впродовж усієї історії філософії. В новочасній і сучасній філософії вона дала початок концепції модальності і теорії можливих світів.
  9. Кожна субстанція складається з форми і матерії. Форма – це той аспект речі субстанції, який пізнає людський розум. Матерію розум не пізнає, а постулює, тобто розум не може охопити характеристики матерії, бо матерія не має характеристик, але допускає, що матерія існує, оскільки форма, яку розум пізнає, потребує свого носія.

Завдання для семінарського і практичного заняття

- Головні проблеми, які вивчає метафізика.
- Термін "перша філософія" у філософії Арістотеля.
- Термін "метафізика" у класифікації Андроніка.
- Термін "онтологія" у філософії Рудольфа Гокленіуса.
- Особливості проблем метафізики у філософії досократиків.
- Проблеми метафізики у грецькій класичній філософії.

- Проблеми метафізики у пізньоантичній філософії.
- Проблеми метафізики у середньовічній філософії.
- Особливості проблем метафізики у новочасній філософії.
- Метафізика буття і метафізика становлення у Гегеля.
- Особливості проблем метафізики у матеріалізмі.
- Особливості проблем метафізики у марксизмі.
- Особливості проблем метафізики в аналітичній філософії.
- Критика метафізики зі сторони емпіризму.
- Категорія існування у класичній філософській думці.
- Категорія сутності у класичній філософській думці.
- Різновиди сутності: клас, ознаки, приналежність до класу.
- Трансценденталія єдності і її значення у метафізиці.
- Трансценденталія істини і її значення у метафізиці.
- Трансценденталія добра і її значення у метафізиці.
- Трансценденталія краси і її значення у метафізиці.
- Субстанція і акциденції. Класифікація категорій.
- Теорія причин: матеріальна, формальна, діяльна і цільова.
- Внутрішні і зовнішні причини.
- Першій цільової причини. Роль мотивації вчинку.
- Актуальність і потенційність: дійсне і можливе.
- Філософська проблема модальності. Теорія можливих світів.
- Аподиктичні, асерторичні і проблематичні судження.
- Абсолютні істини і їхнє значення у філософському дискурсі.
- Відношення форми і матерії та актуальності і потенційності.
- Характеристики матерії: непізнавальність і несамостійність.
- Характеристики форми: пізнавальність і самостійність.
- Проблема часу і простору у філософії.
- Час і простір у філософії Платона.
- Час і простір у філософії Арістотеля.
- Час і простір у філософії Августина.
- Час і простір у філософії Іммануеля Канта.

Література, джерела, базові тексти

- Aristotle. *The Metaphysics*. London: Penguin, 1998.
- Armstrong, David M. *Universals. An Opinionated Introduction*. Boulder: Westview Press 1989.
- DiSalle, Robert. *Understanding space-time: the philosophical development of physics from Newton to Einstein*. Cambridge University Press, 2007.

- Hoffman, Joshua; Rosenkrantz, Gary. *Substance. Its Nature and Existence*. London, New York: Routledge, 1997.
- Inwagen, Peter van. *Metaphysics*. Westview Press, 2002.
- Irwin, Terence. *Aristotle's First Principles*. Oxford University Press, 1990.
- Kant, Immanuel. *Kritik der reinen Vernunft (1787)*. CreateSpace Independent Publishing Platform, 2016.
- Kaulbach, Friedrich. *Einführung in die Metaphysik*. Darmstadt: Wissenschaftliche Buchgesellschaft, 1991.
- Kenny, Anthony. *Aquinas on Mind*. London: Routledge, 1993.
- Loux, Michael J. *Metaphysics. A Contemporary Introduction*. London: Routledge, 2002.
- Loux, Michael J. *Substance and Attribute*. Dordrecht: Reidel Publishing, 1978.
- Risse, Wilhelm. *Metaphysik. Grundthemen und Probleme*. München: Fink, 1973.
- Runggaldier, Edmund; Kanzian, Christian. *Grundprobleme der Analytischen Ontologie*. Paderborn: Schöningh, 1998.
- Safranski, Rüdiger. *Zeit. Was sie mit uns macht und was wir aus ihr machen*. Frankfurt am Mainz, Zürich, Wien: Büchergilde Gutenberg, 2015.
- Schlick, Moritz. *Raum und Zeit in der gegenwärtigen Physik*. Berlin: Springer, 1922.
- Schmidinger, Heinrich. *Metaphysik. Ein Grundkurs*. Stuttgart: Kohlhammer, 2000.
- Schnieder, Benjamin. *Substanzen und ihre Eigenschaften*. Berlin: de Gruyter, 2004.
- Suárez, Francisco. *Disputationes Metaphysicae*. Viduam et Filios J. Subirana, 1884.
- Thomas Aquinas. *Summa Theologica*. New York: Cosimo Classics, 2007-2012.
- Vella, John. *Aristotle: A Guide for the Perplexed*. New York: Continuum, 2008.
- Vos, Antonie. *The Philosophy of John Duns Scotus*. Edinburgh University Press, 2006.
- Whitehead, Alfred North. *Process and Reality*. New York: The Free Press, 2010.
- Платон. *Бенкет*. Львів: УКУ, 2018.
- Платон. *Держава*. Київ: Основи, 2000.
- Сартр, Жан-Поль. *Буття і ніщо: нарис феноменологічної онтології*. Київ: Основи, 2001.

ТЕМА 10. ЕПІСТЕМОЛОГІЯ (ФІЛОСОФІЯ ПІЗНАННЯ)

Назви і головні проблеми епістемології

Головним видом діяльності людини у відношенні до навколишнього світу є пізнання. Людина постійно щось пізнає, а предметом пізнання людини може бути абсолютно все. Пізнання уможливорює виживання людини у світі, формування цінностей, розрізнення добра і зла, сягання вічних релігійних питань тощо. Оскільки пізнання відіграє настільки важливу роль у людському житті, воно є одним із головних проблем філософського аналізу. Пізнання є предметом окремої філософської дисципліни, яка впродовж історії філософії отримала різні назви.

- Найпоширенішою назвою філософської дисципліни, яка вивчає пізнання, є *епістемологія*. Ця назва походить від грецького слова "ἐπιστήμη" (епістеме), що означає пізнання або знання. Вона свідчить про те, що епістемологія – це наука про пізнання і знання. Термін "епістемологія" є найпопулярнішим окресленням філософської дисципліни, яка вивчає пізнання, у європейських мовах. Він використовується в англійській (epistemology), французькій (épistémologie) та інших мовах. Коли в європейській філософії внаслідок поширення позитивізму вкоренилось переконання, що наука є взірцем достовірного пізнання, то філософи головну увагу присвятили вивченню природи науки. В той час словом "епістемологія" почали називати теорію науки. Однак, сьогодні, коли надмірне захоплення наукою вщухло, епістемологію більше не зводять до теорії науки, оскільки в більшості філософи розуміють, що наука є не єдиним способом пізнання.
- В пострадянських країнах філософську дисципліну, яка вивчає пізнання, інколи називають *гносеологією*. Це слово походить від грецького "γνώσις" (гнозис), що означає знання. Це слово почали використовувати німецькомовні філософи XVIII століття, а у XX столітті його перейняли деякі радянські філософи. Поза пострадянським простором термін "гносеологія" не використовується. Інколи у вітчизняній філософії проводилось розрізнення між епісте-

мологією (наукою про пізнання) та гносеологією (наукою про знання). Однак, таке розрізнення не прижилось, бо знання не мислиме поза пізнанням, як процесом накопичення знань, а тому, розмежування цих сфер штучне і не знайшло підтримки у філософському світі.

- Третім терміном, який використовується для означення епістемології є *теорія пізнання*. Він є найбільш популярним у німецькій мові, де в назві навчальних дисциплін і підручників з епістемології зазвичай використовують слово "Erkenntnistheorie" (теорія пізнання). В українській мові він також прижився, оскільки його значення зрозуміле навіть без особливих етимологічних пояснень, і він не викликає дискусій.
- Завданням епістемології є пошук відповідей на питання:

- *Що є джерелом знання?* В намаганнях відповісти на це питання філософська традиція сформувала декілька варіантів відповідей: раціоналізм – переконання в тому, що джерелом знання є розум; емпіризм – теорія, відповідно до якої джерелом знань є досвід; кантіанство – теорія, висловлена Іммануелем Кантом, відповідно до якої джерелом знань є співдія розуму і досвіду; скептицизм – переконання в тому, що пізнання взагалі неможливе, а те, що видається знанням, є ілюзією.
- *Які цілі стоять перед пізнанням?* Все, що людина робить має якусь ціль. Ніхто не візьметься за якусь діяльність, якщо не ставитиме собі мету, яку можна досягти цією діяльністю. Якщо пізнання є основною діяльністю людини, то воно має свою ціль. Ціллю пізнання є отримання знання, а тому вивчення феномену знання також є завданням епістемології. Знанням може бути тільки істинне судження. Жодне хибне твердження не є знанням. Отже, невід'ємним елементом аналізу проблеми знання є істина, її окреслення та критерії визначення.

Раціоналізм

Раціоналізм – це теорія пізнання, відповідно до якої джерелом знання є розум. Раціоналісти звернули увагу на те, що між тим, що людина спостерігає, і тим, що вона знає, немає прямого зв'язку. Напр., усім відомо, що всі ворони чорні, однак ніхто ніколи не міг бачити всіх ворон, які жили, живуть і

житимуть. Отже, ніхто не має досвіду всіх ворон, однак кожен має знання про всі ворони. Ніхто не перевіряв усю мідь на електропровідність, але людям відомо, що вся мідь електропровідна; ніхто не спостерігав дію гравітації на всі речі, але всім відомо, що всесвітнє тяжіння є універсальним законом природи. Звідки ж тоді береться універсальне знання? Це питання стало головною проблемою епістемології, яке розділило філософське середовище на декілька напрямів. Тих філософів, які вважали, що об'єкти пізнання не породжують знання про себе, називають раціоналістами. Це слово походить від латинського "ratio" (раціо), що означає розум. Назва "раціоналізм" вказує на те, що послідовники цього напрямку джерелом знання визнають сам розум. Твердження, що знання утворюється розумом, незалежно від досвіду, породило нову проблему – необхідність пояснити, як саме розум утворює знання. Всі раціоналісти погоджуються з тим, що розум утворює знання, але вони розходяться у відповіді на питання, як саме розум це робить.

Найбільш систематизовану і досконалу раціоналістичну теорію пізнання запропонував видатний давньогрецький філософ *Платон* (427-347 роки до РХ). Платон починав свої міркування з того, що все, що існує, створене відповідно до певного проєкту. Годинникар, перш ніж виготовити годинник, має якийсь план, як годинник повинен виглядати; будівельник будує будинок відповідно до архітектурного проєкту. Якщо все суще є втіленням якогось проєкту, то й світ, оскільки він є, і все, що в ньому, має бути вираженням свого великого проєкту. Платон стверджував, що світ є вираженням задумів, які називав ідеями. Ідеї – це чисті форми. Все, що можна сказати про річ, є ідеєю. Напр., коли хтось хоче описати стіл, то розповідає, що він є прямокутним, має ніжки, має певні розміри. Всі ці риси Платон називав ідеями, бо перш, ніж вони були вкладені у стіл, вони з'явилися в розумі майстра, який створив план столу. Завданням пізнання є відчитати ці ідеї.

Платон вважав, що світ є втіленням вічних і незмінних форм – ідей. На їх взірць створений світ. Знання – це відображення ідей у розумі. В теорії пізнання Платон намагався роз'яснити, як розум пізнає ідеї. У своєму вченні про людину Платон вважав, що сутністю людини є її душа. Людські душі відвічно перебували у світі ідей, маючи можливість їх споглядати. Але, відволікшись від споглядання істини, душі від-

далились від свого призначення і потрапили в матеріальні тіла, які стали для них в'язницями. Віддалення від світу ідей спричинило забування і перемішування знань. Отже, людина, народжуючись, володіє всіма можливими знаннями, оскільки вона споглядала ідеї, але ці знання лише імпліцитні (невиражені). Для того, щоби ці знання стали актуальними, їх потрібно експлікувати (розкрити). Це стає можливим завдяки досвіду. Люди, бачачи речі світу, пригадують ідеї, оскільки речі є нічим іншим, як відображенням ідей, на взірць яких вони створені.

Отже, Платон вважав, що знання присутні в розумі до зустрічі з досвідом. Досвід не породжує знання, а тільки допомагає їх експлікувати. Саме так Платон вирішував відвічну проблему епістемології: як це можливо, що розум володіє загальними знаннями, хоч у досвіді спостерігає одиничні факти? Напр., людина бачить, що прямокутний стіл, який стоїть перед нею, має чотири сторони, але знає, що будь-який прямокутник має чотири сторони. Платон вважав, що це можливо тільки тому, що стіл не є джерелом знань про прямокутник. Розум володіє знаннями про прямокутник і до того, як очі побачили стіл, але стіл допоміг пригадати і впорядкувати ці знання.

Отже, Платон вважав, що знання, які має людина, є апіорними. Латинське "a priori" означає "по-перше" або "попередньо". Від цього слова походить поняття "апіорне". Апіорне знання – це знання, яке розум отримав до зустрічі з досвідом. Його опоненти стверджували, що людське знання є апостеріорним. Латинське "a posteriori" означає "опісля". Апостеріорним знанням називають таке, яке розум отримує внаслідок зустрічі з досвідом. Раціоналісти стверджували, що все людське знання є апіорним, а їхні опоненти (емпіристи) вважали, що всі людські знання є апостеріорними, тобто отриманими після і внаслідок зустрічі з досвідом.

Суттєвий внесок у розвиток раціоналістичної епістемології вніс *Святий Августин* (354-430), видатний християнський богослов і філософ, який своєю статтю поєднав Античність і Середні віки. Августин був християнином і платоніком, тобто він намагався витлумачити філософські теорії Платона по-християнськи. Як християнин, він вважав, що людина створена Богом цілісною, як поєднання тіла і душі, а тому не міг погодитись із Платоновим ученням про те, що людська душа існувала у світі ідей до потрапляння в тіло, але й не хотів відмовитись від Платонового раціоналізму. Виходом із цієї ди-

леми стало створення Августиним *теорії ілюмінації*. Загальноприйнята назва цього вчення походить від латинського дієслова "illuminato" (освітлювати). В цьому сенсі під ілюмінацією потрібно розуміти просвітлення. Августин вважав, що Бог просвітив людську душу, вкладаючи в неї всі можливі знання, які, однак, знаходяться в імпліцитній формі. Завданням людини шляхом навчання та інтелектуальних зусиль експлікувати даровані Богом знання. Отже, на думку Августина, людина володіє апріорними знаннями до зустрічі з досвідом, а досвід і навчання лише допомагають актуалізувати ці знання.

Августинова теорія ілюмінації дала підстави видатному середньовічному мислителю, архієпископу *Анзельму Кентерберійському* (1033-1109) сформулювати свою релігійну філософію. Головне питання, яке цікавило Анзельма, були докази буття Бога. В історію філософії Анзельм увійшов завдяки ним розробленому онтологічному доказу. Він стверджував, що оскільки людина має поняття Бога у своєму розумі, до того ж це поняття мають усі люди, незалежно від релігії чи культури, і поняття Бога людина не могла отримати з досвіду, позаяк вона не може бачити Бога у світі, який її оточує, єдиним шляхом, яким вона могла отримати це поняття, є ілюмінація. Бог сам вклав поняття про себе в людську душу, а тому знання про Бога є апріорним.

Ця думка з новою силою залунала у філософії Нового часу. Зокрема, француз *Рене Декарт* (1596-1650), який заслужено вважається батьком новочасної філософії, намагався знайти підставу достовірного знання. Взірцем для нього стала математика, яка дає абсолютні і безсумнівні знання. Щоби всі інші сфери пізнання могли продукувати настільки ж достовірні знання, потрібно, щоби вони ґрунтувались на таких самих засадах, що й математика. Основою математики є аксіоми, тобто очевидні істини, які не потребують доведення. Такі самі аксіоми Декарт мріяв знайти для всього знання. Тепер перед Декартом постала необхідність знайти відповідь на питання, що є настільки очевидним, щоби не викликати ані найменшого сумніву. Декарт дійшов висновку, що у світі немає нічого, в чому не можна було би сумніватися. Отож, перед людиною стоять дві можливості: або сприйняти все таким, яким воно видається, або в усьому сумніватися. Перша можливість неприйнятна, бо те, що людина бачить світ, ще не означає, що світ існує. Декарт припустив, що все те, що людина спостерігає, може їй наснитися, або злий демон

може наслати на неї оману. Якщо немає підстав вірити побаченому і почутому, то це означає, що адекватною реакцією на все є лишень сумнів. Отже, сумнів є тою аксіомою, яку так наполегливо шукав Декарт, щоби на ній оперти все знання. Якщо сумніватися можна в усьому, то сам сумнів є тим, у чому не можна сумніватися. Він є вихідною точкою філософії Декарта. Якщо сумнів є очевидним фактом, то фактом є також мислення, адже ж сумнів – це різновид мислення. Якщо є мислення, то є й хтось, хто мислить, тобто людина. Декарт стверджував: *Cogito ergo sum* (Мислю, значить існую).

Так Декарт на основі сумніву довів існування людини. Наступне питання, яке було ключовим для картезіанства, є буття Бога і світу. В міркуваннях про Бога Декарт повторив онтологічний доказ Анзельма. Оскільки людина має ідею Бога у своєму розумі, і цю ідею вона не могла отримати від світу, це означає, що її в людину вклав сам Бог. Отже, знання про Бога є апіорним. Бог, на думку Декарта, є не тільки джерелом знання про себе, а й гарантом істинності знання про світ. Якщо Бог є і він є творцем світу і людини, то це означає, що він є також джерелом знань людини про світ. Бог так створив людину і світ, щоби людина могла правильно пізнавати світ. Оскільки Бог добрий, він не обманює людину. Якщо би не Бог, як гарант істинності людських знань, людина не мала би певності в істинності своїх знань.

Отже, в картезіанстві джерелом істинного знання є Бог, який не обманює людину, а дає їй можливість істинного пізнання. Картезіанський раціоналізм став домінантною філософською позицією Нового часу аж до початку Просвітництва. Думки Декарта в різних модифікаціях повторили Бенедикт Спіноза, Ніколя Мальбранш, Готтфрід Вільгельм Ляйбніц та інші. Впродовж усієї історії філософії раціоналізм був і залишається одним із провідних напрямів теорії пізнання, аргументи якого надихають мислителів та учених усіх часів.

Емпіризм

Рационалістична позиція Платона сприймалася неоднозначно вже в Античності. Його учень *Арістотель* (384-322 роки до РХ) починав свої міркування не із загальних ідей, як це робив Платон, а з одиничних речей, субстанцій. Якщо

Платон аналізував спершу загальні ідеї, а вже потім речі, то й джерелом знання він вважав, розум, який пізнає загальні ідеї, а не досвід, який спостерігає речі. Арістотель, натомість, починав свої міркування з одиничних речей, тому саме їх він і вважав джерелом знання. Втім, Арістотель вважав, що досвід дає тільки матеріал, з якого розум творить знання. Досвідні дані стають знанням тільки тоді, коли перетворюються у загальні поняття. Арістотель свою увагу присвятив пошуку відповіді на питання, як розум перетворює досвідні дані у знання і як він оперує поняттями. Тому головна увага Арістотеля була прикута до логіки, а не до епістемології. В історії філософії не було іншого генія, який би стільки зробив для розвитку логіки, як Арістотель. В теорію пізнання Арістотель увійшов тим, що підніс досвід на п'єдестал джерела знань.

Філософія Середніх віків – це спроба покласти античну філософію на християнський ґрунт. Оскільки найбільшими велетнями думки Античності були Платон і Арістотель, то й у Середньовіччі ці два генії задали тон філософському дискурсу. Платона у Ранні Середні віки ввів Августин і саме в Августиновому трактуванні філософія Платона вкоренилась у європейській філософії. Філософія Арістотеля стала популярною у Зрілому Середньовіччі, а найбільшим мислителем цього часу, завдяки якому Арістотель зайняв чільне місце в європейській філософії, був *Тома Аквінський* (1225-1274). Наслідуючи Арістотеля, Тома вважав, що джерелом знання є досвід. Те, що людина бачить і чує потрапляє до розуму, там опрацьовується і перетворюється у знання. Тому Тома стверджував: "Нічого немає в інтелекті, чого би попередньо не було в чуттях". Ця позиція запанувала в теорії пізнання більшості філософів Зрілого Середньовіччя, оскільки в цей час у філософії популярність і авторитет Арістотеля був незаперечним і безсумнівним.

В епоху Ренесансу тривала дискусія про природу пізнання. Це був час, коли європейські мислителі і митці прагнули повернутися до античних стандартів. Позаяк у Зрілому Середньовіччі, яке передувало Ренесансу, домінували філософські школи, які перебували під впливом Арістотеля, то в епоху Ренесансу найбільш популярним у філософському світі став Платон, оскільки філософські школи Платона і Арістотеля були опонентами вже в Античності. Однак, панування Платона у філософському дискурсі не було абсолютним. Опонентом

тогочасного раціоналізму був *сер Фрэнсіс Бэкон* (1561-1626), який стверджував, що наука, як найдосконаліша, на його думку, форма пізнання, для досягнення своєї цілі повинна скористатися двома методами: деструктивним, тобто очищенням знань від усього, що може викривити подальше пізнання, та конструктивним, тобто шляхом досвіду отримувати нові знання і шляхом індукції ці знання синтезувати. Отже, Бекон був емпіристом. Слово "емпіризм" походить від грецького "ἐμπειρία" (емпірія), що означає "досвід". Емпіризм – це напрям в епістемології, послідовники якого вважають, що джерелом знання є досвід, тобто те, що людина спостерігає.

В Новий час панівною філософською школою стало картезіанство, теорія пізнання якого була раціоналістичною. Просвітництво стало певною опозицією до великих філософських систем Нового часу, зокрема до картезіанства. Більшість філософів-просвітників були емпіристами. Найбільш повну емпіристську теорію пізнання сформував англієць *Джон Локк* (1632-1704). Він вважав, що джерелом знання є досвід, але досвід розумів доволі широко. Досвід буває як зовнішній (побачене, почуте тощо), так і внутрішній (духовний досвід). Два види досвіду породжують два види пізнання: пізнання за посередництвом зовнішнього досвіду є відчуттями, а внутрішнього – рефлексіями. Те, чим досвід наповнює розум, Локк називав ідеями. Слово "ідея" в Локка має дещо відмінне значення, ніж те саме слово у філософії Платона. У Платона ідеї – це проєкти речей, тобто вони передують речам, є вічними і незалежними від суб'єкта пізнання, а у Локка ідеї – це знання про речі, які утворюються завдяки пізнавальній діяльності людини. Ідеї, на думку Локка, можуть бути первинними або вторинними. Первинними ідеями він називав такі ідеї, які відображують такий стан речей, який існує незалежно від суб'єкта пізнання, напр., квадратна форма столу. Вторинними Локк називав ідеї, які відображують стани речей, які виникають тільки в момент контакту зі суб'єктом, напр., смаки з'являються тільки тоді, коли якийсь продукт дотикається до смакових рецепторів. Також Локк розділяв ідеї на прості і складні. Прості ідеї – це відображення досвіду в розумі; а складні – це конструкції розуму, які виникають внаслідок опрацювання розумом простих ідей. Розум може перетворювати прості ідеї у складні, оскільки має для цього необхідні внутрішні задатки. Так, Локк став фунда-

тором емпіризму у філософії Просвітництва, надавши цьому періоду емпіристського духа.

Головною проблемою, вирішення якої є необхідністю для будь-якого напряму емпіризму, є дати відповідь на головний парадокс пізнання: яким чином з'являються загальні знання, якщо в досвіді люди сприймають одиничні факти? Напр., ніхто ніколи не бачив усіх ворон, які жили, живуть і житимуть, але всі знають, що всі ворони чорні. В раціоналізмі відповідь на це питання дав Платон: людський розум пізнає не речі, які є одиничними, а ідеї, які є загальними; тому й знання є загальними. В рамках емпіристської теорії пізнання головну проблему пізнання вирішив Локк. В Локковій термінології ця проблема звучала так: завдяки чому прості ідеї можуть перетворюватися у складні? Це можливо тому, що розум володіє відповідними задатками.

Однак, Локкове вирішення цієї проблеми не могло задовольнити всіх емпіристів. Природні задатки розуму не можна спостерігати в досвіді, а тому деякі емпіристи заявили, що немає підстав стверджувати, що такі задатки є. Локк, на думку критиків, відійшов від чистого емпіризму. Нову спробу вирішити цю проблему здійснив ще один мислитель Англійського Просвітництва, *Дейвід Юм* (1711-1776). Відмовившись від Локкових задатків розуму, він опинився перед необхідністю пояснити, чому розум перетворює дані про одиничні факти в загальне знання. Жодну закономірність, яка би могла це пояснити, не можна спостерігати в досвіді, а тому Юм стверджував, що такої закономірності немає. Перетворювати одиничні факти у загальні знання є просто людською звичкою. За допомогою звички Юм пояснював усі універсалії: мораль, право, релігія тощо є колективними звичками.

Втім, Юм вважав, що існують дві дійсності, які можна знати: відношення між ідеями і факти. Фактами Юм називав усе те, що можна спостерігати в навколишньому світі. Напр., "Мідь електропровідна" – це факт. Відношення між ідеями – це відношення, які панують у сфері розуму, і не мусять відображатися у світі. Напр., "Квадрат гіпотенузи рівний сумі квадратів катетів" – це відношення між ідеями (гіпотенузою і катетами). Навіть, коли у світі не буде жодного трикутного предмета, теорема Пітагора буде істинною. Якщо людина може мати істинне знання про щось, чого не-

має у світі, то це означає, що існують вічні істини, незалежні від досвіду.

Крайньою формою емпіризму є *сенсуалізм*. Це слово походить від латинського "sensus", що означає чуття. Сенсуалісти стверджували, що єдиним способом отримати досвід є чуттєве сприйняття. Якщо Локк вважав, що існують два види досвіду – зовнішній і внутрішній, то сенсуалісти заперечували можливість внутрішнього досвіду. Людина має п'ять чуттів (зір, слух, смак, нюх, дотик), і ці п'ять чуттів є єдиним способом пізнання. Найпопулярнішу сенсуалістську теорію пізнання сформував католицький священник і філософ Французького Просвітництва *Етьєн Бонно де Кондильяк* (1715-1780). Він вважав, що розум – це ніщо інше, як тільки опрацювання чуттєвих даних. Органи чуття сприймають інформацію, а розум цю інформацію запам'ятовує, порівнює, аналізує. Кондильяк на цій основі стверджував, що якщо би статуя мала принаймні одне чуття (напр., нюх), вона би отримувала різні дані, порівнювала б їх, запам'ятовувала, аналізувала. Отже, статуя мала би розум. Це порівняння ввійшло у філософський словник під назвою "статуя Кондильяка". Цю ідею він перейняв від ранньохристиянського філософа Арнобія. Якщо пізнання можливе тільки за посередництвом чуттів, а завданням філософії є вивчати пізнання, то філософія, на думку Кондильяка, щоби бути науковою, повинна перетворитися у психологію.

Різні форми емпіризму розвивались і в наступні століття. Але всі вони були певною мірою повторенням тих типів емпіризму, які були запропоновані Локком, Юмом чи Кондильяком. Головною відмінністю між раціоналізмом і емпіризмом є різне розуміння природи і походження знання. Емпіристи вважають, що джерелом знань є досвід, а людський розум у момент появи людини немає ніяких знань. Він є *tabula rasa* (чиста дошка), а все життя людини, яке супроводжується пізнавальною діяльністю, є записуванням на цій дошці нової інформації. Так, упродовж життя людини накопичує знання. Всі знання є апостеріорними, тобто отриманими після і внаслідок досвіду. Раціоналісти вважають, що людина народжується з готовими знаннями, які, однак, є імпліцитними, і для того, щоби стати дійсними, тобто актуалізуватися, вимагають прикласти інтелектуальні зусилля.

Кантіанство

Німецький філософ *Іммануел Кант* (1724-1804) зробив свій внесок у філософію пізнання. Його внесок був настільки вагомим, що його прийнято називати "коперніканським поворотом у філософії". Вихідною точкою міркувань Канта став аналіз суджень, які він поділяв на три види, відповідно до їхніх ролей у пізнанні:

- *синтетичні апостеріорні* – це судження, які описують одиничні факти, збирають дані. Напр., "Щойно вода у цій посудині закипіла при температурі 100°C". Такі судження просто описують дійсність і нічим не збагачують науку, оскільки наука оперує універсальними закономірностями, а не одиничними описовими судженнями, які протоколюють факти;
- *аналітичні* – це судження, які виражають універсальні закони, незалежно від їхнього зв'язку з дійсністю. Напр., "Квадрат гіпотенузи рівний сумі квадратів катетів". Це судження (теорема Піфагора) виражає математичну закономірність, яка є істинною за будь-яких обставин. Особливістю таких суджень є те, що їхня істинність не залежить від дійсності; теорема Піфагора залишатиметься істинною, навіть якщо у світі не буде жодного трикутного предмету. Ці судження не збагачують науку, оскільки завданням науки є пізнавати дійсність, а аналітичні апріорні судження виражають універсальні істини, не торкаючись дійсності;
- *синтетичні апріорні* – це судження, які перетворюють інформацію про одиничні факти в універсальні закономірності. Напр., "Вода кипить при температурі 100°C". Формування таких суджень і є завданням науки. Їхньою особливістю є те, що вони несуть знання, яке має форму універсальних закономірностей і перебуває у зв'язку з дійсністю.

Наступним питанням, за вирішення якого взявся Кант, було виявлення механізмів, необхідних для формування синтетичних апостеріорних суджень. Він вважав, що для утворення синтетичних апостеріорних суджень достатньо лишень досвіду, а для утворення аналітичних суджень вистачає тільки розуму. Але для утворення синтетичних апріорних суджень, які є ціллію пізнання, необхідними є і розум, і досвід. Розум творить ці знання, опрацьовуючи досвід. Так, позиція Канта стала середньою між раціоналізмом та емпіризмом. Якщо раціоналісти вважали, що для утворення нового знан-

ня, потрібен тільки розум, а емпіристи переконували, що для цього достатньо досвіду, то Кант довів, що знання виникають тільки як результат співдії розуму і досвіду.

Пізнання, на думку Канта, проходить три етапи. На першому етапі чуття фіксують дані досвіду. Вже на цьому етапі діють і об'єктивний, і суб'єктивний чинник. Людина сприймає факти в певній часовій і просторовій послідовності. Час і простір Кант вважав суб'єктивними категоріями чуттєвого сприйняття, які уможливають впорядкування досвіду. Коли чуття сприймуть досвідні дані, розпочинається другий етап, на якому розум опрацює ці дані. Кант вважав, що розум, коли зустрічається з якимось фактом, намагається відповідати на низку стандартних питань, пов'язаних із фактом. Ці питання щоразу однакові. Їх Кант називав категоріями. Він стверджував, що категорії охоплюють не всю річ, яку суб'єкт пізнає, а, окрім категорій, немає іншого механізму пізнання речей. Це означає, що людині доступні тільки частина знань про річ; іншу частину розум не пізнає. Те, що охоплюється категоріями і пізнається розумом, Кант називав "річчю для нас"; те, що залишатиметься поза категоріями, – це "річ у собі". Коли розум проаналізував отриману інформацію, її потрібно включити у світогляд людини, адже ж знання цінні тоді, коли вони когерентні з усіма іншими знаннями, які має людина. Це завдання стоїть перед третім етапом пізнання – інтелектом. Він синтезує знання, утворюючи універсальну світоглядну картину. Інтелект робить це, шукаючи відповідь на базові питання: про Бога, про світ і про людську душу.

Отже, Іммануель Кант побачив проблемні сторони обох традиційних епістемологічних позицій – раціоналізму та емпіризму – і спробував дати власне пояснення проблеми пізнання, яке ґрунтується на поєднанні основ раціоналізму й емпіризму. Головна праця Канта, присвячена пізнанню, має назву "Критика чистого розуму". Вже сама назва виражає позицію Канта: якщо емпіристи вважали, що розум до зустрічі з досвідом є *tabula rasa*, то Кант стверджував, що якби розум без досвіду був чистим, він не міг би формувати знання. Розум не містить у собі готові знання, як вважали раціоналісти, але й не є чистим, як вважали емпіристи, він містить у собі задатки, завдяки яким він може обробляти дані досвіду.

Скептицизм

Коли раціоналісти, емпіристи і кантіанці намагалися знайти відповідь на питання, як відбувається пізнання, діяли й такі філософи, які заявили, що пізнання ніяк не відбувається, бо воно взагалі неможливе. Такий напрям епістемології називають скептицизмом. Це слово походить від грецького "οκέψις" (скепсис), що означає "сумнів". Скептиками є ті, хто в усьому сумнівається і не визнає існування або можливості пізнання об'єктивної істини. Перші теорії скептицизму виникли ще у давньогрецькій філософії, в умовах атенської демократії. При демократичному правлінні добру політичну кар'єру могли зробити ті, хто вмів переконувати. Тому вміння говорити було найбільшою цінністю. Недобросовісні політики усвідомили, що широкий загал здатен сприйняти навіть брехню, аби вона лишень гарно звучала. Як тільки люди, які намагалися зробити політичну кар'єру почали шукати середовища, в якому можна було отримати відповідні навички, виникла й пропозиція такого навчання. Її надала школа *софістів*. Це були філософи, які надавали своїм учням навички ораторського мистецтва, викладу матеріалу, але також сформували специфічне філософське обґрунтування своєї діяльності. Вони стверджували, що істини немає; якщо б вона навіть була, її було б неможливо пізнати; якщо би було можливо її пізнати, її було б неможливо виразити словами. А тому її не варто шукати. Істиною для кожного є те, що йому в цей момент вигідне.

Друга хвиля скептицизму в рамках античної філософії спостерігається в епоху Еллінізму. Це був час, коли греки завдяки Олександровим війнам побачили нові світи. Досі греки здебільшого перебували у своїх полісах і не зустрічалися з іншими культурами. Мандрівники були величезною рідкістю. Коли Олександр розпочав війни проти персів, міграція греків на Близькому Сході стала звичною. Зустріч з іншими культурами вразила греків. Якщо досі вони були переконані, що істинною є тільки їхня культура, а все інше – це дике варварство, то тепер вони побачили, що деякі культури Близького Сходу перевершили греків. Постало питання, яка культура істинна. На це питання виникли дві відповіді: в кожній культурі є елементи істини, але ніде її немає вповні; і кожна культура є людською креатурою, а істини немає взагалі. Другий варіант відповіді ліг в основу скептицизму епохи Еллінізму.

Скептичні погляди епохи Еллінізму розвинулись у двох філософських школах. Засновником школи античного скептицизму був *Піррón з Еліди*, який помер близько 275 року до РХ. Разом із армією Олександра Піррон відвідав багато країн Близького Сходу і його культурне різноманіття вразило Піррона настільки, що він заперечив будь-яку об'єктивність істини. Істини немає; це переконання мало практичні висновки: немає за що боротися і що відстоювати, немає ані моральних, ані природних законів. Ці погляди проникли й до Платонівної Академії після його смерті. Коли Академією керували Аркесилай (265-241), Лакид (241-225), Аванд (225-167) і Гегесин (167-165), та задавали тон її філософії, ранні платоніки відійшли від Платонового раціоналізму до Пірронового скептицизму.

В Середні віки скептицизм був неможливим, оскільки всі європейські філософи цього часу були християнами і визнавали об'єктивну істину про буття Бога. Однак, елементи скептицизму можна знайти і в Середньовіччі:

- Ставлення християнських богословів до скептицизму було неоднозначним. Більшість із них вважали скептицизм злом. Але деякі твердили, що він з'явився з допущу Божого, щоби розбити язичницькі мудрування.
- В середньовічній філософії сформувалась теорія подвійної істини. Ця теорія мала два різні трактування. Більшість мислителів твердили, що Бог об'являється людям двома шляхами: через одкровення і через природу. Однак ці дві істини тотожні, бо в них виражається один і той самий Бог. Але деякі філософи твердили, що істина може бути пізнана тільки за посередництва філософії, і цей шлях пізнання доступний не всім. Тим, для кого недоступна філософія, пропонується її спрощений варіант – релігія. Таку позицію висловлював арабський філософ Аверроес (1126-1198). Він висловлював сумнів в істинності переконань широкого загалу.

Отже, у філософії Середніх віків не було скептиків, але напруженнями скептиків середньовічні філософи послуговувались. Проблиски скептицизму з'явилися в епоху Ренесансу. В той час філософи намагались відродити античну філософію, і тому в епоху Ренесансу знайшлися послідовники всіх напрямів античної думки. Скептицизм став основою філософських міркувань *Мішеля де Монтеня* (1533-1592). Він вважав, що пізнання істини не можливе, а тому філософи повинні звернути свою увагу не на пізнання, а на етику,

в якій Монтень закликав розвивати мистецтво життя, тобто задоволення.

У філософії Нового часу, особливо у Франції, скептицизм перетворився з теорії пізнання у метод. Метод, на якому *Рене Декарт* будував свою концепцію, прийнято називати *методичним скептицизмом*. Декарт не був скептиком; він був раціоналістом. Але свої міркування він розпочинав зі сумніву. Отже, методичний скептицизм – це метод, який привів Декарта від сумніву до визнання можливості достовірного знання. Елементи скептицизму присутні й у філософії *Дейвіда Юма*. Він стверджував, що основою всіх людських знань є звичка. На звичці базується мораль, право, релігія, знання тощо. Але звичка – не гарант істинності. Люди визнають за істинне те, що для них звичне, а не те, що є істинним насправді. Оскільки немає певності в істинності знань, допустимо сумніватися в можливості пізнання істини.

Отже, у філософії Нового часу не було настільки чітко вираженого скептицизму, як це було в античній філософії, але філософи цієї епохи активно використовували метод сумніву в побудові своїх епістемологічних концепцій. Таке послуговування методологічним скептицизмом присутнє й у філософії XX-XXI століть, але повернення до чистого скептицизму, як це було в Античності, історія філософії не знала. Це й природно, оскільки скептицизм – це сумнів у можливості пізнання істини, а якщо істина непізнавальна, то будь-яка філософська чи наукова теорія втрачає право на життя. Найбільшою проблемою скептицизму є його внутрішня суперечність: якщо істини немає або її неможливо пізнати, то й вірити скептикам немає підстав.

Шотландська школа здорового глузду

Ще одним напрямом в епістемології була *Шотландська школа здорового глузду*, позицію якої прийнято називати *Common-Sense-Philosophy* (філософія здорового глузду). Ця школа виникла як антитеза до англійського емпіризму. Засновник школи, *Томас Рід* (1710-1796), вважав, що людина пізнає світ інтуїтивно, за посередництвом здорового глузду. Досвід, натомість, видає людині численні ідеї, не сумісні зі здоровим глуздом, а тому вони неспроможні сформулювати завершене знання. Рід, на протиположність емпіристам, вважав,

що сприйняття дійсності відбувається виключно за посередництвом інтуїції. Саме вона дозволяє відрізнити істинне сприйняття від хибного; саме їй належить заслуга в тому, що людський розум сприймає цілісні об'єкти і здатен навіть без експериментальних доказів сформулювати правильне уявлення про речі. Рід наголошував, що сприйняття образів речей, про які вели мову емпіристи, насправді є ілюзією. Образи, якщо вони їм сприймаються котримось із чуттів, то тільки зором. Інші чуття не творять образів. Зір здатен образно сприйняти лише речі. Однак існує безліч явищ, які взагалі не сприймаються образно. Бездоказове, але істинне, сприйняття можливе завдяки інтуїції.

Поняття інтуїції чи здорового глузду, як їх зображав Рід, викликає низку запитань: Звідки вона береться? Вона є вродженою здатністю людини чи набутою? Багато важливих питань Рід оминав. Все ж, саме йому належить заслуга у піднесенні інтуїції до рівня теми епістемологічної дискусії. Ним закладені ідеї продовжили його послідовники. Зокрема шотландський поет і філософ *Джеймс Бітті* (1735-1803) зводить принципи здорового глузду до повної суб'єктивності. На його думку істинним потрібно вважати те, у що люди на основі своєї природи змушені вірити, тобто те, що видається очевидним і не викликає сумнівів. Інший послідовник Ріда, шотландець *Дугалд Стюарт* (1753-1828) мислив по-іншому, ніж Бітті. Він пропонував повністю відмовитися від терміну "принципи здорового глузду". Натомість Стюарт був схильний вести мову про фундаментальні закони віри (fundamental laws of belief). Цим новим для філософії терміном Стюарт називав щось очевидне і необхідне для подальшого світосприйняття. На відміну від принципів здорового глузду Бітті, Стюартові фундаментальні закони віри є дуже обмеженими у своїй кількості та найзагальнішими і найнеобхіднішими принципами пізнання. До їх числа вчений пропонував зараховувати лише математичні аксіоми та метафізичні трансцендентні поняття.

Знання

Ціллю пізнання є знання, тобто люди пізнають для того, щоб отримати знання. Тому аналіз поняття знання є однією з головних тем епістемології. Знання – це переконання,

яке повинно бути доведеним та істинним. Отже, *знання* – це *доведене істинне переконання* (justified true belief). Якщо принаймні одна з трьох складових визначення знання відсутня, тоді це не знання. Напр., щоби ствердити, що хтось знає, що зараз 12:00, він, по-перше, мусить бути впевненим, що зараз 12:00; по-друге, це твердження мусить мати свої докази (годинник); по-третє, зараз справді мусить бути 12:00. Якщо бракує принаймні одного з цих сегментів знання, то про знання не може бути й мови. Напр., коли хтось не впевнений в тому що зараз 12:00, то це тільки його припущення, а не знання; якщо хтось стверджує, що знає, тобто він переконаний, що зараз 12:00, але ніяк не може це довести, тоді це не знання; якщо хтось дивиться на годинник, а годинник показує 12:00, хоч годинник зупинився годину тому, то цей чоловік упевнений в тому, що зараз 12:00, має докази для свого переконання (дані годинника), але це переконання хибне. Отже, все, що не є доведеним істинним переконанням, не є знанням. Визначення знання як доведеного істинного переконання сягає Античності. Вперше так визначав знання Платон.

Знати можна тільки те, що є; а те, чого немає, знати неможливо. Тому епістемологія тісно пов'язана з метафізикою, оскільки буття (предмет метафізики) і знання (предмет епістемології) тотожні. Якщо в метафізиці дієслово "бути" має два значення: існування і сутність, то й в епістемології можна виділити два типи знання: знання-що і знання-як. Британський філософ Гільберт Райл (1900-1976) назвав їх пропозиційним знанням і практичним знанням. *Пропозиційне знання* – це знання про існування, тобто доведене істинне переконання в тому, що щось є. Напр., "Київ є". *Практичне знання* – це знання про сутність, тобто доведене істинне переконання про властивості чогось. Напр., "Київ є столицею України".

Незважаючи на те, що дефініція знання як доведеного істинного переконання є загальноприйнятною і майже аксіоматичною у світовій філософській традиції, це визначення має свої проблеми. Американський філософ Едмунд Геттє (нар. 1927) у 1963 році сформував головну проблему класичного визначення знання, яка стала відомою як *парадокс Геттє*. Геттє задав собі питання, чи можливе таке доведене істинне переконання, яке не є знанням. Його відповідь позитивна, і в цьому суть його парадоксу. В історії філософії були

описані численні приклади парадоксу Геттє, але найпростіший із них описав англійський філософ Бертран Расселл задовго до Геттє. Він виглядає так: о 12:00 на вокзалі стоїть чоловік, який дивиться на вокзальний годинник, який показує 12:00. В результаті чоловік переконаний, що в той момент є 12:00, це переконання істинне, бо в той момент справді була 12:00, його переконання доведене, оскільки перед ним великий годинник, тобто прилад, який показує час. Отже, в цій ситуації збіглися усі три умови, необхідні для того, щоби переконання були визнані знанням. Але ця ситуація має один нюанс: годинник зупинився рівно 12 годин тому, а чоловік, який дивився на нього, про це не знав. Зламаний годинник не може буди джерелом знань. Отож, не кожне доведене істинне переконання є знанням.

Парадокс Геттє викликав настільки жваві дискусії, що він досі залишається однією з центральних проблем епістемології. Учасники цієї дискусії намагалися знайти шляхи вирішення цього парадоксу. Найпопулярніший варіант вирішення парадоксу запропонував австралійський філософ Девід Малет Армстронг (1926-2014) стверджував, що вирішити цей парадокс можна тільки шляхом введення четвертої умови. Окрім умов переконаності, доведеності та істинності, знання повинно опиратися на джерела, які дають істинну інформацію. Метод Армстронга не переконав усіх учасників дискусії, а тому парадокс Геттє досі залишається невирішеним.

З парадоксу Геттє і жвавої дискусії, яка розгорнулася навколо неї, випливає головний висновок: знання, як і будь-який предмет філософського осмислення, неможливо остаточно дефініювати. "Доведене істинне переконання" – це тільки необхідна, але не достатня умова для того, аби судження можна було вважати знанням, тобто жодне судження, яке не є доведеним істинним переконанням не є знанням, але якщо якесь судження є доведеним істинним переконанням, то це ще не означає, що воно є знанням.

В контексті аналізу знання були здійснені спроби його класифікувати, тобто відповісти на питання, яким знання може бути. Результатом є декілька класифікацій.

- Знання поділяється на точне і емпіричне:
  - *точне знання* характеризується аксіоматичністю, незмінністю, неприв'язаністю до досвіду. Прикладом точного знання є математика, оскільки її закони пре-

зентуються як аксіоми, тобто істини, які не потребують доведення на основі досвіду. Так, для того, щоби впевнитися в істинності теореми Пітагора, непотрібно досліджувати предмет, який має форму прямокутного трикутника, а достатньо проаналізувати її на теоретичному рівні, за допомогою формул та розрахунків;

- *емпіричне знання* – це знання, пов'язане з досвідом. Напр., для того, щоби бути певним в достовірності переконання, що вода кипить при температурі 100°C, потрібен досвід. Питання про те, наскільки вагомою є роль досвіду для емпіричного знання, є темою жвавих дискусій. Емпіристи і позитивісти стверджують, що знання випливає із досвіду. Критичні раціоналісти (Карл Поппер та інші) вважають, що знання формуються творчим розумом, а досвід допомагає ці знання перевіряти. Як в одному, так і в іншому випадку, всі погоджуються, що існує різновид знань, для яких досвід є необхідним.
- Угорсько-британський філософ *Майкл Поланьї* (1891-1976) ввів розподіл знання на імпліцитне та експліцитне, показавши відмінності між ними:
  - *імпліцитне знання* (особистісне або тихе знання) – це все те, що людина знає, але не може висловити, тобто знання, яке не артикулюються, але визначають спосіб діяльності людини. Такі знання передаються не описами, а в процесі навчання і тренування. Напр., неможливо пояснити, як досвідчений плавець плаває; якщо хтось хоче опанувати це вміння, повинен тренуватися. Лікар не завжди може пояснити, чому саме він віддає перевагу одному діагнозу, а не іншому, навіть коли симптоми неоднозначні; це його імпліцитні знання, які він набув із досвідом, але не може їх висловити;
  - *експліцитне знання* – це знання, які можна висловити, пояснити; вони містяться, напр., у підручниках.
- Знання поділяються також за тим критерієм, що різні знання мають для людини різне значення, і утримуються в розумі різний час: одна інформація зберігається все життя, а інша тільки мить:
  - *короткочасне знання* – це знання, яке потрібне в якийсь момент, але ніхто не докладає зусиль, щоби зберегти його в пам'яті назавжди. Напр., якщо комусь потрібно зв'язатися з якоюсь установою, то знати но-

мер телефону цієї установи йому потрібно лишень декілька хвилин, допоки він не набере цей номер на телефоні, а опісля це знання непотрібне і воно стирається з пам'яті, щоби її не засмічувати;

- *довготривале знання* – це знання, яке запам'ятовують на все життя. Напр., те, що Париж – столиця Франції, або що всі матеріальні речі підвладні закону всесвітнього тяжіння, люди вивчають на все життя.

Істина

Якщо знання – це доведене істинне переконання, то окреслення поняття знання вимагає аналізу істини, як необхідної умови знання. На питання, що таке істина, філософська традиція створила одну відповідь. Її остаточне формулювання сформував Тома Аквінський (1225-1274). Це формулювання звучить: *Істина – це відповідність речі і розуму* (*Veritas est adaequatio rei et intellectus*). Таке визначення істини називають *кореспондентною дефініцією істини*. Відповідно до цієї дефініції, істинним є те, що відповідає своєму прототипу. Напр., судження "Автомобіль має чотири колеса" істинне тоді і тільки тоді, коли автомобіль має чотири колеса; якщо автомобіль має три або п'ять коліс, тоді судження хибне. Кореспондентна дефініція істини передбачає подвійне трактування істини. Якщо істина – це відповідність речі і розуму, то виникає уточнююче питання: тут йдеться про відношення речі до розуму, чи розуму до речі:

- *логічна істинність* – це істинність судження, тобто відповідність розуму до речі. Носієм логічної істинності є тільки судження, тобто логічно істинним може бути тільки судження. Напр., коли хтось стверджує "Автомобіль має чотири колеса", то він каже правду, або неправду. Питання, вигуки, окремі слова не можуть бути ані істинними, ані хибними, бо за їхнім посередництвом ніхто нічого не стверджує;
- *онтологічна істинність* – це істинність речі, тобто відповідність речі до розуму. Будь-яка річ створена за якимось планом чи проектом. Якщо остаточний результат творення речі відповідає своєму проекту, тоді ця річ істинна, якщо ж річ не відповідає задуму, вона хибна. Висловлювання "істинний друг", "істинний учитель", "істинне диво"

тощо вказують на те, що ці субстанції, про яких йдеться, відповідають своєму задуму.

Отже, істина – це відповідність речі і розуму. Хоч це визначення не викликає жодних заперечень, воно потребує уточнення для того, щоби ним можна було скористатися на практиці. Кореспондентна дефініція істини пояснює, що таке істина, але не пояснює, як це перевірити. Напр., якщо хтось стверджує "укус гадюки смертельний", то з кореспондентної дефініції випливає, що це судження істинне тоді, коли укус гадюки справді смертельний, але ця дефініція не пояснює, як встановити істинність чи хибність цього судження. Для вирішення цієї дилеми різні філософські школи запропонували різні способи, які ввійшли в епістемологію під назвою критеріїв істинності. Жоден із запропонованих критеріїв істинності не вирішив цю проблему остаточно, і кожен із них став предметом слушної критики.

- *Когерентна теорія істини*: відповідно до цієї теорії, істинним можна вважати тільки таке судження, яке вписується в загальну картину світу та не суперечить іншим теоріям, прийнятим у царині, якої стосується судження. Напр., якщо хтось висловлює якусь гіпотезу в царині фізики, то цю гіпотезу можна вважати істинною, якщо вона когерентна (згідна) з усіма іншими теоріями, прийнятими у фізиці. Цього критерію істинності дотримувались численні філософи від Нового часу до сьогодні, а сучасне її формулювання виклав англійський філософ Гарольд Ганрі Йоахім (1868-1938).
  - *Критика когерентної теорії*: Більшість противників цієї теорії критикували її на тій основі, що в історії науки існували такі парадигми, які були хибними, а вчені відкидали будь-яке істинне судження саме тому, що воно не було когерентним із парадигмою. Напр., геоцентризм був хибною теорією, але в час, коли геоцентризм був панівною теорією в астрономії, кожен учений, який висловлював якусь думку, яке не збігалась із геоцентризмом, засуджувався науковим середовищем.
- *Консенсусна теорія істини*: Цю теорію найактивніше відстоювали німецькі філософи Юрген Габермас (нар.1929), Карл-Отто Апель (1922-2017) і Пауль Лоренцен (1915-1994). Вони стверджували, що істинним потрібно вважати тільки таке судження, щодо якого досягнуто консенсус фахівців.

Напр., коли хтось висловлює якусь гіпотезу в царині фізики, то її потрібно вважати істинною, якщо з нею погоджуються провідні фізики. В сучасній науці консенсусна теорія отримала домінантне становище. Щоби отримати науковий ступінь, учений викладає свої відкриття в дисертації, захищає її, і отримує ступінь, тільки тоді, коли провідні вчені погодяться з ним. У складних медичних випадках рішення про діагноз ухвалює лікарський консилиум. Статті допускаються до друку в наукових часописах тільки тоді, коли рецензенти оціняють ці статті як наукові.

- *Критика консенсусної теорії*: Історія науки не знає жодного випадку, щоби якась нова революційна наукова теорія була безболісно сприйнята науковим середовищем. Кожен учений, який висловлював якісь інноваційні ідеї, виключався з наукового середовища, або й зазнавав цькування. Для того, щоби завоювати прихильність фахівців, потрібен час і неймовірні зусилля осіб, які висловили інноваційні ідеї.
- *Прагматична теорія істини*: Прагматизм – це одна з найпопулярніших шкіл філософії XIX-XX століть. Її головними мислителями були американці Чарльз Сандерс Пірс (1839-1914), Вільям Джеймс (1842-1910), Джон Дьюї (1859-1952) та інші. У прагматизмі цінністю проголошується те, що приносить практичну користь. В дискусії про істинну прагматики стверджували, що істинним повинно вважатися тільки таке судження, використання якого є корисним. Напр., якщо люди сприймають судження "Укус гадюки отруйний" за істинне і це рятує їхнє життя від смертельних ризиків, тобто має практичну користь, тоді таке судження потрібно вважати істинним.
- *Критика прагматичної теорії*: Істинність і практична користь не завжди збігаються. Цією теорією можна оправдати навіть злочини. Напр., корупція приносить чиновнику фінансове збагачення, але це не означає, що корупція повинна бути виправданою.

Теорія доведення

Знання – це не тільки істинне, а й доведене переконання. Для того, щоби щось знати, недостатньо лишень бути в чо-

мусь упевненим, потрібно також бути спроможним це довести. Отже, вияснення природи знання неможливе без аналізу проблеми доведення. Якесь судження можна вважати доведеним тільки тоді, коли його істинність не викликає сумніву. Існує декілька моделей доведення, і всі вони тісно пов'язані з логікою. Єдиним способом довести якесь нове знання є беззаперечно показати, що воно впливає з уже наявного знання. Виведення нового знання з попередньо відомого в логіці називають умовиводом. Якщо в логіці є три види умовиводу, то й в епістемології доречно виокремлювати три види доведень: виведення конкретного знання із загальних закономірностей, виведення загальних закономірностей із одиничних випадків, і доведення одних одиничних випадків на основі інших, істинність яких не викликає сумніву.

- *Дедукція* – це умовивід, за допомогою якого із більш загальних засновків виводяться більш конкретні висновки. Традиційним і найбільш популярним прикладом дедуктивного умовиводу є такий: "Усі люди смертні. Сократ – людина. Отже, Сократ смертний". В цьому умовиводі із загальної тези (Усі люди смертні) виводиться конкретне знання (Сократ смертний). Дедуктивний умовивід є найдосконалішою формою доведення, оскільки немає кращого способу довести якесь переконання, як показати, що це переконання є лишень вираженням загального закону, а якщо загальний закон не викликає сумнівів, то і все, що з нього випливає, є очевидним. Для того, щоби здійснити дедуктивне доведення, потрібно:
  - закономірність або загальне судження, істинність якого би не викликала сумнівів, і з якого би впливало нове знання. В умовиводі така закономірність займає місце більшого засновку (Усі люди смертні);
  - необхідно проказати, що нове знання, яке виводиться з дедуктивного умовиводу, пов'язане із загальною закономірністю. В умовиводі цю роль виконує менший засновок (Сократ людина);
  - умовивід потрібно будувати правильно. В логіці розроблено низку правил, за допомогою яких можна побудувати правильний дедуктивний умовивід. Без дотримання цих правил доведення неможливе.
- *Індукція* – це умовивід, за допомогою якого із багатьох або декількох одиничних суджень виводять загальне

твердження. Напр., "Залізо електропровідне. Вольфрам електропровідний. Срібло електропровідне. Залізо, вольфрам і срібло – метали. Отже, метали електропровідні". Індуктивний спосіб доведення, хоч і допомагає доводити загальні переконання, все ж не є настільки досконалим способом доведення, як дедукція. Найбільшою проблемою індукції є неможливість включити в неї всі можливі одиничні випадки. Висновок про те, що всі метали електропровідні, буде достовірним тільки тоді, коли комусь вдасться перевірити всі кусочки металу, які були, є і будуть у світі; але це неможливо. Ніхто не може перевірити всі метали. Існують методи підсилення достовірності індуктивних висновків, але немає такого методу, який би дозволив за допомогою індукції досягти абсолютного результату. Достовірність підсилюють шляхом включення в неї якнайбільше і якнайрізноманітніших даних. Напр., щоби ствердити, що всі метали електропровідні, недостатньо взяти сто кусків заліза і перевірити їхню електропровідність в одній лабораторії. Фізики, щоби довести електропровідність металів, повинні перевірити якомога більше видів металу, проводити ці перевірки в різних природних і штучних умовах, в різних лабораторіях і з використанням різних технологій. Індукцію, побудовану на основі використання найрізноманітніших даних, називають науковою індукцією.

- Дедукція та індукція є двома головними видами умовиводу. Арістотель, який проаналізував і описав ці види умовиводу, показав, що людський розум, окрім цих двох головних умовиводів, послуговується й третім видом доведення, яке не є самостійним умовиводом, а їх поєднанням. Арістотель називав цей вид умовиводу парадигмою, а сучасні логіки зазвичай називають його умовиводом за аналогією. *Парадигма* – це виведення нових одиничних знань на основі старих одиничних знань. Вона має дві частини, перша з яких є індуктивним умовиводом, а друга дедуктивним, при цьому висновок індуктивного просилогізму є більшим засновком, тобто загальною закономірністю, дедуктивного епісілогізму. Напр., "Залізо електропровідне. Вольфрам електропровідний. Срібло електропровідне. Залізо, вольфрам і срібло – метали. Отже, метали електропровідні. Золото – метал. Отже, золото електропровідне".

Першою частиною цього умовиводу є індукція, а її висновок є більшим засновком другої частини, яка є дедукцією. На відміну від парадигми, яка доводить конкретне знання на основі загальних закономірностей, та індукції, яка доводить загальні закономірності на основі одиничного знання, парадигма доводить істинність якогось судження на основі іншого судження, яке стосується аналогічної ситуації. Якщо залізо електропровідне, то й золото мусить бути електропровідним, оскільки і залізо, і золото є металами. Увага наукового середовища на парадигмі як на методі наукового пізнання зосередилась у 70-х роках ХХ століття, коли Томас Кун показав, що парадигма є головним методом наукового доведення.

Переконання

Недопустимо забувати, що знання є передовсім переконанням, хай навіть доведеним та істинним. Якщо хтось щось знає, то це означає, що він переконаний у чомусь. Зрештою, перед доведенням стоїть тільки одне завдання – зробити переконання однієї людини переконанням іншої людини. Якщо хтось щось доводить, то робить це тільки для того, щоби переконати інших в істинності того, що сам вважає істинним. Учені пишуть монографії, статті і дисертації для того, щоби переконати інших в істинності власних переконань. Коли вчений береться за перо, він переконаний у чомусь і хоче, щоби й інші були переконані в цьому. Якщо йому вдасться переконати інших, він досягне своєї цілі: його знання стануть знаннями всього наукового співтовариства.

Найбільшою проблемою переконання є його суб'єктивність. Одне і те саме судження одну людину може легко переконати, а іншу – ні. В момент зустрічі людини з інформацією вона вже має за собою величезний інформативний багаж, який впливатиме на сприйняття нової інформації. Значно легше переконати когось, якщо нова інформація збігається з усім тим, що ця людина знала до цього, оскільки нова інформація доповнює загальну систему знань; але дуже важко переконати в тому, що суперечить наявному знанню, оскільки погодитись із цим, означає відмовитись від усього, що людина знала досі. Так само, легше переко-

нати когось у тому, в чому переконане його оточення, і неймовірно важко переконати в тому, що суперечить загальним переконанням. Приклад оточення, особливо фахівців, відіграє величезну роль у переконуванні. Врахувати всі деталі, які впливають на успішність переконання, неможливо, але їх абсолютне ігнорування зробить переконування повністю неефективним. Отже, знання – це доведене істинне переконання, і кожен із трьох сегментів знання становить окремий комплекс філософських проблем, вивчення яких завжди стоятиме в центрі філософії.

Repetitio est mater studiorum

1. Епістемологія вивчає людське пізнання і є також відома під назвами "теорія пізнання", "філософія пізнання" та "гносеологія".
2. Існує декілька філософських теорій, кожна з яких по-своєму пояснює сутність пізнання. Раціоналізм – це теорія пізнання, відповідно до якої джерелом знання є розум. Платон вважав, що знання людина отримала, споглядаючи чисті ідеї, тому знання є апіорним. Святий Августин розробив теорію ілюмінації. Анзельм Кентерберійський на основі раціоналізму Платона і Августина сформулював онтологічний доказ буття Бога. Новочасний раціоналізм розвивав Рене Декарт, який оснóвував свою філософію на сумніві (*Cogito ergo sum*).
3. Протилежною позицією до раціоналізму є емпіризм. Його лозунг проголосив Тома Аквінський: "Нічого немає в інтелекті, чого би попередньо не було в чуттях". Емпіристи стверджують, що джерелом знань є досвід (емпірія). Великий внесок у розвиток емпіризму внесли англійські просвітники Джон Локк і Дейвід Юм. Крайньою формою емпіризму є сенсуалізм, символом якого є "статуя Кондильяка".
4. Іммануель Кант стверджував, що знання є плодом спільної діяльності розуму і досвіду, а тому носіями знань є синтетичні апіорні судження.
5. Скептики стверджували, що пізнання істини неможливе. Релятивісти переконували, що знання можливе. Але воно відносно і не пов'язане з істиною.

6. Представники Шотландської школи здорового глузду, позицію яких прийнято називати Common-Sense-Philosophy, вважали, що людина пізнає світ інтуїтивно, за посередництвом здорового глузду. В основі знань лежать базові переконання, які неможливо і непотрібно доводити.
7. Знання – це доведене істинне переконання (justified true belief). Проблема цього традиційного визначення знання виражена у парадоксі Геттє.
8. Знання поділяють на точне і емпіричне. Майкл Поланьї поділяв його на імпліцитне знання (особистісне або тихе знання) та експліцитне знання.
9. Істина – це відповідність речі і розуму. Це – кореспондентна дефініція істини. Для її роз'яснення сформульовані декілька теорій істини: когерентна теорія істини, відповідно до якої істинним можна вважати тільки таке судження, яке вписується в загальну картину світу та не суперечить іншим теоріям, прийнятим у царині, якої стосується судження; консенсусна теорія істини, відповідно до якої істинною потрібно вважати тільки таке судження, щодо якого досягнуто консенсус фахівців; прагматична теорія істини, в якій цінністю проголошується те, що приносить практичну користь.
10. Для того, щоби щось знати, потрібно бути спроможним це довести. Існує декілька моделей доведення, і всі вони тісно пов'язані з логікою. Дедукція – це умовивід, за допомогою якого із більш загальних засновків виводяться більш конкретні висновки. Індукція – це умовивід, за допомогою якого із декількох одиничних суджень виводять загальне.

Завдання для семінарського і практичного занять

- Походження і значення терміну "епістемологія".
- Походження і значення терміну "гносеологія".
- Походження і значення терміну "теорія пізнання".
- Питання, навколо яких точаться дискусії в епістемології.
- Раціоналізм: теоретичні основи, представники.
- Раціоналістична теорія пізнання Платона. Вчення про ідеї.
- Апріорне і апостеріорне знання.
- Раціоналістична теорія пізнання Святого Августина.

- Раціоналістична теорія Анзельма Кентерберійського.
- Раціоналістична теорія пізнання Декарта. "Cogito ergo sum".
- Теорія пізнання Арістотеля. Епістемологія і логіка.
- Теорія пізнання Томи Аквінського.
- Емпіризм Френсіса Бекона.
- Емпіризм Джона Локка. Внутрішній і зовнішній досвід.
- Емпіризм Дейвіда Юма. Юмова теорія звички.
- Сенсуалізм Етьєна Бонно де Кондильяка.
- Шотландська школа здорового глузду.
- Common-Sense-Philosophy Томаса Ріда.
- Філософія здорового глузду Бітті і Стюарта.
- Розрізнення імпліцитного і експліцитного знання у Поланьї.
- Знання як доведене істинне переконання.
- Пропозиційне і практичне знання.
- Парадокс Гетьє. Способи вирішення парадоксу Гетьє.
- Розрізнення точного та емпіричного знання.
- Відмінності короткотривалого і тривалого знання.
- Кореспондентна дефініція істинності.
- Логічна і онтологічна істинність.
- Когерентна теорія істини: позитиви і негативи.
- Консенсусна теорія істини: позитиви і негативи.
- Прагматична теорія істини: позитиви і негативи.
- Проблема доведення як головного аспекту знання.
- Дедуктивний метод доведення: його переваги та особливості.
- Необхідні умови дедуктивного методу доведення.
- Індуктивний метод доведення: його переваги та недоліки.
- Парадигма як метод доведення: її переваги і недоліки.
- Суб'єктивний характер переконання і його вплив на пізнання.
- Проблема попереднього знання і особливості переконання.

Література, джерела, базові тексти

- Anderson, Alan Ross; Belnap, Nuel D. *Entailment: the logic of relevance and necessity*. Princeton: University Press, 1975.
- Bacon, Francis. *Novum Organum, sive indicia vera de Interpretatione Naturae (1620)*. Nabu Press, 2012.
- Fraassen, Bas van. *The Scientific Image*. Oxford: Clarendon Press, 1980.
- Lorenz, Kuno. *Die Rückseite des Spiegels. Versuch einer Naturgeschichte des menschlichen Erkennens*. Piper, 1973.

- Lacan, Jacques. *De la psychose paranoïaque dans ses rapports avec la personnalité*. Paris: Le Seuil, 1975.
- Lovejoy, Arthur Oncken. *The Great Chain of Being: A Study of the History of an Idea*. Harvard University Press, 1936.
- Luhmann, Niklas. *Erkenntnis als Konstruktion*. Bern: Benteli Verlag, 1988.
- Piaget, Jean. *Introduction à l'épistémologie génétique*. Paris PUF, 1950.
- Popper, Karl Reimund. *Die beiden Grundprobleme der Erkenntnistheorie*. Tübingen: Mohr, 1979.
- Popper, Karl Reimund. *Objektive Erkenntnis. Ein evolutionärer Entwurf*. Hamburg: Hoffmann & Campe, 1973.
- Popper, Karl Reimund. *Vermutungen und Widerlegungen: Das Wachstum der wissenschaftlichen Erkenntnis*. Tübingen: Mohr, 1997.
- Quine, Willard Van Orman. *Von einem logischen Standpunkt. Neun logisch-philosophische Essays*. Frankfurt: Ullstein, 1979.
- Reid, Thomas. *Inquiry into the Human Mind on the Principles of Common Sense*. Glasgow, 1764.
- Russell, Bertrand. *The Principles of Mathematics*. Cambridge University Press, 1903.
- Russell, Bertrand; Whitehead, Alfred North. *Principia mathematica*. Cambridge University Press, 1910.
- Stewart, Dugald. *Elements of the Philosophy of the Human Mind*. Albany, 1822.
- Toulmin, Stephen Edelston. *Human understanding*. Oxford: Clarendon Press, 1972.
- Wittgenstein, Ludwig. *Philosophische Untersuchungen*. Oxford: Blackwell, 1953.
- Барт, Ролан. *Фрагменти мови закоханого*. Львів: І, 2006.
- Г'юм, Девід. *Трактат про людську природу: Спроба запровадження експериментального методу міркування про об'єкт моралі*. Київ: Всесвіт, 2003.
- Декарт, Рене. *Метафізичні роздуми*. Київ: Юніверс, 2000.
- Дерріда, Жак. *Дарувати час*. Львів: Літопис, 2008.
- Дерріда, Жак. *Письмо та відмінність*. Київ: Основи, 2004.
- Дерріда, Жак. *Позиції*. Київ: Дух і літера, 1994.
- Кант, Іммануїл. *Критика чистого розуму*. Київ: Юніверс, 2000.
- Платон. *Держава*. Київ: Основи, 2000.
- Сосюр, Фердинанд де. *Курс загальної лінгвістики*. Київ: Основи, 1998.

ТЕМА 11. ФІЛОСОФІЯ НАУКИ

Виникнення науки і початки філософії науки

Те, що сьогодні називають наукою, і без чого сучасне людство не уявляє свого життя, існувало не завжди. Сучасна наука з'явилась у Новому часі, а її основи заклав Ренесанс. Це не означає, що до Нового часу людство не пізнавало світ. Проблиски науки з'являлись завжди, відколи існує людина. Будь-яке пізнання містить у собі долю науковості. Втім, саме Ренесанс заклав ті принципи, які лягли в основу сучасної науки. В цей час європейські інтелектуали захоплювались Античністю. У філософії в той час проявився особливий інтерес до платонізму. Платон вважав, що істинним буттям є ідеї, а світ є тільки їх вираженням. Між ідеями і матеріальним світом існує проміжна ланка – числа. Людина відвічно перебувала у світі ідей, спостерігаючи чисті сутності, однак, відволікшись від цього споглядання, вона впала у матерію, забувши побачене у світі ідей. Однак, побачивши речі, сотворені на взірєць ідей, людина пригадує чисті сутності. З цих міркувань ренесансні філософи вийняли тези, на яких збудували науку:

- Матеріальний світ є тільки відображенням ідей, які і є істинним буттям. Завданням людини є пізнавати істинне буття, а не примарне, тобто ідеї. Відповідно, теорія важливіша за досвід. Це дало можливість ученим не обмежувати себе сухими емпіричними даними, а проявити творчість.
- Досвід, на переконання Платона, необхідний, оскільки завдяки йому люди пригадують те, що бачили у світі ідей. З цього ренесансні філософи зробили висновок, що досвід необхідний для науки, але тільки для того, щоби доводити і збагачувати теорію. Досвід стоїть на службі теорії.
- Платон писав про цінність математики. З цього ренесансні вчені зробили висновок, що Бог написав книгу природи мовою математики. Активне використання математики стало основою сучасної науки.

Важливість цих трьох тез для науки яскраво показує історія відкриття Урану. Думку про існування сьомої планети Сонячної системи вперше висловив Іммануель Кант у 1755 році. Кантові здогади про сьому планету ґрунтувалися на теорії Ньютона, але в його час не могли отримати емпіричних доказів.

На основі здогадів і розрахунків Канта німецько-англійський астроном Вільям Гершель провів спостереження і 26 років після досліджень Канта зафіксував Уран. Якщо би для наукового співтовариства цього часу теорія не була важливою за емпіричні факти, ніхто би не сприйняв серйозно Кантові здогади, оскільки вони не були підтвердженими, а англійський уряд не профінансував би спостереження Гершеля. Якщо би Гершель не був переконаним у тому, що емпіричні дані повинні бути підпорядкованими теорії, він би не взявся шукати докази для теорії Канта. Якщо би не захоплення математикою, Кант не зміг би провести відповідні розрахунки і описати планету Уран.

Наука, сформована в епоху Ренесансу, була новим досягненням європейської і світової цивілізації. Нові методи пізнання відкрили людству можливість здійснити технічний прогрес, накопичити багатства, збільшити тривалість і якість життя тощо. Важливе місце, яке наука зайняла в житті людства, привернуло до неї увагу філософів. Завданням філософії є знаходити закономірності та визначати сутності речей і феноменів. Як тільки наука стала важливим аспектом людського життя, виникла необхідність визначити, що таке наука, і якими є закони її розвитку.

Початки філософського осмислення науки

Перші філософські дискусії про сутність науки та її розвиток з'явилися вже в епоху Ренесансу і розвинулись у Новому часі. Вже у той час філософи почали писати про те, на яких основах стоїть наука. Першою особливістю, яка зацікавила ренесансних філософів у вивченні предмету науки, є роль математики. Сформувалось переконання, що Бог написав книгу природи мовою математики, а тому, тільки опанувавши цю мову, можна прочитати книгу природи. Ренесансні філософи зробили математику головним методом наукового пізнання. Сьогодні без математичних підрахунків не обходиться ані фізика, ані соціологія, ані економіка, ані будь-яка інша наука.

Важливий внесок у розвиток теорії науки зробив англійський філософ *Фрэнсіс Бэкон* (1561-1626). Завданням науки є пізнання дійсності. Бекон проаналізував етапи, які повинна пройти наука, щоб досягнути ці цілі. Він вважав, що істинні

знання неможливо здобути, допоки розум не звільниться від хибних уявлень. Тому наука повинна пройти два етапи виконання своєї цілі: деструктивний та конструктивний. Деструктивним шляхом науки Бекон називав звільнення розуму від оманливих уявлень. Він вважав, що на перешкоді істинного пізнання стоять чотири омани чи ідоли:

- *омани роду (idola tribus)* – це все те, що обумовлене природою людини, здатностями органів чуття, пізнавальною спроможністю людини. Зазвичай люди переконані, що те, що вони не сприймають органами чуття, не існує. Людське око не бачить бактерій, і впродовж тисячоліть людство не цікавилось ними. Люди почали вивчати бактерії, коли звільнились від оман роду, тобто їм стало зрозумілим, що існує й те, чого люди не бачать;
- *омани печери (idola specus)* – це переконання, нав'язані людям навчанням і вихованням. Більшість знань, які людина має, вона отримує через навчання, і ніколи не перевіряє. Проте інколи ці знання є хибними і формують неправильні засновки для подальшого пізнання;
- *омани ринку (idola fori)* – це переконання, які ґрунтуються на мові. Для людини світ є таким, як вона може його описати. Напр., кольорів є стільки, скільки є слів для опису кольорів. Мова не тільки дає можливість описати дійсність, а й встановлює рамки можливого пізнання;
- *омани театру (idola theatri)* – це переконання, встановлені філософськими концепціями. Кожна людина бачить світ крізь призму своїх філософських переконань, які встановлюють рамки для подальшого пізнання.

Великою заслугою Бекона є те, що він показав, що між людиною, яка пізнає дійсність, і самою дійсністю знаходяться посередники, які Бекон вважав оманами, і закликав їх позбутися. Сьогодні зрозуміло, що позбутися їх не тільки неможливо, а й непотрібно, бо без них пізнання взагалі неможливе. Бекон вважав, що тільки після очищення розуму від перешкод можна перейти до конструктивного етапу пізнання, тобто до накопичення нових знань. Це відбувається завдяки двом методам:

- *експеримент*: Бекон був емпіристом, тобто вважав, що джерелом знань є досвід. Однак, часто вчені зустрічаються з проблемою відсутності того, що можна було би спостерігати. Досвід не дасть жодної інформації про електропровідність металу, допоки хтось не увімкне його в

електричний струм. Отже, щоби досвід відбувся, потрібно спостережувати ситуацію спостереження. А тому головним методом науки є експеримент;

- *індукція*: наука, на думку Бекона, накопичує знання шляхом назбирування даних. З одиничних фактів, отриманих з експериментів, учені виводять загальні висновки, які складають наукову картину світу.

Епоха Просвітництва оживила філософську дискусію про методи науки. В цей час популярним став емпіризм. Представники Англійського і Французького Просвітництва переконували, що єдиним джерелом знань є досвід. Це твердження жодним чином не узгоджувалось із переконанням, що Бог написав книгу природи мовою математики, адже ж математичні категорії недоступні в досвіді. Можна бачити прямокутний стіл, але неможливо побачити прямокутник; можна бачити два стільці, але неможливо бачити двійку. Емпіристи епохи Просвітництва стверджували, що є тільки те, що можна спостерігати. Якщо чисті геометричні форми і числа недоступні в досвіді, тоді їх немає взагалі; а якщо їх немає, то вони не можуть враховуватись у науковому пізнанні світу. Емпіричний метод суттєво збіднював науку, оскільки жодне накопичення фактів неспроможне дати початок наукової теорії. Теорії народжуються творчим генієм ученого, а факти або посилюють їх вірогідність, або заперечують їх. Однак, емпіристи привернули увагу філософського середовища до цінності досвіду. Сьогодні зрозуміло, що досвід без теоретичного розуму не створить наукову картину світу, але й теоретичний розум без досвіду, хоч і спроможний сформувати наукові концепції, все ж не може пересвідчити їхню істинність. Іммануель Кант довів, що розум і досвід є рівноцінними джерелами наукових знань. Наука виникає тоді, коли розум опрацьовує і синтезує дані досвіду, перетворюючи одиничне в загальне.

Позитивізм

Важливим етапом розвитку філософії науки було виникнення позитивізму. Фундатором цього напрямку філософії був француз *Огюст Конт* (1798-1857), автор шеститомного "Курсу позитивної філософії". Конт стверджував, що людство пройшло три етапи свого розвитку, а головним критерієм,

який відрізняє ці епохи, є спосіб пізнання дійсності. Перший етап – це стадія міту, коли люди все пояснювали за допомогою міту. Напр., в минулому люди вважали, що грім і блискавка – це стріли Юпітера, а Сонце щоранку народжується і щовечора помирає. Такий спосіб пізнання не міг спричинити технічний прогрес. Другим етапом була стадія метафізики. На цій стадії люди все пояснювали раціонально, але ці пояснення були відірвані від досвіду. Врешті людство перейшло до позитивної стадії, характерною ознакою якої став розвиток науки. Наукове пізнання – позитивне. Позитивним Конт називав пізнання, основане на досвіді. Піднесення досвіду на найвищий п'єдестал пізнавальної цінності не було чимось новим, бо схожі ідеї вже звучали з вуст англійських і французьких просвітників.

Вагомий вплив на подальшу філософську думку і культуру мало те, що Конт проголосив науку єдиним достовірним способом пізнання. Відтоді в світовій культурі вкоренилась звичка достовірне знання називати науковим, а недостовірне ненауковим. Досі сентенція "Це ненаукове!" є найгіршим вироком будь-якого твердження, а фраза "Вчені довели..." викликає беззаперечну довіру пересічної людини.

У другій половині XIX століття виник філософський напрям, який прийнято називати *емпіріокритицизмом* або *другим позитивізмом*. Найбільш відомими представниками цього напрямку філософії були швейцарець *Ріхард Авенаріус* (1843-1896) та австрієць *Ернст Мах* (1838-1916). Емпіріокритицизм – це критика пізнання з позиції досвіду. Представники цього напрямку філософії цікавилися не суб'єктом чи об'єктом пізнання, а досвідними даними, які суб'єкт отримує від об'єкта. Напр., якщо вчений досліджує електрику, то феноменом, який, на думку Авенаріуса, повинен цікавити філософа, є не вчений, і не електрика, а досвід електрики, отриманий ученим. Факти навколишнього світу цікаві науці тільки тоді, коли вони сприйняті. Допоки факт не став предметом пізнання, він не має жодного сенсу для вчених.

Послідовники емпіріокритицизму були переконані, що всі люди, оскільки вони користуються однаковими засобами сприйняття, пізнають одні і ті самі емпіричні дані. Якщо емпіричні дані одні для всіх людей, тоді їх можна вважати універсальним і беззаперечно істинним знанням. Якщо досвід показує, що якийсь предмет прямокутний, то це означає,

що він прямокутний для всіх, хто його сприймає. Отже, емпіричні дані є критерієм істинності будь-якого пізнання. Послідовники емпіріокритицизму звели науку до досвіду, відкидаючи будь-які інші чинники наукового пізнання.

Неопозитивізм

Початком неопозитивізму або логічного позитивізму, тобто філософського напрямку, в якому поєднані позитивістські ідеї з філософією мови, вважається 1922 рік. В цьому році професор Віденського університету *Фрідріх Альберт Моріц Шлік* (1882-1936) започаткував традицію зустрічатися зі своїми аспірантами щочетверга ввечері для обговорення важливих філософських і наукових тем. Ці семінари стали настільки популярними, що привабили численних учених із німецькомовного середовища. Вчені, які об'єдналися навколо ідей Шліка, утворили одну з найвпливовіших шкіл філософії ХХ століття – *Віденський гурток*. Окрім Шліка, до нього належали Отто Нойрат (1882-1945), Рудольф Карнап (1891-1970), Ганс Райхенбах (1891-1953), Альфред Еер (1910-1989) та інші. Ці вчені здійснили синтез філософії науки і філософії мови.

Неопозитивісти стверджували, що більшість проблем, які не можуть вирішити філософія і наука, спричинені не складністю дійсності, а недосконалістю мови. Для того, щоби позбутися цих проблем, потрібно очистити недосконалу мову. Якщо шляхом до звільнення від невирішальних проблем є усунення мовленнєвих недосконалостей, то в центрі філософії неопозитивізму опинився філософський аналіз мови. Усі судження мови поділяються на ті, які мають істиннісне значення, та ті, які не мають істиннісного значення. В традиційній логіці йдеться про два можливі істиннісні значення: істина і хиба. Так, істиннісним значенням судження "Місяць є супутником Землі" є істина, а судження "Париж – столиця Іспанії" – хиба. Якими би не були істиннісні значення цих суджень, вони є і їх можна визначити. Ті судження, істинність яких можна визначити емпірично, неопозитивісти називали *протокольними судженнями*, оскільки вони описують (протоколюють) дійсність. Окрім протокольних суджень, істиннісне значення яких можна перевірити емпірично, істиннісне значення мають також

ті судження, які не потребують емпіричної перевірки, бо їхнє значення очевидне. Такими є тавтології (логічні закономірності) та контрадикції (логічні суперечності). Напр., судження "Будинок білий, або не білий" істинне навіть без перевірки, оскільки іншого варіанту, аніж вказані в цьому судженні, немає. Неопозитивісти наголошували на тому, що існують такі судження, істинність яких неможливо емпірично перевірити. Такими є всі метафізичні судження. Неопозитивісти вважали: якщо істиннісне значення можна перевірити емпірично, тоді воно є; якщо ж його не можна перевірити на основі досвіду, тоді його немає. Отже, усі судження, на думку неопозитивістів, поділяються на ті, які мають істиннісне значення, та ті, які його не мають, а ті, які мають істиннісне значення, поділяються на ті, істинність яких потрібно перевіряти емпірично (протокольні судження), та ті, істинність або хибність яких впливає з логічних законів. У філософії накопичилось багато суджень, позбавлених істиннісного значення. Ці філософські проблеми ніхто ніколи не вирішить, бо це – не справжні, а *примарні проблеми*. Їх потрібно не вирішувати, а просто відкинути. Тільки тоді філософія і наука стануть продуктивними, а їхні результати достовірними.

Наука повинна оперувати тільки тими судженнями, істиннісне значення яких можна перевірити. Емпіричну перевірку істиннісного значення протокольних суджень неопозитивісти називали *верифікацією*. Верифікувати судження можуть тільки науки, які послуговуються емпіричним методом. З цього впливає, що наука є єдиним джерелом істинного знання. Завданням науки є звільнити мову від суджень, які не мають істиннісного значення. Коли в науці, а згодом і в побуті, залишаться тільки такі судження, істиннісне значення, яких можна визначити, тоді наука зможе перейти до виконання свого головного завдання – накопичення знань. Якщо наука – це набір протокольних суджень, то вчений – це особа, яка лише протоколює дійсність. Наука постійно накопичує факти, групує їх та індуктивним шляхом формулює наукові теорії, загальні висновки, закономірності.

При такому розумінні завдань науки постало питання, яку роль повинна відігравати філософія. Якщо наука накопичує емпіричні знання, а судження, якими традиційно займається філософія, потрібно відкинути, як такі, що не мають істинніс-

ного значення, то питання про переосмислення ролі філософії стає неминучим. Неопозитивісти стверджували, що філософія повинна виконувати два завдання. По-перше, вона повинна стати майданчиком, на який усі науки зноситимуть результати своїх досліджень. Філософія повинна акумулювати ці знання та формувати з них наукову картину світу. По-друге, філософія повинна вивчати методологію наукових досліджень. Іншими словами, філософія повинна звзитись виключно до філософії науки, тобто аналізувати саму науку, а все інше зробить наука.

Неопозитивісти прагнули реалізувати свою філософську програму не тільки в царині науки, а в усіх сферах життя людини. Судження, які не мають істиннісного значення, повинні покинути не тільки науковий лексикон, а й побутовий. Потрібно так популяризувати науковий світогляд, щоби метафізичні судження повністю покинули живу мову. Нова мова, яка оперуватиме виключно протокольними судженнями, не повинна бути вузькоспеціалізованою, технічною мовою якоїсь науки, а має бути придатною для загального спілкування всіх людей. Фізики, хіміки, соціологи, філософи і всі люди повинні спілкуватися єдиною мовою, і те, що вини пишуть, має бути зрозумілим усім, а не тільки фахівцям їхніх галузей.

Наука в неопозитивістській інтерпретації – це постійне збирання фактів, їх синтез і виведення з них індуктивних висновків. Учасники Віденського гуртка не визнавали творчої ролі вченого, суб'єктивних рис чи вподобань науковця, а надавали йому роль протоколіста, який безпристрасно описує дійсність.

Критичний раціоналізм Карла Поппера

Найбільшим критиком теорії науки неопозитивістів став австрійсько-британський філософ *сер Карл Раймунд Поппер* (1902-1994), позицію якого він сам назвав *критичним раціоналізмом*. Поппер виступив із критикою концепції верифікації. Він стверджував, що, скільки би фактів не зібрали вчені, вони не верифікують наукову теорію. Напр., скільки би чорних ворон не зафіксували учені, вони ніколи не доведуть істинність теорії, відповідно до якої всі ворони чорні. Поппер вважав, що наука працює іншим методом. Учені не намагаються довести істинність наукових теорій; вони створюють

робочі теорії. Для таких теорій потрібно, аби вони виконували свою функцію пояснення світу, а не були беззаперечно істинними. На практиці це виглядає так. Спершу в ученого з'являється якась цікава ідея. Він її обдумує, і визначає, чи вона достатньо логічна і відповідає вимогам здорового глузду. Якщо ідея достатньо раціональна, вчений проводить спостереження або експеримент, щоби переконатися, що ця гіпотеза працює на практиці. Якщо досвід кількох випадків показав, що теорія працює, він презентує її науковому співтовариству. В більшості випадків учені знову перевіряють її, і на основі цих декількох випадків роблять висновок про те, що теорія вірогідна. Її впроваджують в науку. Всі розуміють, що ця теорія можливо й не є істинною, оскільки для того, аби довести її істинність необхідно перевірити всі випадки, а це неможливо. Ніхто не може побачити всі ворони, які жили, живуть і будуть жити, щоби переконатися, що всі ворони чорні. Було б нерозумно, якщо би людство відмовилось називати ворони чорними на тій підставі, що ніхто не може перевірити всі ворони. Навіть тих декілька сотень ворон, які могли бачити люди, достатньо, щоби мати робочу теорію. Ніхто не може перевірити електропровідність усієї міді, але було б нерозумним, якщо би люди перестали використовувати мідь у промисловості. Немає таких наукових суджень, які можна було би верифікувати, тобто емпірично довести їхню істинність. Тому наука послуговується не істинними, а вірогідними теоріями, тобто такими, які працюють на практиці.

Вірогідність наукової теорії не є сталою; вона змінюється впродовж періоду використання наукової теорії. Кожне використання наукової теорії впливає на її вірогідність. Напр., чим більше чорних ворон люди бачать, тим вищою є вірогідність того, що теорія, відповідно до якої всі ворони чорні, істинна. Але навіть якщо люди побачать дуже багато чорних ворон, вони не матимуть достатніх підстав стверджувати, що істинність цієї теорії доведена. Однак, якщо тільки люди побачать принаймні одну білу ворону, вони зрозуміють, що теорія чорних ворон хибна. Заперечення теорії Поппер називав *фальсифікацією*. Так, Поппер доводив, що навіть безліч позитивних фактів не можуть верифікувати теорію, але одного негативного факту вистачає, щоби її фальсифікувати, і ніколи більше до неї не повертатися.

Поппер відмовився від неопозитивістської концепції змістовності висловлювань. Якщо на думку неопозитивістів, істиннісне значення мають лише емпірично верифіковані судження, то Поппер показав, що в науці таких суджень немає. Тому, якщо науковими вважати лише верифіковані судження, то наука стане взагалі неможливою. Поппер обрав інший критерій: науковими є ті судження, які можна критикувати. Напр., теорію чорних ворон кожен може перевіряти, як тільки забажає, і вишукувати найрізноманітніші середники її фальсифікації. Це означає, що ця теорія наукова, бо ніхто не забороняє її критикувати. Натомість, марксизм-ленінізм, який був панівною ідеологією в СРСР, не був науковою теорією, бо його було заборонено критикувати. За критику цієї вигадки радянська влада жорстоко карала. Отже, Поппер ділив судження на два види: наукові та ненаукові, а можливість критики вважав демаркаційною лінією між наукою й іншими типами пізнання.

Причиною неможливості критикувати наукову теорію може бути не тільки політична сила, яка обрала її за свою ідеологію та захищає силою, а й об'єктивні обставини. Поппер використовував приклад античних атомістів. Ці вчені стверджували, що світ складається з атомів, тобто малих неподільних частинок. В їхній час не було технічних засобів перевірити це твердження на досвіді, а тому не було й можливості їх критикувати. Оскільки античну теорію атомізму не можна було критикувати, її не можна вважати науковою. Незважаючи на це, вона відіграла свою роль в історії науки. Залишаючись ненауковою, вона надихнула вчених майбутніх епох досліджувати складники світу, і це призвело до виникнення теорії атому в сучасній фізиці. Отже, античний атомізм був корисний науці, навіть при тому, що сам не був науковим. Такі приклади надихнули Пoppersа відмовитись від неопозитивістської концепції речень, позбавлених істиннісного значення, адже ж історія науки показує, що в минулому існували такі теорії, емпірично перевірити істинність яких було технічно неможливо, але згодом виявилось, що вони істинні.

Отож, розвиток науки – це постійна взаємодія трьох світів. Першим світом Поппер називав об'єктивну дійсність, тобто світ, який є предметом дослідження науки. Другий світ – це світ людських уявлень, тобто картина світу окремої людини. Третій світ – це світ науки. Суб'єктивний світ формує світ науки, а об'єктивний його очищає від хибних уявлень.

Теорія науки Поппера стала базовим методом у його політичній філософії. Як науковими є тільки ті теорії, які не заборонено критикувати, так і політично добрими є ті державні устрої, які не заборонено критикувати. Кожен має право критикувати політику британських королів чи американських президентів. Це означає, що ці суспільства відкриті, тобто демократичні. Натомість політику лідера Північної Кореї громадяни його країни не можуть критикувати. Отже, північнокорейське суспільство закрите.

Теорія дослідницьких програм Імре Лакатоша

Імре Лакатош (1922-1974) – це угорський учений єврейського походження, який мігрував до Британії. Його справжнє ім'я – Аврум Ліпшіц. Свою теорію науки він назвав *уточненим фальсифікаціонізмом*, оскільки на його філософські погляди вплинули і Поппер, і Кун, але вони й стали його головними опонентами. На відміну від Поппера, який стверджував, що одиничні факти здатні фальсифікувати теорію, Лакатош вважав, що фальсифікація – це складний процес, а теорія є зазвичай занадто сильною, щоби декілька фактів могли її знищити. Фальсифікація – це не мить, а процес, і не завжди успішний.

Лакатош вважав, що вчені створюють дослідницькі програми і розвивають їх. Програми є складними утвореннями, в яких можна виділити дві складові. Найважливішою її частиною є її ядро, тобто набір основних теорій, цілей і методів. Вчені, які дотримуються певної дослідницької програми, завжди захищають її ядро. Але, оскільки ідеальних дослідницьких програм не існує, кожна з них зустрічається з певними труднощами в поясненні складних фактів. Факти, які важко пояснити засобами дослідницької програми, атакують її. Однак, це не означає, що вони відразу ж її руйнують. Вчені, щоби врятувати програму, створюють допоміжні гіпотези, за допомогою яких пояснюють складні факти так, щоби це пояснення вписувалося у програму, а не заперечувало її. Накопичення таких допоміжних гіпотез створює захисний пояс, який огортає ядро. Захисний пояс є другою складовою дослідницької програми. Отже, на відміну від Поппера, який вважав, що вчені відмовляються від гіпотези, яку атакують негативні факти, Лакатош переконував, що вчені в цьому ви-

падку не відмовляються від неї, а інвестують всі свої сили у створення допоміжних гіпотез, щоби її врятувати.

Завданням дослідницької програми є примножувати знання. Тільки в тому випадку вона сприяє прогресу і має сенс. Атака фактів, хоч і не фальсифікує дослідницьку програму, все ж змушує вчених більше зосередитись на створенні допоміжних гіпотез та захисного поясу, аніж на примноженні знань. Коли вчені витрачають на формування захисного поясу всі свої зусилля і дослідницька програма більше не примножує знання, вона втрачає сенс, вчені в ній розчаровуються і відмовляються від неї. Так, дослідницька програма фальсифікується не самими фактами, а внаслідок втрати вченими ентузіазму її захищати. Однак, Лакатос і в цьому випадку не вважав фальсифікацію необхідною. Якщо знайдуться вчені, які не втратять ентузіазму до дослідницької програми, і продовжуватимуть її розвивати, навіть коли вона не даватиме нових знань, може статись так, що криза мине, атаки зменшать свою активність, і дослідницька програма знову почне давати нові знання, тобто знову виконуватиме свою роль та поверне собі своє старе значення.

Вчення про мисленнєвий стиль Людвіка Флека

В першій половині ХХ століття свою оригінальну концепцію науки сформував львівський філософ і бактеріолог *Людвік Флек* (1897-1961). Він звернув увагу на те, що позитивістські уявлення про природу науки ґрунтуються на фізиці. Натомість, у медицині, якою займався Флек, діють інші закономірності. Якщо відмовитись від переконання, що фізика є взірцевою наукою, а її методи найдосконаліші, та включити в аналіз всі галузі знань, виявиться, що наука функціонує за іншими законами, ніж ті, про які писали позитивісти. Флек намагався знайти універсальні закони для всіх наук. Він не вважав, що наука є якоюсь особливою формою пізнання, оскільки її завданням, як і будь-якого іншого пізнання, є пояснювати дійсність. Кожна людина має якісь уявлення про дійсність: вона переконана в істинності якихось теорій в хімії, фізиці, медицині, вона має певні релігійні переконання, якісь уявлення про красу і добро. Все це Флек називав *мисленнєвими стилями*. Кожна людина одночасно оперує різними мисленнєвими стилями в різних галузях знань.

Оскільки один і той сам мисленневий стиль характеризує світогляд різних людей, усі адепти одного стилю об'єднуються у спільноту, яку Флек називав *мисленневим колективом*. Мисленневий стиль є не результатом пізнавальної діяльності, а її передумовою. Флек наголошував, що всі людські знання можна розділити на пізнане і вивчене. Пізнаним є те, що людина відкриває вперше. Таке знання можуть продукувати тільки геніальні вчені, які збагачують наукову картину світу. Все інше знання є вивченим, бо людина його отримує завдяки навчанню. Навіть найретельніше спостереження не дасть нових знань без навчального процесу. Флек використовував приклад мікроскопа: коли студент вперше дивиться у мікроскоп, він бачить тільки хаос; для того, аби побачити під мікроскопом бактерії, потрібен учитель, який покаже студентові те, що він повинен бачити. Отже, джерелом знань студента є не дійсність, а вчитель, який, однак, не презентує власні знання, а тільки передає йому певний мисленневий стиль, який відкриває йому ворота колективу.

В кожному мисленневому колективі можна виділити дві групи: езотеричне коло, тобто людей, які формують відповідний стиль, видатних вчених, які здійснюють відкриття, та екзотеричне коло, тобто всіх, хто мислить цим стилем, але не формує його основи. Хоч усі люди належать одночасно до різноманітних мисленневих колективів (напр., є мусульманином, визнає теорію всесвітнього тяжіння Ньютона і користується доказовою медициною), більшість із них в жодному з цих колективів не належать до езотеричного кола. Навіть якщо хтось належить до езотеричного кола в одному мисленневому колективі, в інших він належить до екзотеричних кіл.

Отже, наука, на думку Флека, – це специфічний стиль мислення, який об'єднує людей у мисленні колективи та формує картину дійсності.

Історична теорія науки Томаса Куна

Американський історик і теоретик науки *Томас Семюель Кун* (1922-1996) заперечив переконання Поппера, про те, що достатньо одного негативного факту, щоби фальсифікувати наукову теорію. Натомість вважав, що наука розвивається історично. Перший етап розвитку науки Кун

називав *протонаукою*. На цьому етапі виникають перші наукові теорії та формуються наукові співтовариства, вчені здійснюють відкриття і дискутують на актуальні для науки теми. Учені протонауки накопичують знання та готують молодих учених, передаючи їм свої уміння. Однак, протонаука має великий недолік, через який її намагання є неефективними. Вчені протонауки розділені на різні школи і напрями. Неоднотайність протонаукового співтовариства спричинює три проблеми: по-перше, вчені можуть узгоджувати методи своїх досліджень та їхні результати тільки з одnodумцями, які належать до їхньої школи; по-друге, вчені протонауки витрачають багато часу і зусиль на критику інших шкіл і на апологію власної, замість того, щоби витратити їх на примноження знань; по-третє, студент, який намагається опанувати наукові компетенції, змушений вивчити теорії кожної школи, а тоді обрати ту, яка йому найбільше припаде до душі; при цьому знання про ті школи, які він не обрав, залишаються непотрібними. Критеріям протонауки відповідають усі галузі знань, які представлені різноманітними школами і напрямими, зокрема, психологія, лінгвістика, філософія тощо. Але в минулому період протонауки пройшли також фізика, хімія, математика, біологія, соціологія та інші.

В якийсь момент боротьба шкіл протонауки призводить до того, що одна школа витісняє інших та стає єдиною у своїй галузі знань. Цей етап розвитку людського пізнання Кун називав нормальною наукою. Характерною особливістю нормальної науки є те, що в ній панує однотайність учених. Всі вони освоюють свої дослідження на єдиній теорії, використовують однакові методи та ставлять перед собою однакові цілі. Цей комплекс компонентів науки Кун називав *парадигмою*. Існування однієї парадигми в нормальній науці робить її ефективною. Тепер усі вчені об'єднані навколо однієї парадигми, а тому спільно працюють над досягненням своїх цілей. Вони більше не змушені дискутувати між собою, бо всі мислять в рамках однієї парадигми, а отже не мають опонентів. Студенти вивчають тільки свою парадигму, а тому не вчать нічого, що їм не пригодиться в подальшій науковій роботі. Найкращим виразником парадигми є підручник. Якщо з одним підручником погоджуються всі науковці світу, то це означає, що це – *нормальна наука*.

Найбільшою цінністю нормальної науки є парадигма. Вчені наймовірно віддані парадигмі: вони працюють над її підтримкою та доведенням, і захищають від будь-якої критики. Завданням ученого нормальної науки є розвиток парадигми та вирішення проблем, які сприяють її утвердженню. Такі проблеми Кун називав *загадками*. Так, вчений вирішує загадки парадигми.

Втім, розвиток парадигми не вічний. Колись обов'язково приходить момент, коли вчені зустрічаються з такими фактами, які не можуть пояснити в рамках парадигми. Кун такі факти називав *аномаліями*. Поппер вважав, що такі факти здатні фальсифікувати наукову теорію. А Кун був переконаний, що вчені не відмовляться від парадигми, роботі над якою присвятили все життя декілька поколінь науковців, тільки тому, що з'явилась якась одна аномалія. Напр., вчені не відмовляться від переконання, що всі ворони чорні, якщо зустрінуть одну білу ворону. Легше придумати причину, чез яку ця ворона стала білою, аніж відмовитися від парадигми. Однак, якщо з'явилась одна аномалія, то швидше всього за нею з'являться й наступні. Навіть тоді, коли таких аномалій багато, наукове співтовариство їх ігнорує, або створює допоміжні гіпотези, намагається втиснути їх у парадигму. Однак, якщо старші і досвідчені вчені дорожать парадигмою, то молоді науковці ще не інвестували в неї свої сили, і не дорожать нею. Вони починають звертати увагу на аномалії. В той час старші науковці висміюють їх і заперечують їхнє право на наукову діяльність. Цю боротьбу науковців Кун називав кризою нормальної науки. Скільки би науковців не поставились до аномалій серйозно, парадигма залишається незламною, бо факти дійсності нездатні її фальсифікувати. Стара парадигма впаде тоді, коли науковці створять нову, яка її замінить.

Коли виникає нова парадигма, відбувається *наукова революція*: молоді науковці входять в ейфорію наукового відкриття, критикують старших учених як некомпетентних. Нова парадигма повністю відмінна від старої. Вона створена для того, аби пояснити аномалії старої науки. Тобто, основою нової парадигми є те, що зламало стару. Нова парадигма пройде той сам шлях, який пройшла і її попередниця. Спершу вчені захопляться нею настільки, що вважатимуть її не лише способом пояснення світу, а й абсолютною істиною. Вони працюватимуть над її розвитком, перебудують університетські і шкільні програми так, щоби учні та студенти вивчали цю парадигму,

перепишуть підручники, пристосують до нової парадигми лабораторії та наукові інститути, створять нові наукові товариства та журнали, захистять безліч дисертацій, у яких вихвалятимуть свою парадигму. Однак, незважаючи на це, колись таки з'явиться така аномалія, з якою парадигма не справиться. Ця аномалія привабить увагу молодих вчених, які проігнорують всі надбання попередників і віддадуться виру інновацій. В їхньому середовищі з'являться генії, які створять нову парадигму, яка проживе таке саме життя, як і її попередниці.

Отже, Кун вважав, що наука не акумулює знання, бо кожна нова парадигма починає накопичення знань з нуля. Вся історія науки – це постійні наукові революції, виникнення і падіння наукових парадигм. Кожна нова парадигма є повним запереченням попередньої. Ті вчені, які визнаються геніями в одній парадигмі, не є авторитетними в рамках іншої парадигми. Кожна протонаука має шанс стати нормальною наукою, якщо сформує парадигму.

Анархізм Пола Файєрабенда

Жвава дискусія на тему природи науки дала початок різноманітним напрямам філософії науки, серед яких не всі захоплювались нею та вважали її цінністю, яка відіграє позитивну роль в житті суспільства та окремої людини. В умовах активної дискусії сформувався напрям, послідовники якого критично оцінили феномен науки. Цей напрям прийнято називати *анархізмом*. У політиці анархісти критикували державу, а в теорії науки вони критикували науку як таку. Засновником цього напрямку був австрійсько-американський філософ *Пол Карл Файєрабєнд* (1924-1994).

Файєрабєнд вважав, що немає об'єктивної істини, а тому немає критерію, на основі якого можна було би визначити якість наукової теорії. Навіть емпіричні дані неспроможні ані верифікувати, ані фальсифікувати наукову теорію. Завданням науки є пояснювати світ і допомагати людям орієнтуватися в ньому. Це завдання можна досягати будь-якими засобами. Різні наукові теорії можуть одночасно однаково успішно пояснювати дійсність і допомагати людям жити в ній. Не тільки наука, а й будь-які інші форми пізнання здатні виконувати це завдання геть не гірше. Мітологія, релігія, здоровий глузд

допомагають людям орієнтуватися у світі краще, аніж наука. Але в епоху Просвітництва відбувся культурний переворот, внаслідок якого науку проголосили найдостовірнішим і взірцевим способом пізнання дійсності. Наукове пізнання витіснило будь-яке інше. Так просвітники, намагаючись подолати диктатуру ідеологій, встановили нову диктатуру, значно сильнішу і підступнішу за всі диктатури минулого. Це – диктатура науки і науковості.

Файерабенд звернув увагу на те, що наука є єдиною сферою особистісного і суспільного життя, де немає свободи. Законодавство сучасних країн захищає свободу людини в будь-якій сфері, тільки не у сфері науки. Кожен має право належати до тої релігії, до якої хоче, і ніхто не має права насильно нав'язувати релігію; кожен має право належати до політичної партії, до якої хоче, і якщо уряд якоїсь країни нав'язує своїм громадянам політичну ідеологію, такий уряд вважається тоталітарним. В сучасній культурі тільки наука має право на монополію. Ніхто не має права не визнати геліоцентризм Коперніка, закон всесвітнього тяжіння Ньютона, теорему Пітагора, або будь-яку іншу наукову теорію, яка вивчається у школі. Якщо хтось не погодиться з релігійними або політичними постулатами, це ніяк не відобразиться на його житті; якщо ж хтось заперечує загальноприйняті наукові теорії, він буде жорстоко покараний: він не отримає диплому, не зможе зробити кар'єру та буде вимушений усе життя перебувати за маргінесі суспільства.

Яскравим показником тоталітаризму науки є фінансова політика. Будь-які державні фінансові витрати жваво обговорюються суспільством. Напр., чи потрібно будувати нову дорогу, чи потрібно відкривати нову лікарню, чи потрібно збільшувати фінансування армії тощо є питаннями широкої громадської дискусії в усіх країнах світу. Але питання про відправлення нової експедиції на Місяць громадськість не обговорює. Вирішувати це питання є прерогативою вузького кола спеціалістів. Якщо ж хтось наважиться заявити, що фінансування деяких наукових проектів не оправдане і його було б доречніше скоротити, то такого революціонера обов'язково звинуватять в тому, що він противник науки, прогресу, цивілізації, і взагалі намагається повернути людство до варварства. Так само, не прийнято задавати питання про доцільність наукових досліджень. Навіть, коли від якогось дослідження людство не має ані найменшої користі, і це дослідження пог-

линуло величезні гроші платників податків, ніхто не має права критикувати науку. Будь-яка критика науки – це табу для цивілізованої людини.

Файєрабенд стверджував, що майбутнє науки за свободою. Немає сенсу відмовлятися від науки взагалі, але вона повинна бути позбавленою статусу "священної корови" сучасної цивілізації. Він вважав ідеальним станом ситуацію епістемологічності вседозволеності. Нехай кожен висуває ті теорії, які йому до вподоби, нехай кожен їх критикує, нехай кожен обирає для себе ті форми знань, які вважає найкращими. Тільки тоді людство звільниться від найбільшого диктатора сучасності – усталеної науки.

Еволюційна теорія науки Стівена Тулміна

Британський філософ *Стівен Еделстон Тулмін* (1922-2009) запропонував власну концепцію природи науки, в якій застосував еволюційні принципи Дарвіна. Він виходив із критики двох крайніх позицій – абсолютизму та релятивізму. Послідовники першої позиції стверджують, що істина незмінна і абсолютна в усі часи та в усіх контекстах. Релятивісти вважають, що істина відносна: в кожен час і в кожному контексті своя істина, а тому відстоювання абсолютних постулатів недоречне. Тулмін, натомість, вважав, що істина розгортається в різних полях аргументації. Кожне поле аргументації – це окрема сфера, і в кожному з них діють свої стандарти. Те, що вважали красивим люди кілька тисячоліть тому, не обов'язково визнається красивим сьогодні. Але при цьому саме поняття краси залишається незмінним. Отже, існують такі істини, які є вічними і незмінними, а є й такі, які змінюються зі мінотою часу і середовища. Не всі істини є абсолютними, як стверджують абсолютисти, і не всі відносні, як стверджують релятивісти. Істини, які залежать від свого поля, Тулмін називав поле-залежними, а ті, які залишаються незмінними і абсолютними, – поле-інваріантними.

Якщо поле-інваріантні істині стали і незмінні, то немає сенсу шукати закономірності їх становлення. Іншою є ситуація з поле-залежними істинами. Позаяк вони змінюються залежно від свого поля, то мусить існувати якась закономірність, яка керує цими змінами. В пошуках відповіді на це питання

Тулмін звернувся до теорії еволюції Дарвіна, який стверджував, що ті види живих організмів, які зуміли добре пристосуватися до навколишнього середовища, виживають, а ті, які не пристосувались, гинуть. Це пояснення Тулмін переніс на науку. Він вважав, що історія науки – це постійне виникання найрізноманітніших теорій. Ті теорії, які добре пояснюють дійсність та є практично корисними, тобто ті, які добре пристосувались до умов свого існування, виживають, а ті, які не пристосувались, гинуть. Однак, правило еволюції діє виключно у випадку поле-залежних істин. Поле-інваріантні істини істинні завжди, і надають сенсу поле-залежним істинам.

Зміст наукових теорій

Позитивісти, Поппер, Кун, Лакатош та інші намагалися відповісти на питання, як розвивається наука. Поряд із цим важливим філософським питанням, не менш вагомую роль у дискусії про науку зайняло питання про те, що саме пізнає наука: дійсність чи креатури власного генія. Філософів, які стверджують, що наука пізнає дійсність, якою вона є, називають реалістами. Вони стверджують, що дійсність є сталою і може бути пізнаною, а наука може її охоплювати. Реалізм поділяється на декілька напрямів:

- *Науковий реалізм* представляють ірландсько-американський фізик і католицький священник Ернан Віцент Мак-Маллін (1924-2011) і грецький філософ Статіс Псілос (нар.1965). Мислителі цього напрямку вважають, що наукові теорії пізнають дійсність такою, якою вона є насправді, тобто наука пізнає реальні факти світу і дійсні зв'язки між ними.
- *Структурний реалізм* представляє британський філософ Джон Ворралл (нар.1946). Він вважає, що вчені не можуть пізнавати самі речі дійсності, але вони пізнають дійсні структури, тобто зв'язки між фактами, закономірності існування і взаємовпливів фактів дійсності.
- *Об'єктивний реалізм* представляють канадець Ян Гакінг (нар.1936) і американка Нансі Делані Картрайт (нар.1944). Вони вважають, що наука спроможна пізнавати дійсність. Навіть якщо немає підстав вважати, що наукові теорії абсолютно точно описують дійсність, то очевидним є той факт, що наукові теорії діють. Якщо якась наукова теорія

лягла в основу технічних розробок і дала очікувані результати, то цього достатньо, щоби ствердити, що ця теорія відобразила дійсність правильно.

Не всі філософи науки погоджуються з тезою, що наука пізнає дійсність. Перед ними постало питання: якщо не дійсність, то що тоді пізнає наука? Ті, хто заперечував реалізм, стверджують, що науковці не списують світу з дійсності, а створюють її самостійно. В цьому випадку виникає нове питання: за яким критерієм учені обирають картину світу, прийнятну для себе? Саме у відповіді на це питання філософи науки, які відкинули реалізм, розійшлися в різних напрямках, які насправді відрізняються тільки незначними деталями:

- *Конвенціоналізм* – це напрям у філософії науки, засновником якого був француз Жюль Анрі Пуанкаре (1854-1912). Конвенціоналісти вважали, що точне відображення дійсності неможливе, а тому наука й не ставить собі таку ціль. Завданням науки є роз'яснити дійсність, а тому наукова теорія – це не точний опис дійсності, а конвенція (домовленість) учених щодо спільного визнання і використання певної наукової теорії. При такій домовленості вчені звертають увагу не на істинність теорії, оскільки її неможливо встановити, а на практичні цілі: якщо теорія виконує поставлені перед нею цілі, вона сприймається науковим співтовариством.
- *Інструменталізм* – це позиція, яку презентував француз П'єр Моріс Марі Дюгем (1861-1916), який вважав, що перед науковою теорією не стоїть завдання бути істинною. Вчені створюють теорії, які працюють, а не ті, які є істинними; їх цікавлять практичні результати науки, а не теоретичні істини. Наукова теорія – це інструмент, за допомогою якого наука і техніка опановує світ. Якщо цей інструмент дієвий, він науковий, якщо він не виконує поставлені перед ним цілі, науковці від нього відмовляються.
- *Прагматизм* – це філософський напрям, який розвинувся у США, а його фундаторами були Чарльз Сандерс Пірс (1839-1914), Вільям Джеймс (1842-1910), Джон Дьюї (1859-1952) та інші. Прагматики переконані, що критерієм істинності будь-яких суджень є їхня користь. Якщо наукова теорія приносить користь, тоді вона істинна, і немає значення, наскільки вона відповідає дійсності, і наскільки вона точно відображає дійсність.

- *Науковий історизм* – це філософська позиція, яку презентував німецький філософ Курт Карл Рудольф Гюбнер (1921-2013). Послідовники цього напряму переконані, що в різні епохи до наукових теорій ставляться інші цілі, а тому одна і та сама теорія в різні епохи може мати різну цінність для людей. Позиція Гюбнера близька до марксизму та до теорії Куна.

Конструктивізм, який був популярним напрямом філософії ХХ століття, відобразився і в царині філософії науки. Конструктивісти стверджують, що наука, мова, знання є чіткими конструктами, тобто хтось їх конструює, не завжди зважаючи на дійсність. У філософії науки різні напрями конструктивізму розходились у відповіді на питання про критерій якості наукової теорії.

- *Соціальний конструктивізм* – це філософська позиція, яку представляли австрійсько-американський філософ Петер Людвіг Бергер (1929-2017) і німецький філософ Томас Лукман (1927-2016). Послідовники цього напряму вважають, що наукові теорії є конструктами соціуму. Суспільство створює пояснення дійсності. Ці пояснення і є змістом науки. Для соціальних конструктивістів критерієм якості теорії є соціальні цілі. Якщо теорія виконує ті завдання, які соціум перед нею ставить, тоді вона якісна, якщо ж не виконує, тоді від неї потрібно відмовитися.
- *Радикальний конструктивізм* – це напрям, основи якого заклали німецько-американський філософ Ернст фон Глясерфельд (1917-2010) і швейцарський психолог Жан Піаже (1896-1980). Вони стверджували, що наукові теорії є людськими конструктами, при цьому ці конструкти не пов'язані з дійсністю, а породжені суб'єктивними вподобаннями.
- *Емпіричний конструктивізм* – це напрям конструктивізму, засновником якого є нідерландський учений Бас ван Фраассен (нар.1941), який вважає, що наукові теорії є людськими конструктами, але такими, що мусять відповідати даним спостереження. Якщо теорія не відповідає емпіричним даним, вона відхиляється науковим співтовариством.
- *Конструктивний реалізм* – це напрям, презентований австрійським філософом Фрідріхом Валльнером (нар.1945), який розрізняє між дійсністю та реальністю. Дійсністю є те, чим світ є насправді. Вона недоступна науці. Реальність – це картина світу, сформована в певній культурі. Завданням науки є формувати такі конструкти, які би виражали реальність.

Доведення

Які би цілі не ставили собі вчені, створюючи наукові теорії, і якою би не була сутність цих теорій, наука зобов'язана підпорядковуватися законам логіки. Відповідно до закону достатньої підстави, який сформував Ляйбніц, будь-яке судження повинно бути достатньо обґрунтованим. Отже, наукова теорія повинна бути доведеною.

З цього випливає ще одне важливе питання філософії науки: яке доведення можна вважати достатнім. До початку епохи Ренесансу європейські вчені були переконані, що достатньою підставою будь-якої теорії є її очевидність. Якщо хтось щось спостерігає і не має підстав сумніватися в адекватності свого сприйняття, тоді результати такого сприйняття можна вважати істинними. Однак, ренесансні вчені піддали таку концепцію доведення сумніву. Копернік бачив Сонце, яке сходить зранку і заходить увечері, тобто бачив, що Сонце обертається навколо Землі, і при цьому він не мав підстав сумніватися в тому, що його зір і телескоп достатньо добрі, проте він не погодився з побаченим і розробив теорію, яка сьогодні є загальноприйнятною, але яка не є очевидною. Розвиток науки показав, що більшість наукових теорій не є очевидними. Їх потрібно обґрунтовувати. Френсіс Бекон показав, що погляд дослідників обумовлений оманами, які викривляють сприйняття, а тому очевидному не можна довіряти. Карл Поппер запропонував приймати вірогідні теорії і використовувати їх, допоки досвід їх не фальсифікує.

Однак і тут виникає проблема. Французький учений П'єр Моріс Дюгем та американський логік Віллард Ван Орман Квайн (1908-2000) сформували ідею, яку прийнято називати *Теза Дюгема і Квайна* або *голізм* (өлос, голос – увесь). Відповідно до цієї тези, кожна теорія складається з набору гіпотез. Якщо з'являються факти, які фальсифікують теорію, то з них не стає відомим, яка саме гіпотеза хибна. Факти фальсифікують усю теорію, хоч хибною є тільки якась одна складова цієї теорії. Теза Дюгема і Квайна показала, що навіть фальсифікація не доводить істинність чи хибність теорії. Дискусія на тему якісного доведення все ще залишається відкритою.

Класифікація наук

Проблемним є не тільки природа науки, а й слово, яким називають цей вид пізнання. Українське слово "наука" має свій відповідник у латинській мові (scientia), німецькій мові (Wissenschaft) та багатьох інших. Проблема виникає при пошуку відповідника в англійській мові. Традиційно, слово "наука" перекладають англійською, як "science", однак "science" має значно вужче значення, ніж українське "наука" чи німецьке "Wissenschaft". Англійське слово "science" означає те, що українською називають природничими науками. Але те, що в Україні прийнято називати гуманітарними науками, англійською зазвичай називають словом "studies". Ця мовна особливість дуже важлива, оскільки вона визначає напрям розвитку філософії науки. Середовищем активного розвитку філософії науки були англосмовні країни. Більшість дослідників, які працювали в цій сфері, писали англійською. Це стосується навіть тих філософів, які були австрійцями чи німцями, тобто їхньою рідною мовою була німецька. Під час Другої Світової війни, коли нацистська ідеологія призупинила вільний розвиток науки і філософії в Центральній Європі, більшість видатних учених мігрували до США чи Британії. Рудольф Карнап, Карл Поппер, Імре Лакатош та інші працювали в англосмовних країнах. Коли вони використовували слово "science", то розуміли під цим словом природничі науки. Відповідно, під поняттям "philosophy of science" в англосмовному середовищі розуміється не філософія науки в широкому сенсі, а філософія природничих наук. Це не означає, що гуманітарні науки випали з поля зору філософів. Вони радше спеціалізувались в окремі галузі філософських знань. Так, історія стала предметом вивчення філософії історії, яка цікавиться історією в її двох значеннях: історія як послідовність подій і історія як наука, яка цю послідовність вивчає. Економіку вивчає філософія економіки. Мову вивчає філософія мови. Право і правознавство вивчає філософія права.

Те, що прийнято називати українським словом "наука" або німецьким словом "Wissenschaft", традиційно поділяють на дві групи: природничі і гуманітарні. Межу між ними чітко провів німецький філософ Вільгельм Дільтей (1833-1911). Він вважав, що всі науки можна поділити на науки про природу (Naturwissenschaften) і науки про дух (Geisteswissenschaften).

Вони відрізняються своїм методом. Науки про природу пояснюють світ, тобто їхні теорії розкривають, чому щось відбувається і як воно відбуватиметься в майбутньому. Напр., астрономія пояснює, як Місяць облетів навколо Землі впродовж минулої доби, але це пояснення можна використати і для прогнозування того, як він облетить навколо Землі й наступної доби. Завданням наук про дух чи гуманітарних наук є розуміння. У випадку людини неможливо достовірно прогнозувати майбутнє, але можна зрозуміти, чому щось відбулось. Напр., психологія може пояснити, чому в людини виникли певні емоції, але не може прогнозувати, що при збігу тих самих обставин її емоції будуть такими самими. Дільтеєве розрізнення між природничими та гуманітарними науками є актуальним і досі.

Філософія математики

Природознавство є предметом вивчення філософії науки; сутність і методологію гуманітарних наук вивчають різні галузі філософії (філософія історії, філософія економіки, філософія культури тощо). В жодну з цих царин філософії не входить математика. Вона випадає із комплексу філософії науки, оскільки методи, якими послуговується природознавство не придатні для математики. Природознавство не мислимо без досвіду: філософи, які вивчають природу природознавства, дискусують про роль досвіду в природознавстві (позитивісти вважають, що досвід є джерелом наукових знань, критичні раціоналісти стверджують, що досвід здатен тільки фальсифікувати наукові теорії), але всі погоджуються з тим, що досвід необхідний для природознавства. Математика, натомість, жодним чином не оперує досвідом. Математичні істини кардинально відрізняються від теорій природознавства передовсім тим, що вони не пов'язані із досвідом. Математичні істини істинні навіть тоді, коли не реалізовані у матеріальному світі. Напр., теорема Пітагора залишалась би істинною навіть тоді, коли у світі не було б жодного трикутного предмету. " $2+2=4$ " було би істинним навіть тоді, коли б узагалі нічого не існувало. Математика оперує числами і формами, а у матеріальному світі немає ані чисел, ані форм. У світі є речі, які мають кількість (число) і форму, але вони не є ані числом, ані

формою. Це означає, що застосування до математики тих методів, якими оперує природознавство, недопустиме, а тому математика не є предметом філософії науки.

Другою особливістю математики, яка відрізняє її від природознавства, є абсолютність і незмінність математичних істин. Закони природи діють тільки тоді, коли є природа; закони суспільства діють тільки тоді, коли є суспільство; закони економіки діють тільки тоді, коли є економіка. Всі вони істинні тільки тоді, коли є щось матеріальне. Математичні істини, натомість залишаються істинними, навіть тоді, коли немає нічого, в чому вони б реалізовувались. Ці істини вічні і незмінні.

Якщо математика, тобто числа і форми, не пов'язані з нічим, що розкривається в досвіді, то це означає, що існування математики ставить перед філософією низку питань, які і є предметом вивчення філософії математики. До цих питань належать питання про те, що таке число і форма, звідки вони беруться, чи вони насправді існують, яким є їхнє відношення до світу. Пошук відповідей на ці питання творять філософію математики. Важливо зауважити, що філософія математики є значно давнішою царинною філософії, аніж філософія науки, оскільки й математика більш древня, ніж природознавство. Якщо природознавство у тому вигляді, в якому людство його знає сьогодні, є витвором Нового часу, то математику вивчали ще в Античності. Саме тому фундатор позитивізму Огюст Конт, проводячи класифікацію наук за методом розставляння їх від найдавнішої і найзагальнішої до найновішої і найконкретнішої, першою у своєму класифікаторі поставив математику. В Античності виникли й важливі спроби філософського осмислення математики. Отже, математика та філософія математики були розвиненими царинами знань уже в Античності. В царині філософії математики, як і в більшості галузей філософії, загальний консенсус не досягнутий, а тому існує низка теорій, які по-різному вирішують питання, що стоять перед цією галуззю.

Перші філософські роздуми про сутність математики з'являлись у стародавніх цивілізаціях Індії, Шумеру, Єгипту та інших, але завершені філософські теорії математики там або не виникали, або залишаються невідомими нам. Існують достатні підстави вважати, що стародавні єгиптяни мали не тільки розвинені математичні знання, а й філософію математики, але передавали ці знання від старшого покоління жерців до молодшого усно, не залишаючи записів. З цієї причини їхні

філософські уявлення про математику невідомі сучасній науці. Отож, відлік історії філософії математики доводиться розпочинати з Античності. Основи філософії математики, які досі залишаються актуальними для дискурсу в цій царині знань, заклав *Пітагор*. Як і інші філософи цього часу, Пітагор намагався знайти основу всього сущого, тобто те, завдяки чому все виникло, і на основі чого все можна пояснити. Філософи-досократики знаходили різні відповіді на ці питання. Так, представники Мілетської школи (Талес, Анаксимандр, Анаксимен) бачили основу всього в чистій і нічим не окресленій матерії. Геракліт вважав, що в основі всього сущого лежить розумне начало – логос. Пітагор доводив, що в основі сущого знаходиться число. Всі матеріальні речі підвладні числу; ним усе можна порухувати. Немає такої фізичної або хімічної властивості речі, яка би не вимірювалась числом (одиницями вимірювання). Вчення про універсальність математики, яке сформулював Пітагор, а розвинули його наступники, називається *математизмом*. Ця теорія твердить, що математика лежить в основі всього матеріального світу; вона є тим розумним принципом, у відповідності до якого світ сотворений, і без якого світ неможливо зрозуміти. *Пітагор* вважав, що математика є тим розумним началом, яке Бог використав як головний засіб творення світу; світ сотворений за посередництвом математики, а тому математика є мовою Бога. Для того, щоби прочитати послання, яке Бог залишив у світі, потрібно опанувати мову, якою це послання написано, тобто математику. Саме тому школа, яку заснував Пітагор була схожою не на навчальний заклад, а на монастир, члени якого вивчали математику не задля поповнення знань, а медитували за її допомогою. Математика для них була не сухою наукою, а містикою.

Величезний вплив Пітагор справив на *Платона*, який захоплювався математизмом Пітагора і розвивав його. Вплив Платона на філософію, математику і науку був настільки великим, що це дало підстави видатному математику Альфреду Норту Вайтгеду (1861-1947) стверджувати: "Вся історія філософії є ніщо інше, як коментарі до робіт Платона". Платон зумів поєднати кращі надбання своїх попередників. Від Парменіда та Евкліда з Мегари він перейняв переконання в тому, що істинне буття недосяжне для чуттєвого пізнання, і зустріти його можна тільки шляхом духовно-інтелектуального піднесення понад матеріальне та чуттєве. На цій основі

Платон розробив учення про ідеї. Істинним буттям є ідеї, тобто чисті форми, інтелектуальна дійсність, а матеріальний світ є тільки недосконалим відображенням ідей. Для того, щоби ідеї могли реалізуватися у світі, їм потрібен посередник; ним є математика. Напр., щоби виготовити круглий предмет необхідно знати тільки те, що він повинен бути круглим, а необхідно знати також і діаметр цього круга; щоби виготовити червоний предмет, потрібно чітко знати ступінь насиченості кольору. Отже, математика – це середник вираження ідей у світі. Так, Платон вбудував у свою теорію математизм Пітагора. Впродовж тривалого періоду творчої діяльності Платона його захоплення математизмом Пітагора зростало. В останні роки він узагалі ототожнював ідеї та числа, і вів мову про ідеальні числа. Ці думки стали основними для його послідовників, тобто т.зв. раннього і середнього платонізму.

В епоху Ренесансу європейські інтелектуали намагалися відродити все, що було пов'язане з Античністю. Особливе зацікавлення у них викликала філософія Платона, розвиваючи яку, вони перейняли й математизм. Ступінь зацікавлення математикою показує гасло тогочасного філософа Кардинала Миколи Кузанського, який стверджував, що Бог писав книгу природи мовою математики. Це означає, що немає іншого способу прочитати цю книгу, тобто пізнавати природу, як математика. Використання математики в науці, впроваджене впливом Платона на філософію і культуру Ренесансу, стало однією із засад науково-технічного прогресу Нового часу. Від цього часу ані природознавство, ані численні інші науки (соціологія, економіка, психологія) немислимі без математики.

Епоха Просвітництва була часом, коли математика стала предметом критики. В цей час у теорії пізнання розвивався емпіризм, тобто переконання, що джерелом усього знання є досвід. Його розвивали як англійські, так і французькі просвітники. Деякі навіть відстоювали сенсуалізм, тобто крайню форму емпіризму, відповідно до якої люди отримують знання тільки за посередництвом чуттів. Математика не вписувалась в емпіричну епістемологію, позаяк вона не користує з досвідних даних. Це дало підстави емпірикам критикувати математику і виключити її з переліку наук. Утім, ця критика певним чином була корисною для філософії математики: вона остаточно довела, що математика не є емпіричною наукою, а тому її потрібно вивчати як особливий метод пізнання,

відокремлений як від природознавства, так і від будь-яких інших галузей знань. Питання про сутність математики стало особливо актуальним в період стрімкого розвитку математики, який відбувався у XIX-XX століттях.

Новітній поступ логіки став ще одним поштовхом для розвитку математики. У XIX-XX століттях дослідники логіки помітили схожості між логікою і математикою, яка їх надихнула порівняти ці дві науки. Результатом нових віянь стали виникнення математичної логіки, а також спроба пояснити математику як дітище логіки (логіцизм).

Математичні теорії

Основним питанням, яким цікавиться філософія математики, є проблема її сутності, тобто питання про те, чи числа і форми існують незалежно від людського розуму, чи ж вони є креатурою людського розуму.

- Найдавнішу відповідь на це питання прийнято називати *математичним реалізмом*, послідовники якого вважають, що математика є окремою сферою дійсності і ні з чого не походить. Для реалістів математика існує так само, як і існує світ, природне право, мораль тощо. Класичний виклад математичного реалізму запропонував Платон, який стверджував, що математика є окремим рівнем буття, який не випливає ані з матеріального світу, ані з людського розуму, а формує їх. Після Платона математичний реалізм став основою математичної теорії аж до сьогодні. Головним аргументом проти математичного реалізму, яким послуговувались його критики, було таке: якщо математика є самостійною дійсністю, то звідки люди отримують математичні знання. Один із варіантів відповіді на це питання запропонував австрієць Курт Фрідріх Гьодель (1906-1978), який стверджував, що люди народжуються з математичним відчуттям, так само, як людям притаманне естетичне відчуття. Математичні знання є апіорними та інтуїтивними.

Впродовж тисячоліть математичний реалізм був аксіомою, яку ніхто й ніколи не піддавав сумніву. Лишень у XX столітті, коли виникла постмодерністська тенденція до відмови від всього абсолютного і незмінного, в математиці з'явилися спроби відмовитися від реалізму. Тепер реалізм із аксіоми

перетворився в одну з теорій. Кожен із тих, хто відмовлявся від реалізму, постав перед необхідністю пояснити природу математичних суджень. Якщо математиці відмовляли в її унікальності, то виникала необхідність звести її до чогось іншого. Так виникли численні релятивістські теорії математики:

- На початку ХХ століття відбувся стрімкий розвиток логіки, філософії мови і філософії науки, які вплинули й на теорію математики. Все це спричинило спроби заперечити математичний реалізм. Деякі логіки і математики висловили припущення, що математика є породженням логіки. Ця позиція отримала назву *логіцизм*. Один із найбільш впливових представників логічного позитивізму і учасник Віденського гуртка Рудольф Карнап (1891-1970), який намагався поєднати логіцизм і позитивізм, доводив, що всі судження, якими оперують люди, можна розділити на дві групи: ті, які мають істиннісне значення, і ті, які його не мають. Неопозитивісти стверджують, що істиннісне значення наявне тільки тоді, коли воно очевидне, або коли його можна емпірично перевірити (верифікувати). Якщо істиннісне значення якогось судження неможливо встановити, то це означає, що воно його не має. До суджень, які мають істиннісне значення, належать ті, істиннісне значення яких походить від стану речей (напр., "Сонце світить", "Місяць більший за Сонце"), та ті, істиннісне значення яких випливає з їхньої мовно-логічної структури (напр., "Квадрат має чотири сторони", "Квадрат круглий"). Ці судження можуть бути або істинними, або хибними; головне – те, що їхнє істиннісне значення можна перевірити. Якщо існують тільки два види суджень, які мають істиннісне значення, то математичні судження повинні належати до котрогось із них. Позаяк відсутність зв'язку математичних суджень із досвідом очевидна, неопозитивісти пов'язують їх із логікою. Все ж фундатором логіцизму був німецький логік і математик Готтлоб Фреге (1848-1925). У своїх працях він намагався звести всі математичні судження до логічних закономірностей. Його ідеї розвивав Бертран Расселл (1872-1970).
- Ще однією теорією, яка пояснює походження математичних суджень є *формалізм*. Прихильники цієї теорії стверджують, що математика схожа до гри, а її судження – до ставок у грі. Той, хто зробив успішні ставки, той переміг у цій грі; той, хто зробив невдалі ставки, програв. Так склалося,

що правилами гри у математиці стала евклідова геометрія, а всі математики (принаймні, до виникнення неевклідових геометрій) змушені грати за цими правилами. Пітагор, висловивши теорему, зробив правильну ставку в умовах евклідової геометрії, і став переможцем у грі. Саме тому в основі математики лежать аксіоми, тобто загальноприйняті істини, які ніхто не оскаржує і ніхто не доводить, так само, як і правила гри ніхто не оскаржує і ніхто не береться доводити. Одним із найвидатніших математиків, який відстоював формалізм, був Давид Гільберт (1862-1943). Для формалістів судження математики не є абсолютно істинними.

- *Дедуктивізм* – це математична теорія, схожа до формалізму, але його послідовники не використовують поняття гри. Дедуктивісти вважають, що математика є дітищем людської культури. Люди в минулому сформуливали певні математичні аксіоми, які, однак, не є абсолютними істинами. Ці аксіоми є загальнолюдськими, оскільки всі погоджуються з їх істинністю, але істинними вони є саме тому, що всі з цим погоджуються, а не навпаки. З цих аксіом випливають усі математичні судження, і обґрунтовуються вони на основі аксіом. Математичні аксіоми є доволі сталими, як і багато інших загальнолюдських уявлень, але вони не абсолютні.
- Французький математик Жуль Анрі Пуанкаре (1854-1912) висловив теорію, відому як *конвенціоналізм*. Відповідно до цієї теорії, математичні судження не є абсолютними. Вони є істинними тільки тому, що люди домовились їх вважати істинними. Евклідова геометрія є істинною тільки в межах певної домовленості (конвенції).
- Теорію *інтуїціонізму* розробив нідерландський математик Лейтзен Еґбертус Ян Бравер (1881-1966). Він базував свої міркування на філософії Іммануеля Канта, який у теорії пізнання займав середню позицію між раціоналізмом та емпіризмом, тобто вважав, що для отримання знань необхідними є як досвід так і діяльність розуму. Розум перетворює досвідні дані у знання: без досвіду розум не матиме, що обробляти, а без розуму досвід залишатиметься тільки накопиченням інформації про одиничні факти. Кант вважав, що в розумі закладені механізми обробки даних і перетворення одиничних фактів у загальні теорії. Бравер ототожнив ці принципи, які є апіорними для розуму, з математикою. Для виникнення наукової

теорії необхідні емпіричні дані; інакше наука не матиме, що обробляти. А алгоритмами обробки досвідних даних є математика. Саме вона систематизує досвідні дані та перетворює їх в універсальні теорії. Отже, в інтуїтивізмі математика має свої корені у людському розумі.

- Американський математик Стюарт Шапіро (нар.1951) став засновником *математичного структуралізму*, тобто засновував у математиці ідеї Фердинанда де Соссюра. Структуралісти розглядали математику як цілісну структуру, а математичні судження набувають своє істиннісне значення тільки у структурі. Поза структурою істинність математичних суджень не може бути встановленою.
  - *Психологізм*, тобто гіперболізоване переконання в тому, що психологія здатна пояснити все, проник і в математичну теорію. З'явилися математики, які настільки захоплювалися психологією, що трактували її як дітище психології. Математика трактувалась як вираження законів психіки. Прихильники психологізму в математиці пропонували пояснювати математичні закономірності за посередництвом психології.
- Всі перелічені позиції, крім математичного реалізму, є наслідками відмови від реалізму. На переконання реалістів, математичні істини абсолютні, вічні і незмінні. Математика є самостійною дійсністю. Заперечення реалізму є запереченням того, що математика є самостійною. Якщо вона не має автономного статусу, то її потрібно було пояснити, основуючись на якомусь іншому фундаменті. От і з'явилися спроби пояснити математику як щось похідне від логіки, психіки, гри, інтуїції тощо. Всі ці концепції піддали сумніву абсолютність математики. Відмова від математичного реалізму мала певні позитиви: вона зруйнувала непорушність бастиону традиційної математики, що дало можливість побачити нові можливості математики, напр., неевклідова геометрія. З іншого боку, відмова від реалізму взагалі заперечує цінність математики: якщо математичні судження відносні і вона не розкриває істину, тоді її цінність невисока. Окрім математичного реалізму та релятивізму (всі теорії, які заперечують абсолютну істинність математичних суджень), сформувались і такі теорії, які зайняли проміжну позицію.
- Позицію, яка поєднала математичний реалізм і релятивізм, є *емпірицизм*. Цю позицію сформували Віллард Ван Орман Квайн (1908-2000) і Гіларі Патнем (1926-2016).

Ці вчені переконані, що математика є незалежною і самостійною дійсністю, і в цьому позиція емпірицистів збігається з позицією реалістів. Емпірицисти зосередились на вирішенні проблеми, яка є причиною головної критики в адресу реалізму: якщо математика є самостійною дійсністю, то звідки люди отримують математичні знання. Емпірицисти вважають, що, незважаючи на те, що математика є самостійною дійсністю, пізнання математичних істин можливе тільки за посередництвом досвіду. Математичні істини існують незалежно ні від чого, але без досвіду вони були б невідомі людям. " $2+2=4$ " є істиною незалежно від того, чи є люди, які рахують, і чи є речі, які можна було б рахувати. Але, якщо би не було речей, які люди рахують, тобто досвіду прикладної математики, вони б ніколи не отримали знань про математичні істини. В цьому відмінність емпірицизму від реалізму. Платон вважав, що математичні судження не тільки самостійні і абсолютні, а й є вродженими знаннями. Раціоналісти, серед яких і Платон, вважають, що людина народжується зі знаннями, які впродовж навчання тільки впорядковує. Емпірицисти вважають, що математичні істини пізнаються за посередництвом досвіду.

Repetitio est mater studiorum

1. Виникнення філософії науки обумовлене стрімким розвитком природознавства. Перші спроби описати методологію наукового дослідження робив Френсіс Бекон, який вважав, що наука повинна спершу позбутися оман роду, печери, ринку і театру, а опісля накопичувати знання за допомогою експерименту та інтуїції.
2. Дискусію про природу науки оживив позитивізм, засновником якого був Огюст Конт, який вважав, що в основі науки повинно лежати позитивне знання, тобто емпірично доведене. Його ідеї продовжили Ріхард Авенаріус та Ернст Мах, засновники емпіріокритицизму або другого позитивізму.
3. Віденський філософський гурток (Шлік, Нойрат, Карнап, Райхенбах, Еєр) дав початок неопозитивізму або логічного позитивізму, тобто філософського напрямку, в якому поєднані позитивістські ідеї з філософією мови.

4. Неопозитивісти вважали, що судженнями, які мають істиннісне значення, є логічні закономірності і емпірично верифіковані судження. Всі інші судження позбавленні значення, створюють примарні проблеми і повинні бути викинутими з мови науки, а згодом і з побутової мови.
5. Карл Раймунд Поппер був засновником критичного раціоналізму і доводив, що загальні судження, якими оперує наука, не можна верифікувати. Науковими є ті судження, які дозволено критикувати, тобто намагатися фальсифікувати, чи заперечити на основі досвіду.
6. Імре Лакатос започаткував уточнений фальсифікаціонізм і вважав, що дослідницькі програми змінюються поступово під впливом досвіду. Людвік Флек розвинув учення про мисленневий колектив та мисленневий стиль. Томас Семюель Кун вважав, що зміни наукових парадигм здійснюються шляхом революції. Пол Карл Файєрабенд розвивав науковий анархізм. Стівен Еделстон Тулмін розвивав еволюційну теорію науки.
7. У відповіді на питання, чи наука пізнає дійсність, сформувались позиції: реалізм, конвенціоналізм, інструменталізм, прагматизм, історизм.
8. Відповідно до тези Дюгема і Квайна або голізму, кожна теорія складається з набору гіпотез. Якщо з'являються факти, які фальсифікують теорію, то з них не стає відомим, яка саме гіпотеза хибна. Факти фальсифікують усю теорію, хоч хибною є тільки якась одна складова цієї теорії.
9. Проблема класифікації наук пов'язана з мовою. В англійській мові немає відповідника до українського "наука". Англійське "science" охоплює емпіричні науки. Предметом вивчення філософії науки є природознавство, вона не вивчає математику і гуманітаристику.
10. Окремою галуззю наукових знань є математика, яка є предметом вивчення філософії математики. Дискусія в цій галузі ведеться між математичними реалістами і релятивістами.

Завдання для семінарського і практичного заняття

- Виникнення науки як специфічної форми пізнання.
- Філософія науки епохи Просвітництва і неопозитивізм Конта.
- Теорія науки емпіріокритицизму Авенаріуса та Маха.

- Концепція науки у філософії Віденського гуртка.
- Поєднання позитивізму та філософії мови у неопозитивізмі.
- Критичний раціоналізм Карла Поппера.
- Концепція фальсифікації наукових теорій Поппера.
- Можливість критики як критерій науковості Поппера.
- Теорія дослідницьких програм Імре Лакатоша.
- Вчення про мисленнєвий стиль і колектив Флека.
- Концепція вивченого і пізнаного у філософії Флека.
- Історична теорія науки Томаса Семюеля Куна.
- Концепція протонауки і нормальної науки Куна.
- Концепція наукової революції Томаса Семюеля Куна.
- Анархізм Файерабенда: історія, формулювання.
- Поле-залежні та поле-інваріантні істини Тулміна.
- Еволюційна теорія науки Стівена Тулміна.
- Науковий реалізм МакМалліна і Псіллоса.
- Об'єктивний реалізм Яна Гакінга і Нансі Делані Картрайт.
- Конвенціоналізм Жюля Анрі Пуанкаре.
- Інструменталізм П'єра Моріса Марі Дюгема.
- Прагматична теорія науки: формулювання, постаті.
- Науковий історизм Курта Карла Рудольфа Гюбнера.
- Соціальний конструктивізм Бергера і Лукмана.
- Радикальний конструктивізм Глясерфельда і Піаже.
- Емпіричний конструктивізм Баса ван Фраассена.
- Конструктивний реалізм Фрідріха Валльнера.
- Методологічна проблема наукового доведення.
- Голізм та теза Дюгема і Квайна.
- Значення поняття "наука" в українській і англійській мовах.
- Науки про природу і науки про дух у філософії Дільтея.
- Категорія колективізму в науковій етиці.
- Категорія універсалізму в науковій етиці.
- Категорія організованого скептицизму в науковій етиці.
- Філософія математики: реалізм versus релятивізм.

Література, джерела, базові тексти

- Albert, Hans. *Traktat über kritische Vernunft*. Tübingen: Mohr, 1968.
- Bacon, Francis. *Novum Organum, sive indicia vera de Interpretatione Naturae (1620)*. Nabu Press, 2012.
- Carnap, Rudolf. *Der logische Aufbau der Welt*. Berlin-Schlachtensee: Weltkreis-Verlag, 1928.

- Carnap, Rudolf. *Einführung in die Philosophie der Naturwissenschaften*. München, 1969.
- Comte, August. *Cours de philosophie positive*. Paris, 1830-1842.
- Duhem, Pierre Maurice Marie. *Études sur Léonard de Vinci, ceux qu'il a lus, ceux qui l'ont lu*. Paris: Hermann, 1906-1913.
- Fleck, Ludwik. *Erfahrung und Tatsache: Gesammelte Aufsätze*. Frankfurt am Main: Suhrkamp Verlag, 1983.
- Habermas, Jürgen. *Nachmetaphysisches Denken: Philosophische Aufsätze*. Suhrkamp, 1992.
- Hahn, Hans; Neurath, Otto; Carnap, Rudolf. *Wissenschaftliche Weltauffassung. Der Wiener Kreis*. Wien: Wolf Verlag, 1929.
- Koyré, Alexandre. *Études galiléennes*. Paris: Hermann, 1939.
- Kuhn, Thomas Samuel. *The Copernican Revolution: Planetary Astronomy in the Development of Western Thought*. Cambridge: Harvard University Press, 1957.
- Kuhn, Thomas Samuel. *The Essential Tension: Selected Studies in Scientific Tradition and Change*. Chicago, London: University of Chicago Press, 1977.
- Kuhn, Thomas Samuel. *The Structure of Scientific Revolutions*. Chicago: University of Chicago Press, 1962.
- Lakatos, Imre. *The methodology of scientific research programmes*. Cambridge: Cambridge University Press, 1977.
- Latour, Bruno. *Science in Action. How to Follow Scientists and Engineers through Society*. Cambridge (MA): Harvard University Press, 1987.
- Polanyi, Michael. *Science, Faith, and Society*. Oxford University Press, 1946.
- Popper, Karl Raimund. *Logik der Forschung. Zur Erkenntnistheorie der modernen Naturwissenschaft*. Wien: Springer-Verlag, 1935.
- Popper, Karl Raimund. *Objective Knowledge: An Evolutionary Approach*. Oxford University Press, 1972.
- Quine, Willard Van Orman. *From a Logical Point of View*. Harvard University Press, 1953.
- Quine, Willard Van Orman. *Word and Object*. MIT Press, 1960.
- Russell, Bertrand. *The problems of philosophy*. London: Oxford University Press, 1912.
- Кант, Імануель. *Пролегомени до кожної майбутньої метафізики, яка може постати як наука*. Київ: ППС-2002, 2005.
- Флек, Людвік. *Як постає та розвивається науковий факт. Вступ до вчення про мисленнєвий стиль і мисленнєвий колектив*. Чернівці: Книги-XXI, 2019.

ТЕМА 12. ФІЛОСОФІЯ МОВИ

Визначення

Мова є невід'ємним атрибутом людини, який виокремлює її з-посеред усієї неорганічної і органічної природи та включає в духовний світ. Людина виражається за посередництвом мови, відколи вона існує, але про природу мови почала задумуватись не так давно. Філософське осмислення мови розпочалось тоді, коли люди почали усвідомлювати, що поряд із їхньою рідною мовою існують також інші мови. Як би дивно це не звучало, але для такого усвідомлення недостатньо лишень почути, що інші народи розмовляють по-іншому. Кожен народ минулого вважав тільки свою мову вартою уваги, а чужі мови сприймав за звуки, які неварті уваги. Напр., стародавні греки всі інші народи називали варварами, тобто людьми, які не здатні говорити, а тільки видають звуки схожі до тваринних. Античні греки не вивчали іноземні мови, бо присвячувати зусилля вивченню варварських говірок вважали приниженням гідності. Стародавні римляни ставились до мови майже так само, як і греки. Знання іноземних мов серед римлян було рідкістю, хоч серед освіченої інтелігенції часто зустрічалося знання грецької. У Середньовіччі латина використовувалась як мова богослужінь, науки, міжнародних відносин. В монастирях, єпархіальних куріях, скрипторіях, університетах розмовляли виключно латиною. Коли використовували слово "мова" (латиною: *lingua*), то навіть без уточнень розуміли саме латину, бо інші європейські мови того часу вважали лишень говірками, якими спілкуються неосвічені простолюдинці.

Як в Античності, так і в Середньовіччі мові присвячували багато уваги в навчальному процесі, але підхід до її вивчення обумовлювався тим, як її сприймали. Греки вивчали виключно грецьку мову і зосереджувались на граматиці і риторичі. Так само відбувалось і в Середньовіччі: вивчали тільки латину, а від освіченої інтелігенції, якою в той час було переважно духовенство, вимагали її блискучого знання. Кожен повинен був уміти виголошувати промови, писати вірші і цитувати класиків латиною. Вміння складати вірші входило до навчальних програм. Однак питання філософського осмислення мови чи побудова теорії мови не були актуальними.

На початку Нового часу ситуація змінилася. Хоч мовою науки ще декілька століть залишалась латина, письменники вже почали користуватися національними мовами. Найактивніше це відбувалось в Італії. В 1612 році Франческо Петрарка уклав перший словник італійської мови, а разом із Данте Аліг'єрі та Джованні Боккаччо, він став основоположником літературної італійської мови. Втім, навіть розвиток національних мов не захопив філософів проаналізувати мову. Європейські мови розвивались в єдиному культурному просторі, а тому мають однакові форми вираження.

Яскравим свідченням такого підходу стала "Всезагальна та раціональна граматики Пор-Рояля". В 1660 році два католицькі священники з монастиря Пор-Рояля у Франції Антуан Арно (1612-1694) і Клод Лансло (1615-1695) видали книгу, яка стала найвідомішим мовознавчим дослідженням XVII століття. Автори спробували порівняти граматики різних мов та показати, що в усіх мовах закладені одні і ті самі раціональні принципи. Оскільки вони аналізували тільки західноєвропейські мови, граматики яких схожі, їм вдалось знайти багато паралелей. На цій основі вони зробили висновок, що граматики всіх мов схожі між собою, оскільки всі вони ґрунтуються на принципах розуму, а ці принципи єдині і універсальні для всіх.

Ситуація змінилась після великих географічних відкриттів. До Нового світу відправились місіонери, які проповідували тубільцям християнство. Для того, щоби їхня проповідь була успішною, потрібно було добре опанувати місцеві мови і перекласти на них Біблію. Більшість мов народів Африки та Америки не мали писемності. Тому християнські місіонери створювали для них писемність, звичайно на основі латинського алфавіту. Вони почали укладати підручники та словники цих мов. Усе це вимагало глибокого осмислення мов і порівняння їх з європейськими. Вивчення мов корінних народів Африки і Америки показало, що ці мови мають інші форми вираження, ніж європейські, а з цим пов'язані також інші форми світосприйняття.

Все це викликало великі зацікавлення європейських учених. Вони почали різностороннє вивчення мов, застосовуючи компаративний (порівняльний) аналіз. Вдалося встановити, що мови розвивались упродовж історії наче дерево: з одного кореня розвиваються різні мови, одні мови помирають так само, як всихають гілки, але виростають нові

мови. Компаративна лінгвістика (порівняльне мовознавство) дало можливість класифікувати мови, об'єднавши їх у групи (напр., слов'янські мови), а групи у сім'ї (напр., індоєвропейська сім'я мов). Сьогодні у світі налічують близько 5.000 мов, які об'єднуються у 152 мовні сім'ї. Особливістю мовної сім'ї є те, що всі мови, які до неї належать, походять від спільного предка. Так, усі мови індоєвропейської сім'ї походять від санскриту (древньої мови Індії). Класифікація мов стала можливою завдяки застосуванню двох типів компаративістики: діахронної і синхронної. Діахронною лінгвістикою називають вивчення мови на основі порівняння її станів у різний час, напр., аналіз змін, які відбулись в українській мові з X до XXI століття. Слово "діахронія" походить від грецьких слів "δια" (крізь) і "χρονος" (час). Синхронною лінгвістикою називають вивчення мови на основі її порівняння з іншими, напр., української, польської і словацької на одному етапі їх розвитку. Слово "синхронія" походить від грецьких слів "συν" (разом) і "χρονος" (час). Діахронна і синхронна лінгвістика дала можливість дослідити розвиваток і розгалуження мов упродовж історії.

Ретельний аналіз мов народів світу, особливо тих, які до великих географічних відкриттів ніколи не контактували з європейцями, відкрив ще один важливий факт – мовлення і мислення взаємопов'язані. Мова є не тільки засобом вираження думок; без мови мислення неможливе. Дослідники помітили, що мислення – це ніщо інше, як мовлення в собі. Неможливо мислити без застосування мови, а тому мислення відбувається в межах, які йому встановлює мова. Люди на мислить так, як говорить, а не говорить так, як мислить. Усвідомлення цього факту змусило вчених звернути увагу на ті аспекти мови, яких вони досі не зауважували. Мову почали розглядати не тільки як засіб спілкування і передавання інформації, а передовсім як основу мислення, а також формування світогляду, національної культури та вираження духу народу. Ці проблеми виходять за межі традиційного мовознавства, а тому вони стали предметом вивчення філософії мови, початок якої заклали лінгвісти і філософи кінця XVIII століття. Предметом філософії мови є сама мова, а метою – окреслення її сутності. Однак, упродовж історії лінгвофілософії її наголоси змінювались: від мови як духу народу у концепціях Гумбольдта і Вайсгербера до ролі мови як засобу

наукового пізнання світу в аналітичній філософії. Спільним для всіх концепцій філософії мови, якими би різними вони не були, є визнання факту провідної ролі мови у пізнанні, мисленні, світосприйнятті, формуванні світогляду, культури тощо.

Гумбольдтіанство

Найбільший внесок у розвиток мовознавства і філософії мови внесли німецькі дослідники. На межі XVIII-XIX століть провідну роль у мовознавстві відіграв *Вільгельм фон Гумбольдт* (1767-1835), німецький вчений і дипломат, якого справедливо вважають одним із найвидатніших лінгвістів в історії науки. За видатні заслуги перед наукою Вільгельма фон Гумбольдта і його брата Олександра фон Гумбольдта (1769-1859) їхнє ім'я присвоїли Берлінському університету, який був заснований з їхньої ініціативи. Вільгельм фон Гумбольдт дав початок напряму філософії мови, відомому як гумбольдтіанство. Гумбольдт заклав основи філософії мови, звернувши увагу на зв'язок мови з мисленням та свідомістю. Він розглядав мову не як засіб спілкування, а як вираження колективного духа. Мова і народ, на його думку, – це нерозривні поняття, бо народ – це сукупність людей, які розмовляють однією мовою, а тому й мислять однаковими категоріями та цінностями. Як дипломат, він відстоював ідею об'єднання німецьких земель саме на тій основі, що в усіх цих землях живе один народ. Є німецький народ, бо є німецька мова, але немає баварського чи саксонського народів, бо немає баварської чи саксонської мови. XX-XXI століття показали істинність ідей Гумбольдта: більшість країн, у яких люди спілкуються різними мовами, переживають кризу співіснування (напр., Канада, Бельгія, Україна).

Гумбольдт вважав, що мова є засобом осмислення світу. Світ для людського пізнання є таким, яким його описує мова. Напр., кольорів існує стільки, скільки є слів для окреслення кольорів; в різних мовах використовується різна кількість слів для окреслення кольорів, а це означає, що для людей, які цими мовами спілкуються і мислять, існує різна кількість кольорів. Слово відображує не річ чи явище, а осмислення цієї речі чи явища людським розумом. Тому слово має зв'язок не з речами, а з поняттями. При цьому не поняття визначає

слово, а слово визначає поняття. Люди осмислюють світ, який їх оточує, засобами, які дає їм мова; інших варіантів не буває.

Мова не є витвором окремої людини. Її творить народ упродовж своєї історії. Тому вона є духом народу. Кожен окремий індивід, опановуючи рідну мову, перетворюється в особистість, тобто в суспільну істоту. Вивчення мови необхідне не тільки для того, щоби отримати засоби спілкування і передачі інформації, а для того, щоби уможливити мислення. Без мови немає мислення. Оскільки мова твориться народом, то й мислення, позаяк воно ґрунтується на мові, визначається народом. Кожен мислить так, як говорить; а говорить кожен так, як говорять інші. Це означає, що представники одного народу мислять однаковими категоріями, тому що вони спілкуються однією мовою. Мову Гумбольдт вважав живим організмом, у якому закладена внутрішня енергія до відновлення та змін. Тому мова постійно розвивається.

З цього вчення випливає Гумбольдтове розрізнення двох складових мови: її внутрішньої і зовнішньої форм. *Зовнішньою формою* мови Гумбольдт називав усе те, через що мова виражається на зовні: лексика, фонетика, орфографія, пунктуація, стилістика тощо. *Внутрішньою формою мови* є мислення, світогляд, категорії пізнання, тобто елементи, на яких ґрунтується мова.

Ідеї Гумбольдта мали величезний вплив на подальшу філософію і мовознавство. Його послідовників, які переосмислювали ним сформовані ідеї, називають *неогумбольдтіанцями*. Цей напрям розвинувся в різних частинах світу. Його послідовники зосереджувались на різних думках учителя.

- Відомим представником неогумбольдтіанства був український філолог *Олександр Потебня* (1835-1891), засновник Харківської лінгвофілософської школи. Головною темою, яку Потебня перейняв від Гумбольдта і розвинув, є зв'язок мови і мислення. Потебня ще більше, ніж Гумбольдт наголошував на зв'язку між ними. Він писав: "Мова – це засіб не виражати вже готову думку, а створювати її. Вона – не відображення готового світосприйняття, а діяльність, що його формує". Потебня переосмислив Гумбольдтову категорію внутрішньої форми мови і переробив її у *внутрішню форму слова*. Якщо Гумбольдта цікавила мова як всеохопний засіб формування світогляду, то Потебня зацікавився тим, як цей принцип функціонує у випадку кожного окре-

мого слова. Отже, Потебня звузив базове Гумбольдтове поняття, щоби уможливити ретельний аналіз. Він вважав, що у слові можна виділяти його зовнішню форму (звучання, написання) та внутрішню форму, під якою розумів поняття. Тобто внутрішньою формою слова є те, що людина мислить, коли це слово вимовляє або чує. На питання, як саме слово співвідноситься з думкою, Потебня застосовував приклад ока: слово відноситься до думки, як око до побаченого. Якщо немає ока, то немає й побаченого; так само: якщо немає слова, то немає й думки. Не думка виражається через слово, а слово виражається двома шляхами: через зовнішню і внутрішню форми. Зміни мови (лексики, граматики) обумовлюють зміни у пізнанні і світогляді.

- В першій половині ХХ століття ідеї Гумбольдта залунали з новою силою з вуст *Йоганна Лео Вайсгербера* (1899-1985), який поклав початок німецького неогумбольдтіанства. Вайсгербер зробив наголос на Гумбольдтовій ідеї зв'язку між мовою і національною культурою. Цій проблемі він присвятив роботу 1929 року "Рідна мова і становлення духа", в якій він показав, що основою формування національної культури є мова. Саме вона визначає форми світосприйняття і пізнання. Культура народу є такою, якою є його мова, а мова є базовим засобом демаркації будь-якої національної культури, комплексу традицій та цінностей.
- Третім середовищем переосмислення гумбольдтіанства стала Америка, де до цієї лінгвофілософської школи звернулися *Едвард Сепір* (1884-1939) і *Бенджамін Лі Ворф* (1897-1941). Працюючи в Америці, вони зустрілися з величезним лінгвістичним матеріалом, якого не було в Європі, з мовами американських індіанців. Їхні дослідження показали, що люди, які спілкуються різними мовами, мислять також по-різному. Вони помітили, що одну і ту саму англійську фразу американець і індіанець розуміють по-різному, бо американець розуміє в ній те, що в неї вклав автор, а індіанець перекладає її на рідну мову і розуміє крізь призму рідної мови. Сепір і Ворф розробили положення, яке стало відоме як *теза Сепіра і Ворфа* або *гіпотеза лінгвістичної відносності*, відповідно до якої мислення і сприйняття обумовлені рідною мовою. Досвід – це постійний потік найрізноманітнішої і хаотичної інформації, яка потребує впорядкування. Мова є тим інструментом,

який впорядковує хаотичний досвід. Тому знання творяться не тоді, коли хтось отримує досвід чогось, а тоді, коли описує це мовленнєвими засобами. Напр., щоби мати знання про щось, замало його просто побачити, потрібно могли описати це засобами мови. Коли хтось дивиться у мікроскоп і бачить бактерії, але не знає, як ці бактерії називаються, то він не матиме знання про них, скільки би на них не дивився. Якщо знання творяться мовою, то знання є такими, якою є мова. Якщо в якійсь мові немає слова, щоби описати якийсь феномен, то цей феномен для носіїв цієї мови не існує. Є слово – є поняття.

Молодограматизм

Вкінці XIX століття, коли науковий світ захоплювався природознавством, і його методи вважав взірцевими для будь-яких наукових досліджень, в кожній галузі знань з'явилися дослідники, які намагались збудувати методичні основи своєї галузі на тих самих засадах, на яких основувалось природознавство. Такі віяння проникли й у мовознавство стараннями Ляйпцізької лінгвістичної школи. Найвидатнішими представниками цієї школи були Август Лескін (1840-1916), Карл Бругман (1849-1919) і Герман Остгоф (1847-1909). Оскільки ідеї цих мовознавців були інноваційними, вони зазнали критики зі сторони лінгвістів старшого покоління. Саме старші лінгвісти назвали учасників Ляйпцізької школи молодогограматиками, висміюючи їхню юнацьку некомпетентність. Однак, ця назва прижилась і самі молодогограматики почали себе називати цим словом, підкреслюючи інноваційність своїх ідей.

Оскільки молодогограматики намагалися застосувати до вивчення мови ті методи, якими послуговуються природознавці, то перед ними постало завдання довести, що мова може вивчатися методами природознавства, тобто показати, що предмет природознавства і предмет лінгвістики аналогічні. Характерною особливістю законів природи є те, що в них немає винятків. Це наштовхнуло молодогограматиків на пошуки таких законів лінгвістики, які би не допускали винятків, тобто були єдиними для всього класу предметів. Молодограматики також дещо відкоригували предмет лінгвістичних досліджень. Якщо гумбольдтіанці вивчали мову в контексті

національної культури і пізнання, то молодогораматика зосередилась на вивченні самої мови та старались усіляко уникати зв'язку предмету свого дослідження з будь-якими іншими сферами, тобто вивчати саму мову як таку.

Неолінгвістика

Реакція на позитивістичне скерування молодогораматиків з'явилась доволі швидко; нею стала неолінгвістика. Головними представниками цієї школи були італійські вчені Маттео Джуліо Бартолі (1873-1946), Джуліо Бертоні (1878-1942), Вітторе Пізані (1899-1990), Джуліано Бонфанте (1904-1987) та інші. Представники цього напрямку пояснювали, що їхня назва (неолінгвістика) створена всупереч молодогораматизму. Якщо молодогораматика цікавилася передовсім граматикую, а тому звузили мову, то неолінгвісти прагнули відродити лінгвістику, тобто охопити всю мову. На формування їхньої школи величезний вплив мав Вільгельм фон Гумбольдт та Бенедетто Кроче (1866-1952). Для того, щоби вивчити мову, потрібно враховувати багато чинників. Мова постійно змінюється, але зміни створюються індивідом: спершу хтось використовує якусь нову мовну форму, згодом ця форма асимілюється, тобто нею починають користуватися інші люди, а опісля вона стає мовною нормою. Успіх мовленнєвих новотворів залежить від того, хто їх витворив: якщо якимось нове слово придумав і використав король, воно матиме більше шансів асимілюватися, аніж слово, придумане селянином, бо якщо селянин промовить якийсь мовленнєвий новотвір, то оточення це сприйме як виразник його неосвіченості, але якщо те саме скаже король, то оточення сприйматиме це за щось інноваційне і креативне. Якщо мова вільно твориться індивідами, то для її розвитку необхідною є свобода. Чим менше люди тримаються строгих рамок літературної мови, тим інтенсивнішими є зміни мови. При такому розумінні мови, її природу можна зрозуміти, тільки вийшовши за межі самої мови, та поглянувши на неї з позиції історії і людського середовища.

Неолінгвісти стояли на позиції моногенезу мов, тобто вважали, що всі мови виникли з одного джерела і постійно змінювались. Оскільки причиною змін мови є людський індивід, який вигадує нові мовні форми, які асимілюються, то

такі новотвори асимілюються передовсім у тому середовищі, де живе цей індивід. Напр., коли король Італії вигадав якесь нове слово, воно має добрі шанси прижитися серед італійців, але навряд чи воно приживеться серед австралійських аборигенів. Саме тому в різних місцевостях і різних культурних просторах мови розвиваються по-різному. Оскільки народи контактують між собою, вони переймають чужі мовленнєві форми. Тому у світі немає чистих мов; всі мови впливають на інші, і зазнають впливу інших.

Структуралізм

Наука XIX століття зосереджувалась на явищах і їх зв'язках з іншими явищами. Серед учених початку XX століття з'явилися нові зацікавлення: вони почали шукати відповіді на питання, з чого явища складаються, тобто зосередились на структурі явищ. Як у фізиці вчені почали розкладати матерію на молекули, атоми та інші мікрочастинки, так і мовознавці захопились спробами проаналізувати структуру мови, відокремлено від будь-яких інших чинників. Основи такого підходу до мови заклад швейцарський лінгвіст *Фердинанд де Соссюр* (1857-1913) у своїх лекціях. Оскільки Соссюр не опублікував свої головні ідеї, його учні Шарль Баллі та Альберт Сеше відредагували свої конспекти Соссюрових лекцій і видали їх у 1916 році під назвою "Курс загальної лінгвістики", який приніс Соссюру світову славу і дав початок новому напрямку лінгвістики, який згодом назвали структуралізмом. Ця школа створила опозицію молодограматизму та витіснила його з провідних позицій наукового дискурсу, ставши панівною школою в європейській лінгвістиці XX століття.

Соссюр критично ставився до позиції молодограматиків, вважаючи, що не мова впливає з дійсності, а дійсність може бути структурованою завдяки мові. Дійсність існує незалежно від мови, але, оскільки тільки за її посередництвом об'єкти дійсності можуть бути окреслені і описані, для людини немає іншої дійсності, як та, яку формує мова. Без мови все довкола було би суцільним хаосом, без меж та без ладу. Мова уможлиблює структурування світу, тобто розмежування одних предметів від інших. Соссюр вважав, що лінгвістика має три пов'язані між собою предмети:

- *лінгвальна діяльність* – притаманна людині здатність видавати звуки та надавати їм значення. До цієї діяльності включаються два аспекти: зовнішній (звуки та писемність) і внутрішній (психічний аспект мови). Лінгвальна діяльність є індивідуальною, бо для того, щоби розмовляти, людині непотрібно інших людей або якихось особливих умов;
- *мова* – комплекс елементів, якими людина мислить і висловлюється. Вони мають інтерсуб'єктивний характер, оскільки людина говорить так, як говорять інші, інакше її мова була би нікому не зрозумілою. Фактично, лінгвальна діяльність – це індивідуальна здатність користуватися мовою;
- *мовлення* – це сам акт використання мови, реалізація лінгвальної здатності. Мовлення відбувається, коли збігаються лінгвальна діяльність і мова, тобто коли є людина, яка може мовити, і мова, якою можна говорити.

Розрізнення мови і мовлення дало можливість виокремити дві дійсності. Все, що пов'язане зі суспільством, психікою тощо, Соссюр відніс до сфери мовлення, а мова залишилась чистою структурою, а також засобом для структурування світу. Її принципи нічим не визначаються. Розмежування між мовою і мовленням дало Соссюру також можливість розрізнити два типи лінгвістики, і це розрізнення ввійшло в науковий дискурс:

- *внутрішня лінгвістика* – галузь мовознавства, яка вивчає мову без урахування її зовнішніх зв'язків, тобто внутрішню структуру мови;
- *зовнішня лінгвістика* – галузь мовознавства, яка вивчає мову в її соціальних, культурних та історичних зв'язках, тобто мову в контексті духовного світу людини і людства, соціальних інститутів та міжлюдських зв'язків.

Мова – це, на думку Соссюра, набір знаків. Через це твердження Соссюра вважають засновником семіотики (науки про знаки). Він розумів знак по-новому. До Соссюра панувала теза Арістотеля, що слово є знаком, який означає річ, тобто між словом і річчю існує зв'язок. Соссюр вважав, що слово не пов'язане із річчю, воно за допомогою акустичних чи графічних засобів означає поняття, тобто розумову структуру речі. Якщо слово не має об'єктивного значення, тобто воно не окреслює річ, то це означає, що зв'язок слова з поняттям встановлюється у внутрішньому світі людини, оскільки і поняття, і слово є продуктом людини. Позаяк внутрішній світ людини вивчає психологія, то й семіотика, на думку Соссюра, є частиною психології.

Після Фердинанда де Соссюра його ідеї розвинули декілька шкіл структуралізму, кожна з яких вийняла з його багатого вчення якийсь аспект і його розвинула на свій лад. Найвідомішими з них були данська, чеська і американська школи структуралізму.

- *Данська школа глосематики* або *Копенгагенський лінгвістичний осередок* виникла у 1931 році, коли об'єдналась група данських лінгвістів. Лідером цього осередку був Луї Тролле Ельмслев (1899-1965), який у той час очолював Інститут лінгвістики і фонетики філософського факультету Копенгагенського університету. Активними членами осередку стали Ганс Йорген Ульдаль (1907-1957), Вігго Брьондаль (1887-1942), Кнут Тогебю (1918-1974) та інші, але головним натхненником осередку залишався Ельмслев. Назва цієї школи походить від грецького "γλωσσῆμα" (родовий відмінок від слова γλωσσῆματος, глосематос, слово). Особливістю глосематики є поєднання ідей структуралізму Соссюра, неопозитивізму Бертрана Расселла і феноменології Едмунда Гуссерля. Від Соссюра Ельмслев перейняв розрізнення мови і мовлення, а також вчення про те, що мова є системою знаків, не пов'язаних із речами; від Расселла і Карнапа Ельмслев перейняв ідею, що теорія мови повинна бути повністю відмежованою від реальної мови, і має вивчати універсальні структури; від Гуссерля Ельмслев перейняв думку, що мова є засобом пізнання. Теорія мови, на думку Ельмслева, повинна вивчати саму мову як систему символів, без зв'язку з суспільством, історією чи людською психікою, оскільки суспільство, історія і психіка, як це показав Соссюр, пов'язані з мовленням, а не з мовою. Теорія мови повинна вивчати універсальні принципи мови, поза будь-якими зв'язками. Такий підхід до мови мав на меті наблизити мовознавство до точних наук: якщо у природознавстві діють універсальні закони, які, на думку Карнапа, сформульовані на основі індуктивного збору емпіричних даних, то й мовознавство, на думку Ельмслева, повинно аналізувати тексти, з яких можна індуктивним шляхом акумулювати емпіричні дані, і на цій основі вивести універсальні принципи, які опісля можна буде застосовувати до будь-якої мови чи тексту. Отже, програма Копенгагенського лінгвістичного осередку ґрунтувалась на прагненні уподібнити мовознавство до алгебри або формальної логіки. Як логіка вивчає за-

кони мислення відокремлено від їх використання, так, на думку Ельмслева, й мовознавство потрібно вивчати як чисті закономірності.

- *Американський структуралізм або дескриптивізм* – це напрям структуралізму, який сформувався в Америці, незалежно від схожих європейських напрямів лінгвістики. Його основи заклали Франц Боас (1858-1942), Едвард Сепір (1884-1939) і Леонард Блумфілд (1887-1949). Ці вчені працювали зі специфічним матеріалом – мовами індіанських племен. Вони були змушені визнати, що методи, якими досліджуються індоєвропейські мови, не можна вивчати індіанські мови. Індоєвропейські мови мають свою історію та писемність, а тому їх можна вивчати на основі їхньої історії. Індіанські мови неписьменні, а тому немає ніяких джерел для вивчення минулого цих мов. Єдиним методом вивчення індіанських мов є опис наявного матеріалу. Звідси й назва – дескриптивізм (від латинського "descriptio", описувати). Якщо данські структуралісти були пов'язаними з неопозитивізмом, то американські структуралісти перебували під впливом психологічної школи бігевіоризму, яка зосереджувалася на людській поведінці. Завдання мови дескриптивісти бачили в тому, щоби бути посередником між суб'єктом і реакцією. Напр., коли Джон каже до Мері "Зачини вікно", то Джон це робить для того, щоби спричинити певну реакцію. Засобом, за допомогою якого Джон прагне спричинити очікувану реакцію, є мова. Якщо завданням мови є спричинювати якусь поведінку, то й мову потрібно вивчати саме з цієї точки зору. Дескриптивісти намагалися уникнути складних філософських теорій мови, і вважали, що філософське вивчення мови тільки ускладнює проблему. Висловлювання не мають ніякого об'єктивного значення, вони є тільки імпульсами, завданням яких є спричинити дію, тобто викликати реакцію слухача.
- *Чеська школа функціоналізму або Празький лінгвістичний осередок* – це напрям мовознавства, заснований у 1926 році з ініціативи Вілема Матезіуса (1882-1945). Празькі лінгвісти зробили величезний внесок у розвиток різних питань лінгвістики, але головними лінгвофілософськими темами, які їх цікавили, були відношення мови до того, що вона описує; відношення мови до інших мов; відношення мови до своїх структурних елементів. Вони розвинули

Соссюрове розрізнення між мовою і мовленням, і наголошували на тому, що мова є особливою структурою відношень, абстрактною константою у свідомості своїх носіїв, на відміну від мовлення, яке є конкретним втіленням мови, а тому обумовлене мовленнєвою ситуацією. Для празьких лінгвістів важливе значення мало також питання функції мови, що й дало підстави назвати їх функціоналістами. На відміну від данських лінгвістів, які порівнювали функцію мови з функцією математики, празькі лінгвісти вважали функцією мови виконання її цілі. Іншими словами, функцією мови є те, задля чого мовець кристується мовою.

Отже, структуралізм – це напрям філософії мови, початок якого заклав Фердинанд де Соссюр, і в основі якого лежить переконання, що мова є абстрактною і нічим не обумовленою структурою, яка структурує дійсність. Все, що люди знають про світ, вони знають крізь призму мови, яка встановлює лад у світі. Структуралізм розвинувся у трьох напрямках, кожен із яких по-своєму трактував структуруючу функцію мови. Структуралізм, зародившись у мовознавстві, знайшов своїх прихильників і в інших галузях гуманітаристики. В 60-70-х роках ХХ століття людство жило ейфорією від наукового прогресу. Це був добрий ґрунт для розквіту структуралізму в усіх сферах. В кінці 70-х людство почало розчаровуватись в силі науки. Люди помітили, що ані від створення атомної бомби, ані від польоту людини в космос, ані від інших досягнень науки, люди не стали щасливішими. Це розчарування дало імпульс для розвитку нового культурного віяння – постструктуралізму і постмодернізму. Але, оскільки вони вийшли за межі філософії мови і охопили всі прояви культури, їх доречно аналізувати в контексті філософії культури.

Генеративізм Хомського

В середині ХХ століття з'явився новий напрям лінгвофілософії, початок якого поклав американський мовознавець єврейського походження, батьки якого мігрували з України, *Авра́м Но́ім Хомський* (нар.1928). Його погляди називають *генеративізмом* або *генеративною граматикою*. Ця назва походить від латинського слова "generare" (породжувати). Вихідною тезою Хомського є те, що мова є вродженою здат-

ністю людини. Людина народжується зі здатністю говорити, а не переймає її від оточення. Хомський доводив це на прикладі дітей: вивчення мови є неймовірно складним процесом, але дитина опановує вміння говорити значно швидше і легше, аніж інші, простіші вміння. З цього Хомський робив висновки про те, що насправді діти не опановують основи мови, а народжуються з нею. Вродженими є не всі аспекти мови, а тільки граматику. Хомський твердить, що доречно вести мову про універсальну граматику, притаманну всім людям від народження. Ця граматику не пов'язана з окремою мовою. Універсальну граматику можна прирівняти до базових принципів математики: теорема Піфагора діє для трикутників будь-яких розмірів. Так само, універсальна граматику діє для будь-яких мов. Хомський приклав багато зусиль для того, щоби виписати принципи граматики, універсальної для всіх мов. У процесі навчання люди тільки накладають на вроджену універсальну граматику додаткові складові мови: лексику, фонетику тощо.

Ідея універсальної граматики мала величезний вплив на різні сфери пізнання, зокрема на комп'ютерне програмування та на музику. В цих галузях з'явилися охочі віднайти універсальні принципи, на яких би ґрунтувалися спеціалізовані мови без прив'язки до конкретних мов.

Хомський задав нову тему для лінгвофілософського дискурсу: вроджені елементи мови стало неможливо, але питання про те, в якій мірі мова є вродженою, а в якій породжена суспільством, досі хвилює дослідників. Величезною заслугою Хомського є те, що він повністю заперечив еволюцію основ мови. Якщо універсальна граматику стала і незмінна для всіх часів і всіх мов, то це означає, що вона не еволюціонує, хоч те, що на неї накладається, може змінюватися.

Неокантіанство. Ернст Кассірер

В 60-х роках XIX століття виникла філософська школа, яка проголосила своїм лозунгом "Назад до Канта", тобто закликала повернутися до ідей і методів Іммануеля Канта. Цей напрям отримав назву неокантіанства, і набув величезної популярності у другій половині XIX століття і на початку

XX століття. Оскільки питанням, яке займало головне місце у філософії Канта, було пізнання, то й неокантіанці цій проблемі присвятили велику увагу. Неокантіанство представлено двома школами: Марбурзькою і Баденською. Детально вивчаючи пізнання, неокантіанці торкалися його найрізноманітших аспектів, а серед них звернули увагу й на мову. Найбільший внесок у розвиток філософії мови з позиції неокантіанства зробив представник Марбурзької школи *Ернст Кассілер* (1874-1945). Він розглядав мову не як окрему субстанцію, а як базовий аспект символічної дійсності. Кассілер основував свої погляди на філософії Канта, який стверджував, що людина не пізнає предмети, а пізнає предметно, тобто не існує чітко окреслених предметів, які людина могла би пізнавати, а існує хаос, на який людський розум накладає свої категорії, перетворюючи його у предмети. Отже, предмети існують не самі собою, а виникають тільки тоді, коли людський розум впорядковує хаотичну дійсність. Ці ідеї Канта мали величезний вплив на подальшу філософську думку, але й потребували уточнень. Зокрема, послідовники Канта помітили, що він не дав чіткого пояснення, як саме розум опредметнює світ. Вирішення цього питання й стало завданням неокантіанців.

Свою філософську систему Кассілер запропонував для вирішення саме цієї проблеми. Він стверджував, що між розумом і дійсністю є щось третє, яке уможлиблює їхній зв'язок. Це – символічна дійсність. Людина може сприймати тільки впорядкований світ, а таким він стає лишень тоді, коли він представлений крізь символи. Все, що сприймає і пізнає людина, є символом: слово символізує те, що цим словом іменується; фотографія символізує того, хто на ній зображений; закон природи символізує природне явище; одяг символізує статус. Людина живе у світі символів і тільки завдяки своїй спроможності творити символи вона пізнає світ. Здатність творити символи відрізняє людину від тварини, яка розпливається у хаосі буття. До символічної дійсності належить усе, в чому живе людина: міти, культура, наука, мова тощо. Але першим кроком у творенні символічної дійсності є мова. Називаючи щось якимось словом, люди створюють символ, дітищем якого є предмет. Для Кассілера відповідь на питання, що таке предмет, очевидна: предметом є те, що окреслюється одним словом. Отже, є слово – є предмет; немає слова – немає предмета. Мова опредметнює світ.

Кассіпер багато уваги присвячував аналізу міту і науки. Міт, на його думку, є накладанням символу на дійсність, а тому міт тісно пов'язаний зі світом, який він описує. Наука – це система символів, абсолютно відірвана від дійсності. Вона оперує виключно символами і не сягає до дійсності. Закони природи пов'язані лишень із символами. Закон всесвітнього тяжіння описує певні відносини між явищами, незалежно від самих явищ, тобто для гравітації байдуже, яке явище аналізувати: гравітаційний вплив Землі на Місяць, чи гравітаційний вплив Сонця на Меркурій. В усіх випадках вчені використовуватимуть одні і ті самі терміни. Це означає, що наука – це форма пізнання, яка оперує виключно символічною дійсністю.

Аналітична філософія

Початок ХХ століття – це період стрімкого розвитку математики і логіки, які відобразились і у вивченні мови. Дослідники помітили, що для науки мова має настільки ж важливе значення, як і математика. Вчений не може обійтись без мови, за допомогою якої описує дійсність, як не може обійтись і без математики і логіки, за допомогою яких проводить обчислення і обґрунтовує свої теорії. Вчені оперують не стільки зі самою дійсністю, як із описаною дійсністю, а описування дійсності виконується за допомогою мови. З цього виникло питання про роль мови у науковому пізнанні. Якщо наука – опис дійсності засобами мови, то чи мова, якою послуговується наука, є достатньо досконалою для того, щоби правильно виконувати свою роль в науці, і чи не є мова джерелом проблем і помилок наукового пізнання?

Ці засновки дали початок новому віянню у філософії – аналітичній філософії мови. Сама назва свідчить про те, що прихильники цього філософського віяння ставили собі за мету проаналізувати мову та її роль у науці. Філософи цього віяння відзначили, що у філософії і науці є такі проблеми, вирішити які засобами науки неможливо. Це означає, що корінь цих проблем не у дійсності і не в науці, а в мові, якою наука послуговується. Напр., впродовж багатьох століть, від Античності до Пізнього Середньовіччя, тривали дискусії між реалізмом і номіналізмом, тобто між тими, які вважали, що універсалії існують реально, і тими, які стверджували, що

універсалії – це тільки слова (номени). Остаточного вирішення ця проблема не отримала і про неї перестали писати тоді, коли вона всім набридла. Філософи-аналітики задали собі питання, чому суперечки про універсалії не дали ніякого результату, і відповіли так: суперечки про універсалії не дали результату тому, що коренем проблеми була не дійсність, а мова. Якщо би ніхто не придумав слова "універсалія", то не було би про що сперечатися, і філософи не витратили би на це століття. Отже, існують такі проблеми, які наука може вирішувати власними науковими методами, і вирішує їх; але є й такі проблеми, які породжені неправильним використанням мови. Ці проблеми наука вирішити не може, бо вони належать не до сфери науки, а до сфери мови. Їх потрібно вирішувати шляхом очищення мови від тих слів і виразів, які спричинюють проблеми. Філософи-аналітики дійшли переконання, що мова повинна бути максимальною наближеною до математичної логіки. Якщо мова позбудеться всього нелогічного, тоді вона перестане породжувати проблеми пізнання. Для того, щоби відсікти все зайве, необхідно проаналізувати мову. Це й стало завданням аналітичної філософії мови, яке захопило кращі уми ХХ століття.

Аналітична філософія є філософським віянням, а не школою. До числа аналітиків входять представники різних шкіл. Їх усіх об'єднує спільне прагнення вирішити проблеми пізнання шляхом аналізу мови, але кожна зі шкіл аналітичної філософії намагалась робити це різними методами. В рамках аналітичної філософії мови традиційно виділяють три основні напрями:

- *логічний атомізм* – перші кроки філософії мови Расселла і Віттгенштайна;
- *неопозитивізм* – школа філософії мови і філософії науки, яка ставила собі за ціль сформулювати ідеальну і логічно досконалу мову науки;
- *філософія повсякденної мови* – школа філософії мови, представники якої вважали, що побудова ідеальної мови неможлива, а тому предметом філософського аналізу має бути повсякденна мова.

Ключовими посталями, які стояли у витоках аналітичної філософії мови, були Готтлоб Фреге, Бартран Расселл і Людвік Віттгенштайн. Сьогодні аналітична філософія мови є передовим віянням у філософії, особливо англословних та німецькомовних країн. Серед університетів США майже всі філо-

софські катедри основують свої дослідження на аналітичній філософії мови.

Ґоттльоб Фреґе

В центрі філософії німецького логіка *Ґоттльоба Фреґе* (1848-1925) стоїть розрізнення між двома категоріями: *зміст* (нім. Sinn, анґ. Sense) і *значення* (нім. Bedeutung, анґ. Reference). У випадку використання будь-якої мовленнєвої форми (власна назва, поняття чи речення) мовець одночасно звертається до двох дійсностей: до речі, про яку йде мова, і до комплексу знань про цю річ. Сама річ і річ, відображена у знанні, – це не одне і те саме. Фреґе терміном "значення" називав саму річ, про яку висловлюється мовець. Відповідно, річ є значенням висловлювання, оскільки будь-яке висловлювання вказує на те, про що в ньому йдеться. Напр., значенням слова "Сонце" є зоря, яка знаходиться в центрі нашої зоряної системи. Терміном "зміст" Фреґе означував все те знання, яке середовище перебування мовця має про річ, про яку висловлюється мовець. Напр., змістом слова "Сонце" є все те, що людство знає про зорю, яка знаходиться в центрі нашої зоряної системи. Зміст і значення висловлювання не завжди збігаються. Улюбленим прикладом Фреґе, яким він послуговувався для унаочнення відмінності між змістом і значенням, є назви "вечірня зоря" і "ранішня зоря". Обидва слова мають одне і те саме значення, оскільки вечірньою зорею і ранішньою зорею називають планету Венеру. Втім, їхній зміст різний. Не завжди людству було відомо, що вечірня зоря і ранішня зоря – одна і та сама планета.

Фреґе наголошував, що зміст не є суб'єктивним знанням окремої людини. Зміст, який мовець вкладає у висловлювання, збігається зі змістом, який відчитує слухач, чуючи висловлювання. Інакше, комунікація була б неможливою. Зміст виражає знання про річ, а тому жодним чином не може бути редукований до суб'єктивних уявлень окремої людини.

Щоби показати несуб'єктивність змісту, Фреґе, окрім категорій значення і змісту, ввів ще одну – *уявлення*, під яким він розумів суб'єктивні асоціації кожної окремої людини. Так, значенням висловлювання є сама річ, змістом – загальнолюдські знання про неї, а уявленням – особисті асоціації,

які це висловлювання викликає. Напр., значенням слова "вечірня зоря" є планета Венера, змістом цього слова є все, що людство знає про Венеру, а уявленням – те, з чим хтось асоціює вечірню зорю. Уявленням про вечірню зорю можуть бути романтичні асоціації, які з'являються у слухача.

Фреге розрізняв три види висловлювань: власні назви, речення і поняттєві висловлювання. В кожному з цих видів висловлювань розрізнення значення і змісту відбувається по-різному.

- *Власна назва* – це висловлювання, яким означається тільки один предмет. Напр., "вечірня зоря" і "ранішня зоря" – це власні назви. Змістами цих висловлювань є знання про них, а значенням – планета Венера.
- Якщо значенням будь-якої власної назви є річ, яка нею означається, а змістом – все те, що мовець і слухач вкладають у це висловлювання, то визначити значення і зміст речень складніше, оскільки вони складаються з декількох слів. Фреге стверджував, що змістом речення є думка мовця. Кожен мовець висловлюється для того, щоби виразити свою думку; він намагається щось донести до слухача чи читача. Саме те, що мовець прагне сказати, є змістом речення. Напр., змістом речення "Сократ – видатний філософ" є думка, що Сократ був видатним філософом. Думка мовця, яку він висловлює у реченні і яка є змістом речення, не є суб'єктивною, як суб'єктивною не є і зміст власної назви. Думка мовця є зрозумілою слухачеві і відображує якийсь аспект дійсності, а тому є об'єктивною. Отже, змістом речення є думка, яку мовець цим реченням виражає, тобто висловлена мовцем інформація, яку сприймає слухач чи читач. Значенням речення є його істинність або хибність. Будь-яке речення характеризується своїм *істиннісним значенням*. Саме його Фреге називав значенням речення. Якщо у випадку власних назв при заміні змісту ("вечірня зоря", "ранішня зоря") значення (Венера) залишається незмінною, так і у випадку речень заміна змістів не змінює значення. Напр., "Перший президент України був обраний главою держави у 1991 році" та "Леонід Кравчук був обраний главою країни у 1991 році" виражають різні змісти, але їхнє значення залишається тим самим. Ці міркування прийнято називати *Принципом Фреге* (Frege-Prinzip). Відповідно до цього принципу, два речення з різними змістами мають одне і те саме значен-

ня, якщо при зміні назв термінів і змістів, присутніх у цьому реченні, значення залишається незмінним. Так, речення "Я дивлюсь на вечірню зорю" і "Я дивлюсь на ранішню зорю" тотожні за значенням, оскільки в обох реченнях йдеться про те саме – планету Венеру.

- *Поняттєвими висловлюваннями* Фреге називав судження, які містять власну назву та поняття, що виражає клас, до якого включається річ, означувана цією власною назвою. Напр., у реченні "Берлін є столицею" присутня власна назва "Берлін" і поняття "бути столицею", до обсягу якого включається поняття Берлін. Змістом такого висловлювання є загальне поняття ("бути столицею"). Саме цю інформацію намагається висловити мовець у цьому висловлюванні. Значенням поняттєвого висловлювання є його істиннісне значення, тобто допустимість його використання. Фреге формалізував поняттєві висловлювання за допомогою логічної функції "F(x)". В наведеному прикладі поняття "бути столицею" є функцією (F), а "Берлін" є змінною (x). Якщо на місце змінної поставити не "Берлін", а "Париж", то значення функції не зміниться, оскільки Париж також є столицею. Однак, якщо на місце змінної поставити "Львів", то значення зміниться, оскільки судження "Львів є столицею" – хибне.

Логічний атомізм

Ще однією постаттю, яка заклала фундаменти аналітичної філософії, був англійський філософ *граф Бертра́н Ра́сселл* (1872-1970), який став відомим завдяки своїй активній громадській діяльності (Расселл був ініціатором заснованого в 1955 році Пагвоського руху, тобто об'єднання вчених заради миру, основою якого став Маніфест Айнштайна-Расселла). В 1950 році Расселл отримав Нобелівську премію з літератури. В 1910-1913 роках він разом із Альфредом Нортон Вайтгедом видав тритомник "Principia Mathematica", яким вплинув на розвиток математики і логіки. Філософську позицію Расселла прийнято називати *логічним атомізмом*. Ідеї логічного атомізму продовжив учень Фреге і Расселла, австрійський філософ *Людві́г Ві́ттгенштайн* (1889-1951). Його творчість прийнято поділяти на два періоди: ранній або

віденський, під час якого він розвивав ідеї логічного атомізму, та пізній або кембриджський, коли Віттгенштайн заклav основи філософії живої мови. Схожість, чи навіть тотожність, ідей Расселла і Віттгенштайна обумовлена тим, що вони розробляли їх разом. Незважаючи на те, що Віттгенштайн був учнем Расселла, Расселл визнавав, що саме Віттгенштайн надихнув його на ідеї логічного атомізму.

Логічні атомісти стверджували, що ті проблеми філософії, які не вдається вирішити впродовж довгого часу, породжені не складністю самого предмета дослідження, а недосконалістю мови. Щоби позбутися цих проблем, потрібно очистити мову, а для цього необхідно обрати критерій, за яким можна було би визначати, які судження варто відкинути, а які залишити. Таким критерієм є істиннісне значення. Істиннісне значенням у логіці називають істинність або хибність судження. Існують три форми мислення: поняття, судження і умовивід. Поняття не може бути ані істинним, або хибним. Це означає, що воно не має істиннісного значення. Також і умовивід може бути правильним або неправильним, але не істинним чи хибним. Істинним або хибним може бути тільки судження; отже, істиннісне значення є ознакою судження.

Предметом пізнання, на думку Расселла, є те, що описують судження. Напр., судження "Стіл є чотирикутним" описує факт, що стіл є чотирикутним. Це судження не описує ані стіл, ані чотирикутник, а зв'язок між ними. Зв'язок між предметами, які мисляться в судженні, Расселл називав атомарними фактами. Якийсь конкретний стіл є певним атомом дійсності, тобто одиничним і самостійним предметом. Цей стіл має якусь характеристику, і ця характеристика виражається якимось судженням. Факт наявності у предмета характеристики є атомарним фактом. Але про атомарний факт можна говорити тільки тоді, коли йдеться про одиничні речі, а не про загальні випадки. Напр., судження "Всі українці читали твори Шевченка" не виражає атомарного факту, а судження "Цей чоловік читав твори Шевченка" виражає атомарний факт. Відмінність між цими двома судженнями в тому, що друге можна перевірити і на основі перевірки встановити його істиннісне значення, а перше неможливо перевірити безпосередньо. Щоби перевірити перше судження, потрібно розкласти його на атомарні, в яких йтиметься про кожного окремого українця, перевірити кожне з них, а тоді ці дані звести разом. Отже, факт, що всі україн-

ці читали твори Шевченка є молекулярним, тобто таким, що складається з багатьох атомарних. Атомарні факти описуються атомарними судженнями. Атомарним судженням є таке, яке описує атомарний факт, і яке можна перевіряти на основі цього факту. Вони придатні для використання у філософії і мові. Проблему створюють ті судження, які не виражають жодного атомарного факту. Напр., немає такого атомарного факту, вивчивши який можна встановити, судження "Любов врятує світ" істинне, чи ні. Це поетичне речення, доречне у віршах чи романах, але, якщо такі висловлювання потрапляють до сфери науки, вони породжують численні проблеми; тому науку потрібно очистити від таких висловлювань. Вітгенштайн пояснював, що атомарні судження відображають атомарні факти, а тому мова є відбитком дійсності. Це вчення Вітгенштайна викладене у "Логіко-філософському трактаті" і отримало назву "*теорія відбитку*".

Важливе значення в логічному аналізі мови та теорії множини зайняв *Парадокс Расселла*. Вчений писав, що всі множини можна розділити на дві групи: закриті та відкриті. Відкритою множиною є така множина, яка не є елементами самої себе. Напр., множина столів не є столом, тобто не входить у себе, а множина людей не є людиною. Закритою є така множина, яка є елементом самої себе. Напр., якщо всі множини об'єднати, то виникне множина множин, але множина множин є множиною, тобто є елементом самої себе. Якщо існують відкриті і закриті множини, тоді можна вести мову про множини відкритих множин і множини закритих множин. Проблема виникає при спробі відповісти на питання, якою множиною є множина відкритих множин: відкритою чи закритою. Якщо множина відкритих множин є відкритою, тоді вона є елементом самої себе. Але множина, яка є елементом самої себе, замкнута. Отже, множина відкритих множин є закритою. Але у множини закритих множин входять тільки закриті множини; якщо множина відкритих множин входить у множини закритих множин, вона відкрита. Отже, множина відкритих множин не є ані відкритою, ані закритою. В цьому суть Расселлового парадоксу.

Расселл запропонував вирішення цього парадоксу. Його відповідь відома як теорія типів. Кожне висловлювання належить до якогось типу. Напр., "Автомобіль – це вид транспор-

ту" і "Автомобіль – це іменник" належить до різних типів: в першому наявна мова про предмет, а у другому наявна мова про мову (метамова). Проблема виникає тоді, коли відмінності типів не враховуються, а мова про предмет і мова про мову перемішуються. Якщо не враховувати відмінність типів, тоді два наведені судження можна поставити в один ряд і вийде судження "Іменник – це вид транспорту". Такі дурниці можна уникнути, якщо мову про предмети використовувати для предметів, а мову про мову – для мови. На основі теорії типів в аналітичній філософії виникло розмежування між мовою і метамовою, тобто мовою про мову.

Неопозитивізм

Програмним документом раннього Віттгенштайна став його "Логіко-філософський трактат", який миттєво став всесвітньо популярним і справив величезний вплив на філософський дискурс. У 1922 році професор Віденського університету Мобріц Шлік (1882-1936) започаткував традицію збиратися щочетверга ввечері зі своїми аспірантами для обговорення актуальних проблем філософії. До цієї групи долучилися й інші вчені, зокрема Рудольф Карнап (1891-1970), Отто Нойрат (1882-1945), Ганс Ган (1879-1934), Ганс Райхенбах (1891-1953), Альфред Еєр (1910-1989) та інші. Вони ввійшли в історію під спільною назвою *Віденський гурток*, а їхню філософську позицію вони називали *неопозитивізмом*, *логічним позитивізмом* або *логічним емпіризмом*. Він відіграв важливу роль у двох царинах філософії: філософії мови і філософії науки. Збираючись на спільні зустрічі, учасники Віденського гуртка ретельно вивчали трактат Віттгенштайна, і тому логічний атомізм Віттгенштайна став вихідною точкою філософії неопозитивістів. Філософи Віденського гуртка працювали в царині філософії науки, але для вирішення проблем науки вони застосовували методи філософського аналізу мови.

Неопозитивісти погоджувались із Расселлом і Віттгенштайном у тому, що більшість філософських проблем породжені неправильним використанням мови. Складовими науки є судження. Тому вирішення вічних проблем філософії і науки потрібно починати з філософського аналізу мови. Судження неопозитивісти поділяли на:

- *Судження, які мають істиннісне значення* – це судження, істиннісне значення яких можна перевірити. Неопозитивісти виходили з переконання, що є тільки те, існування чого можна довести чи перевірити. Якщо істиннісне значення судження можна перевірити, тоді воно його має; якщо ж його перевірити не можна, то це означає, що його немає. Існує два типи суджень, істиннісне значення яких можна перевірити:
  - *тавтології і контрадикції* – це судження, які є істинними (тавтології), або хибними (контрадикції) в силу своєї мовно-логічної структури. Напр., "дощ йде або не йде" є істинним, незалежно від того, яка погода. До цієї групи належать також усі принципи математики і логіки, тобто ті судження, які Кант називав аналітичними;
  - *протокольні судження* – це судження, які описують атомарні факти. Напр., "Мідь електропровідна" є протокольним, оскільки воно описує якийсь факт. Істинність цих суджень можна перевірити за допомогою досвіду. Напр., щоби дізнатись, чи мідь електропровідна, потрібно спробувати пропустити через неї електричний струм. Емпіричну перевірку істиннісного значення судження неопозитивісти називали *верифікацією*.
Судження, які мають істиннісне значення, можуть бути або істинними (напр., "Мідь електропровідна"), або хибними (напр., "Корови літають"). Для того, щоби потрапити в цю групу, судження повинно мати можливість бути емпірично перевіреними, незалежно від того, якими буде результат цієї перевірки. Наука здатна перевіряти і відхилити хибні судження, тому навіть хибні судження не є критичними для науки.
- *Судження, які позбавлені істиннісного значення* – це судження, істинність яких неможливо емпірично перевірити, тобто верифікувати. Напр., судження "Любов врятує світ" неможливо емпірично перевірити, а тому його істиннісне значення невідоме. Якщо істиннісне значення цього судження неможливо встановити, то це означає, що його немає. Ці судження створюють проблеми, які наука вирішити не може, бо вони ґрунтуються не на складності предмету дослідження, а на неправильному використанні мови. Ці проблеми Рудольф Карнап називав примарними проблемами. Не варто витрачати зусиль науки на їх вирішення, бо наука ніколи не зможе їх подолати. Потрібно викинути

їх спершу з мови науки, а згодом і з побутової мови. Це дозволить створити універсальну мову науки. Відповідно до наведених критеріїв неопозитивісти відмовились від будь-яких метафізичних висловлювань та відкинули величезний пласт питань, які впродовж століть турбували філософів. Неопозитивізм збіднив філософію, звуживши проблемне поле її дискурсу. Після закінчення періоду активної діяльності Віденського гуртка філософи-аналітики повернулися до розгляду традиційних філософських проблем, застосовуючи метод аналізу мови.

Філософія повсякденної мови

Ідеї, закладені Расселлом, раннім Віттгенштайном та неопозитивістами, стали провідними темами філософського дискурсу ХХ століття, згуртувавши величезну кількість послідовників у всьому світі. Однак, логічний атомізм став не єдиним вектором розвитку аналітичної філософії. Іншим її напрямом стала філософія повсякденної мови. Її фундаторами були Мур і пізній Віттгенштайн. *Джордж Едвард Мур (1873-1958)* був професором Кембриджського університету і фахівцем у царині філософії моралі. Він увійшов в історію філософії своєю полемікою проти ідеалізму Френсіса Герберта Бредлі та сформував одну з найважливіших позицій у філософії моралі ХХ століття. Він застосував методи аналітичної філософії мови до етики, тобто спробував проаналізувати головні проблеми етики на основі мови етики. Для досягнення своєї мети він звернувся до аналізу не ідеальної мови, чистої від будь-яких проблем, а до повсякденної мови, якою люди обґрунтовують свою моральну поведінку.

Поряд із Муром основи філософії повсякденної мови закладав *Людвіг Віттгенштайн*. Після видання "Логіко-філософського трактату", Віттгенштайн продовжував аналізувати мову, та дійшов до переконання, що логічному атомізму, фундатором якого він був упродовж раннього періоду його творчості, не вдалось охопити мову повністю. В межах логічного атомізму детально проаналізовані атомарні судження, тобто такі судження, які щось описують, однак існує й багато інших висловлювань, які мають зміст, хоч і не стосуються ніякого атомарного факту. Ці висновки стали визначальними у філософії

Вітгенштайна в пізньому або кембриджському періоді його творчості, тобто коли він перебрався з Відня до Кембриджа.

Вітгенштайн помітив, що людська мова складається не тільки з описових суджень, а й із багатьох інших. Напр., коли хтось молиться, він нічого не описує, але його висловлювання мають сенс. Так само, коли хтось щось запитує, то нічого не описує. Мають зміст також і вигуки, хоч вони не містять описовості. Напр., вигук "Ой!" може нести в собі дуже важливу інформацію, хоч і нічого не описує. В ранньому періоді своєї творчості Вітгенштайн стверджував, що джерелом змісту атомарного судження є атомарний факт, який у цьому судженні виражається. Однак, із того, що висловлювання, які не описують ніякий атомарний факт, не тільки існують, а й мають якийсь зміст, випливає висновок, що джерелом змісту висловлювань є не атомарний факт, а щось інше. Тепер перед Вітгенштайном виникло питання – що є джерелом змісту? Відповідь на це питання він взявся шукати у завданнях, які ставляться перед висловлюванням. Людина говорить для того, щоби її почули і зрозуміли інші люди. Отже, завданням мови є уможливити комунікацію. Якщо одна людина щось сказала, очікуючи, що інша її зрозуміє, і інша її зрозуміла, то це означає, що використані висловлювання мають значення, незалежно від того, пов'язані вони якимось чином із дійсністю, чи ні.

На цих засновках Вітгенштайн основував свою *теорію мовленнєвих ігор*. Відповідно до цієї теорії, значення слова можна порівняти до значення шахової фігури. Поза грою фігура не має жодного значення, але у грі вона отримує значення. Вона має таке значення, яке їй надають гравці, домовившись про правила гри. Це означає, що значення фігури ґрунтується не на якійсь об'єктивності, а на правилах, ustalених усіма учасниками гри. Так само й у випадку мови: її слова і вирази мають таке значення, яке їм надають учасники мовленнєвого процесу. Так, мовлення Вітгенштайн порівнював до гри в шахи. Значення ґрунтується на правилах використання мовленнєвих виразів. Набір правил мовленнєвої гри Вітгенштайн називав парадигмою.

Вивчення повсякденної мови уможливило важливе відкриття – *теорію мовленнєвих актів*, автором якої був британський філософ *Джон Ленгшо Остін* (1911-1960). Вагомий внесок у розвиток теорії мовленнєвих актів зробив американський філософ *Джон Роджерс Сьорль* (нар.1932). Вони

помітили, що в будь-якому висловлюванні присутні три різні мовленнєві акти:

- *локуціон* або *локутивний акт* – це фізичний аспект мовленнєвого акту, напр., звук. Локуціон не пов'язаний ані з інформацією, яка висловлюється у мовленнєвому акті, ані з очікуваннями певної дії у відповідь. Він має фізичні характеристики і не пов'язаний зі змістом мовленнєвого акту;
- *іллокуціон* або *іллокутивний акт* – це інформація, яка висловлюється в мовленнєвому акті. Напр., коли хтось використовує висловлювання "В кімнаті холодно", то хоче проінформувати когось, що в кімнаті холодно;
- *перлокуціон* або *перлокутивний акт* – це акт очікування якоїсь дії від слухача. Напр., коли хтось каже "В кімнаті холодно", то, певне, очікує, що той, до кого він звертається, зачинить вікно. Кожного разу, коли хтось щось говорить, він очікує на якусь дію у відповідь. Завдяки перлокуціону можлива взаємна комунікація учасників діалогу.

Оскільки кожен мовленнєвий акт є перлокутивним, він також є й перформативним. Слово "перформативний" походить від латинського "performato" (діяти). Визнавши мовленнєві акти перформативними, творці теорії мовленнєвих актів показали, що мовленнєві акти не тільки передають інформацію, а й творять нову дійсність. Коли якась почесна особа перерізає урочисту стрічку, то цим актом створює щось, чого не було досі. Коли президент підписує указ, то щось ним створює. Коли хтось каже "В кімнаті холодно", то спричинює якусь дію. Отже, мовленнєві акти створюють нову дійсність. Остін наголошував, що для того, щоби відбувся перформативний акт, необхідне дотримання низки умов: повинна існувати певна інституція, заснована на конвенції, в межах якої відбуваються мовленнєві акти; особи, які прагнуть здійснити перформативний акт, мусять бути уповноваженими для здійснення цього акту; мовленнєві акти повинні відбуватися коректно.

Repetitio est mater studiorum

1. Відколи люди збудували цивілізацію, відтоді вони цікавилися природою мови. Античні вчені вивчали тільки грецьку, а середньовічні – латину. Інші мови не входили в коло зацікавлень вчених цього часу.

2. В епоху Ренесансу письменники почали писати рідними мовами і цим включили в коло зацікавлень дослідників широке коло мов. Великі географічні відкриття дали європейським ученим можливість вивчати мови інших континентів і рас. Різноманітність матеріалу лінгвістичних досліджень потребувала осмислення. Це й дало початок філософії мови.
3. Найбільший внесок у розвиток філософії мови Нового часу зробив Гумбольдт, показавши, що мова визначає мислення, а не навпаки. Люди не тільки розмовляють мовою, а й мислять мовою, а тому мова є посередником між дійсністю і людиною. Гумбольдт вважав, що мова має свою внутрішню форму, тобто структури пізнання і мислення.
4. В XIX столітті виникли спроби застосувати до вивчення мови методи природознавства. Таку методика досліджень розвивали молодогораматисти.
5. Опозицією до молодогораматиків була школа неолінгвістики, послідовники якої вказували на роль мовця у творенні мови.
6. Ідеї Фердинанда де Соссюра дали початок структуралізму, в якому мову розглядали як самостійну структуру, на відміну від мовлення, яке є соціальним феноменом.
7. Аврам Ноам Хомський започаткував генеративну граматику – вчення про те, що люди мають вроджену граматику, на яку накладають слова, які вивчають впродовж життя.
8. В рамках неокантіанства філософію мови розвивав Ернст Касірер, який вважав, що люди сприймають світ крізь призму символів, а мова є головним засобом утворення символів.
9. Найпопулярнішим віянням сучасної філософії є аналітична філософія мови, представники якої намагаються проаналізувати мову філософії і цим методом позбутися тих проблем, які філософія досі не змогла вирішити.
10. Фреге розмежував зміст і значення мовленнєвого виразу.
11. Рассел і Вітгенштайн розвинули логічний атомізм.
12. Неопозитивісти Віденського гуртка застосували аналіз мови для вирішення проблем науки. Вони запропонували позбутися всіх суджень, істиннісне значення яких неможливо верифікувати, тобто емпірично перевірити.
13. Мур і Вітгенштайн заклали основи філософії повсякденної мови, тобто зайнялись вивченням не такої мови, якою вона повинна бути, а такої, якою вона є.
14. Остін заклав основи теорії мовленнєвих актів, виокремивши в них локутивний, іллокутивний та перлокутивний акти.

Завдання для семінарського і практичного заняття

- Протофілософія мови в роботах античних мислителів.
- Протофілософія мови в роботах середньовічних мислителів.
- Філософія мови епохи Ренесансу і раннього Нового часу.
- Зміни у сприйнятті мови в епоху Ренесансу.
- Філософські основи "Граматики Пор-Рояля" Арно і Лансло.
- Великі географічні відкриття і нові акценти лінгвістики.
- Гумбольд і початки філософії мови. Гумбольдтіанство.
- Гумбольдтіанське вчення про внутрішню форму мови.
- Вплив гумбольдтіанства на філософію і етнографію.
- Потебня і Харківська школа. Внутрішня форма слова.
- Йоганн Лео Вайсгербер і вчення про мову та дух народу.
- Ворф і Сепір: гіпотеза лінгвістичної відносності.
- Теза Сепіра і Ворфа та її роль у розвитку лінгвістики.
- Молодограматизм: неопозитивізм у філософії мови.
- Неолінгвістика: роль індивіда у мовленнєвій системі.
- Структуралізм Соссюра. Розрізнення мови і мовлення.
- Внутрішня і зовнішня лінгвістика Фердинанда де Соссюра.
- Вплив структуралізму на філософію і культуру.
- Копенгагенський лінгвістичний осередок.
- Американський структуралізм або дескриптивізм.
- Празький лінгвістичний осередок.
- Генеративна граматики Аврама Ноама Хомського.
- Вплив генеративної граматики на комп'ютерне програмування.
- Неокантіанство і філософія мови Ернста Кассіраера.
- Аналітична філософія: зародження і поширення.
- Головні проблеми аналітичної філософії.
- Вчення про зміст і значення Готтлоба Фреге.
- Логічний атомізм Бертрана Расселла.
- Логічний атомізм Людвіга Віттгенштайна. Теорія відбитку.
- Атомарні і молекулярні судження.
- Парадокс Расселла (парадокс множин) і теорія типів.
- Неопозитивізм Віденського гуртка і філософія мови.
- Неопозитивістська класифікація суджень і верифікація.
- Неопозитивістська критика метафізики.
- Філософія повсякденної мови Джорджа Едварда Мура.
- Філософія повсякденної мови Віттгенштайна.
- Теорія мовленнєвих актів Джона Остіна і Джона Сьорля.
- Локутивні, іллокутивні і перлокутивні мовленнєві акти.
- Перформативний мовленнєвий акт.

Література, джерела, базові тексти

- Austin, John Langshaw. *How to Do Things with Words*. Oxford: Clarendon Press, 1962.
- Blackburn, Simon. *Spreading the Word: Groundings in the Philosophy of Language*. Oxford: Clarendon Press, 1984.
- Carnap, Rudolf. *Der Logische Aufbau der Welt*. Leipzig: Felix Meiner Verlag, 1928.
- Frege, Gottlob. *Funktion und Begriff*. Vandenhoeck & Ruprecht, 2002.
- Hahn, Hans; Neurath, Otto; Carnap, Rudolf. *Wissenschaftliche Weltauffassung. Der Wiener Kreis*. Wolf Verlag, 1929.
- Heidegger, Martin. *Sein und Zeit*. Vittorio Klostermann, 2018.
- Humboldt, Wilhelm von. *Über das vergleichende Sprachstudium in Beziehung auf die verschiedenen Epochen der Sprachentwicklung*. Berlin: Reimer, 1820.
- Krämer, Sybille. *Sprache, Sprechakt, Kommunikation: Sprachtheoretische Positionen des 20. Jahrhunderts*. Suhrkamp, 2001.
- Lycan, William. *Philosophy of Language*. Routledge, 2000.
- Newen, Albert; Schrenk, Markus A. *Einführung in die Sprachphilosophie*. Darmstadt: WBG, 2008.
- Posselt, Gerald; Flatscher, Matthias. *Sprachphilosophie: Eine Einführung*. Wien: UTB, 2016.
- Prechtel, Peter. *Sprachphilosophie*. Metzler, 1998.
- Runggaldier, Edmund. *Analytische Sprachphilosophie*. Stuttgart: Kohlhammer, 1990.
- Russell, Bertrand. *The Principles of Mathematics*. Cambridge University Press, 1903.
- Sapir, Edward. *Language. An Introduction to the Study of Speech*. New York: Harcourt Brace, 1921.
- Searle, John Rogers. *Speech Acts: An Essay in the Philosophy of Language*. London: Cambridge University Press, 1969.
- Stekeler-Weithofer, Pirmin. *Sprachphilosophie. Eine Einführung*. München: Beck, 2014.
- Вітгенштайн, Людвіг. *Tractatus Logico-Philosophicus. Філософські дослідження*. Київ: Основи, 1995.
- Потєбня, Олександр. *Мова, національність, денационалізація*. Нью-Йорк: Українська Вільна Академія Наук, 1992.
- Сосюр, Фердинанд де. *Курс загальної лінгвістики*. Київ: Основи, 1998.
- Хомський, Ноам. *Роздуми про мову*. Львів: Ініціатива, 2000.

ТЕМА 13. СЕМІОТИКА (ТЕОРІЯ ЗНАКА)

Визначення

Все, що людина сприймає в будь-якій формі, є знаком, який приносить знання про щось інше. Коли хтось бачить дим, то розуміє, що горить вогонь. Отже, дим є знаком вогню. Коли хтось чує шум автомобіля, то розуміє, що поблизу проїхав автомобіль. Отже, шум є знаком автомобіля. Слова і речення є знаками, які несуть інформацію про щось. Ніхто не вимовляє слова заради самих слів, а для того, щоби ними щось означити. Зазвичай люди дивляться на термометр не тому, що їх цікавить сам термометр, а тому, що показники термометра є знаком температури. Міміка та жестикуляція є знаками, які несуть інформацію. Одяг виражає статус людини або її життєву поставу. Архітектура, живопис, скульптура – все це знаки чогось. Люди не мають іншого способу сприйняття дійсності, як тільки за допомогою знаків. Знаком для людини виступає абсолютно все: речі, дії, явища, слова тощо. Оскільки знаки є настільки важливими, вони стали предметом вивчення окремої філософської дисципліни, відомої як *семіотика* або *теорія знака*. Назва цієї галузі знань походить від грецького слова "σημείον" (знак).

Семіотика як окрема філософська дисципліна виникла на межі XIX-XX століть завдяки старанням американського філософа Чарльза Сандерса Пірса. Однак це не означає, що семіотична проблема до Пірса не була важливою для філософів. Цій проблемі численні дослідники присвячували багато уваги, але не виокремлювали свої дослідження в самостійну науку, а проводили їх в рамках досліджень інших галузей знань, напр., граматики, логіки, епістемології тощо. Тому вивчення семіотики потрібно розпочинати задовго до Пірса, хоч саме Пірсу доречно віддати лаври засновника цієї науки.

Першою проблемою, з якою зустрічається семіотика, – це необхідність доведення свого права на існування. В кожній сфері використовується власна система знаків. Напр., в математиці використовуються числа, специфічні символи та фігури, а в мові використовуються слова. Так, кожна сфера має власну семіотику. Ці спеціалізовані семіотики є предметом вивчення окремих наук. Отже, скільки знакових систем існує, стільки ж є і спеціалізованих семіотик: в математиці – мате-

матична семіотика, в мові – мовленнєва семіотика, в мистецтві – мистецька семіотика тощо. Наявність спеціалізованих семіотик очевидна. Однак, семіотика як розділ філософії ґрунтується на фундаментальному переконанні в тому, що всі знакові системи ґрунтуються на однакових принципах, а тому на рівні філософського знання доречно вести мову не про спеціалізовані семіотики, а про загальну семіотику, тобто про універсальну теорію знака, принципи якої реалізовані в усіх знакових системах. Відповідно до цього переконання, семіотика будь-якої сфери є реалізацією загальної семіотики.

Зародження семіотики

Перші наукові пошуки в царині семіотики розпочалися ще в Античності. Актуальною темою для тогочасних філософів було питання зв'язку між знаком і реччю, яка цим знаком означається, тобто питання про те, чи знаки якимось чином пов'язані з речами. *Платон* стверджував, що знаки є довільними, тобто вони ніяким чином не пов'язані з речами, які ними означаються. Якщо би знаки були пов'язаними з речами, то речі в усіх мовах позначалися б одними словами, а тому не було б розмаїття мов. *Арістотель* вказав, що між речами і знаками наявне щось третє – уявлення. Люди спершу формують уявлення про речі, а опісля створюють знаки, якими ці уявлення означають. Отже, знаки пов'язані не з самими речами, а з уявленнями про них. При цьому уявлення є аналогами речей, тобто уявлення є такими, якими є речі, а тому в усіх людей уявлення про речі однакові. Знаки, натомість, є довільними. Речі визначають, якими повинні бути уявлення; але ані речі, ані уявлення не впливають на те, якими є знаки. Саме *Арістотель* вперше озвучив необхідність створення окремої науки про знаки, хоч цей проєкт був реалізований аж через два тисячоліття. *Стоїки* вважали, що знаки означають сутність речей; вони не довільні. Але впродовж часу використання знаків зв'язок між знаками і речами порушився. Тому вчені повинні знайти істинне значення знаків. Ці міркування дали початок *етимології*, тобто науки, яка вивчає походження значення слів, а її назва походить від грецького "ἔτιμον" (істина). *Стоїки*, схоже до *Арістотеля*, наголошували на тому, що в процесі означування беруть участь

три речі: те, що означає, тобто сам знак; те, що означається, тобто уявлення; і предмет, уявлення про який означається знаком. Стоїки також наголошували, що дві з цих речей матеріальні, і тільки уявлення нематеріальне.

Семіотика активно розвивалась у Середньовіччі. Одним із найвидатніших дослідників теорії знака в цей час був *Святий Августин*. Він визначав знак, як щось, що показує розуму щось інше. Знаки поділяються на природні та умовні. Природні знаки породжуються самою природою означуваного об'єкту, напр., дим є природним знаком вогню, бо вогню природно утворювати дим. Умовні знаки створюються людьми незалежно від самих речей, напр., слово "вогонь" є умовним знаком, бо він означає свій предмет тільки тому, що люди домовилися використовувати це слово в такому значенні. Августин наголошував, що між цими видами знаків наявна одна важлива відмінність. Умовні знаки є зрозумілими тільки для тих людей, які вивчають їхнє значення. Напр., коли хтось скаже "Я розгніваний", то його розуміють тільки ті люди, які знають, що означає слово "розгніваний", бо слово "розгніваний" є умовним знаком; але, якщо хтось розгнівано насупить обличчя, то цю міміку розуміють усі, бо міміка є природними знаками. Також Августин розрізняв власні і переносні знаки. Під власними знаками він розумів такі знаки, які означають предмети, а під переносними такі знаки, якими означаються інші знаки. Те, що означається переносним знаком, і само є знаком чогось іншого. Так, усні слова є знаками речей, які ними означаються, а письмові слова є знаками усних слів, бо усна мова виникла для того, щоби означувати речі, а письмо виникло для того, щоби означувати усні слова. Але є й такі культури, в яких немає письма, тобто переносні знаки зведені до мінімуму. Саме тому в середньовічній логіці усній мові присвячували значно більше уваги, ніж письмовій.

Боецій намагався систематизувати знання, яке накопичила семіотика в його час. Він стверджував, що будь-яка мовленнєва ситуація містить у собі чотири елементи: предмет, уявлення, усне слово і письмове слово.

Англійський філософ *Роджер Бекон* (1214-1293) присвятив семіотиці окрему роботу "Про знаки". Він вказував на те, що кожен знак є означуванням чогось для когось. Напр., слово "вогонь" потрібне для того, щоби одна людина могла познати вогонь для іншої людини. Отже, для того, щоби існував

знак, потрібні предмет, який цим знаком означається, і людина, для якої він означається. Чи існуватиме знак, якщо бракуватиме або предмету, або особи? – це питання, поставлене Беконом, стало темою дискусій між ним і Бонавентурою. *Бонавентура* вважав, що для знака необхідним є те, що він означає, тобто без предмета немає знака. Бекон, натомість, стверджував, що для знаку необхідні ті, для кого він щось означає, а те, що означається, може й не існувати. Прикладом цього є пусті поняття. Напр., слово "флогістон" в минулому відіграло важливу роль в науці; ним позначали субстанцію вогню. Насправді, в природі немає флогістону, тобто немає такого предмету, який би цим словом означувався, але були і є люди, які знають значення цього слова, а тому цей знак міг діяти у своїй знаковій системі. Бекон також вказував, що будь-який умовний знак є водночас і природним знаком. Напр., вимовлене слово ("стіл") є умовним знаком того предмету, який ним означається (стіл), але водночас це слово є природним знаком, який означає мовця, оскільки, почувши слово, слухачі розуміють, що існує людина (мовець), яка це слово промовила. Всі умовні знаки створені довільно.

Після Бекона вивчення природи знаків і знакових систем вивчалися передовсім у логіці. В XIV столітті діяв *Вільям Оккам*, який багато уваги присвячував проблемам логіки та семіотики, актуалізувавши цю проблему. Результатом зв'язку логіки та семіотики було те, що філософи почали тлумачити поняття як знак. Досі вважалося, що предмет відображається у понятті, а поняття виражається у знаку, тому між двома матеріальними речами (предмет і знак) знаходиться щось нематеріальне (поняття, думка). Тепер поняття почали сприймати як знак, який презентує предмет розуму. В той сам час почав зростати інтерес до писемних знаків. Якщо в попередні століття записані знаки вважались знаками другого порядку, тобто знаками, якими означаються усні слова (знаки першого порядку), а тому їм не присвячували особливу увагу, то тепер дослідники звернули на них увагу. Категорія записаного знаку значно розширилась. Записаним знаком почали вважати будь-який знак, який сприймається іншими чуттями, ніж слух. Все, що люди сприймають зором, нюхом, дотиком, смаком (але не слухом), є записаним знаком. Так записаним знаком є, напр., навіть вінок на дверях корчми. В Західній Європі в Середньовіччі вінок на дверях корчми означав, що в

ній продають вино. Якщо в попередні епохи усне слово вважалось еталоном знака, а всі інші тільки похідними від нього, то філософи пізнього Середньовіччя вважали, що між усним, записаним чи будь-яким іншим знаком немає ніякої різниці. Навіть складні умовиводи можна виражати за допомогою каменів і палиць, але люди обрали для цього слова тільки тому, що цей спосіб найбільш зручний, а не тому, що він унікальний. Вчені цього часу помітили зв'язок знака зі ситуацією його використання. Напр., вінок вказує на продаж вина тільки тоді, коли він висить на дверях корчми; якщо ж він знаходиться в іншому місці, він не матиме такого значення.

В XVI столітті найбільшим носієм освіти у Європі був Орден єзуїтів, який заснував університети і колегіуми на всіх континентах. Одним із центрів єзуїтської освіти був Коїмбрський університет (Португалія). *Коїмбрські єзуїти* розвивали схоластику, але з особливим наголосом на логіку, семіотику та філософію мови. Представники цього осередку вченості опрацювали велетенський обсяг матеріалу: вони з позиції семіотики аналізували людські мови, жести, міміку, пташиний спів, природні явища, вигадані символи (кентавр), слова, які не мають змісту (абракадабра) тощо. Спільним для всього цього є те, що вони вказують на щось інше, чим самі не є, тобто є символами. Вагомим внеском коїмбрських схоластів у семіотику є класифікація знаків. Вони приймали Августинівський поділ знаків на природні та умовні, який вже став традиційним. Також вони погоджувалися з Августинівським твердженням, що умовні знаки встановлюються людьми, в різних культурах мають різні значення, і їхнє значення стає зрозумілим тільки внаслідок їх вивчення.

Коїмбрські схоласти стверджували, що, окрім Августинівського поділу знаків на природні та умовні, знаки також поділяються на формальні та інструментальні. Існують такі знаки, які означають речі так, що люди, щоби пізнати речі за посередництвом цих знаків, повинні спершу вивчити значення цих знаків. Напр., слова означають речі, але, щоби зрозуміти, які саме речі означають слова, потрібно вивчити ці слова; дим є знаком вогню, але, для того, щоби на основі побаченого диму зрозуміти, що десь горить вогонь, потрібно спершу вивчити, що дим і вогонь пов'язані між собою. Такі знаки коїмбрські схоласти називали інструментальними, оскільки ці знаки служать інструментами пізнання. Існують

також знаки іншого виду; їх коїмбрські схоласти називали формальними. Особливістю цих знаків є те, що за їх посередництвом люди пізнають означувані предмети, навіть не знаючи про те, що між цим предметом і сприйняттям знаходиться формальний знак. Напр., люди мислять за посередництвом форм мислення, зокрема понять. Ніщо не може бути сприйняте розумом без посередництва поняття. Однак, більшість людей, особливо ті, хто ніколи не вивчав логіку, навіть не здогадуються про те, що між предметом, який вони сприймають, і знанням про цей предмет, яке вони мають у своєму розумі, знаходиться поняття, яке є формальним знаком предмета, і без якого знання цього предмета було б неможливим. Коїмбрські схоласти наголошували, що кожен формальний знак є природним, бо, оскільки люди зазвичай навіть не знають про його існування, вони не могли його встановити. Але не всі природні знаки є формальними. Напр., дим є природним, але інструментальним знаком вогню.

Вплив коїмбрських єзуїтів на розвиток семіотики був величезним. Певне в історії науки не було фахівців, які б вивчали проблему знаків, не звертаючись до їхніх напрацювань. Навіть Пірс, який був засновником семіотики, визнавав вплив коїмбрських єзуїтів на нього.

Новий час

Мислителі Нового часу присвячували багато уваги семіотиці. Всі вони були добре знайомими з доробком коїмбрських єзуїтів, оскільки більшість філософів і вчених Нового часу навчалися в єзуїтських колегіумах, а в усіх єзуїтських колегіумах (і навіть у багатьох навчальних закладах, якими управляли не єзуїти) творам коїмбрців присвячували багато уваги. Однією з головних тем філософії Нового часу було пізнання. Намагаючись проаналізувати пізнання, філософи цього часу своєю увагою охоплювали все, що було з ним пов'язане, зокрема мову і знаки. Так, в Новий час у контексті епістемологічних досліджень зріс інтерес до семіотики. Ідеї, які ввійшли до скарбниці надбань семіотики, можна зустріти чи не в кожного видатного філософа цього часу.

- *Френсіс Бекон* розрізняв слова і знаки речей, тобто будь-що, що означає річ не за допомогою мови. Знаки речей поділяються на дві групи: ті, які означають річ на основі

своєї подібності до неї, та ті, які означають річ на основі домовленості людей розуміти цей знак у певному значенні. Люди обрали слова за основний засіб комунікації, оскільки слова є найзручнішим середником для цієї цілі, але Бекон наголошував, що й інші знакові системи можуть бути дуже корисними. Ці твердження привернули увагу науковців до інших знакових систем. Сьогодні наука, окрім слів живої мови, оперує численними видами знаків.

- *Томас Гоббс* вважав, що люди отримують знання тільки за допомогою досвіду. Отримавши чуттєві дані, люди означають їх знаками. Все людське знання складається зі знаків, а тому для Гоббса оперування знаками є головною рисою людини. Будь-що може стати знаком чогось іншого, при цьому знак і означуваний предмет можуть мінятися місцями: хмари означають, що буде дощ, але й дощ означає, що на небі хмари. Знаки завжди матеріальні. Гоббс здійснив класифікацію знаків, виокремивши сигнали (звуки і дії тварин, які викликають в інших істот якійсь дії), мітки (знаки, придумані людьми для означення чогось і призначені для власного запам'ятовування чи пригадування), природні знаки (знаки, утворені природою, напр., хмари як знак дощу), довільні знаки (мови та інші знакові системи, створені людьми), знаки знаків (універсалії, загальні поняття).
- *Джон Локк* був одним із натхненників емпіризму. Він вважав, що люди отримують знання тільки з досвіду. З досвіду люди отримують ідеї, тобто знання про речі. Для того, щоби оперувати ідеями, їх потрібно якось означувати. Саме для цього людям знадобилися знаки. Серед усіх можливих знаків люди, як найбільш зручні, обрали слова. Локк вважав, що значення слів не впливає з предметів, які тими словами означаються, але немає підстав вважати, що слова є просто вигадані. Кожне слово хтось колись промовив уперше. Той, хто вперше промовив якесь слово обрав саме таке слово тому, що воно в його уяві було якимось чином пов'язане з означуваною ідеєю. Цей зв'язок не мусить бути об'єктивним. Комуś могло просто видаватися, що якийсь звук точно відображає ідею. З плином часу люди видозмінювали звучання слова і воно повністю відійшло від свого первісного значення. Вивчення знакових систем є необхідним елементом теорії пізнання, а тому Локк наполягав на необхідності семіотики як окремої науки про знаки.

- *Готтфрід Вільгельм Ляйбніц* вважав, що людський розум немає інших способів обробляти інформацію, як тільки робота зі знаками. Недосконалість знакових систем є причиною непорозумінь. Щоби їх викоринити. Потрібно провести досконалу формалізацію мови. Так, Ляйбніц став автором ідеї формалізації мови, яка була корисною для цифрових технологій у ХХ столітті. Ляйбніц не погоджувався з переконанням Локка, що слова ніяким чином не пов'язані з означуваними речами. Він вважав, що люди обирали для означування речей звуки, пов'язані з предметами. З плином часу слова трансформувались і відійшли від свого первісного значення. Ляйбніц надихнувся розвиток етимології, тобто пошук істинних значень.
- *Іммануель Кант* стверджував, що знання є результатом спільної діяльності досвіду та розуму. Досвід дає інформацію, але опрацьовує її розум. Знаки є засобом розуму для опрацювання інформації.
- *Вільгельм фон Гумбольдт* був видатним лінгвістом, який поклав початок філософії мови. Вивчаючи мову, він намагався не упустити зі своєї уваги жодну її деталь. Очевидно, що проблема знаків в цій філософській системі відіграла величезну роль. Особливістю Гумбольдта було те, що мова, яка є основою знаковою системою в людському житті, не породжується поняттями, які вона означає. Мова обумовлює мислення, а не навпаки. Так, у філософії Гумбольдта знакова система представлена як організм, який формує картину світу. Слова пов'язані не зі самими речами, а з поняттями, в яких мисляться речі. Поняттям є те, що в мові означається словом, а слово відіграє визначальну роль у формуванні поняття.

Семіотика Пірса

Незважаючи на те, що впродовж усієї історії інтерес до семіотичної проблеми ніколи не вщухав, її засновником був американець *Чарльз Сандерс Пірс* (1839-1914). Дослідження Пірса є як синтезом усіх попередніх здобутків семіотики, так вагомим творчим проривом цієї науки. Саме тому напрацювання Пірса є базовими для теорії знака, а встановлена ним термінологія використовується сьогодні як норма-

тивна у випадках, коли йдеться про знак. В його концепції семіотики виділяються декілька основних тез:

- Пірс основував семіотику на розрізненні двох понять: знак і репрезентамент. *Репрезентамент* – це будь-яка дійсність, яка представляє якусь іншу дійсність; знак – це раціональний репрезентамент. Якщо якась дійсність репрезентує іншу дійсність не довільно, а її репрезентація якось пов'язана з розумом, то такий репрезентамент є знаком. Будь-який репрезентамент, про який люди спроможні вести мову, обов'язково є знаком, тобто раціональним репрезентаментом. Якщо й існує якийсь репрезентамент, який не входить у контакт зі свідомістю, то жодна людина про нього не може знати.
- Репрезентамент характеризується подвійним відношенням:
  - Він поєднаний з об'єктом, який він репрезентує. Зв'язок знака з об'єктом є необхідною умовою існування знака. Оскільки він означає щось, якийсь об'єкт, то саме цей акт означення є сутністю їх зв'язку. Незважаючи на те, що знак завжди означає якийсь об'єкт, акт означення не обов'язково є об'єктивним, тобто знак не завжди залежний від об'єкта, який ним означається. Ведучи мову про зв'язок знака і об'єкта, Пірс розрізняв об'єкт як такий та об'єкт знака. *Об'єктом як таким* він називав річ, яка існує незалежно від акту означення. *Об'єкт знака*, натомість, становлять ті аспекти речі, які репрезентуються у знаку. Отже, знак репрезентує не об'єкт як такий, а об'єкт знака, означуючи тільки те, що передається за посередництвом знаку.
  - Інший вектор відношення знака скерований до свідомості того, хто сприймає знак. Контактуючи зі свідомістю, знак творить у ній відображення, яке Пірс називав *інтерпретантою*. Цей термін показує, що свідомість інтерпретує знак, а результат цієї інтерпретації залишається надбанням свідомості та формує в ній знання про об'єкт, який їй передається через знак. У тріаді інтерпретанта-репрезентамент-об'єкт знак відіграє роль посередника, який контактує з річчю, виймаючи з неї об'єкт знака, та зі свідомістю, творячи в ній інтерпретанту. В цих відношеннях знак залишається зовнішнім як щодо речі, так і щодо свідомості. Отже, його природа не є ані об'єктивною, ані суб'єктивною. Він становить особливу дійсність, яка може сприйматися тільки у від-

ношеннях до речі та до свідомості. У цих відношеннях знак проявляє себе як активна і креативна реальність, яка не тільки служить посередником зв'язку речі та свідомості, а й визначає її природу, творячи з речі об'єкт знака, а у свідомості – *інтерпретанту*.

- Багато уваги Пірс присвячував аналізу та класифікації різновидів знаків. Передовсім він випрацьовував критерії поділу та ввів три трихотомії поділу знаків, тобто навів три критерії для класифікації репрезентантів, і відповідно до кожного з них поділяє знаки на три різновиди.
  - Відповідно до першого критерію знаки діляться залежно від того, чи є знак простою якістю, одним чи фактом чи загальним законом:
    - *Квалісайн* (qualisign) – це знак якості або якість як знак, тобто знак, який репрезентує одноразову якість, яка відображає важливу ознаку речі. Саме слово "qualisign" можна перекласти як "знак якості" або "якість як знак", позаяк воно складається з двох англійських слів "quality" (якість) та "sign" (знак). Якість є найпростішим знаком речі, безпосереднім змістом об'єкта знака. Напр., колір неба свідчить про погоду, колір обличчя або температура тіла можуть багато сказати про стан здоров'я людини. Сприймаючи якості речі люди сприймають і саму річ у тих аспектах, через які вона відкривається.
    - *Сінсайн* (sinsign) – знак одиничної речі, тобто знак, який репрезентує річ, а не її види чи роди. На це вказує префікс "sin", який філософ використовує у значенні одиничного прояву речі. До такого різновиду знаків належать власні імена, репрезентаменти, які використовуються на означення чітко визначених окремих речей. Оскільки люди сприймають якості речей, а не безпосередньо самі речі, а якості речей репрезентуються квалісайнами, то сінсайн об'єднує в собі кілька квалісайнів, які спільно творять репрезентамент речі.
    - *Легісайн* (legisign) – це знак, який репрезентує загальні види та роди. Якщо квалісайн означає якість речі, а сінсайн окрему річ, то легісайн означає клас або множину речей. Легісайн завжди має конвенційну природу, тобто означення класу речей одним знаком можливе тільки внаслідок конвенції людей, які цим

знаком послуговуються. Сінсайн теж може мати конвенційний характер, однак це не обов'язково. Легісайни, натомість, не можуть мати іншу природу, ніж конвенційну (основану на домовленості).

Оскільки легісайни означають загальні класи речей, які в дійсності наявні лише за посередництвом одиничних речей, то легісайни об'єднують у собі ряд сінсайнів та проєктуються на об'єкти знака, тобто реалізуються, за посередництвом сінсайнів. Вираження легісайну через сінсайни Пірс називав *реплікою легісайну*. Однак репліками легісайну спроможні бути не будь-які сінсайни, а тільки ті, які об'єднуються у родовий знак законом-конвенцією, тобто ті сінсайни, які репрезентують речі, що внаслідок конвенції або мисленневої звички включаються до одного роду. Різновиди знаків першої трихотомії розрізняються за критерієм їх обсягу. Якщо ми сприймаємо якості речей, а за їх посередництвом самі речі, з яких творимо роди, тобто пізнавальний ряд має такий вигляд: ознаки-речі-роди, то й знаки, які репрезентують кожен з етапів цього ряду, можна розмістити у схожому ряді: квалісайн-сінсайн-легісайн. Кожен ширший за обсягом знак розкладається на менші за обсягом репрезентаменти.

- Друга трихотомія ґрунтується на зв'язку знака з річчю, яку він репрезентує. Кожен знак по-іншому відноситься до своїх об'єктів.
  - Основною ознакою знаків першого виду цієї трихотомії – *ікон* (icon) – є їх схожість з об'єктами, які вони репрезентують. Ікони відзначаються тим, що вони не тільки означають якісь речі, а схожі до них. Іконою людини є, напр., фотографія, яка характеризується великою подібністю до людини. Однак, ікона може бути схожою до свого об'єкта не тільки в цілому, а й у своїх складових. Фотографія схожа до свого об'єкта в цілому, тобто цілість цієї ікони схожа до цілості об'єкта знака. Для виявлення цієї схожості непотрібно розкладати знак і його об'єкт на складові, а достатньо сприйняти їх такими, якими вони представлені органам чуттів та сприйняття. Ще одним типовим прикладом ікони є діаграма. Діаграма як знак в цілому не схожа до свого об'єкта. Однак, якщо діаграму розкласати на її складові, тобто на відношення між точками

кривої, то ці відношення схожі до дійсних відношень, які ними репрезентуються. В такому випадку схожість ікони до свого об'єкта полягає в їх складових.

- Особливість *індексів* (index) полягає в тому, що вони скеровують свідомість до свого об'єкта. Розуміння такого знака можливе тільки в тому випадку, коли свідомість безпосередньо звертається до об'єктів. Це – знак або репрезентація, яка відсилає до свого об'єкта не настільки в силу якоїсь схожості або аналогії з ним, або тому, що він асоціюється зі загальними якостями, якими цей об'єкт володіє, а тому, що він знаходиться в динамічному (включаючи просторовий) зв'язку як з індивідуальним об'єктом, так і з чуттями або пам'яттю людини, для якої він служить знаком. Індексами є, до прикладу, займенники. Інформацію, яку несуть ці частини мови можна зрозуміти тільки тоді, коли свідомість може паралельно зі знаком сприйняти об'єкт знака. Так, для того, щоби зрозуміти речення "Я сьогодні буду тут", потрібно поставити себе на позицію мовця і з його позиції звернути свою свідомість до тих об'єктів, які він позначив словами "я", "сьогодні" і "тут". Кожним із цих слів можуть позначатися дуже різні об'єкти. Від того, хто вимовив це речення, залежить значення слова "я"; від того, коли це речення було вимовленим, залежить значення слова "сьогодні"; від місця знаходження мовця залежить значення слова "тут".
- *Символами* (symbol) Пірс називав такі знаки, які у своєму вираженні не мають жодної схожості зі своїми об'єктами. Зв'язок символів з їх об'єктами є наслідком конвенції або звички щодо наділення їх певним значенням. Це – знак, який конституюється як знак тільки або в основному завдяки тому факту, що він використовується і розуміється як такий. Більшість слів є, оскільки вони пов'язані з речами, які вони іменують, не природнім зв'язком, а внаслідок домовленості використовувати слова на означення певних речей та звички щодо вживання цих слів. Символи, на відміну від індексів, не скеровують свідомість до самих речей, тобто для того, щоб їх зрозуміти, непотрібно ані мисленнево займати позицію мовця, ані уявляти речі, які

вони репрезентують. Для правильного відчитування цих знаків достатньо асоціативно вникнути в семантичну конвенцію, тобто відтворити у свідомості ту дійсність, яку прийнято позначати цими знаками.

Відмінність між знаками другої трихотомії полягає у специфіці відношень, необхідних для їх виникнення та розуміння. Ікони формуються та розуміються у відношеннях свідомості того, хто їх сприймає, та дійсності, якою ними окреслюється. Оскільки ікони характеризуються схожістю зі своїми об'єктами, то їх розуміння пов'язує свідомість, у якій знак формує інтерпретанту, безпосередньо з об'єктом знака. В процесах формування та розуміння індексу присутні не тільки свідомість того, хто сприймає знак, та дійсність, яку цей знак репрезентує, а й свідомість того, хто цей знак формує. Індекс відображає річ крізь свідомість того, хто цей знак творить. Тому свідомість творця індексу відіграє основну роль при формуванні та розумінні цього різновиду знаків. Творення символів характеризується активною присутністю не тільки об'єкта знака та свідомості того, хто цей знак сприймає, а й інтерсуб'єктивної свідомості колективу, в якому твориться конвенція або звичка щодо прийняття та використання знака в певному значенні. Значенням кожного з цих знаків є річ, тобто об'єкт знака, однак визначають значення кожного зі знаків третьої трихотомії різні дійсності. Значення ікони визначається самою річчю, індексу – свідомістю творця знака, а символу – інтерсуб'єктивною свідомістю колективу.

- У третій трихотомії Пірс розділяв знаки на реми, діцисайни і аргументи. Знаки цієї трихотомії відображають речі в їх об'єктивних характеристиках. Пірс у третій трихотомії виводить ті знаки, які відповідають трьом формам мислення (поняття, судження, умовивід), однак розширив їх зміст з формально-логічного до семіотичного.

- *Рема* (rheme) відповідає найпростішій формі мислення, поняттю. Вона несе інформацію про річ як індивід виду та роду. У лінгвістиці терміном "рема" означають той аспект висловлювання, в якому міститься нова інформація, задля висловлення якої мовець промовляє висловлювання. В цьому контексті рему відрізняють від теми, тобто того аспекту

висловлювання, який містить попередньо відому інформацію, на якій ані адресант висловлювання, ані його адресат не концентрує своєї уваги.

- *Діцисайн* (dicisign) складається з рем.
- Так само, *аргумент* (argument) складається з діцисайнів, як і умовивід зі суджень.

Кожен знак у семіотиці Пірса належить до одного з різновидів знаків кожної трихотомії. Однак не кожен різновид однієї трихотомії може суміщатися з усіма різновидами іншої. Наприклад, квалісайн не може бути ані індексом, ані символом другої трихотомії. Він також не може бути ані діцисайном, ані аргументом третьої трихотомії. Отже, квалісайн обов'язково є ремою та іконою. Проаналізувавши допустимі відношення між різновидами репрезентаментів різних трихотомій, Пірс прийшов до висновку про існування десятих типів знаків: рематичний іконічний квалісайн, рематичний іконічний сінсайн, рематичний індексикальний сінсайн, діцентний індексикальний сінсайн, діцентний індексикальний сінсайн, діцентний індексикальний сінсайн, діцентний індексикальний сінсайн, діцентний індексикальний сінсайн, діцентний індексикальний сінсайн, діцентний індексикальний сінсайн. Така класифікація знаків є найбільш повною, а тому й стала загальноприйнятною.

Семіотика де Соссюра і Морріса

Вагомий внесок у розвиток семіотики зробив швейцарський лінгвіст *Фердинанд де Соссюр* (1857-1913), який був фундатором структуралізму. Соссюр виклав власний погляд на природу знака, який відрізняється від погляду Пірса. На думку Пірса, знак – це матеріальний об'єкт (звук, річ тощо), яким щось означається. Соссюр, натомість, вважав, що знак не матеріальний, а психічний феномен. Знак – це те, що означає річ і присутнє в розумі або чуттях. Напр., хтось побачив якусь річ, в його розумі ця річ відобразиться в якомусь знаку, навіть якщо ця людина не промовить жодного слова чи виразить його якимось іншим матеріальним засобом. Це означає, що знак може означувати щось у розумі чи відчуттях людини, навіть коли він не має матеріального обрамлення. Так, у семіотиці Соссюра знак є посередником між означуваним і матеріальним вираженням. Соссюр виділяв два аспек-

ти знака. Першим є поняття, уявлення, знання про означуване, тобто ментальна сторона знака. Другим аспектом знака є та форма, за допомогою якої знак виражається. Соссюр вважав, що перший аспект знака – це *те, що означається*, а другий – *те, що означає*. Розклавши знак на два аспекти, Соссюр сформував учення про чотири складові процесу означування: 1) річ, 2) те, що означається, 3) те, що означає, 4) матеріальне вираження знака. Напр., автомобіль (річ), поняття про автомобіль (те, що означається), невимовлене слово "автомобіль" (те, що означає), вимовлене слово "автомобіль" (матеріальне вираження знака). Отже, знак складається з того, що означається, і того, що означає; обоє містяться у людській психіці, хоч і пов'язані зі зовнішнім світом.

Оскільки Соссюр був лінгвістом, найбільше уваги він присвячував мові. Він стверджував, що зв'язок слова і речі є *довільним*; слово не випливає з речі. Однак, це не означає, що мовець може іменувати речі будь-якими словами, як йому заманеться. Правила використання слів визначаються структурою мови. З одного боку, значення слів визначається соціумом, який цими словами послуговується; а з іншого боку, значення слів обумовлюється їхніми зв'язками з іншими словами. Напр., значення слова "уряд" породжується і загальною люди, які цим словом користуються і розуміють його певним чином, а також словом "рядити", від якого воно походить. Не може слово мати таке значення, якого не розуміють люди, ані таке значення, яке не пов'язане зі значенням слів, від яких воно походить. Отож, слово є довільним щодо ним означуваного предмету, але не є таким ані щодо мовленнєвого колективу, який цим словом користується, ані щодо структури мови. Знаки-слова також характеризуються змінністю і незмінністю. Слова незмінні в тому сенсі, що ніхто не може самовільно змінювати їхнє значення. Водночас, вони змінні, оскільки слова впродовж історії постійно змінюють своє значення; мова постійно розвивається, наче живий організм.

В семіотиці Соссюра було введено ще одне важливе розрізнення: *значення і значимість*. Значення – це те, що знак означає, а значимість – це інші знаки, тобто те, чим знак може бути замінений. Для ілюстрації Соссюр використовував такий приклад: французьке слово "mouton" і англійське слово "sheep" означають одне і те ж (баран). Отже, ці два слова мають одне

значення. Однак вони мають різні значимості, позаяк слово "mouton" не завжди можна замінити словом "sheep". Англіїці словом "sheep" означають тільки живого барана, а кусок приготованої для їжі баранини вони називають словом "mutton". Натомість, французи в обох випадках використовують слово "mouton". В цьому відмінність їхніх значимостей.

Ще одним ученим, якого, поряд із Пірсом та Соссюром, можна назвати творцем семіотики був *Чарльз Вільям Морріс* (1901-1978). На відміну від Соссюра, який був лінгвістом і займався семіотикою лишень у тій мірі, в якій вона йому була потрібна для вивчення мови, для Морріса семіотика була головним предметом наукових інтересів. Морріс опирався на психологію бігевіоризму, і саме в цьому світлі інтерпретував проблеми семіотики. Оскільки психологія один із видів діяльності людини, а тому вона не може обійтися без вивчення людини, Морріс присвятив увагу також людині, ввівши в семіотику нове поняття – *інтерпретатор*, тобто людина, яка здійснює означення та інтерпретацію знаків. Отож, якщо Пірс писав про предмет, інтерпретанту та знак, як учасників семіотичної діяльності, то Морріс додав до цього категорію інтерпретатора, розвинувши трикутник Пірса у квадрат. Окрім цього, Морріс інтерпретанту визначав по-іншому, ніж Пірс. Оскільки в центрі зацікавлення бігевіоризму стоїть людська поведінка, тобто реакція людини на стимули, Морріс визначав інтерпретанту як реакцію інтерпретатора на знак. Також Морріс уточнив категорію об'єкта. Коли Пірс писав про об'єкт, то залишив відкритим два способи його тлумачення: одиничний об'єкт і загальний клас. І одне, й інше означається одним знаком. Морріс виправив цю проблему, розрізливши *денотат*, тобто одинична означувана річ, та *десигнат*, тобто означуваний клас. Один і той сам знак одночасно означає і денотат, і десигнат. Так, "стіл" означає і кожен окремо взятий стіл, і стіл на загал.

Ще однією важливою інновацією Морріса був поділ семіотики на три розділи: *семантика* (вивчає відношення знака і об'єкта), *синтаксис* (вивчає відношення знаків між собою) і *прагматика* (вивчає відношення знака до інтерпретатора). Як стверджував Морріс, цей поділ семіотики на три частини відповідає поділу середньовічного *trivium*. В Античності було прийнято виокремлювати сім вільних мистецтв, тобто сім наук, опанувати які мав кожен вільний громадянин. У Середньовіччі з цих семи наук складався базо-

вий освітній курс, який проходили всі студенти, які вступали на факультет вільних мистецтв. Після його опанування вони могли продовжувати спеціалізоване навчання на інших факультетах. Ці сім наук поділяли на *quadrivium* (арифметика, геометрія, астрономія, музика) та *trivium* (граматика, логіка, риторика). Три розділи семіотики є відповідниками трьом наукам *trivium*: синтаксис відповідає граматиці, семантика – логіці, а прагматика – риторичі. Третім внеском Морріса є впровадження власної класифікації знаків. Він поділяв знаки на три групи: *індексикальні знаки* (знаки для означення одиничних речей), *знаки характеристик* (знаки для означення загальних понять), *універсальні знаки* (знаки, які відповідають службовим словам).

Заслуги Чальза Сандерса Пірса, Фердинанда де Соссюра і Чарльза Вільяма Морріса досі є предметом жвавих дискусій. Дослідники сперечаються, кого з них доречно вважати засновником семіотики. Пірс виклав свої ідеї першим, але його думки тривалий час залишалися мало відомі. Соссюр не знав про напрацювання Пірса. Він навіть не знав про те, що Пірс запропонував назвати науку про знаки семіотикою, і називав її семіологією. Відтоді ці два терміни використовуються як синоніми. Ті дослідники, які вважають, що пальму першості потрібно віддати Моррісу, стверджують, що Пірс вивчав семіотику в межах логіки, а Соссюр – в межах лінгвістики, але чисту семіотику почав вивчати аж Морріс. Утім, ця дискусія показує, що роль усіх трьох для розвитку науки про знаки є дуже вагомим.

Після Другої Світової війни зацікавлення до семіотики зросло. В цей час семіотика стала темою жвавих наукових дискусій: дослідники семіотики почали організовувати конференції, створювати товариства, видавати спеціалізовані часописи, семіотику почали викладати в університетах. Все це сприяло розвитку і популяризації семіотики. Незважаючи на досягнення вчених післявоєнного періоду, Пірс, Соссюр і Морріс залишаються трьома китами семіотики, на які опирається кожен дослідник цієї проблеми. Особливістю семіотики після Другої Світової війни є її розвиток у двох напрямках: загальному і спеціальному. З одного боку, активно розвивається загальна семіотика, тобто знання про знаки, знакові системи і знакові ситуації, без їхнього зв'язку зі сферами свого розгортання. З іншого боку, предметом зацікавлення дослідників стали спеціальні семіотики, які вивчають окремі знакові системи. До

спеціальних семіотик належать медична семіотика, яка вивчає знаки, важливі для медицини; напр., симптоми, які є знаками хвороби. Семіотика культури вивчає культуру як знакову систему. Її початок заклав Ролан Барт у монографії "Система моди", в якій він показав, що одяг є культурним символом, покликаним щось виразити. Після Барта культуру як знакову систему вивчали й інші вчені. Етносеміотика вивчає знакові системи національних культур, зокрема народні звичаї і традиції, які є зрозуміли тільки в межах певної системи. Зоосеміотика вивчає функціонування знакових систем у тваринному світі. Лінгвосеміотика вивчає мову як знакову систему.

Дзеркало

У кожній філософській дисципліні присутні такі теми, у вирішення яких мислителі інвестували колосальні зусилля, але не досягли задовільних результатів. Для семіотики однією з таких тем є проблема дзеркала. Аксиомою семіотики є дефініція знака, тобто вияснення, що таке знак: знак – це щось, через що розкривається щось інше, при цьому знак відмінний від предмету, який ним означається. В більшості випадків дослідники семіотики не зустрічалися з проблемою розрізнення знака і його предмету, але дослідники зустрілися з проблемою, коли спробували роз'яснити, що таке дзеркальне відображення, тобто що саме люди бачать у дзеркалі – знак предмету чи сам предмет. Це питання залишається актуальним для семіотики впродовж двох тисячоліть. Римський філософ Сенека писав, що існують два погляди на цю проблему. Відповідно до першого, люди бачать у дзеркалі знаки, відображення, подоби речей, тобто на дзеркалі утворюється щось, що означає предмет, який відображується, і саме це щось, а не сам предмет, люди бачать, дивлячись у дзеркало. Відповідно до другої теорії, дзеркало скеровує погляд на сам предмет, а тому на дзеркалі немає нічого, що могло б служити знаком предмета, що відображається. Другої теорії дотримувався, серед інших, Платон. Так, ще в Античності, як стверджував Сенека, тривала жвава дискусія про те, чи люди, дивлячись у дзеркало, бачать самі предмети, чи знаки предметів.

У Середньовіччі проблема дзеркала стала ще актуальнішою. У Біблії (в Першому посланні до коринтян) присутній

уринок, де Апостол Павло міркує про можливості людини пізнавати Бога й істину, і стверджує, що "тепер ми бачимо, як у дзеркалі, неясно; тоді ж – обличчям в обличчя". Отже, Апостол Павло стверджував, що люди після завершення земного життя зможуть бачити Бога безпосередньо (обличчям в обличчя), а допоки триває їхнє земне життя, вони бачать Бога лишень наче в дзеркалі. Ця фраза вимагала пояснення: людина може бачити Бога, чи тільки його відображення? Оскільки йдеться про можливості людини пізнавати Бога, а це принципове питання для богослов'я, то цій темі було присвячено багато уваги. Вирішення проблеми довелося шукати в семіотиці: якщо в семіотиці стверджується, що люди бачать у дзеркалі предмети, тоді це дає підстави у богослов'ї стверджувати, що люди впродовж земного життя можуть пізнавати самого Бога; якщо ж у семіотиці стверджується, що люди в дзеркалі бачать тільки знак предмета, тобто щось, що означає предмет, але ним не є, то це у богослов'ї дає підстави стверджувати, що люди пізнають не самого Бога, а тільки щось, що символізує, означає Бога.

Тома Аквінський дотримувався переконання, що в дзеркалі люди бачать знаки, а не самі предмети, а тому між пізнанням Бога в земному житті і пізнанням Бога в майбутньому велика різниця. Вагомий внесок у цю дискусію зробили коїмбрські єзуїти. Вони розробили розрізнення формальних та інструментальних знаків. Формальними вони називали такі знаки, які вказують на предмет, а самі залишаються непомітними для людей. Дзеркальне відображення коїмбрські єзуїти вважали формальним знаком, а тому біблійну фразу Апостола Павла трактували так: люди в земному житті пізнають Бога опосередковано, а середник скеровує людське пізнання до Бога, залишаючись непомітним.

Втім, дискусія про сутність дзеркального відображення тривала й далі. У ХХ столітті, окрім двох позицій, представлені у дискусії про природу дзеркального відображення, і описаних Сенекою, виникла третя. Її фундатором був італійський філософ *Умберто Еко* (1932-2016). Для того, щоби визначити, що саме люди бачать у дзеркалі – предмет чи його знак, потрібно дати чіткі окреслення того, що таке знак, а тоді простежити, чи дзеркальне відображення відповідає цим критеріям, чи ні. З цією ціллю Еко, акумулювавши здобутки, досягнуті семіотикою до нього, сформулю-

вав критерії, яким повинен відповідати знак. Відповідно до критеріїв Еко, для того, щоби щось могло бути знаком, воно повинно означувати щось інше, незалежно від того, чи наявний означуваний предмет у момент означування. Напр., дим є знаком вогню, але дим (знак) може існувати навіть тоді, коли вогню (предмет) уже немає. Навіть тоді дим означає вогонь. Фотографія є знаком, який означає свій предмет навіть тоді, коли цей предмет припинив існування. Знак є чимось іншим, ніж предмет, який він означає. Напр., дим не схожий на вогонь, а фото не є тим, що на ньому зображене.

На основі цього окреслення сутності знака Еко робить висновок, що дзеркальне відображення не є знаком, оскільки не відповідає цим критеріям. Знак може означувати предмет, навіть тоді, коли предмет не існує, а дзеркало не може відобразити те, чого перед ним немає. Дзеркальне відображення є таким самим, як і предмет, який ним означається, а знак є чимось іншим, ніж означуваний предмет. Отже, дзеркальне відображення не є знаком. З іншого боку, Еко не погоджувався з тим, що в дзеркалі люди бачать самі предмети, оскільки предмет відображення знаходиться поза дзеркалом, а не в дзеркалі. Отож, до Еко існували два погляди на сутність дзеркального відображення: одні вважали, що в дзеркалі люди бачать знаки предметів, а інші – в дзеркалі люди бачать самі предмети. Еко, натомість, стверджував, що дзеркальне відображення є унікальним досвідом людини, який не може бути зведений до нічого іншого. Дзеркальне відображення – це ані предмет, ані його знак, а щось відмінне від них обох.

Вирішення проблеми дзеркала, яке запропонував Умберто Еко, не задовольнило всіх дослідників. Тому дискусії на цю тему тривають і далі. Однак, проблема дзеркала є найкращим прикладом складності і важливості досліджень у царині семіотики. Класифікація і окреслення знака є предметом дискусій, деякі з яких мають тисячолітню історію.

Repetitio est mater studiorum

1. Людське життя тісно пов'язане зі знаками. Все людське знання, мова, культура є знаками. Наука, яка вивчає знаки, називається семіотикою.

2. Семіотика вивчає знаки, знакові системи, відношення знаків до предметів, які ними означаються, і до людей, які цими знаками послуговуються.
3. Знаком може бути будь-що, що означає щось інше.
4. Перші ідеї в царині семіотики з'явилися ще в Античності (Платон, Арістотель, стоїки). Святий Августин розрізнив природні та умовні знаки. Роджер Бекон звернув увагу на те, що кожен знак звернений до людини, якій він щось означає. В період Пізнього Середньовіччя семіотику розвивав Вільям Оккам. Величезний внесок у цю проблему зробили коїмбрські єзуїти. В Новий час семіотику розвивали Бекон, Гоббс, Локк, Кант, Гумбольдт та інші.
5. Засновником семіотики був Чарльз Сандерс Пірс. Він розрізняв репрезентамент (будь-що, що означає щось інше) та знак (раціональний репрезентамент). Знак пов'язаний і з об'єктом, який вони означають, так і зі свідомістю людини, для якої вони це означають.
6. Пірс здійснив класифікацію знаків на основі трьох трихотомій: перша трихотомія включає в себе квалісайн, сінсайн і легісайн; до другої належать ікона, індекс і символ; до третьої належать рема, діцизайн і аргумент.
7. Якщо Пірс вважав, що знак завжди матеріальний, то Фердинанд де Соссюр стверджував, що знак є психічним феноменом. Знак Соссюра поділяв на те, що означається, і те, що означає; при цьому ці два аспекти знака відмінні від предметів, які знак означає, і матеріального обрамлення знака. Знаки, на думку Соссюра, є довільними, змінними, характеризуються значенням і значимістю.
8. Чарльз Вільям Морріс ввів у семіотику категорію інтерпретатора, тобто людини, яка здійснює означення. Проблему знака він вивчав на основі методів психології бігевіоризму. Предмет означення Морріс розділяв на денотат і десигнат. Семіотику він поділяв на три розділи: семантика (вивчає відношення знака й об'єкта), синтаксис (вивчає відношення знаків між собою) і прагматика (вивчає відношення знака до інтерпретатора).
9. Від Другої Світової війни і досі спостерігається стрімкий розвиток семіотики. З одного боку, розвивається загальна семіотика, яка вивчає знакові системи, а з іншого, спеціальні семіотики, які вивчають знакові системи в різних галузях знань (етносеміотика, семіотика культури тощо).

10. Однією з дискусій, яка впродовж багатьох століть триває в семіотиці, є проблема дзеркала. Дослідники намагаються знайти відповідь на питання про те, що саме люди бачать у дзеркалі: сам предмет, який відображується, чи знак предмета, який відображується.

Завдання для семінарського і практичного заняття

- Термін "семіотика" і предметне поле теорії знаків.
- Семіотичні ідеї Платона. Пояснення зв'язку слів та предметів.
- Семіотика Арістотеля. Предмет, уявлення і знак.
- Семіотика Августина. Поділ природних і умовних знаків.
- Семіотика Роджера Бекона.
- Коїмбрські єзуїти. Формальні та інструментальні знаки.
- Семіотика Френсіса Бекона. Теорія і класифікація знаків.
- Семіотика Томаса Гоббса. Теорія знака в емпіризмі.
- Семіотика Джона Локка. Теорія походження мови.
- Семіотика Вільгельма Ляйбніца. Зв'язок слів і предметів.
- Іммануель Кант і семіотика в рамках критичної філософії.
- Вільгельм Гумбольд і семіотика в рамках філософії мови.
- Пірс і зародження семіотики. Головні ідеї Пірса.
- Пірс: знак і репрезентамент. Визначення репрезентамента.
- Подвійне відношення репрезентамента у семіотиці Пірса.
- Пірсовий поділ знаків на квалісайни, сінсайни і легісайни.
- Пірсовий поділ знаків на ікони, індекси і символи.
- Пірсовий поділ знаків на реми, діцисайни і аргументи.
- Лінгвосеміотика Соссюра. Мова як знакова система.
- Знак як психічний феномен у семіотиці Соссюра.
- Два аспекти знака в семіотиці Фердинанда де Соссюра.
- Особливості знаків у семіотиці Соссюра.
- Особливості семіотики Чарльза Вільяма Морріса.
- Категорія інтерпретатора в семіотиці Морріса.
- Відмінності десигната і денотата в семіотиці Морріса.
- Індексикальні знаки, знаки характеристик, універсальні знаки.
- Семіотика Морріса: семантика, синтаксис і прагматика.
- Дискусія про засновника семіотики (Пірс, Соссюр, Морріс).
- Загальна і спеціальні семіотики після Другої Світової війни.
- Виникнення, розвиток і основні проблеми семіотики культури.
- "Система моди" Барта і початок семіотики культури.
- Виникнення, розвиток і основні проблеми етносеміотики.

- Виникнення, розвиток і основні проблеми зоосеміотики.
- Виникнення, розвиток і основні проблеми лінгвосеміотики.
- Проблема дзеркала у семіотиці.
- Сенека і головні теорії дзеркального відображення.
- Проблема дзеркала в середньовічній богословській дискусії.
- Проблема дзеркала в семіотиці Умберто Еко.

Література, джерела, базові тексти

- Barthes, Roland. *Elements of Semiology*. Jonathan Cape, 1967.
- Barthes, Roland. *Mythologies*. New York: Hill & Wang, 1987.
- Bentele, Günther; Bystřina, Ivan. *Semiotik. Grundlagen und Probleme*. Stuttgart: Kohlhammer, 1978.
- Chandler, Daniel. *Semiotics: The Basics*. Routledge, 2001.
- Culler, Jonathan. *Structuralist Poetics: Structuralism, Linguistics and the Study of Literature*. Routledge & Kegan Paul, 1975.
- Danesi, Marcel. *Messages and Meanings: An Introduction to Semiotics*. Toronto: Canadian Scholars' Press, 1994.
- Danesi, Marcel. *Understanding Media Semiotics*. London: Arnold, New York: Oxford University Press, 2002.
- Danesi, Marcel; Perron, Paul. *Analyzing Cultures: An Introduction and Handbook*. Indiana University Press, 1999.
- Deely, John. *Four Ages of Understanding*. Toronto: University of Toronto Press, 2001.
- Deledalle, Gérard. *Écrits sur le signe*. Paris: Seuil, 1978.
- Eco, Umberto. *A Theory of Semiotics*. London: Macmillan, 1976.
- Eco, Umberto. *Semiotics and the Philosophy of Language*. Bloomington: Indiana University Press, 1986.
- Foucault, Michel. *The Order of Things: An Archaeology of the Human Sciences*. London: Tavistock, 1970.
- Hébert, Louis. *Dispositifs pour l'analyse des textes et des images. Introduction à la sémiotique appliquée*. Limoges: PuLim, 2007.
- Klinkenberg, Jean-Marie. *Précis de sémiotique générale*. Louvain-la-Neuve: De Boeck, 1996.
- Lidov, David. *Elements of Semiotics*. St. Martin's Press, 1999.
- Morris, Charles W. *Writings on the general theory of signs*. The Hague: Mouton, 1971.
- Peirce, Charles S. *Collected papers. Volume V. Pragmatism and pragmaticism*. Harvard University Press, 1934.
- Ділі, Джон. *Основи семіотики*. Київ: Арсенал, 2000.

ТЕМА 14. ФІЛОСОФІЯ СВІДОМОСТІ

Визначення

Свідомість є одним із найзагадковіших предметів філософської рефлексії. Незважаючи на те, що цій проблемі присвячено чимало томів філософської літератури та жваві дискусії в рамках філософських конференцій, тема свідомості є мало розкритою. Чим складніше є визначити свідомість, тим більше вона притягує увагу дослідників. Питання свідомості належить до центральних тем новочасної і сучасної філософії. Хоч немає підстав стверджувати, що проблемі свідомості зовсім не присвячували увагу античні і середньовічні мислителі, все ж у центр філософського дискурсу цю проблему поставив Рене Декарт, іменем якого розпочинається філософія Нового часу. Декарт задав собі питання, як відноситься свідомість і тіло. Після Декарта цю тему підхопили численні філософи. Вони поставили собі за ціль знайти відповідь на питання, що таке свідомість, і чи взагалі є підстави вести мову про свідомість поза тілом. На це питання сформувались дві основні відповіді: дуалізм і монізм. Дуалісти стверджують, що свідомість і матерія є двома різними субстанціями. Моністи стверджують, що свідомість є тільки особливим проявом тіла. В рамках кожної з цих позицій виділяються різновиди, а, окрім них, існують і такі способи пояснення свідомості, які відрізняються від дуалізму і монізму.

Оскільки свідомість є особливим предметом вивчення, який не можна звести до нічого з того, чим займаються інші галузі філософії, вона стала предметом вивчення окремої царини філософського знання, відомої як філософія свідомості. Позаяк головним питанням філософії свідомості є відношення людської свідомості і матеріального тіла людини, в англійськомовному середовищі філософію свідомості називають "mind-body problem" (проблема свідомості і тіла), а в німецькомовному – "Leib-Seele-Problem" (проблема душі і тіла). Філософія свідомості була центральною темою більшої школи і напрямів філософії Нового часу. Сьогодні філософія свідомості тісно пов'язана з філософією пізнання, науки і мови, а також із психологією. Найбільше зацікавлення

проблемою свідомості у ХХ столітті помітне серед послідовників аналітичної філософії, тобто найбільш популярного напрямку думки в англосовітських і німецькомовних країнах.

Філософія свідомості покликала до життя практичні напрями науки. Зокрема, зі свідомістю тісно пов'язана проблема свободи, а тому й відповідальності. Цей напрям дослідження є важливим для юриспруденції, оскільки відповідає на питання, наскільки усвідомленими є людські учинки. Позаяк до карної відповідальності за вчинки може притягуватись тільки та людина, яка вчиняє їх свідомо, без відповіді на питання про природу свідомості тут не обійтись. Не менш важливою є філософія свідомості для досліджень у царині штучного інтелекту.

Дуалізм

Отже, головним питанням філософії свідомості є природа свідомості і її відношення до матеріального тіла. Найпоширенішою відповіддю на це питання є дуалізм. Це слово походить від латинського "duo" (два), і означає, що послідовники дуалізму визнають існування двох рівнозначних субстанцій – свідомої та матеріальної. В новочасній філософії цю позицію озвучував Рене Декарт, який дав початок філософії свідомості. Декарт задав собі питання про достовірне знання, тобто намагався знайти таке знання, в істинності якого неможливо сумніватися, і на якому можна ґрунтувати все подальше міркування. Все, що людина може сприймати органами чуттів, є сумнівним. Декарт заявляв, що люди не мають певності в тому, що те, що вони сприймають, справді існує. Можливо злий демон навмисне вводить людину в оману. Якщо сумніватися можна в усьому, то єдине, що не викликає сумніву є сам сумнів. Отже, сумнів є достовірним і безсумнівним знанням. Сумнів – це мислення. Отже, безсумнівним є факт існування субстанції, яка мислить. Її Декарт традиційно називав душею. Усі люди мають у своєму розумі поняття Бога. Оскільки це поняття неможливо вивести з досвіду, і воно притаманне всім людям, воно вкладене в розум самим Богом. Так, Декарт повторив онтологічний доказ існування Бога. Оскільки Бог добрий, він не може обманювати людей: якщо він створив

матеріальний світ, то світ існує реально. Так, Декарт доводив існування у світі двох субстанцій: духовної і тілесної.

Характеристикою тіла є його протяжність; характеристикою душі – свідомість. Ствердивши існування тіла і свідомості як двох окремих субстанцій, Декарт і дуалісти постали перед необхідністю знайти відповідь на питання, яке породжувала їхня концепція. Якщо тіло і свідомість є окремими субстанціями, то як відбувається зв'язок між ними і їхній взаємовплив. Напр., коли людина торкнеться гарячого предмету і відчує біль, то надалі пам'ятатиме про це і уникатиме схожих ситуацій. Так фізичне відчуття закарбовується у свідомості. Або, якщо людина хоче отримати естетичну насолоду (дія свідомості), то вмикає музику або бере до рук книгу (тілесна дія). Зв'язок тіла і свідомості є очевидним, і перед дуалістами постала необхідність пояснити, як свідомість діє на тіло, а тіло на свідомість, якщо це дві різні субстанції. У вирішенні цього питання дуалісти інвестували свої зусилля, і на основі цього питання їхні погляди розійшлися. Отож, усі дуалісти одностайні в тому, що тіло і свідомість – це дві різні субстанції, але вони розходяться у відповіді на питання, яким чином ці дві субстанції діють одна на одну. Так, у межах дуалізму виділились декілька напрямів:

- *Інтеракціоністський дуалізм* – це позиція, якої дотримувався Рене Декарт. Він стверджував, що, хоч тіло і свідомість є різними субстанціями, вони каузально діють одна на одну (причинно-наслідковий зв'язок). Свідомість спричинює дію тіла, а тіло спричинює дію свідомості. Ця взаємодія обумовлена сутністю обох субстанцій. Вони діють одна на одну, тому що їх такими створив Бог.
- *Психофізичний дуалізм* – це концепція, послідовники якої стверджують, що свідомість і тіло є двома паралельними світами, які жодним чином не впливають один на одного. Якщо інтеракціоністи вважають, що свідомість і тіло знаходяться у каузальному відношенні одне до одного, то послідовники психофізичного дуалізму вважають зв'язок між ними тільки видимістю. Цю позицію відстоював зокрема Ґотфрід Вільгельм Ляйбніц.
- *Окказіоналізм* – це позиція, схожа до психофізичного дуалізму, яку висловив Нікола Мальбранш. Назва цієї позиції походить від латинського "occasia" (оказія, випадок). Мальбранш стверджував, що не тільки тілесні

дії не спричинюють ментальні дії, а ментальні не спричинюють тілесні, а й тілесні дії не спричинюють також і інші тілесні дії, а ментальні дії не спричинюють інші ментальні дії. Єдиною причиною всіх дій є тільки Бог, який захотів створювати дії в такій послідовності, в якій вони відбуваються. Оскільки дії завжди відбуваються в однаковій послідовності, людям видається, що вони пов'язані між собою.

Монізм

Противляючись дуалізму концепцією є монізм. Ця назва походить від грецького "μόνος" (монос, один) і говорить про те, що послідовники цього напрямку філософії свідомості переконані в існуванні тільки однієї дійсності. Якщо дуалісти стверджують, що свідомість і тіло є двома різними субстанціями, то моністи заперечують подвоєння субстанцій. Вони вважають, що є тільки одна субстанція, але вона виражається двома способами. Усі моністи сходяться в тому, що існує тільки одна субстанція, але вони розходяться в тому, що це за субстанція. Якщо дуалісти ведуть мову про тіло і свідомість, а моністи тільки про щось одне, то перед ними постала необхідність відповісти на питання: що саме існує – тіло чи дух. Якщо існує тільки тіло, то свідомість є його побічним вираженням; якщо ж існує тільки дух, то тіло є його побічним вираженням.

Прихильників моністичних ідей можна зустріти в усі періоди історії філософії. Найдавнішою концепцією монізму є *індуїзм*. Індуси вважають, що існує тільки одна субстанція – Браhma, тобто чистий дух. Все інше є тільки вираженням Браhми. Люди і тварини, планети і мінерали, духи і демони – це не самостійні субстанції, а аватари (вираження) Браhми. Отже, індуси переконані в існуванні чистої свідомості. Таке пояснення знімає проблему відношення матерії і духа: якщо існує тільки дух, то він і є причиною всіх своїх виражень, як матеріальних, так і ментальних.

В античній філософії монізм чітко простежується в *неоплатонізмі*. Плотин, засновник цього напрямку, стверджував, що існує тільки одна субстанція, сутність якої неможливо ані описати, ані виразити. Плотин називав цю субстанцію

Єдине, і ототожнював її з Богом. Єдине неописанне і не може бути окреслене жодним поняттям, але воно прагне пізнати себе. Для того, щоби пізнати себе, Єдине виражається назовні. Отже, все суще є ніщо інше, як зовнішні вираження Єдиного.

Отож, одним із видів монізму є твердження про те, що існує тільки одна дійсність – духовна, основною характеристикою якої є свідомість, а матерія є епіфеноменом (побічним, вторинним явищем) духа. Окрім індуїзму та неоплатонізму, існують також численні інші схожі моністичні концепції, послідовники яких визнають існування тільки духа, а фізичні феномени розуміють як епіфеномени духовних процесів. Ані індуїсти, ані неоплатоніки не ставили питання людської свідомості в центрі своєї уваги, а цікавилися великими метафізичними вченнями. Втім, із цих концепцій випливають висновки, важливі також для філософії свідомості. Якщо є тільки одна духовна субстанція, то й людина (і її тіло, і її свідомість) є її вираженням.

Окрім цього виду монізму, послідовники якого стверджують існування тільки духа, а фізичні прояви вважають лишень епіфеноменами духа, існує й інша форма монізму: її послідовники стверджують, що існує тільки матерія, а духовні процеси є епіфеноменами матеріальних процесів. Будь-яка форма матеріалізму в царині філософії свідомості належить до цього типу монізму, оскільки всі матеріалісти вважають, що існує тільки матерія, а свідомість є виявом спеціальної організації матерії. Позаяк послідовники цього погляду редукують свідомість до фізичних процесів у людині, цю позицію можна назвати *фізикалістським монізмом*. У філософії свідомості існує декілька варіантів фізикалістського монізму:

- *Емергентний матеріалізм* – це позиція, послідовники якого стверджують, що існує тільки матерія, однак матерія може за певних обставин досягати такої організації, при якій вона має не тільки звичні для неї матеріальні властивості, а й свідомі. При такому розумінні природи свідомості знімається головна проблема дуалізму, тобто питання про те, як свідомість спричинює тілесні акти, а тіло ментальні дії, оскільки наявність ствердження того, що існує тільки матерія передбачає причинно-наслідкові зв'язки тільки між матеріальними речами. Сьогодні цю те-

орію відстоює австралійський філософ Дейвід Джон Челмерс (нар.1966).

- *Епіфеноменалізм* – це переконання в тому, що існує лише фізична реальність; вона проявляється через фізичні феномени, але інколи ці фізичні феномени мають побічні ефекти – ментальні прояви. Тому ментальні прояви є не основними феноменами фізичної дійсності, а епіфеноменами. Епіфеномени не можуть впливати на дійсність побічними проявами якої вони є. Вперше цю доктрину сформулював англійський біолог Томас Генрі Гакслі (1825-1895).
- *Бігевіоризм* – один із найвпливовіших напрямів психології, який виник на початку ХХ століття. Його засновником був Джон Бродес Вотсон (1878-1958). Бігевіористи намагалися наблизити психологію до природознавства, оскільки під впливом позитивізму вважали природознавство взірцем для будь-якої науки. Особливістю природознавства є те, що воно оперує даними досвіду (експеримент і спостереження). Щоби зробити психологію схожою до природознавства, потрібно впровадити в ній використання емпіричного методу. Оскільки жоден зовнішній спостерігач не може отримати досвід внутрішніх переживань іншої людини, ці переживання бігевіористи виключили з предмету біологічних досліджень. Спостерігати ззовні можна тільки за людською поведінкою. Керуючись цими міркуваннями, бігевіористи проголошували поведінку предметом психології. Звідси й назва цього напрямку психології, яка походить від англійського слова "behavior" (поведінка). Бігевіористи не тільки звели до природничого не тільки метод психології, а й її предмет: поведінку вони вважають вираженням фізичних процесів у людині.
- *Теорія ідентичності* – це концепція філософії свідомості, яку сформулювали австралієць Джон Сمارт (1920-2012) і британець Юліт Томас Плейс (1924-2000). Як і всі фізикалістські моністи, вони вважали, що людина є тільки фізичним тілом, а все, що видається діяльністю свідомості, насправді є діями окремих елементів нервової системи. Напр., якщо хтось хоче шоколаду, то це означає, що спрацювали частини мозку, які відповідають за це бажання; якщо ж хтось захотів слухати музику, то це означає, що в його мозку спрацювали нерви, які відповідають за це бажання. Теорія ідентичності зайняла важливе місце у філо-

софії свідомості, але й стала предметом критики. Американець Гіларі Патнем (1926-2016) критикував теорію ідентичності на основі аргументу множинної реалізації. Відповідно до цього аргументу, одну і ту ж потребу можна задовольнити різними способами. Напр., потребу в солодощах можна задовольнити і шоколадом, і медом, і солодким десертом. Якщо би теорія ідентичності була істинною, то організм вимагав би не просто смакових відчуттів, а конкретного хімічного елемента.

- *Ілімінативний матеріалізм* – це крайня форма фізикалізму. Його основи заклали канадці Пол Монтгомері Черчленд (нар.1942) і Патрісія Сміт Черчленд (нар.1943). Ця теорія цікава не стільки своїм фізикалізмом, а критикою протилежних позицій. Ілімінатисти вважають, що існує тільки фізіологічна сутність людини, а жодної іншої субстанції, яка була б носієм свідомості, немає. Уявлення про окрему від тіла свідомість є плодом "народної психології", тобто спроб субстанціоналізувати все, що важко пояснити. Плодом "народної психології" в минулому була теорія флогістону, відповідно до якої вогонь є не хімічною реакцією, а самостійною речовиною, яка виділяється за певних обставин, спричинюючи полум'я. Людство в минулому настільки ж важко відмовлялось від теорії флогістону, як і сьогодні не бажає відмовитись від концепції свідомості.
- *Функціоналізм* виник як антитеза до теорії ідентичності. Її сформували ті мислителі, які належать до фізикалістського монізму, але не погоджувалися з творцями теорії ідентичності. Фундаторами функціоналізму є американці Гіларі Вайтголл Патнем (1926-2016) і Джеррі Алан Фодор (1935-2017). Функціоналізм в різних його варіантах презентували австралієць Дейвід Малет Армстронг (1926-2014), американці Дейвід Келлогґ Левіс (1941-2001), Вілфрід Сталкер Селларс (1912-1989), Гілберт Гартман (нар. 1938), канадець Зенон Волтер Пилишин (нар.1937). Більшість із них були не тільки філософами, а й нейропсихологами. Якщо послідовники теорії ідентичності вважали, що кожен одиничний акт свідомості є плодом діяльності іншого елемента нервової системи, то функціоналісти стверджували, що свідомість є діяльністю нервової системи в цілому. В аналізі свідомості пот-

рібно зосереджуватися не на зв'язках актів свідомості з окремими елементами нервової системи, а на імпульсах і результатах. Напр., якщо хтось хоче дізнатися, котра година, то цю потребу нерозумно пов'язувати з якимось конкретним електроном у мозку. Це діяльність нервової системи в цілому. Так само, задовольнити цю потребу можна різними способами (аргумент множинної реалізації Гіларі Патнема). Напр., щоби дізнатися, котра година, можна скористатися як механічним годинником, так і електронним. Обидва годинники однаково успішно задовольнять цю потребу. Це означає, що імпульси нервової системи можуть бути задоволені різними засобами; головне – щоби результат усіх цих засобів був однаковим і відповідав потребам нервової системи.

- *Аномальний монізм* близький до функціоналізму. Фундатором цього напрямку був американець Дональд Герберт Девідсон (1917-2003). Він стверджував, що існує тільки фізична дійсність, а людина є тільки матеріальним високоорганізованим тілом. Одним із проявів фізичного тіла людини є свідомість. Її особливістю є те, що вона послуговується великою кількістю можливостей інтерпретувати фізичні дії. Напр., потреба дізнатися, котра година, може бути проінтерпретованою як поштовх поглянути на ручний годинник, або як поштовх поглянути на настінний годинник. Який саме варіант буде обраний, неможливо ані передбачити, ані пояснити раціонально. Не існує закономірностей, які могли б пояснити вибір якогось варіанту інтерпретації з набору можливих. Саме наголошуючи на відсутності закономірностей обрання варіантів інтерпретації, тобто на аномальності, цей напрям монізму отримав назву аномального монізму.

Проміжною позицією між двома типами монізму, тобто духовного монізму, послідовники якого вважають, що існує тільки дух, а фізичні прояви є лишень епіфеноменами діяльності духа, та фізикалістського монізму, послідовники якого редукують людину до матеріального тіла, а свідомість вважають епіфеноменом фізіології, є позиція, відома як *дуалізм властивостей* (property dualism). Прихильники цього способу вирішення проблеми свідомості стверджують, що існує тільки одна дійсність, яка виражається двома способами: через протяжність і через свідомість. До дуалізм-

му властивостей можна віднести *панпсихізм*, тобто вчення, відповідно до якого все суще має як фізичні, так і ментальні властивості. Це вчення висловлювали ще представники мілетської школи у Стародавній Греції, стверджуючи, що все суще – живе, а тому виражається як через фізичні, так і через психічні феномени. Відповідно, між фізичними і ментальними феноменами немає відмінностей. Також до теорії дуалізму властивостей можна зарахувати концепцію, яку висловив Бенедикт Спіноза (1632-1677). На його думку, існує тільки одна дійсність, яка не є ані матеріальною, ані духовною, але виражається через фізичні і ментальні властивості.

Критика проблеми

Дискусія про відношення фізичного і ментального сегментів людини точиться не тільки між двома протилежними позиціями – дуалізмом та монізмом, а й в межах цих позицій між різними варіантами дуалізму та монізму. Незважаючи на жвавість цих дискусій та кількість зусиль, інвестованих у пошуки рішень проблеми свідомості, чітких відповідей на це питання немає. Складається враження, що ця проблема невирішальна і прямує до глухого кута. Безуспішність цієї дискусії викликала в різних дослідників двояку реакцію. Одні філософи і психологи переконані, що складність проблеми свідомості повинна стимулювати вчених інвестувати більші зусилля у її вирішення. Прихильники цього погляду, як зі сторони дуалізму, так і зі сторони монізму, активізують свої наукові пошуки. Інші дослідники розчарувалися, і втратили надію на те, що коли-небудь буде знайдено якесь обґрунтоване рішення цієї проблеми. Вони виступили з критикою самої постановки проблеми та із закликком відмовитися від спроб її вирішення. В сучасній філософії сформувалися дві критичні позиції щодо філософії свідомості.

Перша позиція ґрунтується на *аналітичній філософії мови*, особливо на дослідженнях Людвіга Вітгенштайна, який вважав, що численні філософські проблеми, які не вдається вирішити впродовж століть, а той тисячоліть, сягають своїм корінням не складності проблеми, а помилок мови. Вітгенштайн належав до напряму аналітичної філософії, відомого

як логічний атомізм, та був автором теорії відбитку. Він вважав, що світ, який людина сприймає, складається з атомарних фактів, тобто одиничних феноменів, які в мові і мисленні виражаються у простих судженнях. Прості судження, в яких відображені атомарні факти Віттгенштайн називав атомарними висловлюваннями. Люди послуговуються в мові різноманітними висловлюваннями. Їх усіх Віттгенштайн, а вслід за ним і численні філософи-аналітики, розділяв на два види. До першого належать атомарні судження, тобто такі прості судження, які відображають (протоколюють) якийсь атомарний факт. До другої належить висловлювання, не пов'язані з якимось фактом, або такі, у випадку яких їхній зв'язок із атомарним фактом і їхнє істиннісне значення неможливо встановити. Використання таких висловлювань породжують примарні проблеми, тобто такі проблеми, які спричинені не складністю досліджуваного предмета, а неправильним використанням мови. Філософія неспроможна вирішити примарні проблеми, бо їх насправді немає; вони є тільки мовленнєвим непорозумінням. Якщо ж філософське співтовариство сприймає їх за справжні проблеми, то інвестуватиме у їх вирішення численні зусилля, але ніколи не зможе досягти результату. Примарні проблеми потрібно просто відкинути, і таким шляхом очистити філософію і науку від питань, які впродовж століть безрезультатно поглинали творчі сили.

Однією з таких примарних проблем Віттгенштайн вважав *mind-body problem*. Скільки б зусиль філософія свідомості не інвестувала у вирішення цієї проблеми, вона її ніколи не вирішить. Те, про що йдеться у висловлюваннях, якими послуговується філософія свідомості, не відповідає жодному атомарному факту, а тому такі висловлювання не є атомарними судженнями. Якщо *mind-body problem* навіть має відношення до якихось фактів дійсності, то це відношення неможливо протоколювати. Єдиним шляхом виходу з проблеми свідомості є відхилення її на рівні метамови.

Друга позиція, послідовники якої стверджували, що *mind-body problem* ніколи не буде вирішена філософією, ґрунтується на скептицизмі. Серед скептичних концепцій виділяються дві. Першу сформулював британський філософ-аналітик *Колін МакГінн* (нар.1950). Він стверджував, що кожен біологічний вид має свої обмеження, встановлені природою. Ці обмеження ніхто не може подолати. Напр.,

ворони не можуть писати вірші, а коні не можуть писати симфонії. Люди також мають свої обмеження, які вони ніколи не здолають. До таких обмежень належить вирішення проблеми свідомості.

Американський філософ-аналітик *Томас Нейгел* (нар.1937) запропонував іншу скептичну концепцію, не настільки радикальну, як теорія МакГінна. Нейгел стверджував, що люди ніколи не зможуть вивчити свідомість, але не тому, що ця проблема є обмеженням, притаманним людині, а тому, що будь-яке наукове пізнання вимагає максимальної об'єктивності і повного розмежування суб'єкта і об'єкта, а у випадку вивчення свідомості розмежувати суб'єкт та об'єкт неможливо. Оскільки свідомість не може вивчати саму себе так, як вивчає інші предмети, mind-body problem невіршальна.

Основні проблеми

Оскільки у філософії свідомості триває жвава дискусія, існує набір питань, вирішенню яких присвячують багато уваги дослідники цього предмету. Кожне з цих питань використовує якась із шкіл філософії свідомості як аргумент в користь власної концепції, а інші змушені спростувати ці аргументи, щоби уникнути поразки у цій дискусії. До таких питань, які все ще залишаються невирішеними і в які інвестують великі зусилля дослідники проблеми свідомості, належить *інтенційність*. Ця проблема полягає в наступному: дії людської свідомості відрізняються від фізичних феноменів тим, що вони завжди скеровані на щось. Те, на що скеровані дії свідомості, називають інтенцією. Латинське слово "intentio" означає "намір". В моральній філософії прийнято розрізняти два види людських дій: actus humanus, тобто вчинки, щодо яких люди ухвалюють рішення, і ці вчинки пов'язані зі свідомістю; та actus hominis, тобто вчинки, які людина здійснює без участі свідомості, свободної волі і розуму (напр., дихання, рефлексии тощо). У випадку actus humanus людська дія скерована до чогось, тобто здійснюється з певною інтенцією. Напр., кожен, хто купує хліб, має намір його з'їсти або нагодувати ним інших; той, хто купує квиток до опери, має намір побачити і почути оперу. Саме такі вчинки є предметом моральної та право-

вої оцінки. Ніхто не береться давати моральну або правову оцінку диханню чи кровообігу іншої людини. Але моральна чи правова оцінка дій, щодо яких людина ухвалює свідоме рішення, є нормальною, а в певних випадках навіть необхідною.

Інтенційність відрізняє свідомі людські вчинки від фізичних феноменів. Фізичні феномени просто відбуваються. Вони не можуть бути ані добрими, ані злими. Послідовники фізикалістського монізму стверджують, що існують тільки фізичні феномени, а свідомість є лише їхніми епіфеноменами. Якщо існують тільки фізичні феномени, то це означає, що людські вчинки не характеризуються інтенційністю. В такому випадку милостиня, вияв любові, убивство і крадіжка є рівнозначними фізичними феноменами, жоден із яких неможна оцінювати з позиції моралі і права. Незважаючи на те, що фізикалісти заперечують свідомість, вони не відмовляються від моралі і права. Проблема інтенційності використовується як аргумент проти фізикалізму його опонентами. Цей аргумент все ще очікує на вичерпну відповідь.

Другим питанням, яке займає чільне місце в дискусії філософії свідомості, є *квалія*. Термін "квалія" ввів у філософський дискурс британський філософ Кларенс Ірвінг Льюїс (1883-1964). Це слово латинське (*qualia*) і означає властивості. Однак Льюїс використовував цей термін у дуже вузькому значенні. Квалія – це особливості індивідуального сприйняття окремою людиною. Напр., хтось їсть шоколад і відчуває солодкий смак; хтось дивиться на предмет і бачить червоний колір. Солодкий смак і червоний колір, коли його сприймає людина, є квалія. Особливістю квалія є те, що їх неможливо описати. Типовим прикладом цієї проблеми є наступний: якщо хтось, хто колись бачив речі червоного кольору, хоче описати іншій людині, яка ніколи не бачила червоних речей, як виглядає червоний колір, то він зустріне з проблемою, що немає таких мовленнєвих засобів, за допомогою яких це можна зробити. Неможливо так описати червоне, що інші люди, вперше побачивши червоне, впізнали, що це саме червоний колір. Те саме стосується солодкого, запашного, відчуття болю тощо. Коли ми хочемо пояснити комусь, що таке червоне, ми можемо тільки показати на червоний предмет, і сподіватися, що ця людина відчуває те саме, що й ми. Однак, ми ніколи не будемо

впевнені, що інші люди бачать те саме, коли дивляться на червоне, що й ми. Звичайно, можливо описати червоний колір, вказуючи на цифрові дані світлового спектру. Але так можна описати сам колір. Квалія є, однак, не кольором, не смаком, не больовим подразником, а відчуттям і сприйняттям кольору, смаку, болю тощо.

Навколо проблеми квалія точаться жваві дискусії. Одні вчені стверджують, що квалія існують, і підносять їх до рівня однієї з найгостріших проблем філософії свідомості. Інші заперечують існування квалія. Проте, заперечити їх існування дуже важко. Наявність квалія створює величезну проблему для філософії свідомості: квалія кардинально відрізняються від фізичних феноменів, оскільки фізичні феномени можна зрозуміло описати, а квалія – ні. Висоту, густину, масу, тощо можна описати, і цей опис є зрозумілим іншим людям. Напр., коли хтось чує або читає, що якийсь предмет має два метри висоти, то розуміє саме те, що прагнув висловити мовець, тобто сприймає цю інформацію крізь призму об'єктивних даних. Якщо ж хтось почує, що якийсь предмет червоний, то розуміє, про що йдеться тільки тоді, коли в минулому мав досвід червоного кольору, і в процесі сприйняття опиратиметься не на об'єктивні дані, а на власний досвід. Існування квалія є проблемою для філософії свідомості тому, що, якщо вони існують, то це означає, що, окрім фізичних феноменів, які можна описати середниками мови, існують також ментальні дані, які неможливо описати, а можна тільки зрозуміти на основі попереднього досвіду. Аргумент квалія доводить, що пізнання ментальних феноменів не можна звести до фізичних.

Третьою проблемою, яка стоїть у центрі сучасної філософії свідомості, є уявний експеримент, відомий як *"мозок у бочці"*. Уявним експериментом називають такий експеримент, який ніколи не був здійснений, і мало ймовірно, що хтось колись його здійснить. Проте, якщо припустити, що такий експеримент здійснений, то з нього випливають численні проблеми, вирішення яких вимагає зусиль. Уявний експеримент *"мозок у бочці"* сформував Гіларі Патнем, і виглядає він так: уявімо собі, що якийсь дослідник розрізав череп піддослідної людини, вийняв її мозок і поклав його до бочки, яку наповнив живильною рідиною так, щоби мозок міг отримувати все необхідне для свого функціону-

вання, як він отримував це в людському тілі. До цього мозку дослідник доєднав електроди, які підключив до комп'ютера, і за допомогою комп'ютера подає до мозку такі самі імпульси, які мозок отримував, коли перебував у тілі. Дослідник посилає до мозку імпульси, які людина отримує, коли їсть морозиво, або коли відчуває біль, або коли чує музику. Насправді, піддослідна людина не їсть морозиво, не відчуває біль і не слухає музику. Людини взагалі немає; є тільки мозок. Незважаючи на це, мозок усвідомлюватиме себе людиною, яка все це чинить і відчуває. На яких підставах ми можемо стверджувати, що ми насправді є людьми, які читають книжку, їдять, відчувають холод, слухають музику тощо, а не мозок у бочці, а все те, що ми сприймаємо за реальність, є насправді імпульсами, переданими комп'ютером через електроди? На це питання немає відповіді. Неможливо довести, що ми є людьми, які мають тіло та діють. "Мозок у бочці" є одним з найважчих парадоксів філософії свідомості.

Уявний експеримент "мозок у боці" є близьким до проблеми соліпсизму. Це слово походить від латинського "solus ipse" (тільки сам). Соліпсизмом називають філософсько-світоглядну позицію, послідовники якої вважають, що існує тільки свідомість, а весь світ є лишень вираженням свідомості. Патнем, який сформулював експеримент "мозок у бочці" не був соліпсистом, але висловив цей експеримент для того, щоби показати, що проблема соліпсизму все ще залишається невирішеною філософією свідомості.

Четвертою проблемою, яка жваво обговорюється в сучасній філософії свідомості, є уявний експеримент, відомий як "китайська кімната". Її сформулював американський філософ Джон Роджерс Сьорль (нар.1932). Він намагається знайти відповідь на питання, чи можливий сильний штучний інтелект, тобто чи може комп'ютер мати розум. Сьорль сильним штучним інтелектом називає комп'ютер, запрограмований таким чином, щоби він міг виконувати ті самі функції, що й людський розум. Він вважає, що сильний штучний інтелект неможливий, а уявний експеримент "китайська кімната" покликаний довести переконання Сьорля. "Китайська кімната" описує так: уявімо собі, що піддослідну людину помістили в кімнату, в якій містяться кошики з китайськими ерогліфами, а піддослід-

ний на знає китайської, тобто не розуміє значення жодного з них. Але йому дали книжку, в якій вказано, в якому порядку потрібно скласти ерогліфи, і він може це робити правильно. За дверима є люди, які знають китайську; вони передають піддослідному питання, а піддослідний, користуючись книжкою, складає ерогліфи і передає цим людям відповіді. В результаті, люди, які знають китайську і задають питання, отримують від піддослідного правильні відповіді, а піддослідний, хоч і дає правильні відповіді, не розуміє, що відбувається, і що міститься ані в питаннях, ані у відповідях.

Уявний експеримент "китайська кімната" показує, що добре запрограмований комп'ютер може давати правильні відповіді, не усвідомлюючи того, що насправді він робить. Натомість, люди, які перебувають за дверима і знають китайську, розуміють і питання, і відповіді. Навіть якщо вони не можуть формувати відповіді настільки швидко, як це робить піддослідний у кімнаті, вони усвідомлюють, що відбувається, а піддослідний – ні. Наскільки би досконало не був упорядкований комп'ютер, він не матиме свідомості, бо він – не людина. Сьорль показав, що свідомість не продукується матеріальним тілом. Аргумент "китайської кімнати" активно обговорюється в царині філософії свідомості.

П'ятою проблемою, з якою зіткнулася філософія свідомості, є *самість*. Цей термін походить від слова "сам" і його використовують для означення найбільш специфічного, що виокремлює людину з усього сущого. Питання про самість є питанням про те, чи існує людина, як особлива субстанція, яка не зводиться до інших типів дійсності. Для християнства важливим є переконання, що людина є поєднанням душі і тіла. Двома основними характеристиками душі є розум (свідомість) і свобідна воля. Отже, у християнстві центром людської сутності, тобто самістю людини є її душа. Таке ж переконання присутнє і в інших авраамістичних релігіях (юдаїзмі та ісламі), і в античній філософії. У філософії свідомості така позиція окреслюється як дуалізм. В цій концепції людська самість не викликає проблеми.

Питання виникають у рамках фізикалізму, послідовники якого стверджують, що в людині присутня тільки фізична субстанція. Якщо в людині немає ніякої ментальної субстанції (душі, свідомості), то чи допустимо взагалі вести мову про лю-

дину, як про щось особливе. Проблема свідомості як самості є проблемою статусу людини. Якщо людина є тільки певним чином організованою матерією, тоді вона нічим не відрізняється від усієї іншої матерії. У світі існує багато способів організації матерії. Відповідно до переконання фізикалістів, те, що людина укладена так, як вона укладена, є не більше, ніж випадок. Приймаючи цю позицію філософія повинна відмовитися від антропології, адже ж антропологія (філософія людини) потрібна тільки тоді, коли людина є особливою істотою, яку не можливо звести до нічого іншого, а тому й неможливо її вивчати в інших філософських дисциплінах.

Проблема душі і тіла була актуальною для всіх епох історії філософії. Той факт, що в аналітичній філософії ця проблема знову стала актуальною у формі *mind-body problem*, доводить, що ця проблема належить до набору питань, які ніколи не втрачали актуальності для філософії. Це одна з ключових проблем *philosophiae perennis* (вічної філософії).

Repetitio est mater studiorum

1. Філософія свідомості є однією з найактуальніших царин сучасної філософії. Головним питанням філософії свідомості є відношення свідомості і тіла в людині. Англійською цю проблему називають *mind-body problem*.
2. Початок філософії свідомості заклав Рене Декарт, який підняв питання відношення душі і тіла. Після нього вся історія філософії свідомості – це полеміка між двома позиціями: дуалізмом та монізмом.
3. Декарт відстоював дуалізм, тобто він стверджував, що свідомість і тіло людини є двома різними субстанціями, і ані тіло не може бути зведене до свідомості, ані свідомість не може трактуватися як епіфеномен фізичної субстанції. Головною проблемою, з якої зустрівся дуалізм, є пояснення того, як саме фізичні дії викликають порухи свідомості, і навпаки. Сформувались декілька варіантів вирішення цієї проблеми: інтеракціоністський дуалізм (Рене Декарт), психофізичний дуалізм (Готтфрід Вільгельм Ляйбніц) і окказіоналізм (Ніколя Мальбранш).
4. Протилежною позицією до дуалізму є монізм. Його послідовники вважають, що існує тільки одна субстанція.

Одні моністи (індуїзм, неоплатонізм) зводять тіло до духовної субстанції. Інші вважають, що існує тільки матеріальне тіло, а свідомість є тільки епіфеноменом матеріального тіла. Цю позицію називають фізикалістським монізмом.

5. У фізикалістському монізмі виділяються декілька напрямів: емергентний матеріалізм, епіфеноменалізм, бігевіоризм, теорія ідентичності, ілімінативний матеріалізм, функціоналізм, аномальний монізм. Проміжними між двома типами монізму є дуалізм властивостей і панпсихізм.
6. Неможливість вирішити проблему свідомості спричинило критику філософії свідомості. Віттгенштайн стверджував, що проблема свідомості є примарною, тобто основою на неправильному використанні мови, а тому вона ніколи не буде вирішена. Колін МакГінн стверджує, що люди неспроможні вирішити проблему свідомості, бо її вирішення виходить поза людські можливості. Томас Нейгел вважає, що люди не зможуть вирішити цю проблему, бо не можуть вийти поза себе.
7. Актуальним питанням філософії свідомості є інтенційність людської діяльності, яку можна пояснити тільки в категоріях дуалізму.
8. Кларенс Ірвінг Льюїс актуалізував проблему квалія, тобто індивідуальних переживань досвіду, які не можуть бути виражені людською мовою.
9. Аргумент "мозок у бочці" доводить, що ніхто не може бути впевненим у тому, що він справді існує і діє, а не є жертвою маніпуляцій.
10. Аргумент "китайська кімната" доводить, що навіть найкраще запрограмований комп'ютер не має розуму чи свідомості.
11. Важливим питанням філософії свідомості є проблема самості.

Завдання для семінарського і практичного заняття

- Основні проблеми філософії свідомості. Mind-body problem.
- Декарт і початок дискусії про відношення свідомості і тіла.
- Дуалістська традиція до Декарта. Дуалізм Рене Декарта.
- Інтераціоналістський дуалізм і проблема взаємодії тіла і душі.

- Психофізичний дуалізм і проблема взаємодії тіла і душі.
- Окказіоналізм Мальбранша і проблема взаємодії тіла і душі.
- Внесок Ніколя Мальбранша у філософію свідомості.
- Два типи монізму: матерія-свідомість і свідомість-матерія.
- Фізикалістський монізм: засновники і проблеми.
- Емергентний матеріалізм (Дейвід Джон Челмерс).
- Епіфеноменалізм: виникнення, основні ідеї, перспективи.
- Бігевіоризм у філософії свідомості. Людська поведінка.
- Теорія ідентичності (Джон Сمارт і Юлліт Томас Плейс).
- Ілімінативний матеріалізм як крайня форма монізму.
- Функціоналізм: виникнення, представники, ідеї.
- Аномальний монізм: представники, ідеї, перспективи.
- Дуалізм властивостей і його місце серед моністичних теорій.
- Девідсон: основні ідеї, внесок у філософію свідомості.
- Вітггенштайн і критика філософії свідомості.
- МакГінн і радикальний скептицизм.
- Нейгел і поміркований скептицизм.
- МакГінн і Нейгел: внесок у філософію свідомості.
- Проблема інтенційності людських учинків.
- Actus humanus і actus hominis та проблема моральної оцінки.
- Квалія: визначення, розвиток дискусії, наслідки.
- Льюїс: основні ідеї і внесок у філософію свідомості.
- Аргумент квалія у дискурсі філософії свідомості.
- Аргумент "мозок у бочці" і його значення для філософії.
- Дискусія навколо аргументу "мозок у бочці".
- Аргумент "мозок у бочці" і проблема соліпсизму.
- Гіларі Патнем: ідеї, внесок у філософію свідомості.
- Аргумент "китайська кімната" і його значення для філософії.
- Дискусія навколо аргументу "китайська кімната".
- Сьорль: основні ідеї і внесок у філософію свідомості.
- Проблема самості і її значення для філософії свідомості.
- Дискусія навколо проблеми самості і її філософські наслідки.
- Самість і питання тіла і душі в релігійному контексті.

Література, джерела, базові тексти

- Armstrong, David Malet. *A Materialist Theory of the Mind*. Routledge & Kegan Paul, 1968.
- Armstrong, David Malet. *Belief, Truth and Knowledge*. Cambridge University Press, 1973.

- Armstrong, David Malet. *Bodily Sensations*. Routledge & Kegan Paul, 1962.
- Armstrong, David Malet. *Perception and the Physical World*. Routledge & Kegan Paul, 1961.
- Armstrong, David Malet. *The Nature of Mind and Other Essays*. Cornell University Press, 1981.
- Davidson, Donald Herbert. *Inquiries into Truth and Interpretation*. Oxford: Oxford University Press. 2001.
- Davidson, Donald Herbert. *Truth and Predication*. Cambridge, (Massachusetts): Harvard University Press. 2005.
- Fodor, Jerry Alan. *Psychosemantics: The Problem of Meaning in the Philosophy of Mind*. MIT Press, 1987.
- Fodor, Jerry Alan. *The Mind Doesn't Work That Way: The Scope and Limits of Computational Psychology*. MIT Press, 2000.
- Fodor, Jerry Alan. *The Modularity of Mind: An Essay on Faculty Psychology*. MIT Press, 1983.
- Fodor, Jerry Alan; Pylyshyn, Zenon W. *Minds without meanings: an essay on the contents of concepts*. MIT Press, 2014.
- Lewis, David Kellogg. *Convention: A Philosophical Study*. Harvard University Press 1969.
- Lewis, David Kellogg. *On the Plurality of Worlds*. Oxford: Blackwell, 1986.
- Putnam, Hilary Whitehall. *Realism with a Human Face*. Cambridge (Massachusetts): Harvard University Press, 1990.
- Putnam, Hilary Whitehall. *Reason, Truth, and History*. Cambridge: Cambridge University Press, 1981.
- Putnam, Hilary Whitehall. *Renewing Philosophy*. Cambridge (Massachusetts): Harvard University Press, 1992.
- Putnam, Hilary Whitehall. *Words and Life*. Cambridge (Massachusetts): Harvard University Press, 1994.
- Searle, John Rogers. *Expression and Meaning: Studies in the Theory of Speech Acts*. Cambridge University Press, 1979.
- Searle, John Rogers. *Intentionality: An Essay in the Philosophy of Mind*. Cambridge: Cambridge University Press, 1983.
- Searle, John Rogers. *Mind, Language and Society: Philosophy in the Real World*. Philadelphia: Basic Books, 1997.
- Searle, John Rogers. *Mind: A Brief Introduction*. New York: Oxford University Press, 2004.
- Searle, John Rogers. *Speech Acts: An Essay in the Philosophy of Language*. Cambridge University Press, 1969.

ТЕМА 15. ЛОГІКА (ФІЛОСОФІЯ МИСЛЕННЯ)

Визначення, назва, історія

Логіка – це філософська дисципліна, яка вивчає форми і закони правильного мислення. Людині природно мислити, і процес мислення супроводжує людину постійно. Як відбувається мислення? – це питання, відповідь на яке шукає логіка. Термін "логіка" походить від грецького слова "λόγος" (логос), яке означає "мислення", "думка", "слово". Цей термін сформувався у Стародавній Греції. Першим термін "логос" як філософський термін використав давньогрецький філософ Геракліт, який стверджував, що в основі всього суцього лежить вічний розумний закон, який регулює виникнення, зникнення і зміни всього. Цей закон Геракліт називав словом "λόγος". Оскільки логос у філософії Геракліта є розумним началом світу, то цим словом почали називати сукупність законів розуму, а згодом і науку про форми і закони правильного мислення.

Перш, ніж відповісти на питання про те, коли виникла логіка, необхідно розмежувати її два аспекти: 1) логіка як принципи мислення та 2) логіка як наука про мислення.

- Логіка як принципи мислення є вічною. Відколи людина існує, відтоді вона мислить, тобто користується логічними законами. Отже, відколи людина існує, вона активно послуговується логікою. Втім, навіть коли б людина не існувала, закони логіки все рівно були б істинними. Напр., закон тотожності, який прийнято записувати формулою "A=A" є істинним, незалежно від того, існує людина, чи ні.
- Логіка як наука, що вивчає закони і форми правильного мислення, зародилась у стародавніх культурах Індії та Греції. В європейській традиції розвинулись ті основи логіки, які були закладені у Стародавній Греції.

Найбільший внесок у розвиток логіки зробив давньогрецький філософ *Арістотель* (384-322), який написав низку творів, присвячених логіці. Збірник творів Арістотеля, в яких розглядаються проблеми логіки, називають "Органон". Після Арістотеля його ідеї розвивали й інші школи і напрями філософії, однак упродовж усієї Античності та Середньовіччя фахівці з логіки не відступали від здобутків Арістотеля, а лишень тлумачили і роз'яснювали його ідеї.

Активний розвиток логіки відбувся в кінці XIX – на початку XX століття. Сучасна логіка визначається двома напрямками:

- *Класичною логікою* називають таку, у якій дотримана умова двозначності, тобто приймається теза, що кожне судження має тільки одне з лише двох істиннісних значень: "істинне" або "хибне". Цю умову називають принципом двозначності. Класична логіка продовжує надбання Античності та Середньовіччя.
- Про *некласичну логіку* йдеться тоді, коли заперечується принцип двозначності, тобто стверджується, що можливими є більше, ніж два, істиннісні значення. Таку логіку також називають багатозначною.

Поняття

Як будинок складається з будівельних матеріалів, які поєднуються між собою відповідно до якогось проекту, так і людське мислення складається з матеріалу, який розум обробляє за певними правилами. Правила, за якими діє розум та які регулюють мислення, називають законами логіки. Хід мислення, в якому закони логіки дотримані, є правильним; хід мислення, в якому логічні закони порушуються, є неправильним або хибним. Матеріалом мислення є форми мислення. Їх є три: поняття, судження та умовивід. Саме закони логіки і форми мислення є предметом, який вивчає і досліджує логіка.

Поняття – це форма мислення, за допомогою якої інтелект пізнає якусь сутність, нічого про неї не стверджуючи чи не заперечуючи. Іншими словами, поняття – це відображення в розумі того, що людина пізнає. В мові поняття виражається за допомогою слова. Поняття можуть виражатися одним словом (напр., автомобіль), або декількома словами (напр., Чорне море).

В понятті мисляться загальні та істотні ознаки предмету. Ознаками називають прикмети предмета, за посередництвом яких він є схожим або відмінним від інших предметів. Напр., ознаками дерева є наявність кореневої системи, стовбура та крони. Ознаки поділяються за різними властивостями:

- за ступенем загальності ознаки поділяються на:
  - *загальні* – притаманні всім предметам поняття;
  - *часткові* – притаманні не всім предметам поняття.

Напр., наявність крони є загальною характеристикою дерева, оскільки всі дерева мають крону. Але наявність листків є частковою ознакою, оскільки є такі дерева, які мають листки, але є й такі, які їх не мають.

- за важливістю ознаки поділяються на:
  - *істотні* – такі, без яких предмет не може існувати;
  - *неістотні* – такі, без яких предмет може існувати.

Напр., наявність двигуна є істотною ознакою автомобіля, бо без двигуна автомобіль існувати не може; але наявність відеореєстратора не є істотною ознакою автомобіля.

Всі істотні ознаки є загальними, але не всі загальні ознаки є істотними. Напр., чорний колір є загальною ознакою ворони, бо всі ворони чорні, але він не є її сутнісною ознакою, оскільки якщо б ворона за якихось обставин змінила колір, вона не перестала би бути вороною. Ознаки, які є загальними, але не є істотними, називають *невіддільною випадковістю*.

Кожен клас предметів є частиною класу вищого порядку. Напр., автомобіль є одним із видів транспортних засобів. Відповідно, кожне поняття включає в себе як такі ознаки, які притаманні тільки його виду, так і ті, які притаманні роду, до якого цей вид належить. Ознаки, які притаманні виду, називають *видовими ознаками*, а ознаки, притаманні роду, – *родовими ознаками*. Напр., в поняття "студент" включається видова ознака "той, хто навчається"; але в цьому понятті також мисляться й усі ознаки, які притаманні роду, до якого належить студент, тобто в поняття "студент" в якості родових ознак включені всі ознаки людини.

Поняття характеризується двома категоріями:

- *зміст поняття* – це комплекс усіх істотних ознак, які мисляться в понятті;
- *обсяг поняття* – це набір предметів, які мисляться в понятті. Напр., до змісту поняття "квадрат" належать ознаки "геометрична фігура", "фігура, в якій наявні чотири прямі кути", "фігура, у якій наявні чотири попарно паралельні сторони"; до обсягу поняття "квадрат" належать усі квадрати.

Відношення змісту та обсягу поняття регулюється чіткою закономірністю: чим більше ознак включено у зміст поняття, тим менший його обсяг, і чим менше ознак включено в поняття, тим більший його обсяг. Напр., поняття "квадрат" більше за змістом від поняття "прямокутник", бо в понятті "квадрат" мислиться більше ознак, ніж у понятті "прямокут-

ник", але поняття "квадрат" менше за обсягом від поняття "прямокутник", бо прямокутників більше, ніж квадратів, позаяк усі квадрати є прямокутниками, але прямокутниками є й інші фігури, які не є квадратами (напр., ромби). Цю закономірність називають *законом оберненого відношення змісту і обсягу поняття*.

Дефініція (визначення)

Існує тільки один спосіб розкрити зміст поняття. Цим способом ми користуємося в науці і побуті; він називається *дефініція* (визначення). Кожного разу, коли ми намагаємось пояснити, чим щось є, ми послуговуємось дефініцією. Декілька типових прикладів дефініції:

- **Макросоціологія** – сукупність загальнотеоретичних знань, які є результатом вивчення великих соціальних об'єктів.
- **Епістемологія** – розділ філософії, який розглядає проблеми пізнання та відношення знань до дійсності.
- **Ультиматум** – це вимога, яка включає застосування санкцій. Усі дефініції мають одну і ту ж саму структуру. Дефініція складається з *дефінієндуму*, тобто поняття, яке визначається, та *дефінієнсу*, тобто набору понять, за допомогою яких визначається дефінієнс. У свою чергу дефінієнс складається з родового поняття та переліку видових ознак. Іншими словами, для того, щоби визначити (дефініювати) якість поняття, необхідно включити його в обсяг родового поняття та відзначити, якими особливостями це поняття відрізняється від усіх інших представників виду. Напр., для того, щоби визначити, що таке ультиматум, вказують, що ультиматум є вимогою, але від усіх інших вимог, які не є ультиматумом, він відрізняється тим, що включає санкції. Дефініції бувають трьох видів:
- **Реальна дефініція** – це визначення, яке розкриває загальні та істотні ознаки поняття. Цей вид дефініції характеризується точним дотриманням структури визначення та всіх формальних правил його побудови.
- **Номінальна дефініція** – визначення, за посередництвом якого з'ясовується ім'я, яким позначається поняття. Як видно із самої назви (номінальна – від лат. *nomen*, ім'я, назва), цей вид дефініцій визначає ім'я, яким окреслюється поняття та денотат. Мета номінальної дефініції полягає

не в розкритті істотних ознак, які мисляться в понятті, а в установленні імені як графічно-фонетичного вираження поняття. Використовуються такі визначення передовсім у тлумачних словниках, метою яких є показати значення слова, а не поняття, або в наукових працях, у яких вводиться новий термін, значення якого досі не відоме.

- *Експлікація* (пояснення) – неповне визначення, в якому дотримані не всі формальні вимоги щодо дефініцій через неможливість їх дотримання.

Побудова правильної дефініції вимагає дотримання правил:

- Поняття визначається через найближчий рід.
- Дефініція повинна бути співрозмірною.
- Видовою відмінністю повинна бути тільки ознака або група ознак, які притаманні тільки цьому поняттю і відсутні в інших поняттях, що належать до цього ж роду.
- Дефініція не повинна бути заперечною.
- Дефініція не повинна містити в собі коло, тобто дефінієндум не повинен визначатися за посередництвом такого поняття, яке саме стає ясним тільки через дефінієндум.
- Дефініція не повинна містити логічних суперечностей.
- Дефініція повинна бути ясною і чіткою.

Поділ понять

Поняття бувають дуже різні. В логіці усталилась традиція класифікувати поняття. Вони можуть бути класифіковані за різними критеріями:

- *За змістом* поняття поділяються на:
  - *прості і складні*: простим поняттям називають таке поняття, яке виражається в мові одним словом (напр., людина, повітря, життя); складним поняттям називають поняття, яке в мові виражається за допомогою двох і більше повнозначних слів (напр., вічний двигун, перший президент України, червоний стіл);
  - *конкретні та абстрактні*: у конкретних поняттях мисляться ознаки з їх носіями (напр., добра людина, гарний автомобіль); в абстрактних поняттях мислять ознаки без їх носіїв (напр., доброта, краса, міцність);
  - *позитивні і негативні*: позитивне поняття виражає наявність у предмета певних ознак (напр., людина, річ,

- речення); негативні поняття виражають відсутність у предмета певних ознак (нелюд, безвідповідальний);
- *співвідносні та безвідносні*: співвідносними називають поняття, зміст яких розкривається тільки в залежності від іншого поняття (напр., син, батьки, завтра); безвідносні поняття виражають предмети, існування яких логічно незалежне від інших предметів (напр., людина).
  - *За обсягом* поняття поділяються на:
    - *пусті та непусті*: пустими називають поняття з нульовим обсягом, тобто такі поняття, які охоплюють предмети, які не існують і ніколи не існували (напр., вічний двигун, абсолютно чорне тіло); непустими поняттями називають такі поняття, у яких мисляться предмети, що існують або колись існували (напр., вода, людина, стіл);
    - *одиничні та загальні*: до обсягу одиничного поняття входить тільки один предмет (напр., Сонце, найдовша на Землі ріка); загальним поняттями називають такі, в яких мисляться багато предметів, тобто всі індивіди одного виду (напр., людина, письменник, планета);
    - *збірні та незбірні*: збірні поняття мислять не конкретні предмети, а кілька або багато предметів водночас, які спільно творять нову дійсність (напр., сузір'я, оркестр, товариство); незбірними поняттями є такі, в яких мисляться окремі предмети (напр., зірка, музикант).

Відношення між поняттями

Будь-які два поняття перебувають у певному відношенні між собою. Дослідникам людського мислення вдалось класифікувати всі можливі типи відношень між поняттями.

- Якщо між поняттями взагалі немає нічого спільного, то їх називають *непорівняльними* (напр., радість і крісло, електрон і кохання).
- Якщо два або більше понять можна порівняти, тоді їх називають *порівняльними*. Щоби поняття були порівняльними, вони повинні мати спільну родову ознаку будь-якого порядку. Напр., стіл і шафа, чоловік і жінка, дерево і трава. Відношення між порівняльними поняттями буває двох видів:
  - *сумісними* називають поняття, обсяги яких мають спільні елементи, тобто їх обсяги збігаються повністю

або частково (напр., студент і спортсмен). Сумісні поняття, у свою чергу, мають три види:

- *тотожними* називають поняття, обсяг яких повністю збігається (Київ і столиця України, іврит і державна мова Ізраїлю);
- *перехресними* називають такі поняття, обсяги яких збігаються частково (напр., студент і спортсмен);
- *поняття, які перебувають у відношенні підпорядкування* – це поняття, обсяг одного з яких повністю включений в обсяг другого, натомість обсяг другого тільки частково входить в обсяг першого (напр., нотаріус і юрист, підручник і книжка);
- o *несумісними* називають такі поняття, обсяги яких не мають спільних елементів (напр., чоловік і жінка, ячмінь і пшениця). Несумісні поняття бувають двох видів:
  - *нейтрально співпорядковані поняття* – це поняття, які виражають різні види одного роду, проте не є протилежностями (напр., адвокат і прокурор);
  - *антагоністично співпорядковані поняття* – це поняття, які є різними видами одного роду, проте себе взаємно виключають та є протилежностями один до одного. Їх поділяють на *контрарні* або *протилежні поняття* (антагоністично співпорядковані поняття, які становлять два полярні види одного роду, напр., чорне і біле) та *контрадикторні* або *суперечні поняття* (антагоністично співпорядковані поняття, що становлять два антитетичні види одного роду, та обсяг яких вичерпує обсяг родового поняття, напр., білий і небілий).

Операції над поняттями

Людський розум не тільки використовує поняття у мисленні, а й проводить над поняттями певні операції:

- *Узагальнення поняття* – це операція, внаслідок якої шляхом віднімання ознак зменшується зміст поняття та збільшується його обсяг. При узагальненні поняття перетворюється з більш конкретного на більш загальне. Напр., поняття "квадрат" має родову ознаку "геометрична фігура" та видові ознаки "наявність чотирьох прямих кутів" і "наявність чотирьох рівних сторін". Якщо в ході узагаль-

нення від поняття "квадрат" відняти ознаку "наявність чотирьох рівних сторін", то утвориться нове поняття "прямокутник". Поняття "прямокутник" більш загальне, аніж поняття "квадрат", оскільки його обсяг більший. Якщо, продовжуючи узагальнення, від поняття "прямокутник" відняти ознаку "наявність чотирьох прямих кутів", то утвориться нове поняття "геометрична фігура".

- *Обмеження поняття* – це операція, в ході якої шляхом додавання видових ознак поняття з меншим змістом, але більшим обсягом перетворюється на поняття з більшим змістом, але меншим обсягом. Якщо при узагальненні віднімаються видові ознаки, то при обмеженні навпаки – додаються. Розрізняють два види обмеження:
  - *обмеження шляхом заміни видової ознаки її різновидом* (напр., поняття "чотирикутник" характеризується родовою ознакою "геометрична фігура" та видовою "наявність чотирьох сторін"; якщо ознаку "наявність чотирьох сторін" замінити ознакою "наявність чотирьох попарно паралельних сторін", то утвориться нове поняття "ромб");
  - *обмеження шляхом доповнення видової ознаки її співпорядкованою ознакою* (поняття "прямокутник" характеризується родовою ознакою "геометрична фігура" та видовою "наявність чотирьох прямих кутів"; якщо до цього поняття додати ще одну видову ознаку "наявність чотирьох рівних сторін", то утвориться нове поняття "квадрат").
- *Поділ поняття* – це операція, внаслідок якої утворюються поняття, які є видами поняття, яке піддається поділу. Існує три види поділу понять:
  - *поділ за видотвірною ознакою*, тобто поділ понять на основі одного критерію (напр., поняття "держава" можна поділяти за критерієм форми правління, на "монархію" і "республіку");
  - *дихотомічний поділ* – це поділ поняття, внаслідок якого утворюються два контрадикторні (суперечні) поняття (напр., обсяг поняття "колір" можна розділити на "білий" і "небілий"; обсяг поняття "людина" можна розділити на "чоловік" і "жінка");
  - *класифікація* – це різновид поділу понять, унаслідок якого систематизуються всі його види (напр., у біології – класифікації живих організмів, у філології – кла-

сифікації частин мови, у математиці – класифікації чисел). При здійсненні операції поділу понять необхідно дотримуватися наступних правил:

- поділ понять повинен здійснюватися за однією основою;
- поділ мусить бути співмірним, тобто сума обсягів членів поділу повинна дорівнювати обсягові поняття, яке ділять;
- члени поділу повинні виключати один одного, тобто не мати спільних елементів;
- поділ повинен бути поступовим, тобто члени поділу повинні бути поняттями одного порядку загальності.

Судження

Другою формою мислення є *судження*, тобто форма мислення, яка через ствердження поєднує два поняття, або через заперечення їх розділяє. Судження характеризуються своїми матерією і формою. *Матерією судження* є його складники, тобто поняття, відношення яких це судження розкриває. Просте судження складається з трьох елементів: двох понять і зв'язки. Поняття, які входять до складу судження, називають *термінами судження*.

- Перше з них іменують *суб'єктом* (від лат. *subjectum* – той, що знаходиться в основі) і скорочено позначають латинською літерою "S".
- Другий термін судження називають *предикатом* (від лат. *praedicatum* – ознака) і скорочено позначають латинською літерою "P".
- Третім елементом судження є *зв'язка* (*copula*). Її завданням є виражати вид відношення між поняттями.

Формою судження є характер відношення між поняттями в судженні. Форму судження виражає зв'язка. Оскільки відношення між поняттями в судженні можуть мати два види, то й зв'язка може мати дві форми:

- *стверджувальне судження* – це судження, яке виражає зв'язок між поняттями, тобто їх поєднує. Стверджувальні судження записують формулою "S є P" (Книжка є в бібліотеці, Тарас Шевченко – український поет);
- *заперечне судження* – це судження, яке заперечує зв'язок між своїми термінами, тобто їх розділяє. Заперечні суд-

ження записують формулою " S не $\in$ P " (напр., "Книжка не $\in$ в бібліотеці", "Стіл не дерев'яний").

Судження також поділяють на прості і складні:

- *простими судженнями* називають такі, які складаються з одного суб'єкта, одного предиката і зв'язки (напр., "Людина $\in$ живою істотою");
- *складними судженнями* називають такі, які об'єднують у собі кілька простих та пов'язують їх логічними сполучниками (напр., "Квадрат $\in$ прямокутником і ромбом").

Основною характеристикою судження є його *істиннісне значення*. Судження, на відміну від інших форм мислення, може бути істинним або хибним. До прикладу, поняття не має істинного значення, оскільки воно само по собі не знаходиться в жодному відношенні. Поняття не може бути ані істинним, ані хибним. Істинним чи хибним може бути тільки зв'язок між поняттями, а такий зв'язок виражається в судженні. Судження $\in$ істинним, якщо в ньому виражене таке відношення між поняттями, яке дійсно присутнє між предметами, які в цих поняттях мисляться. Хибним судження $\in$ тоді, коли воно виражає таке відношення між поняттями, якого насправді немає між предметами, що мисляться в цих поняттях.

Прості судження

Прості судження можуть щось стверджувати або заперечувати (Українці $\in$ європейцями, Китайці не $\in$ африканцями). Також вони можуть виражати властивості всіх представників класу (Всі студенти навчаються) або частини класу (Деякі студенти навчаються). Поєднання двох критеріїв поділу (якість і кількість) дало можливість розділити всі прості судження на чотири:

- *загально-стверджувальні*, які позначають формулою " $Усі S \in P$ " (" $Усі$ українці $\in$ європейцями", " $Усі$ квадрати мають прями кути"), або скорочено латинською літерою " A ", першою голосною слова "*affirmo*" (стверджую).
- *загально-заперечні*, які прийнято позначати формулою " $Жоден S$ не $\in P$ " (" $Жоден$ українець не $\in$ африканцем", " $Жоден$ квадрат не має тупих кутів") і скорочено позначається латинською літерою " E ", першою голосною слова "*nego*" (заперечую).

- *частково-стверджувальні*, які позначаються формулою "Деякі S є P" ("Деякі українці є галичанами", "Деякі трикутники мають прями кути"), і скорочено позначаються латинською літерою "I", другою голосною слова "affirmo" (стверджую).
- *частково-заперечні*, які позначаються формулою "Деякі S не є P" ("Деякі українці не є киянами", "Деякі трикутники не мають рівних сторін") і скорочено позначаються латинською літерою "O", другою голосною слова "nego" (заперечую).

Прості судження знаходяться між собою в певному співвідношенні істиннісних значень. Відношення істиннісних значень суджень прийнято зображати наочною схемою, яку називають "*логічний квадрат*". Він створений для того, щоби наочно показати відношення між судженнями з однаковими термінами, але різними кількісними і якісними характеристиками. Є такі відношення між судженнями:

- Загально-стверджувальні та загально-заперечні судження є взаємно *контрарними* (протилежними). Це означає, що вони не можуть бути одночасно істинними; якщо одне з них істинне, то інше неодмінно хибне (напр., якщо істинним є загально-стверджувальне судження "Усі українці є європейцями", то контрарне до нього загально-заперечне судження "Жоден українець не є європейцем" – хибне).
- Загально-стверджувальні та частково-стверджувальні судження знаходяться у *відношенні підпорядкування*. Це означає, що якщо судження A істинне, то підпорядковане йому судження I теж неодмінно буде істинним (напр., якщо загально-стверджувальне судження "Усі українці є європейцями" істинне, то підпорядковане йому частково-стверджувальне судження "Деякі українці є європейцями" теж істинне); однак, судження I підпорядковується судженню A тільки тоді, коли судження A істинне, тобто якщо загально-стверджувальне судження хибне, то це не означає, що хибним є і частково-стверджувальне ("Усі швейцарці розмовляють німецькою" хибне, а "Деякі швейцарці розмовляють німецькою" істинне).
- Відношення між частково-стверджувальним і частково-заперечним судженнями називають *субконтрарністю*. Якщо частково-стверджувальне судження істинне, то частково-заперечне може бути хибним, і навпаки (напр., частково-стверджувальне судження "Деякі мате-

рики омиваються океаном" істинне, а відповідне частково-заперечне судження "Деякі материки не омиваються океаном" хибне). Субконтрарні судження можуть бути одночасно істинними, коли хибними є загально-стверджувальне і загально-заперечне (напр., "Деякі громадяни України є чоловіками" істинне, і "Деякі громадяни України є жінками" також істинне). Але субконтрарні судження не можуть бути одночасно хибними.

- Ще один тип відношення між судженнями презентують контрадикторні судження. Контрадикторні судження не можуть бути ані одночасно істинними, ані одночасно хибними; якщо одне з них істинне, то інше обов'язково хибне (напр., якщо "Усі українці є європейцями" істинне, то частково-заперечне судження "Деякі українці не є європейцями" хибне).

Ще однією важливою характеристикою судження є *розподіленість термінів*. Розподіленим називають термін судження тоді, коли в цьому судженні мислиться весь його обсяг. Напр., у судженні "Собаки є тваринами", суб'єкт розподілений, бо йдеться про всіх собак, а предикат нерозподілений, оскільки йдеться не всіх тварин, а тільки про тих, які є собаками.

Модальні судження

Окрім кількості та якості, прості судження поділяються за критерієм модальності. Модальністю судження називають ступінь необхідності зв'язку суб'єкта і предиката судження. Модальні судження діляться на види:

- *аподиктичне судження* – це судження, в якому зв'язок суб'єкта і предиката пов'язані необхідно (напр., "Необхідно, що люди є живими істотами", "Прямокутник необхідно має прямі кути"). Аподиктичні судження позначається функтором " $\square$ "; формула " $\square P$ " читається "необхідно, що P";
- *асерторичне судження* – це судження, в якому зв'язок суб'єкта і предиката є дійсним, але не необхідним ("Париж є столицею Франції");
- *проблематичне судження* – це судження, в якому предикат виражає ознаку, яка може бути притаманною суб'єкту, але в дійсності нею не є, або її наявність не доведена (напр., судження "На Марсі може бути життя" висловлює, припущення, яке не суперечить законам природи, а, отже,

допустиме, однак не доведене). Проблематичні судження позначається функтором " $\Diamond$ "; відповідно, формула " $\Diamond P$ " читається "можливо, що P ".

Відношення між аподиктичними, асерторичними і проблематичними судженнями регулюються трьома основними логічними законамирностями:

- Усе необхідне є дійсним, але не навпаки.
- Усе дійсне є можливим, але не навпаки.
- Усе необхідне є можливим, але не навпаки.

Складні судження

Окрім простих суджень, у мисленні часто послуговуються складними судженнями. Складні судження є об'єднанням кількох простих. Поєднання простих суджень у складному відбувається за допомогою сполучників.

- Якщо в складному судженні використовується сполучник кон'юнкції, то таке судження є *єднальним* (кон'юнктивним). Кон'юнкцією називають логічний сполучник, який поєднує два прості судження і відповідає сполучнику живої мови "і" (напр., судження "Йде дощ і світить сонце"). Символічно його прийнято позначати знаком " $\wedge$ ". Відповідно, формула складного кон'юнктивного судження виглядає так " $A \wedge B$ ", де A і B – прості судження. Кон'юнктивне судження є істинним тільки тоді, коли істинні всі прості судження, які входять до нього.
- Якщо в складному судженні використовується сполучник диз'юнкції, то таке судження є *розділовим* (диз'юнктивним). Диз'юнкцією називають логічний сполучник, який поєднує два прості судження і відповідає сполучнику живої мови "або" (напр., "Йде дощ або світить сонце"). Символічно його прийнято позначати знаком " $\vee$ ". Відповідно, формула складного диз'юнктивного судження виглядає так " $A \vee B$ ", де A і B – прості судження. Диз'юнктивне судження є істинним, якщо істинне принаймні одне з простих суджень, що входять до нього.
- *Імплікативним* судженням називають складне судження, яке містить два простих, з яких одне є умовою іншого (напр., "Коли йде дощ, то дорога мокра"). Прості судження в імплікативному поєднуються логічними сполучником імплікацією, який позначається символом " $\rightarrow$ " і читається

"якщо..., то...". Перше просте судження, яке є умовою, називають антецедентом або основою, а друге – консеквентом або наслідком. Імплікативне судження хибне тільки тоді, коли антецедент істинний, а консеквент хибний; у всіх інших випадках воно істинне.

- *Судженням еквівалентності* називають складне судження, яке містить два простих, з яких кожне є умовою іншого (напр., складне судження "Число кратне трьом тоді і тільки тоді, коли воно ділиться на три"). При формалізації такого судження використовується логічний сполучник еквіваленція, який позначається символом " $\leftrightarrow$ " і читається "тоді і тільки тоді, коли". Судження еквівалентності хибне тоді, коли один із його складників хибний, а інший істинний; якщо ж обидва складники мають однако-ве істиннісне значення, тобто обидва істинні, або обидва хибні, то складне судження еквівалентності істинне.
- *Заперечні судження* – це судження, в яких заперечується якесь просте судження (напр., "Стіл не є дерев'яний" є запереченням судження "Стіл – дерев'яний"). Заперечення позначається символом "-". Формула "-а" читається як "не-а".

Умовивід

Третьою формою мислення є умовивід, за допомогою якого з поєднання декількох суджень виводиться нове, яке несе нове знання. Судження, які входять до складу умовиводу і містять уже відому інформацію, називають *засновками*. Судження, яким завершується умовивід та яке містить нову інформацію, – це *висновок*. Умовиводи поділяють на безпосередні та опосередковані:

- *Безпосередні умовиводами* називають такі, які складаються з одного засновку та висновку. Безпосередні умовиводи також називають операціями над судженнями, оскільки їх висновок є перетворенням засновку (напр., в умовиводі "Усі квадрати є прямокутниками. Отже, деякі прямокутники є квадратами" присутній тільки один засновок і висновок, який є трансформацією засновку);
- *опосередкованими умовиводами* називають такі, які містять більше одного засновку та виводять висновок на основі поєднання термінів цих двох суджень-засновків

(напр., умовивід "Квадрати є прямокутниками. Прямокутники є геометричними фігурами. Отже, квадрати є геометричними фігурами" є опосередкованим, оскільки воно об'єднує два судження-засновки).

До безпосередніх умовиводів належать:

- *умовиводи перетворення*, тобто такі умовиводи, в яких судження-засновок перетворюється на судження-висновок, зберігаючи кількість та змінюючи якість: стверджувальне судження перетворюється на заперечне – на стверджувальне (напр., "Усі квадрати є прямокутними. Отже, жоден квадрат не є непрямокутним");
- *умовиводи обернення* – це такі умовиводи, в яких судження-засновок і судження-висновок міняються місцями, зберігаючи якість ("Усі патріоти люблять свою країну. Отже, усі, хто любить свою країну, є патріотами", "Усі квадрати є прямокутниками. Отже, деякі прямокутники є квадратами");
- *умовиводи протиставлення* поєднують у собі перетворення та обернення. При такій операції судження-засновок змінює як кількісну, так і якісну характеристику. Судження можна протиставляти в будь-якій послідовності, тобто спершу здійснювати перетворення, а потім обернення, або спершу здійснювати обернення, а потім перетворення. Якщо спершу здійснюється перетворення, а потім обернення, то таку операцію називають *протиставленням предикатів* (напр., судження "Усі квадрати є прямокутними" спершу обертається на судження "Жоден квадрат не є непрямокутним", а тоді перетворюється на судження "Жоден непрямокутник не є квадратом"); якщо ж спершу здійснюється обернення, а потім перетворення, то цю операцію називають *протиставленням суб'єктів* (напр., судження "Усі квадрати є прямокутними" спершу перетворюється на судження "Деякі прямокутники є квадратами", а тоді обертається на судження "Деякі прямокутники не є неквадратами").

Категоричні дедуктивні умовиводи

Опосередковані умовиводи складаються з кількох засновок і висновку. Важливою ознакою опосередкованих умовиводів є те, що їх висновки виводяться не шляхом перетворення вихідного судження, як у безпосередніх умовиводах, а шляхом

синтезування інформації кількох засновків на основі правил побудови умовиводу. Опосередковані умовиводи розділяють на дедуктивні та індуктивні. *Дедукція* – це виведення нового невідомого знання з іншого, вже відомого. Дедуктивні умовиводи розділяють на категоричні, розділові та умовні.

Категоричний умовивід – це умовивід, засновки і висновки якого є категоричними судженнями. Основною формою опосередкованого дедуктивного категоричного умовиводу є силогізм, тобто умовивід, у якому присутні три категоричні судження: два засновки та висновок:

Усі люди є розумні	<i>більший засновок</i>
Сократ є людиною	<i>менший засновок</i>
Отже, Сократ є розумним	<i>висновок</i>

У силогізмі присутні три терміни, тобто поняття, якими оперує міркування при побудові силогізму. Кожен із цих термінів повторюється в силогізмі двічі. Два з них неодмінно присутні у висновку. Важливо, що у висновку присутні по одному терміну з кожного засновку. Суб'єкт висновку ("Сократ") завжди є терміном меншого засновку. Предикат висновку ("розумний") неодмінно є терміном більшого засновку. Третій термін, який прийнято називати середнім терміном і у формулах позначати латинською літерою "М" (від лат. *terminus medium* – середній термін), присутній у двох засновках. Його роль полягає в поєднанні засновків задля утворення нового судження-висновку, який відкриває зв'язок між іншими термінами засновків. Силогізм базується на трьох аксіомах, які уможливають міркування:

- Те, що належить роду, належить також виду та індивіду.
  - Ознака ознаки речі є ознакою самої речі.
  - Усе, що стверджується (або заперечується) стосовно певної множини предметів, стверджується (або заперечується) стосовно будь-якого предмета, який входить до цієї множини.
- При побудові силогізму необхідно дотримуватися низки правил, порушення яких призводить до хибного міркування. Розрізняють правила термінів і правила щодо засновків силогізму:
- *Правила термінів* є такі:
    - Термін, нерозподілений у засновку, є розподіленим у висновку.
    - Середній термін має бути розподіленим хоч би в одному засновку.
    - Кожен силогізм повинен мати три і тільки три терміни.

- *Правила засновків* є такі:
  - З двох заперечних засновків не можна зробити висновок.
  - З двох часткових засновків не можна зробити висновок.
  - Якщо один із засновків заперечний, то й висновок (якщо він взагалі можливий) теж є заперечний.
  - Якщо один із засновків частковий, то й висновок (якщо він взагалі можливий) теж є частковим.
  - Якщо обидва засновки стверджувальні, то й висновок (якщо він взагалі можливий) теж є стверджувальним.

Силогізм може мати різну структуру, яка обумовлюється розміщенням середнього терміна в кожному із засновків. Оскільки засновків є два і в кожному з них середній термін може займати одне із двох місць (суб'єкт або предикат), то силогізм може мати чотири фігури.

$M \in P$ У *першій фігурі* силогізму середній термін є суб'єктом більшого засновку і предикатом меншого засновку (напр., "Прямокутники є чотирикутними. Квадрати є прямокутниками. Отже, квадрати є чотирикутниками"). Ця фігура є найбільш уживаною в мисленнєвій діяльності. Перша фігура вимагає дотримання двох правил:

- Менший засновок має бути стверджувальним.
- Більший засновок має бути загальним.

$P \in M$ У *другій фігурі* силогізму середній термін є предикатом більшого і меншого засновків (напр., "Жоден прямокутник не є круглим. Квадрат є прямокутником. Отже, квадрат не є круглим").

Друга фігура вимагає дотримання двох правил:

- Один із засновків має бути заперечним.
- Більший засновок має бути загальним.

$M \in P$ У *третьій фігурі* силогізму середній термін є суб'єктом більшого і меншого засновків (напр., "Усі квадрати є прямокутними. Усі квадрати є рівносторонніми. Отже, деякі прямокутні фігури є рівносторонніми").

Третя фігура вимагає дотримання двох правил:

- Менший засновок має бути стверджувальним.
- Висновок має бути частковим.

$P \in M$ У *четвертій фігурі* силогізму середній термін є предикатом більшого засновку і суб'єктом меншого ("Усі квадрати є прямокутними. Усі прямокутники є чотирикутними. Отже, деякі чотирикутники є квадратами"). Четверта фігура вимагає дотримання умов:

- Якщо більший засновок стверджувальний, то менший засновок обов'язково повинен бути загальним.
- Якщо один із засновків заперечний, то більший засновок обов'язково повинен бути загальним.

Полісилогізми та скорочені силогізми

Складний силогізм, який поєднує в собі кілька простих силогізмів називають полісилогізмом. Полісилогізм може мати будь-яку кількість складників – простих силогізмів. Напр.,

Цілі числа є раціональними числами	
Натуральні числа є цілими числами	<i>Просилогізм</i>
Натуральні числа є раціональними числами	
Одиниця є натуральним числом	<i>Епісилогізм</i>
Одиниця є раціональним числом	

У структурі полісилогізму розрізняють *просилогізм* – силогізм, висновок якого стає засновком наступної частини полісилогізму, та *епісилогізм* – силогізм, одним із засновків якого є висновок просилогізму. Якщо полісилогізм складається з кількох простих силогізмів, то кожен із них є просилогізмом для наступного і епісилогізмом для попереднього. Вони бувають двох видів:

- Якщо висновок просилогізму стає більшим засновком епісилогізму, то такий полісилогізм називають *прогресивним*.

Цілі числа є раціональними числами	$M \in P$
Натуральні числа є цілими числами	$N \in M$
Натуральні числа є раціональними числами	$N \in P$
Одиниця є натуральним числом	$S \in N$
Одиниця є раціональним числом	$S \in P$

- Якщо ж висновок просилогізму стає меншим засновком епісилогізму, то такий полісилогізм називають *регресивним*.

Натуральні числа є цілими числами	$M \in N$
Одиниця є натуральним числом	$S \in M$
Цілі числа є раціональними числами	$N \in P$
Одиниця є цілим числом	$S \in N$
Одиниця є раціональним числом	$S \in P$

Інколи в мисленні, а особливо в мовленні, використовуються силогізми, у яких висловлюються не всі судження, які в них мисляться. Такі силогізми називають *скороченими*. Скорочені форми застосовуються як до простих, так і до складних силогізмів. Найчастіше вживаною є скорочена форма простого силогізму, яку називають *ентимемою* (від грецького "έν θυμη" – "в умі"). В ентимемі скорочення силогізму відбувається шляхом пропускання одного із суджень, які входять до складу силогізму. Оскільки простий силогізм складається з трьох суджень, то в ентимемі може бути пропущений будь-який з них, але не більше одного. Однак необхідно, щоб в ентимемі були присутніми всі три терміни, які наявні в повному простому силогізмі. Залежно від того, яке судження пропущене (більший засновок, менший засновок чи висновок), ентимема може мати три види:

- *ентимема з пропущеним більшим засновком* (напр., "Шевченко – видатний поет, тому що він писав геніальні поезії");
- *ентимема з пропущеним меншим засновком* (напр., "Шевченко – видатний поет, адже кожен, хто пише геніальні поезії, є видатним поетом");
- *ентимема з пропущеним висновком* (напр., "Кожен, хто пише геніальні поезії, є видатним поетом. Шевченко писав геніальні поезії").

Скороченню підлягають не тільки прості силогізми, а й складні. Скорочення складного силогізму називають *складноскороченим силогізмом*. Існує два різновиди складноскороченого силогізму: сорит і епіхейрема:

- *Сорит* – це складноскорочений силогізм, який утворений з полісилогізму шляхом пропускання висновків просилогізму. Оскільки існує два види полісилогізму (прогресивний та регресивний), то існує два види сориту:
  - Вид сориту, утворений з прогресивного полісилогізму, називають *прогресивним соритом*, або *гокленієвським соритом* (названий у честь Рудольфа Гокленіуса, який відкрив і дослідив цей вид сориту). У прогресивному сориті пропускаються висновки просилогізмів, які при повній формі полісилогізму стають більшими засновками.

Цілі числа є раціональними числами

$M \in P$

Натуральні числа є цілими числами

$N \in M$

Одиниця є натуральним числом

$S \in N$

Одиниця є раціональним числом

$S \in P$

- Вид сориту, утворений з регресивного полісилогізму, називають *регресивним соритом*, або *аристотелевим соритом* (від імені філософа Аристотеля, який відкрив і дослідив цей вид сориту). У регресивному сориті пропущаються висновки просилогізмів, які при повній формі полісилогізму стають меншими засновками.

Натуральні числа є цілими числами	$M \in N$
Одиниця є натуральним числом	$S \in M$
<u>Цілі числа є раціональними числами</u>	<u>$N \in P$</u>
Одиниця є раціональним числом	$S \in P$

Ще одним різновидом складноскороченого силогізму є *епіхейрема*. Цей умовивід складається з кількох ентимем. Епіхейрема має такий вигляд:

Ромб є геометричною фігурою, тому що він є чотирикутником
Квадрат є ромбом, тому що він має рівні і паралельні сторони
 Квадрат є геометричною фігурою

Розділові умовиводи

Розділові або диз'юнктивні умовиводи – це умовиводи, серед засновків яких присутні розділові (диз'юнктивні) судження:

- якщо в умовиводі усі засновки є розділовими, то такий умовивід називають *суто розділовим*; висновок такого умовиводу – розділовий:

Усі числа є або раціональні, або ірраціональні
Усі раціональні числа є або цілі, або нецілі
 Отже, усі числа є або цілі, або нецілі, або ірраціональні

- якщо в умовиводі один засновок розділовий, а інший категоричний, то це – *розділово-категоричний* умовивід:
  - вид розділово-категоричного умовиводу, в якому другий засновок стверджувальний, а висновок заперечний, називають *modus ponendo tollens* (стверджувально-заперечний модус);
  - вид розділово-категоричного умовиводу, у якому другий засновок заперечний, а висновок стверджу-

вальний, називають *modus tollendo ponens* (заперечно-стверджувальний модус);

- якщо в умовиводі один засновок розділовий, а інші – умовні, то це – *розділово-умовний* умовивід:

Квадрати є або прямокутними, або круглими

Якщо квадрати є прямокутними, то вони є геометричними фігурами

Якщо квадрати є круглими, то вони є геометричними фігурами

Отже, квадрати є геометричними фігурами

Умовні умовиводи

Умовний умовивід – це умовивід, до складу якого входять умовні судження і перший засновок якого завжди умовний. Серед умовних умовиводів розрізняють кілька різновидів: суто умовний умовивід, умовно-категоричний умовивід та умовно-розділовий умовивід.

- *Суто умовним умовиводом* називають такий умовивід, який складається виключно з умовних суджень, тобто засновки і висновки якого умовні ("Якщо йде дощ, то видимість погіршується. Якщо видимість погіршується, то потрібно бути уважнішим за кермом. Отже, якщо йде дощ, то необхідно бути уважнішим за кермом")
- *Умовно-категоричний умовивід* – умовивід, у якому умовним є тільки перший засновок, а другий засновок і висновок – категоричні судження. Цей різновид умовиводу має два модуси:
  - *modus ponens* (стверджувальний модус) має один умовний засновок, один стверджувальний засновок та стверджувальний висновок;
  - *modus tollens* (заперечний модус) має один умовний засновок, один заперечний засновок та заперечний висновок.
- *Умовно-розділовий (лематичний) умовивід* – це умовивід, який складається з умовних і розділових засновків.

Індукція

Противляючись до дедукції є *індуктивний умовивід*, у якому міркування скеровується від конкретного до загального. Індуктивний умовивід складається зі засновків та висновку. Зас-

новками такого умовиводу є судження, які описують одиничні факти або види, і на цій основі робиться висновок про загальні ознаки роду. Засновки перераховують індивідууми та відзначають їхню спільну ознаку, останній засновок зазвичай вказує на рід, а висновок стверджує, що ця ознака характеризує весь рід, до якого належать ці індивіди. Відповідно, висновок індуктивного умовиводу більш загальний, аніж його засновки.

Залізо електропровідне
Золото електропровідне
Срібло електропровідне
Вольфрам електропровідний
Залізо, золото, срібло, вольфрам – метали
Отже, метали електропровідні.

Індуктивні умовиводи поділяють на два основні різновиди:

- *повна індукція* – це індуктивний умовивід, у засновках якого перераховані всі індивіди роду;
- *неповна індукція* – це індуктивний умовивід, засновки якого перераховують не всі можливі індивідуальні випадки, які входять до роду, позначеного поняттям-суб'єктом. Для того, щоби збільшити вірогідність неповної індукції, необхідним є дотримання кількох передумов:

- У неповну індукцію необхідно залучати якомога більше випадків.
  - При побудові неповної індукції необхідно прагнути охопити якомога різноманітніші випадки.
  - Індивіди, перераховані в засновках індуктивного умовиводу, повинні відзначатися внутрішнім об'єктивним зв'язком.
- У філософії науки XIX-XX століть тривала дискусія про те, який тип умовиводу (дедукція чи індукція) є головним методом формування наукових теорій. Емпіристи в більшості вважали, що наука послуговується індуктивним методом, а раціоналісти віддавали перевагу дедуктивному методу.

Закони логіки

Мислення складається з логічних форм, наче з матеріалу. Проте поряд із вивченням форм мислення, як основних одиниць, якими оперує мислення, у логічних дослідженнях багато уваги присвячується законам логіки. Закони логіки є однією з

основних тем логіки, оскільки вони лежать в основі мислення та визначають його природу. Закони логіки – це основні принципи, за якими будується мислення. Є чотири головні логічні закони:

- *Закон тотожності* (lex identitatis): Кожна думка має бути чіткою за обсягом, ясною за змістом і бути незмінною в ході всього міркування.
- *Закон несуперечності* (lex contradictionis): Два судження, в одному з яких щось стверджується, а в другому те саме в той сам час і в тому самому відношенні заперечується, не можуть бути одночасно істинними.
- *Закон виключеного третього* (lex exclusi tertii sive medii inter duo contradictoria): Із двох суперечних суджень одне істинне, друге – хибне, а третього немає і бути не може.
- *Закон достатньої підстави* (lex rationis determinantis sive sufficientis): Достовірною треба вважати тільки ту думку, істинність якої обґрунтована.

Окрім наведених, існують й інші закони логіки:

- *Закон подвійного заперечення*: подвійне заперечення є твердженням.
- *Закон ідемпотентності*: будь-яке повторення одного і того самого судження за допомогою логічних сполучників кон'юнкції або диз'юнкції тотожне цьому судженню.
- *Закон комутативності*: прості судження, пов'язані кон'юнкцією або диз'юнкцією, можна міняти місцями.
- *Закон контрапозиції* дозволяє перетворювати складні умовні судження, замінюючи місцями антецедент і консеквент та змінюючи їхню якість.
- *Закон асоціативності* дозволяє обирати довільний порядок дії логічних сполучників у складному судженні, складники якого поєднані рядом кон'юнкцій або диз'юнкцій.
- *Закон дистрибутивності* регулює перетворення складних суджень, поєднаних кон'юнкцією і диз'юнкцією.
- *Закони де Морґана* показують можливість перетворення кон'юнкції в диз'юнкцію за допомогою заперечення і навпаки, тобто пов'язують заперечення, кон'юнкцію і диз'юнкцію:
  - *Перший закон де Морґана* твердить, що заперечення кон'юнкції еквівалентне диз'юнкції заперечень.
  - *Другий закон де Морґана* виражає вимогу, що заперечення диз'юнкції еквівалентне кон'юнкції заперечень.

Закони логіки діють в усіх сферах мислення і пізнання, та є універсальними для всіх людей, народів і культур.

Repetitio est mater studiorum

1. Логіка – це філософська дисципліна, яка вивчає форми і закони правильного мислення. Оскільки люди мислять, відколи існують, логіка завжди була притаманна людям. Але логіка як наука виникла у Стародавніх Індії та Греції.
2. Існує три форми мислення: поняття, судження та умовивід.
3. Поняття – це форма мислення, за допомогою якої інтелект пізнає якусь сутність, нічого про неї не стверджуючи чи не заперечуючи. В мові поняття виражається словом. Основними характеристиками поняття є його зміст та обсяг.
4. Зміст поняття розкривається у дефініції, яка має три види: реальна, номінальна та експлікація. Дефініція складається з дефінієндуму і дефінієнсу.
5. Відношення між поняттями поділяються на непорівняльні та порівняльні. Порівняльні поділяються на сумісні (тотожні, перехресні, підпорядковані) та несумісні. Несумісні бувають нейтрально підпорядковані та антагоністично підпорядковані (контрарні і контрадикторні).
6. Основними операціями над поняттями є узагальнення, обмеження, поділ.
7. Судження – це форма мислення, яка через ствердження поєднує два поняття, або через заперечення їх розділяє. Формою судження є характер відношення між поняттями в судженні. Матерією судження є його складники. Найпростіше судження має таку форму: $S \in P$.
8. Судження бувають загально-стверджувальні (Усі $S \in P$), загально-заперечні (Жоден $S \notin P$), частково-стверджувальні (Деякі $S \in P$) та частково-заперечні (Деякі $S \notin P$). Відношення між ними виражає логічний квадрат.
9. За модальністю судження бувають аподиктичні, асерторичні і проблематичні.
10. Складні судження бувають єднальні (кон'юнктивні), розділові (диз'юнктивні), імплікативні, еквівалентні, заперечні.
11. Умовивід – це форма мислення, за допомогою якого з поєднання декількох суджень виводиться нове, яке несе нове знання. Просте опосередковане судження складається з двох засновків та висновку.
12. Складні умовиводи, які складаються з декількох простих, називають полісилогізмами. Видами скорочених умовиводів є ентимема, сорит, епіхейрема.

13. Складні умовиводи бувають розділові (диз'юнктивні) та умовні.
14. Дедуктивні умовиводи виводять одиничне знання із загального, а індуктивні – загальне з одиничного. Аналогія (парадигма) поєднує їх.
15. Головними законами логіки є закони тотожності, несуперечності, виключеного третього, достатньої підстави.
16. Також у логіці діють закон подвійного заперечення, закон ідемпотентності, закон комутативності, закон контрапозиції, закон асоціативності, закон дистрибутивності, закони де Морґана.

Завдання для семінарського і практичного занять

- Ознаки предмета та їх відображення у понятті.
- Класифікація ознак. Родові і видові ознаки речі.
- Зміст і обсяг поняття. Обернене відношення змісту і обсягу.
- Особливості та структура дефініції. Дефінієндум і дефінієнс.
- Основні правила побудови дефініції та їх застосування.
- Поняття: загальні і одиничні, пусті і непусті, збірні і незбірні.
- Класифікація відношень між поняттями. Кола Ейлера.
- Операції над поняттями: обмеження, узагальнення і поділ.
- Класифікація суджень, логічний квадрат.
- Складні категоричні судження: структура, особливості.
- Єднальні судження: структура, особливості, характеристика.
- Розділові судження: структура, особливості, характеристика.
- Особливості умовних суджень: структура, особливості.
- Особливості і специфіка умовиводу як форми мислення.
- Умовивід: більший засновок, менший засновок, висновок.
- Безпосередні умовиводи як операції над судженнями.
- Умовиводи перетворення: їх особливості і правила побудови.
- Протиставлення предикатові і протиставлення суб'єктові.
- Простий категоричний умовивід: структура, види, фігури.
- Дедукція і структура дедуктивного силогізму.
- Фігури силогізму: формулювання, особливості і роль.
- Полісилогізм, ентимема, сорит: особливості і роль.
- Розділові умовиводи: особливості і роль у пізнанні.
- Суто розділові умовиводи: формулювання і особливості.
- Розділово-категоричні умовиводи та їх різновиди.
- Розділово-умовні умовиводи та їх різновиди.
- Суто умовні умовиводи та їх види.

- Особливості та специфіка індукції. Види індукції.
- Закон тотожності: історія, формування, роль у логіці.
- Закон несуперечності: історія, роль у логіці.
- Закон виключеного третього: історія, роль у логіці.
- Закон достатньої підстави: історія, роль у логіці.

Література, джерела, базові тексти

- Frege, Gottlob. *Begriffsschrift, eine der arithmetischen nachgebildete Formelsprache des reinen Denkens*. Halle/Saale, 1879.
- Frege, Gottlob. *Logische Untersuchungen*. Göttingen: Vandenhoeck & Ruprecht, 1986.
- Peano, Giuseppe. *Notations de logique mathématique*. Turin, 1894.
- Whitehead, Alfred North; Russell, Bertrand. *Principia Mathematica*. Cambridge, 1910-1913.
- Tarski, Alfred. *Einführung in die mathematische Logik*. Göttingen: Vandenhoeck & Ruprecht, 1977.
- Boole, George. *An Investigation of The Laws of Thought*. London, 1854.
- Boole, George. *The Mathematical Analysis of Logic: Being an Essay towards a Calculus of Deductive Reasoning*. London, 1847.
- Ajdukiewicz, Kazimierz. *Logika pragmatyczna*. Warszawa: PWN, 1965.
- Tarski, Alfred. *Wprowadzenie do logiki i do metodologii nauk dedukcyjnych*. Warszawa: ALEPH, 1994.
- Hughes, George Edward; Cresswell, Maxwell John. *An Introduction to Modal Logic*. Methuen, 1968.
- Bolzano, Bernard. *Beiträge zu einer begründeteren Darstellung der Mathematik*. Caspar Widtmann, 1810.
- Husserl, Edmund Gustav Albrecht. *Husserliana: Materialien I: Logik. Vorlesung 1896*. Den Haag: Nijhoff, 2001.
- Husserl, Edmund Gustav Albrecht. *Husserliana: Materialien II: Logik. Vorlesung 1902/03*. Den Haag: Nijhoff, 2001.
- Bocheński, Józef Maria. *Formale Logik*. Freiburg: Alber, 1956.
- Lorenz, Kuno; Lorenzen, Paul. *Dialogische Logik*. Darmstadt: WBG, 1978.
- Lorenz, Kuno. *Dialogischer Konstruktivismus*. Gruyter, 2009.
- Quine, Willard Van Orman. *Word and Object*. MIT Press, 1960.
- Ayer, Alfred Jules. *Language Truth and Logic*. London: Gollancz, 1936.
- Шепетяк, Олег. *Логіка*. Київ: Фенікс, 2015.
- Тофтун, Михайло. *Логіка*. Київ: Академія, 2008.

ТЕМА 16. ГЕРМЕНЕВТИКА (ФІЛОСОФІЯ РОЗУМІННЯ)

Визначення

Взаємодія між людьми, взаємодія людини зі світом, культурою, минулим, пізнання дійсності тощо неможливі без розуміння. Пізнати щось означає зрозуміти, чим воно є і які закономірності керують його буттям та змінами. Важливість проблеми розуміння привернула до неї увагу дослідників найрізноманітніших галузей знань, а особливе місце ця проблема отримала у філософському дискурсі. Розділ філософії, який вивчає проблему розуміння має назву герменевтика. Це слово походить від грецького "ἑρμηνεύειν" (герменейн), що означає "пояснювати", "перекладати", "тлумачити", "інтерпретувати". Це слово традиційно пов'язують з іменем грецького божества Гермеса. Греки вважали, що розуміння волі і послань олімпійців неможливе без особливої інтерпретації. Саме Гермес виконував роль інтерпретатора послань олімпійців. Стародавні греки його також вважали винахідником мови. Гермес сприймався як носій найбільшої мудрості, оскільки він відкривав людям найвищу істину.

Герменевтика, як мистецтво розуміння та інтерпретації, є невід'ємною здатністю людини, а тому супроводжувала її впродовж усієї її історії. Однак, роль герменевтики в різні часи були різною. В минулому герменевтика була практичним умінням, а не філософською концепцією; і навіть слово "герменевтика" використовувалось не завжди, а з'явилося в сучасній філософії. У стародавньому світі герменевтичне питання, тобто аналіз проблеми розуміння та інтерпретації, було актуальним у контексті розуміння давніх текстів, зокрема релігійних текстів та законів. Для того, щоби зрозуміти, про що саме йдеться в якомусь священному тексті, та застосувати його до кожної життєвої ситуації, необхідне застосування певних умінь і технік інтерпретації тексту. Те саме необхідне у тлумаченні законів. Особливістю інтерпретації священних текстів та збірок законів стародавнього світу є те, що вони були писані задовго до того, коли їх почали інтерпретувати, а це значно ускладнює їх розуміння. Отже, у стародавньому світі герменевтика була практичним умінням богословів та юристів, які інтерпретували давні тексти. Таке саме значення і функцію герменевтика зберігала і впродовж

Середніх віків. Термін "герменевтика" на означення проблеми розуміння та інтерпретації ввів німецький лютеранський богослов Йоганн Конрад Даннгауер (1603-1666) в назві своєї книжки, присвяченій інтерпретації Біблії.

Епоха Ренесансу розширила сферу застосування герменевтики. В цей час європейські інтелектуали захоплювались античною спадщиною, зокрема літературою Стародавніх Греції та Риму. Розуміння цих текстів вимагало застосування певного вміння інтерпретації. Великі географічні відкриття дали європейцям можливість контактувати з іншими культурами, розуміння яких було важким завданням, а тому мистецтво інтерпретації стало корисним і в цій сфері. Коло проблем, пов'язаних із герменевтикою зростало в міру того, як вчені і митці помічали важливість інтерпретації у своїх галузях досліджень. Вже у XVIII-XIX століттях в інтелектуальному середовищі панівною стало переконання в тому, що будь-який контакт людини з дійсністю є герменевтикою. Природознавство є розумінням природних процесів; історія є розумінням закономірностей минулого; богослов'я є розумінням священного писання; юриспруденція є розумінням права... Все це переконує в тому, що немає такої галузі знань, яка би не ґрунтувалась на проблемі розуміння.

На основі цих міркувань і спостережень у філософії сформувалось переконання, що розуміння та інтерпретація є не тільки практичними навиками, а проблемою, яка повинна стати предметом філософського осмислення. Герменевтика у XIX столітті стала філософською дисципліною, яка вивчає розуміння людиною Бога, світу і самої себе, як одну з визначальних характеристик людини. В основі філософської герменевтики лежить переконання, що буття постає для людини результатом розуміння людиною буття. Незважаючи на те, що філософська герменевтика виокремилась в окрему дисципліну в новочасній філософії, перші спроби філософського аналізу проблеми розуміння та інтерпретації з'являлися вже в Античності.

Антична герменевтика

Герменевтична проблема виникає тоді, коли з'являється необхідність відповісти на питання про значення чогось, тобто щось розтлумачити. Вперше така необхідність з'явилась у кон-

тексті священних текстів. З плином часу, який минав від моменту чи періоду написання релігійних текстів виникала потреба їх тлумачити. Саме тому в релігіях, у духовних традиціях яких присутні священні тексти, герменевтична традиція займає важливе місце. Фактично, богослов'я будь-якої релігії – це інтерпретація священних писань цієї релігії. Задля виконання герменевтичної місії богослов'я розробило низку правил і принципів інтерпретації. Паралельно до богословської герменевтики розвивалась і юридична, оскільки ухвалення будь-якого судового рішення є інтерпретацією закону в межах ситуації, яка розглядається.

З виникненням філософії як окремої науки, з'явилися і перші спроби осмислити проблему розуміння. Ці спроби ще не були філософською герменевтикою, але вже формували її передумови. Філософська герменевтика виникла у XVIII-XIX століттях, коли філософи, які захопилися цією проблемою проголосили розуміння головним середником контакту людини зі світом. В Античності розуміння ще не вважали головним середником контакту людини зі світом, але вже розуміли його важливість у пізнанні та пошуку істини. Саме тому аналіз проблеми розуміння до XVIII-XIX століть був не філософською герменевтикою в сучасному розумінні, а радше аналізом герменевтичного питання в контексті загальнофілософського дискурсу.

Важливий внесок в аналіз античної проблеми зробив *Платон*. В основі його філософської концепції лежить учення про ідеї. Платон стверджував, що все суще є втіленням вічних і незмінних сутностей, які він називав ідеями. Людина може спостерігати речі світу, інших людей і саму себе з ціллю їх пізнання. Пізнати щось означає охопити розумом ту ідею, яка в ній втілена. Напр., результатом пізнання в природознавстві є не опис якоїсь речі чи одиничного явища, а відкриття закономірності, яка виражається через кожну схожу річ чи кожне схоже явище. Отже, ціллю пізнання є піднятися розумом від матеріального світу, який людина бачить, до світу ідей, який людина пізнає розумом або розуміє. Так, Платон показав, що пізнання не є тільки протоколюванням присутнього в матеріальному світі, а розумінням ідеї, яка в цьому світі втілена. Він розрізнив два процеси: спостереження і розуміння. Перший здійснюється органами чуття, але не дає знань; другий звершується розумом, і саме він є джерелом знань. Можна скільки завгодно спостерігати якийсь феномен, але цей фе-

номен буде пізнаний тільки тоді, коли людина його зрозуміє. Це стосується абсолютно всього: зрозуміти закони природи, виражені через природні процеси, є завданням природознавця; зрозуміти закономірності змін історичних подій є завданням історика; зрозуміти закономірності економічних процесів є завданням економіста. Розуміння вимагає діяльності розуму, а не чуттів, і ця діяльність скерована до ідей, тобто до того, що не сприймають органи чуття, але без чого не було би того, що сприймають органи чуття. Заслуга Платона в царині герменевтики в тому, що він показав, що осягнення істини ґрунтується на розумінні, тобто на діяльності розуму, а не на спостереженні, тобто діяльності органів чуття.

Арістотель, на відміну від Платона, зосереджував свою увагу не на ідеях, а на речах, які можуть бути предметом емпіричного пізнання. Людина, пізнаючи речі, описує їх у висловлюваннях. Терміном "герменевтика" (ἐρμηνεύειν) чи "інтерпретація" Арістотель означував вираження речі у висловлюванні. Це означає, що, на думку Арістотеля, інтерпретувати означало пізнати і описати словами. Отже, значення поняття розуміння та інтерпретації у Платона й Арістотеля тожонні; але предмети розуміння та інтерпретації різні: Платон вважав, що людина має зрозуміти ідеї, а Арістотель – речі.

Величезний імпульс для розвитку античної герменевтики дала *Олександрійська школа середнього платонізму*. Найвидатнішим представником цієї школи був *Філон Олександрійський*. Філон, як і деякі інші представники цієї школи, був євреєм, вихованим в еллінському середовищі. Він захоплювався філософією Платона, але найбільшим джерелом істини була для нього Старозавітна Біблія. Вся філософія Філона – це спроба показати важливість Біблії для еллінського середовища. Ніхто досі не ставив перед собою такого герменевтичного завдання. Всі, хто брався за інтерпретацію священних текстів до Філона, пояснювали ці тексти в межах тієї культури, в якій вони були написані. Філон, натомість, спробував пояснити Старозавітну Біблію, написану в єврейському середовищі, грекам. Оскільки Біблія опирається на події з єврейської історії та описує дію Бога в них, Філону потрібно було показати, чому ці події мають бути цікавими і важливими для представників інших культур. Відповідаючи на це питання, Філон стверджував, що будь-яка подія, описана в Біблії, має не тільки історичний зміст, тобто прив'язку до конкретного факту, а

й алегоричний зміст, тобто універсальне значення, важливе для всіх. Історія євреїв з цього погляду є тільки набором прикладів, за допомогою яких Бог вчить усі народи світу.

Філон заклав основи алегоричного методу інтерпретації Біблії. Цей метод підхопили християнські богослови, оскільки їм, як і Філону, було потрібно пояснити, чому Старий Завіт є актуальним для християн, зважаючи на те, що у Старому Завіті описані події з історії євреїв, а більшість ранніх християн євреями не були. В перші віки християнства найбільшими культурними і освітніми центрами на Сході Римської імперії були Олександрія в Єгипті і Антіохія в Сирії. В них розвинулись дві великі школи християнського богослов'я, які суттєво відрізнялись одна від одної. Відмінністю цих шкіл були герменевтичні методи, якими послуговувались вчені цих шкіл. Вчені Олександрійської школи використовували алегоричний метод, тобто вважали, що Біблію потрібно тлумачити алегорично, в переносному значенні, тобто переносючи описи біблійних подій на світовий масштаб. Вчені Антіохійської школи дотримувались буквального методу, тобто вважали, що головним значенням кожного біблійного висловлювання є те, що в цьому висловлюванні сказане, а не вищий і прихований від безпосереднього погляду зміст.

Середні віки і Новий час

Ці методи герменевтики перейшли й до Середніх віків. Богослови цього часу стверджували, що священний текст має дві сторони змісту: зовнішня оболонка, тобто мова, граматики, текстологія тощо, та внутрішній зміст, до якого належать моральна і догматична доктрина. За кожним біблійним висловлюванням стоїть якесь глибоке послання, яке Бог на прикладі біблійних історичних подій звертає до всього людства. Ще однією площиною, на якій розвивалась герменевтика, було право. Середньовічна західноєвропейська правова система переживала кризу становлення: германські племена звикли жити у відповідності до свого звичаєвого права, але утворення держав вимагало чіткого законодавства. Найкраще придатним для цієї цілі було римське право, але для того, щоби можна було його застосувати до молодих феодальних країн, йому потрібно було дати інтерпретацію. Римсь-

кі закони писались для потреб Римської імперії, а тому виникала необхідність пояснити, чому це законодавство мало би сприйматися германцями за обов'язкове і як застосовувати норми римського права до суспільних відносин Середніх віків з його феодальною децентралізацією.

Реформація була епохою вагомих змін у герменевтиці. Головним принципом біблійної герменевтики до реформації було відчитання тексту у світлі традиції. Це означає, що правильним є тільки таке тлумачення Біблії, яке ґрунтується на багатовіковій традиції Церкви і всіх знаннях, накопиченими біблістами за віки вивчення священного писання християн. Лідер німецької реформації *Мартін Лютер* (1483-1546), натомість, стверджував, що інтерпретатори Біблії повинні відмовитись від традиції і накопичених знань. Біблія, на його думку, є самозрозумілою. Це означає, що Біблія написана так, що вона сама себе пояснює кожному читачеві. Традиція лишень створює перешкоди для її правильного розуміння. Таке твердження Лютера вимагало уточнень, які й намагалися дати його послідовники. Величезний внесок у розвиток протестантської герменевтики ранньої реформації зробив соратник Лютера *Філіпп Меланхтон* (1497-1560).

Ренесанс був часом особливо захоплення античною культурою в усіх її проявах. Серед інтелектуалів цієї епохи, особливо в Італії, зросло зацікавлення античною літературою. Античні тексти, які не були відомими Середньовіччю, активно переписувались, а з винайденням Йоганном Гутенбергером в середині XVIII століття книгодрукування передруковувались, і поширювались. Багато творів античної культури перекладали латиною або італійською. Все це заново відкрило Європі світ античної літератури, але ця маса літератури минулого прийшла до Ренесансної Європи як невивчений матеріал. Ренесансні вчені не тільки читали ці твори, а й вивчали їх. При їх вивченні виявилось, що серед цих творів є багато проблемних. Одні твори приписували псевдоавторам, які насправді їх не писали; інші твори впродовж століть неправильно датували; ще інші мали якісь інші проблеми. Виявити ці проблеми можна було тільки завдяки ретельному аналізу тексту. Так, виникла нова сфера досліджень *критика тексту* (*ars critica*). Це мистецтво дозволило ідентифікувати тексти, встановити час їх виникнення та авторство, регіони їх написання тощо, а тому й краще їх розуміти.

Розквіт герменевтичних досліджень епохи Ренесансу підняв роль герменевтики. Німецький учений *Йоганн Конрад Даннгауер* (1603-1666) вперше запропонував вести мову про герменевтику не як про технічний інструментарій галузей знань, а як про універсальні принципи розуміння. Досі герменевтика була вузькоспеціалізованою: існувала біблійна герменевтика, юридична герменевтика, критика тексту тощо, і кожна з них використовувалась у своїй сфері, не впливаючи на інші. Даннгауер вперше задав собі питання, чи не доречніше було би вести мову про універсальну герменевтику, тобто про герменевтику як про науку про принципи інтерпретації і розуміння, які були б однаково дієвими в усіх сферах знань. В Новий час декілька мислителів зробили свої внески у герменевтику:

- *Бенедикт Спіноза* (1632-1677) висловив свої міркування з приводу біблійної герменевтики. Він закликав інтрепретувати Біблію на основі розуму. Кожне біблійне висловлювання, на його думку, повинно бути проаналізоване з позиції розуму, і сприйматися як варте уваги тільки тоді, коли буде доведене його раціональність. Спіноза пропонував відкинути все те, що не вписується в раціональне пояснення, напр., описи чудес. Розум для Спінози є найвищим критерієм істинності, і будь-що, що не відповідає його критеріям, позбавлене сенсу.
- Німецький вчений *Йоганн Мартін Хладні* (1710-1759), аналізуючи герменевтичну проблему, показав, що кожен розуміє текст зі своєї точки зору. Так, Хладні вперше вказав, що не буває об'єктивної інтерпретації, а будь-яке розуміння відбувається з якоїсь особистої позиції. Досі вчені, які займались проблемами герменевтики, намагалися знайти об'єктивний зміст тексту, тобто такий, який був би незалежним від особистих поглядів і переконань інтерпретатора. Введення поняття "точки зору" в герменевтику було величезним досягненням, і заклало основи подальшої філософської герменевтики у XIX столітті.
- *Георг Фрідріх Маєр* (1718-1777) презентував герменевтику як універсальну науку про розуміння та інтерпретацію, принципи якої реалізуються в усіх галузях знань. Епістемологічне завдання людини він бачив у тому, щоби зрозуміти світ. Маєр повторив ідею Ляйбніца про те, що наш світ є найкращим з усіх, які тільки можна помислити, бо Боже творін-

ня не могло бути іншим. Бог добрий і всесильний: оскільки він добрий, він хотів створити найкраще; а оскільки він всесильний, він міг це зробити. Це означає, що світ гармонійний, і розуміння гармонії є завданням пізнання.

XIX століття

Величезні напрацювання в царині герменевтики дали поштовх для виникнення у XIX столітті філософської герменевтики, тобто філософської теорії розуміння й інтерпретації. Першим великим мислителем в цій царині був *Фрідріх Аст* (1778-1841), який ввів у герменевтику її ключове поняття – *герменевтичне коло*. Аст вважав, що розуміння й інтерпретація включені у замкнуте коло: люди читають тексти для того, щоби зрозуміти дух, який у цих текстах проявлений, але зрозуміти тексти люди можуть тільки у світлі духа. Напр., читачі читають поеми давньогрецьких поетів, щоби зрозуміти дух, яким жили стародавні греки, тобто їхню культуру, звичаї, історію, вірування тощо. Окрім літературних творів, витворів мистецтва, наукових трактатів цього часу, немає інших джерел для розуміння духу Античного Світу. Але, з іншого боку, щоби зрозуміти ці тексти, необхідно знати особливості культури, в якій вони були написані. На основі герменевтичного кола Аст показав, що правильне розуміння тексту неможливе без комплексного проникнення в дух часу і середовища, в яких він був написаний.

Загальну теорію герменевтики розробив німецький богослов *Фрідріх Шляйєрмахер* (1768-1834), який був батьком філософської герменевтики. Шляйєрмахер аналізував роль інтерпретатора (перекладача чи тлумача) в передаванні змісту тексту. Автор, пишучи текст, намагається донести якусь інформацію до свого читача. Оскільки автор перебуває в тому самому часі і просторі, що й читач, якому він адресує текст, йому не потрібно задумуватися про те, чому він саме так формулює свою думку. Інтерпретатор, натомість, належить до іншого часу або середовища. Для того, щоби зрозуміти текст, він повинен вникнути в час і простір автора, пояснити для себе, чому автор обрав саме такі форми вираження, що ці форми вираження означали у його середовищі, і якими формами вираження їх можна замінити, щоби вони були зрозумілими для середовища, для якого автор інтерпретує текст. На основі цих

засновків Шляйєрмахер робив висновок, що інтерпретатор краще розуміє текст, аніж його автор.

Оскільки під текстом Шляйєрмахер розумів не тільки думку, висловлену словами, а й будь-які процеси, то цей принцип стосується абсолютно всього. Природні явища здійснюються природою, але природа не розуміє, чому вона це робить, а природознавець їх розумує. Вчений-економіст краще розуміє природу економічних процесів, аніж підприємець, який безпосередньо їх здійснює; саме тому жодна успішна компанія не обходиться без консультацій науковців. Психіатр краще розуміє, що спонукало його пацієнта до дій, аніж сам пацієнт. Літературознавець краще знає, чому письменник використав саме такі образи у своєму творі, аніж сам письменник. Будь-який перекладений текст є витвором перекладача. Читач читає не те, що написав автор, а те, що написав перекладач. Це перекладач є тою особою, завданням якої є зрозуміти автора і викласти зміст тексту іншою мовою, зрозумілою для читача. Довівши таким чином, що роль інтерпретатора є визначальною для розуміння тексту, Шляйєрмахер підніс інтерпретацію і розуміння до окремого предмету філософського аналізу, створивши таким чином для філософської герменевтики місце серед широкого кола філософських дисциплін.

Наступний важливий крок у розвитку герменевтики зробив ще один німецький учений *Йоганн Густав Дрйзен* (1808-1884). Цей мислитель намагався класифікувати науки на основі їхнього методу. Всі науки він розділяв на природничі науки та науки про дух, тобто гуманітарні науки. Вони розрізняються передовсім своїм методом і ціллю: природничі науки повинні пояснювати природні процеси, а науки про дух – розуміти духовні процеси. Пояснювати означає відкрити непорушну закономірність, яка відповідає на питання, чому щось відбулось у минулому, і що буде в майбутньому. Напр., закон всесвітнього тяжіння пояснює природу руху, тобто показує, чому в минулому предмети рухались саме так, як вони рухались, і як вони рухатимуться в майбутньому, при цьому роз'яснення природи минулих явищ і прогнозування майбутніх явищ ґрунтується на одних і тих самих закономірностях. Завданням гуманітарних наук є розуміння одинарних явищ. Напр., соціологи можуть зрозуміти, чому відбулась якась соціальна трансформація, але не можуть вивести закон, на основі якого можна було б з упевненістю стверджу-

вати, що в майбутньому, коли збіжаться такі самі обставини, суспільство відреагує так само. Психолог може зрозуміти причини вчинку його пацієнта, але це не означає, що за аналогічних обставин пацієнт вчинить так само. Розуміння, на відміну від пояснення, не оперує закономірностями і не дає можливості прогнозувати.

Вільгельм Дільтей (1833-1911) намагався проаналізувати метод гуманітарних наук. Він погоджувався із Дройзеном, що методом гуманітарних наук є розуміння, але помітив й інші особливості у цій сфері знань. Людина знає про предмет свого дослідження тільки те, що відображається у її відчуттях, розумі і душі. Іншими словами, людина вивчає не саму дійсність, а відбиток цієї дійсності в людині, а тому все людське знання міститься в її психіці. У випадку вивчення предмету гуманітарних наук людина не може залишитися зовнішнім спостерігачем; вона включена у ці процеси. Коли психолог вивчає психічні процеси іншої людини, то робить це, порівнюючи їх до власних психічних процесів. Історик вивчає історію з погляду свого часу та ідеології, яку сам сповідує. Все це ускладнює розуміння процесів. Дослідник не може залишатися поза ними; він наче вживається у ці процеси і сам стає елементом того, що він намагається зрозуміти. Тому розуміння будь-чого неможливе без внутрішнього переживання цього. Так, Дільтей не тільки вказав на важливість психології у вивченні герменевтичної проблеми, а й довів, що спостерігач не може залишатися зовні досліджуваних процесів.

XX століття

У XX столітті герменевтика залишалась одним із провідних царин філософії. В цей час були сформовані головні поняття і категорії герменевтики. Зокрема, німецький вчений *Гайнріх Ріккерт* (1863-1936) на основі ідей Дройзена і Дільтея намагався обґрунтувати особливість історії. Йому довелося працювати в час, коли науковці захоплювалися досягненнями природознавства і в суспільстві панувало переконання, що всі науки повинні бути схожими до природознавства, щоби бути настільки ж успішними. В різних галузях знань з'являлись учені, які намагалися впровадити методи природознавства у свої сфери досліджень. Ріккерт виступив

захисником особливості історії. Він стверджував, що історія послуговується іншим методом, аніж природознавство. Повторюючи своїх попередників, він стверджував що завдання природознавства пояснювати, а історії, як і інших гуманітарних наук, – розуміти. Завданням історії є розуміти одиничні факти. Якщо історію вставити в рамки методів природознавства, вона втратить свою особливість. Ріккерт стверджував, що саме історія, а не природознавство, є справжньою наукою, бо вона вивчає факти дійсності, а природознавство оперує не фактами, а універсальними закономірностями, відірваними від реальності. Напр., для природознавця важливий закон всесвітнього тяжіння, який однаково діє в усіх ситуаціях, і не важлива кожна конкретна ситуація реалізації цього закону; для історика важливі не універсальні принципи, а кожен окремий факт. Розуміти факти історії можна тільки на основі цінностей епохи. Іншими словами, дати відповіді на питання, чому в історії відбувся якийсь факт, можна тільки з перспективи того, як у цей час люди ставилися до універсальних цінностей.

Мартін Гайдеггер (1889-1976) розпочинав свої міркування з критики онтології. Він вважав, що впродовж усієї історії філософії філософи цікавилися тільки тим, що має характеристику "бути", але не самим буттям, а тому він закликав повернутися до проблеми буття. Буття Гайдеггера розумів як постійне розкриття. Пізнання розкриття буття і є пізнанням істини. Тут Гайдеггер звертався до грецького слова "ἀλήθεια", яке перекладається як "істина", але дослівно означає "розкриття". Людина здатна розуміти розкриття буття, оскільки вона є особливим типом буття. Гайдеггер характеризував людину як *Dasein* (дазайн), що означає "тут-буття" або "присутність". Людина, як *Dasein*, присутня у світі, але не розчиняється у ньому. Завдяки своїй присутності у світі вона може його розуміти. Себе людина також розуміє тільки завдяки своєму відображенню у світі. Пізнання світу може відбуватися двома шляхами: онтичним і онтологічним. Онтичним методом послуговується природознавство, а онтологічним філософія. Тільки онтологічний метод пізнання дозволяє схопити буття як розкриття. Людина розуміє світ і себе в часі, тобто людина задумується про буття тому, що перебуває в часі. Усвідомлення невідворотності смерті стимулює людину зосередитись на бутті. Такий виклад розуміння, як основний

вид діяльності людини, надає герменевтичній проблемі у філософії Гайдеггера нове звучання.

Ганс-Георг Гадамер (1900-2002) відіграв у розвитку герменевтики ХХ століття таку ж вагомую роль, як Фрідріх Шляйєрмахер у герменевтиці ХІХ століття. Першим питанням, яке його зацікавило, був метод пізнання. Гадамер писав, що метод, яким послуговується природознавство, є не єдиним засобом пізнання, і ніяк не може бути проголошений універсальним. Позитивісти, які домінували у філософії кінця ХІХ і початку ХХ століття, наголошували, що, оскільки природознавство у той час досягло величезних успіхів, його метод найбільш ефективний, а тому цей метод повинні перейняти й інші сфери пізнання. Цей заклик знайшов послідовників серед істориків, психологів, соціологів та інших, які намагалися підтягнути свої сфери знання до природознавства. Гадамер стверджував, що метод природознавства не є універсальним, а бездумне його впровадження в усі сфери знання призведе тільки до руйнування особливостей цих галузей знань. Гадамер писав, що не менш ефективними методами пізнання є естетичний, історичний та мовний. Саме вони розкривають істину та дозволяють суб'єктам пізнання вникнути в неї.

Особливістю роботи історика є те, що він завжди підходить до предмету свого дослідження з якимись знаннями, які він вже має. Позбутися їх неможливо і непотрібно. Ці знання, які має дослідник до зустрічі з предметом свого пізнання Гадамер називав *дорозумінням*. Відкриття цього феномену є головним досягненням Гадамера в царині герменевтики. Ще до того, як людина зустрічається з якимось феноменом, та намагається його пізнати, вона вже має якісь знання, які впливають на розуміння сутності предмета. Ніхто не може позбутися дорозуміння, а тому воно завжди впливатиме на пізнання. З іншого боку, позбутися його непотрібно. Без дорозуміння неможливе здобуття подальших знань. Дорозуміння формує горизонт розуміння, тобто коло знань людини, яке уможливорює розуміння нових предметів. Кожен розуміє тільки те, що входить до його горизонту розуміння. Напр., людина, яка нічого не знає про Китай, не зрозуміє лекцію з історії Китаю, а людина, яка не знає іспанської мови, не зрозуміє іспанську поезію мовою оригіналу. Для того, щоби двоє людей могли порозумітися, їхні горизонти розуміння повинні принаймні частково збігатися. Якщо якась нова інформація потрапляє до

горизонту розуміння, вона не тільки стає зрозумілою, а й розширює горизонт розуміння. Напр., якщо хтось знає іспанську, тоді він може зрозуміти іспанську поезію, а це суттєво збільшить його знання і горизонт розуміння.

Гайдеггер і Гадамер сформували герменевтичну традицію ХХ століття, яка ґрунтується на переконанні, що розуміння є унікальною здатністю людини, обумовленою попереднім знанням чи дорозумінням, і вона є базовим методом пізнання гуманітаристики, зокрема історії. У ХХ столітті діяли також й інші філософи, які зробили свій ваговий внесок у розвиток герменевтики, але вони намагалися продовжити традицію Дільтея, який наголошував на тому, що розуміння можливе тільки на основі входження в ситуацію, чи, як писав Дільтей, "вживання" в ситуацію. До цієї групи належали Георг Міш (1878-1965), який був учнем Дільтея, Ганс Ліппс (1889-1941), Отто Фрідріх Больнов (1903-1991) та інші. Всі вони наголошували на необхідності врахування життєвого світу, в якому виник текст, для розуміння тексту. Назагал, середовищем дискусій на тему герменевтики ХІХ-ХХ століть була Німеччина.

Герменевтика залишається однією з основних тем сучасного філософського дискурсу, а філософи відкривають нові аспекти цієї проблеми. *Карл-Отто Апель* (1922-2017) ототожнив мислення і мову. Він стверджував, що мислення – це ніщо інше, як мова. Особливістю мови є те, що вона є засобом спілкування народу; не буває індивідуальної мови. Отже, розуміння можливе теж лише у соціумі. Кожен, хто говорить, намагається говорити так, щоби ті, хто його слухають, його розуміли. Отже, герменевтична ситуація охоплює не тільки текст та інтерпретатора, а й особу, для якої інтерпретатор тлумачить текст. Напр., якщо перекладач перекладає текст з грецької для того, щоби його могли прочитати в Україні, він перекладає його українською, тобто мовою, яка є зрозумілою для тих, для кого він намагається зробити його доступним. Інтерпретатор повинен зважати передовсім на того, для кого він інтерпретує текст. Так, інтерпретація є розкриттям тексту для комунікативної спільноти, тобто для спільноти, яка розмовляє однією мовою.

Французький філософ *Поль Рікьор* (1913-2005) виходив із того, що весь світ людини є певним текстом чи нарративом (оповіданням). Якщо герменевтика є мистецтвом розуміння тексту, а весь людський світ є текстом, то це означає, що ро-

зуміння є головною діяльністю людини. Рікьор наголошував, що в історії філософії проблемі розуміння присвячено надто мало уваги. Філософи ретельно вивчали людину і світ, але їх неможливо пізнати, не враховуючи зв'язок між ними, яким є розуміння. Один і той сам текст може бути проінтерпретований дуже по-різному, залежно від горизонту розуміння інтерпретатора та спільноти, для якої ця інтерпретація здійснюється. Можливість по-різному інтерпретувати текст Рікьор називав текстуальною полісемією.

Основні поняття герменевтики

Герменевтика – це мистецтво розуміння та інтерпретації. Її історія розпочалася з необхідності розуміння священних писань та юридичних норм. В XIX столітті виникла філософська герменевтика, фундатори якої помітили, що розуміння та інтерпретація є не тільки мистецтвом, яке застосовується до древніх письмових текстів, а принципом взаємодії людини зі світом. Вся історія філософської герменевтики є постійним намаганням роз'яснити, як відбувається розуміння, хто і що бере в цьому участь, які сфери буття охоплює герменевтична проблема.

Якщо предметом давньої герменевтики був текст, то в рамках філософської герменевтики текст залишається її головним предметом, але саме значення тексту змінюється. Фундатори філософської герменевтики показали, що все суще представлене людині як текст чи наратив (оповідання, літературний твір, який вона повинна прочитати і зрозуміти. Текстом є написані слова, через які автор намагається передати читачеві якийсь зміст. Таким самим текстом є й мистецький витвір (картина, скульптура тощо), за допомогою якого митець повідомляє глядачеві певний зміст. Людський одяг є дуже інформативним текстом: тим, як людина одягається, вона іноді промовляє більше, ніж словами. За допомогою одягу можна повідомити про приналежність до певної культури чи організації (вишиванка, військова форма), виразити повагу чи неповагу (дотримання або ігнорування дрес-коду), заявити про свою позицію (гіджаб мусульманок), протест (одяг представників субкультур) тощо. Природа також є текстом, який необхідно прочитати і зрозуміти. Вчені епохи Ренесансу вважали, що Бог написав книгу природи

мовою математики, а науковці повинні прочитати цю книгу. Суспільні відносини також є певним текстом, написаним окремим народом чи всім людством упродовж історії. Щоби зрозуміти суспільні відносини, потрібно відчитати основи, на яких це суспільство ґрунтується. Економічна дійсність також є текстом, який потрібно зрозуміти і правильно проінтерпретувати. Психічні процеси – це також текст, який про щось інформує; і його потрібно правильно зрозуміти й проінтерпретувати. Абсолютно все, з чим стикається людина, є текстом у широкому значенні цього слова. Звідси випливає, що герменевтика є універсальною теорією розуміння та інтерпретації, яка торкається всього, з чим людина має справу впродовж свого життя.

Вивчення герменевтичної проблеми в рамках філософської герменевтики дало можливість виокремити декілька базових принципів, на яких ґрунтується розуміння та інтерпретація:

- *Герменевтичне коло* – це умовне пояснення взаємозалежності цілого і часткового в контексті розуміння. Для того, щоби зрозуміти якийсь наратив, необхідно зрозуміти контекст його формування та цілу структуру, в рамках якої він з'явився. З іншого боку, для того, щоби зрозуміти цілісну систему, потрібно зрозуміти кожен її елемент. Напр., щоби зрозуміти давньогрецьку поезію, необхідно знати основи давньогрецької культури. Неможливо зрозуміти поему чи драму, в якій розповідається про Аполлона, без принаймні поверхового знання грецької мітології. Воднораз, неможливо знати давньогрецьку мітологію, не прочитавши грецькі міти та з ними пов'язану поезію. Неможливо зрозуміти окремі економічні процеси без знання загальної економічної теорії; але й загальну економічну теорію неможливо зрозуміти без вивчення окремих економічних процесів. Це стосується будь-якої сфери контакту людини з дійсністю. Взаємовплив розуміння цілого і часткового, тобто неможливість зрозуміти ціле без розуміння часткового, як і неможливість зрозуміти часткове без розуміння цілого, прийнято називати герменевтичним колом. Це коло неможливо розірвати. Воно є універсальним принципом розуміння й інтерпретації. Втім, знання герменевтичного кола допомагає простежити особливості розуміння та врахувати цей принцип на практиці. Зокрема, в контексті навчання

з герменевтичного кола впливає, що неможливо вивчати тільки окремі вирвані з контексту практичні випадки без загальної теорії, як і не можна зупинятися тільки на теорії, без урахування реальних випадків її практичної реалізації. Напр., економіст який вивчає фінансові операції, без розуміння загальної теорії грошей, оправдовуючись тим, що для роботи йому потрібні тільки практичні вміння і він не хоче витратити час на вивчення теорії, якою ніколи не скористається на практиці, не матиме ані практичних умінь, ані теоретичних знань. Це стосується будь-якої сфери знань. Навчання, зосереджене виключно на практичних вміннях, є неефективним. Саме тому у країнах із високорозвинутою економікою, політичною і правовою системою, розвинутою демократією, освітні програми передбачають глибоке розуміння загальної теорії та вивчення першоджерел. Але й інша крайність, тобто зосередження виключно на теорії, без урахування особливостей її практичного застосування, зробіть теорію відірваною від життя. Практика і досвід – це єдиний засіб перевірки теорії, посилення вірогідності істинних теорій та відхилення хибних.

- Кожна людина, яка стає учасником герменевтичної ситуації, тобто ситуації в якій вона створює якийсь текст, який повинні зрозуміти інші, або відчитує текст, написаний іншими, робить це в тій мірі, в якій їй дозволяють це зробити знання, які вона має. Ніхто не зможе написати текст китайською, не знаючи китайської мови; але ніхто й не зможе зрозуміти текст, написаний китайською, якщо не знає китайської. Автор зможе написати текст тільки тою мовою, яку знає, а читач зможе прочитати тільки той текст, який написаний мовою, яку він знає. Якщо мову розуміти широко, тобто як будь-який засіб комунікації, то це правило стосується абсолютно всього. Напр., якщо людина, яка не має економічної освіти і мало тямить в економіці, прочитає фінансовий звіт великої компанії чи державний бюджет, вона, швидше всього, мало що зрозуміє. Причиною слабого розуміння є те, що читачеві невідома специфічна мова економістів. Те саме стосується читання законів, математичних формул тощо. Але це ж стосується і текстів у широкому значенні слова: прочитати книгу природи може природознавець, який має відповід-

ну освіту, тобто вивчив мову природи; а прочитати процеси, які відбуваються в людському організмі, може тільки лікар, тобто людина, яка вивчила мову людського тіла. Якщо би кожен міг розуміти все, тоді б люди не користувались допомогою вчених, лікарів, психологів, юристів, фінансових консультантів та інших фахівців. Зазвичай здоровий глузд проявляють ті люди, які усвідомлюють, що вони не знають усього, і звертаються до фахівців, а не намагаються самостійно відчитувати тексти мовою, якої вони не знають. У традиції філософської герменевтики коло знань, яке має людина, прийнято називати *горизонтом розуміння*. Аналогія з горизонтом у цьому випадку дуже вдала. Кожен бачить лишень те, що належить до його горизонту і не бачить нічого, що лежить поза обрієм його бачення.

- Горизонт розуміння не є сталим і незмінним. Він може змінюватися тоді, коли входить у контакт із горизонтами розуміння інших людей або феноменів. Напр., допоки читач не прочитає книгу, він не знатиме, про що вона, тобто зміст цієї книги не входить в його горизонт розуміння, але, читаючи книгу, читач входить у ситуацію комунікації з її автором. Читаючи книгу, читач розширює свій горизонт розуміння. Після її прочитання він вже знатиме, про що вона, тобто його знання будуть більшими, ніж до її прочитання. Природознавець, досліджуючи природу, тобто комунікуючи з нею, розширює свій горизонт розуміння природи. Людина, комунікуючи з іноземцем, розширює своє коло розуміння іноземної мови. Отже, горизонт розуміння змінюється внаслідок читання текстів. Але, для того, щоби текст міг бути прочитаний, він повинен принаймні частково входити у горизонт розуміння читача. Напр., людина, яка знає українську мову, може прочитати книжку українською і розширити свій горизонт розуміння, але цей текст ще до його прочитання певною мірою вже належав до горизонту розуміння читача, оскільки він написаний мовою, яку читач розуміє. Отже, розуміння можливе тільки тоді, коли горизонти розуміння двох учасників комунікації принаймні частково збігаються; коли вони не збігатимуться ані трохи, розуміння не відбудеться. В умовах комунікації горизонти розуміння учасників комунікації зближуються. Чим біль-

ше люди спілкуються, тим краще вони розуміють одні одних. Чим більше читач читає, тим краще він розуміє текст. Чим більше природознавець "спілкується" з природою, тим краще він її розуміє.

- Зближення горизонтів розуміння може відбуватися як двосторонньо, так і односторонньо. Якщо двоє людей спілкуються, вони обмінюються думками і знанням. Це зближує їхні горизонти розуміння двосторонньо. В цій ситуації двоє людей стають ближчими між собою і краще розуміють один одного. Якщо у них виникає проблема розуміння, вони можуть поставити уточнювальні запитання і допомогти собі в розумінні. Двостороннє зближення горизонтів розуміння можливе тільки тоді, коли всі учасники комунікації цього прагнуть. Але, існують і такі ситуації, коли людина повинна зрозуміти текст, із автором якого не може спілкуватися безпосередньо. Читаючи книгу природи, людина не може запитати творця, якщо їй щось не зрозуміло. Читаючи тексти, написані в минулому, читач не може поставити питання автору, бо автор вже давно помер. Навіть при читанні сучасних текстів не завжди є можливість спілкування з автором. Розглядаючи картини чи статуї, глядач здебільшого не має можливості запитати митця про зміст його витворів. В такому випадку, якщо читач хоче зрозуміти текст, він повинен розширювати свій горизонт розуміння. Єдиним можливим способом розширити свій горизонт розуміння є той, який оснований на принципі герменевтичного кола: одиничне можна зрозуміти, тільки розуміючи ціле, а ціле можна розуміти, тільки розуміючи його частини. Щоби зрозуміти якийсь текст, написаний китайською (одиничне), потрібно вивчити китайську мову (ціле). Щоби зрозуміти картину, написану в минулому, потрібно вивчити теорію й історію мистецтва. Щоби зрозуміти, чому почалась економічна криза, потрібно вивчити економіку. Опанування новини знаннями про ціле дає можливість зрозуміти часткове. Отже, горизонти розуміння змінні; їх змінює пізнання і нові знання.
- Принцип горизонтів розуміння і їх зближення має важливе практичне значення. З нього випливає, що розуміння, а отже й толерантність і соціальна злагода, можливі тільки тоді, коли зближуються горизонти розуміння, а зближуються вони тільки завдяки пізнанню. Взаєморо-

зуміння не означає відмову від власних переконань, а тільки розуміння переконань інших людей. Напр., індус не зможе зрозуміти мусульманина, якщо нічого не знатиме про іслам, але якщо його знання про іслам збільшуватимуться, він зможе краще зрозуміти релігійні практики, благочестя і побутові звичаї мусульман. При цьому індус не перестає бути індусом, і його власні переконання не похитнуться, але ставлення до мусульман стане більш толерантним. Більшість соціальних конфліктів відбуваються тому, що люди не розуміють одні одних.

- Якщо розуміння можливе тільки тоді, коли люди вже мають певні знання, тобто власні горизонти розуміння, то це означає, що кожен факт розуміння має свою передісторію. Людина має власні знання, і у світлі цих знань розуміє новий текст. Таку ситуацію називають *дорозумінням*. Роль дорозуміння є важливою проблемою герменевтики. З одного боку, дорозуміння є необхідною передумовою розуміння. Хто не знає мови, не прочитає текст. Мова в цьому випадку є дорозумінням, яке уможливує нове розуміння. Хто не має знань про економічну теорію, не може зрозуміти окремі економічні явища. Хто не має досвіду спостереження за погодою, не може прогнозувати погоду. Отже, без дорозуміння розуміння не можливе. З іншого боку, дорозуміння несе в собі й негативи. Одним із різновидів дорозуміння є упередження, тобто негативні налаштування, основані на досвіді. Здебільшого, упередження є обґрунтованими. Напр., людина, яка відбула термін покарання у в'язниці, сприймається суспільством негативно. Багато людей переконані в тому, що, одного разу вчинивши злочин, він зможе це зробити знову. Такі переконання основані на досвіді: випадки, коли раніше осуджені чинять повторні злочини, є непоодинокими. Але, з іншого боку, несприйняття цих людей зі сторони суспільства перешкоджають у їхній соціалізації і штовхають їх на повторні злочини. Такі упередження діють і в науці. Гіпотеза, когерентна з панівною теорією, має більше шансів бути позитивно оціненою в науковому середовищі, ніж гіпотеза, яка повністю виходить за парадигму.
- Ключову роль у процесі розуміння відіграє *інтерпретатор*, оскільки саме він є безпосереднім джерелом

знань. Якщо фізик знає закон всесвітнього тяжіння, то мусить визнати, що не сама природа фізику розповіла про нього, а Ісаак Ньютон, який його відкрив. Ньютон в цьому випадку є інтерпретатором тексту природи. Після нього всі, хто має якесь уявлення в царині фізики, знає про гравітацію те, як її проінтерпретував Ньютон. Якщо перекладач переклав книжку з однієї мови на іншу, то читач читає не те, що написав перший автор, а те, що написав перекладач. Хай навіть перекладач намагався передати оригінальний текст якомога точніше, він зміг передати тільки те, що сам зрозумів, тобто те, що збіглось із його горизонтом розуміння. Читач входить у комунікацію не з автором, а з перекладачем, надіючись, що перекладач добре зрозумів автора. Інтерпретатора є батьки для своїх дітей, адже ж діти отримують свої перші знання від батьків. Батьки читають текст природи, культури, моралі і передають його зміст дітям. Роль інтерпретатора величезна, і її усвідомлення є важливим не тільки для розширення знань у царині герменевтики, а й для безпеки. Лікар є інтерпретатором процесів, які відбуваються в людському організмі. Якщо лікар встановить хибний діагноз, тобто помилиться в інтерпретації процесів в організмі, це може мати летальні наслідки. Якщо політики та економісти хибно проінтерпретують економічну ситуацію, то наслідком цієї помилки буде бідність народу. Якщо менеджер хибно проінтерпретує меседжі, які йому дасть колектив, то наслідком стане не-ефективність роботи підприємства. Переважну більшість інформації люди отримують не безпосередньо, а від інтерпретаторів. Відкривши газету і прочитавши новину про щось, що нещодавно відбулось в Австралії, читач комунікує не з Австралією, а з репортером, який написав статтю, тобто дав інтерпретацію цієї події. Журналісти, доносячи інформацію, до своїх слухачів чи читачів, виконують роль посередника між дійсністю та суб'єктом розуміння. Важливість ролі інтерпретатора є питанням національної, політичної, економічної і особистої безпеки. Сучасність доводить, що головним полем будь-якої боротьби в сучасному світі є інформаційний простір. Конкуренти знищують одні одних, поширюючи брехливу інформацію; політики виграють вибори, створюючи

високі антирейтинги конкурентів, а найбільшою бідою є інформаційні війни.

Repetitio est mater studiorum

1. Герменевтика – це наука і мистецтво розуміння й інтерпретації. Назва цієї науки походить від грецького слова, яке означає "пояснювати", "тлумачити", і пов'язується з іменем грецького божества Гермеса.
2. Герменевтична проблема, тобто розуміння й інтерпретація, є невід'ємним аспектом людського життя, оскільки контакт людини з будь-яким аспектом дійсності є розумінням й інтерпретацією дійсності.
3. Першою сферою, в якій розвивалась герменевтика, була інтерпретація священних текстів. Ці писання потребували роз'яснення, щоби стати зрозумілими для людей інших історичних епох.
4. Важливу роль в розвитку античної герменевтики відіграв Платон, який показав, що пізнання істини є розумінням ідей, виражених через речі.
5. Філон Олександрійський, намагаючись витлумачити Старозавітну Біблію в рамках грецької філософії, заклав основи алегоричної інтерпретації.
6. Мартін Лютер оголосив, що Біблію потрібно розуміти поза традицією, бо вона самозрозуміла. Цим він встановив нові герменевтичні принципи.
7. В епоху Ренесансу зросло зацікавлення до древніх текстів. Вивчення цих текстів вимагало особливих методів, якими стала критика тексту.
8. Йоганн Конрад Даннгауер вперше запропонував вести мову про герменевтику не як про технічні вміння, а як про універсальні принципи.
9. У XIX столітті сформувалась філософська герменевтика, тобто вчені остаточно переконалися в тому, що проблема розуміння є актуальною для всіх галузей знань. Фрідріх Аст сформував учення про герменевтичне коло. Фрідріх Шляйєрмахер сформував цілісну систему герменевтики. Йоганн Густав Дройзен показав, що розуміння є методом наук про дух. Вільгельм Дільтей проаналізував розуміння як метод історії.

10. У ХХ столітті дослідження проблем герменевтики продовжувались. Гайнріх Ріккерт стверджував, що історики розуміють події на основі цінностей. Мартін Гайдеггер тлумачив істину як розкриття буття у розумінні. Ганс-Георг Гадамер показав що будь-яке розуміння ґрунтується на дорозумінні. Карл-Отто Апель ототожнив мислення і мову. Поль Рікьор показав багатоманітність можливостей інтерпретації.
11. Герменевтичне коло – це умовне пояснення взаємозалежності цілого і часткового в контексті розуміння. Одне не можна зрозуміти без іншого.
12. Розуміння відбувається в межах горизонту розуміння. Все, що виходить за межі горизонту розуміння, залишається незрозумілим.
13. Горизонти розуміння розширюються завдяки комунікації. Це може відбуватися як у спілкуванні з особою, здатною відповідати на поставлені запитання, так і з предметами, яких неможливо щось запитати.

Завдання для семінарського і практичного заняття

- Походження і значення терміну "герменевтика".
- Універсальність розуміння в контакті людини з дійсністю.
- Що таке текст? Види і дефінітивні ознаки тексту.
- Неписаний текст: архітектура, живопис, речі побуту.
- Релігійні тексти і виникнення герменевтичної проблеми.
- Герменевтика в індуській релігійній традиції.
- Герменевтика в юдейській релігійній традиції. Талмуд.
- Платонове вчення про ідеї та антична герменевтика.
- Арістотель: герменевтика як розуміння висловлювання.
- Герменевтика Філона і олександрійських неоплатоніків.
- Олександрійська та антіохійська школи герменевтики.
- Особливості середньовічної герменевтики.
- Лютер і герменевтичний принцип самозрозумілості Біблії.
- Критика тексту як внесок Ренесансу в герменевтику.
- Даннгауер і універсальні принципи розуміння.
- Герменевтика Бенедикта Спінози і принцип раціональності.
- Хладні та вчення про суб'єктивні налаштування.
- Маєр і універсальність герменевтичного методу.
- Фрідріх Аст і вчення про герменевтичне коло.

- Герменевтична теорія Фрідріха Шляйєрмахера.
- Дройзен і розрізнення методів пояснення і розуміння.
- Вільгельм Дільтей і аналіз розуміння як методу історії.
- Ріккерт і вчення про історичне розуміння.
- Гайдеггер і онтологія розкриття та герменевтична теорія.
- Герменевтична теорія Ганса-Георга Гадамера.
- Проблема дорозуміння у філософській концепції Гадамера.
- Карл-Отто Апель і ототоження мислення і мови.
- Герменевтична теорія Міша, Ліппса і Больнова.
- Поль Рікбор і багатоманітність можливостей інтерпретації.
- Герменевтичне коло і проблеми розуміння наративу.
- Відношення цілого і частикового в герменевтиці.
- Горизонт розуміння і обумовленість меж пізнання.
- Одно- і двостороннє розширення горизонту розуміння.
- Відмінності розуміння іншої особи і неживих предметів.
- Розширення горизонтів розуміння і толерантність.
- Дорозуміння як передумова розуміння і інтерпретації.
- Стереотипи як перешкода істинного розуміння.
- Роль інтерпретатора. Розуміння інтерпретації тексту.
- Правильна та неправильна інтерпретації наративу.
- Герменевтика і філософія культури: спільне і відмінне.

Література, джерела, базові тексти

- Ast, Georg Anton Friedrich. *Grundlinien der Grammatik, Hermeneutik und Kritik*. Landshut: Thomann, 1808.
- Betti, Emilio. *Die Hermeneutik als allgemeine Methodik der Geisteswissenschaften*. Tübingen: Mohr, 1962.
- Bühler, Axel. *Hermeneutik. Basistexte zur Einführung in die wissenschaftstheoretischen Grundlagen von Verstehen und Interpretation*. Heidelberg: Synchron, 2003.
- Bühler, Axel. *Unzeitgemäße Hermeneutik. Verstehen und Interpretation im Denken der Aufklärung*. Frankfurt am Main: Klostermann, 1994.
- Detel, Wolfgang. *Geist und Verstehen. Historische Grundlagen einer modernen Hermeneutik*. Frankfurt am Main: Klostermann, 2011.
- Droysen, Johann Gustav Bernhard. *Grundriss der Historik*. Leipzig: Veit, 1868.
- Figal, Günter. *Der Sinn des Verstehens. Beiträge zur herme-*

- neutischen Philosophie*. Stuttgart: Reclam, 1996.
- Heidegger, Martin. *Sein und Zeit*. Halle: Max Niemeyer, 1927.
  - Misch, Georg. *Der Aufbau der Logik auf dem Boden der Philosophie des Lebens. Göttinger Vorlesungen über Logik und Einleitung in die Theorie des Wissens*. Freiburg, München: Alber, 1994.
  - Misch, Georg. *Der Weg in die Philosophie*. Berlin: Teubner, 1926.
  - Misch, Georg. *Lebensphilosophie und Phänomenologie*. Bonn: Cohen, 1930.
  - Rickert, Heinrich John. *Die Grenzender naturwissenschaftlichen Begriffsbildung, Eine logische Einleitung in die historischen Wissenschaften*. Freiburg, 1896.
  - Rickert, Heinrich John. *Kulturwissenschaft und Naturwissenschaft*. Freiburg, 1899.
  - Schleiermacher, Friedrich Daniel Ernst. *Hermeneutik und Kritik*. Berlin: Reimer, 1838.
  - Thiselton, Antony C. *Hermeneutics. An Introduction*. Cambridge: William B Eerdmans Publishing Company, 2009.
  - Wierciński, Andrzej. *Hermeneutics between Philosophy and Theology: The Imperative to Think the Incommensurable*. Münster: LIT Verlag, 2010.
  - Апель, Карл-Отто. *Дискурс і відповідальність: проблема переходу до постконвенціональної моралі*. Київ: Дух і Літера, 2009.
  - Габермас, Юрген. *До реконструкції історичного матеріалізму*. Київ: Дух і літера, 2011.
  - Габермас, Юрген. *Залучення іншого: Студії з політичної теорії*. Львів: Астролябія, 2006.
  - Габермас, Юрген. *Постметафізичне мислення*. Київ: Дух і літера, 2011.
  - Габермас, Юрген. *Структурні перетворення у сфері відкритості*. Львів: Літопис, 2000.
  - Габермас, Юрген. *Філософський дискурс Модерну*. Київ: Четверта хвиля, 2001.
  - Гайдеггер, Мартін. *Дорогою до мови*. Львів: Літопис, 2007.
  - Гадамер, Ганс-Георг. *Вірш і розмова. Есе*. Львів: Ї, 2002.
  - Гадамер, Ганс-Георг. *Герменевтика і поетика*. Київ: Юніверс, 2001.
  - Гадамер, Ганс-Георг. *Істина і метод*. Київ: Юніверс, 2000.
  - Рікер, Поль. *Історія та істина*. Київ: Академія, 2001.

Розділ третій

ФІЛОСОФІЯ ЛЮДИНИ

ТЕМА 17. АНТРОПОЛОГІЯ (ФІЛОСОФІЯ ЛЮДИНИ)

Визначення

Слово "антропологія" походить від грецького "ἄνθρωπος" (антропос, людина). Це слово означає науку про людину. Існують дві наукові галузі, які називають антропологіями. Антропологією називають розділ біології, який вивчає расові і національні особливості людського тіла. Антропологією також називають розділ філософії, завданням якого є визначення сутності людини. Щоби відрізнити ці дві галузі знань, філософську науку про людину зазвичай називають філософською антропологією. В незалежну галузь знань вона виокремилась доволі пізно, на початку ХХ століття, однак це не означає, що філософія не цікавилась людиною до того, як філософська антропологія почала викладатись окремою дисципліною. Аналіз сутності людини завжди займав чільне місце у філософському дискурсі, адже ж, відколи людина існує, вона цікавилась собою і намагалась знайти відповідь на питання про свою сутність. Термін "антропологія" вперше використали німецький учений Магнус Гундт (1449-1519) в назві своєї роботи 1501 року, але в Магнуса йшлося про біологічну антропологію. В 1596 році німецький священник Отто Кассман (1562-1607) написав книжку "Антропологічна психологія", в якій провів розрізнення між біологічною антропологією, завданням якої вважав вивчення людського тіла, та психологією, перед якою ставив завдання вивчати людську душу. Отже, виникнення слова "антропологія" датується 1501 роком, хоч до сучасної філософської антропології в той час це слово ще не вживалось.

Теорія людини займає важливе місце в будь-якій релігії. Серед релігійних теорій людини найбільший вплив на світову культуру мали дві. Одна з них сформована в індуїзмі та буддизмі, де людину трактують як ілюзію. Інша виникла в авраамістичних релігіях (юдаїзм, християнство та іслам). Тут людина трактується як особливе творіння Бога, "вінець творіння". Перші великі філософські теорії людини виникли у Стародавній Греції. Платон, Арістотель та інші античні філософи присвятили багато уваги вивченню природи людини. В Середньовічній Європі розвивалась християнська антропологія, а видатні мислителі цього періоду розробляли основи християнської теорії людини. Серед них найбільший внесок зробили Святий Августин та Тома Аквінський. В Новий час роздуми про людину зазвучали з новою силою. Філософи аналізували різні аспекти проблеми людини, напрацювавши величезний теоретичний матеріал. Незважаючи на такий величезний інтерес до людини назву "філософська антропологія" до початку XX століття не використовували.

На початку XX століття виникла філософська школа, яку назвали філософською антропологією. У її витоках стояли німецькі філософи Макс Шелер, Гельмут Плеснер, Арнольд Гелен та інші. Вони зосередилися на вивченні людини як самостійної субстанції, а не людини в рамках інших дійсностей, тобто як біологічний організм, як члена суспільства, як суб'єкта правових відносин, як суб'єкта економічної діяльності тощо. Ідеї школи філософської антропології не тільки знову привернули увагу філософського середовища до людини, а й змінили вектор загального філософського дискурсу. Поставивши людину в центрі уваги, філософи XX-XXI століть поглянули й на інші філософські питання з позиції людини. Напр., економіка, право, політика, суспільство, культура, наука сьогодні здебільшого розглядаються не як абстрактні категорії, а як засоби реалізації загальнолюдських цінностей.

Індуїзм і буддизм

Вихідною точкою антропології є проблема існування людини як особливої сутності, тобто питання про те, чи людина існує. На це питання в історії людства сформувались дві відповіді, одна з яких стверджує, що людина не існує як щось

особливе; відповідно до іншої відповіді, людина є особливою істотою, яку неможливо звести до інших типів буття. Обидві концепції людини сформувались в рамках двох релігійних традицій. Перший варіант відповіді запропонувала традиція Стародавньої Індії. Так, індуїзм, панівна релігія Індійського субконтиненту, ґрунтується на монізмі, тобто вченні про те, що існує тільки Бог, якого індуси називають Брагмою. Окрім Брагми, немає нічого іншого. Все, що люди виділяють як окремі субстанції, насправді є тільки вираженнями Брагми. Всі божества і душі, зорі і планети, дух і матерія, суспільство і держава, будь-що є тільки вираженням Брагми.

Якщо, окрім Брагми, немає нічого, то немає й людини як самостійної субстанції. Вона є тільки вираженням Брагми. Це означає, що людина не має власного буття: як голос або запах людини не є самостійною субстанцією, а тільки вираженням людини, так і людина не є самостійною субстанцією, а тільки вираженням Брагми. Якщо людина як окрема субстанція не існує, то немає сенсу її вивчати окремо від Брагми. З цього уявлення про людину випливає й індуська моральна доктрина. Індуські гуру вчать, що людина повинна пізнати свою справжню сутність, тобто усвідомлювати свою тотожність із Брагмою. Якщо людина усвідомлює, що вона не є самостійною субстанцією, а тільки відображенням Брагми, вона живе цінностями Брагми, а не своїми. Якщо ж людина починає вірити в те, що вона є самостійною субстанцією, тоді вона творить ілюзію самої себе, тобто помилково вірить, що вона є. Ця ілюзія є найбільшим гріхом, позбутися якого є завданням, яке перед своїми послідовниками ставить індуїзм. Ілюзія власного існування породжує егоїзм та пристрасті. Якщо людина вірить у те, що вона є окремою субстанцією, тоді вона намагається утвердити свою ідентичність, підкреслити свою окремішність. Ілюзія власного існування є головною темою творів індуських богословів і філософів.

Індуська релігійна традиція розробила численні механізми звільнення від ілюзії власного існування. Засобами медитації індуський монах намагається відключити свою свідомість, яку сприймає за дітище хибної ілюзії, та зіллється з істинним буттям Брагми. Стан повного розчинення людини у Брагмі індуси називають нірваною. Індуські богослови пояснюють нірвану як стан абсолютного ніщо, тобто повного відключення індивідуальної свідомості і розчинення в Абсолюті. Багато

індусів обирають чернече життя, відмовляючись від світу і від себе, оскільки світ і себе сприймають тільки як ілюзію.

Ще гучніше вчення про ілюзорність людини звучить у буддизмі, релігії, яка виникла в Індії як відгалуження індуїзму. Засновник буддизму, Сітгартга Гаутама Шакьямуні, більш відомий як Будда, стверджував, що все життя людини є суцільним стражданням. Людина від свого народження, аж до смерті страждає, а кульмінацією людських страждань є смерть. Ціллю своїх духовних пошуків Будда поставив пошук можливостей звільнення від страждання. Він стверджував, що причиною страждань є бажання: люди чогось прагнуть, і страждають, коли не можуть цього досягнути. Отже, існує тільки один шлях звільнення від страждань – це звільнення від бажань. Якщо люди прагнуть володіти якимись речами, але ними не володіють, то це спричинює їхні страждання. Володіти всім неможливо, а тому єдиною можливістю позбутися страждань є звільнитися від бажань. Якщо люди нічого не будуть прагнути, то й не страждатимуть.

Це базове твердження буддизму ґрунтується на буддійському віровченні, яке є дещо схожим до індуського, але більш радикальним. Якщо індуси переконані, що існує тільки Брагма, а все інше є лишень ілюзією, то буддисти заперечують навіть існування Брагми. Отже, немає нічого. Якщо комусь видається, що є він сам, або є щось довкола нього, то це означає, що він помилково сприймає ілюзію за дійсність. Отримати те, чого насправді немає, неможливо, а тому буддисти бачать духовне зростання у звільненні від ілюзії. Найбільшою трагедією людини є смерть. Люди схильні помилково вірити, що вони існують, хоч насправді вони самі є лишень ілюзією. Люди хочуть утримати життя якомога довше. Втім, смерть все одно приходять, і люди помирають. Усвідомлення власної смертності спричинює неймовірні страждання. Для того, щоби звільнитися від страждань, спрочинених смертністю, необхідно позбутися ілюзії життя. Якщо людина усвідомить, що немає ані її, ані нічого іншого, тоді вона не триматиметься за те, чого немає, і свою смерть сприйматиме не як нещастя, а як припинення потоку ілюзії, а тому й звільнення від страждань. Ціллю духовного удосконалення буддисти, як і індуси, вважали досягнення нірвани (розчинення індивідуальності) та звільнення від сансари (переродження). Але, якщо для індусів нірвана – це розчинення в Брагмі, який є, то для буддистів це – вихід в абсолютне ніщо. В обох випадках стверджується, що людини як самостійної субстанції немає.

Авраамістичні релігії

Інше трактування людини запропонувала традиція авраамістичних релігій. Авраамістичними називають юдаїзм, християнство й іслам, оскільки вони мають спільні коріння і визнають спільний духовний спадок Авраама. В цій традиції людина є самостійною субстанцією. І в Біблії, і в Корані сказано, що людину створив Бог. Якщо Бог щось створив, то це означає, що воно є. Відповідно, якщо Бог створив людину, то це означає, що людина є, і в її реальному існуванні не може бути ніяких сумнівів. Більше того, в авраамістичних релігіях людина трактується як найвище творіння Бога. Саме тому в ареалах поширення цієї релігійної традиції інтерес до людини настільки високий, а вивчення людської сутності займає центральне місце. Антропологія можлива тільки тоді, коли переконання в існуванні людини безсумнівне.

У Біблії сказано, що Бог створив людину з матерії ("пороху земного") і вдихнув у неї свій Дух. Це дало підставу трактувати людину як істоту, яка поєднує в собі два світи: духовний і матеріальний. Оскільки людина створена з матерії, вона містить у собі все, що притаманне матерії. Оскільки Бог вдихнув у людину свій Дух, вона має в собі Божественну частку. Ці два начала, які складають людину, творять її особливості. Людина постійно перебуває на пограниччі божественного і матеріального, змушена постійно робити життєвий ціннісний вибір між духовним та моральним удосконаленням, молитвою, інтелектуальним та світоглядним зростанням, укріпленням соціальних зв'язків, жертвовністю і благородністю, з одного боку; і бездуховністю, аморальністю, гедонізмом, наповненістю шлунку, примітивністю та неосвіченістю, з іншого. Базовою характеристикою людини є її свобода. Будучи вільною, людина може обирати між цими альтернативами. Однак, людська свобода дає людині можливість зробити хибний вибір.

Неправильний вибір – це гріх. Людина, обираючи не ті цінності, які збігаються з Божим планом щодо неї, чинить гріх. Згрішивши, людина втрачає свободу, стає залежною від своїх пристрастей і не має можливості самостійно врятуватися від цього стану. Але Бог не залишає людину на одинці з її проблемами, а дає їй шанс спасіння. Найбільшою трагедією людини, спричиненою гріхом, є смерть. Людина, згрішивши, втратила зв'язок із Богом, який наповнював її життям.

Оскільки людина була створена живою, а не смертною, вона внутрішньо не погоджується зі смертю. Саме тому смерть, як і все, що з нею пов'язане, викликає у людей болісну реакцію і несприйняття. Відколи людина стала смертною, вона намагається врятуватися від цієї трагедії. Все, що робить людина, має одну ціль – подолати смерть. Однак, людські зусилля неспроможні здолати смерть, бо тільки Бог є джерелом життя. Оскільки Бог любить людину і не бажає її смерті, він дає їй інший шанс на життя. Людина, яка повертається до Бога, робить правильний духовно-моральний вибір, має шанс на воскресіння і вічне життя.

Античність

Основою для подальшої філософської антропології, яка розвивалась у європейській філософії, стало християнське розуміння людини, як самостійної субстанції і найвищого творіння Божого, яке поєднує в собі Божественну частинку і матерію. На перебіг філософського дискурсу, який розгорнувся навколо проблеми людини в європейській філософії, величезний вплив мали здобутки античних філософів. Оскільки античні антропологічні теорії в основних тезах збігаються з християнським розумінням людини, вони збагатили антропологічну традицію європейської філософії. Найбільш ґрунтовну антропологічну теорію в античній філософії розробив Платон. Він стверджував, що все, що існує, є вираженням ідей, тобто вічних чистих форм. Людина, оскільки вона є, також є вираженням ідеї людини. Отже, людина первісно існувала, як ідеальна форма, у світі ідей. Оскільки форма є нематеріальною, то й людина у світі ідей не мала матеріального тіла; вона була тільки душею. Її основним завданням у цьому стані було пізнання істини. Однак, відволікшись від споглядання істини, вона відійшла від джерела свого буття, огрубіла і обросла матеріальним тілом, потрапила в матеріальний світ.

Отож, людина є душею, покликаною до пізнання істини, яка потрапила в тіло, що стало для неї в'язницею, обмежує її і накладає свої матеріальні і грубі межі. Саме тому в людині постійно відбувається внутрішня боротьба між вищим і нижчим началами. Платон цю боротьбу охарактеризував за допомогою аналізу структури душі. Він стверджував, що людсь-

ка душа складається з трьох частин: розумної, пристрасної і рушійної. Розумна частина душі – це проблиск божественного розуму, присутнього в людині. Вона завжди штовхає людину чинити розумно і благородно. Пристрасна частина душі – це наслідок присутності нижчого, матеріального начала. Вона постійно штовхає людину робити вчинки, які принижують людську гідність. Третьою частиною душі є рушійна; вона не ініціює ніякого способу поведінки, ані не формує поведінкових норм. Її завданням є виконувати ті імпульси, які дають їй дві інші частини душі. Для того, щоби людина могла реалізувати свої задатки, вона повинна досягти досконалості, яку Платон називав чеснотами.

Для кожної частини душі є своя чеснота. Чеснотою для розумної частини є мудрість. Чеснотою для пристрасної є поміркованість. Платон не закликав повністю відмовитись від того, до чого закликає пристрасна частина (їжа, відпочинок, розваги тощо), оскільки без цього людина не зможе жити, але заохочував поставити ці вимоги в чіткі рамки, бо надмірне потурання імпульсам пристрасної частини душі призведе до деградації людини. Для рушійної частини чеснотою є мужність. Якщо людині бракуватиме мужності, вона не зможе реалізувати навіть найкращі імпульси душі. Все життя людини є внутрішньою духовно-моральною боротьбою.

Свій вагомий внесок в антропологію вніс учень Платона Арістотель. У рамках метафізики він стверджував, що будь-яка субстанція складається з форми і матерії, при цьому сутність субстанції визначає її форма. Напр., предмет є столом, коли має форму столу і може виконувати функції столу, незалежно від того, з якого матеріалу він виготовлений. Якщо людина є самостійною субстанцією, то вона також повинна складатися з форми і матерії. Матерією людини Арістотель називав тіло, а формою – душу. Як форма визначає сутність субстанції, так і душа визначає сутність людини. Тому предметом філософського аналізу повинна стати людська душа.

Арістотель виокремлював у людській душі три складові: вегетативну, сенсомоторну та раціональну. Вегетативна складова, на думку Арістотеля, присутня в усіх живих істот (рослин, тварин і людей) та забезпечує життєдіяльність тіла. Сенсомоторна функція забезпечує здатність відчувати і рухатись, а тому притаманна тільки тваринам і людям. Раціональна функція душі уможливорює мислення і пізнання. Вона притаманна

тільки людям. Так Арістотель встановив головною функцією душі вітальність (життєвість). Душа – це передовсім те, що забезпечує життя всіх живих істот. Особливістю людської душі є її раціональність, тобто здатність пізнавати і мислити.

Важливою антропологічною проблемою, до осмислення якої підштовхнув Арістотель, було питання безсмертя душі. В традиції авраамістичних релігій, як і в Платона, людська душа є безсмертною. Арістотель, натомість, чітко це не вказав. Залишивши це питання відкритим, Арістотель дав поле для філософських дискусій в майбутньому. З одного боку, якщо душа – це форма тіла, то вона має бути безсмертною, адже ж форма може існувати й без тіла. Напр., на формі квадрата ніяк не відіб'ється те, що якийсь квадратний предмет припинив існування. Руйнування субстанції призводить тільки до розділення форми і матерії. Так само й смерть розділяє форму і матерію: форма продовжує існувати поза тілом, а матерія набирає іншу форму. Так, тлумачив цю проблему видатний середньовічний філософ і католицький богослов Тома Аквінський. З іншого боку, якщо душа забезпечує вітальність тіла, то, коли людина помирає, життя зникає. А це дає підстави стверджувати, що людська душа зникає в момент смерті тіла. Так Арістотелеве вчення про душу тлумачив арабський філософ Аверроєс, а в європейській традиції таке тлумачення повторив Сігер Брабанський і його послідовники, латинські аверроїсти. Все ж, панівною в європейській філософській традиції стала позиція Томи, оскільки вона збігалась із християнським віровченням.

Після Платона і Арістотеля антична філософія не дала якоїсь іншої великої антропологічної теорії. В епоху Еллінізму, яка розпочалась в період Олександрових війн, тобто ще в час життя Арістотеля, філософи більше уваги присвячували етиці, аніж антропології, тобто цікавились не стільки тим, ким є людина, як тим, як вона повинна поводитись і на яких основах будувати життя.

Святий Августин

ВСередні віки європейська філософія ґрунтувалась на християнському вченні про людину, і використовувала платонівський і арістотелівський понятійно-термінологічний апарат. Тому всю європейську філософську антропологію Се-

редніх віків потрібно розглядати в контексті християнського віровчення і античної філософської традиції. На цих засадах будували свої міркування про людину християнські мислителі, які залишили свою багату філософську спадщину. Найбільший внесок у розвиток середньовічної філософії людини зробив Святий Августин. Людину він трактував як найвище творіння Бога, яке складається з тіла і душі. Бог створив людину доброю, розумною і свobodною. Завдяки свободі людина отримала можливість самостійно обирати свій спосіб життя. Першими людьми були Адам і Єва; вони були прабатьками людського роду. Зробивши неправильний вибір, люди згрішили. Оскільки перший гріх зробили Адам і Єва, тобто згріш родичі людства, цей гріх називають первородним. Августин вважав, що первородний гріх передається від батьків дітям по спадковості. Тому кожна людина народжується вже запламлена гріхом. Людина отримує від батьків тільки тіло, а душу Бог кожній людині дає окремо. Якщо душа дітей ніяк не пов'язана з душею батьків, первородний гріх не може передаватися через душу.

Ствердивши, що первородний гріх передається через тіло, Августин заклад важливі напрямні для європейської культури. Після Августина все, що пов'язувалось із тілом, сприймалось як занечищене гріхом. Середньовічна європейська культура розвивала сферу духа, а сфері тілесності надавала другорядне значення. Оскільки людина народилась грішною, а гріх поневолює людину, робить її рабом, людина стала схильною до гріха. Якщо Бог обдарував людину свobodною волею, то гріх зробив її волю залежною. Напр., гріх алкоголізму робить людину алкогольно залежною, а гріх лінивства перетворює людину в неробу. Людина, згрішивши, прагне до гріха, і їй важко визволитись від цієї пристрасті. Отже, гріх робить людину злом. Самого первородного гріха людина може позбутись через хрещення, але звільнення від його наслідків вимагає величезних духовних і фізичних зусиль.

Звільнення від гріха і його наслідків є синергією (співпрацею) Бога і людини. Ані людина самостійно не може звільнитися з-під гріха, оскільки вона занадто слабка для цього; ані Бог не може звільнити і врятувати людину всупереч її бажанню, адже ж сам Бог обдарував людину свobodною волею і він не порушує цього привілею людини. Отож, для того, щоби виправити людську природу, вражену первородним гріхом, необхідна Божа до-

помога, яку прийнято називати благодаттю, і людська воля. Людина повинна зробити свій вибір на користь добра і виразити цей вибір у своїй діяльності, тобто у добрих вчинках. Віра в Бога і добрі вчинки дають можливість виправити природу людини і осягнути свій первісний стан єдності з Богом.

Новий час

Новий час – це період переосмислення філософських основ світогляду європейців. *Рене Декарт* (1596-1650), який вважається фундатором філософії Нового часу, стверджував, що все буття представлено двома субстанціями: духом, який виражається через свідомість, і тілом, яке виражається через протяжність. Людина є точкою перетину цих двох субстанцій. Хоч Декарт не розробляв комплексну теорію людини, його теза про те, що дух виражається через свідомість, мала величезний вплив. До цього часу у філософії панувало переконавання Арістотеля про те, що душа – це передовсім життєвість. Оскільки для Декарта дух є свідомістю, то все несвідоме в людині, випадало зі сфери наук про людину, зокрема психології. Психологи звернули увагу на несвідоме аж у XX столітті.

Вчені Нового часу поглянули на людину з нових точок зору, які не були відомі досі. Людину почали вивчати з позиції біології, психології, мовознавства, етнології, економіки тощо. Англійський біолог *Чарльз Роберт Дарвін* (1809-1882) сформував теорію еволюції, в якій він припустив, що види живих організмів виникали одні з одних, пристосовуючись до навколишнього середовища і умов життя. Людина в цій теорії сприймалась не більше, ніж один із видів живих організмів. Хоч Дарвін вивчав людину однобоко, ігноруючи її духовну, моральну, суспільну, раціональну складову, він дав великий поштовх для розвитку анатомії (розділу біології, який вивчає будову людського тіла) і фізіології (розділ біології, який вивчає функціонування організму).

Німецький учений Вільгельм Максиміліан Вундт (1832-1920) створив у Ляйпцизькому університеті у 1875 році першу лабораторію експериментальної психології. Ця подія вважається початком психології. Після Вундта дослідження психічного життя людини стали провідним напрямом науки.

Новий час дав початок матеріалізму, який відобразився передовсім на антропології. Якщо досі людину сприймали як духовно-тілесну істоту, то тепер з'явилися філософи, які почали говорити про людину, виключно як про тілесну субстанцію, а всі духовні процеси вони трактували як похідні від тілесних. Так, французький просвітник *Жюльєн Офре де Ляметрі* (1709-1751), захопившись механікою, бачив у людині ніщо інше, як механізм, і навіть свою головну книжку назвав "Людина – машина". Німецький філософ *Людвіг Фойєрбах* (1804-1872), хоч і намагався привернути увагу філософського середовища до людини, сприймав її лишень як набір хімічних елементів. Його позицію влучно охарактеризовує сентенція: "Людина є тим, що вона їсть".

Багато уваги людині присвячували й ті філософи, які визнавали багатогранність її сутності. Напр., Іммануель Кант (1724-1804) присвятив людині багато уваги, але вивчав її в контексті інших філософських дисциплін: епістемології, етики, естетики тощо. Так само, людина у філософії Георга Фрідріха Вільгельма Геґеля розглядається як вираження Абсолютного Духа. Ситуація змінилась на початку ХХ століття, коли філософська антропологія виокремилась у самостійну галузь філософського знання.

Школа філософської антропології

На початку ХХ століття в Німеччині виникла філософська школа, послідовники якої назвали її філософською антропологією. Завданням цієї школи було вивчити людину як самостійну субстанцію, а не в контексті інших реальностей, тобто в центрі інтересів представників цієї школи знаходилась людина як така, а не людина як член суспільства, людина як суб'єкт економічної чи політичної діяльності, людина як осередок психічної діяльності, людина як носій мови тощо.

- Ключовою особою філософської антропології був німецький філософ і соціолог *Макс Фердинанд Шелер* (1874-1928). В аналізі людини Шелер виходив із класифікації біологічних і психологічних сил живих організмів:
  - На найнижчому рівні знаходиться прагнення до розвитку, яке характеризує всі живі істоти, від рослин до людей. Це прагнення є абсолютно неусвідомленим і забезпечує самовільні біологічні процеси.

- Наступним рівнем є інстинкти, тобто неусвідомлені сили, які стимулюють людину діяти. Інстинкти притаманні тваринам і людям, та дозволяють їм уникнути небезпек і зберегти своє життя.
- Третім рівнем життєвих сил є асоціативне мислення. Цим терміном Шелер називав здатність сприймати, запам'ятовувати і впізнавати. Воно притаманне людям і тваринам, та уможлиблює орієнтування у світі.
- Четвертий рівень – це практичний розум. Він притаманний людям і тваринам, та дозволяє робити вибір і досягати практичних цілей.

Всі наведені сили притаманні не тільки людям, а в людині відображають тільки біологічну і психологічну сторони її буття. Особливістю людини є те, що, окрім названих, до її сутності належать також дух. Людина є не тільки біологічною істотою, в якій відбуваються органічні процеси, а перебуває на стику двох реальностей: органіки і духа. Завдяки присутності духа людина спроможна об'єднувати свої біологічні та психологічні енергії і скеровувати їх у руслі духа. Основною здатністю людини є трансцендування (вихід поза межі тіла і світу). Такий вихід ініціює дух, але він сам не може реалізувати цього без активного залучення життєвих сил. Напр., як би глибоко музикант не відчував музику, він не видасть мелодії, якщо не прикладе фізичні зусилля. Досягнення тих цілей, до яких прагне дух, Шелер називав *проривом*. Прорив можливий тільки тоді, коли дух зуміє мобілізувати природні сили і скерувати їх у напрямку власних трансцендентних цілей. Однак, з'єднати дух і життєві сили в усьому неможливо.

- Ідеї Шелера продовжив німецький філософ *Гельмут Плесснер* (1892-1985). Він, як і Шелер, намагався показати відмінність людини від усього іншого органічного світу, і цим довести унікальність людини. Плесснер аналізував відмінності живих організмів. Особливістю рослин є те, що вони належать зовнішньому світу і в усьому контактують зі середовищем. Тварини мають центр свого існування в собі, але через органи чуття відкриті до світу. Особливістю людини, на думку Плесснера, є те, що вона, як і тварина, має центр свого буття, але цей центр, на відміну від тварини, знаходиться поза нею. Людина може зі свого центру споглядати своє біологічне буття, не ідентифікуючи себе з ним.

- Третім представником школи філософської антропології був німець *Арнольд Карл Франц Гелен* (1904-1976). Гелен продовжив міркування Шелера та Плесснера про повну відмінність людини від тварини і поєднав ці ідеї з ученням Йоганна Готтфріда Гердера (1744-1803) про "обділену людину". Гердер стверджував, що людина обмежила і зредувала свої інстинкти, а тому інстинкти людини значно слабші, ніж інстинкти тварини. Гелен на цій основі задав наступне питання: якщо людина повністю відмінна від тварини, і ця відмінність полягає у пригніченні інстинктів, тобто того, що допомагає тварині вижити, то що тоді допомагає вижити людині? Якщо людські інстинкти недостатні для виживання, то людина мусить мати якісь інші засоби для виживання. Ними є соціальні інститути. Саме вони допомагають людям, які втратили інстинкти, вижити у світі.

Філософські уявлення про людину

В XIX-XX століттях численні філософи звернули свою увагу на проблему людини, навіть коли людина не була вихідною точкою їхніх міркувань. Зважаючи на тісний зв'язок цих концепцій із філософською антропологією і їхній величезний вплив на подальшу історію філософії, їхній аналіз необхідний в контексті вивчення філософії людини і пов'язаних із нею проблем філософського дискурсу.

- Одну з найбільш оригінальних і популярних антропологічних концепцій запропонував німецький філософ *Артур Шопенгауер* (1788-1860). Він стверджував, що люди можуть пізнавати не речі, якими вони є, а тільки феномени, тобто те, через що ці речі виражаються назовні. Напр., органи чуття сприймають не стіл, а форму, колір, масу тощо, тобто зовнішні вираження столу, а розум формує з цієї інформації поняття про стіл. Оскільки все виражається виключно через феномени, то це означає, що люди не можуть знати світ таким, яким він є. На основі феноменів люди творять свої уявлення про світ і речі, які його наповнюють. Себе людина пізнає також не такою, якою вона є, а тільки через феномени. Людина не знає себе, допоки не виразиться назовні. Інколи те, як людина виражається,

вважає навіть її саму, бо, допоки не збіглись певні обставини, вона й подумати не може, що здатна на такі дії, які чинить. Найбільш яскравим вираженням людини є її воля, тобто постійне прагнення. Людина постійно чогось прагне і оцінює світ та всі його елементи саме з позиції свого прагнення. Весь світ людина сприймає крізь призму своєї волі. Отож, воля і уявлення – це чинники, які формують картину світу для людини. Саме тому Шопенгауер назвав свою основну філософську роботу "Світ як воля і уявлення". Не все, що людина прагне, вона може реалізувати та досягнути. Найбільшим прагненням людини є жити, але, як би вона цього не хотіла, вона все рівно колись помре. Неможливість осягнути те, чого людина прагне, є причиною її страждань. Люди приречені жити з власними турботами й стражданнями, і не можуть від них звільнитися.

- Ще один німецький філософ *Людвіг Фойєрбах* (1804-1872) також спробував у своїх філософських розмислах звернутися до проблеми людини. Він починав свою філософію з критики Гегеля. Якщо Гегель переконував, що вся історія світу і людства – це розгортання Абсолютного Духа на основі принципів діалектики, то Фойєрбах вважав концепцію Абсолютного Духа нісенітницею. Він сконцентрував свою філософію на людині. Заперечивши Абсолютний Дух, Фойєрбах заперечив також і гегелівську діалектику, як хибне вчення. Єдиною істотою, вартою уваги, є людина, але її Фойєрбах розумів матеріалістично. Людина є матеріальною сутністю, тому Фойєрбах писав, що "людина є тим, що вона їсть". Людина має свої мрії та ідеали. Вона хоче бути щасливою і жити серед людей, з якими може будувати добрі відносини. Оскільки людині не вдається реалізувати ці ідеали, вона намагається компенсувати їх відсутність. Всі свої добрі очікування, які люди не можуть реалізувати, вони перекладають на Бога. Так, Бог стає втіленнями людських очікувань. Оскільки люди прагнуть добра, Бога вони уявляють добрим; позаяк вони прагнуть справедливості, Бога уявляють справедливим. З плином часу людські прагнення змінюються; відповідно до змін людських прагнень змінюються також уявлення про Бога. Напр., якщо у Середньовіччі в уявленнях про Бога більший наголос робили на його справедливості, то сьогодні наголошують на його доброті. Якщо люди змінюють уявлення

про Бога, то це означає, що змінюються їхні очікування й ідеали. А це свідчить про докорінні зміни епох.

- Німецький філософ *Фрідріх Ніцше* (1844-1900) основував свої філософські погляди на концепції всезагальної еволюції. Він стверджував, що всі живі організми постійно еволюціонують. Силою, яка керує еволюцією, є воля до влади. Кожна жива істота, включно з людиною, прагне влади. Вона хоче панувати над іншими. Коли еволюція породила людину, з'явились нові фактори, які вплинули на її подальший хід. Якщо еволюція живих організмів керувалась виключно волею до влади, то людина є розумною істотою, яка осмислює свої дії. Людина, на відміну від тварини, задумується про те, чи їй потрібно розвиватися, що її очікує на наступних етапах еволюції. Такі роздуми породжують у людині страх і лінивість: людина починає боятися того, з чим може зустрітися в майбутньому, і лінується прикладати зусилля для переходу до невідомого майбутнього. Так, в людині з'являються дві антагоністичні сили, а сама людина стає ареною боротьби між ними. Ними є активна сила, тобто воля до влади, яка стимулює розвиток людини, і реактивна сила, тобто страх, лінивість тощо, які гальмують розвиток. В цій боротьбі перемогла реактивна сила. Щоби обґрунтувати, чому людина не повинна далі розвиватися, реактивна сила створила цілий комплекс оправдань. Ніцше називав цей комплекс ресентиментною культурою. Це слово походить від французького слова "ressentiment", що означає "озлоблення". Основою ресентименту є релігія. Її завданням, на думку Ніцше, є переконати людей у тому, що статус, рухатись до якого їх стимулює активна сила, вже зайнятий Богом, і прагнути ним оволодіти є богохульством. Релігія породжує весь комплекс заборон: мораль, право, звичаї, культура тощо. Їхнім завданням є виховувати людей такими, щоби вони задовольнялись тим становищем, яке мають і відмовились від розвитку. Незважаючи на панування ресентиментної культури, активна сила не зникла повністю. Людина продовжує відчувати прагнення до розвитку. Тому боротьба між реактивною і активною силами продовжує тривати. Активна сила стимулює людину перейти до наступного етапу її розвитку, тобто до стадії надлюдини. Ніцше проголосив себе проро-

ком надлюдини, тобто закликав людство відмовитися від ресентиментної культури і продовжити шлях до прогресу. Оскільки основою ресентименту є релігія, головним лозунгом Ніцше став заклик "Бог помер!". Відмова від Бога означала також відмову від моралі, права, культури, звичаїв, тобто всього, що накладає на людину цивілізаційні рамки. Цим Ніцше заклав передумови постмодернізму.

- Нідерландський історик і філософ *Йоган Гьойзінга* (1872-1945) аналізував історію, культуру і їхні закономірності. Він дійшов до переконання, що особливістю, яка відрізняє людину від усіх інших істот, є гра. Тому людину Гьойзінга визначав як *homo ludens* (істота, яка грається). Людина постійно грається. В дитинстві вона створює собі уявні ситуації, які стають для неї справжнім світом із власними подіями, відносинами, сенсами. Коли дитина виростає, гра не зникає з її життя. Вона продовжує створювати собі ігри, придумувати їм правила і сама стає гравцем цієї гри. Соціальні і політичні відносини є ніщо інше, як гра. Так само, як у дитинстві гра сприймається дітьми серйозно, так і в дорослому віці люди презентують свої ігри як події, наповнені серйозним змістом.
- Оригінальне філософське учення сформував французький католицький священник, монах-єзуїт і видатний учений *П'єр Тейяр де Шарден* (1881-1955). Його філософська система перебуває на межі філософії природи і філософії людини. Вчений був переконаний в істинності теорії еволюції і намагався узгодити її з християнським віровченням. Він стверджував, що еволюція пройшла три етапи: виникнення літосфери (неорганічна природа), виникнення біосфери (життя) і виникнення ноосфери (розумні істоти, люди). Ноосфера, на думку Тейяра де Шардена, є найвищим етапом еволюції, в якому людина отримала можливість користуватися розумом і будувати свій світ. Еволюція, на переконання вченого, є не довільним процесом і не обумовлюється лишень необхідністю пристосовуватися до навколишнього середовища, як стверджував Дарвін, а цілеспрямованим процесом. Еволюція скерована від "Точки Альфа" до "Точки Омега". Вчений узяв ці терміни з Євангелія, в якому Ісус Христос називає себе альфою і омегою, початком і кінцем усього сущого. На цій основі Тейяр де Шарден стверджував,

що Точкою Альфа є Христос, Син Божий, Логос, який дав початок Божого творіння. Він був вихідною точкою еволюції. Христос також є Точкою Омега, тобто пунктом, до якого скерована еволюція. Бог може все, а тому може підпорядкувати собі все суще, яке він створив. Але він не хоче бездумного підпорядкування творіння. Тому він заклав розвиток усього сущого аж до виникнення розумної і мислячої людини. Тільки в особі людини все буття може зробити свідомий крок до своєї остаточної цілі – Точки Омега. Отже, людина – це вершина еволюції, здатна довести еволюцію до мети.

- Важливу роль у філософській антропології ХХ століття відіграв німецький католицький богослов *Карл Ранер* (1904-1984). Його антропологічна концепція ґрунтується на біблійній тезі про те, що людина сотворена на Образ Божий, а тому для того, щоби відповісти на питання про сутність людини, необхідно сягнути проблеми визначення сутності Бога. Для Ранера, як і для всіх християн, Бог є абсолютною таємницею, тобто його сутність неможливо окреслити жодним чином. Якщо людина сотворена на Божий Образ, то це означає, що в ній закладені ті характеристики, які притаманні Богу, хай навіть в імпліцитній формі. Якщо Бог є абсолютною таємницею, то й про людину можна сказати тільки те, що й вона є таємницею, тобто сутністю, яку неможливо визначити. Ранер, продовжуючи свої міркування, спробував уточнити, що означає бути сотвореним на Божий Образ. Він вважав, що це означає, що в людині присутнє щось особливе, що відрізняє її від усього іншого творіння. Людина не просто існує, а її існування скероване до певної мети. Вслід за Мартином Гайдеггером, Ранер називав цю скерованість екзистенціалом. На питання, куди скерований людський екзистенціал, Ранер відповідав, що людина постійно прагне Бога, тобто намагається вийти поза світ і поза себе, трансцендуватися. Тому головну рису людини Ранер називав трансцендентним екзистенціалом. Завдяки трансцендентному екзистенціалу людина спроможна вийти за межі себе і побачити себе зі сторони, з перспективи Бога. Можливість поглянути на себе зі сторони уможливорює самопізнання людини, науку, мистецтво, філософію. Саме можливість пізнавати, яку людині дає трансцендентний екзистенціал, робить людину особливим творінням.

Екзистенціалізм

Окрім філософських шкіл і напрямів, які присвятили багато своєї уваги людині, хоч головним завданням своїх філософських міркувань визначали інші предмети дослідження, у XIX-XXI століттях виникали і розвивалися такі філософські напрями, для яких людина є центром філософських пошуків і вихідною точкою для пояснення всього суцього. Найпопулярнішим серед таких напрямів філософської думки був екзистенціалізм. Його ідеологами і послідовниками були численні філософи, письменники і митці з цілого світу, хоч найбільше для його розвитку зробили німці і французи. Екзистенціалізм важко назвати цілісною школою, оскільки погляди його послідовників відрізнялись між собою. Але їх усіх поєднувало одне базове переконання, яке відобразилось у їхній назві. Назва цього напрямку філософії походить від середньовічної метафізики, одним із постулатів якої було твердження, що в будь-якій субстанції можна виділити два аспекти її буття: екзистенцію (існування), тобто факт її буття; і есенцію (сутність), тобто те, чим ця субстанція є. Ці дві категорії не завжди збігаються: все, що є (має екзистенцію), обов'язково є чимось (має есенцію), але не все, що є чимось (має есенцію), насправді існує (має екзистенцію). Напр., вічний двигун має якусь сутність, бо кожен може пояснити, що таке вічний двигун, але не має екзистенції, бо він не може існувати. Озброївшись цим розрізненням, екзистенціалісти стверджували, що наявність екзистенції і есенції характеризує все, окрім людини. Людина є унікальною істотою, яка має тільки екзистенцію, але не має есенції. Це означає, що про людину можна сказати, що вона існує, але не можна сказати, чим вона є. Сутність людини, тобто те, чим вона є, людина визначає впродовж свого життя своїм вибором. Отже, на переконання екзистенціалістів, в людині існування випереджує сутність, бо існування людини починається з моменту її появи, а її сутність формується впродовж усього її життя.

Ця вихідна теза екзистенціалізму породжує його головні риси. Оскільки людина самостійно визначає свою сутність, вона перебуває у невизначеності, абсурдності, стражданні, страху тощо. Людина визначає себе живою, але помирає. Вона хоче бути щасливою, але зазнає страждань. Вона хоче бути впевненою в майбутньому, але обставини навіюють страх.

Найбільшою проблемою людини є те, що для самовизначення їй необхідно постійно робити вибір, а це супроводжується невпевненістю, страхом та розчаруваннями. Роблячи власний вибір, людина постійно перебуває у протистоянні своєму середовищу: суспільство і оточення намагаються зробити людину такою, яка би відповідала соціальним стандартам. Система освіти і виховання на всіх рівнях формують людину і встановлюють їй свої стандарти. Людина, прагнучи самостійно визначати себе, змушена протистояти цьому тиску. Стан постійного протистояння людини і суспільства створює ситуацію абсурдності і відчуженості. Людина в глибині свого серця відчуває себе чужою: якщо вона така, якою хоче бути, вона нікому не потрібна; щоби стати потрібною і цікавою іншим, вона повинна стати такою, як вони її хочуть бачити. Отже, необхідність визначення власної сутності супроводжується постійною боротьбою за власну свободу. Під свободою екзистенціалісти розуміють не просто можливість самостійно ухвалювати рішення, а можливість самостійно визначати власну сутність. Все життя людини – це драма свободи. Найбільший абсурд людського буття полягає в тому, що, як би людина не намагалася досягнути свободу, рано чи пізно вона помре, і її смерть зруйнує всі її прагнення. Скільки би людина не боролась за власну свободу, вона неспроможна подолати смерть. А тому її життя є абсурдним.

Серед екзистенціалістів були як християни, так і невіруючі. Екзистенціалісти-християни вірять у воскресіння мертвих, і саме віра у воскресіння знімає абсурд людського буття, надає сенс людському життю, оскільки в умовах воскресіння найбільша трагедія людства перестає бути остаточною і невідвратною. В цій філософії воскресіння – це єдине, що може пояснити людині, що її життя, хоч і є абсурдом в тимчасовій земній перспективі, але долає свою абсурдність у перспективі вічності. Для екзистенціалістів-християн людське життя, попри все, варте того, щоби його прожити. Філософія невіруючих екзистенціалістів є дуже песимістичною. В ній немає нічого, що би допомогло людині здолати абсурдність свого буття. Це філософія, яка переконує, що життя немає сенсу.

- У витоках екзистенціалізму був данський християнський філософ *Сьорен К'єркегор* (1813-1855). Його філософія ґрунтується на переконанні, що людина є неповторною і унікальною, оскільки вона сотворена на Божий Образ.

Позаяк сутність Бога неможливо визначити, людська сутність також не визначальна. Людина сама формує її, обираючи певний спосіб життя і самовизначаючись. Людина не може не формувати свою сутність. Існує три рівні самовизначення людини. Першим рівнем є естетична стадія, на якій людина насолоджується чуттєвістю. Ця стадія обов'язково приводить до перенасичення і втрати сенсу. Символами цієї стадії є Дон Жуан, який знищує себе в постійних пошуках насолоди, і Фауст, який досягнув усіх можливих насолод і розчарувався в них. Другим рівнем є етична стадія, на якій людина строго дотримується моралі і права. На цій стадії людина стає взірцевим членом суспільства і розчиняється в ньому, втрачаючи власну індивідуальність. Символом цієї стадії є Сократ. Третім рівнем є релігійна стадія, на якій людина переростає принципи моралі, усвідомлює свою особливість та унікальність. На цій стадії починається протистояння людини і суспільства, а також усвідомлення абсурду людського буття. Найбільшою проблемою людини є її невизначеність. Людина може подолати абсурд свого буття тільки з допомогою Бога. Але людина ніколи не знатиме достеменно, чи Бог змилюється над нею. Остаточна доля людини залежить від волі Бога. Отже, на релігійній стадії людина переживає відчуження від суспільства, абсурд буття і трагедію невизначеності, але водночас має надію на Бога, який може зняти цей абсурд.

- Ідеї екзистенціалізму у німецькомовному середовищі продовжив філософ і психіатр *Карл Теодор Ясперс* (1883-1962). Він аналізував явище граничних ситуацій, тобто таких життєвих моментів, коли людина задумується про сенс життя і смерті. Напр., у періоди важкої хвороби, в миті втрати близьких або особливої небезпеки в людині виникає питання про сенс свого буття. В цей момент людина позбувається баласту повсякденних тривог; для неї все земне стає неважливим. Саме в такі моменти з'являється нестримне бажання знайти сенс життя та вийти поза межі абсурду. Не знаходячи виходу в цьому світі, людина трансцендується, тобто скеровує свій погляд на того, хто поза світом і хто може надати сенс її буттю – до Бога. Для багатьох людей граничні ситуації є моментами зустрічі з Богом. Цю зустріч неможна описати. Тому станом, в

- який входить людина, зустрівшись із Богом, є "онімінна", втрата можливості висловлюватися, бо немає слів, якими можна було би розповісти про зустріч із Богом, а говорити про будь-що інше після цієї зустрічі немає сенсу, оскільки будь-що інше на фоні зустрічі з Богом є мізерним і блідим.
- Серед франкомовних екзистенціалістів найяскравішим мислителем був лауреат нобелівської премії *Жан-Поль Сартр* (1905-1980), який за своїми релігійними поглядами був атеїстом. Основною характеристикою людини, на думку Сартра, є свобода. Людина, оскільки її сутність невизначена, має свободу обирати свою сутність. З одного боку, ця свобода відрізняє її від тварини і надає їй унікальності. Але, з іншого боку, свобода є причиною турботи. Необхідність постійно робити вибір позбавляє людину спокою. Світ і суспільство намагаються розчинити людину в собі. Намагання самовизначитися породжують протистояння людини і світу. Це протистояння породжує тривогу і робить людське життя абсурдним. Найбільшим абсурдом людського буття є смерть. Оскільки Сартр був атеїстом, він не вірив у воскресіння, а тому смерть, на його думку, є остаточним кінцем людини. Перспектива смерті позбавляє сенсу абсолютно все, що робить людина. Філософія Сартра дуже песимістична: людське життя – це абсурд, який викликає у того, хто про це замислюється, тільки нудоту.
  - Ще один нобелівський лауреат *Альбєр Камю* (1913-1960) був екзистенціалістом і атеїстом, хоч він сам заперечував, що він екзистенціаліст і атеїст. З усіх послідовників цього напрямку Камю напевне навіоє своїм читачам найбільший смуток. Він стверджував, що все людське життя – суцільний абсурд, який немає ніякого сенсу. Все життя людини повинна виконувати якусь позбавлену сенсу роботу, досягати чогось, що немає сенсу, а в кінці буде смерть, яка розкриває весь абсурд життя. В есе "Міт про Сізіфа" (1942) Камю порівнював людське життя до роботи Сізіфа, обов'язком якого було постійно котити у гору камінь, який постійно скочувався, і робити це він повинен вічно. Виходу з цієї ситуації немає. В есе "Бунтівна людина" (1951) Камю погоджувався з тим, що людські бунти і революції призводили до позитивних змін у житті суспільства, але на загал вони не ліквідували абсурд людського життя. Єдиним правильним рішенням людини є змиритися зі своєю си-

туацією та спостерігати за абсурдом. Камю стверджував, що Бога немає, але водночас був переконаний у тому, що тільки Бог міг би надати сенс абсурдному життю людини. Предметом критики Камю були спроби насильно нав'язати абсурду життя сенс, як це робили комуністи, націонал-соціалісти та інші тоталітарні режими.

- Значно оптимістичнішу систему екзистенціалізму сформував французький філософ *Габріель Онорé Марсéль* (1889-1973), який був християнином. Основними поняттями філософії Марселя були буття і володіння, або "бути" і "мати". Людина є кимось, але й чимось володіє. Ціллю володіння є сприяти буттю; буття людини повинно надавати сенсу володінню. Однак, володіння постійно витісняє буття. Люди сприймають інших не як особистостей, а за їхніми статусами, майном, тобто на основі їхнього володіння. Розвиток науки і техніки сприяють витісненню буття володінням. Зі зміною цінностей люди й до інших людей почали ставитись не як до "ти", а як до "воно". Люди стали лишень наряддям для досягнення своїх цілей. Невміння побачити в іншій людині "ти" призвело й до нівелювання абсолютного "ти" Бога. Зріст акценту на володінні призвів до атеїзму та секуляризації. Якщо люди не бачать в інших людей "ти", вони ставляться до інших жорстоко і по-варварськи. Саме цим Марсель пояснював дві світові війни, свідком яких йому довелось бути. Ці війни показали жорстокість людей, а ця жорстокість спричинена відчуженням від іншої людини і втраченою вмінням побачити в інших людях людей. Якщо це відчуження триватиме й надалі, то жорстокість і ненависть людей зростатиме. Якщо цю жорстокість (дві світові війни показали, що людська жорстокість не має меж) помножити на здобутки науки і техніки (напр., атомну бомбу, хімічну зброю тощо), то це може призвести до знищення людини. Єдиним шляхом порятунку є повернення ціннісного вектору з "мати" до "бути" й у відродженні релігії, завдяки якій люди знову стануть людьми.

Екзистенціалізм був дуже впливовим напрямом філософії і культури. Показником його популярності є кількість нобелівських премій, присуджених екзистенціалістам. Окрім названих філософів, екзистенціалістами були ще багато інших. Екзистенціалізм відобразився й у літературі. До цього напряму належали нобелівський лауреат з літератури Андре

Жід (1869-1951), письменник Жан Ануй (1910-1987), письменник і політик Андре Мальро (1901-1976), письменник Борис Віян (1920-1959), нобелівський лауреат з літератури Вільям Джеральд Годлінг (1911-1993), іспанський письменник і ректор Університету Саламанки Мігель де Унамуно-і-Хуго (1864-1936) та інші.

Персоналізм

Важливим напрямом філософської антропології, який задавав і продовжує задавати тон філософському дискурсу, є персоналізм, в центрі якого, як свідчить сама назва, стоїть людина як особа (персона). До числа персоналістів належали здебільшого релігійні мислителі, які роблять наголос на тому, що людина розкривається і конститує себе у діалозі з іншими людьми. Саме від налаштування до іншого в рамках діалогу залежить можливість конституювання себе і свого способу світосприйняття.

- До провідних мислителів цього напрямку належав *Мартін Бубер* (1878-1965), який народився у Відні, дитинство провів у Львові, а в зрілому віці мігрував до Ізраїлю. Бубер був активним діячем сіонізму (руху за відновлення Держави Ізраїль), а також збирачем і систематизатором духовної спадщини хасидизму (містичний напрям юдаїзму, який робить особливий наголос на особистому спілкуванні з Богом). Духовна традиція хасидизму надихнула Бубера на його філософські погляди, в центрі яких він поставив діалог. Головною темою його філософії були два типи відносин: "Я-Ти" і "Я-Воно". Кожна людина ставиться до інших, відповідно до одного з тих типів сприйняття. Якщо людина бачить в іншій "Ти" і ставиться до іншої як до "Ти", тоді між ними виникають персоналістичні відносини, тобто взаємне ставлення як до особи. В таких відносинах присутні людяність і моральність. Якщо ж людина ставиться до іншого, як до "Воно", тоді вона сприймає іншого, не як людину, а як знаряддя досягнення своєї власної цілі, як предмет. Бубер наголошував, що відношення "Я-Ти" необхідне не тільки у ставленні до іншої людини, а й до речей світу. Якщо людина сприймає дерево тільки як "Воно", вона використовує його для досягнення своїх цілей,

незважаючи на наслідки. Якщо ж людина погляне на дерево крізь призму "Ти", тобто як Боже творіння, дароване людині особою Бога, тоді вона зможе доцінити цей дар. Про екологію можна вести мову тільки тоді, коли природа розцінюється не як ресурс, а як дар. Чим більше людина розвиває в собі ставлення до інших на основі моделі "Я-Воно", тим більше людська цивілізація наближається до свого руйнування. Спасіння людяності в людстві можливе тільки завдяки вихованню діалогу на основі моделі "Я-Ти". Побачити "Ти" в іншій людині, природі, соціальних інститутах людина може тільки тоді, коли зуміє знайти у своєму житті місце для Абсолютного Ти – Бога. Бубер був переконаний, що, як тільки людина поставить Бога на центральне місце у своєму житті і побудує з ним діалог на основі моделі "Я-Ти", все інше в її житті також стане на своє місце: в іншій людині, природі, суспільстві вона зможе побачити "Ти", а не "Воно", тобто персону, а не середник досягнення своєї цілі. Ідеї діалогічного персоналізму Бубера мали величезний вплив на філософію ХХ століття і отримали численних послідовників

- Німецько-єврейський філософ *Франц Розенцвайг* (1886-1929) працював разом із Бубером над численними проектами. Найважливішим серед них був переклад Танаху (юдейського священного писання) німецькою, яку Розенцвайг починав разом із Бубером, але закінчував цей переклад сам Бубер після смерті Розенцвайга. В основу перекладу Розенцвайг заклав переконання, що в основі всіх мов лежить універсальна мова, якою Бог заговорив до людини. Танах Розенцвайг презентував не як доктринальний документ і не як повідомлення Бога людині, а як діалог, в якому Бог заговорив до людини, а людина відповіла.
- Свій внесок у розвиток діалогічного персоналізму вніс єврейсько-німецько-американський філософ *Ойген Моріц Фрідріх Розеншток-Гюссі* (1888-1973). Він вважав, що справжня сутність людини розкривається тільки у діалозі. Людина є, передовсім, істотою, яка говорить. Мислення, на його думку, є відображенням мовлення. Оскільки мовлення розкривається тільки в діалозі, а діалог вимагає іншої особи, з якою можна було би комунікувати, то це означає, що мусить бути така особа, яка дала початок мовлення і мислення. Цією особою Розеншток-Гюссі вва-

жав Бога. Бог почав розмовляти з людиною, і людина була змушена відповідати йому. Відповідаючи Богові, людина почала розмовляти, а оскільки мислення є похідним від мовлення, то й мислити. Так, Бог, почавши діалог із людиною, підніс її понад усе матеріальне творіння, в діалозі він вклав у неї свій образ. Цей задаток мовлення і мислення людина зможе реалізувати тільки тоді, коли підтримуватиме діалог із Богом.

- Французький філософ *Еммануель Левінас* (1905-1995) почав свої міркування з питання кризи метафізики. Традиційні основи метафізики, які заклалися в Античності і Середньовіччі стали предметом критики і сумніву в Новий час і особливо в сучасній філософії. Наслідком кризи метафізики є неможливість довести навіть існування себе самого. Єдиною можливістю для людини ствердити існування самої себе є діалог. Тільки діалогуючи з іншими, людина доводить власне буття і унікальність.

Окрім згаданих мислителів, ідеї персоналізму розробляли і популяризували численні інші філософи, вчені і літератори. Усі вони погоджуються з тим, що єдиним способом розкрити людську сутність є діалог. В діалозі людина сприймає інших як осіб, а тому в цьому спілкуванні й сама актуалізує свою особистість. Існує дві моделі спілкування: "Я-Ти" і "Я-Воно". Спілкування на основі "Я-Ти" уможлиблює міжлюдський діалог. Навіть ставлення до речей повинно ґрунтуватися на діалогічній моделі "Я-Ти", інакше люди сприйматимуть довколишній світ виключно як засіб досягнення власних споживацьких і меркантильних цілей. Налаштування діалогу між двома людьми чи між людиною і світом можливе, на думку більшості персоналістів, тільки тоді, коли людина зуміла налаштувати діалог із Богом, як Абсолютним Ти.

Актуальні питання

Незважаючи на активний розвиток філософської антропології у XX і XXI століттях та жвавий дискурс навколо теми людини, відкритими все ще залишаються ключові питання, які потребують обговорень і вирішень.

- Першим питанням, яке в сучасному антропологічному дискурсі займає ключове місце, є проблема походження

людини. Дискусія ведеться між креаціонізмом та еволюціонізмом. Назва "креаціонізм" походить від латинського "creatio" (творіння). Креаціонізм ґрунтується на переконанні, що людину сотворив Бог, а тому вона є унікальним творінням, якому притаманна особлива цінність. Еволюціонізм – це концепція, в основі якої лежить переконання, що людина виникла внаслідок еволюції та природного відбору. Креаціонізм ґрунтується на священних писаннях християнства, юдаїзму та ісламу, і є невід'ємним елементом світогляду віруючих людей. Еволюціонізм відстоюють переважно невіруючі. В цій дискусії, яка впродовж останнього століття залишається найактуальнішим питанням антропології, відкритими є декілька питань. По-перше, чи креаціонізм та еволюціонізм справді суперечать одне одному, тобто чи не могло насправді бути, що Бог створив людину за посередництвом еволюції? По-друге, незважаючи на те, що еволюціонізм був розтиражований в багатьох підручниках, до нього все ще виникають багато питань. Теорія еволюції є тільки варіантом відповіді на питання про походження людини, а не доведеним постулатом. Тому це питання залишається відкритим.

- Другим питанням є проблема початку людського життя і пов'язана з цим гідність людини. Сьогодні очевидно, що життя людини (біологічні і ментальні процеси) починаються від моменту зачаття. Якщо людина є людиною від моменту зачаття, то її гідність повинна бути захищена вже з цього моменту. Це ніяк не узгоджується з практикою штучних переривань вагітності, легалізованою в деяких країнах світу, зокрема в Україні. Прихильники абортів аргументують цю практику правом матері на свободу власного рішення. Проте у цій дискусії майже не звертається увага на право дитини на життя і відповідальність батьків та суспільства за її життя.
- Третім питанням є гідність людського життя за будь-яких умов. В деяких країнах світу досі використовується смертна кара за важкі злочини. Аргументом у користь її використання є необхідність повної ізоляції невинного злочинця від соціуму. Противники смертної кари вважають, що суспільство нікому не давало життя, а тому ні в кого не може його забирати. Покарання повинні використовуватись виключно з ціллю виправлення злочинця, а не для

того, щоби його покарати. Оскільки страченого злочинця неможливо виправити, то смертна кара виглядає радше як помста суспільства, а не як турбота про виправлення злочинця. До того ж, помста дуже жорстока, яка породжує в суспільстві ненависть і злість.

- Четвертим питанням антропологічної дискусії є проблема евтаназії. Слово "евтаназія" грецьке і означає щасливу смерть. Ним називають вбивство людини медичними засобами у випадках, коли людина страждає від невиліковної хвороби та просить про умертвіння. Прихильники евтаназії вважають, що залишати таку людину живою означає примножувати її страждання. Противники цієї практики стверджують, що людина за будь-яких обставин є непорушною цінністю, і не існує таких випадків, при яких її можна позбавляти життя. Виконання евтаназії є прецедентом жорстокості та нелюдськості, які мали би бути неприпустимими.
- П'ятим питанням, яке філософській антропології та моральній філософії доведеться вирішувати в майбутньому, є генна інженерія. Людям важливо визначати, в якій мірі наука повинна втручатися в людський організм, і чи спроможні зробити людей щасливими і сприяти їхньому всесторонньому розвитку.

Окрім цих питань, які виносяться на перші шпальти антропологічної дискусії, досі важливим і актуальним залишаються проблеми, які не є чисто антропологічними, але мають величезний вплив на людське життя. Відносини людини і держави, міра допустимості втручання держави у життя окремої людини, її сім'ї, релігії, спільноти тощо по-різному оцінюються в різних народів. Свобода є беззаперечною цінністю для кожної людини, але в кожній культурі свобода визначається по-різному. Пошук межі між свободою і відповідальністю повинен залишатися темою подальших дискусій. Не менш важливим і дискусійним питанням, яке знаходиться на межі антропології та суміжних дисциплін є проблема економіки. Досі мільйони людей по всьому світі перебувають за межею бідності, не мають необхідних засобів для існування, належного медичного забезпечення, доступу до освіти тощо. В цьому контексті проблемним є не тільки економічні проблеми слабозрозумілих країн, а також реакція на це громадян багатих країн. В суспільній дискусії Європи і Америки ця проблема

звучить щоразу гучніше, а гуманітарна допомога з багатих країн сьогодні є єдиним засобом порятунку тих, хто опинився в умовах критичної бідності. Війни і катастрофи спричинюють міграцію біженців. В місцях своїх нових поселень біженці часто зустрічаються з несприйняттям і недовірою корінного населення. Також і корінне населення зустрічається з небезпеками, які несуть мігранти. Зазвичай проблеми міграції пов'язані з антропологічним дискурсом: наскільки одні люди сприймають інших за рівноцінних людей, настільки легше їм вирішувати проблеми, пов'язані зі спільним проживанням на одній території. Неймовірно актуальним питанням, пов'язаним із виживанням людства, є екологія. Сьогодні існують такі частини світу, мешканці яких не мають доступу до питної води. Глобальне потепління і отруєння навколишнього середовища відходами промислового виробництва підкреслює питання про виживання людства.

Repetitio est mater studiorum

1. Антропологія – це наука про людину. Розрізняють дві науки, які вивчають людину: біологічну антропологію, яка вивчає будову тіла і особливості рас, та філософську антропологію, яка міркує про людську сутність.
2. Вихідним постулатом антропології індуїзму та буддизму є те, що людина не існує, а є тільки ілюзією. Вона повинна усвідомити свою ілюзорність.
3. В авраамістичних релігіях (юдаїзм, християнство, іслам) людина є реальністю, оскільки вона сотворена Богом. Бог створив людину доброю і вільною, але, зробивши неправильний вибір, людина згрішила. Все її життя є намаганням звільнитися від гріха і його наслідків, особливо смерті.
4. Перші концепції філософської антропології з'явилися в Античності. Творцями найбільших теорій людини цього часу були Платон і Арістотель.
5. Найбільший внесок у розвиток середньовічної антропології зробив Святий Августин. Він розбудовував християнське вчення про людину в поєднанні зі здобутками філософії платонізму.
6. Нові ідеї в антропології сформувалися в Новий час, коли європейські філософи побачили необхідність переосмис-

лення надбань минулого.

7. На початку ХХ століття виникла школа, яка назвала себе філософською антропологією. Її фундаторами стали Макс Шелер, Гельмут Плесснер, Арнольд Гелен та інші. Вони звернули увагу на людину як унікальну сутність, яку треба вивчати як окрему дійсність, а не в контексті інших дисциплін.
8. Зацікавлення людиною визначило особливості різних філософських концепцій. Артур Шопенгауер вважав, що людина є волею і уявленням; Людвіг Фойєрбах вважав, що людина – це тільки матеріальна істота, яка має свої прагнення; Фрідріх Ніцше визначав людину як плід волі до влади, покликаний до подальшого розвитку. Йоган Гьойзінґа визначав людину як істоту, яка грається; П'єр Тейяр де Шарден вважав, що буття людини скероване до Точки Омеґи, тобто до Бога; Карл Ранер визначав людину за допомогою категорії трансцендентного екзистенціалу.
9. Найвпливовішим напрямом антропології ХІХ-ХХІ століть є екзистенціалізм. Послідовники цього напрямку трактують людське життя, як абсурд, позбавлений сенсу. Найбільшою трагедією, яка перетворює життя в абсурд, є смерть. Екзистенціалізм розвивали Сьорен К'єркеґор, Карл Теодор Ясперс, Жан-Поль Сартр, Альбер Камю, Габріель Оноре Марсель та інші.
10. Персоналізм – це напрям філософської антропології, послідовники якого переконані, що людська особа розкриває свою унікальність виключно у діалозі, в якому інший постає особою. Персоналістами були Бубер, Розенцвайґ, Розеншток-Гюссі, Левінас та інші.
11. Перед філософською антропологією майбутнього стоїть завдання вирішити низку питань, пов'язаних із визначенням людини і її роллю у світі.

Завдання для семінарського і практичного занять

- Біологічна антропологія versus філософська антропологія.
- Найдавніші використання терміну "антропологія".
- Етапи розвитку філософської антропології.
- Людина як ілюзія у релігійних системах індуїзму і буддизму.
- Антропологічні концепції авраамістичних релігій.
- Основи християнської антропології: ідеї і концепти.

- Вчення про гріх у християнській антропології.
- Платон: розумна, пристрасна і рушійна частини душі.
- Зв'язок Платонової антропології з етикою і політикою.
- Антропологія Арістотеля: душа як форма тіла.
- Проблема безсмертя душі у філософії Арістотеля.
- Святий Августин і християнська антропологія.
- Філософсько-антропологічне вчення Рене Декарта.
- Теорія еволюції Дарвіна: теорія і проблеми доведення.
- Вундт: початок експериментальної психології.
- Антропологічні ідеї Жюльєна Офре де Ляметрі.
- Антропологічні ідеї Іммануеля Канта.
- Філософська антропологія Макса Фердинанда Шелера.
- Світ як воля і уявлення у філософії Артура Шопенгауера.
- Матеріалістична ідеологія Людвіга Фойєрбаха.
- Ніцше і вчення про надлюдину і ресентиментну культуру.
- Вплив філософії Фрідріха Ніцше на розвиток культури.
- Йоган Гьойзінга і теорія *homo ludens* (істота, яка грається).
- П'єр Тейяр де Шарден і вчення про феномен людини.
- Вчення Карла Ранера про трансцендентний екзистенціал.
- Екзистенціалізм: головні ідеї, представники, розгалуження.
- "Страх і трепет" К'єркегора і зародження екзистенціалізму.
- Екзистенціалізм Карла Теодора Ясперса.
- Концепція абсурдності життя Жана-Поля Сартра.
- "Міт про Сізіфа" і "Бунтівна людина" Альбера Камю.
- Християнський екзистенціалізм Габрієля Оноре Марселя.
- Вчення Бубера про діалогічні моделі "Я-Ти" і "Я-Воно".
- Діалогічний персоналізм Розенцвайга і вчення про мову.
- Діалогічний персоналізм Розеншток-Гюссі.
- Діалогічний персоналізм Еммануеля Левінаса.
- Актуальні проблеми антропології: гідність і цінність життя.

Література, джерела, базові тексти

- Abbagnano, Nicola. *Philosophie des menschlichen Konflikts. Eine Einführung in den Existentialismus*. Hamburg: Rowohlt, 1957.
- Bowne, Borden Parker. *Personalism*. Houghton, 1908.
- Fahrenbach, Helmut. *Existenzphilosophie und Ethik*. Frankfurt am Main: Vittorio Klostermann, 1970.
- Feuerbach, Ludwig Andreas. *Das Wesen des Christentums*. Leipzig: Vigang, 1841.

- Brightman, Edgar Sheffield. *Moral Laws*. Abingdon, 1933.
- Gehlen, Arnold. *Studien zur Anthropologie und Soziologie*. Neuwied: Luchterhand, 1963.
- Kamlah, Wilhelm. *Philosophische Anthropologie. Sprachkritische Grundlegung und Ethik*. Bibliographisches Institut, 1972.
- Kierkegaard, Søren Aabye. *Frygt Og Bæven: Dialektisk Lyrik*. Ulan Press, 2012.
- Lorenz, Kuno. *Einführung in die philosophische Anthropologie*. Darmstadt: WBG, 1990.
- Marcel, Gabriel Honoré. *Un homme de Dieu*. Paris: Grasset, 1925.
- Mounier, Emmanuel. *Révolution personaliste et communautaire*. Paris: Mouton, 1934.
- Plessner, Helmuth. *Anthropologie der Sinne*. Suhrkamp, 1980.
- Plessner, Helmuth. *Die Stufen des Organischen und der Mensch. Einleitung in die philosophische Anthropologie*. Gruyter, 1975.
- Rahner, Karl. *Grundkurs des Glaubens: Einführung in den Begriff des Christentums*. Herder, 2008.
- Rosenstock-Huussy, Eugen Moritz Friedrich. *Speech and Reality*. Norwich VT: Argo Books, 1969.
- Scheler, Max Ferdinand. *Die Stellung des Menschen im Kosmos*. Hamburg: Felix Mainer, 2018.
- Scheler, Max Ferdinand. *Vom Ewigen im Menschen*. Leipzig: Der Neue Geist, 1921.
- Schopenhauer, Arthur. *Die Welt als Wille und Vorstellung*. Leipzig: Bibliographischen Institut & F.A. Brockhaus, 1819.
- Teilhard de Chardin, Pierre. *Le Phénomène humain*. Seuil, 1955.
- Бубер, Мартин. *Гор і Маргор*. Київ: Дух і літера, 2008.
- Бубер, Мартин. *Я і ти. Шлях людини за хасидським вченням*. Київ: Дух і літера, 2012.
- Гайдеггер, Мартін. *Дорогою до мови*. Львів: Літопис, 2007.
- Гьойзінга, Йоган. *Ното Ludens. Досвід визначення ігрового елемента культури*. Київ: Основи, 1994.
- Камю, Альбер. *Міф про Сізіфа*. Київ: Портфель, 2015.
- Камю, Альбер. *Щаслива смерть. Перша людина*. Київ: Юніверс, 2005.
- Левінас, Еммануель. *Між нами. Дослідження. Думки про іншого*. Київ: Дух і Літера, 1999.
- Ніцше, Фрідріх. *Так казав Заратустра. Жадання влади*. Київ: Дніпро, Основи, 1993.
- Сартр, Жан-Поль. *Буття і ніщо: нарис феноменологічної онтології*. Київ: Основи, 2001.

ТЕМА 18. ФІЛОСОФІЯ ПСИХОЛОГІЇ (ПСИХОЛОГІЧНА ТЕОРІЯ)

Визначення

Вся історія антропології тісно пов'язана з психологією. У філософських концепціях Античності та Середньовіччя антропологія і психологія існували як єдина галузь знань. Тому все, що стосується антропології того часу, відноситься й до психології. В 1875 році німецький філософ Вільгельм Вундт у Ляйпцізькому університеті створив першу у світі лабораторію експериментальної психології. Від того моменту психологія розпочала свій власний науковий шлях, окремо від антропології, хоч вони продовжують перетинатися, оскільки обоє досліджують один предмет – людину. Зосередившись на людській психіці, вчені цієї галузі знань зробили величезний внесок у комплекс відомостей про людину. Тому філософський аналіз людини неможливий без погляду на поступ, який у її вивченні зробили психологи.

Слово "психологія" походить від грецького "ψυχή" (душа). Тому у своєму первісному значенні психологія – це наука про душу. Власні вчення про душу сформовані в кожній релігії. Тому допустимо вести мову про психологічне вчення в рамках кожної релігії. Про сутність людської душі міркували античні і середньовічні філософи. З моменту відокремлення психології її теоретики побачили необхідність чіткого окреслення предмету вивчення психології, який би відрізняв її від того, що називали психологією до Вундта. Сьогодні психологією називають не науку про душу, як це закладене в її назві, а науку про психічні явища і поведінку людини, тобто про те, що відбувається в людській душі, і те, як воно впливає на людські вчинки.

У психології необхідно розрізняти її філософсько-теоретичну і практичну складову. До філософсько-теоретичної складової психології належать спроби осмислення предмету і методів психології, тобто дати відповіді на питання, що саме повинна досліджувати психологія, і якими методами вона при цьому повинна послуговуватися. Цей сегмент психологічної науки є філософією психології чи психологічною теорією. Другим аспектом психології є її практична сторона.

Завданням психології є не тільки пояснити, що саме відбувається у внутрішньому світі людини, а виправляти і змінювати ці процеси, корегувати людську поведінку і світосприйняття, формувати реакцію і ставлення людини до зовнішніх збудників. Цим займається практична філософія і психотерапія. Філософсько-теоретична і практична психологія тісно пов'язані між собою, оскільки філософського-теоретична психологія визначає предмет і методи практичної психології, формує її теоретичні основи і встановлює її завдання. Без теоретичної складової психолог-практик не матиме фундаменту, на який міг би опертися. Але й теоретична психологія не може обійтися без практичної, бо без неї вона не матиме засобів для практичної перевірки своїх теоретичних напрацювань і фальсифікації хибних теорій.

Ранні психологічні школи

Віокремлення психології в окрему науку відбулось завдяки німецькому філософу і психологу *Вільгельму Максиміліану Вундту* (1832-1920), який започаткував *експериментальну психологію*. Вундт захоплювався досягненнями тогочасного природознавства, і ставив собі ціль зробити психологію настільки ж успішною. Для того, щоби психологія досягла таких самих результатів, як хімія і фізика, вона повинна користуватися такими самими методами. Природознавство послуговується експериментом, а це означає, що експеримент повинен стати головним методом психології. На цих засновках Вундт основував необхідність розвивати експериментальну психологію, а не теоретичну, і створив для цього першу у світі лабораторію експериментальної психології. Однак, він зіткнувся з новою проблемою. До Вундта психологією називали науку про душу, тобто її предметом була душа. Але ж душу неможливо проекспериментувати. Щоби реалізувати проєкт Вундта, потрібно змінити предмет психології. Різниця між філософією природи і фізикою в тому, що перша шукає відповідь на питання, що таке природа, а друга вивчає природні процеси, і тому тільки фізика, а не філософія природи, використовує експерименти. Щоби застосувати експеримент у психології потрібно змінити її предмет: зі субстанції душі на психічні процеси. Саме тому предметом психології після

Вундта стали психічні процеси. Це дозволило йому відмежувати психологію від загального філософського дискурсу. Вундт намагався скласти описати і систематизувати різні психічні процеси, як у хімії систематизовані елементи. Експериментуючи зі збудниками, він встановлював, які процеси ці збудники викликають. Ідеї і методи Вундта до Америки переніс його дисертант *Едвард Брендорд Тітченер* (1867-1927). На противагу до функціоналізму, з представниками якого Тітченер полемізував, він назвав експериментальну психологію структуралізмом. Відтоді напрям психології, заснований Вундтом, інколи іменують структуралізмом.

Після впровадження експериментального методу він став загальноприйнятим у психології. Одним із перших наукових осередків, який застосував ці методи і дав цікаві результати, була *Вюрцбургська школа*, тобто група психологів, які працювали в Університеті Вюрцбурга (Німеччина). Ця школа заснована у 1869 році, коли у Вюрцбургському університеті була створена лабораторія експериментальної психології. Основною темою, якою цікавились представники цієї школи, було мислення, а методами – експеримент та інтроспекція (погляд людини в саму себе). Метод інтроспекції використовувався й до них, але їхньою інновацією було використання цього методу у штучно сконструйованих ситуаціях. Перед учасниками експерименту ставили завдання вирішити якусь інтелектуальну задачу, а тоді описати все, що вони відчували під час її вирішення. Ці експерименти дали можливість зробити висновок, що існують такі фактори, які люди не усвідомлюють, і які визначають хід мислення. Ціллю досліджень психологів Вюрцбургської школи було показати, що мислення працює не за принципами асоціації. Асоціанізм домінував у психології з часів Античності, і його послідовники стверджували, що мислення – це процес знаходження асоціацій (схожостей) між предметами. Саме таким методом люди запам'ятовують інформацію. Вюрцбургські психологи заперечили це переконання і вважали, що мислення керується неусвідомленими факторами. До цієї школи належали Освальд Кюльпе (1862-1915), Нарциз Каспар Ах (1871-1946), Отто Зельц (1881-1944), Карл Марбе (1869-1953), Гайнріх Майер (1867-1933), Карл Бюлер (1879-1963).

Третьою школою, яка відіграла важливу роль у дискурсі раннях шкіл психології, був *функціоналізм*. Представники цієї

школи використовували експериментальний метод, який після Вундта став загальноприйнятим, а також погоджувались із висновками Вюрцбурзької школи про те, що мислення керується неусвідомленими факторами. Питання, вирішенню якого вони присвятили свої дослідження, полягало в тому, щоби описати ті неусвідомлені фактори, які керують мисленням. Для вирішення цієї проблеми вони звернулись до напрацювань Чарльза Дарвіна і Герберта Спенсера. Ці творці теорії еволюції стверджували, що всі живі істоти пристосовуються до навколишнього середовища і в процесі пристосування розвивають у собі нові властивості, необхідні для виживання, та втрачають ті властивості, які стають непотрібними в нових умовах. З цього представники функціоналізму зробили висновок, що психічні і мисленнєві процеси розвиваються так, щоби дати людям можливість краще функціонувати в умовах, у яких вони перебувають.

У функціоналізмі виокремлюються два напрями: європейський і американський. Найбільшим представником європейського напряму функціоналізму був *Фрідріх Карл Штумпф* (1848-1936). Головним предметом його досліджень було сприйняття музики, оскільки він вважав музику унікальним досягненням людської цивілізації. На основі вивчення музики і психологічних факторів її сприйняття Штумпф побудував свою теорію. Він вважав, що предметом вивчення психології повинні бути феномени, тобто те, що людина сприймає, психічні функції, тобто те, як людина ставиться до феноменів, та іманентні зв'язки між феноменами і сприйняттям. Психічні функції, тобто те, як психіка реагує на феномени, обумовлені необхідністю адаптації до середовища і обставин, в яких опиняється людина. Функціоналізм в Америці розвивали декілька вчених, які зробили великий внесок у психологію:

- *Вільям Джеймс* (1842-1910) був одним із головних фундаторів двох напрямів думки – прагматизму і функціоналізму. Він був автором прагматичної теорії істинності в епістемології, відповідно до якої істинним слід вважати ту гіпотезу, яка має прагматичні наслідки, тобто допомагає вижити. З цієї позиції він оцінював роль мислення і психічних процесів. Свідомість розвинулась і функціонує тому, що вона потрібна. Люди мислять, відчувають емоції та переживають психічні процеси, оскільки вони допомагають людям вижити. Джеймс присвятив увагу психології

релігії. Він вважав, що релігія необхідна з прагматичної точки зору, бо вона допомагає людям осягати сенс життя, психічне здоров'я і життєві орієнтири. Завдяки Джеймсу психологія релігії стала важливим напрямом досліджень.

- На схожих позиціях основував свої погляди *Джон Дьюї* (1859-1952). Його найбільші здобутки зроблені у сфері педагогіки, але водночас він торкався проблем психології. Він стверджував, що діти накопичують знання не заради самого знання: вони цікавляться тільки тим, що може стати сферою їхньої самореалізації, а також сприяє особистому прогресу.

В кінці XIX століття до методів емпіричної психології звернулися також французькі психологи, які сформували *Французьку школу психології*. Представниками цієї школи були Жан-Мартен Шарко (1825-1893), Теодюль Арман Рібо (1839-1916), П'єр Марі Фелікс Жане (1859-1947) та інші. Ці люди були психологами, психіатрами і невропатологами та досліджували найрізноманітніші проблеми своїх галузей. Усіх їх поєднував експериментальний метод досліджень; методи поєднували представників французької школи з Вундтом і всіма тими психологами, яких Вундт надихнув. Однак, між ними була й одна суттєва відмінність. Вундт і його колеги працювали в університетах і ставили свої експерименти для вивчення психічних процесів. Метою їхніх досліджень було вивчити, як функціонує психіка. Працівники французької школи працювали не тільки в університетах, а й у клініках; вони були практикуючими лікарями, а тому матеріал своїх досліджень вони отримували передовсім від хворих людей, вважаючи, що природа сама поставила достатню кількість експериментів, а психіатру достатньо тільки за цим спостерігати.

Перелічені школи намагалися побудувати психологію на тих принципах, якими послуговується природознавство, і сформулювати універсальні закони функціонування психіки, на кшталт законів природи. Однак, не всі психологи погодилися з програмними засадами експериментальної психології. Німецький філософ *Вільгельм Дільтей* (1833-1911) запропонував розділяти науки на природничі та науки про дух. Відмінністю між ними є те, що природничі науки пояснюють природні процеси, тобто формують закономірності, на основі яких відбувались природні процеси минулого і відбуватимуться аналогічні процеси в майбутньому, тобто природознавець може прогнозувати процеси майбутнього, а науки про дух тільки розуміють

духовні (психічні, соціальні та інші) процеси, тобто вчені цих галузей можуть описати, чому щось відбулось, але не можуть стверджувати, що кожного разу, коли збігатимуться такі самі обставини, вони спричинюватимуть ті самі наслідки. На цій основі Дільтей стверджував, що психологія, оскільки вона є однією з наук про дух, послуговується методами відмінними від тих, якими працює природознавство. Оскільки методом наук про дух є розуміння, то й напрям психології, засновником якого був Дільтей, називають *розуміючою психологією* або *описовою психологією*. Цей напрям психології протиставляється експериментальній психології, яку Дільтей називав пояснювальною психологією. Ідеї, висловлені Дільтеєм, розвинув німець Едуард Шпрангер (1882-1963).

Бігевіоризм

На початку ХХ століття експериментальна психологія дала початок психологічній школі, яка стала однією з домінуючих у сучасній психологічній науці. Це – бігевіоризм. Назва цієї школи походить від англійського "behavior" (поведінка). Бігевіористи задали собі питання про предмет психології. Якщо психологія повинна послуговуватися емпірично-експериментальним методом, то її предметом може бути тільки щось, що можна вивчати на основі досвіду. Таким є тільки поведінка. Психолог не може бачити, що відбувається в людській душі, але він може спостерігати, як людина поводить себе і як реагує на різні збудники. Отож, бігевіористи проголосили предметом психології людську поведінку, тобто те, як люди реагують на збудники. Бігевіоризм пережив декілька етапів свого розвитку. Цей напрям психологічної думки зародився у США, але поширився також у Європі.

- Засновником бігевіоризму був *Джон Бродес Вотсон* (1878-1958). У 1913 році він прочитав свою програмну лекцію "Психологія з точки зору бігевіориста", яка й дала початок цій школі. Якщо представники ранніх психологічних шкіл здебільшого вважали, що поведінка людини обумовлена внутрішніми психологічними процесами, і тому Вундт використовував метод експериментальної інтроспекції, то Вотсон заперечував будь-яку можливість вивчати внутрішній світ людини. Предметом дослідження

можуть бути тільки зовнішні прояви психічного життя, а такими є збудник і реакція. Отже, психолог повинен вивчати зв'язок між ними.

- Ідеями Вотсона захопився його учень *Едвард Лі Торндайк* (1874-1949). Оскільки йому не вдалось знайти охочих брати участь в експериментах, він почав проводити їх на курчатах, але через те, що необхідних лабораторій не було, він облаштував провізоричну лабораторію в підвалі свого будинку. Підвал Торндайка став першою у світі лабораторією зоопсихології. Його експерименти виглядали так: він поміщав курчат у середовище, з якого вони мали знайти вихід. Як тільки їм це вдавалось, наступні рази вони проходили аналогічну ситуацію значно швидше. Це дало Торндайку можливість сформулювати "закон вправи", відповідно до якого повторення сприяє запам'ятовуванню, тобто зміцнює зв'язок стимулу і реакції.
- Близькими до бігевіоризму були дослідження російського вченого *Івана Павлова* (1849-1936), який у 1904 році отримав Нобелівську премію в галузі медицини і фізіології. Павлов проводив експерименти на собаках. Він, даючи собаці їжу, супроводжував це якимось додатковим збудником, напр., звуком дзвіночка. Собака запам'ятовувала, що кожного разу, коли їй дають їжу, дзвонить дзвіночок. Тоді Павлов дзвонив у дзвіночок, не даючи собаці їжу. Незважаючи на те, що собака не отримувала їжу, в її організмі відбувались такі самі процеси, як і при отриманні їжі, зокрема посилене виділення слини і шлункового соку. Цим експериментом Павлов показав зв'язок збудника з реакцією.

Бігевіоризм, незважаючи на свою популярність, був також предметом активної критики зі сторони опонентів. Найбільше бігевіористам діставалось за модель "стимул-реакція", який їхні опоненти вважали надто спрощеним. Відповіддю на цю критику став новий етап розвитку цієї школи, який отримав назву *необігевіоризм*. Головним питанням, яким цікавились необігевіористи, був зв'язок між стимулом і реакцією. Основи необігевіоризму заклав *Едвард Чейс Толмен* (1886-1959). Він увійшов в історію психології теорією когнітивних мап, відповідно до якої кожна істота, зустрівшись і стимулом, будує власне уявлення про ситуацію і саме це уявлення визначає її подальшу реакцію. Толмен вивчав поведінку у просторі людей і щурів. Він дійшов до переконання, що і люди, і щурі, потрапивши у якийсь простір,

будують свою мапу, яка допомагає їм орієнтуватися у просторі та знаходити вихід. Якщо ситуація перебування у певному просторі повторюється, то мапа уточнюється. Так, ментальна мапа є посередником між стимулом і реакцією.

Ще одним ученим школи необігевіоризму був *Кларк Леонард Галл* (1884-1952). Він, як і Толмен, шукав відповіді на питання, як саме пов'язані стимул і реакція. На Галла великий вплив мав Павлов і його дослідження рефлексу. Галл на основі досліджень Павлова і численних власних експериментів показав, що проміжною ланкою між стимулом і реакцією є навик. Люди не просто реагують на стимули, а роблять це для того, щоби вижити у своєму середовищі. Якщо якась реакція є корисною, тоді людина набуває навик реагувати на цей стимул саме так. Навики обумовлюються потребами: людина не набуває таких навиків, які їй непотрібні.

Беррес Фредерік Скіннер (1904-1990) розробив теорію оперативного обумовлення. Ця теорія ґрунтується на базовому постулаті бігевіоризму, відповідно до якого поведінка людини є реакцією на зовнішні чинники. Скіннер продовжив ці міркування: якщо поведінка є реакцією на стимули, тоді такими стимулами можна регулювати поведінку і пришвидшувати набуття навиків. Напр., дитина швидше навчиться виконувати якусь дію, якщо знатиме, що за це вмінная вона отримає цукерку. Так само, дитина відмовиться від учинків, якщо з ними будуть пов'язані покарання. Отже, за допомогою зовнішніх стимулів можна формувати моделі поведінки.

Поштовх для нового витка розвитку бігевіоризму дав канадсько-американський психолог українського походження *Альберт Бандура* (нар.1925), який є одним із найбільш читаних авторів книг з гуманітарних наук у світі. Бандура був автором теорії соціального навчання. Якщо психологи-бігевіористи до Бандури аналізували зв'язок стимулу і реакції, то Бандура значно розширив поле психологічних досліджень. Він стверджував, що важливим чинником у формуванні поведінки людини є приклад інших. Люди схильні стежити за поведінкою інших і її наслідувати. Діти повторюють поведінку дорослих, люди повторюють поведінку тих, хто є для них авторитетом. Бандура проводив експеримент, відомий під назвою експеримент з лялькою Бобо. Під час цього експерименту немовлят ділили на дві групи, і в присутності однієї групи дорослі поводитись агресивно, а в присутності іншої

люб'язно. В іншому експерименті одній групі дітей показували добрі фільми, а іншій – з проявами агресії і жорстокості. Опісля психологи стежили за тим, як діти поведуться з лялькою. Ті діти, які бачили люб'язну поведінку дорослих або добрі фільми, чемно поводитись із лялькою, а ті діти, які бачили агресивну поведінку дорослих, або агресивні фільми, згодом агресивно поводитись із лялькою. Це дало можливість зробити висновок, що важливим стимулом певного типу поведінки людей є поведінка оточення. Люди вивчають моделі поведінки оточення і поведуться аналогічно до них.

Гештальтпсихологія

Окрім ранніх психологічних теорій, творці яких прагнули вкоренити у своєму фаху експериментальний метод, та бігевіористів, які зосереджувались на вивченні людської поведінки, в першій третині ХХ століття розвинувся ще один напрям психології, представники якого зосередились на вивченні людського сприйняття. Йдеться про гештальтпсихологію. Її назва походить від німецького "Gestalt" (форма, структура). Передумови виникнення гештальтпсихології заклав австрійський філософ *барон Крістіан фон Еренфельс* (1859-1932), який на основі своїх досліджень музики зробив такий висновок: якщо в мелодії змінити тональність, тобто замінити всі ноти, але так, щоби зберегались інтервали, то мелодія залишиться та сама. Це означає, що мелодія залежить не від того, з чого вона складається, а від того, які зв'язки панують між її складниками. Мелодія є незалежною конструкцією, і таку конструкцію він назвав гешталтом. Дослідження барона фон Еренфельса продовжив психолог і музикознавець *Фрідріх Карл Штумпф* (1848-1936), який у 1894 році в Берліні заснував Інститут психології. Специфікою цього інституту було вивчення людського сприйняття експериментальним методом, тобто в інституті використовувались експериментальні методи психологічних досліджень, які після Вундта стали загальноприйнятими, а метою цих досліджень був пошук відповіді на питання, як людина сприймає те, що бачить, чує і відчуває, і як вона з отриманої інформації формує знання. Найбільший прорив у цьому дослідницькому напрямі зробили три учні Штумпфа: *Макс Вертгаймер* (1880-1943), *Курт Коффка* (1886-1941), *Вольфганг Кьолер*

(1887-1967), які й були фундаторами гештальтпсихології. Гештальтпсихологія є напрямом психології, який складається з декількох шкіл. Школу, засновану Вертгаймером, Коффкою і Кьолером, називають *класичною гештальттеорією* або *Берлінською школою гештальтпсихології*.

Психологи цієї школи зосереджувались на процесі сприйняття людиною дійсності. Вони стверджували, що дійсність – це величезний набір різноманітних феноменів, охопити які неможливо і непотрібно. Людський розум впорядковує отриману інформацію про дійсність, створюючи гештальти (цілісні структури). Напр., якщо око бачить коричневий колір, прямокутну форму, наявність ніжок, а дотик відчуває твердість, то розум зводить цю інформацію в єдиний гештальт – стіл. При цьому розум не тільки об'єднує отримані дані, а й відсікає все лишнє. Напр., коли хтось зайде у кімнату, в якій стоїть стіл, і його запитують, що він бачить, він відповість, що бачить стіл, хоч насправді погляд охоплює не тільки стіл, а й підлогу, на якій він стоїть, стіну, яка позаду столу, та багато іншого. Але людина, навіть не усвідомлюючи цього, виокремлює гештальт, тобто те, що сприймає її розум, від фону, тобто всього того, що вона не помічає, хоч воно й потрапляє в поле чуттєвого сприйняття. Творцем гештальтів є розум, а процес їх творення і став предметом зацікавлення гештальтпсихологів.

Основу наукового спадку Макса Вертгаймера та його колег становить теорія продуктивного мислення, відповідно до якої мислення є процесом, скерованим на вирішення завдань. Перед людиною постійно постають якісь завдання, пов'язані з її орієнтуванням у світі, збагаченням знаннями, зацікавленнями тощо. Мислення, вирішуючи ці завдання, виймає з усього потоку інформації те, що потрібне для їх виконання, і залишає поза увагою те, що неспроможне послужити цій цілі. При цьому мислення структурує також дійсність, надає їй форм. Цілість не є лишень сумою його складників. Напр., набір фізичних і хімічних характеристик столу не робить його столом. Коли людина думає про стіл, то пригадує не форму і ознаки столу, а його функцію, тобто те, які завдання він виконує. А функція столу впливає не з того, з чого він виготовлений і яким є його колір, маса, розміри, а з того, як людський розум його визначив. Мислення творить стіл столом.

Для формування гештальту важливо чітко встановлення його меж, оскільки саме межі, тобто відокремлення того,

що належить до ґештальту, і того, що до нього не належить, визначають ґештальт. Складники, з яких утворюється ґештальт, у ґештальті отримують специфічні ролі, яких не мали до того, як стали елементами ґештальту. Напр., усі геометричні точки однакові, але, якщо вони стають елементами круга, то одні з них стають більш важливими, а інші менш важливими: найважливішою точкою круга є його центр, наступне місце в ерархії важливості займають точки кола, і останнє всі ті точки, які містяться на площині круга, але не є центром і не знаходяться на колі, який обрамлює цей круг.

Вихідцем із Берлінської школи ґештальтпсихології був *Курт Цадек Левін* (1890-1947), який мігрував до США і працював у царині соціальної психології, вивчав проблеми менеджменту, лідерства та організації колективу, справивши на ці галузі величезний вплив. Особливою заслугою Левіна є його тези щодо питання про відношення між теорією і практикою. Левін зустрівся з популярним у той час у США, але хибним переконанням, що між теорією і практикою прірва, і молодих спеціалістів потрібно навчати практичним навикам, не витрачаючи зусилля на теорію. Левін, натомість, стверджував, що найбільшу практичну цінність в організації роботи компанії має добра теорія. Неможливо ефективно організувати роботу компанії без якісної теорії, бо не можна вимагати від працівників практики, не пояснивши їм цілі і механізми роботи компанії, тобто теорії. Тому провідну роль в усіх сферах економіки і суспільного життя завжди відіграють теоретики, які вказують вектор розвитку, а практики, навіть не усвідомлюючи цього, є простими виконавцями програм, сформованих теоретиками. Однак, ефективною є тільки добра теорія, а це вимагає критерію, який дав би можливість перевіряти, яка теорія правильна, а яка хибна. Левін вважав, що найефективнішим способом перевірки є результати: якщо теорія допомогла досягнути результати, яких від неї очікували, вона істинна, якщо ні, тоді хибна.

Ще одним питанням, якому Левін присвятив немало уваги, є теорія змін. Він вважав, що домогтися змін у житті людей можна, лише пройшовши три рівні: розморожування, зміна і заморожування. Люди не готові щось змінювати; їхні поведінкові звички наче заморожені, а тому, щоби їх змінити, їх необхідно розморозити. Після здійснення змін, коли люди почали діяти по-новому, ці нові практики потрібно за-

морозити, щоби вони залишилися у людській поведінці.

Ідеї, які заклали вчені Берлінської школи гештальтпсихології, розвивали й інші школи, вносячи в них свої зміни. Серед цих шкіл важливе місце займала *Друга Ляйпцізька школа психології* (першою психологічною школою в Ляйпцігу була експериментальна психологія Вундта). Її найвидатнішими представниками були *Фелікс Крюгер* (1874-1948) і *Фрідріх Зандер* (1889-1971). Вони робили особливий наголос на суб'єкті формування гештальту. Якщо берлінські гештальтпсихологи зосереджували свою увагу на відношенні гештальту і його складників, розмежуванні гештальту і фону, законах формування гештальту тощо, то ляйпцізькі гештальтпсихологи взялись за вивчення душі, як середовища формування гештальтів. Напрацювання цієї школи не стали популярними у світовій науці, оскільки Зандер в часи війни активно підтримував нацистський режим і намагався використати свої психологічні теорії для обґрунтування нацизму. Через це вчення цієї школи асоціювалось із нацизмом і сприймалась радше як елемент ідеології, а не науки.

Третім осередком гештальтпсихології була *Ґратцька школа*, яка розвинулась в Австрії, а її засновником був уродженець Львова *Алексіус Майнонг лицар фон Гандшухсгайм* (1853-1920). Її представниками також були Вітторіо Бенуссі (1878-1927), Штефан Вітасек (1870-1915) та інші. Ґратцька школа об'єднала не тільки філософів і психологів, а й математиків, природознавців, теоретиків музики. Особливістю цієї школи, яка її відрізняла від Берлінської, було те, що берлінські гештальтпсихологи вважали, що гештальти формуються миттєво, як тільки суб'єкт зустрічається з потоком інформації, а ґратцькі гештальтпсихологи вважали, що формування гештальтів – це процес об'єднання складників та їх узагальнення.

Новим сплеском розвитку гештальтпсихології стала *гештальттерапія*, творці якої зосередились на практичній допомозі пацієнтам. Фундаторами гештальттерапії були американські вчені *Фредерік Саломон Перлз* (1893-1970), його дружина *Лаура Перлз* (1905-1990) і *Пол Ґудман* (1911-1972). Вони виходили з тези: якщо все, що людина мислить, є гештальтами, тобто структурами, сконструйованими людським розумом, то це означає, що світ, у якому людина перебуває, є її креатурою. Якщо людина щаслива, то це означає, що вона створює такі гештальти, які роблять її щасливою; а якщо вона переживає

депресії і кризи, то їх причиною також є ґешталти, які сама ж людина конструює. Психотерапія ґештальтпсихологів полягає в тому, щоби натренувати людське мислення на формування позитивних ґештальтів і так створити світ свого щастя. Серед методів ґештальттерапевтів популярним є використання уявних образів: пацієнт сідає на стілець, поряд із ним ставлять пустий стілець, пацієнт уявляє, що на пустому стільці сидить людина, відносини з якою не складаються, або яка стала причиною душевних страждань пацієнта, пацієнт уголос висловлює все, що хоче сказати уявному візаві, і вслухається у своє тіло (тембр голосу, тональність, відчуття тепла, болю тощо). Така вправа дає можливість вилити негатив і його позбутися. Після такого очищення несвідомого пацієнт налаштовується на позитивні переживання (вдячність, радість, щастя). Все це повинно супроводжуватись тілесними діями: якщо пацієнт говорить, то вголос; якщо виражає вдячність, то кланяючись; якщо виражає любов і прощення, то з обіймами.

Глибинна психологія

Глибинною психологією називають декілька психологічних шкіл, послідовники яких ставлять собі за ціль заглибитись до людського несвідомого і вивчити його. Першим проблему несвідомого у психології актуалізував Зіґмунд Фройд, здійснивши цим справжню революцію у психологічній думці.

Першою школою глибинної психології, яка дала початок цьому напрямку, є психоаналіз. Його засновником був австрійський психіатр *Зіґмунд Фройд* (1856-1939). Він звернув увагу, що людська поведінка обумовлюється не лише свідомими процесами, а й несвідомим. Фройд поділяв сферу психічного в людині на три рівні. Середнім рівнем є свідоме або Я (лат. Ego, нім. Ich); сюди належить усе, що людина усвідомлює і осмислює. Над свідомим він розмішував надсвідоме або Над-Я (лат. Super-Ego, нім. Über-Ich), тобто соціальні і культурні норми поведінки. Під свідомим розташовується несвідоме або Воно (лат. Id, нім. Es), тобто все, що впливає на поведінку, але чого людина не усвідомлює. Психічне життя людини є постійною взаємодією цих трьох сфер. Надсвідоме встановлює строгі норми, які обмежують свободу дій. Під тиском надсвідомого людина не може реалізовувати свої

природні імпульси, але й позбутися їх неможна. Тому людина втискає їх у несвідоме.

Головним прагненням людини є виживання. Це прагнення виражається через два інстинкти: статевий інстинкт (лібідо), який штовхає людину розмножуватись, а тому дбає про виживання людини як виду; та інстинкт самозбереження чи страху перед смертю, який дбає про виживання людини як особистості. Оскільки страх перед смертю домінує над лібідо, то надсвідоме встановлює такі норми, які обмежують лібідо. Оскільки лібідо через ці обмеження не може виражатися безпосередньо, воно сублімується. Під сублімацією Фройд розумів такі способи вираження лібідо, які би не протиставлялися соціальним нормам. Плодом сублімації лібідо є людська культура з усіма її проявами. Напр., сім'я, на думку Фройда, є способом реалізації лібідо, але з дотриманням різноманітних культурно-соціальних табу.

Лібідо, затиснуте соціальними нормами, шукає можливості виразитися, незважаючи на те, що соціальні норми йому це не дозволяють. Оскільки лібідо не може виражатися безпосередньо, воно проривається через несвідомі або хворобливі вираження, напр., сновидіння, обмовки, помилки, або навіть неврози чи психічні захворювання. Фройд вважав, що через несвідомі чи хворобливі прориви виражається те, що людина прагне у глибині своєї душі, але не може виразити. Боротьба лібідо і страху смерті є причиною численних комплексів, які Фройд детально аналізував.

На цих теоретичних засновках Фройд сформував практичні методи психоаналізу. Щоби вилікувати психічні проблеми, потрібно знайти серед несвідомого їхні причини і перенести їх до сфери свідомості. Тільки шляхом усвідомлення глибинних проблем, люди можуть їх вирішувати.

Головною заслугою Фройда є відкриття несвідомого, яке стало основою глибинної психології. Ідею несвідомого від Фройда перейняли й інші психологи. Усі представники глибинної психології погоджувалися з Фройдом у тому, що визначальну роль у людській поведінці і світосприйнятті відіграє несвідоме. Однак, якщо Фройд вважав, що в несвідомому головну роль відіграє лібідо (статевий інстинкт), який відчуває утиски страху смерті і культури, то фундатори інших напрямів глибинної психології з цим не погоджувались. Вони, погоджуючись із Фройдом щодо ролі несвідомого, не

погоджувались із ним щодо сутності несвідомого, і замінювали лібідо іншими категоріями.

- Одним із таких напрямів глибокої психології є *аналітична психологія*, основи якої заклав швейцарський психолог *Карл Густав Юнг* (1875-1961). Інновацією, яку вніс у психологічну науку Юнг є поняття *колективного несвідомого*. Відкриттям Юнга було те, що сфера несвідомого є не індивідуальним явищем, а колективним. Впродовж тисячоліть люди накопичували якийсь досвід, який допомагає їм виживати і орієнтуватися у світі. Цей досвід передається від покоління до покоління, доповнюється новим досвідом і передається наступним поколінням. Елементи колективного несвідомого Юнг називав *архетипами*. Кожна людина сприймає світ крізь призму архетипів, але навіть не усвідомлює цього. Юнг звертав увагу на загальнолюдські архетипи, тобто такі, які притаманні всім людям.
- *Індивідуальна психологія* – це ще один напрям глибокої психології. Її засновником був австрійський вчений *Альфред Адлер* (1870-1937). Назва цієї психологічної школи походить від латинського "individuum" (неподільний). Цією назвою Адлер наголошував на тому, що він вважає людську психіку цілісною і неподільною, а тому не виділяв свідоме і несвідоме в окремі частини психіки. Базові установки людської поведінки, на думку Адлера, формуються в дитинстві. Кожна дитина, відчуває обмеженість своїх можливостей у порівнянні з дорослими: на певному етапі розвитку дитина не вміє ходити, говорити, не є настільки сильною, як дорослий. Це формує в ній відчуття неповноцінності. Впродовж життя людина намагається компенсувати цей комплекс. Вона це робить через утвердження своєї влади: оскільки в дитинстві людина залежна від дорослих, в дорослому віці вона намагається узалежнити інших від своєї влади. Особливо болісно це відчуття проявляється в людей, в яких в дорослому віці залишаються якісь риси, які в дитинстві спричинювали відчуття неповноцінності у порівнянні з дорослими. Напр., низький зріст є ознакою дитячості. В повсякденній мові дієслова "дорослішати" і "виростати" використовуються як синоніми. Це означає, що людина, яка не виросла, не стала дорослою. Саме тому люди з низьким зростом частіше страждають від комплексу неповноцінності, і в них частіше проявляються прагнен-

ня влади як засобу подолання цього комплексу. Більшість диктаторів були низького зросту: напр., Наполеон, Гітлер, Сталін, Путін. Суспільство засобами виховання повинно формувати в людей суспільний інтерес, тобто вміння встановлювати суспільні цілі і об'єднуватися в спільноти задля їх досягнення. Здоровий суспільний інтерес повинен соціалізувати людей, замінювати їхнє прагнення до влади. Симптомами недорозвиненості суспільного інтересу є злочинність, наркоманія, психічні проблеми.

- Німецький філософ, представник Франкфуртської школи *Ґєрберт Маркузе* (1898-1979) видав у 1955 році роботу "Ерос і цивілізація. Філософський вступ до Фройда". В цій роботі Маркузе спробував поєднати ідеї Зіґмунда Фройда, який стверджував, що причиною психічних проблем є пригнічений ставий інстинкт, і Карла Маркса, який закликав пригнічені класи до революції в ім'я виборювання власних прав. Поєднавши ці дві ідеї, Маркузе озвучив заклик до боротьби лібідо за свою свободу. Цей заклик став одним із поштовхів до сексуальної революції, тобто руйнування всіх моральних і культурних обмежень проявів сексуальності.
- Ідеї звільнення лібідо, відмову від моральних обмежень та статевої просвіти найбільш радикально озвучив *Вільгельм Райх* (1897-1957), який народився в Галичині (село Добряничі Львівської області), дитинство провів у Буковині, переїхав до Відня, де був учнем Фройда, згодом став переконаним комуністом, але його однопартійці виключили його з партії, переїхав до Америки, де й прожив до смерті. Райх стверджував, що у світі розлита енергія життя, яку він називав "оргон". Ця енергія в людині проявляється через сексуальний інстинкт, який перебуває у стані пригнічення зі сторони культури. Райх вважав, що культура – це засіб пригнічення людини і її інстинктів, а не середовище розвитку. Її потрібно позбутися. Райхова теорія оргону була визнана ненауковою, його дослідницький центр закрили, а він сам потрапив до в'язниці, де й помер від серцевого нападу. Незважаючи на це, ідеї Райха щодо звільнення сексуальності з-під гніту культури і моралі отримали величезний резонанс. Вони дали ідеологічне підґрунтя рухам сексуальної революції, несучи по світі моральний занепад і знищення культурного надбання минулого.

- Психолог *Карен Горні* (1885-1952), яка мігрувала з Німеччини до США, внесла свої корективи у глибинну психологію Фрейда. Горні стверджувала, що причиною неврозів є деструкція соціальних відносин. Люди, які не зуміли збудувати здорові відносини з оточенням, ризикують стати невротиками. Горні наголошувала, що невротики характеризуються десятьма невротичними потребами: 1) потреба схвалення зі сторони оточення, 2) страх бути залишеним близькими, 3) обмеження себе вузькими рамками, 4) потреба набути силу, напр., владу, гроші, фізичні дані, 5) прагнення експлуатувати інших, 6) прагнення пресити, 7) прагнення бути об'єктом захоплення, 8) амбіції щодо власних досягнень, 9) прагнення не залежати від інших, 10) бажання бути бездоганними.
- Одним із найвпливовіших напрямів глибинної психології є *гуманістичний психоаналіз*, основи якого заклав німецько-американський психолог *Еріх Фромм* (1900-1980), який поєднав психоаналіз і екзистенціалізм. Під впливом екзистенціалізму Фромм стверджував, що людина з'являється у цьому світі безвизначеної сутності. Ким є людина, вона визначає впродовж свого життя. Відсутність визначеної сутності дає людині свободу, але також і необхідність самовизначення. Людина боїться самовизначатися; вона воліє, щоби цей вибір за неї зробив хтось інший. Щоби перекласти свою відповідальність на інших, люди входять у суспільство. Протистояння між прагненням свободи і одночасно страхом перед відповідальністю є визначальним чинником як особистого психічного життя окремої людини, так і історії людства. Фромм вважав, що і реформація, і нацизм були втечею від свободи. Католицизм дає людині свободу самовизначеності, тобто людина сама визначала свою посмертну долю способом свого життя: якщо жила праведно, то отримає спасіння, якщо ж у земному житті була грішною, то отримає покарання. Така свобода змушує людину робити самостійний вибір, а це важко. Ранній протестантизм (лютеранство і кальвінізм), натомість, стверджує, що Бог наперед визначив посмертну долю людини. Так людина втрачає необхідність самовизначатися, але водночас і знімає тривогу, породжену свободою. Те саме стосується й нацизму: підпорядкувати себе диктатору означає позбутися свободи, але одночасно й зняти зі себе відповідальність за власні рішення.

Гуманізм і екзистенціалізм

Загострення інтересу на людині та розвиток філософії екзистенціалізму відобразились і на прогресі психології, давши початок декільком школам, які сформували відмінні теорії психічних процесів, але спільним у них є наголос на людині та екзистенційний аналіз її внутрішнього світу, потреб, прагнень, шляхів самореалізації та індивідуалізації.

Першою серед таких шкіл є *гуманістична психологія*, основи якої заклад народжений в родині українсько-єврейських мігрантів американський психолог *Абрагам Гарольд Маслоу* (1908-1970). Першою особливістю психологічної концепції Маслоу, яка відрізняє його від усіх попередніх шкіл, було те, що всі психологи до нього розуміли свої вчення як теоретичні основи терапії, тобто вивчали людей із певними відхиленнями та намагались їм допомогти, при цьому ніхто не цікавився здоровими людьми. Маслоу зацікавився тим, як протікають психічні процеси у здорової людини, і цим надав психології новий вектор розвитку. Психічні процеси протікають як у хворої, так і в здорової людини, але якщо відхилення вивчали до Маслоу, то принципи, які регулюють психіку здорової людини, залишались мало відомими.

Маслоу стверджував, що психічними процесами здорової людини є те, що обумовлює її поведінку, а таким є потреби. Люди проявляють якусь активність для того, щоби задовольнити свої потреби. Отже, головним аспектом психічного життя здорової людини є її потреби. Саме на них Маслоу зосередив свою увагу. Він проаналізував потреби, задля задоволення яких люди проявляють активність, і класифікував їх. Ця класифікація отримала назву "Піраміда Маслоу". Вчений стверджував, що всі людські потреби, без яких люди не можуть жити, можна поділити на сім рівнів (від найнижчого):

1. фізіологічні (їжа, вода, повітря, одяг, покрівля);
2. безпека (відчуття захищеності, свобода від страху);
3. любов (участь у колективі, відчуття потрібності);
4. повага (досягнення успіхів, визнання, схвалення);
5. пізнання (інтелектуально розвиватися);
6. естетика (гармонія, краса, порядок, організованість);
7. самоактуалізація (реалізація цілей і розкриття талантів).

Маслоу стверджував, що саме в такому порядку люди задовольняють свої потреби. Якщо людина голодна, вона не відвідуватиме музеї і не насолоджуватиметься красою; вона

спершу шукатиме їжу. Тільки тоді, коли людина задовольнить нижчі потреби, вона може перейти до вищих. Три останні потреби Маслоу називав вищими. Реалізованими можна вважати тільки таких людей, які задовольнили свої вищі потреби. Міра психічного здоров'я залежить від міри задоволення вищих психічних потреб.

Другою психологічною школою, в центрі інтересів якої стояла здорова людина, була *екзистенційна психологія*, основи якої сформував американець *Ролло Піс Мей* (1909-1994). Основою його поглядів була філософська концепція екзистенціалізму, якій він намагався надати практичного застосування. Екзистенціалісти стверджували, що людське життя є абсурдом, а людина живе в постійному страху і дезорієнтованості. Поле зацікавленості Мей було дуже широким і він добре знав напрацювання екзистенціалістів. До того ж йому довелося пережити досвід, який не міг не залишити свій слід у його житті: він захворів на туберкульоз і тривалий час його лікував. Під час хвороби він безпосередньо зіткнувся з абсурдом людського життя, але не зламався, а зосередив усі внутрішні сили на зціленні. Після одужання Мей стверджував, що його зцілили не стільки лікарі, скільки його душевні зусилля. Екзистенціалізм Мей був оптимістичним, оскільки він опирався на християнське крило екзистенціалізму, а не на атеїстичне. Мей, окрім зацікавлення психологією, був також богословом. Він здобував освіту в духовній семінарії, після закінчення якої став протестантським пастором. Під час навчання він здружився з німецьким лютеранським богословом Паулем Тілліхом, який мігрував до США під час Другої Світової війни. Саме Тілліх відкрив Мейу надбання християнського екзистенціалізму. Як християнський екзистенціаліст, Мей стверджував, що абсурд людського буття травмує людську психіку, а душевне здоров'я, впорядкованість внутрішнього світу і гармонію можуть зберегти тільки ті люди, які долають абсурдність. Подолати абсурд людського буття можна тільки релігійною вірою, яка надає йому сенсу. Саме тому практикуючі християни менш схильні до психічних патологій, ніж невіруючі.

Американець *Карл Роджерс* (1902-1987) розробив *клієнт-центровану терапію*, яка стала популярним методом сучасної психотерапії. Він виходить із переконання, що кожна людина має якусь Я-концепцію, тобто комплекс уявлень про себе, очікувань, прагнень, установок. Зрозуміти людину, її поведінку, переживання і прагнення можна тільки,

сприймаючи її крізь призму її Я-концепції. Іншими словами, щоби зрозуміти людину, необхідно вникнути в те, як вона сама себе розуміє, подивитися на неї з позиції її Я-концепції, вникнути в її внутрішній світ. Вимога поглянути на людину з позиції її Я-концепції й дала підстави називати цю психотерапевтичну методику клієнт-центрованою, бо в центрі уваги психолога опиняються не якісь ідеали, які приписують, як людина повинна поводитися і відчувати, а реальна людина і її внутрішній світ. Психічні проблеми з'являються тоді, коли Я-концепція суперечить дійсності, а вирішення цих проблем полягає у корегуванні Я-концепції. Роджерсу вдалося довести, наскільки важливою є Я-концепція, тобто те, що людина думає про себе, на всі аспекти її життя.

Ще одну концепцію гуманістичної психології запропонував австрійський психолог *Віктор Еміль Франкль* (1905-1997). Під час Другої Світової війни Франкль потрапив до нацистського концтабору, але вижив, і після ув'язнення приклав великі зусилля для того, щоби осмислити отриманий там досвід. Найбільше зацікавлення Франкля викликала проблема самогубств. Він помітив, що часто накладають на себе руки успішні люди, в яких немає ніяких проблем, а життя яких видається щасливим. Франкль задав собі питання, як пояснити, що молодий студент, який показує добрі результати в навчанні у престижному університеті, має високі шанси на добру кар'єру, походить із заможної родини, а тому ніколи не відчував злидні, має добре здоров'я тощо, чинить суїцид, а Франкль, перебуваючи у концтаборі, зазнаючи тортур і принижень, не зробив цього. На перший погляд, в'язень концтабору має більше підстав переживати складну психологічну кризу, ніж успішний студент, але, насправді, показники самогубств серед людей, у яких все гаразд, не нижчий, ніж серед людей, які потрапили у важкі життєві ситуації.

Франкль з цього зробив висновок, що проблемою є не зовнішні чинники, а внутрішні переживання. Людина живе і хоче жити тоді, коли вона бачить сенс свого життя, і її життя обривається, коли вона такого сенсу не бачить. Франкль, перебуваючи у концтаборі, мріяв з нього вийти, бо мав для чого жити поза концтабором. Він, не зважаючи на важку ситуацію, бачив сенс свого життя, знав, для чого йому потрібне життя, і при цьому розумів, що життя варте того, щоби його прожити. Коли він був у концтаборі, він розумів, що його життя далеко

не таке, яким би він його хотів бачити, а тому є для задля чого працювати. Натомість, успішний студент має вже все, до чого інші тільки прагнуть. Його успішна кар'єра, заможне життя, повага оточення наче запрограмовані, і йому непотрібно прикладати особливі зусилля для того, щоби щось досягти. За таких обставин життя втрачає сенс.

Крайньою формою втрати сенсу є суїцид. Втім, є багато людей, які не мають жодних суїцидальних настроїв, а втрату сенсу виражають іншими психічними чи асоціальними вираженнями, напр., алкоголізм, депресія, неврози тощо. Всі ці проблеми Франкль оцінював із позиції втрати сенсу. Як психотерапевт, він розробив методику лікування, яку назвав логотерапією, тобто лікування за допомогою відновлення сенсу життя. Людина зможе повернути собі психічне і соціальне здоров'я, не зважиться на самогубство чи асоціальні типи поведінки, якщо бачитиме сенс свого життя, тобто внутрішньо віритиме, що життя варте того, щоби його прожити.

Когнітивна психологія

Ще одним важливим напрямом психологічної думки є когнітивна психологія, тобто декілька шкіл, представники яких зосередились на вивченні когнітивних здібностей людини. Ця загальна назва походить від латинського "cognitio" (пізнання). Відповідно, під когнітивною психологією розуміють галузь психології, яка вивчає пізнавальні процеси в людині.

В основах когнітивної психології стоїть швейцарський психолог і філософ *Жан Піажé* (1896-1980), засновник Женевської школи генетичної психології. Піажé вивчав розвиток і зміни пізнавальних здібностей людини, і сформував такі пояснення цього процесу, які не були відомими до нього. До Піажé взірцевими вважалися пізнавальні здібності дорослої людини, а когнітивна діяльність дитини сприймалась як етап на шляху до дорослості. Іншими словами, діти пізнають на основі тих самих механізмів, що й дорослі, але дорослі повністю опанували ці механізми, а діти тільки розвивають і опановують ці механізми. Піажé показав, що когнітивні можливості дітей і дорослих – це зовсім інші механізми. Діти не є недорозвиненими дорослими.

Піажé довів, що людські когнітивні здібності бувають трьох видів, і кожен із них притаманний людині в певному віці. Від

народження до віку двох-трьох років діти користуються аутистичним мисленням, в межах якого вони живуть виключно у своєму світі. Для дітей цього віку існують тільки вони і те, що потрапляє в поле їх сприйняття. У віці від двох-трьох років до одинадцяти-дванадцяти дитина керується егоцентричним мисленням, при якому для дитини вже існує світ, окрім неї самої, але цей світ обертається навколо неї. Дитина сприймає себе центром світу. Поступово дитина соціалізується і опановує форми поведінки в соціумі та відповідні механізми мислення. Внаслідок цього, в дитини після 12-ти років починається соціалізоване мислення. Кожен із цих етапів мислення формує свої способи світосприйняття. Найяскравішим виразником мислення є мова. Якщо на етапі аутистичного мислення діти ще не користуються мовою, то вже на стадії егоїстичного мислення діти розмовляють. Піаже ретельно аналізував мову дітей і дійшов до висновку, що діти користуються притаманною їмньому способу мислення егоїстичною мовою, форми вираження якої не збігаються з формами вираження дорослої людини з соціалізованим мисленням.

Когнітивна психологія є однією із ключових напрямів психологічної науки, в розвиток якого свої внески зробили численні вчені:

- Німецько-американський психолог *Ульрік Найссер* (1928-2012) розвивав методологічний інструментарій когнітивної психології.
- Президент Американської асоціації психологів *Джером Сеймур Брунер* (1915-2016) намагався поєднати когнітивну психологію з педагогікою.
- Ще один президент Американської асоціації психологів *Джордж Армітаж Міллер* (1920-2012) досліджував короткочасну пам'ять і сформував принцип $7(\pm 2)$, відповідно до якого людський розум може одночасно пам'ятати не більше семи букв. Якщо людині необхідно запам'ятати дев'ять букв, вона може це зробити тільки тоді, коли згрупує ці букви у якісь асоціативні союзи. Більше дев'яти букв людський розум одночасно пам'ятати не може. Це було важливе відкриття для організації навчання.

Окремим відгалуженням когнітивної психології є *теорія інтелекту*. Вчені, які працюють у цій галузі, намагаються вивчити людський інтелект на основі емпіричних методів, прийнятих у психології. Незважаючи на те, що досі серед фахівців не сформувалась спільна позиція щодо того, чи можна вза-

галі вести мову про інтелект, як про окремий предмет досліджень, чи інтелект є комплексом різноманітних задатків, теорія інтелекту дала цікаві результати.

- Британський психолог *Чарльз Едвард Спірмен* (1863-1945) у 1904 році оприлюднив результати своїх досліджень, якими довів фактор загального інтелекту. Людський інтелект є одним для будь-яких завдань. Люди, які можуть справитися з інтелектуальними завданнями одного типу, приблизно з таким самим успіхом справляться і з іншими завданнями. Натомість, ті, хто не зміг справитись із завданнями в одній галузі, не справляються зі завданнями такої самої складності в інших галузях. На цій основі Спірмен зробив висновок, що інтелект є загальною здатністю людини, і в усіх сферах застосування він діє однаково.
- Американець *Льюїс Леон Тьорстон* (1887-1955) продовжував ідеї Спірмена про загальний інтелект, але поставив собі завдання його виміряти. Він першим доводив, що психічні процеси та інтелектуальні задатки можна вимірювати за певною шкалою. Такий метод отримав назву психометрії. Тьорстон розробляв шкали вимірювання інтелекту та психічної активності. Для того, щоби виміряти інтелектуальні задатки, інтелект потрібно розкласти на складники і виміряти показники кожного з них. Вчений вважав, що інтелект складається з семи складових: логічне мислення, розуміння мови, числові здібності, швидкість чуттєвого сприйняття, вільне мовлення, просторова візуалізація і асоціативна пам'ять.
- Протилежністю до теорії загального інтелекту Спірмена і Тьорстона є теорія множинного інтелекту, автором якої є американець *Говард Гарднер* (нар.1943). Він стверджує, що єдиного інтелекту немає, а тому й неможливо виміряти рівень інтелекту. Інтелект – це набір різноманітних властивостей. Людина може бути талановитою в чомусь одному, але не мати ніяких талантів в іншому. Гарднер розділяв інтелект на вісім незалежних аспектів: здатність до візуалізації, здатність до використання слів, здатність мислити логічно і математично, здатність контролювати рухи свого тіла, здатність відчувати і відтворювати музику, здатність розуміти інших людей, здатність усвідомлювати власні емоції, здатність взаємодіяти з природою. Гарднер звернув увагу, що, якщо би люди мали загальний інтелект, то кожен великий математик мав би бути й великим музи-

кантом. Насправді, той, хто має талант до математики чи природознавства, може не мати ані найменших обдарувань в музиці чи красному письменстві. Отже, вимірювати таланти, якщо й можна, то тільки в кожній окремій сфері, а не інтелект як загальну властивість людини.

- *Роберт Стернберг* (нар.1949) розробив триархічну теорію інтелекту, відповідно до якої інтелект складається з трьох основ (архе): аналітичний інтелект, тобто здатність розв'язувати задачі; творчий інтелект, тобто здатність орієнтуватися в ситуації; практичний інтелект, тобто вміння пристосовуватися до обставин.
- В 1905 році французький уряд ухвалив закон про обов'язкову шкільну освіту дітей. Опоненти цього закону стверджували, що різні діти мають різні здібності до навчання: одні здатні навчатися, а інші ні, а тому не правильно всіх однаково змушувати навчатися. Уряд сприйняв цю критику, але й закон не відмінив, а доручив психологу *Альфреду Біне* (1857-1911) створити методику визначення навчальних здібностей дітей для того, щоби дітям, які мають гірші задатки до навчання, надати особливу допомогу в навчанні. Біне провів низку експериментів і показав, що й справді одні діти можуть виконувати інтелектуальні завдання, прописані для їх віку, інші можуть виконувати завдання, прописані для дітей старшого віку, а ще інші не можуть виконати завдання, прописані для дітей їхнього віку. Це дало підстави вести мову про інтелектуальний вік, який не завжди збігається з реальним віком. Методи визначення інтелектуального віку та вимірювання рівня інтелекту після Біне розвивали численні інші вчені, і вони повсюдно використовуються й до сьогодні.
- Напрацюваннями Біне захопилися американські вчені, і вже у 1916 році *Льюїс Медісон Термен* (1877-1956), професор Стенфордського університету, пристосував тести Біне до англійської мови і особливостей американців. Отриману методику визначення рівня інтелекту назвали Шкалою Стенфорда-Біне, в честь Біне і Стенфордського університету, де працював Термен. Результат, отримуваний на основі цієї шкали, назвали коефіцієнтом інтелекту (IQ), який досі використовується у світовій практиці. Вчені вносили зміни в ці тести, з ціллю пристосувати їх до різних цілей. Так, Роберт Єркес (1876-1956) пристосував ці тексти

для визначення талантів військових, що дало можливість керівництву армії США правильно розподілити завдання між солдатами під час Першої Світової війни, а Дейвід Векслер (1896-1981) пристосував ці тести для визначення рівня інтелекту та розумових здібностей дітей.

Важливим кроком у вивченні діяльності людського інтелекту є *нейролінгвістичне програмування*. Два американці: лінгвіст Річард Бендлер (нар.1950) і програміст Джон Томас Гріндер (нар.1940) поставили собі за ціль дослідити, як працюють найуспішніші американські психотерапевти, які методи вони використовують і чому ці методи настільки успішні. В 1973 році вони представили результати своїх досліджень. Дослідники дійшли висновку, що успіх психотерапевтам, методи роботи яких вони досліджували, забезпечує їм певне програмування психіки пацієнтів, яке вони здійснюють засобами мови. Бендлеру і Гріндеру вдалося довести, що успішні психотерапевти використовують певні мовні конструкції, які позитивно діють на людську психіку. Незалежно від того, на які теоретичні засади опирається психотерапевт, він зможе допомогти пацієнтам, якщо подіє на психіку пацієнта особливими мовленнєвими структурами. Отже, мова може бути засобом програмування психіки, після якого психіка звільняється від порушень у своїй роботі. Це програмування є схожим до комп'ютерного. Бендлер і Гріндер, започаткувавши нейролінгвістичне програмування або кодування психіки, як новий напрям у психології, підштовхнули численних дослідників до вивчення методів програмування психіки. Ці методи показали свою ефективність у лікуванні алкоголізму, куріння, фобій, психосоматичних захворювань, порушень пам'яті, підвищенні інтелектуальних здібностей, працездатності тощо.

Repetitio est mater studiorum

1. Вчення про душу завжди існувало в контексті філософської і теологічної антропології. В 1875 році Вундт заснував першу у світі лабораторію експериментальної психології.
2. Психологи Вюрцбурзької школи поєднали експериментальну психологію з методом інтроспекції, а функціоналісти цими методами досліджували мислення. Психотерапевти Французької школи використали експериментальні методи для пошуків ефективних способів лікування.

3. Джон Бродес Вотсон і Едвард Лі Торндайк заснували бігевіоризм – напрям психології, який вивчає поведінку. Сучасним витком розвитку бігевіоризму є необігевіоризм, основи якого заклав Едвард Чейс Толмен. Беррес Фредерік Скіннер розробив теорію оперативного обумовлення. Альберт Бандура був автором теорії соціального навчання.
4. Макс Вертгаймер, Курт Коффка, Вольфганг Кьолер поклали початок гештальтпсихології, тобто школи, яка вивчала людське сприйняття, механізми відокремлення гештальту від фону, внутрішню цілісність гештальту.
5. Глибинна психологія – це комплекс шкіл, які у своїх дослідженнях заглиблюються у людське несвідоме. Першою серед шкіл глибинної психології був психоаналіз Зіґмунда Фрейда, в якому центральне місце займає вивчення інстинктів, боротьба яких визначає несвідоме; співвідношення несвідомого, свідомого і надсвідомого; боротьбу інстинктів.
6. Глибинну психологію розробляли також Карл Густав Юнг, який стверджував, що люди переймають колективне несвідоме, яке складається з архетипів; Альфред Адлер, який довів, що базові установки людської поведінки формуються в дитинстві і проявляються в дорослому віці. Герберт Маркузе поєднав психоаналіз Фрейда з марксизмом. Еріх Фромм поєднав психоаналіз і екзистенціалізм, та проаналізував проблему свободи.
7. Абрагам Гарольд Маслоу дав початок гуманістичної психології і розробив піраміду потреб. Ролло Піс Мей збудував концепцію психотерапії на фундаменті філософії екзистенціалістів. Карл Роджерс розробив клієнт-центровану терапію. Віктор Еміль Франкль дав початок теорії сенсу як визначального чинника психічного життя і методу його терапії.
8. Піаже вивчив пізнавальні здібності людини і заклав основи когнітивної психології. Після Піаже когнітивна психологія стала ключовим напрямом психологічних досліджень.
9. В рамках теорії інтелекту Чарльз Едвард Спірмен і Льюїс Леон Тьорстон доводили фактор загального інтелекту. Говард Гарднер, натомість, розробив теорію множинного інтелекту. Роберт Стернберг створив триархічну теорію інтелекту. Альфред Біне і Льюїс Медісон Термен розробили методи вимірювання інтелектуальних задатків.
10. Річард Бендлер і Джон Томас Гріндер поклали початок нейролінгвістичного програмування або кодування психіки.

Завдання для семінарського і практичного заняття

- Відношення і взаємовплив психологічної теорії і антропології.
- Особливості і специфіка експериментальної психології.
- Відмінності теоретичної і експериментальної психології.
- Вундт і перша лабораторія експериментальної психології.
- Вюрцбурзька школа та експериментальна інтроспекція.
- Штумпф і особливості європейського функціоналізму.
- Американська школа функціоналізму: Джеймс і Дьюї.
- Експериментальна клінічна психотерапія.
- Дільтей і розуміюча психологія або описова психологія.
- Вотсон і Торндайк та виникнення бігевіоризму.
- Загальна характеристика бігевіоризму.
- Необігевіоризм Толмена і Галла.
- Теорія оперативного обумовлення Скіннера.
- Теорія соціального навчання Альберта Бандури.
- Характеристика теорії гештальту і гештальтпсихології.
- Вертгаймер, Коффка, Кьолер і гештальтпсихологія.
- Класична гештальттеорія або Берлінська школа.
- Теорія гештальту Другої Ляпцізької школи психології.
- Алексіус Майнонг і Гратська школа гештальтпсихології.
- Фредерік Саломон Перлз, Лаура Перлз, Пол Гудман.
- Загальна характеристика глибинної психології.
- Психоаналіз Зігмунда Фрейда. Теорія несвідомого.
- Аналітична психологія Юнга. Колективне несвідоме.
- Індивідуальна психологія Альфреда Адлера.
- Герберт Маркузе, Вільгельм Райх і сексуальна революція.
- Гуманістичний психоаналіз Еріха Фромма.
- Характеристика гуманістичної і екзистенційної психології.
- Гуманістична психологія Абраама Гарольда Маслоу.
- Ролло Піс Мей і екзистенційна психологія.
- Карл Роджерс і клієнт-центрована терапія.
- Віктор Еміль Франкль: теорія сенсу і логотерапія.
- Когнітивна психологія Піаже: ідеї, принципи і висновки.
- Теорія інтелекту Спірмена і Тьорстона.
- Говард Гарднер і теорія множинного інтелекту.
- Роберт Стернберг і триархічна теорія інтелекту.
- Альфред Біне і Льюїс Медісон Термен: Шкала Стенфорда-Біне.
- Коефіцієнт інтелекту і спроби визначення рівня інтелекту.
- Нейронлінгвістичне програмування Бендлера і Гріндера.
- Розвиток концепції нейролінгвістичного програмування.

Література, джерела, базові тексти

- Adler, Alfred. *Der Sinn des Lebens*. Fischer Taschenbuch, 1933.
- Adler, Alfred. *Lebenskenntnis*. Fischer Taschenbuch, 1929.
- Köhler, Wolfgang. *Dynamics in psychology*. Liveright, 1940.
- Köhler, Wolfgang. *Gestalt psychology*. Liveright: Bell, 1930.
- Köhler, Wolfgang. *The task of gestalt psychology*. Princeton University Press, 1969.
- Lewin, Kurt Tsadek. *Feldtheorie in den Sozialwissenschaften. Ausgewählte theoretische Schriften*. Bern: Hans Huber, 1963.
- Lewin, Kurt Tsadek. *Gesetz und Experiment in der Psychologie*. Darmstadt: Wissenschaftliche Buchgesellschaft, 1967.
- Maslow, Abraham Harold. *Cases in Personality and Abnormal Psychology*. New York: Brooklyn College Press, 1938.
- Maslow, Abraham Harold. *Motivation and personality*. New York: Harper & Row, 1954.
- Maslow, Abraham Harold. *Religions, Values and Peak-experiences*. Columbus: Ohio State University Press, 1964.
- May, Rollo Reece. *Love and will*. Norton & Co, 1969.
- Meinong, Alexius. *Über die Stellung der Gegenstandstheorie im System der Wissenschaften*. Leipzig, 1907.
- Neisser, Ulric. *Cognition and Reality: Principles and Implications of Cognitive Psychology*. New York: Freeman, 1976.
- Piaget, Jean. *Introduction à l'épistémologie génétique*. Paris: PUF, 1950.
- Wertheimer, Max. *Drei Abhandlungen zur Gestalttheorie*. Erlangen: Verlag der Philosophischen Akademie, 1925.
- Маркузе, Герберт. *Структура інстинктів і суспільство: філософське дослідження вчення Зигмунда Фрейда*. Київ: Ніка-Центр, 2010.
- Франкл, Віктор. *Людина в пошуках справжнього сенсу. Психолог у концтаборі*. Харків: Клуб Сімейного Дозвілля, 2016.
- Фрейд, Зігмунд. *Вступ до психоаналізу*. Київ: Основи, 1998.
- Фрейд, Зігмунд. *Психологія сексуальності*. Фоліо, 2018.
- Фрейд, Зігмунд. *Тотем і табу*. Харків: Фоліо, 2019.
- Фромм, Ерік. *Мати чи бути?* Київ: Український письменник, 2010.
- Фромм, Ерік. *Мистецтво любові*. Харків: КСД, 2017.
- Юнг, Карл Густав. *Архетипи і колективне несвідоме*. Львів: Астролія, 2012.
- Юнг, Карл Густав. *Психологічні типи*. Львів: Астролія, 2010.

ТЕМА 19. ФІЛОСОФІЯ РЕЛІГІЇ

Визначення

Релігія є невід'ємним елементом людського буття. Немає у світі людини, яка би не задавала собі питання про релігію. Одні люди відповідають на це питання ствердно, інші – заперечно, але немає такої людини, яка би не дала собі відповідь на це питання. Вивчення культур минулого показали, що в історії не було такого народу і такої культури, які би не мали релігії. Вивчення релігії є багатограним, тобто її вивчають різними методами і способами. Існують дві базові дисципліни, предметом яких є релігія. Ними є філософія релігії та історія релігій. Окрім них важливі результати для вивчення релігії дає психологія релігії, яка вивчає психічні процеси, пов'язані з релігійним досвідом; соціологія релігії, яка вивчає зв'язок релігії з суспільством; етнологія релігії, яка вивчає зв'язок релігії з розвитком народів; географія релігії, яка вивчає мапу поширення релігій та її зміни. Цікаві результати дають дослідження взаємовпливу релігії і економіки, релігії і політики тощо.

Серед усіх царин науки чи навчальних дисциплін, які вивчають релігію, найбільш проблемним є визначення предмету філософії релігії. Оскільки завданням філософії є спроби окреслення сутності всього, то й філософія релігії, оскільки вона є розділом філософії, має завдання визначати сутність релігії, тобто відповідати на питання, що таке релігія. Це завдання філософії релігії ні в кого не викликає сумніву. Проблема виникає тоді, коли філософ релігії береться за визначання сутності релігії. Для переважної більшості людей, які жили і живуть на Землі, релігія є містичним зв'язком із Богом. Віруючі люди у своєму містичному досвіді переживають живу зустріч із трансцендентною дійсністю, і ця зустріч надає сенс усьому буттю віруючого. Осмислення цієї зустрічі, можливості зв'язку людини і Бога, здатності людини досягнути Бога і є предметом філософії релігії.

В європейській інтелектуальній традиції очевидним є наявність двох способів пізнання Бога. Люди можуть пізнавати Бога на основі того, що він сам про себе сказав, і цей спосіб пізнання називають богослов'ям чи теологією. Люди можуть

також пізнавати Бога своїм розумом, і цей спосіб пізнання Бога є філософією релігії. Між богослов'ям і філософією релігії є низка відмінностей. По-перше, богослов'я тісно пов'язане з конкретними релігіями і конфесіями. Є, напр., християнське богослов'я, юдейське богослов'я, мусульманське богослов'я, але немає позаконфесійного богослов'я. По-друге, богослов'я ґрунтуються на одкровенні, викладеному у священних писаннях чи містичних переживаннях релігійних провідників, а філософія релігії опирається на розумі. Оскільки всі люди мислять спільними мисленневими категоріями, то й філософія релігії універсальна.

Традиційними для філософії релігії є спроби відповісти на питання про існування Бога та окреслити, яким він є. Ці питання турбують дослідників релігії впродовж багатьох століть, і сьогодні вони наповнюють навчальні плани в царині філософії релігії в західних університетах. В Середньовіччі були сформовані декілька раціональних аргументів у користь релігійної віри. Ці аргументи є настільки актуальним досягненням філософської думки, що вони досі не сходять зі сторінок підручників з філософії релігії, писаних англійською, німецькою, французькою та іншими мовами.

Онтологічний аргумент

Найбільше уваги філософів релігії упродовж останнього тисячоліття притягує онтологічний доказ існування Бога. Вперше його сформулював середньовічний мислитель *Анзельм Кентерберійський* (1033-1109), а після нього цей аргумент повторили численні інші філософи. Анзельм починав свої міркування з питання про те, звідки в людини уявлення про Бога, і яким є це уявлення. Анзельм окреслює Бога як *сутність, понад яку ніщо вище неможливо помислити*. Кожна людина задає собі питання про Бога. Якою б не була її відповідь, тобто віруюча вона, чи ні, вона задає собі релігійне питання. Навіть, коли людина не вірить в існування Бога, вона має поняття про Бога. Якщо б вона не знала, хто такий Бог, вона б не могла у нього ані вірити, ані не вірити. Поняття про Бога, тобто про сутність, понад яку ніщо вище неможливо помислити, присутнє в усіх людей. Анзельм запитує, як це поняття стало відомим усім людям. Будь-яке інше поняття, яке міс-

тяться в людському розумі, пов'язане з якимись речами, які можна спостерігати в дійсності. Тому виникнення будь-якого іншого поняття можна пояснити контактом розуму з цими речами за посередництвом чуттів. Бога у світі спостерігати не можна. А це означає, що поява поняття Бога в людському розумі є важливою проблемою філософського дискурсу.

Анзельм стверджував, що оскільки Бога людина не може досвідчувати у світі, який її оточує, знання про нього не є апостеріорним, тобто отриманим внаслідок досвіду. Якщо знання про Бога не апостеріорне, тоді воно апіорне, тобто отримане до досвіду. Звідси випливає наступне питання: звідки в людському розумі взялось знання, якщо воно ніяким чином не пов'язане з досвідом. Анзельм відповідав на це питання так: мусить існувати якась сутність, яка вклала це знання в людський розум. Жодна істота не може мати знання про сутність, понад яку ніщо вище неможливо помислити, окрім неї самої. Це означає, що знання про Бога в людський розум міг вкласти тільки сам Бог. Особливістю онтологічного аргументу є те, що за його допомогою Анзельм довів, що поняття про Бога присутнє в усіх людей, і немає можливості пояснити його походження, як тільки визнати його апіорне походження, тобто його божественне походження.

В новочасній філософії до онтологічного доказу звернувся французький філософ *Рене Декарт* (1596-1650). Декарт оснóвував свою філософську систему на проблемі достовірного знання. Абсолютно все, що людина може знати, є сумнівним. Декарт стверджував, що людина може сумніватися в усьому. Але, якщо так, тоді безсумнівним залишається тільки сам сумнів, тобто якщо людина може сумніватися в усьому, то сумнів є достовірним фактом. Сумнів – це мислення. Отже, заперечувати факт мислення неможливо. Якщо людина мислить, то це є для Декарта беззаперечним доказом існування людини. Декарт проголосив знамениту сентенцію: "Cogito ergo sum" (Мислю, значить існую). Але, цей хід міркувань доводить тільки існування людини, а людські знання будуть неповними, якщо людина не відповість на питання про існування Бога і світу.

Декарт вважав, що істинним можна вважати тільки таке судження, яке не викликає ніякого сумніву, тобто є чітким і очевидним. Оскільки Декарт на основі сумніву довів існування мислення, а світ все ще залишався для нього предметом сумніву, то саме мислення, а не світ, стало вихідною точкою

для його подальшої аргументації. Чіткі і очевидні поняття потрібно шукати у мисленні. Декарт задав собі питання, яке поняття в людському мисленні є найяснішим і абсолютно чітким. Таким поняттям є Бог, бо немає людини, яка би не мала у своєму розумі поняття Бога, незалежно від її релігійних переконань. На цьому етапі міркувань Декарт повторив онтологічний доказ існування Бога Анзельма Кентерберійського: якщо людина має чітке і ясне поняття Бога, а з досвіду людина не може отримати жодне чітке і ясне поняття, бо в усьому, що вона спостерігає в досвіді, вона може сумніватися, то це знання мусить бути апріорним. Це означає, що сам Бог вклав у людський розум знання про себе.

Бог є абсолютно досконалою сутністю. Це означає, що він добрий та справедливий, бо добро і справедливість досконаліші за свої протилежності. Добрий і справедливий Бог не може вводити людину в оману. Це означає, що він створив світ і людські органи чуття так, що людське сприйняття дійсності є істинним. Саме на основі доведення існування Бога Декарт оснóвував доведення існування світу. Факт існування Бога є для Декарта чітким і очевидним, на відміну від факту існування світу, яке є предметом сумніву. Тільки факт існування Бога спроможний обґрунтувати існування світу.

Онтологічний доказ існування Бога Анзельма Кентерберійського і Рене Декарта став предметом жвавих філософських дискусій. Він ґрунтується на тому, що людина має чітке уявлення про Бога, але це знання вона не могла отримати з досвіду. Якщо поняття про Бога людина отримала не з досвіду, то це означає, що сам Бог вклав у людину знання про себе. Онтологічний доказ Анзельма і Декарта є беззаперечний, оскільки заперечити його можна тільки показавши, звідки в людському розумі з'явилось поняття про Бога, а пояснити це нікому досі не вдалося. Опоненти онтологічного доказу намагалися довести, що поняття Бога не є загальнолюдським, тобто були або є такі народи, які не мали уявлення про Бога, однак ані археологічні розкопки, ані вивчення культури аборигенів Австралії, Океанії та Африки не виявили такого народу, представники якого би не мали релігії. Онтологічний доказ далі залишається найактуальнішою темою філософії релігії, якій присвячені перші шпальти наукових часописів і навчальних підручників.

Космологічні аргументи

Окрім онтологічного аргументу, який є апіорним, у філософії релігії сформувались також апостеріоні аргументи в користь релігійної віри. Оскільки вони основані на спостереженнях за світом, їх прийнято називати космологічними аргументами. Найретельніше космологічні аргументи виклав *Тома Аквінський* (1225-1274). Він сформулював свої аргументи у формі п'яти тез, відомих як *quinque viae* (п'ять шляхів). Космологічні аргументи Томи займають у філософії релігії настільки ж вагоме місце, як і онтологічні аргументи Анзельма.

1. Перший аргумент ґрунтується на природі руху. У світі наявний рух. Кожна річ, яка рухається, робить це тому, що отримала імпульс. Це означає, що будь-який рух має свою причину. Причина руху здебільшого також рухома, тобто вона також має причину свого руху. Нелогічно було би припустити, що ряд причин руху є безконечним, оскільки у матеріальному світі немає безконечностей. Це означає, що мусить існувати якась першопричина будь-якого руху. Якщо ця причина є першою в ряді причин, вона сама повинна бути нерухомою; в іншому випадку вона потребувала би причини свого руху. Отже, з факту наявності руху у світі випливає необхідність існування нерухомої причини руху. Причиною, яка спричинює рух, але яку ніщо не спричинює, є Бог. Рухом є не тільки зміни розташування у просторі, а будь-які зміни, тобто актуалізація будь-якої потенційності. Те, що Бог нерухомирний, означає, що він ніколи не здійснює ніякого переходу від потенційності до актуальності. Звідси випливає, що він вічний і незмінний; Бог спричинює зміни, але сам їм непідвладний.
2. Другий аргумент схожий до першого, але в його основі лежить не рух, а буття. Ніщо не виникає без причини. Будь-яка річ має свою причину, інакше вона б не виникла. Це підтверджується як здоровим глуздом, так і досвідом. Ніщо не є причиною самого себе. Те, що є причиною для чогось іншого, й само потребує причину свого існування. Ряд причин не може бути безконечним. Припустити безконечний ряд причин було би безглуздо. Отже, повинна існувати якась сутність, яка була би першопричиною всього суцього. Якщо ця сутність є першопричиною, то це означає, що вона існує і діє, спричинюючи буття інших сутностей; але вона

сама нічим не спричинюється. Першопричиною всього сущого є Бог. Оскільки Бог не має причини свого буття, він вічний. Ніщо його не створило, але він є першопричиною всього сущого, тобто творцем усього, що існує.

3. Третій аргумент ґрунтується на випадковості усього сущого. Все, що можна спостерігати у світі, є випадковим. Випадковою є така річ, яка, по-перше, хоч і існує, але не мусить існувати, по-друге, був час, коли вона не існувала; по-третє, логічно припускати, що може наступити такий час, коли вона не існуватиме. З факту існування випадкових речей випливає необхідність існування якоїсь обов'язкової сутності, яка надає сенсу виникненню і зникненню випадкових речей. Обов'язковою сутністю, яка не може не існувати, є Бог.
4. Кожна субстанція має якусь ступінь досконалості. Є речі більш досконалі, і є речі менш досконалі. Отже, у світі існує певна ієрархія досконалостей. Це означає, що на вершині цієї ієрархічної піраміди субстанцій повинна знаходитись така субстанція, яка б характеризувалась абсолютною досконалістю. Для того, щоби бути найвищою досконалістю, вона повинна бути настільки досконалою, що вищу досконалість неможливо помислити. Абсолютно досконалою сутністю, досконалішою від якої не може бути, є Бог.
5. Все у світі підпорядковане певним закономірностям, тобто все має свою ціль і до неї прямує. Якщо все у світі скероване до цілі, і їхні цілі ніколи не змінюються, то й весь світ скерований до своєї остаточної цілі. Ціллю всього сущого, яка встановлює закономірності, є Бог.

Космологічні аргументи Томи Аквінського можна звести до однієї ключової тези: якщо світ існує, він мусить мати свою першопричину; нею є Бог. Космологічні аргументи Томи Аквінського, як і онтологічний аргумент Анзельма Кентерберійського, були предметом критики опонентів, але ця критика була безуспішною. Для того, щоби заперечити аргументи Томи, потрібно показати, що щось може з'явитися без причини, а це суперечить як здоровому глузду, так і досвіду. Все, що існує, має свою причину. Це означає, що й усе буття не могло би з'явитися, якби не мало своєї першопричини. Найактивніше космологічний аргумент критикували його опоненти в у XVIII-XIX століттях. У тогочасному природознавстві виникла помилкова гіпотеза, відповідно до якої світ безмежний у часі і просторі. Якщо світ вічний, то це означає, що він завжди іс-

нував і ніколи не виникав. Отже, світ не потребує ніякої причини. Тома основував космологічний доказ на тому, що світ випадковий, тобто він існував не завжди. Якщо був час, коли світу не було, то це означає, що він колись виник, а все, що виникало, має свою причину. Гіпотеза про вічний світ начебто вибивала фундамент з-під космологічного аргументу. А позаяк цю гіпотезу підтримали деякі природознавці, то атеїсти на її основі проголосили, що наука довела, що Бога немає. Тепер дискусія, пов'язана з космологічним аргументом, перенеслася на площину природознавства: якщо світ вічний, тоді він справді не потребує першопричини; якщо ж був час, коли світу не було, тоді він мусить мати першопричину. Остаточну крапку в цій дискусії поставили дві домінуючі сьогодні теорії фізики:

- *Теорія ентропії* – це теорія, яка ґрунтується на законах термодинаміки, і відповідно до якої тепло в закритому просторі за певний проміжок часу розподілиться рівномірно. Іншими словами, якщо в закритому просторі, тобто у просторі, який ніяким чином ні з чим не контактує, одні його частини мають вищу температуру, а інші нижчу, то за певний проміжок часу тепліші частини віддадуть певну кількість тепла холоднішим, і в усіх точках встановиться однакова температура. Ентропія – це точка часу, коли тепло рівномірно розподілиться по всьому просторі. Світ є замкнутим простором, бо поряд зі світом немає нічого матеріального, з чим світ міг би контактувати. Відповідно до законів термодинаміки, у світі діють процеси рівномірного розподілу тепла, однак досвід показує, що стану ентропії світ ще не досягнув, адже ж у світі існують більш теплі і менш теплі точки (напр., температура Сонця вища за температуру Землі). Якщо процес розподілення тепла у світі все ще триває, то це означає, що він колись розпочався. Він розпочався в момент виникнення світу. Отже, світ не існував вічно, а була така точка світу, коли світ виник. Якщо би світ був вічним, то процес рівномірного розподілу тепла розпочався би безконечно давно і безконечно давно закінчився б. Це доводить, що світ не є вічним, і має точку свого часового початку.
- *Теорія Великого вибуху* (Big Bang Theory) – це фізична теорія, яка пояснює виникнення світу. Ця теорія ґрунтується на Законі Леметра-Габбла. В 1927 році бельгійський

католицький священник, астроном і президент Папської академії наук Жорж Леметр (1894-1966) довів закон, відповідно до якого галактики постійно віддаляються одна від одної, і описав принципи, за якими це відбувається. В 1929 році такі самі відкриття здійснив американський астроном Едвін Павелл Габбл (1889-1953). Їхнє відкриття впродовж тривалого часу було прийнято Законом Габбла, але у 2018 році Міжнародний астрономічний союз постановив перейменувати його в Закон Леметра-Габбла, оскільки Леметр описав його раніше за Габбла. Знаючи закономірності розлітання галактик, Леметр, Габбл та інші вчені спробували відмотати історію світу до його початку, і встановили, що світ виник внаслідок вибуху якоїсь мікрочастинки приблизно 13,8 млрд. років тому. Ця теорія й отримала назву теорії великого вибуху. Сьогодні вона є загальноприйнятною в астрономії. Теорія Великого вибуху доводить, що в минулому існувала така точка часу, коли світ з'явився. Отже, він не вічний. Фізика і астрономія не можуть пояснити, що було до Великого вибуху, ані описати ту мікрочастинку, з якої виник світ, оскільки до Великого вибуху світу не було, а якщо не було світу, то й не було предмету природознавчих досліджень. Однак, ця теорія переконливо доводить, що світ має свій початок у часі. Теорія ентропії і теорія Великого вибуху заперечили гіпотезу про вічність світу, і заново актуалізували проблему першопричини світу. Світ не існував вічно, а якщо він виник, то мусить мати свою першопричину. Ці теорії знову привернули увагу філософів до космологічних аргументів.

Інші аргументи

Онтологічний і космологічний аргументи є головним досягненням філософії релігії і центральними темами західної філософії. Однак, окрім них, у філософії релігії виникли й інші аргументи, які доповнюють основні. Ці аргументи зайняли своє важливе місце у філософському дискурсі.

- Науково-технічна революція мала вплив та філософію релігії. Основним досягненням цього стрімкого розвитку науки було формування захоплення світом і його досконалістю. Чим далі вчені проникали в таємниці світу, тим складніші

структури вони відкривали, і тим більшою було захоплення людства розумною і складною структурою світу. Розумність устрою світу переконував у тому, що цей настільки розумний проєкт повинен бути плодом розумного дизайнера. На основі цих міркувань виник "Design Argument", відповідно до якого світ є втіленням розумного дизайну, а це означає, що він не міг з'явитися без дизайнера, яким є Бог.

- Багато людей досвідчили у своєму житті події, які не можуть бути роз'яснені за допомогою науки. Такі події прийнято називати чужими. Вести мову про чужі в науковому середовищі не прийнято, однак це не означає, що про них потрібно мовчати. Незважаючи на ретельне замовчування чудес, вони трапляються у людському житті, і вони повинні бути предметом вивчення. Втім, навіть якщо дослідники не можуть пояснити їхню природу, для багатьох людей вони є найважливішою подією в житті. Напр., якщо хтось зцілюється від смертельної хвороби, він не заперечить факт свого зцілення, навіть якщо весь науковий світ його переконуватиме, що це неможливе. Для багатьох чужа є знаком присутності і дії Бога в їхньому житті. Чужа є важливим аргументом на користь релігійної віри, хай навіть цей аргумент і відзначається своєю алогічністю і недоказовістю.
- Німецький філософ *Іммануель Кант* (1724-1804) сформулював *моральний аргумент в користь релігії*. Він багато уваги присвятив дослідженням проблем моральної філософії, і вважав, що принципи моралі мають вигляд категоричних імперативів, тобто чітких приписів, які необхідно виконувати. Люди повинні виконувати приписи моралі з обов'язку. Критерієм морального добра людського вчинку є його виконання виключно з обов'язку. Якщо людина щось робить в очікуванні винагороди або зі страху перед покаранням, тоді такий вчинок неможливо назвати морально добрим. Морально добрим є тільки такий учинок, який людина виконує тому, що вона його повинна виконати, тобто з обов'язку. Таке трактування етики вимагало обґрунтування. Якщо основою моралі є обов'язок, то хто накладає моральний обов'язок на людину. Для Канта було очевидним, що без Бога мораль неможлива, бо якщо немає інстанції, яка би легітимізувала закон і простежила за його виконанням, то немає й закону. Без визнання існування Бога моральна доктрина неможлива. Так, Кант

прийшов до обґрунтування релігії з моральної філософії. Його погляди добре розкриває його вислів: "Зоряне небо, що наді мною, і моральний Закон у мені – ось що переко-нує мене в бутті Бога".

- Особливо великої популярності в сучасній науковій дискусії відіграв кумулятивний аргумент, який сформулював професор Оксфордського університету *Річард Свінберн* (нар.1934), і виклав у книзі "Існування Бога", яка побачила світ у 1979 році. Свінберн пропонує сприйняти тезу про існування Бога як наукову гіпотезу. Будь-яка наукова гіпотеза спершу з'являється в думках дослідника, і якщо її вірогідність низька, вона помирає, не вийшовши за межі ідеї. Якщо ж немає раціональних підстав відхилити цю гіпотезу, вчені її перевіряють і накопичують дані, які цю теорію або верифікують, або фальсифікують. Якщо гіпотеза існування Бога продовжує існувати впродовж усієї історії людства, і є переконливою для переважної більшості людей, то це означає, що її вихідна вірогідність висока. Вона вища за $\frac{1}{2}$. Далі Свінберн звертався до теорії ймовірності. Кожен із можливих аргументів в користь релігійної віри посилює вірогідність гіпотези існування Бога. Отже, Свінберн пропонує сприймати тезу існування Бога як наукову гіпотезу та акумулювати всі можливі аргументи "за" і "проти". Він переконаний, що ці аргументи підсилять вірогідність гіпотези.
- Ще один аргумент в користь релігії запропонував французький мислитель *Блез Паскаль* (1623-1662). Він отримав назву "*Парі Паскаля*", і ґрунтується на принципі суперечки. Кожна людина має можливість обирати між релігійністю і безрелігійністю, і цей вибір є наче парі, який людина виграє, якщо зробила правильний вибір, або програє, якщо її вибір помилковий. Існує чотири комбінації такого парі:
  - якщо людина обирає релігію, і якщо Бог насправді існує, то людина отримує "все + вічність", тобто від такого вибору вона виграє;
  - якщо людина обирає релігію, а Бога немає, то людина нічого не виграє, але й нічого не програє;
  - якщо людина не обирає релігію, а Бога немає, то людина також нічого не виграє, але й нічого не програє;
  - якщо людина не обере релігію, а Бог є, то вона втрачає "все + вічність", тобто від такого вибору вона програє.

З цього Паскаль робить висновок, що, якщо Бога немає, то

байдуже який релігійний вибір зробить людина. Якщо ж Бог є, то людина може виграти все, коли його обере, або все програти, якщо його не обере. Тому Паскаль стверджував, що в будь-якому випадку, краще обирати релігію.

- Американський філософ *Алвін Карл Плантінга* (нар.1932) назвав свою позицію реформістською епістемологією. Плантінга перейняв ідеї Шотландської школи здорового глузду, представники якої стверджували, що базові знання людини не можуть бути доведеними. Вони випливають зі здорового глузду, а не з логічно-математичної необхідності, ані з досвіду. Такі знання шотландські філософи називали базовими переконаннями. Плантінга застосував це поняття до філософії релігії. Він вважав, що жоден аргумент не може бути достатнім доказом існування Бога, оскільки релігійна віра насправді ґрунтується не на раціональній безумовності, ані на досвіді. Вона є базовим переконанням віруючих людей, і впливає зі здорового глузду. Так, Плантінга запропонував новий підхід до філософії релігії.

Атрибути Бога

Онтологічний, космологічний та інші аргументи в користь релігії виходять з чіткого окреслення Бога. Богом у всіх концепціях філософії релігії прийнято називати сутність, понад яку ніщо вище неможливо помислити. Це окреслення Бога сформулював Анзельм Кентерберійський і воно виявилось дуже вдалим. Незалежно від позиції, яку займає філософ релігії, він оперує саме цим окресленням: віруючий філософ намагається довести, а атеїст заперечити існування Бога, однак обоє оперують саме однаковими поняттями. Навіть атеїст повинен послуговуватись якимось чітким окресленням Бога; інакше він не знатиме, що саме заперечує. З цього окреслення Бога випливають його атрибути, тобто ознаки, які його характеризують. Якщо Бог – це сутність, понад яку ніщо вище неможливо помислити, то це означає, що в понятті Бога зосереджені найвищі і найдосконаліші характеристики. Якщо Бог є сутністю, вище понад яку неможливо помислити, то це означає, що його атрибутами є найвищі і найбільш досконалі характеристики в усіх сферах прояву. Існує три сфери прояву будь-якої розумної сутності: мораль, пізнання та діяльність.

- Атрибутом Бога в царині моралі є його моральна досконалість. Якщо Бог є найвищою сутністю, то у сфері моралі він є найдобріший.
- Атрибутом Бога в царині пізнання є досконалість його знань. Якщо Бог є найвищою сутністю, то у сфері пізнання він є всезнаючий.
- Атрибутом Бога в царині діяльності є досконалість його дій. Якщо Бог є найвищою сутністю, то у сфері діяльності він є всемогутній.

Теодіцея

Головною темою філософії релігії XVIII століття була теодіцея. Деякі тогочасні філософи-атеїсти критикували релігію на тій основі, що у світі існує зло. Найактивнішим у цій критиці був француз П'єр Бейль (1647-1706). Він скеровував свою критику не проти релігійних аргументів, а проти атрибутів Бога, оцінюючи їх у світлі наявності у світі зла. Бейль запитував: якщо у світі є зло, то чому Бог його не виправляє. Наявність у світі зла суперечить якомусь із трьох атрибутів Бога:

- Бог знає, що у світі є зло, може знищити зло, але не робить цього, бо він не хоче це зробити, а це означає, що він не є добрим.
- Бог хоче, щоби у світі не було зла, може його знищити, але не робить цього, бо він не знає, що у світі є зло, а це означає, що він не всезнаючий.
- Бог не хоче, щоби у світі було зло, він знає, що у світі є зло, але не знищує його, бо не може це зробити, а це означає, що він не всемогутній.

На основі цих трьох припущень Бейль робив висновок, що Бог не має якогось із трьох названих атрибутів, а якщо так, то він не є сутністю, понад яку ніщо вище неможливо помислити. Ця критика була новим викликом у філософії релігії, оскільки жоден мислитель до цього часу не намагався критикувати релігію з позиції наявності у світі зла. Закиди Бейля викликали відповідь у філософському середовищі. В 1710 році німецький математик, логік, фізик, засновник і перший президент Берлінської академії наук Готтфрід Вільгельм Ляйбніц (1646-1716) видав книжку "Розвідки про Теодіцею

на Благо Боже, свободу людини і походження зла", в якій аналізував закиди Бейля і послідовно їх заперечив. В назві цієї роботи Ляйбніц ввів термін "теодіцея", який походить від грецький слів θεός (Бог) і δίκη (справедливість), і може бути перекладений як "захист Бога". Завдяки Ляйбніцу цей термін ввійшов у філософську термінологію. Ним почали називати практичну навчальну дисципліну, яка вивчає можливості використання здобутків філософії релігії, зокрема релігійних аргументів, у полеміці проти атеїзму.

Щодо основного питання теодіцеї, то відповідь релігійних філософів на нього наступна: моральну оцінку можуть мати тільки вільні вчинки. Вчинки рослини або тварини не можуть бути оцінені як добрі або злі. Моральну оцінку можуть отримати тільки вчинки людини. Людські вчинки можуть бути добрими і злими, оскільки Бог створив людину вільною. Якщо би Бог не обдарував людину свободою, то людина не була би людиною, оскільки свобода є визначальною характеристикою людини. Отримавши свободу, людина отримала можливість обирати власний життєвий шлях і власний спосіб поведінки в будь-якій ситуації. Отже, моральне зло є наслідком неправильної реалізації людської свободи, а не наслідком Божої бездіяльності. виправлення зла у світі Бог здійснює вихованням людини і формуванням її високоморальних ціннісних орієнтирів. Будь-яке пряме втручання Бога у проблему зла було би позбавленням людини її свободи, а тому й людськості.

Релігія і прагматизм

У другій половині XIX століття у США виникла філософська течія, яка відіграла величезну роль в сучасній філософії. Ця течія отримала назву *прагматизм*, що походить від грецького слова "πράγμα" (прагма, дія). Засновниками цього напрямку були Чарльз Сандерс Пірс (1839-1914), Вільям Джеймс (1842-1910) та Джон Дьюї (1859-1952). Прагматисти стверджували, що критерієм істинності будь-якої теорії є її дія. Якщо якась теорія є корисною для людського життя, допомагає їй жити, тоді вона істинна. Прагматизм стосувався чи не всіх напрямів філософської думки; він вплинув на епістемологію, філософію науки, моральну філософію тощо.

Прагматизм мав також величезний вплив на філософію релігії. Вже творці прагматизму присвятили у своїх творах багато уваги проблемам релігії. Вони були віруючі і стверджували, що релігія є необхідним аспектом людського життя, позаяк вона корисна людині. В цих міркуваннях прагматисти мали численних попередників серед філософів Нового часу. Численні філософи цього часу вважали, що релігія необхідна, бо без неї людство не могло би збудувати цивілізацію. Французький просвітник Франсуа Марі Аруе Вольтер стверджував: "Якби Бога не було, то його потрібно було би вигадати", а засновник соціології Огюст Конт стверджував, що релігія є фундаментом моралі.

Прагматизм дав початок новому напрямку релігієзнавчих досліджень, в рамках якого вчені почали вивчати корисність релігії. Вони звернули увагу на зв'язки релігії з найрізноманітнішими сферами життя людини, і дали важливі результати. Прагматисти працювали в царині філософії релігії, соціології релігії, психології релігії, та намагалися вивчити, як релігія впливає на життя людей. Вони довели корисність релігії в багатьох сферах людського життя. Аналіз статистичних даних та соціологічних опитувань показують, що віруючі люди будують міцніші сім'ї, ніж не віруючі, і значно частіше відчують себе щасливими у сім'ї. Діти в релігійних сім'ях виростають психологічно і емоційно міцнішими. Віруючі люди частіше відчують себе щасливими та менш схильні до психічних розладів. Вони краще соціалізовані та відкриті на контакт зі соціумом. Віруючі більш віддані своїм обов'язкам та виконують їх з більшою жертівністю, ніж невіруючі. Віруючі менше схильні до злочинів. Такі дослідження дали підставу вважати релігію корисною для людини. Віруючій людині легше і простіше адаптуватися у суспільстві та збудувати своє щастя. Емпіричним матеріалом для таких досліджень є результати соціологічних опитувань, психологічних тестів, аналіз кримінальної ситуації, статистика розлучень, спілкування з дітьми з різних сімей, аналіз статистики самогубств. Прагматисти не ставлять собі за ціль визначити істинність якогось твердження, а тільки простежити його наслідки в житті людини. Вони, фактично, перенесли "Парі Паскаля" на земне життя, і зробили висновок, що людині корисніше бути віруючою, аніж невіруючою.

Атеїстичні дефініції релігії

У філософії Нового часу сформувались декілька атеїстичних філософських концепцій, які заперечували існування Бога. Фундатори цих концепцій, однак, були змушені пояснити, що таке релігія. Для віруючих людей релігія є їхнім зв'язком із Богом і духовним досвідом спілкування з Богом. Для атеїста таке розуміння релігії неприйнятне, оскільки для того, щоби вести мову про релігію як про зв'язок із Богом, необхідно визнати, що Бог є. Якщо ж хтось це заперечує, то мусить пояснити, звідки ж тоді взялась релігія, і яку роль вона відіграє в житті людини. Кожна атеїстична концепція релігії пояснює її природу, основуючись на власних світоглядних засадах. Напр., якщо марксизм аналізував суспільні процеси, то й релігію тлумачив як соціальний феномен; якщо фрейдизм є напрямом у психології, то й релігію послідовники Фрейда тлумачили як психічне явище.

- Німецький філософ *Людвіг Фойєрбах* (1804-1872) поставив у центрі своєї філософії людину. Він стверджував, що важливою характеристикою людини є її прагнення і мрії. Люди прагнуть добра, щастя, милосердя; вони ставлять перед собою високі ідеали, але не спостерігають їх реалізації ані в собі, ані в інших. Оскільки люди не можуть відмовитись від своїх високих прагнень, але й реалізувати їх теж не можуть, вони створили ідеалізований образ носія благородних рис – Бога, і вклали в нього все те, чого прагнуть. Саме тому Богіві люди завжди приписують ті риси, які вважають найкращими. Фойєрбах також стверджував, що людські уявлення про Бога в різні епохи є різними. Зміни уявлень про Бога свідчать про зміни людських мрій і очікувань, а це у свою чергу означає, що грядуть зміни історичних епох. Отже, на думку Фойєрбаха, релігія є плодом людських мрій та очікувань, які людина не може реалізувати в собі.
- Концепція Фойєрбаха залишає відкриті питання. Якщо Бог – це тільки втілення людських мрій і очікувань, а те, про що люди мріють, вони не спостерігали ані в собі, ані в інших людях, то звідки в людей ці мрії і очікування? Іншими словами, чому люди почали мріяти про щось, чого ніколи не бачили. Для віруючих людей відповідь очевидна: людина створена Богом, і від Бога вона отримала

ідеали, до яких прагне. Людина не може прагнути чогось, чого ніколи не досвідчувала. В цій логічній помилці міститься найбільша проблема філософської концепції Людвіґа Фойєрбаха.

- *Марксизм* – це філософська концепція, засновниками яких були німецькі філософи Карл Маркс (1818-1883) і Фрідріх Енгельс (1820-1895). Вони стверджували, що існує тільки матерія, але матерію розуміли дуже широко. Одним із різновидів матерії є суспільство. Оскільки суспільство є різновидом матерії, то воно розвивається за тими ж самими законами, що й вся матерія. Марксистки вважали, що матерія не є сталим буттям, а перебуває в постійному розвитку, і цей розвиток регулюється законами діалектики. Відповідно, й суспільство розвивається за законами діалектики. Маркс стверджував, що людство на ранніх стадіях свого розвитку не мало приватної власності, і тому всі були рівні. Цей стан розвитку людства Маркс називав первіснообщинним ладом. Однак, наступив такий час, коли люди почали накопичувати капітал. Як тільки з'явився капітал, з'явилися також ті, хто ним володіє, і ті, хто його не має. Так сформувалися класи і боротьба між ними: багаті хотіли зберегти те, що мають, а бідні відібрати їхні блага для себе. Щоби перерозподілити блага, потрібно змінити усталений лад. Маркс стверджував, що існують два фактори, які визначають хід історії: продуктивні сили, тобто люди, які працюють, і виробничі відносини, тобто усталені порядки, відповідно до яких ці люди живуть і працюють. Продуктивні сили постійно прогресують, удосконалюються і врешті приходять момент, коли їм стає тісно у виробничих відносинах. Коли життя стає геть нестерпним, продуктивні сили піднімаються на революцію, руйнують виробничі відносини та будують нові. Однак, за якийсь час продуктивні сили також переростуть і ці виробничі відносини, і знову піднімуться на революцію. Так упродовж історії змінювались суспільні формації: первіснообщинна, рабовласницька, феодальна, капіталістична. Ідеальним суспільним ладом Маркс вважав комунізм, тобто відсутність приватної власності. Революція, хоч і є єдиним дієвим способом змінити виробничі відносини, все ж є складним процесом. Революції прагнуть тільки пригнічені класи, але панівні класи пе-

решкоджують у її здійсненні. Вони гнітять народ. У своїх стражданнях пригнічені класи намагаються знайти хоч якусь радість. Щоби якимось полегшити свої страждання, вони створили релігію, яка стала їхнім опіумом. Завдяки релігії люди задурюють себе, переконуючи себе в тому, що після смерті їм буде краще, а їхні страждання мають якийсь глибший і духовний сенс. Маркс вважав, що люди відмовляться від релігії, коли вона стане їм непотрібною. Володимир Ленін вніс корективи у Марксове трактування релігії. Він стверджував, що релігію створюють не самі пригнічені класи, а панівні, для того, щоби тримати народ в покорі. Революція не відбудеться, допоки не буде знищена релігія. Тому Ленін ініціював жорстокий терор проти релігії. Отож, Маркс стверджував, що релігія – це опіум народу, а Ленін вважав, що релігія – це опіум для народу. В марксизмі релігія сформована суспільством, а тому є соціальним феноменом, який виникає на певному етапі розвитку суспільства, і видозмінюється в періоди соціальних змін.

- З марксистської концепції релігії випливає, що релігія виникла на певному етапі розвитку людства. Це означає, що був час, коли релігії не було. Впродовж багатьох десятиліть уряди соціалістичних країн вкладали величезні зусилля в те, щоби знайти хоч одне плем'я, яке б не мало релігії. Однак ані вивчення племен Африки і Австралії, ані археологія не знайшли такого народу, який би не мав релігії. Відколи існує людина, відтоді вона має релігію. Особливо чітко це доводять розкопки поховань померлих.
- *Фройдизм* – це напрям у філософії та психології, основи якого заклав австрійський психіатр Зігмунд Фройд (1856-1939), який дав початок психоаналізу та глибинній психології. Фройд стверджував, що в людині діє не тільки свідомість, а й несвідоме, тобто набір комплексів, і надсвідоме, тобто культура. Несвідоме і надсвідоме визначають людську поведінку. Головними складовими несвідомого є сексуальні інстинкти. Від свого народження людина прагне сексуального задоволення, але не може його отримати, оскільки безмежне задоволення наражає людину на небезпеку. Саме тому надсвідоме встановлює строгі обмеження для несвідомих інстинктів. На тлі цієї боротьби інстинктів, на думку Фрейда, виникла релігія.

Він стверджував, що одним із комплексів, які переживає людина в ранньому дитинстві, є Едипів комплекс. Його назва взята від грецького літературного героя Едипа, який одружився зі своєю матір'ю, не знаючи цього. Фройд стверджував, що дитина від народження прагне сексуального задоволення, а, оскільки поряд із нею в дитинстві є тільки її батьки, то вона відчуває неусвідомлений потяг до батьків протилежної статі. Коли дитина зростає, вона соромиться цього потягу і відчуває вину за нього, навіть не усвідомлюючи ці процеси. Щоби якось компенсувати свою вину, люди ідеалізують батьків, створюючи батьківський культ. На рівні всього людства цей культ переростає в пошану до ідеалізованого батька – Бога. Щоби компенсувати свій неусвідомлений дитячий гріх, люди намагаються якомога ретельніше догодити Богу, який також є плодом їхнього несвідомого. Саме тому з релігією тісно пов'язана мораль. Отже, релігія і мораль стають основою надсвідомого, яке обмежує будь-які прояви сексуальності та встановлює правила поведінки. Якщо для марксистів релігія є соціальним феноменом, то для фрейдистів вона є психічним феноменом, тобто плодом психічних процесів та інстинктів.

- Геніальність Фрейда в тому, що він звернув увагу на несвідоме та дав початок глибокої психології. Однак, зведення всієї поведінки людини до наслідків пригнічення сексуальності є занадто гіпотетичною і не доведеною тезою. Для Фрейда Бог є тільки джерелом закону і обмежень. Насправді, ж в більшості релігій Бог є передовсім джерелом любові і добра.
- *Ніцшеанство* – це напрям у філософії Нового часу, початок якого заклав німецький філософ Фрідріх Ніцше (1844-1900). Ніцше вважав, що все живе постійно еволюціонує. Стимулом вічної еволюції є прагнення влади. Коли життя шляхом еволюції розвинулось до людини, на перешкоді еволюції з'явилися перешкоди. Людина мислить, а тому її рішення обумовлюються не тільки інстинктами. Наступним етапом еволюції повинна стати надлюдина. Однак, людина боїться рухатись далі, оскільки її гальмує страх перед незнанням і лінівство. Людина продовжує відчувати прагнення до стану надлюдини, але інстинкти страху і лінівства обмежують цей рух. Ця боротьба не дає людині

спокою. Щоби її пригасити і пояснити собі, чому людина не рухається до стану надлюдини, вона вигала Бога, тобто істоту, якій приписала всі ті властивості, які мала би мати надлюдина. Тепер людина знає, чому не може прагнути до стану надлюдини; тому що посягати на божевенне є богохульством. З віри в Бога випливає вся культура моральних табу та соціальних норм. Таку культуру Ніцше називав ресентиментною. Для того, щоби здійснити перехід до стану надлюдини, потрібно позбутися віри в Бога та ресентиментної культури. Ніцше не вважав себе надлюдиною, але проголосив себе пророком надлюдини, а його пророчий заклик звучав: "Бог помер!" Отже, на думку Фрідріха Ніцше, релігія є плодом ресентиментної культури, яка наклала людям табу на подальшу еволюцію до стану надлюдини.

- Позиція Фрідріха Ніцше, хоч і є атеїстичною, все ж основана на християнстві. В основі християнства лежить переконання в тому, що людина отримала від Бога задатки до розвитку, а ціллю, досягнути яку покликана людина є уподібнення до Бога. Іншими словами, завданням людини є стати такою, як Бог. Ніцше перейняв цю християнську ідею, але забрав із неї головне – Бога. Він, як і християнство, закликає людину розвиватися; але якщо християнство вказує взірць, уподібнитись якому повинна людина, то Ніцше вказує напрям в нікуди. Окрім цього, критика, яку Ніцше висловив в адресу християнства, є правильною. Він критикував християнство за те, що воно закликає своїх послідовників до милосердя, любові і добра, а тому, на думку Ніцше, є релігією слабаків. Християнство справді закликає своїх послідовників до милосердя, любові і добра, але саме в цьому його особлива місія. Ніцшеанська надлюдина – це істота, яка позбулась співчуття, милосердя, чуйності. Ніцше, проголосивши, що Бог помер, також ствердив, що з Богом померло все, що ґрунтувалось на релігійній вірі, зокрема моральні цінності. Якщо Бог помер, то з ним померла й мораль, культура, цивілізація і все людське.

Незважаючи на те, що атеїстичні філософські концепції захоплювали немало послідовників, і навіть ставали ідеологічною основою тоталітарних режимів (напр., марксизм у соціалістичних країнах, чи ніцшеанство для нацистів), вони

не змогли дати адекватну відповідь на питання, яке відвічно цікавило людей. Релігія дає відповідь на основне питання людини – про сенс її буття. Містична зустріч людини з Богом в духовному переживанні не може бути описаною чи дефініюваною, але в її світлі будь-які атеїстичні теорії є непереконливими і недолугими.

Repetitio est mater studiorum

1. Релігія є невід'ємним аспектом людського життя. Археологічні та етнологічні дослідження показали, що не було і немає такого народу, який би не мав релігії. Релігія присутня в житті кожного народу і культури.
2. Кожна людина змушена дати власну відповідь на релігійне питання. Одні дають ствердну відповідь, і стають віруючими, а інші заперечують релігію, але немає такої людини, яка би не вияснила для себе питання релігії.
3. Двома основними науками, які вивчають релігію є філософія релігії та історія релігії. До них додаються також соціологія релігії, психологія релігії, географія релігії тощо. Всі вони разом творять релігієзнавство.
4. Предметом вивчення філософії релігії є те, що людський розум може пізнати в царині пошуку відповідей на релігійне питання, тобто філософія релігії вивчає те, що людський розум може сказати про Бога. До цього належать аргументи в користь релігійної віри і атрибути Бога.
5. Найпопулярнішим релігійним аргументом у дискурсі філософії релігії є онтологічний аргумент, сформульований Анзельмом Кентерберійським. Він ґрунтується на таких міркуваннях: якщо людина має поняття Бога, хоч вона не могла бачити Бога у світі, то це поняття в її розум вклав сам Бог. Бога Анзельм окреслював, як сутність, понад яку ніщо вище неможливо помислити. Онтологічний аргумент повторив Рене Декарт.
6. Тома Аквінський сформував космологічний аргумент, який складається з п'яти доказів існування Бога: у світі є рух, і він повинен мати свою першопричину; світ існує, і він мусить мати причину свого буття; все, що є у світі, є випадковим, а тому мусить існувати необхідне буття; всі

- речі світу мають різну ступінь досконалості, отже мусить існувати найбільш досконала сутність; все скероване до цілі, отже мусить існувати сутність, яка є ціллю всього суцього. Першопричиною всього суцього є Бог.
7. Головним контраргументом до космологічного аргументу була гіпотеза, відповідно до якої світ вічний, а тому він не потребує першопричини. Ця гіпотеза повністю спростована теоріями ентропії і Великого вибуху.
  8. Важливе місце у філософії релігії займають і інші аргументи: Design Argument, аргумент на основі чудес, моральний аргумент Іммануеля Канта, кумулятивний аргумент Річарда Свінберна, "Парі Паскаля", реформістська епістемологія Алвіна Плантаїни.
  9. З окреслення Бога як сутності, понад яку ніщо вище неможливо помислити, впливають три основні атрибути Бога: добро, знання і могутність.
  10. Критика атрибутів Бога і спроба їх подолати дала початок теодіцеї.
  11. Негативними відповідями на релігійне питання були атеїстичні концепції Людвіга Фойєрбаха, Карла Маркса, Зіґмунда Фрейда, Фрідріха Ніцше.

Завдання для семінарського і практичного заняття

- Головні питання філософії релігії.
- Релігійне питання як елемент людської свідомості.
- Співвідношення релігієзнавчих дисциплін.
- Співвідношення філософії релігії та теології.
- Онтологічний аргумент Анзельма Кентерберійського.
- Бог як сутність, понад яку ніщо вище неможливо помислити.
- Онтологічний аргумент Декарта. Проблема сумніву.
- Онтологічний аргумент в сучасному дискурсі.
- Космологічні аргументи Томи Аквінського. *Quinque viae*.
- Теоретичні основи космологічного аргументу Томи.
- Теорія ентропії і космологічний аргумент.
- Теорія Великого вибуху і космологічний аргумент.
- Космологічний аргумент в сучасному дискурсі.
- Design Argument і релігійно-філософських дискурс.
- Аргументи на основі чудес і незвичайних досвідів.

- Моральний аргумент Канта в користь релігійної віри.
- Кумулятивний аргумент Свінберна. Релігія як гіпотеза.
- Кумулятивний аргумент і теорія ймовірності Байєса.
- "Парі Паскаля". Релігія як найважливіший вибір.
- Реформістська епістемологія Алвіна Карла Плантінґи.
- Реформістська епістемологія і "базові переконання".
- Добро як атрибут Бога. Філософське осмислення.
- Знання як атрибут Бога. Філософське осмислення.
- Всемогутність як атрибут Бога. Філософське осмислення.
- Критика атрибутів Бога і релігійний дискурс Нового часу.
- Готтфрід Вільгельм Ляйбніц і початки теодицеї.
- Теїзм, монотеїзм, політеїзм, пантеїзм, деїзм, атеїзм.
- Аналіз релігії з позиції прагматизму.
- Визначення релігії в атеїстичних філософських концепціях.
- Фойєрбах: релігія – це втілення людських мрій і сподівань.
- Заперечення атеїстичної концепції Людвіґа Фойєрбаха.
- Маркс: релігія – це соціальних феномен і опіум народу.
- Заперечення атеїстичної концепції Карла Маркса.
- Фройд: релігія – це психологічний плід надсвідомого.
- Заперечення атеїстичної концепції Зіґмунда Фройда.
- Фрідріх Ніцше: релігія – це плід ресентиментної культури.
- Заперечення атеїстичної концепції Фрідріха Ніцше.

Література, джерела, базові тексти

- Яроцький, Петро. *Релігієзнавство*. Київ: Кондор, 2004.
- Berger, David. *Thomas von Aquins "Summa theologiae"*. Darmstadt: Wissenschaftliche Buchgesellschaft, 2004.
- Craig, William Lane. *Die Existenz Gottes und der Ursprung des Universums*. Wuppertal, Zürich: Brockhaus, 1989.
- Greeley, Andrew M. *Unsecular Man. The Persistence of Religion*. New York: Schocken Books, 1972.
- Grenz, Stanley James; Olson, Roger Eugene. *20th Century Theology: God & the World in a Transitional Age*. IVP Academic, 1993.
- Haldane, John; Smart, John Jamieson Carswell. *Atheism and theism*. Blackwell, 2003.
- Henrich, Dieter. *Der Ontologische Gottesbeweis: sein Problem und seine Geschichte in der Neuzeit*. Tübingen: Mohr, 1967.

- Kant, Immanuel. *Die Religion innerhalb der Grenzen der bloßen Vernunft*. Frankfurt, Leipzig, 1794.
- Kevin J. Harrelson. *The ontological argument from Descartes to Hegel*. Amherst: Prometheus Books, 2009.
- Küng, Hans. *Existiert Gott? Antwort auf die Gottesfrage der Neuzeit*. München: dtv 1628.
- Leibniz, Gottfried Wilhelm. *Theodizee*. Amsterdam, 1710.
- Mackie, John Leslie. *Das Wunder des Theismus. Argumente für und gegen die Existenz Gottes*. Stuttgart: Reclam, 1985.
- Matschke, Hans-Dietrich. *Gottesbeweise und ihre Kritik*. Göttingen: Vandenhoeck und Ruprecht, 1979.
- McGinn, Bernard. *Thomas Aquinas's Summa theologiae. A Biography*. Princeton University Press, 2014.
- Muck, Otto. *Philosophische Gotteslehre*. Patmos, 1983.
- Oppy, Graham. *Ontological Arguments and Belief in God*. Cambridge University Press, 1995.
- Plantinga, Alvin Carl. *Warrant and Proper Function*. Oxford: Oxford University Press, 1993.
- Plantinga, Alvin Carl. *Warrant: The Current Debate*. New York: Oxford University Press, 1993.
- Plantinga, Alvin Carl. *Warranted Christian Belief*. New York: Oxford University Press, 2000.
- Rusecki, Marian. *Wiarygodność chrześcijaństwa*. Lublin: Towarzystwo naukowe KUL, 1994.
- Schultze, Hugo. *Der ontologische Gottesbeweis. Geschichtlich-kritische Übersicht bis Kant*. Hamburg, 1900.
- Spaemann, Robert. *Der letzte Gottesbeweis*. München: Pattloch, 2007.
- Swinburne, Richard Granville. *The Coherence of Theism*. Clarendon, 1993.
- Swinburne, Richard Granville. *The Existence of God*. Clarendon Press, 2004.
- Verweyen, Hansjürgen. *Nach Gott fragen. Anselms Gottesbegriff als Anleitung*. Essen: Ludgerus 1978.
- Löffler, Winfried. *Einführung in die Religionsphilosophie*. Darmstadt: Wissenschaftliche Buchgesellschaft, 2006.
- Декарт, Рене. *Метафізичні розумли*. Київ: Юніверс, 2000.
- Єленський, Віктор. *Велике повернення: Релігія у глобальній політиці та міжнародних відносинах кінця XX – початку XXI століття*. Львів: УКУ, 2013.
- Паскаль, Блез. *Думки про релігію*. Львів: Місіонер, 1995.

ТЕМА 20. ЕТИКА (МОРАЛЬНА ФІЛОСОФІЯ)

Визначення

Людська діяльність є ще однією сферою, яка належить до центральних предметів філософського аналізу. Розділ філософії, присвячений вивченню людської поведінки, називається *етикою* або *моральною філософією*. Слово "етика" походить від грецьких слів ἦθος (ётос, характер) або ἔθος (ётос, звичка). Обидва слова, хоч і мають однакове звучання, мають у грецькій мові різне написання, і відмінні значення. Перше слово означає характер, тобто рису, отриману від природи; друге слово означає звичку, тобто рису, набуту впродовж життя. В обох випадках йдеться про риси людини, які визначають її поведінку. Латинською мовою грецьке поняття "етика" переклав давньоримський філософ Марк Тулій Цицерон. Щоби передати цю назву латиною, він створив латинський термін "philosophia moralis". Цей термін походить від латинського "mores", яке є відповідником грецького "ἔθος". Отже, терміни "етика" і "моральна філософія" є синонімами. На відміну від більшості інших філософських дисциплін, результатом яких є знання, етика не тільки вивчає людську поведінку, а й змінює її. Це дає право назвати її практичною філософією, і провести розмежування між практичною і теоретичною філософією.

Етика має доволі чітко окреслений предмет. Вона намагається дати відповідь на питання, як людина повинна поводитись, і обґрунтувати моральні норми. Однак, не всі людські вчинки є предметом вивчення етики. Традиційним у моральній філософії стало розрізнення двох груп учинків:

- *Actus humanus* – учинок, щодо здійснення якого людина ухвалює власне рішення. Напр., милостиня, допомога, дотримання закону, злочин, образа тощо здійснюється з рішення людини. Сюди належать також ті вчинки, які здійснюються з примусу, оскільки будь-який примус здатен тільки впливати на рішення людини, але не визначає його.
- *Actus hominis* – учинок, який людина здійснює, не ухвалюючи ніякого рішення. Напр., дихання, сон, рефлекс, кровообіг тощо. Всі ці вчинки відбуваються без участі людської свідомості та без її вольового рішення.

Предметом вивчення етики є *actus humanus* і все, що з ним пов'язане; а *actus hominis* залишається поза увагою моральної філософії. *Actus hominis* не є предметом моральної оцінки. Напр., твердження, що людина, дихаючи, робить добро або зло, суперечить здоровому глузду. Дихання, як і будь-який інший *actus hominis*, не буває ані добрим, ані злим; він не підлягає моральній оцінці. Натомість, кожна морально здорова людина вважає злочин злим учинком, а милосердя – добрим. Ці вчинки допустимо, і навіть потрібно оцінювати на основі моралі, оскільки кожен із них є *actus humanus*. Людину цікавлять причини всіх явищ, які відбуваються у світі. Оскільки і *actus humanus*, і *actus hominis* відбуваються, їхні природа і причини є предметом людських зацікавлень. Відповідно, існують галузі досліджень, які вивчають кожен вид учинків. *Actus hominis* є, напр., предметом вивчення анатомії і фізіології. Натомість, *actus humanus* – моральної філософії.

Особливістю етики, яка дозволяє назвати її практичною філософією, є те, що вона вивчає не те, якими є людські вчинки, а те, якими вони повинні бути. Для того, щоби окреслити, якими повинні бути людські вчинки, їх необхідно аналізувати з перспективи якогось критерію. Отож, існування етики вимагає критерію оцінки людських учинків. Таким критерієм є добро. Люди прагнуть, щоби ставлення до них було добрим, навчають дітей чинити добро, позитивно оцінюють добрі вчинки, пишуться своїми добрими вчинками; а також засобами виховання, і навіть силовим примусом, забороняють чинити зло, болісно сприймають злі вчинки у відношенні до себе, негативно оцінюють злі вчинки, соромляться своїх учинків, якщо вважають їх злими. Отож, аналіз людських учинків та моральних норм, тобто того, якими ці вчинки повинні бути, неможливе поза вивченням добра. Однак, і саме поняття добра по-різному осмислювалося в історії філософської думки. Який учинок потрібно вважати добрим, чи існує абсолютне Добро, чи критерії моральності є загальними для людей, народів і епох... – все це належить до питань моральної філософії.

Третім предметом моральної філософії є зв'язок між двома попередніми, тобто між людським учинком і Добром. Іншими словами, моральна філософія вивчає не тільки, те, як людина поводить, і те, як людина повинна поводитися, а й те, чому людина повинна так поводитися, тобто, чому лю-

дина повинна прагнути добра і уникати зла, чому її вчинки повинні бути добрими. Відповідь на це питання є обґрунтуванням моралі. Саме цій проблемі філософи присвячували найбільше уваги. Певне, немає людини, яка б інтуїтивно не відчувала, що людські вчинки повинні бути добрими; ця аксіома очевидна для всіх. Але питання, чому так повинно бути, є питанням, вирішення якого вимагало неабияких духовних та інтелектуальних зусиль.

Мораль є невід'ємним елементом людського життя. Відколи існує людина, відтоді вона діє, а якщо людина діє, вона повинна ухвалювати рішення про те, якими мають бути її вчинки, і чому вони мають бути саме такими, а не іншими. Роздуми на цю тему вже є етикою. Мораль тісно пов'язана з релігією. До виникнення філософії як спеціалізованої галузі знань, мораль обґрунтовувалась виключно на основі релігії: потрібно бути добрими і чинити тільки добрі вчинки, бо так велить Бог. Із розвитком філософії з'являлись й інші способи обґрунтування моралі, але й досі будь-які нерелігійні обґрунтування моралі є слабкими і недостатніми. Жоден закон, навіть закон моралі, не може з'явитися без законодавця і не буде виконуватися без того, хто стежитиме за його виконанням, каратиме і нагороджуватиме.

Абсолютне обґрунтування етики

Мораль є передовсім комплексною системою норм поведінки, тобто набором приписів, якою повинна бути поведінка людей. Ці норми будуть дієвими, тобто люди їх дотримуватимуться, тільки тоді, коли вони матимуть достатнє обґрунтування. Будь-яку поведінкову норму (правила моралі, правові норми, звичаї тощо) люди зможуть виконувати тільки тоді, коли їм буде роз'яснено, чому вони повинні її виконувати, ким ці норми встановлені і які наслідки матиме їх виконання чи невиконання. Відповіді на ці питання дають етичні теорії, тобто комплекси обґрунтувань моральних норм. В історії моральної філософії сформулювалась низка етичних теорій. Їх можна умовно розділити на три групи: до першої належать теорії, які доводять, що моральні норми є абсолютними і обґрунтовуються Вищим Буттям. До другої належать теорії, які намагається пояснити етичні норми, основуючись

на цілях, досягнення яких вимагають дотримання цих норм. До третьої належать теорії, в основі яких лежить переконання, що моральні норми відносні, ситуативні та нічим не обґрунтовані. Цей поділ етичних теорій не є чіткий, оскільки одні і ті ж самі мислителі можуть одночасно визнавати декілька теорій. Напр., фундатори утилітаризму були християнами, тобто не протиставляли християнську етику і утилітаризм.

Найдавнішим, найбільш поширеним і найдієвішим обґрунтуванням етики є релігія. Якщо існує закон, то мусить існувати й законодавець. Важко собі уявити, що державні закони або внутрішні правила якоїсь компанії з'явилися нізвідки; вони встановлені законодавцем, який має необхідні повноваження встановлювати закони, а також нагороджувати за їх дотримання і карати за їх порушення. Якщо закони і правила поведінки в локальних людських спільнотах встановлюються законодавцем, то й універсальні правила моралі кимось установлені. Законодавцем, який встановлює моральні закони, і суддею, який нагороджує за їх виконання та карає за їх порушення, є Бог. На цьому постулаті ґрунтується релігійна етика. Людству вдалося вижити впродовж усієї історії свого існування та зорганізуватися у спільноти тому, що вони дотримувались норм моралі, а дотримувались вони їм тому, що визнавали Бога за абсолютну інстанцію, яка наказала ці норми виконувати. Допоки не сформувався держава і не виникла складна політична система, мораль і право не розрізнялись. Вони були нічим іншим, як артикуляцією Закону Божого. Бог встановив закони всього: природи, моралі, держави, особистої гігієни і харчування. Ці закони необхідно виконувати; порушник закону буде покараний. Важливо зазначити, що порушника карає не Бог і не якась зовнішня інстанція, а він сам. Напр., коли хтось, ігноруючи закони фізики, намагається вискочити з вікна високого поверху, він загине, і його смерть буде покаранням за ігнорування закону всесвітнього тяжіння. При цьому не Бог, не природа, і не інші люди карають порушника, а він сам заклав своє покарання в момент порушення законів фізики.

Найдавніші формулювання моральних і державних законів знаходяться у священних писаннях релігій світу. Так, найбільшою і найдавнішою збіркою законів Стародавньої Індії є Закони Ману, які сприймаються індусами за Закон Божий і містить у собі приписи, які стосуються як державного,

міжнародного, сімейного права, так і моральні норми та ритуальні приписи. Моральна і правова культура європейських народів формувалась під впливом християнства, а тому в її основі лежать правила поведінки, які містяться у Біблії. Ці правила є спільними для трьох авраамічних релігій (юдаїзм, християнство, іслам), а водночас і універсальними моральними принципами. Вони описані у біблійній книзі Вихід і їх називають *Десять Заповідей Божих* або *Декалог*:

1. Нехай не буде в тебе інших богів, окрім мене.
2. Не взивай намарно ім'я Господа Бога твого.
3. Пам'ятай день святий святкувати.
4. Шануй твого батька і твою матір.
5. Не вбивай.
6. Не чини перелюбу.
7. Не кради.
8. Не свідчи неправдиво на твого ближнього.
9. Не пожадай жінки твого ближнього.
10. Не пожадай нічого, що є власністю твого ближнього.

Десять Заповідей Божих є формулюванням універсальних моральних засад. У проповіді Ісуса Христа, в якій головний наголос робиться на любові і милосерді, старозавітні заповіді поповнені двома *Заповідями любові*, які викладені в Євангелії від Марка:

1. Люби Господа Бога твого всім серцем твоїм, і всією душею твоєю, і всією думкою твоєю.
2. Люби ближнього свого, як самого себе.

Основою морального життя християн є також *Блаженства*, які Ісус Христос виголосив у *Нагірній проповіді*, і які описані в Євангеліях від Матея і Луки.

1. Блаженні вбогі духом, бо їхнє є Царство Небесне.
  2. Блаженні засмучені, бо вони будуть утішені.
  3. Блаженні лагідні, бо землю успаdkують вони.
  4. Блаженні голодні та спрагнені правди, бо вони нагородовані будуть.
  5. Блаженні милостиві, бо помилувані вони будуть.
  6. Блаженні чисті серцем, бо вони будуть бачити Бога.
  7. Блаженні миротворці, бо вони синами Божими стануть.
  8. Блаженні вигнані за правду, бо їхнє Царство Небесне.
- Блаженні ви, як ганьбити та гнати вас будуть, і будуть облудно на вас наговорювати всяке слово лихе ради Мене. Радійте та веселіться, нагорода бо ваша велика на небаесах! Бо так гнали й пророків, що були перед вами.

Філософське осмислення проблеми моралі розпочалось у Стародавній Греції, але не одночасно з іншими напрямками античної філософії. Філософи-досократики цікавились природою, і небагато уваги присвячували проблемам моралі. Першим, хто звернув свою увагу до етики, був *Сократ*. В європейській культурі він залишився символом високої моральності, але не тільки тому, що його життя було взірцевим, а й тому, що в центрі його філософії були проблеми моралі. Він жив в Атонах, коли це місто перебувало на вершині свого економічного і політичного розвитку, але в умовах матеріального благополуччя населення міста переживало кризу моральних цінностей. Саме в такий час найбільшим Божим даром для будь-якого народу є пророк, здатний відкрити справжні цінності. Для Атен таким пророком був Сократ.

Він навчав, що кожна людина приходить у цей світ уже зі знаннями і добром. Але знання і добро в людських душах знаходяться в імпліцитній формі. Перед освітою і вихованням стоїть завдання не прививати людям нові знання, а тільки допомогти експлікувати наявні знання. Батько Сократа був скульптором, а мати повитухою. Скульптор, висікаючи скульптуру з каменя, не створював щось нове, а виймав прекрасну статую з грубого каменя; все, що міститься у скульптурі, вже містилося в камені. Повитуха не створює дитину, а тільки допомагає дитині, яка вже присутня в материнському лоні, народитися. Таке саме завдання Сократ ставив і перед собою. Він не прививав своїм учням нові знання, а, ведучи з ними діалоги, допомагав їм сформулювати їхні знання, будучи переконаним у тому, що вони вже мають усі можливі знання, і потребують тільки допомоги в тому, щоби їх актуалізувати.

Як і будь-які знання, знання про добро і моральні принципи також присутні в людині а priori. Сама сутність людини корегує її прагнення: кожна здорова людина завжди прагне тільки добра. Якщо людина чинить зло, то робить це тому, що помиляється. Насправді, людина прагне добра, навіть тоді, коли чинить зло; вона лишень має хибні уявлення про добро і зло. Напр., коли злодій краде, він прагне покращити своє матеріальне становище. Збагачення є добром. Отже, злочинець переконаний, що він робить добро для себе. Для того, щоби оберегти людей від злочинів, їм потрібно допомогти навести лад у їхніх уявленнях про добро і зло.

Людина, яка правильно впорядкувала своє моральне життя, досягає особливого стану, який Сократ називав *чеснотою*. Заслуга Сократа в царині моральної філософії в тому, що він зробив мораль однією з центральних тем філософії. Добро, на його думку, є невід'ємною характеристикою людини, а це означає, що природа людини змушує її бути доброю та дотримуватися моральних принципів. Для того, щоби закладені у людську природу моральні принципи стали дієвим регулятором людської поведінки, людину потрібно виховувати, тобто допомогти їй реалізувати свої моральні задатки.

Сократ, як і кожен геній, залишив відкриті питання, відповіді на які повинні були його учні. Найбільш актуальним серед них є природа добра. Після смерті Сократа його учні організували власні філософські школи, які прийнято називати *сократичними школами*. Кожна з цих шкіл поставила перед собою завдання пояснити, що таке добро. *Евклід із Мегари* був засновником *магарської школи*, в центрі якої стояла проблема етики. Евклід, до того, як став учнем Сократа, навчався в елейській філософській школі, найвидатнішим мислителем якої був Парменід, який навчав про абсолютне і незмінне буття, яке є відмінним від чуттєвого світу. Евклід поєднав філософські надбання Парменіда і Сократа, показавши, що Буття і Добро – це дві назви одної дійсності. Доб-ро є буттям. Для Сократа добро було виключно моральною категорією, критерієм моральної оцінки людських учинків. Це означає, що Сократ вів мову про добрі вчинки, але не про саме добро. Евклід показав, що добро є реальною субстанцією; до того ж не просто однією з-посеред інших субстанцій, а самим буттям, яке уможлиблює існування всього іншого: наскільки щось є добрим, настільки воно є. Евклід показав, що Добро перевищує чуттєвий світ. Якщо добро є тільки моральною категорією, тоді його можна досягати доб-рими вчинками; якщо ж добро є онтологічною категорією, яка перевищує чуттєвий світ, тоді його можна досягати тільки духовно-інтелектуальними зусиллями.

Ідеї Сократа і Евкліда продовжив *Платон*, який був учнем Сократа і близьким другом Евкліда. Філософське надбання Платона мало настільки великий вплив на подальшу історію філософії, що було би справедливо його назвати найвидатнішим філософом в історії людства. Завданням, яке Платон поставив перед собою, було детально роз'яснити ті думки, які висловили Сократ і Евклід. Він стверджував, що оскільки все,

що існує, створене, як реалізація якогось проекту чи візрця, так і весь світ, оскільки він є, він є вираженням універсального проекту. Будь-яка характеристика, яку можна спостерігати в речах світу, мусіла існувати десь поза цим світом; інакше, вона би не змогла актуалізуватися у світі. Їх можна досягти тільки розумом. Як і Парменід, Платон вважав, що істинним буттям є те вічне і незмінне, яке досягається духом і розумом, а не те змінне і матеріальне, яке досягається чуттями. Істинні сутності, які є візрцями для примарного матеріального світу, Платон називав *ідеями*. Не всі ідеї однакові: одні ідеї є більш загальні, інші – більш конкретні. Напр., риса "мати колір" є родовою, а тому й більш загальною, щодо риси "червоний". Якщо ідеї перебувають у певній єрархії, то це означає, що мусить бути така ідея, яка була би найвищою в цій єрархії. Платон, наслідуючи Парменіда та Евкліда, стверджував, що найвищою ідеєю є Добро. Позаяк ідеї є істинним буттям, а найвищою з-посеред них є Добро, то Добро є буттям у найвищій мірі. Все інше є в тій мірі, в якій воно причасне Добру; бути означає бути добрим.

Особливістю етичної концепції Платона є те, що Добро у його філософії є не тільки рисою людських вчинків, а Абсолют, істинним буттям, а тому ретельне дотримання його норм є обов'язком усього сущого. Таке обґрунтування етики є абсолютним, оскільки моральні норми встановлені абсолютним буттям, директиви якого не можуть бути предметом дискусії.

Цільове обґрунтування етики

Вісторії моральної філософії виникали й такі теорії, які обґрунтовували етику не на основі їхнього джерела, а на основі їхніх цілей. В основі релігійних моральних концепцій, як і філософської етики Сократа, Евкліда і Платона, лежить аксіома, що моральних норм необхідно дотримуватись тому, що їх встановив Бог. В цих концепціях Бог є джерелом моралі. Деякі філософи, не заперечуючи того, що Бог є джерелом моралі, обґрунтовували її, аналізуючи її ціль, тобто намагались пояснити, що моральні норми необхідно виконувати тому, що їх виконання чи невиконання матиме важливі наслідки для окремої людини чи всього людства.

До етичних теорій, які звертається до цілі моральності як до основного засобу обґрунтування моральних норм, є

евдемонізм. Це слово походить від грецького "εὐδαιμονία" (евдаймонія, щастя). В основі цієї концепції стоїть переконання в тому, що ціллу людського життя є осягнення щастя. Всі люди хочуть бути щасливими, а єдиним шляхом досягнення щастя є високий рівень моральності життя. Дотримання моральних норм робить людину щасливою, а порушення цих норм приносить нещастя. Напр., добрий сім'янин є щасливим у родині, добрий громадянин робить усе для того, щоби створити середовище щастя для себе й інших. Фундатором евдемонізму був давньогрецький філософ *Арістотель*, який був першим мислителем, який намагався обґрунтувати моральні норми загальнолюдським прагненням щастя.

В Середньовіччі евдемонізм відстоював *Тома Аквінський* (1225-1274). Тома був видатним християнським богословом, який посилався на філософський доробок Арістотеля. Відповідно, він намагався поєднати християнську етику з евдемонізмом, і тому стверджував, що найбільшим щастям людини є уподібнення до Бога, а досягти цього можливо тільки завдяки ретельному дотриманню Закону Божого.

Давньогрецький філософ *Антіох із Аскалону*, який в Античності розвивав філософію Платона був фундатором *етики життя*, тобто етичної теорії, яка ґрунтується на загальнолюдському прагненні жити. Антіох помітив, що загальною характеристикою всіх людей є те, що вони прагнуть жити. Це прагнення є основою моралі. Дотримання моралі всіма людьми забезпечує людям можливість виживання як людства назгал, так і кожної окремої людини зокрема. Тотальне порушення моральних норм здатне знищити людство. Напр., якщо всі люди будуть влаштовувати війни, вбивати, грабувати, вести розгульне сексуальне життя, нехтувати духовним та інтелектуальним розвитком, порушувати правила гігієни, нехтувати власним здоров'ям, порушувати закони природи тощо, то людство зникне. Антіох робив висновок, що люди для того, аби вижити, повинні вести високomorальне життя.

Новий час був періодом бурхливого розвитку філософії. В цей період з'явилися декілька етичних теорій. Найпопулярнішою серед теорій цього часу, яка й досі залишається провідною концепцією в етиці, є *утилітаризм*. Ця назва походить від латинського "utilis" (користь). Це вчення сформував англієць *Джеремі Бентам* (1748-1832). Свій величезний внесок у розвиток утилітаризму зробив ще один англієць *Джон*

Стюард Мілль (1806-1873). В основі утилітаризму переконання, що люди егоїстичні та прагнуть тільки власної користі. Утилітаристи вважають, що прагнення користі для себе не є злом; злом є взагалі нічого не прагнути. Утилітаристи вели мову про розумний егоїзм, а раціональність в новочасній культурі вважалась найвищим критерієм істинності. Оскільки люди є розумними егоїстами, то до свого прагнення користі вони підходять розумно. Напр., можна отримати матеріальну користь, укравши щось у когось, але такий вчинок буде нерозумний: він спричинить покарання, яке перевищить отриману користь. Але, можна створити підприємство, яке принесе матеріальну користь, і це буде розумно. Ступінь раціональності у способі досягненні користі є критерієм моральності: якщо людина досягає користі розумно, вона чинить добро, а якщо вона намагається отримати її нерозумним шляхом, вона чинить зло.

Розумний егоїзм змушує людей вивчити можливості отримання найбільшої користі. В більшості сфер життя людина неспроможна отримати велику користь лишень власними зусиллями. Неможливо збудувати якісну економіку, добру правову систему, якісну систему освіти, ефективну систему охорони здоров'я самотужки. Для цього потрібно об'єднати зусилля багатьох людей. Об'єднуючи свої зусилля люди досягають більшого, ніж тільки власною працею, але й у результаті такої діяльності користь отримують усі. Розумний егоїзм – це об'єднання зусиль багатьох задля користі кожного. Справжню користь можуть принести тільки морально добрі вчинки. Моральне зло, навіть якщо й принесе миттєву користь, обов'язково спричинить страждання в далекій перспективі. Утилітаристи стверджують, що саме прагнення користі є фундаментом моралі, а також розвитку культури і цивілізації.

Застосування утилітаризму в економіці дало можливість сформулювати класичну економічну теорію. *Адам Сміт*, який був найвидатнішим її представником, вважав, що рушієм розвитку економіки є людський розумний егоїзм. Людина входить в економічні відносини з іншими людьми, виготовляє продукцію, надає послуги іншим людям не тому, що прагне допомогти іншим, а тому, що прагне власної користі, а досягти її в максимальній мірі можна тільки спільними зусиллями. Прагнення користі змушує підприємця будувати завод, але цей завод приносить користь не тільки йому, а й

державі, який він платить податки, і робітникам, які, завдяки йому, отримують робочі місця і засоби виживання. Бажання жити у правовій державі змушує людей будувати якісну правову систему, яка робить кращим життя усіх громадян. Отже, утилітаризм – це розумний егоїзм, який стимулює людей об'єднувати зусилля для спільної користі всіх.

Спроба осмислити проблему моралі на основі раціональності стала популярним трендом у німецькомовній філософії на межі XIX-XX століть. Результатом цієї спроби є *етика розуму*, яку розробляли *Макс Вебер* (1864-1920), *Ернст Трьюльч* (1865-1923), *Макс Шелер* (1874-1928) та інші. Вони виходили з аксіоми, що людина є розумною істотою. Якщо вона є розумною, тоді її вчинки також розумні, тобто раціональність є основним критерієм моральної якості вчинків. Більшість із мислителів, які пропагували цей етичний погляд, були протестантами-лютеранами, а серед лютеран цього часу панувало прагнення до раціоналізації релігії, моралі, культури тощо. Вони стверджували, що християнство в його лютеранському варіанті є найкращою релігією, оскільки воно розумне. Той сам критерій вони застосовували й до моралі. Люди дотримуються моральних принципів тому, що жити морально є розумно. На відміну від утилітаристів, представники етики розуму не вважали людей егоїстами, а підносили розум на п'єдестал найвищої людської риси.

Головним опонентом евдемонізму був *Іммануель Кант* (1724-1804), моральну теорію якого можна назвати *етикою обов'язку*. Кант задав собі питання, який учинок можна назвати морально добрим, і відповідав, що як морально добрий можна класифікувати тільки такий учинок, який здійснюється з обов'язку. Якщо якийсь учинок, навіть дуже благородний, здійснений зі страху або з вигоди, тоді він не може класифікуватися як морально добрий. Напр., якщо хтось чинить добро, бо отримує за це плату або похвалу, або чинить добро, бо в іншому випадку його покарають, то такий учинок не можна оцінювати з позиції моралі. Моральній оцінці підлягає тільки те, що людина чинить в умовах відсутності страху і вигоди. Саме це мав на увазі Кант, коли говорив про обов'язок. Отже, оціненим із позиції моралі може бути тільки така дія, яка виконана з обов'язку. Наступним питанням, на яке Кант повинен був відповісти, був критерій морального добра. Він стверджував, що морально добрим є тільки такий учинок, здійснення якого

регулюється *категоричним імперативом*, тобто всезагальним правилом, яке є обов'язковим для виконання. Кант вважав, що існує таке правило моралі, яке є очевидною і абсолютною аксіомою, і дотримуватись якого є обов'язком кожної людини. Це правило він називав категоричним імперативом, і формулював його так: "Чини так, щоби максима твоєї волі могла бути всезагальним законом". Це означає, що людина повинна діяти так, як би хотіла, щоби діяли всі люди. Категоричний імператив є нічим іншим, як новим формулюванням *золотого правила моралі*, висловленого Ісусом Христом і записаним у Євангелії: "Як хочете, щоб робили вам люди, так і ви робіть їм".

Мораль і здатність чинити з обов'язку Кант вважав головною рисою людини, яка відрізняє її від усього іншого творіння. Він писав: "Дві речі сповнюють душу завжди новим і все сильнішим здивуванням і благоговінням, чим частіше і триваліше ми розмірковуємо про них, – це зоряне небо наді мною і моральний закон у мені". З цих засад моральної філософії Кант зробив й релігійно-філософські висновки. Оскільки етика, на його думку, ґрунтується на обов'язку дотримуватися закону, а закон не може з'явитися сам, тобто без законодавця, повинен існувати законодавець, який встановив моральний закон. Позаяк цей закон є універсальний, то його міг встановити тільки Бог. Це – *моральний доказ існування Бога*.

Релятивні теорії етики

В історії моральної філософії сформувались також позиції, представники яких заперечували існування абсолютного добра, і тлумачити добро як поняття, похідне від інших. Вперше така позиція прозвучала у Стародавній Греції, і її озвучили *софісти*. Виникнення і розквіт цієї школи відбувся в час, коли багато грецьких полісів перебували на піку свого економічного розвитку і намагались збудувати демократію. В умовах демократії успішну кар'єру могли збудувати ті, хто вмів переконувати натовп. Той, хто завоював авторитет натовпу, отримував і політичну, і фінансову вигоду. В цих умовах з'явилися люди, які ставили собі за ціль зробити добру кар'єру, тобто досягти успіху, навіть нехтуючи істиною і мораллю. Ці люди потребували філософського обґрунтування своєї позиції; і таке

обґрунтування дали софісти. Вони озвучили переконання, що абсолютної істини немає. Істинне і добре для кожного є те, що для нього корисне. Відповідно, у кожного своя правда і своя мораль. На тези софістів відгукнулись негідники, для яких вигода понад усе, і саме серед них позиція софістів знайшла численних послідовників. Етичну концепцію софістів прийнято називати *релятивізмом*. Це слово походить від латинського "relativus" (відносний) і ним прийнято позначати філософсько-світоглядну позицію, послідовники якої заперечують абсолютні істину і добро, та стверджують, що все відносне. Найбільше релятивізм проявився в епістемології, в якій релятивісти відстоюють відносність істини, та в етиці, в якій релятивісти відстоюють відносність моралі. Після софістів релятивізм відроджувався в різні епохи в різних модифікаціях.

Майже ровесницею софістів була філософська *школа кіренаїків*, засновником якої був Аріспіт із Кірени, учень Сократа. Кіренаїки були однією з сократичних шкіл, тобто шкіл, заснованих учнями Сократа, і, як і представники інших сократичних шкіл, намагалися відповідати на питання, на які Сократ не дав остаточної відповіді. Сократ філософував про добро, але не розкрив сутність добра. Аріспіт і його послідовники стверджували, що добро – це задоволення. Для кожного добрим є те, що приносить задоволення. Це не означає, що кіренаїки пропагували аморальність. Навпаки, деякі з них стверджували, що найбільше задоволення приносять шляхетність, порядність і чесність. Втім, кіренаїки, навіть ті, які пропагували високоморальний спосіб життя, підважили самі основи етики. В їхній концепції мораль позбавлена абсолютної основи, і підпорядкована задоволенню. Правил моралі потрібно дотримуватися тому, що вони ведуть до задоволення, а не тому, що вони абсолютні. Це означає, що, коли моральність не приносить задоволення, нею потрібно знехтувати. Оскільки кіренаїки в основі етики ставили задоволення, їхню позицію називають *гедонізмом*. Це слово походить від грецького "ἡδονή" (гедонé, задоволення).

Гедонізм відродився у дещо ушляхетненій формі в епоху Еллінізму. В цей час його презентував Епікур. Він погоджувався з тим, що добром є задоволення, але задоволення він трактував як відсутність страждань. Епікур, як і Арістотель, стояв на позиції евдемонізму, тобто стверджував, що кожна людина прагне щастя, і саме це прагнення визначає спосіб

її поведінки. Але щасливим Епікур вважав того, хто вільний від страждань, тобто того, хто не відчуває болю, злиднів, голоду, дискомфорту тощо. Епікур, як і деякі гедоністи, пропагували шляхетність. Він вважав, що моральні чесноти здатні дарувати щастя, але тільки тому, що вони звільняють від страждань. Ідеалом морального життя Епікур проголошував *атараксію* (αταραξία), тобто душевний спокій, безпристрасність, незворушність. Епікур закликав відмовлятися від гріха, щоби зберегти свободу від страждань, бо кожен гріх спричинює в далекій перспективі страждання. Цей заклик виглядає дуже шляхетно, однак етика Епікура має ту саму проблему, що й етика кіренаїків: в її основі заклик виконувати моральні приписи тільки задля звільнення від страждань, а не заради самого добра; якщо б гріх не спричинював страждань, то не було би необхідності його уникати.

У філософії Нового часу сформувались декілька етичних теорій, які пояснювали природу моралі, основуючись не на абсолютному добрі, а як продукт чогось, що немає відношення до моралі, релятивуючи цим абсолютні моральні цінності. До таких теорій належить марксизм, тобто філософська теорія, основи якої заклали німецькі філософи *Карл Маркс* (1818-1883) і *Фрідріх Енгельс* (1820-1895). Марксисти вважали, що вся історія людства – це постійні зміни соціально-економічних формацій. Первісні люди не мали ніякої власності, харчувались тим, що вполювали чи зібрали, і всі були рівними. Цю формацію марксиста називали первісно-общинним ладом. Як тільки люди опанували тваринництво і рослинництво, з'явився перший капітал, тобто щось, що можна заощадити чи обміняти. Відразу ж, коли з'явився капітал, людство розділилось на класи: виокремились ті, хто цим капіталом розпоряджається, і ті, хто від них залежить. Оскільки, як вважають марксиста, бідні завжди прагнуть отримати більшу частку благ, а багаті не дають їм цього, між ними триває боротьба. Ця боротьба класів визначає всю історію людства. Маркс вважав, що люди укладають правила спільного життя, і ці правила називав виробничими відносинами. Вони регулюють, як повинні розподілятися блага, хто яку роль виконує у соціумі, як люди повинні поводитися тощо. Люди, чи, продуктивні сили, як їх називав Маркс, постійно розвиваються. Врешті, їм стає некомфортно у тих виробничих відносинах, в яких вони перебувають. Вони

піднімаються на революцію, руйнують актуальну формацію і будують нову. Але, надходить час, коли продуктивним силам стає некомфортно й у новій формації; вони знову її змінюють шляхом революції. Так змінились рабовласництво, феодалізм, капіталізм. Виробничі відносини не еволюціонують разом із продуктивними силами, бо є ті, кому така еволюція не вигідна, і вони її стримують. Це – панівний клас. Щоби зробити виробничі відносини такими ж динамічними, як і прогресивні сили, необхідно позбутися тих, хто гальмує цей розвиток, тобто панівний клас, а він зникне тільки тоді, коли зникне чинник, який розділив людство на класи, – капітал. Саме тому марксистки закликали ліквідувати приватну власність. Формацію, вільну від приватної власності, марксистки називали комунізмом, а шлях до нього, тобто перехідний період вони називали соціалізмом.

Марксизм мав величезний вплив на етику ХХ століття. Марксистки стверджували, що мораль є елементом виробничих відносин. Це означає, що немає вічних і абсолютних засад моралі, а кожна нова формація сповідує власну мораль. Мораль, на думку марксистів, відносна. Така характеристика моралі сформувала у країнах, де панував марксизм, велетенську систему кривавої аморальності. Якщо кожна формація має власну мораль, то й соціалізм може сформувати свою. Позаяк ціллу соціалізму є знизити пережитки попередніх формацій, то в соціалістичній моральній доктрині визнавалось добром усе, що сприяло цій цілі. Наслідком такого розуміння моралі став жахливий терор, який розгорнули комуністи в усіх країнах, де отримали владу. Оскільки комуністи відмовились від універсальної моралі, перед ними виникла необхідність сформувати власні моральні принципи. З цією ціллю в 1961 році ХХІІ з'їзд Комуністичної партії Радянського Союзу ухвалив "Моральний кодекс будівника комунізму", який увійшов в устав КПРС. Так, комуністи підважили вічні і незмінні принципи моралі та дали обґрунтування моральної деградації народів, які стали жертвами комуністичного експерименту.

Ще одну концепцію етичного релятивізму сформував Фрідріх Ніцше (1844-1900). Він стверджував, що всі живі істоти розвиваються еволюційно. Врешті еволюція породила людину. Людина не є остаточною ціллю еволюції; вона покликає перейти до наступного етапу розвитку – *надлюдини*. Силою, яка веде все живе до розвитку, є воля до влади. Якщо

на попередніх етапах еволюції цей процес був неусвідомлений, то людина вже усвідомлює, що з нею відбувається. Вона відчуває волю до влади, яка штовхає її перейти до стану надлюдини, але й відчуває страх та лінивість, які її зупиняють. Результатом боротьби цих імпульсів стало припинення шляху до стану надлюдини. Однак, природній поклик в людині не вщух; він продовжує дошкуляти їй. Щоби відповісти собі на питання, чому людина не рухається до стану надлюдини, вона пояснила собі, що надлюдиною є Бог, і прагнути до стану надлюдини означає посягати на божественний статус. Так, люди наклали табу на подальші етапи своєї еволюції. Від віри в Бога походять усі норми моралі, культури, права тощо. Ніцше називав усе це *ресентиментною культурою*, тобто культурою, яка створює обмеження для подальшої еволюції людини. Він проголошував себе пророком надлюдини, закликаючи людей відмовитися від релігії та ресентиментної культури, і перейти до стану надлюдини.

Роль Ніцше в моральній філософії двоякий. По-перше, він закликав відмовитися від основ моралі, а разом із цим пропагував аморальність. Людина, на його думку повинна відмовитися від усього, що її обмежує реалізовувати її волю до влади, і рухатися до своєї остаточної цілі. По-друге, надлюдину Ніцше описував як істоту, яка позбулася всього людського: вона не здатна на любов, милосердя, співчуття... З перспективи надлюдини Ніцше критикував християнство саме за те, що воно плекає відчуття гуманності і милосердя. Християнський заклик до милосердя, на думку Ніцше, – це лише перешкодження природному відбору: допомагаючи нужденним, християни рятують тих, хто, на думку Ніцше, мав би згинuti; виховуючи в дітях любов і милосердя, християни роблять їх людьми, замість того, щоби робити їх надлюдьми. Ніцшеанська етика – це відсутність етики. Він не тільки негативно оцінював мораль, а й закликав відмовитися від неї.

Засновник психоаналізу і глибинної психології *Зігмунд Фройд* (1856-1939) також не вважав мораль абсолютною. Він стверджував, що людську психіку можна розділити на три прошарки. Середній прошарок – це свідомість або Я, тобто все, що людина усвідомлює, і це тільки невелика частина психічного комплексу. Аренною найактивнішого психічного життя є нижній прошарок психіки – несвідоме або Воно, тобто комплекс інстинктів, які людина не усвідомлює, але які визначають людсь-

ку поведінку. Головними інстинктами є лібідо (сексуальний інстинкт) та страх перед смертю. Ці два інстинкти протистоять один одному. Лібідо прагне максимального задоволення, а страх перед смертю намагається обмежити його, щоби захистити людину від небезпеки. Зазвичай людина справляється з проблемами, спричиненими цією боротьбою інстинктів, сублімуючи лібідо, тобто знаходячи такі форми часткової реалізації лібідо, які б не викликали спротиву страху перед смертю. Для того, щоби сублімувати лібідо, потрібно укласти правила, які б визначали, що для нього є допустимим, а щоби ці правила могли бути встановлені і дотримані, необхідна відповідна інстанція. Такою інстанцією є верхній прошарок психіки – надсвідоме або Над-Я, тобто відображення релігійних, моральних, правових, культурних і соціальних норм. Саме надсвідоме змушує людей відчувати сором за злі вчинки, обов'язок дотримуватись норм людської поведінки, прагнути добра та уникати зла. На думку Фрейда, мораль – це плід психічних процесів. Якщо над-Я не справляється зі своєю функцією регулювати відносини інстинктів і забезпечувати безболісну сублімацію лібідо, тоді виникають неврози і психічні захворювання. Пояснення природи неврозів було головним завданням Фрейда, скільки він був психіатром.

Фрейдове тлумачення етики, яке можна назвати побічним продуктом психоаналізу, як і етичні теорії Маркса і Ніцше, заперечували абсолютність моралі. Для Маркса етика – дітище соціуму; для Ніцше – ресентиментної культури; для Фрейда – психіку. Заперечення абсолютних принципів моралі в цих мислителів є наслідком критики релігії. Кожен мислитель, який заперечував існування Бога, як абсолютної підстави моралі, вимушений знайти пояснення природи моралі, тобто відповіді на питання, звідки в людині взялось моральне відчуття, якщо немає нікого, хто б міг його в неї вкласти.

Найбільш прямо абсолютний статус моралі підданий критиці в етичній теорії *децизіонізм*. Його основи заклав німецький юрист *Карл Шмідт* (1888-1985), який формував свою позицію в період складної політичної і економічної кризи Веймарської республіки, тобто періоду німецької історії між двома Світовими війнами. В цей час німецький народ переживав політичний хаос, і на фоні цього хаосу в народі виникали думки, що Німеччина потребує сильного правителя, який, хай навіть репресивними заходами, все ж наведе лад. Такі ідеї

підтримували й деякі тогочасні німецькі інтелектуали, серед яких був і Шмідт. Він сформував теоретичні обґрунтування цих народних настроїв. Шмідт знайшов у Конституції Німецької імперії статтю, яка надає президенту імперії у випадку особливої необхідності майже необмежені повноваження з ціллю відновлення нормального функціонування країни. Ці повноваження виходять за межі норми. Шмідт порівнював роль президента з роллю Бога: Бог не порушує закони природи за нормальних обставин, але у випадках особливої потреби він чинить чуда, які виходять за межі норми. Так і президент у випадках особливої необхідності повинен виходити поза межі норми і брати на себе особливі повноваження.

Мрії Шмідта про сильного правителя, який жорсткими методами наведе лад у країні, втілились у постаті Адольфа Гітлера. Коли Гітлер вийшов на політичний п'єдестал, Шмідт повірив, що це саме та людина, яка врятує Німеччину, повністю підтримав новий режим і навіть став одним із ідеологів нацизму в царині права, який обґрунтовував законність дій уряду. Головною дилемою, з якою зіткнувся Шмідт, – це питання відношення його уявлень до моралі. Якщо президент має право виходити поза правові норми і встановлювати такі правила, які сам вважає доречними, то він має таке ж саме право порушувати діючі норми моралі, відмінити їх і встановлювати нові. Шмідт і його однодумці у своїх міркуваннях рухалися далі: вони вважали, що всі норми моралі в якийсь історичний момент були встановлені якимось рішучим лідером. Це дає право таким самим лідерам у майбутньому змінювати ці моральні норми. Звідси походить і назва цієї етичної теорії: слово "децизіонізм" походить від латинського "decisio" (рішення) і вказує на те, що моральні норми є результатом рішень правителів.

В основі децизіонізму лежить переконання, що моральні норми встановили люди, які мали широкі владні повноваження. Ця теорія є крайньою формою зведення моралі до плоду людської діяльності. Існують також і поміркована форма такої теорії. Її називають *теорія консенсусу* або *теорія дискурсу*. Своєю історією вона сягає Парадоксу Юма. Шотландський філософ Дейвід Юм (1711-1776) діяв у рамках Англійського Просвітництва, коли в теорії пізнання домінував емпіризм, тобто переконання в тому, що джерелом людських знань є досвід. Юм задав питання: чому люди оперують загальними знання-

ми, якщо досвід дає інформацію тільки про одиничні факти? Це питання Юма стало проблемою для епістемології. Але Юм на цьому не зупинився, а переніс цю проблему в царину етики. Він помітив, що немає підстав зі асерторичних суджень (судження, які описують те, що є) виводити аподиктичні судження (судження, які описують те, що повинно бути). Досвід, за допомогою якого люди отримують інформацію про одиничні судження, неспроможний дати людям знання про моральні норми, які є універсальними. Якщо ж, окрім досвіду немає іншого джерела знань, а саме так стверджували емпіристи, то пізнання універсальних істин (включно з моральними нормами) неможливе. Ця проблема увійшла в історію філософії під назвою *Парадокс Юма*, або *Гільйотина Юма*, як її назвав Макс Блек (1909-1988), вказуючи на те, що Юм провів занадто радикальний поділ між світом фактів і світом цінностей. Гільйотина Юма досі залишається величезною проблемою моральної філософії, вирішення якої є актуальним завданням філософії.

Юм стверджував, що джерелом універсальних знань і моральних принципів є звичка. Люди сформували звичку мислити універсальними поняттями, і ця звичка проявилась як у загальному пізнанні, так і в етиці. Що саме людство визнає моральними нормами, визначається постійним міжлюдським дискусом. Це означає, що люди, спілкуючись, створюючи спільно інститути спільного життя (держави, сім'я тощо), формують також і моральні цінності. У філософії ХХ століття ці міркування продовжили німецькі філософи *Юрген Габермас* (нар.1929) і *Карл-Отто Апель* (1922-2017). Вони стверджували, що джерелом моральних норм є консенсус (згода) між людьми, яку вони досягають у розмові (дискурсі). Звідси й назва цієї етичної теорії – теорія консенсусу або теорія дискурсу. Послідовники цієї теорії не визнають абсолютний і безумовний характер моральних норм, а пояснюють їх на основі міжлюдської згоди: що люди погодилися визнавати за обов'язкові правила поведінки, того й потрібно дотримуватися; якщо б люди не обрали ці норми за обов'язкові, то вони й не були б моральними правилами.

Чесноти

Етика є практичною дисципліною, яка не тільки вивчає моральні принципи і механізми людської поведінки, а й сти-

мулює людей бути кращими, змінюватися, удосконалюватися, тобто діяти. Будь-яка дія має свою ціль. Це означає, що людина нічого не робить без цілі. Відповідно, й мораль має свою ціль. Ціллю моральної діяльності є досягнення досконалості. Стан, досягти якого покликана людина, називають *чеснотою*. В науковій термінології часто використовуються також грецький (ἀρετή, аретé) і латинський (virtus) слова з тим самим значенням.

Чесноти були актуальною темою моральної філософії в усі періоди її розвитку. Перше обґрунтування цього поняття дав *Сократ*, який поставив тему моралі в центрі своєї філософії. Сократ пояснював чесноту як стан моральної досконалості людини, якого вона повинна досягнути, не вдаючись у детальні пояснення природи чесноти. Міркування Сократа продовжив його послідовник *Платон*. Він стверджував, що людська душа складається з трьох частин: розумної, пристрасної і рушійної. Філософія Платона була не тільки спробою описати природу людини, а стимулювати її удосконалюватися. Людина є досконалою тоді, коли досконалими є всі частини її душі. Отже, завданням моральної діяльності людини є досягнення чеснот у відповідності до її природи, тобто кожна частина душі повинна досягнути свою чесноту. Чеснотою розумної частини душі є *мудрість*. Чеснотою пристрасної частини душі є *поміркуваність*. Платон вважав, що розумна частина душі стимулює людину до розумних і добрих учинків. Пристрасна частина штовхає її до пристрастей, тобто до вчинків, які обумовлені зв'язком душі з тілом, напр., їсти, спати тощо. Поміркуваність не означає повну відмову від цих потреб, бо, оскільки людина живе в матеріальному тілі, вона не може жити без реалізації цих потреб. Однак, імпульси пристрасної частини душі повинні реалізовуватись у вузькій мірі; тому й чеснота називається поміркуваністю. Відмова від потреб цієї частини душі є настільки ж небажаною, як і повна їх реалізація. Напр., людина, яка повністю припинить їсти помре від голоду, але й людина, яка не матиме міри в їжі також помре від переїдання і хвороб, спричинених переїданням. Чеснотою рушійної частини душі є *мужність*. Навіть якщо розумна частина душі ухвалюватиме мудрі рішення щодо управління людським життям, а пристрасна поміркувано вимагатиме задовольняти тілесні

потреби, їхні імпульси не матимуть сенсу, якщо рушійна частина душі, тобто інстанція, яка відповідає за реалізацію цих рішень, не буде достатньо мужньою, щоби втілити все це в життя.

Отож, під чеснотою Платон розумів те, чим частина душі повинна бути. Це означає, що в кожній частині душі закладена її ціль, а реалізація цієї цілі і є чеснотою. Завданням моралі не є надати людині рис, яких вона досі не мала, а реалізувати ті атрибути, які імпліцитно присутні в ній, як її істинна сутність. Мораль робить людину людиною, тобто реалізовує в людині все те, що є істинно людським. Якщо людина досягне трьох чеснот в середині своєї душі, тоді вона й назовні стане досконалою, тобто досягне соціальної чесноти – справедливості. Чотири чесноти, які описав Платон, прийнято називати *кардинальними* або *моральними чеснотами*.

Вчення про чесноти розвивав і учень Платона *Арістотель*. Його підхід до чеснот відрізнявся від Платонового. Якщо Платон трактував чесноту як рису людини, чи її душі, то Арістотель визначав чесноту як рису людського вчинку. Чеснота – це те, що робить людський учинок добрим. Арістотель – автор *етики золоті середини*. Він стверджував, що чеснотою є золота середина між двома крайнощами, які є гріхами. Напр., скупість і марнотратство є крайнощами, а тому гріхами. Натомість, заощадливість є золотом серединою між ними, а тому й чеснотою.

Арістотель став свідком кардинальних змін у світі. Його вихованець Олександр Македонський завоював Персію, ставши володарем найбільш населеної в той час частини планети. Після Олександра грецькі поліси більше ніколи не відновили демократію, а стали частиною Римської імперії. Нові обставини вплинули й на моральну філософію. Філософи, як до Олександра, так і після нього, закликали людей удосконалюватися. До Олександрових війн засіб удосконалення вони бачили в побудові доброї держави, в якій люди спільними зусиллями зможуть досягти спільне щастя. З цією ціллю вони розвивали політичну філософію. Після Олександрових війн міркувати про державний устрій стало непотрібно і неможливо. По-перше, громадяни не мали дієвих можливостей впливати на політику, оскільки остаточне рішення було прерогативою імператора, а він не міг і не хотів почути

кожного; по-друге, позиція мислителя могла не збігтися з позицією влади, і це наражало його на небезпеку. Все це змусило філософів епохи Еллінізму змінити вектор філософування: тепер вони зосередились не на вдосконаленні зовнішнього світу, а на побудові такого внутрішнього світу людини, на який би не могли впливати зовнішні обставини, ізолюватися від зовнішнього світу.

Найбільший внесок у цю дискусію внесли *стоїки* – філософська школа, яка виникла і розвинулась в епоху Еллінізму. На відміну від Платона, який навчав про чотири чесноти, та Арістотеля, який навчав про безліч чеснот, стоїки вчили, що чеснота – це стан людини, яка досягла моральної досконалості. Людину, яка досягла чесноту, вони називали мудрецем. Пізні стоїки, натомість, помітили, що чеснота є настільки високим моральним ідеалом, що жодна людина не може його досягти, але кожен повинен її прагнути. Наскільки людина наближається до цього ідеалу, настільки він морально досконалий, і в тій мірі він мудрець. Чеснота для стоїків – це *апатія* (ἀπάθεια). В той час під апатією розуміли не клінічний синдром байдужості до довкілля, як це тлумачать сьогодні, а стан високої духовно-моральної досконалості, абсолютну безпристрасність. Грецьке слово "ἀπάθεια" складається із заперечної частини "ἀ-" (не, без) і слова "πάθος" (пáтос, переживання). Етимологія цього слова вказує на його значення – відсутність переживань. Цей стан називають також стоїчним спокоєм або філософським спокоєм. Саме тому вислів "ставитись до чогось по-філософськи" означає сприймати щось абсолютно спокійно. Стоїки вважали, що мудрець, який досягнув апатії, сформував у собі ідеальну моральну стійкість. Ніщо зовнішнє не може його зворушити. Він спокійно реагує як на добрі, так і на злі події.

Між перипатетиками (послідовниками Арістотеля) і стоїками тривала дискусія щодо питання умов щастя. Арістотель вважав, що мораль ґрунтується на притаманному кожній людині прагненні щастя. В контексті дискусії про чесноти виникло питання, що потрібно людині для того, щоби бути щасливою. Відповіді перипатетиків і стоїків на це питання були різними. Стоїки стверджували, що досягнення апатії є достатнім для щастя. Якщо мудрець досягнув досконалості безпристрасності, тоді ніщо не може сколихнути його щастя. Перипатетики, натомість, стверджували, що людям для щастя необхідне також базове задоволення фізичних потреб.

Мудрець не може бути щасливий, коли він голодний, коли йому холодно, або коли він хворий.

В Середньовіччі тема чеснот займала важливе місце у моральній філософії. Святий Тома Аквінський перейняв учення Платона про кардинальні чесноти, але розвинув його. Він вважав, що кардинальні чесноти – це добрі риси, які людина може здобути власними духовно-моральними зусиллями. Якщо людина докладає достатніх зусиль для надбання кардинальних чеснот, тоді Бог обдаровує людину також трьома *богословськими чеснотами*, до яких він зараховував віру, надію і любов, про які писав Апостол Павло. Кардинальні і богословські чесноти внесені в Катехизм Католицької Церкви.

Свобідна воля

Предметом етичного аналізу і моральної оцінки є тільки *actus humanus*, тобто вчинок, про здійснення якого людина ухвалює власне рішення. Отже, етика можлива лише тоді, коли людина може самостійно ухвалювати рішення. Передумовою самостійного ухвалення рішення є свобода волі. Отож, свобода волі є однією з ключових тем моральної філософії. Учасники дискусії про свободу волі намагаються дати відповідь на питання, чи людина спроможна самостійно ухвалювати рішення, тобто чи людина є вільною. Домінуючою відповіддю на це питання є визнання свободи волі. Таке визнання є необхідною передумовою будь-якої оцінки в чинку. Якщо би люди не були вільними, тоді їхні учинки неможливо було б оцінювати ані з позиції моралі, ані з позиції права. Напр., дерево не має свободи волі, а тому, якщо воно впаде на автомобіль чи на людину, ніхто не стверджуватиме, що дерево порушило закон, або поступило аморально. Якщо ж людина завдасть шкоди майну або здоров'ю іншої людини, тоді цей вчинок оточення оцінює з позиції права і моралі. Якщо б людина не мала свободи волі, то її діям, як і діям дерева, неможливо було б дати ані правову, ані моральну оцінку.

Отже, сама природа моралі вимагає, щоби людина мала свободу волі. Втім, пояснити, що означає бути свобідним, є дуже важко. В історії моральної філософії з'явилися мис-

лителі, які заявляли, що, оскільки свобода волі є загадковим поняттям, то від нього взагалі потрібно відмовитися. Напрям в етиці, представники якого заперечують свободу волі, називається *детермінізм*. Це слово походить від латинського дієслова "determinare" (визначати). Здебільшого детерміністи ґрунтуються на переконанні, що людина є тільки матеріальною істотою. Якщо людина немає духа, тоді вона повністю включена у природні процеси. Все у природі підпорядковується строгим законам. Якщо людина тільки матеріальна, тоді вона, як і всі інші матеріальні речі, повністю підпорядкована законам природи. Детерміністи стверджують, що свобода волі – це тільки ілюзія, породжена незнанням. Людям здається, що вони вільні тільки тому, що вони погано знають закони природи і не можуть передбачити всі майбутні події. Ілюстрацією цієї проблеми є "демон Лапласа", уявний експеримент, який запропонував французький математик П'єр-Сімон Лаплас у 1814 році: уявімо собі істоту, яка би знала абсолютно все, що відбувається у природі, рух кожного атома, всі дані, якими можна описувати природу. Така істота знала б усе минуле світу і могла би безпомилково прогнозувати майбутнє. Демон Лапласа був би абсолютно невільним, бо завдяки своїм знанням, він усвідомлював би свою повну детермінованість. Детермінізм представлений широкою палітрою поглядів. Кожен послідовник цієї концепції по-своєму визначає, чим і в якій мірі людина детермінована. Тому можна розрізнити строгий і поміркований детермінізм, а також, біологічний, фізичний, логічний, історичний, соціальний та інші детермінізми.

Детермінізм не обов'язково пов'язаний із наукою, і немає підстав ототожнювати його з наукою. Будь-які чіткі прогнози майбутнього ґрунтуються на детермінізмі. Стародавні греки вважали, що все їхнє життя повністю визначене фатумом (долею), і всі їхні вчинки строго детерміновані. Сучасний світ, незважаючи на високий рівень науки, переповнений примітивними формами детермінізму. Такими є гороскопи, ворожіння, хіромантія тощо. Якщо хтось вважає, що майбутнє невідворотне і його можна чітко описати, то це означає, що від особистого рішення людини нічого не залежить, а людина повністю детермінована чи то природою, чи долею, чи духовними силами.

Окрім філософів, які визнають свободу волі, та детерміністів, існують і проміжні позиції. До таких належить *компатибілізм*, ідеологами якого були Томас Гоббс (1588-1679), Дейвід Юм (1710-1776), Деніел Клемент Деннетт (нар.1942) та інші. Компатибілісти стверджують, що свобода волі і детермінізм не суперечать одне одному. Людина, на їхні переконання перебуває у тісних лещатах природи, психіки, історії, соціуму тощо. Все це визначає її поведінку. Втім, якими б жорсткими не були ці чинники, людина вільна самостійно формувати своє ставлення до того, що з нею відбувається. Знаючи закони природи, психіки, історії, соціуму, вона спроможна корегувати свою поведінку. Напр., закон всесвітнього тяжіння діє на всі матеріальні предмети, а тому, якщо людина вискочить із висоти, вона розіб'ється. Це від неї не залежить, і цей закон природи її детермінує. Але знаючи про нього, вона може уникати ситуацій, які б дали можливість гравітації згубно подіяти на неї. Алкоголік не може стриматись від вживання алкоголю, коли йому його запропонують, але, знаючи про цю свою особливість, він може уникати компаній, де йому запропонують алкоголь, і так вберегти себе від цього гріха.

Окрім цих позицій, деякі мислителі висловлювали погляди, які неможливо залічити до жодної з цих концепцій, але які є важливими для етики:

- *Бенедикт Спіноза* стверджував, що свобода – це усвідомлена необхідність. Події відбуваються так, як відбуваються. Все, що може людина, – це сформувані своє ставлення до них: або усвідомити їх немінучість, і сприйняти, як свій вибір, або протестувати без можливості щось змінити.
- *Джон Локк* стверджував, що людина є свobodною тільки обирати між їй запропонованими можливостями, а самі можливості вона не обирає.
- *Артур Шопенгауер* стверджував, що люди вільні робити те, що бажають, але не вільні бажати, що саме їм бажати.

Допоки у моральній філософії тривають дискусії на тему свободи волі, цивілізація не поспішає відмовлятися від свободи волі. Така відмова позбавила б людей можливості апелювати до моральної і правової відповідальності, а світ перетворився б на хаос, наповнений злочинами і злом. Правова система і етика ґрунтуються на аксіомі, що людина відповідальна за свої вчинки.

Аксіологія

Тісно пов'язаним із моральною філософією є ще один розділ філософії – аксіологія. Це слово походить від грецького "ἀξία" (цінність). Отже, аксіологія – це філософська теорія цінностей. Вперше питання про цінності було підняте в античній філософії, і стосувалося воно передовсім моральних цінностей як комплексу мотивів моральної діяльності. Цінність – це те, заради чого люди щось роблять. Ніхто не прикладатиме зусиль для досягнення чогось, якщо те, що він досягає, не буде для нього цінним. Отож, цінність – це те, що мотивує діяти. В різних ситуаціях цінністю виступають різні речі. Для людини, яка відчуває голод, цінністю є кусок хліба; для людини, яка любить свою батьківщину, цінністю є рідний край; для людини, яка розвиває бізнес, цінністю є фінансовий чи соціальний капітал. Все це стимулює певну діяльність, яка може бути оцінена з позиції моралі. Філософи, які зацікавилися проблемою цінностей, себто аксіологією, задали собі питання про природу цінностей. Іншими словами, головною проблемою аксіології стало питання про те, чим є ті цінності, які мотивують людську поведінку, і заради яких люди діють.

В пошуках відповіді на ці питання філософи розділилися на дві групи. Представники першої стверджують, що, окрім дочасних та відносних цінностей, існують також вічні та незмінні цінності. Саме вони є критерієм добра в етиці та краси в естетиці. Такої аксіологічної позиції дотримувався, зокрема, Платон, який вважав, що весь світ є відображенням вічних ідей, а найвищою ідеєю, яка реалізовується в усіх речах, є Добро. Саме воно поєднує в собі найвищий ідеал морального добра та естетичної краси, і є абсолютною цінністю, яка надає сенсу всьому іншому. У християнстві творцем абсолютних цінностей є Бог. Визнання абсолютних цінностей є найвищою формою обґрунтування моралі і оцінки людської діяльності. Тільки з позиції вічних і незмінних цінностей можна дати оцінку моральній дії. Представники другої позиції стверджують, що вічних і незмінних цінностей не існує. Відповідно до їхніх переконань, цінності виникають і зникають під впливом якихось сторонніх чинників. Прихильники аксіологічного релятивізму можна розділити, відповідно до того, що вони вважають визначальним чинником для формування цінностей. Так, серед аксіологічних релятивістів

виокремлюються послідовники психологічного релятивізму, культурно-історичного релятивізму, соціологічного релятивізму та інших напрямів.

В кінці XIX століття теорія цінностей виділилась в окрему філософську дисципліну – аксіологію. Цю назву вперше використав німець Карл Роберт Едуарт фон Гартманн (1842-1906) у 1887 році. Відтоді аксіологія, хоч і перебуває у тісному зв'язку з етикою та естетикою, все ж розвивається самостійно. Головною темою, довкола якої точиться дискусія в цій царині, є проблема природи цінностей, тобто питання про те, чи існують абсолютні цінності.

Repetitio est mater studiorum

1. Етика – це філософська дисципліна, яка вивчає мораль і з позиції моралі аналізує людські вчинки. Предметом морального аналізу є тільки ті вчинки, щодо яких люди можуть вільно ухвалювати рішення.
2. В історії моральної філософії сформувались різні підходи до тлумачення проблеми моралі і її обґрунтування. Найбільш прийнятним є тлумачення моралі, як абсолютних і незмінних норм, встановлених Богом. У християнській моральній доктрині основою етики є Десять Заповідей Божих, Дві заповіді любові і Блаженства.
3. Філософське осмислення етики розпочинається зі Сократа, який уперше поставив проблеми моралі в центрі філософії. Він вважав, що люди народжуються з уявленнями про добро, і їм потрібно їх лише актуалізувати.
4. Евклід, учень Сократа і засновник мегарської школи, ототожнив Сократове добро і Парменідове буття, надавши добру онтологічний статус.
5. Платон, розвиваючи вчення про ідеї, проголосив, що Добро є найвищою ідеєю, істинним буттям, реалізованим у всіх субстанціях.
6. Арістотель сформував концепцію евідемонізму, тобто вважав, що стимулом діяти морально добре є загальне прагнення бути щасливими.
7. Антіох із Аскалону стверджував, що головним прагненням кожної людини є життя, і задля того, щоби вижити, люди дотримуються моралі.

8. Утилітаристи (Джеремі Бентам, Джон Стюард Мілль) стверджували, що люди є розумними егоїстами, і їхнє прагнення задовольнити свої потреби змушує їх об'єднувати свої зусилля і діяти разом морально.
9. Іммануель Кант вважав, що морально добрим учинок є тоді, коли він виконується з обов'язку, тобто без урахування нагороди чи покарання. Моральний обов'язок ґрунтується на категоричному імперативі.
10. Існували й такі філософи, які заперечували абсолютні основи моралі, та вважали, що мораль релятивна (відносна). Перша школа, яка заявляла таку позицію, були софісти.
11. Кіренаїки (Арістіп) стверджували, що добром є задоволення (гедонізм). Епікур роз'яснив, що задоволенням є свобода від страждань.
12. Марксисти вважали, що мораль є плодом соціально-економічної формації. Фрідріх Ніцше стверджував, що мораль є плодом ресентиментної культури. Зіґмунд Фройд стверджував, що мораль є компенсаторною дією психіки. Децизіоністи (Карл Шмідт) стверджували, що мораль встановлюється владними політиками, а послідовники теорії консенсусу вважали, що мораль є плодом міжлюдської згоди щодо спільних правил поведінки.
13. Ціллю моралі є досягнення чеснот, тобто моральної досконалості, яка в історії моральної філософії отримувала різні трактування.
14. Мораль можлива тільки тоді, коли людина має свобідну волю.

Завдання для семінарського і практичного заняття

- Предмет моральної філософії. Проблема моралі.
- Значення термінів "етика" і "моральна філософія".
- Відмінність між *actus humanus* і *actus hominis*.
- Теорії абсолютного обґрунтування моралі.
- Релігійна моральна доктрина християнства, юдаїзму й ісламу.
- Десять Заповідей Божих. Дві заповіді любові. Блаженства.
- Релігійна моральна доктрина індуїзму та буддизму.
- Морально-філософська доктрина Сократа.
- Морально-філософська доктрина мегарської школи.
- Морально-філософська доктрина Платона.
- Евдемонізм Арістотеля. Щастя як рушій поведінки.

- Евдемонізм і пізнання Бога в Томи Аквінського.
- Морально-філософська доктрина Антіоха з Аскалону.
- Утилітаризм Джеремі Бентама і Джона Стюарда Мілля.
- Етика розуму Вебера, Трьольча і Шелера.
- Етика обов'язку Іммануеля Канта. Категоричний імператив.
- Моральна філософія софістів і релятивістська етика.
- Гедонізм і морально-філософська доктрина кіненаїків.
- Свобода від страждань і моральна доктрина Епікура.
- Марксистська етика і вчення про соціально-економічні формації.
- Етика Фрідріха Ніцше і вчення про ресентиментну культуру.
- Фройд і тлумачення моралі як контролюючої функції.
- Шмідт і децизіонізм. Мораль як воля політика.
- "Гільйотина Юма" і моральний парадокс емпіризму.
- Теорія консенсусу або теорія дискурсу Габермаса і Апеля.
- Філософська проблема чеснот і її місце у філософії.
- Вчення Сократа про чесноти. Чеснота як духовний стан.
- Кардинальні чесноти Платона.
- Арістотелеве вчення про чесноти. "Золота середина".
- Вчення про чесноти стоїків. Апатія і досконалість мудреця.
- Тома Аквінський і богословські чесноти: віра, надія, любов.
- Свобода волі як необхідна передумова моралі.
- Моральні доктрини, в основі яких лежить свобода волі.
- Детермінізм і його різновиди. "Демон Лапласа".
- Компатибілізм Гоббса, Юма і Деннетта.
- Свобода – це усвідомлена необхідність у філософії Спінози.
- Обмеженість свободи у філософії Локка і Шопенгауера.

Література, джерела, базові тексти

- Akeren, Marcel van. *Das Wissen vom Guten. Bedeutung und Kontinuität des Tugendwissens in den Dialogen Platons*. Amsterdam: Grüner, 2003.
- Bentham, Jeremy. *Introduction to the Principles of Morals and Legislation*. Kitchener: Batoche Books, 2000.
- Dennett, Daniel Clement. *Brainstorms: Philosophical Essays on Mind and Psychology*. Montgomery: Bradford Books and Hassoocks, 1978.
- Dennett, Daniel Clement. *Content and Consciousness*. London: Routledge & Kegan Paul; New York: Humanities Press, 1969.

- Kant, Immanuel. *Grundlegung zur Metaphysik der Sitten*. J.F. Hartknoch, 1785.
- Kant, Immanuel. *Kritik der praktischen Vernunft*. Riga, 1788.
- Kluxen, Wolfgang. *Philosophische Ethik bei Thomas von Aquin*. Hamburg: Meiner, 1998.
- Mill, John Stuart. *Principles of Political Economy*. London: Parker, 1848.
- Ross, William David. *Foundations of Ethics*. Oxford: Clarendon Press, 1939.
- Ross, William David. *The Right and the Good*. Oxford University Press, 1930.
- Schmitt, Carl. *Gesetz und Urteil. Eine Untersuchung zum Problem der Rechtspraxis*. Berlin: Liebmann, 1912.
- Vlastos, Gregory. *Socrates. Ironist and Moral Philosopher*. Cambridge University Press, 1991.
- Апель, Карл-Отто. *Дискурс і відповідальність: проблема переходу до постконвенціональної моралі*. Київ: Дух і Літера, 2009.
- Апель, Карл-Отто. *Дискурсивна етика: політика і право*. Київ: Український філософський фонд, 1999.
- Арістотель. *Нікомахова етика*. Київ: Акваілон-Плюс, 2002.
- Вебер, Макс. *Протестантська етика і дух капіталізму*. Київ: Основи, 1994.
- Габермас Юрген. *Постметафізичне мислення*. Київ: Дух і літера, 2011.
- Габермас, Юрген. *Структурні перетворення у сфері відкритості*. Львів: Літопис, 2000.
- Г'юм, Девід. *Трактат про людську природу: Спроба запровадження експериментального методу міркування про об'єкт моралі*. Київ: Всесвіт, 2003.
- *Катехизм Католицької Церкви*. Синод Української Греко-Католицької Церкви, 2002.
- Міл, Джон Стюарт. *Про свободу та інші есе*. Київ, Основи, 2001.
- Ніцше, Фрідріх. *Так сказав Заратустра*. Київ: Основи, 1993.
- Обер, Жан-Марі. *Моральне богослов'я*. Львів: Стрім, 1997.
- Спіноза, Бенедикт. *Теологічно-політичний трактат*. Харків: Фоліо, 2018.
- Фройд, Зігмунд. *Тотем і табу*. Харків: Фоліо, 2019.
- *Христос – наша Пасха. Катехизм Української Греко-Католицької Церкви*. Львів: Свічадо, 2012.

ТЕМА 21. ЕСТЕТИКА (ФІЛОСОФІЯ КРАСИ)

Визначення

Людська особистість дуже багатогранна: вона обдарована не тільки найрізноманітнішими можливостями самовираження, а й різними способами сприйняття дійсності. За допомогою пізнання людина спроможна розрізнити істину та хибу. За допомогою моралі вона розрізняє добро і зло. За допомогою мови людина чує і розуміє іншу людину. Таких здатностей, притаманних людині, є багато. Серед них особливе місце займає естетичне відчуття, за допомогою якого людина розрізняє красиве і потворне, піднесене і низьке. Спосіб пізнання світу, оснований на естетичному відчутті, є унікальним і не може бути зредукований до жодного іншого способу пізнання. Зважаючи на це, цей спосіб пізнання став предметом вивчення окремого розділу філософії – естетики.

До предмету вивчення естетики належить усе, що пов'язане із естетичним відчуттям, тобто основні категорії естетики (красиве і потворне, піднесене і низьке тощо); відчуття та емоції, які виникають у людини в момент її контакту зі збудником естетичного відчуття; мистецтво, оскільки воно є найвищою формою вираження естетичного відчуття. Одні дослідники вважають естетику філософською теорією мистецтва; інші звертають увагу на саме естетичне відчуття як предмет естетики. Втім, естетика включає в себе різноманітні аспекти та охоплює всі перелічені проблеми.

Слово "естетика" походить від грецького "αισθητικός" (чуттєвий). Це слово вказує на те, що естетика вивчає ті речі, які людина пізнає чуттєво, на відміну від речей, які людина пізнає раціонально. Це слово ввійшло у філософську термінологію в 1750 році, коли німецький філософ *Александр Готтліб Баумгартен* (1714-1762) опублікував перший том своєї роботи "Естетика". Ця подія стала моментом виокремлення естетики з широкого кола філософського дискурсу в самостійну дисципліну. Саме тому Баумгартен вважається засновником естетики, оскільки саме він вперше почав вивчати її як самостійну галузь знань, а не в контексті інших розділів філософії.

Незважаючи на те, що естетика в самостійну філософську дисципліну виокремилась аж у кінці XVIII століття, проблеми,

які вона вивчає, завжди були актуальними для філософії. Їм багато уваги присвячували ще в Античності та Середньовіччі, хай навіть і в контексті інших філософських тем. Естетика відіграє дуже важливу роль у формуванні особистості та суспільства. Як філологія не тільки вивчає мову, а й вчить правильно говорити і писати; як математика не тільки вивчає числа і фігури, а й вчить правильно рахувати; як логіка не тільки вивчає форми і закони мислення, а вчить правильно мислити; так і естетика має своє практичне значення: вона формує естетичне відчуття, навчає бачити красиве і піднесене, прививає любов до мистецтва, відіграє важливу роль у становленні культурної людини та цивілізованого соціуму.

Антична естетика

Вже стародавні греки усвідомлювали унікальність естетичного пізнання дійсності та її відтворення у мистецтві. Вони вважали, що усім, що належить до предмету естетики, опікуються окремі божества. Найвищим опікуном мистецтва і краси вважали Аполлона, сина Зевса і Лети. Також греки вважали, що у найвищого божества давньогрецького пантеону Зевса і богині пам'яті Мнемосіни народилися семеро дочок – муз, кожна з них піклувалась іншим видом мистецтва: Калліопа (епічна поезія), Евтерпа (лірична поезія), Мельпомена (трагедія), Талія (комедія), Ерато (любовна поезія), Полігімнія (пантоміма і гімни), Терпсіхора (танці), Кліо (історія) і Уранія (астрономія). Визначення окремих божеств, відповідальних за сферу естетики, свідчить про особливу увагу стародавніх греків до цієї проблеми. Тому й не дивно, що з виникненням філософії питання естетики знайшли в ній місце.

Першими, хто задав собі питання про красиве, були *пітагорійці*. Центральним поняттям їхньої філософії є число. Число панує над усім, оскільки все можна порахувати. Якщо число є основною характеристикою всього, то й краса повинна йому підпорядковуватися. Саме так пітагорійці знайшли власну відповідь на питання про природу красивого: красивим є те, в чому досконало реалізуються математичні принципи. Завдяки пітагорійцям головними поняттями античної естетики стали пропорція, симетрія, "золотий перетин", досконалість геометричних форм тощо. Те, що від-

повідляє принципам математики, те красиве. Те, що суперечить математиці, – потворне.

Черговий внесок у розвиток античної естетики зробив *Сократ*. У центрі зацікавлень цього мислителя стояла проблема моралі; тому його ім'я здебільшого зустрічається в контексті етики. Однак, Сократ не проводив розрізнення між добром і красою. Добро і краса – це не дві різні категорії, а лишень два аспекти одного цілого. Стародавні греки окреслювали ці погляди терміном "καλοκαγαθία" (калокагатія), який походить від слів "καλός καὶ ἀγαθός" (калос кай агатос, красивий і добрий). Єдиний термін, який мав і етичне, і естетичне значення водночас, мав на меті показати, що якщо щось справді добре, тоді воно й красиве, а якщо щось справді красиве, тоді воно й добре; ніщо не може бути добрим, якщо воно не красиве, і ніщо не може бути красивим, якщо воно не добре. Уявлення про калокагатію існувало серед стародавніх греків задовго до Сократа, але він поставив його в центрі своєї філософії. Отож, все те, що Сократ навчав про мораль, відноситься й до естетики, позаяк етика і естетика в його поглядах нероздільні, тому що обоє основують на одному і тому ж фундаменті – калокагатії. Етично-естетичне відчуття є вродженим, але наче нерозкритим. Кожна людина має апріорне естетичне відчуття, але це відчуття не зможе діяти, допоки воно не буде актуалізованим. Завданням навчання і виховання є актуалізувати вроджене етично-естетичне відчуття, тобто виразити калокагатію. Актуалізація калокагатії в людському житті робить людину доброю, культурною, шляхетною, вихованою і освіченою. Сократ багато уваги присвячував вихованню задля формування шляхетної людини і доброго громадянина, а плекання цих якостей не уявляв без калокагатії як фундаменту особистісного розвитку.

Учень Сократа *Платон* вважав, що світ, який людина сприймає своїми чуттями, є тільки відображенням світу ідей, тобто чистих сутностей. Усі позитивні характеристики окреслюють ідеї, а не матеріальний світ. Світ недосконалий; він – тільки тінь істини, добра, краси. Відповідно, все у світі є істинним, добрим і красивим тільки в тій мірі, в якій воно наближається до своєї ідеї. Ідеї перебувають в певній єрархії. Найвищою ідеєю є Добро, яке Платон також вважав повнотою істини та краси. Оскільки Добро є найзагальнішою ідеєю, воно відображене в усьому суцюзму. Але, в кожній речі світу

Добро виражене в різній мірі: в одних речах воно присутнє в більшій мірі, а в інших – в меншій. Наскільки повною є міра присутності Добра в речі, настільки ця річ добра, істинна та красива. Отже, краса, на думку Платона, є не тільки характеристикою речі, а має онтологічний статус, тобто є справжнім буттям. Як і Сократ, Платон вважав, що добро і краса є невіддільними.

Основою цих засновках, ставлення Платона до мистецтва було двояким. З одного боку, мистецтво, яке копіює і відтворює речі світу, позбавлене сенсу. Якщо матеріальний світ є тільки тінню ідей, то витвори мистецтва, яке тільки копіює речі цього світу, є тінями тіней. Платон вважав, що копіювати копії є не тільки заняттям, позбавленим сенсу, а й шкідливим, оскільки воно відволікає увагу людей від пізнання справжнього буття та наповнює людське життя безглуздям. Такого мистецтва потрібно уникати. З іншого боку, мистецтво, яке допомагає людям духом і розумом піднятися до істини, добра і краси, є добрим і корисним. Платон був автором концепції ідеальної держави. В ідеальній державі, на його думку, багато уваги потрібно присвятити вихованню і навчанню молоді. Ціллю виховання і навчання є актуалізувати знання, яке люди отримали у світі ідей. Навчально-виховний процес є багатограним; до нього належить і мистецтво, якщо воно допомагає розкрити істину. Отже, якщо мистецтво звертає увагу не на речі, які воно відображає, а допомагає духом і розумом вийти за межі світу речей і сягнути до ідей, які в цих речах виражені, тоді воно добре і корисне. Напр., музика допомагає пізнати і полюбити досконалу гармонію, яка є характеристикою істинного буття; тому Платон рекомендував прививати молоді любов до музики в цілях виховання. При цьому необхідно стежити, щоби в навчально-виховному процесі використовувалася тільки така музика, яка виховує дух і розум, а не сприяє пристрастям. Так Платон показав, що мистецтво може бути різним і не кожне мистецтво сприяє становленню особистості та розвитку культури. Бувають і такі мистецтва, які відволікають людину від істини, добра і краси, вбивають шляхетність її духа і розуму.

Арістотель запропонував власну теорію естетики, яка відрізнялась від Сократової і Платонової. Якщо Платон стверджував, що справжня краса є поза світом речей, то Арістотель вважав, що краса є у світі. Краса, на його думку, не має

онтологічного статусу, а є тільки характеристикою речей. Немає краси як такої, як вважав Платон, а існують тільки красиві або потворні речі. Для Сократа і Платона краса і добро – це одне ціле, до того ж ця сутність є трансцендентною. Для Арістотеля і добро, і краса є тільки характеристиками речей або вчинків. Оскільки Арістотель позбавив добро і красу онтологічного статусу, він презентував їх як дві різні характеристики, не пов'язані між собою. Добро є характеристикою дії, тобто процесу змін, а краса може характеризувати сталі речі. Напр., милостиня є добрим вчинком, але характеризувати її з естетичної позиції недоречно; статуя Аполлона є красивою, але її не можна характеризувати з етичної позиції. Естетичне відчуття є природним для людини: кожна людина спонтанно відчуває естетичне задоволення від одних речей і відразу до інших. Мистецтво має практичне значення: воно покликане морально вдосконалювати людей.

В епоху Пізньої Античності в естетиці не сформувались нові ідеї. Цей період історії філософії представлений школами, які виникли в період розквіту класичної грецької філософії (неоплатонізм і арістотелізм), і школами, які сформувались в пізньоантичній філософії (стоїцизм, епікуреїзм та скептицизм). *Неоплатоніки* продовжували міркування Платона, але якщо у Платона присутнє двояке ставлення до мистецтва, то неоплатоніки обрали тільки ті Платонові аргументи, які обґрунтовували негативне ставлення до мистецтва. Світ, на думку Плотина, є тільки блідою копією істинного буття, а мистецтво – це безглузде копіювання копій, тіні тіней. Арістотеліки продовжували міркування свого фінда-тора, не наважуючись вносити в них якісь зміни. В центрі філософії стоїків стояли три теми: етика, фізика і логіка. Незважаючи на те, що вплив стоїків на філософію того часу та наступних епох величезний, особливого зацікавлення естетикою вони не виявляли. Однак, етичні ідеї стоїків, хай навіть побічно, певним чином вплинули на естетику. В царині етики стоїки стверджували, що ідеалом і ціллю морального життя є досягнення абсолютного спокою і безпристрасності (апатія). Мудрецем вони вважали таку людину, яка досягла настільки високого рівня морально-духовної досконалості, що жоден збудник неспроможний порушити спокій в її внутрішньому світі. На основі цих міркувань стоїків центр естетичного зацікавлення був перенесений із зовнішнього світу

у внутрішній світ людини. Якщо в попередні епохи красивим називали витвори мистецтва, то наслідком філософії стоїків стало те, що представники європейської культури почали вести мову про красу внутрішнього світу людини. Для стародавніх греків і римлян красивим вважалося спортивне і досконале тіло, яким міг похизуватися атлет, але старець, тіло якого понівечене віком та аскезою, не вважалося красивим. Стоїки зуміли побачити внутрішню красу в старцю, який своєю аскезою, самообмеженням, духовними практиками, підніс до досконалості свою душу. Стоїки навчили своїх послідовників бачити красу духа навіть у потворному тілі. Сформований ними ідеал краси вплинув на чернечу традицію у християнстві, де головний наголос був зроблений на красі духа, а не тіла, на красі внутрішнього світу, а не зовнішнього.

Епікурейці також не зосереджували свою увагу на проблемах естетики, але й, на відміну від стоїків, їхні етичні міркування мало вплинули на естетику. Епікурейці розробляли гедоністичну етику, тобто вважали, що моральним добром є задоволення. Завданням мистецтва при такому етичному підході є тільки приносити чуттєве задоволення. Про жодне моральне виховання в епікурейському розумінні моральних засад мови не велось. Скептики вважали, що людина неспроможна пізнавати дійсність та отримувати достовірні знання. Якщо істина непізнанна, то ніхто неспроможний висловити якість обґрунтоване судження з жодного приводу. Це стосується й естетики: людина неспроможна зробити висновки щодо краси, а природа краси залишається недосяжною темрявою, як і будь-яка інша істина.

Поза філософським дискурсом антична культура мала величезний вплив на формування засад естетики наступних епох своїми мистецькими здобутками. Античне мистецтво стало класичним взірцем високого естетичного смаку та вершини культурного розвитку людства. Антична скульптура досі залишається неперевершеною і вражає шанувальників високого мистецтва. Антична література досі вивчається в усьому світі і є еталоном красного мовлення. Антична архітектура надихає архітекторів вже понад два тисячоліття. Антична культура сформувала естетичний смак багатьох поколінь та стала показником високої культури.

Середньовіччя і Новий час

Середні віки – це унікальний час становлення європейської культури. Якщо Античність був часом розквіту стародавніх греків і римлян, то Середньовіччя будувалося новими народами. Початок Середньовіччя був неймовірно складним і багатогранним. Греки і римляни, незважаючи на високі культурні надбання в період становлення своїх культур, не змогли зберегти свою цивілізацію. Моральне зубожіння і втрата відчуття ваги своєї історичної місії призвели до падіння Римської імперії, а разом із нею й культурних здобутків Античності. На мапі Європи з'явилися нові народи – германські і слов'янські, які не могли похизуватися таким рівнем культури, якого досягли греки і римляни. Існував тільки один шлях рятунку європейської культури: зберегти принаймні руїни старого світу і привити новим європейським народам любов до цієї культури. Цю місію взяло на себе християнство, напевне тому що в тогочасній Європі не було іншої сили, для якої цивілізація була ціннішою, за яку варто боротися. Християнська Церква заклала естетичний фундамент культури Середньовіччя, принісши культуру новим європейським народам. Все, що в Середньовіччі було хоч якось пов'язане з культурою, було справою рук Церкви. Священники і монахи засновували скрипторії, школи, художні майстерні, будували храми і монастирі тощо. Якщо б не Християнська Церква, то старі європейські народи (греки і римляни) не мали б інституції, яка згуртувала їх навколо ідеї збереження культурної спадщини попередніх поколінь, а нові народи не мали б просвітника.

Однак, культурною роллю Християнської Церкви було не тільки збереження надбань минулих поколінь, а формування нових основ культури і нового типу естетичного смаку. Християнство робило головний наголос не на зовнішній і тілесній, а на духовній красі. Красиве те, що наближає до Бога, удосконалює морально і духовно, ушляхетнює. Головною антропологічною ідеєю християнства є те, що в людську природу закладене божественне зерно, яке повинно прорости і дати рясний плід – уподібнення людини до Бога. Цьому розумінню людини підпорядкована й естетика. Монах, тіло якого понівечене аскетизмом, але дух якого піднесений до Бога, красивіший, ніж атлет, тіло якого милує око, але дух якого віддалений від Бога. Такий ідеал краси певним чином

схожий до етично-естетичного ідеалу античних стоїків.

Прагнення виховати вміння побачити невидиме крізь видиме, духовне крізь тілесне, божественне крізь людське пронизувало все середньовічне мистецтво. Воно було багатим на символи: кожен штрих, колір і деталь ікони несе в собі якийсь символічний зміст; кожен тон церковної музики також щось символізує; кожна деталь архітектури вказує на щось особливе. Використання символіки в мистецтві мало на меті виховати вміння бачити істину крізь зовнішність.

Епоха Ренесанс спричинила новий сплеск розвитку естетики. Митці і філософи цього часу намагалися відродити все, що пов'язане з Античністю. Те, що якимось чином стосувалося Античності, проголошувалось ідеалом і взірцем для наслідування. В той час філософи захоплювалися Платоном, намагалися по-новому прочитати Арістотеля, перекладали античні філософські тексти. Літератори перекладали античних класиків і намагалися відтворити їхній стиль у своїх творах. Художники і скульптори відроджували мистецькі канони Античності. Мистецтво Ренесансу показало наскільки високим може бути культурний розвиток людства. Діячі цієї епохи переймали не тільки вміння своїх античних натхненників, а також їхні естетичні засади. Оскільки античні митці багато уваги присвячували математиці, симетрії, гармонії, то ці ідеали стали визначальними й для Ренесансу. З'явилися численні твори, присвячені дослідженню основ античного мистецтва. Зокрема, італійський математик, чернець та творець основ сучасного бухгалтерського обліку Лука Пачоллі (бл.1445-1517) в роботі "Про божественну пропорцію" детально проаналізував "золотий перетин", і цим вплинув на відродження цього античного принципу в ренесансній культурі. Німецький художник Альбрехт Дюрер (1471-1528) написав "Керівництво до вимірювання" та "Чотири книги про пропорції", якими вплинув на живопис.

Філософія *Нового часу* ґрунтувалась на піднесенні ролі розуму. Раціоналістична філософія Рене Декарта та інших мислителів Нового часу проголосили розум найвищим ідеалом. Відповідність розуму стала критерієм будь-якої оцінки. Істинним проголошувалось те, що відповідає законам розуму. Критерієм моральності також проголошувався розум. Навіть релігія оцінювалась із позиції розуму: богослови намагалися зобразити всі аспекти релігії як такі, що відпові-

дають розуму. Цей критерій відіграв свою роль і в естетиці. Красивим почали вважати те, що розумне і відповідне дійсності. Від митця очікували, що він досконало відтворює дійсність: живопис і скульптура повинні максимально відповідати оригіналу; твори художньої літератури повинні максимально відображати час, місце і обставини описуваних подій. Перед мистецтвом цього часу стояло чітко окреслене завдання – виховувати людей, навчати їх, прививати їм любов до високої культури. Просвітники, які презентували один із періодів філософії і культури Нового часу, вважали, що причиною всіх бід народу є низький рівень освіти і знань. Для того, щоби уможливити щастя народу, необхідно підняти рівень його освіти. Досягненню цієї цілі повинні служити всі види діяльності людини, в тому числі й мистецтво. Отже, критерієм естетики в Новий час проголошувалась раціонально-просвітницька доцільність.

1750 рік став переломним в історії естетики. В цей рік вийшов друком перший том "Естетики" *Александра Готтліба Баумгартена* (1714-1762). Публікація цієї роботи спричинила виокремлення естетики із загального контексту та утвердження назви цієї дисципліни. Баумгартен у цій роботі виклав власні естетичні погляди. Він вважав, що існують два способи пізнання: вищий чи раціональний і нижчий чи чуттєвий. Вищий спосіб пізнання вивчає логіка, а нижчий є предметом вивчення естетики. Отже, естетика є вченням про чуттєве пізнання. Вона повинна складатися з трьох розділів. Завданням першого є вивчення краси як абстрактного філософського поняття. В межах цього завдання естетика є тісно пов'язаною з іншими філософськими дисциплінами. Завданням другого розділу є мистецтво, оскільки воно є вираженням краси у світі людини. В цьому завданні естетика пов'язана з мистецтвознавством. Завданням третього розділу є вивчення мистецької символіки. Цим естетика пов'язана з семіотикою.

В 1790 році німецький філософ *Іммануель Кант* (1724-1804) опублікував роботу "Критика здатності судження", присвячену естетиці. В ній Кант виклав власне бачення проблеми естетики. Кант визначав естетику як науку про чуттєве пізнання краси. На відміну від своїх попередників, які здебільшого бачили в естетиці засіб виховання і навчання, Кант вважав, що зміст естетики в ній самій. Людина має здат-

ність відчувати красу, відрізнати красиве від потворного, отримувати насолоду від красивого і піднесеного. Ця здатність нічим не обумовлена. Красивим, на думку Канта, є те, що видається таким, незалежно від будь-яких побічних чинників. Якщо люди щось визнають красивим, не тому, що так вважати прийнято чи модно, а просто тому, що отримують від цього естетичну насолоду, тоді ця річ справді красива.

В кінці XIX століття з'явилися декілька філософських напрямів, які вплинули на естетику. До таких напрямів належав *позитивізм*, основи якого заклав Огюст Конт. Головну увагу позитивісти скерували до проблем філософії науки: вони зуміли переконати культурне середовище свого часу в тому, що єдиним істинним способом пізнання є наука, аргументація якої ґрунтується на досвіді. Все, що не можна емпірично сприйняти, не є науковим, а тому й не варте уваги. Завоювавши статус головного творця культурних віянь своєї епохи, позитивізм поширив свої ідеали на всі сфери культури: якщо істинним, як стверджували позитивісти, є тільки наукове, то всі інші сфери пізнання і діяльності є істинними тільки в тій мірі, в якій вони схожі до емпіричної науки. Позитивістські ідеали були перенесені й на мистецтво. Критерієм естетичності стало те саме, що для позитивістів було критерієм науковості, тобто факт, який людина може сприймати емпірично. Під впливом позитивізму митці намагалися якомога точніше відображати факти дійсності. Завдання мистецтва було зведене до відображення та інтерпретації дійсності. Французький учений *Іпполіт Адольф Тен* (1828-1893), поєднавши позитивізм Огюста Конта й еволюціонізм Чарльза Дарвіна, сформував власну теорію естетики. Він вважав, що немає вічних і незмінних основ естетики. Естетичні відчуття, уявлення про красу, смаки, мистецтво постійно змінюються. Рушієм цих змін є історична епоха, культурне середовище, біологічні потреби тощо. Уявлення про красу різні в кожному епоху, в кожному культурному середовищі, в кожній расі, в кожного народу, в кожних економічних обставинах.

Естетика продовжувала розвиватися у XX-XXI століттях. В цей час сформувалися численні філософські школи. Більшість із них включили в коло своїх зацікавлень й естетичні проблеми. Тому у філософії XX століття доречно вести мову про екзистенціалістську, психоаналітичну, структуралістську, феноменалістську естетику та інші.

Види мистецтва

Одним із предметів вивчення естетики є мистецтво. Людство сформувало численні види мистецтв, а мистецтвознавці спробували їх класифікувати. Серед відомих людству видів мистецтва виділяються такі групи:

- *Образотворче мистецтво* об'єднує різноманітні види мистецтва, які створюють образ дійсності. Витвори образотворчого мистецтва стали, сприймаються зором, послуговуються багатою символікою. Виокремлюють такі види образотворчого мистецтва:
  - *Архітектура* – проектування і будівництво споруд. Архітектура є водночас і мистецтвом, оскільки відображає творчі задатки митців, і наукою, оскільки ґрунтується на чітких нормах будівельної інженерії, законах фізики, хімії, оптики тощо.
  - *Живопис* або *малярство* – це мистецтво, пов'язане з передачею зорових образів за допомогою фарб на площину. В живописі художник може використовувати будь-які фарби, будь-які поверхні та будь-які жанри. Все це обумовлене мистецькими традиціями та технічними можливостями його часу. В живописі виділяють декілька основних жанрів:
    - *портрет* – зображення людей, в якому наголос зроблено на самій людині, а все інше або відсутнє, або неважливе;
    - *автопортрет* – портрет, на якому художник зобразив сам себе;
    - *ікона* – у християнстві релігійно-символічне зображення подій із життя Ісуса Христа, Богородиці, святих або подій, описаних у Біблії;
    - *пейзаж* – зображення живої природи;
    - *натюрморт* – зображення речей із живої природи, відділених від їхнього життєвого середовища (фрукти на столі, квіти у вазі...);
    - *батальний живопис* – зображення воєнних дій, битв, військових, військової техніки, моментів із життя військових;
    - *побутовий живопис* – зображення повсякденного життя звичайних людей (селяни, міщани, ремісники, люди на прогулянці...);

- *історичний живопис* – зображення подій минулого, зазвичай визначних історичних подій, постатей або місцевостей минулого;
- *мітологічний живопис* – зображення героїв мітів (зображення Венери, Аполлона, Будди...);
- *аніمالістичний живопис* – зображення тварин і їхнього життя;
- *мариністика* або *морський пейзаж* – зображення моря;
- *архітектурний живопис* – зображення будівель.

Усі перелічені жанри живопису можуть бути застосовані й до інших видів образотворчого мистецтва. Напр., пейзаж можна творити не тільки за допомогою живопису, а й графіки, гравюри, рельєфу, фотографії.

- *Скульптура* – вид мистецтва, назва якого походить від латинського слова "sculpro" (вирізаю, висікаю). В минулому скульптор висікав певне зображення з каменю; це й обумовило назву цього виду мистецтва. Сьогодні скульптори часто виліплюють свої витвори з найрізноманітніших матеріалів.
- *Рельєф* – це різновид скульптури і живопису; об'ємне зображення на площині. Розрізняють два види рельєфу: барельєф (низький рельєф) – скульптурна композиція, пов'язана з тлом, тобто об'ємне зображення, яке в незначній мірі виступає за межі тла; та горельєф (високий рельєф) – це скульптурна композиція, яка великою мірою виступає над площиною фону.
- *Графіка* – це вид образотворчого мистецтва, в якому переважають лінії й штрихи, а також використовується або невелика кількість кольорів (поліхромна гама), або тільки чорно-біле зображення (монохромна гама). Назва цього виду мистецтва походить від грецького "γραφικός" (написаний).
- *Гравюра* – тиражовані зображення, створені здебільшого в чорно-білих тонах, з поєднанням живопису і графіки. Гравюри використовуються в книгах, поштових марках та іншій друкованій продукції.
- *Декоративно-ужиткове мистецтво* об'єднує різні види мистецтв, витвори яких мають практичне значення, але їхні творці включають у свою діяльність естетичну складову. Напр., виготовлення одягу є промислом, який має практичне значення, але зазвичай модельєри

прагнуть створити не просто одяг, а красивий одяг, надаючи йому не тільки практичного, а й естетичного значення, і перетворюючи свій промисел у мистецтво. До декоративно-ужиткового мистецтва належать найрізноманітніші види діяльності, напр., ткацтво, гончарство, кераміка, різьблення тощо.

- *Дизайн* – це мистецько-практичне проектування. Назва цього виду мистецтва походить від англійського "design" (задум, план). Дизайнер проектує простір (помешкання, офіси, подвір'я, відпочинкові зони, громадські місця) або речі (автомобілі, одяг, декорації) так, щоби вони були практично зручними, і приносили естетичну насолоду.
- *Фотографія* або *світлина* – фіксація зображень за допомогою технічних засобів. Слово "фотографія" походить від грецьких слів "φωτός" (світло) і "γράφω" (писати). Фотографія виникла у XIX столітті.
- *Музичне мистецтво* об'єднує різноманітні види мистецтва, пов'язані зі звуками. Якщо художнє мистецтво оперує палітрою фарб і форм, то музика ґрунтується на гармонії звуків. Існує багато видів музичного мистецтва; до них використовують різні типи класифікації. Першим критерієм класифікації видів музичного мистецтва є те, за допомогою чого формується звук. За цим критерієм музика поділяється на вокальну (твориться людським голосом) та інструментальну (твориться музичними інструментами). За напрямками і жанрами музика поділяється на такі види:
  - *Народна музика* – це комплекс музичного культурного надбання різних народів світу. Вона тісно пов'язана з культурними традиціями різних народів; автори творів народної музики здебільшого невідомі; вона пов'язана з духом народу, відображає його традиції, звичаї, специфіку релігії, побуту, історичних обставин тощо. Музика кожного народу тісно пов'язана з самоідентифікацією цього народу; вона передається з покоління в покоління через сім'ю і середовище, є складовою комплексу історичної пам'яті народу. Народну музику класифікують відповідно до народів, які її створили. Отож, скільки народів є на Землі, стільки напрямів народної музики існує.
  - *Духовна музика* об'єднує ті складові релігійного обряду, які пов'язані зі звуком. Відколи існує людина, вона

завжди практикувала релігію, і завжди використовувала в межах релігійного обряду різні види мистецтва. Зрештою, найдавніші форми мистецтва виникали саме в межах релігійних обрядів, а тому релігію можна назвати матір'ю мистецтва. До видів мистецтва, які займають чільне місце в релігійному обряді, належить музика. Кожна релігійна конфесія сформувала власний обряд, а тому й власну традицію духовної музики. Тому й напрями духовної музики найдоречніше поділяти за типами конфесій. Усі види духовної музики схожі своєю ціллю – вони покликані не розважати виконавця чи слухача, а зосереджувати їх на духовному світі, сприяти молитві, медитації, духовному піднесенню. Духовна музика існує не для того, щоби її слухати, а для того, щоби нею молитися.

- *Академічна музика* сформувалась в Європі як аналог до духовної музики. Люди мали потребу виражати за допомогою звуків не тільки молитви, а й усе, чим жила їхня душа (любов, радість, смуток, прославу тощо). Ці мистецькі прояви виокремились в окремий напрям музичного мистецтва. У XVII-XIX століттях цей вид музики став панівною формою культурного відпочинку європейської інтелігенції. Попит на якісну музику та наявність великої кількості обдарованих композиторів і музикантів перетворили цей жанр музики у високопрофесійне, елітне мистецтво, займатись яким могли тільки фахівці. Оскільки на основі саме цього музичного жанру відбувалось навчання композиторів і музикантів, його назвали академічною чи класичною музикою. Існують різні види академічної музики, а також різні способи їх класифікації. Одним із критеріїв класифікації є кількість артистів, які одночасно виконують один твір. Якщо для виконання твору залучено багато артистів, то такий тип музики називають оркестровою (якщо йдеться про інструментальну музику) чи хоровою (якщо йдеться про вокальну музику). Сюди належать марші, симфонічна музика, духовна музика тощо. Якщо артистів небагато, тоді таку музику називають камерною, а групи артистів, які її виконують камерним оркестром або камерним хором. Ця назва походить від слова "camera" (кімната). Камерним оркестром чи хором називали такі колективи, які

могли поміщатися в залах приватних будинків або палаців. Для цього кількість їхніх учасників повинна бути невеликою. Якщо твір виконує один артист, тоді таке виконання називають сольним.

- *Популярна музика* – це музичні стилі, адресовані широкій публіці. Її виникнення мало свої історичні передумови. Науково-технічний прогрес і розвиток виробництва дали початок новим процесам. Почалась масова міграція та поселення людей навколо промислових підприємств та у містах. Ці процеси дали початок новому типу культури, невідомому досі – масовій культурі. Її представники були здебільшого люди невисокого рівня освіти та культури, заводські працівники, працівники сфери обслуговування та інші. Таке середовище потребувало власного мистецтва, в тому числі музичного. Потреби цих людей не могли задовольнити жоден із видів музичного мистецтва, сформований досі. Духовна музика зосереджувалась у стінах храмів і не надавалась для розваг. Народна музика тісно пов'язана з національними і культурними традиціями, а тому зрозуміла і рідна представникам тих традицій, в яких вона виникла. В промислових містах, натомість, збирались люди різних традицій. Академічна музика вимагала від своїх виконавців і слухачів високого рівня освіти і культури, а тому була незрозумілою колам працівників. Альтернативою стала популярна музика, сприйняття якої не вимагало ніякої підготовки. Назва цього виду музики походить від латинського "populus" (народ, натовп, маса). З розвитком міст та промисловості цей вид музики став популярним серед представників середовища, в якому він виник. Поступово популярна музика розвивалась, ускладнювалась, урізноманітнювалась. Сьогодні існує великий спектр стилів і жанрів популярної музики, серед яких є як високі культурні здобутки, так і примітивні прояви масової культури.
- *Література* – це мистецтво, основане на володінні словом. Якщо витвори образотворчого мистецтва складені з матерії, а музичного – зі звуків, то витвори літератури – зі слів. Літературою є будь-який текст (акустичний чи графічний). Розрізняють різні види літератури:

- *Наукова література* – це тексти, які містять у собі опис наукових відкриттів або є репліками в науковій дискусії. До наукової літератури належать монографії (книги присвяченій одній темі), наукові статті, дисертації, тексти чи тези наукових доповідей тощо.
- *Науково-популярна література* представлена книгами, статтями чи рефератами, але їх завдання не описувати наукові відкриття чи висловлювати якусь позицію в науковій дискусії, а поширювати наукові досягнення широким колам читачів.
- *Навчальна література* представлена підручниками, посібниками та іншими видами літератури, покликаними допомагати в навчанні.
- *Довідкова література* – це словники, енциклопедії.
- *Сакральна література* – це священні тексти різних релігій (Біблія, Тора, Коран, Авеста, Веди, Трипітака та інші), а також тексти молитов. Близькою до сакральної літератури є богословська і коментаторська література, цілною якої є роз'яснення сакральних текстів.
- *Філософська література* об'єднує тексти (монографії, статті), присвячені філософським проблемам.
- *Технічна література* – це тексти, в яких міститься інформація про експлуатацію чогось (інструкції тощо).
- *Журналістика* – це усна або записана література, завданням якої є поширювати інформацію в маси.
- *Художня література* є найбільш мистецьким виразом володіння словом. У художній літературі розрізняють прозу і поезію. Також традиційно художню літературу поділяють на три роди:
  - *Епічна література* або *епос* – розповіді про події або особи. До епосу належать казка, балада, міт, новела, повість, оповідання, роман, епопея.
  - *Лірична література* або *лірика* – рід художньої літератури (здебільшого поетичної), скерований до внутрішнього світу людини, її емоцій і переживань. До лірики належать ода (оспівування, поезія, яка викликає піднесені почуття), елегія (сумна, меланхолійна поезія, покликана викликати смуток), епітафія (тексти в пам'ять про померлу людину), сонет.
  - *Драматична література* – тексти, в яких моделюються різноманітні життєві ситуації. Драми зде-

більшого пишуться для їх постановки в театрі. До цього виду літератури належать: драма (п'єса, в якій розкривається конфліктна ситуація і супроводжується постійною емоційною напругою), комедія, трагедія, трагікомедія, водевіль (легка комедія з розспівуваними куплетами), фарс (легка комедія, в якій розігруються нереальні і неможливі ситуації, помилки, викривлення), мелодрама. До драматичної літератури також належать кіносценарії і сценарії непрофесійних театральних постановок.

- *Виконавче мистецтво* – це різновид мистецтва, в якому матеріалом творчості є сама людина, її тіло, рухи, вираження емоцій, голос тощо. До різновидів виконавчого мистецтва належать:
  - *Театр* – мистецтво, в якому актори на сцені виконують перед глядачами постановки різноманітних жанрів, супроводжуючи їх усним (прозаїчним чи поетичним) текстом, музикою тощо.
  - *Цирк* – постановка на арені, в якій берить участь акробати, клоуни, силачі, жонглери, фокусники, ілюзійністи, вершники та інші.
  - *Пантоміма* – театральна постановка без слів, у якій глядачі відчитують зміст із рухів, жестів і міміки акторів.
  - *Ляльковий театр* – театральна постановка, в якій актори не самі виконують постановки, а управляють ляльками.
  - *Танець* – мистецтво, основане на пластичних рухах людського тіла, здебільшого під музичний супровід.
  - *Балет* – це поєднання театру і танцю. Артисти балету виконують на сцені танець, який несе в собі зміст, на кшталт театральної постановки.
  - *Опера* – це поєднання театру і співу. Оперні артисти виспівують усі свої репліки. Опера є водночас різновидом музичного мистецтва.
  - *Оперета* – це театральні постановки, під час яких артисти виконують також музичні композиції.
  - *Кіно* – це комплекс мистецьких дій, поєднаних єдиним сценарієм та задумом авторів, серед яких обов'язково присутні театральна постановка і музичний супровід, але можливі й будь-які інші форми зображального мистецтва. Особливістю кіно є те, що постановка записується і ретранслюється на екрані. Діяльність, скерована на

виготовлення кінопродукції, називається кінематографом, а продукт цієї діяльності – кінофільмом. Кінофільми поділяють на документальні та художні; короткометражні та повнометражні; односерійні, малосерійні та багатосерійні. Кінофільми можуть мати настільки ж різноманітні жанри, як і театр та художня література.

Більшість видів мистецтва переплетені між собою, а тому провести їх чітку класифікацію доволі складно. Напр., театр належить до зображального мистецтва, але в ньому використовується і музика, і література. Перш ніж актори зіграють п'єсу, письменник повинен її написати. Поезія є літературою, але вона пишеться для того, щоби її декламувати, а декламація включає в себе елементи театру. Співак не тільки виконує музику, а й виспіває текст, який є плодом літературного мистецтва, супроводжує виконання мімікою і жестикуляцією, що є елементами театру. Мистецтво також пов'язане з найрізноманітнішими практичними вміннями. Напр., цирк неможливий без спорту та відповідної фізичної підготовки артиста.

Repetitio est mater studiorum

1. До предмету вивчення естетики належить усе, що пов'язане з естетичним відчуттям, емоції, мистецтво, форми сприйняття і вираження краси.
2. Виокремлення естетики в самостійну філософську дисципліну відбулось у 1750 році завдяки Александеру Готтлібу Баумгартену.
3. Перші спроби філософського осмислення естетичної проблеми були здійснені в Античності. Зокрема, пітагорійці вважали, що головними принципами, на яких ґрунтується естетика є математичність, гармонія і симетрія.
4. Важливою категорією античної естетики є калокагатія, тобто поняття, яке об'єднує в собі красу і добро. Калокагатія вказує на нероздільність етики та естетики в античній культурі і філософії.
5. Платон вважав, що світ створений на взірць ідей. Найвищою ідеєю, яка реалізована в кожній речі, є добро, яке водночас є істиною та красою. Кожна річ є красивою настільки, наскільки вона наближається до найвищої ідеї. Ставлення Платона до мистецтва двояке: якщо мистецтво

- допомагає людині духом та інтелектом піднятися до ідей, тоді воно добре; якщо ж воно тільки відтворює речі матеріального світу, тоді воно непотрібне і позбавлене змісту.
6. Для Арістотеля добро і краса є не трансцендентними сутностями, а характеристиками речей. Мистецтво, на його думку, має практичне значення: воно покликане морально вдосконалювати людину.
  7. Плотин і неоплатоніки ставились до мистецтва негативно, оскільки вважали, що мистецтво є тільки копією копії, а завданням людини є духовно та інтелектуально осягати істинне буття.
  8. Стоїки зробили особливий акцент на етиці, в якій закликали до осягнення чесноти – стоїчного спокою і безпристрасності (апатія). Це вчення мало наслідки для естетики: справжню красу почали бачити не в зовнішніх речах, а у внутрішньому світі людини.
  9. Середньовіччя було періодом становлення європейської культури, коли германські і слов'янські народи робили перші кроки свого цивілізаційного становлення і формування естетичних смаків на основі Біблії та руїн античної культурної спадщини. Роль культурника просвітника Європи в Середні віки взяла на себе Християнська Церква.
  10. Александер Готтліб Баумгартен вважав, що існує два способи, якими люди пізнають світ: вищий (логіка) і нижчий (естетика).
  11. Іммануель Кант вважав, що естетичне відчуття є вродженою здатністю людини. Красивим є те, що приносить людині естетичну насолоду, незалежно від будь-яких додаткових стимулів.
  12. Естетична спроможність людини виражається в мистецтві. Видів і родів мистецтва є багато. Назагал, мистецтва поділяють на образотворче, музичне, літературне та виконавче.

Завдання для семінарського і практичного занять

- Предмет вивчення естетики. Проблеми і категорії естетики.
- Значення і походження терміну "естетика".
- Баумгартен і його роль у становленні естетики.
- Аполлон і музи в уявленнях про естетику.

- Пітагореїзм: симетрія і гармонія як основа естетики.
- Категорія калокаґатії та її роль в античній естетиці.
- Сократ і його внесок в естетику. Етика і естетика.
- Платонове вчення про ідеї та естетична теорія платонізму.
- Двоєке ставлення Платона до мистецтва.
- Особливості естетики Арістотеля. Краса і добро як характеристики речей.
- Особливості естетичних теорій епохи Еллінізму.
- Негативне ставлення до мистецтва у неоплатонізмі.
- Зосередженість на духовній красі в естетиці стоїків.
- Основи християнської естетики.
- Християнська Церква і культурний прогрес Європи.
- Християнські засади середньовічної культури.
- Східнохристиянське та західнохристиянське мистецтво.
- Особливості естетики мислителів і митців Ренесансу.
- Особливості естетики мислителів і митців Нового часу.
- Естетична теорія Канта. "Критика здатності судження".
- Вплив позитивізму на теорію естетики. Іпполит Адольф Тен.
- Специфіка та різновиди образотворчого мистецтва.
- Історія і національні особливості образотворчого мистецтва.
- Архітектура. Живопис. Скульптура. Рельєф. Графіка. Дизайн.
- Специфіка та різновиди музичного мистецтва.
- Історія, національні та локальні особливості музики.
- Народна музика. Духовна музика. Академічна музика.
- Специфіка та різновиди літературного мистецтва.
- Історія, національні та локальні особливості літератури.
- Наукова література. Науково-популярна література.
- Сакральна література. Філософська література.
- Художня література: епічна, лірична, драматична.
- Специфіка та різновиди виконавчого мистецтва.
- Національні та локальні особливості виконавчого мистецтва.
- Театр, цирк, пантоміма, танець, балет, опера, оперета.
- Взаємовпливи різноманітних видів мистецтва.

Література, джерела, базові тексти

- Adorno, Theodor W. *Aesthetic Theory*. Minneapolis: University of Minnesota Press, 1997.
- Allan, Derek. *Art and Time*. Cambridge: Scholars, 2013.
- Bothner, Roland. *Philosophie der Kunst*. Heidelberg: Edition Publish & Parish, 2008.

- Buci-Glucksmann, Christine. *Esthétique de l'éphémère*. Galilée, 2003.
- Carroll, Noël. *Theories of Art Today*. University of Wisconsin Press, 2000.
- Costa, Mario. *L'estetica dei media. Avanguardia e tecnologia*. Milan: Castelveccchi, 1999.
- Danto, Arthur. *The Abuse of Beauty: Aesthetics and the Concept of Art*. Open Court, 2003.
- Eagleton, Terry. *The Ideology of the Aesthetic*. Blackwell, 1990.
- Gethmann-Siefert, Annemarie. *Einführung in die Ästhetik*. München: Fink, 1995.
- Gracyk, Theodore. *The Philosophy of Art: An Introduction*. Polity Press, 2011.
- Lyotard, Jean-François. *The Postmodern Condition*. Manchester University Press, 1984.
- Majetschak, Stefan. *Ästhetik zur Einführung*. Hamburg: Junius, 2012.
- Merleau-Ponty, Maurice. *The Visible and the Invisible*. Northwestern University Press, 1969.
- Perniola, Mario. *20th Century Aesthetics. Towards A Theory of Feeling*. London: Bloomsbury, 2013.
- Perniola, Mario. *The Art and Its Shadow*. Continuum, 2004.
- Pöltner, Günther. *Philosophische Ästhetik*. Stuttgart: Kohlhammer, 2008.
- Reicher, Maria E. *Einführung in die philosophische Ästhetik*. Darmstadt: Wissenschaftliche Buchgesellschaft, 2005.
- Santayana, George. *The Sense of Beauty. Being the Outlines of Aesthetic Theory*. New York: Modern Library, 1955.
- Scarry, Elaine. *On Beauty and Being Just*. Princeton, 2001.
- Sheppard, Anne. *Aesthetics. An Introduction to the Philosophy of Art*. Oxford: Oxford University Press, 1987.
- Skorin-Kapov, Jadranka. *The Intertwining of Aesthetics and Ethics: Exceeding of Expectations, Ecstasy, Sublimity*. Lexington Books, 2016.
- Tatarkiewicz, Władysław. *A History of Six Ideas: an Essay in Aesthetics*. The Hague, 1980.
- Tatarkiewicz, Władysław. *History of Aesthetics*. Mouton: The Hague, 1970-1974.
- Thakar, Markand. *Looking for the 'Harp' Quartet: An Investigation into Musical Beauty*. University of Rochester Press, 2011.

ТЕМА 22. ФІЛОСОФІЯ ОСВІТИ

Визначення

Ще однією цариною філософського знання, яка виникла у ХХ столітті, є філософія освіти. Вперше виокремлення цієї дисципліни, яка існує на перетині філософії та педагогіки, обґрунтував американський філософ і психолог *Джон Дьюї* (1859-1952), який вважав, що процес виховання і освітнього становлення повинен стати повноцінним предметом філософського осмислення. Незважаючи на те, що філософія освіти виокремилась у самостійну дисципліну на початку ХХ століття, ті теми, які вона розглядає, були предметом зацікавлень учених задовго до цього в рамках епістемології, антропології, психології, а особливо педагогіки. Тому філософія освіти і педагогіка нерозривні між собою. Вони обоє вивчають один предмет – особистісне, культурне, духовне й інтелектуальне становлення людини, її виховання і самовиховання, навчання і просвіту. У вивченні цього предмету філософія освіти відіграє роль теоретичного осмислення особливостей процесу виховання і навчання, а педагогіка – практичну роль. Проблема виховання і навчання настільки ж давня, як і сама людина. Вже в давніх племенах люди задумувалися над тим, як передавати культурну спадщину наступним поколінням, виховувати в них високі моральні цінності, та творили власні педагогічні методи.

З розвитком людства ускладнювалась також система виховання, створювались школи та заклади вищої освіти, формувались освітні та виховні традиції, а вчені задумувались над тим, які освітні та виховні методики є найбільш ефективними і найкраще забезпечать очікуваний результат. Накопичення цього досвіду спричинило утворення спеціальної науки про навчання і виховання – *педагогіки*, виокремлення якої пов'язане з іменем чеського педагога і священника *Яна Амоса Коменського* (1592-1670). Після Коменського комплекс педагогічних знань поповнювали численні вчені.

Філософія освіти, як і педагогіка, ґрунтується на переконанні, що становлення людської особистості – це складний процес, який потребує професійного супроводу. З якими б задатками не народилася людина, вона зможе розвинути

ці задатки тільки тоді, коли прикладе до цього великі зусилля. Сприяти становленню особистості є не тільки її приватне завдання, а місія всього суспільства. Інституціями, які виховують людину є сім'я, школа, університет, Церква, держава, коло друзів, трудовий колектив, ЗМІ тощо, тобто всі соціальні інститути, до яких належить людина. Процес виховання і навчання є безперервним. Навіть у зрілому віці людина навчається і виховується. Цей процес має свої цілі – зробити людину морально досконалою, духовно піднесеною, висококультурною, інтелегентною, тобто привити їй моральні цінності, високу духовність, освіту, виховання, мистецькі смаки...

Початки педагогіки

Перші свої кроки педагогіка зробила тоді, коли на Землі з'явилась перша людина і в неї народилась перша дитина. Саме тоді виникла необхідність виховувати, навчати, передавати життєвий досвід. Саме тоді батьки задумалися над тим, якими методами їм краще скористатися для того, щоби виховати і навчити своїх дітей. В той час ще не було письма, і педагогічні ідеї не викладалися в книжках, але вже існувала не тільки навчально-виховна діяльність, а й багато уваги присвячували творенню якісної системи навчання і виховання. У племінних народів система виховання була підпорядкована необхідності підготувати молоде покоління до зрілого життя. Оскільки життя серед інших племен, здебільшого вороже налаштованих, та в постійній залежності від успіхів полювання вимагали фізично загартованих людей, кожен юнак у племінних народів проходив складну і виснажливу фізичну підготовку. Старші чоловіки навчали юнаків полювати, користуватися зброєю, поводитись на війні, а головне – виконувати релігійні обряди. Коли юнак досягав повноліття, що у племінних народів відбувалось доволі рано, він проходив ініціацію, яка мала дві цілі. Оскільки зрілий чоловік повинен володіти низкою фізичних і психічних рис, без яких він не зміг би бути успішним на війні чи полюванні, впродовж обрядів ініціації він мав довести свою підготовку і витримку. Для цього він проходив випробування, які іноді майже межували з тортурами. Отже, першою ціллю ініціації було складення іспиту з фізичної і психічної підготовки юнака, а також із засвоєння навиків, не-

обхідних для виживання. Другою ціллю складних обрядів ініціації було розвинути в юнака усвідомлення цінності того статусу, який він отримує. В момент ініціації юнак отримує права повноцінного члена племені, право голосу на загальних зборах, а тому повинен усвідомлювати і високу відповідальність за спільне благо, яка тепер покладається на його плечі, і цінність того статусу, який він отримує. Якщо би дорослі члени племені приймали юнака у своє коло без випробувань, він би не цінував цей статус, а люди з найдавніших часів розуміли, що плем'я зникне, якщо його доля і безпека залежатиме від людей, яким воно байдуже. Цінне те, що важко досягається, тому членство у колі дорослих чоловіків племені досягалось важкими зусиллями. Випробування дівчат зазвичай не були настільки важкими, але й вони мали отримати відповідне виховання та навички для дорослого життя. Головною особливістю племінної педагогіки була підготовка добрих членів племені, тобто навчально-виховна система ставила собі за ціль не розвивати індивідуальні задатки юнацтва, а робити юнаків і дівчат корисними для суспільства.

Розвиток міст і держав ускладнив навчально-виховний процес. З розвитком цивілізації ускладнювався поділ професій. Якщо в племінних суспільствах усі чоловіки воювали, коли тривала війна, ті ж самі чоловіки полювали в мирний час, то в межах цивілізації соціальні ролі розділилися: одні були воїнами, інші – священниками, ще інші були ремісниками, займалися сільським господарством чи були державними службовцями. Навчально-виховна система в цих умовах враховувала поділ соціальних ролей. Воїни потребували інших вмій і навичок, ніж ремісники, а тому й навчати і тренувати їх потрібно по-іншому. Носії однакових соціальних ролей об'єднувались у групи, які мали свої правила. В Середньовіччі такі групи почали називати цехами. Хоч слово "цех" означає середньовічні об'єднання ремісників одного фаху, в широкому значенні воно означає будь-яке професійне об'єднання. З розвитком цивілізації зростало й значення цехової стратифікації. Вхідження в цех і отримання в ньому якогось статусу вимагало тривалого навчання і виховання. Кандидат до вхідження у цех повинен був опанувати не тільки професійні навички, а й сповідувати цеховий кодекс честі. Так, для того, щоби стати воїном, потрібно було не тільки опанувати тактику ведення бою та вміння використовувати зброю,

а передовсім виховати в собі патріотизм, дружбу, відчуття обов'язку тощо. Мало користі від воїна, який уміє вести бій, але покине свого товариша перед небезпекою. Усвідомлення того, що підготовка членів цеху повинна включати в себе дві складові (навчання професійних навиків і виховання кодексу честі) визначало педагогіку древніх цивілізацій.

Окрім навиків і рис, необхідних для членства у цеху, в педагогіці древніх цивілізацій важливе місце відводили навчанню і вихованню тих рис, які не пов'язані з окремими цехами, але необхідні для повноцінної участі в соціумі. В юнаків виховували риси моральності, духовності, добра, естетичного смаку, патріотизму, поваги до батьків і старших, вірності обов'язку тощо, тобто риси, покликані забезпечити індивіду та соціуму щасливе життя. Рівень навчання і виховання ставав критерієм соціальної стратифікації, тобто в суспільстві формувалась тенденція визначати як вищі верстви тих, хто здобув добру освіту та виховання, а як нижчі верстви тих, хто занедбав свій культурний розвиток. Царі, аристократи і священники намагалися забезпечити своїм дітям найкращі можливості освіти та виховання.

Водночас тема освіти і виховання стала предметом наукових зацікавлень. Мислителі цього часу задумувались над тим, як потрібно виховувати і навчати молоде покоління і які риси їм прививати. Цій темі були присвячені численні твори. Так, у Стародавньому Єгипті виникла розлога "література мудрості", тобто численні твори, автори яких викладали на письмі життєві повчання. Здебільшого авторами таких творів були фараони, священники чи загальноновизнані мудреці, а адресатами – або молодь на загал, або хтось із молодих людей, напр., син фараона. Автори творів, які належать до блоку літератури мудрості, ставили собі за ціль виховати у молоді шляхетні риси. Практичні поради, викладені у цих творах, є морально-педагогічними інструкціями, засвоєння яких є необхідною передумовою становлення цивілізованої і високоморальної особистості.

Питання критеріїв виховання жваво обговорювалося й у Стародавній Індії. В древній індійській духовній літературі присутні багато творів, які присвячені темі виховання. Ця тема для індусів настільки важлива, що питанням виховання присвячені навіть приписи законів. Впродовж багатьох століть індійські мудреці збирали закони і приписи, які ре-

гулюють усі сфери життя. Ці закони видавалися у збірниках, відомих як дгармашастри. Найбільшою та найвідомішою з таких збірок є Закони Ману. Ці закони регулюють усі сфери людського життя: релігійні обряди, моральні норми, державне управління, внутрішньосімейні відносини тощо. Також вони містять приписи щодо виховання, переліки рис, які потрібно привити дітям і юнацтву, методи виховання. Тексти, присвячені проблемам виховання, знаходяться в усіх давніх культурах: Шумер, Вавилон, Ассирія, Елам...

У Стародавньому Китаю педагогіка була темою жвавих дискусій, які точилися серед філософських шкіл. Китайська філософія виникла в період важкої політичної, культурної та економічної кризи, коли імператорська влада втрачала свою міць, а удільні феодали розривали державу на куски. Умови нестабільності змусили мудреців замислитися, в чому причина проблеми та що потрібно робити, щоби вийти з кризи. Це питання було багатограним: філософським, політичним, культурологічним, але також педагогічним, оскільки торкалось того, які риси потрібно прививати людям, щоби народ був здатний долати кризи. Дискусія між філософськими школами велась навколо питання про найкращу форму організації суспільства і виховання рис, необхідних для найкращих громадян. Китайські філософські школи були утворені чиновниками, які втратили статуси державних чиновників в умовах кризи. Вони не мали можливості прислужитися державі своїми вміннями, а тому вирішили передати свої вміння молоді, щоби навика державного управління не були втраченими, і були люди, готові взяти на себе відповідальність за країну, коли політична ситуація зміниться. В дискусії щодо цього питання найактивнішими були моїсти, легісти, конфуціанці та даоси.

Моїсти стверджували, що ідеальною основою міжлюдських відносин є любов. Якщо у світі пануватиме любов, тоді світ звільниться від проблем: якщо всі люди любитимуть усіх людей однаково, тоді зникне проблема самотніх, бідних і недоглянутих людей; якщо всі любитимуть усіх дітей однаково, тоді зникне проблема сирітства; якщо всі любитимуть усі народи однаково, тоді не буде війн... Основуючись на цих міркуваннях, моїсти вважали, що вся система навчання і виховання повинна бути скерована до однієї цілі – плекання в людей любові, як основної бази міжлюдських відносин.

Іншою школою китайської філософії, яка взяла участь у дискусії про виховні цілі, були легісти. Послідовники цієї школи стверджували, що міцною і стабільною буде тільки така держава, яка ґрунтується на законі. Вони пропонували відмовитися від звичаїв і моральних принципів та життя всіх членів суспільства підпорядкувати строгому виконанню закону. Легісти вважали, що традиції стоять на заваді повного панування закону, а тому вони не потрібні. Держава повинна застосовувати силу для того, щоби люди, боячись покарань, дотримувались законів, не наважуючись дискутувати про їхню правильність чи доцільність, або про доцільність рішень державної влади. Такі погляди мали трагічні наслідки: вони стали обґрунтуванням жорстокої диктатури в період правління Цінь-Ши-Хуань-ді.

Найбільший вплив на китайську культуру мали конфуціанці. Послідовники цієї школи вважали, що фундаментом міжлюдських відносин повинно бути ретельне дотримання обрядів. Будь-який соціальний інститут буде успішним, а люди в ньому щасливими, якщо всі дотримуватимуться звичаїв, які в цьому інституті склалися. В родині всі щасливі, коли діти поважають своїх батьків і дбають про них, батьки опікуються дітьми, чоловік і дружина поважають одне одного. Держава стабільна, а її громадяни щасливі, коли люди поважають імператора, а імператор дбає про людей. Міжнародні відносини ефективні, коли народи з повагою ставляться один до одного і виконують свої моральні зобов'язання одні щодо одних. Ці переконання лягли в основу конфуціанської педагогічної системи: конфуціанці закликали виховувати в молоді повагу до звичаїв і традицій, навчати правильності виконання обрядів. Багато уваги конфуціанці присвячували вивченню історії, яка повинна не тільки давати знання про минуле, а й виховувати на прикладі попередніх поколінь. Конфуціанська система виховання в епоху правління династії Хань отримала державну підтримку і настільки глибоко увійшла в китайську культуру, що стала її визначальною рисою. Конфуціанство стало парадигмою мислення і світосприйняття для всіх китайців.

Даосизм запропонував ще одну модель поведінки і відповідну до неї виховну систему. Даоси переконані, що світом управляє Дао – вічний і незмінний закон всесвіту. Будь-які засоби регулювання є вираженням Дао: закони природи, державні закони, звичаї, причинно-наслідкові зв'язки... Будь-які

світові процеси, які відбуваються під керівництвом Дао, добрі. Люди повинні дати можливість Дао діяти у світі. Однак, інколи люди думають, що вони спроможні краще керувати чимось, аніж це робить Дао. Насправді, коли люди надмірно активно діють, намагаючись змінити або пришвидшити дію Дао, вони приносять тільки шкоду. Даоси закликали відмовитись від активної діяльності для того, щоби дати можливість Дао безперешкодно діяти. На цих міркуваннях вони основували свою педагогіку: завданням навчання і виховання є виховати довіру до Дао і відмову від надмірної діяльності.

Античність і Середні віки

Сучасна європейська педагогіка є нащадком тих навчальних і виховних традицій, які виникли в Античності і розвивалися в Середні віки. Величезну педагогічну спадщину європейська наука отримала від Стародавньої Греції. На зорі своєї історії греки розселилися в усьому Середземноморському побережжі. Вони не створили великої монолітної імперії, а утворювали невеликі міста-держави (поліси), кожен із яких мав свою культуру та традиції організації спільного життя. Були такі поліси, які керувались демократією, а були й такі, які керувались військовою диктатурою. Відповідно до способів організації суспільного життя та культурних особливостей, визначалися й педагогічні цілі. Найяскравішим прикладом військової диктатури у Стародавній Греції була Спарта. Оскільки в цьому полісі військові цінувалися найвище, всі виховні і навчальні зусилля суспільства підпорядковувалися підготовці воїнів. Юнаків змалечку готували до того, що вони повинні бути військовими, а тому навчали їх військового мистецтва, вміння ведення бою, користування зброєю тощо. Оскільки для військових важлива фізична форма, то розвитку фізичних даних і загартуванню тіла присвячувалась велика увага. Однак, головною ціллю педагогіки в цій країні було виховання справжніх спартанців. Досі слово "спартанець" асоціюється з фізично і психологічно сильним воїном, відданим своїй країні та готовим безумовно виконувати свій обов'язок, відмовитись від задоволення базових індивідуальних потреб на користь загалу, а також із безумовним патріотизмом. Виховання цих рис підносилось до рівня найвищих цілей спартанської освіти і виховання.

Інші цілі ставили перед собою мешканці демократичних полісів, напр., Атен. Вони намагалися виховувати людей, для яких громадянські інститути є безумовною цінністю, а повага до закону і звичаїв, любов до батьківщини, плекання громадянських свобод були ціллю виховання. Прикладом ефективності атенської виховної системи був Сократ. Атенський суд його несправедливо засудив до смертної страти. Він розумів, що його вирок несправедливий, а його учні та друзі пропонували йому порятунок. Перед Сократом з'явилися дві можливості: або підкоритися й прийняти страту, залишившись громадянином Атен, хай навіть мертвим, або втекти з в'язниці і міста, залишитись живим, але до своїх останніх днів не мати громадянських прав. Сократ пішов на страту, оскільки перебування поза громадою рідних Атен було для нього більш нестерпною перспективою, ніж смерть. Приклад Сократа показує, які цінності прививала атенська навчально-виховна система.

З культурою Стародавньої Греції пов'язане й саме слово "педагогіка". Грецький термін "παιδαγωγική τέχνη" (педагогічне мистецтво) походить від слова "παιδαγωγός" (педагог), яке утворене від слів "παῖς" (дитина) і "ἄγειν" (вести). В найдавнішому використанні цього слова педагогом називали раба, завданням якого було вести дитину вільних господарів до школи і стежити за дитиною у вільний час. Згодом раби-педагоги перетворилися на гувернерів, до обов'язків яких належало займатись освітою і вихованням дитини. Так, слово "педагог", яке первісно вказувало на службові обов'язки, почало означати особу, яка навчає і виховує. Населення давньогрецьких полісів поділялися на вільних і рабів. Їхні обов'язки були чітко розмежованими. Раби виконували фізичну роботу, а вільні – інтелектуальну. Тому вміння, які прививали вільним, і ті, які прививали рабам, були різними. Рабів навчали роботі на землі, ремеслам тощо. Склалася традиція розрізняти вміння вільних людей і вміння рабів. Оскільки грецьке слово "τέχνη" (вміння) латиною переклали словом "ars" (мистецтво), то в європейській культурі з'явилась традиція розрізняти невільні і вільні мистецтва. Вільними мистецтвами називали сім базових навчальних дисциплін, який повинен був опанувати кожен учень на початковому рівні освіти. Сім вільних мистецтв поділяли на trivium, до якого входили граматика, логіка і риторика, та quadrivium, до якого

входили арифметика, геометрія, астрономія та музика. Тільки після опанування цих наук можна було приступати до вивчення наук, які традиційно належали до блоку вищої освіти: філософія, теологія, медицина, право тощо.

Важливу роль у виховній системі того часу займав спорт, який був не самоціллю, а частиною релігійного культу. Грецькі юнаки тренували своє тіло і розвивали фізичні задатки. У 776 році до РХ були організовані перші Олімпійські ігри, які проводилися з ціллю прослави Зевса. Вважалося, що сам Зевс і його син Геракл започаткували ці змагання, і Геракл постановив проводити їх кожні чотири роки.

Філософи Античної Греції дискутували про проблеми педагогіки. *Сократ* вважав, що люди народжуються з усіма можливими знаннями і задатками до добра, але ці знання і задатки імпліцитні, а тому потрібна навчальна і виховна праця, щоби їх експлікувати. Для Сократа вчитель, навчаючи і виховуючи дитину чи юнака, не прививає їм якісь зовнішні риси, а допомагає реалізувати ті задатки, які учень уже має, але які потребують реалізації. Метод, яким він послуговувався, навчаючи своїх учнів, Сократ називав маевтичним, тобто метод повитухи. Так, як повитуха допомагає народитися дитині, яка вже присутня в лоні матері, так і вчитель допомагає народитися знанням і добру, які присутні в людській природі.

Міркування Сократа продовжив його учень *Платон*, який залишив величезну філософську спадщину. Платон був автором творів про ідеальну державу, в яких аналізував, якими повинні бути особливості спільного життя. В цьому контексті він багато уваги присвячував вихованню та освіті. Платон був переконаний, що без якісної системи освіти і виховання неможливо збудувати міцну державу, здатну забезпечити щастя громадян. Він до найменших деталей продумав середники виховання. Велике значення в цій виховній системі відігравали навчання, музика, мистецтво, фізичні вправи тощо. Цілі виховання у філософії Платона визначалися його антропологічно-моральними поглядами. Він вважав, що людська душа складається з трьох частин: розумної, пристрасної і рушійної. Кожна з цих частин повинна досягнути свого стану досконалості – чесноти. Чеснотою для розумної частини душі є мудрість, для пристрасної – поміркованість, для рушійної – мужність. Коли людина досягне цих трьох внутрішніх чеснот, формується соціальна чеснота – справед-

ливість. Ці чотири чесноти отримали назву кардинальних. Вихованню кардинальних чеснот повинна бути підпорядкована система виховання: мудрість досягається навчанням, поміркованість – моральними цінностями, мужність – фізичними вправами, справедливість – виконанням громадянських обов'язків і норм ставлення до інших.

Кожен античний філософ заснував власну школу, в якій навчав учнів. Деякі з таких шкіл існували впродовж багатьох століть. Позаяк у той час не існувало освітніх стандартів, кожна школа формувала власні освітні та виховні традиції. Назви деяких із філософських шкіл з плином часу видозмінилися. Так, слово "академія" в античності означало школу Платона, оскільки вона розміщувалась у місцевості, посвяченій герою Академу, а слово "ліцей" – школу Арістотеля, оскільки вона розташовувалась у місцевості, посвяченій герою Лікею. Обидві школи розташовувалися в Атенах. Згодом цими словами почали називати різні види закладів освіти.

В епоху еллінізму педагогіка розвивалась в рамках етики, яка стала головною темою філософії цієї епохи. Найвпливовішою школою елліністичного періоду був *стоїцизм*. Ця філософська школа пропагувала високі моральні ідеали, відмову від насолод, вираженість, зосередженість на внутрішньому світі. Ціллю духовно-морального зростання стоїки вважали стан апатії, тобто безпристрасності. Стоїчний мудрець – це людина, яка досягла такого рівня духовності і моральності, що жодні зовнішні чинники неспроможні порушити її внутрішній спокій. Апатія (стоїчний чи філософський спокій) – це вміння залишатися непорушним як позитивними, так і негативними збудниками. Навіть біль не повинен порушувати внутрішній спокій стоїчного мудреця. Щоби виховати стан апатії у своїх вихованців, стоїки пропагували строгий аскетизм, ціллю якого є катарзис (духовне і моральне очищення). Впливи стоїків на педагогічну теорію колосальний. Вони на довгі віки заклали переконання, що вихованою є та людина, яка вміє приборкати свої емоції, обмежити свої потреби, зберігати духовно-моральну стійкість за будь-яких обставин. Досягненню цих цілей була підпорядкована педагогіка.

Середньовіччя принесло нові ідеали. Це був час, коли панівною релігією Європи стало християнство, падіння Римської імперії та заселення Європи германськими і слов'янськими племенами. Ці зміни поклали край античної культури і

тих цінностей, на яких вони ґрунтувались. Після зруйнування античної культури багато її напрацювань зникли. Молоді народи Європи не мали відношення до античної культури; вони лишень починали будувати цивілізацію. Інституцією, яка взяла на себе тягар будівництва нової цивілізації, була Церква. Політичні лідери молодих європейських народів зазвичай не бачили цінності в освіті і вихованні, не плекали мистецтво. Більшість із них були неграмотні, й виховували у своїх дітей тільки військові якості. Освіта Ранняго Середньовіччя не мала державної підтримки. Ремісники і селяни також не бачили сенсу в розвитку освіти. Благом Європи була Церква, лідери якої розуміли, що без якісної освіти та виховання неможливо збудувати високу культуру. Першим творінням Церкви, яке лягло в основу європейської культури, були скрипторії, тобто заклади переписування книг. Оскільки в той час ще не було книгодрукування, їх доводилося переписувати вручну. Це було важка і затратна робота. Її виконували монахи, оскільки вони були чи не єдиними людьми в ранньосередньовічному суспільстві, які були грамотні і розуміли роль книги для розвитку культури.

Другим винаходом Церкви були *середньовічні школи*. Їх облаштовували при монастирях і катедральних соборах. Поступово ці школи переросли в університети, тобто універсальні школи, в яких можна було отримати всі доступні в той час знання. Церковні школи створювалися для того, щоби забезпечити Церкву освіченими кадрами. Єпископи збирали талановитих юнаків, які бажали навчатися і передавали їх на навчання священникам катедрального собору. Відповідальним за навчальний процес був настоятель собору. Латиною настоятеля собору називали словом "rector". Досі ректором називають керівника навчального закладу. Ректори визначали, хто зі священників який курс викладатиме, скільки повинно тривати навчання тощо. Згодом церковні школи розрослися настільки, що одна група священників не могла поєднувати служіння в катедральному соборі та викладання у школі. Школи довелося відділити від катедр, але система освіти залишилася та сама, що й у храмових і монастирських школах. Оскільки ранні школи не мали окремих приміщень, заняття відбувались у храмах. В кожному катедральному соборі є підвищення, на якому під час літургії стоїть єпископ. Це місце називають катедрою; саме від цієї назви походить

назва кафедрального собору. Після відділення школи від храму, місце, на якому знаходиться професор під час лекції, досі продовжують називати катедрою. Університети поділяються на факультети, на чолі яких знаходяться декани. Словом "декан" первісно називали керівника округу в Католицькій Церкві. Досі студенти навчаються в аудиторіях, тобто приміщеннях, схожих на храми. Саме тому вислів "храм науки" має не тільки переносне значення.

Школи, які досягали особливо високого рівня освіти і слави, переростали в *університети*. Більшість давніх університетів були створені Церквою. Папа Римський видавав окрему буллу про створення університету. Університети розросталися, а навчальні спеціалізації ускладнювалися. Врешті, склалася традиція виділяти в університетах чотири факультети. Всі студенти, які приходили до університету, починали навчання на факультеті вільних мистецтв, назва якого є даниною античній традиції. На цьому факультеті вони вивчали сім вільних мистецтв, тобто *trivium* (граматика, логіка, риторика) і *quadrivium* (аритметика, геометрія, астрономія, музика). Факультет вільних мистецтв відповідав рівню сучасної гімназії. Оскільки студенти приходили з дуже різним рівнем підготовки, їм потрібно було забезпечити базовий освітній рівень. Після закінчення факультету вільних мистецтв студенти могли розпочинати навчання на одному з трьох факультетів: теології, права або медицини. В середньовічних університетах виникли специфічні форми навчання: лекції та диспуатації. Латинське слово "*lectio*" означає "читати". Професор зачитував важливі цитати з Біблії, античних авторів, філософів, середньовічних учених, на якусь тему, а студенти дискутували про ці цитати. Звідси слово "*disputatio*" означає "дискутувати". Згодом почали з'являтися збірники, в яких цитати були ретельно підібрані та згруповані. Такі збірники називали "*Libri sententiarum*". Не всі учні продовжували навчання на спеціалізованих факультетах, оскільки самого тільки навчання на факультеті вільних мистецтв вистарчало для опанування грамотою, і це давало можливість працювати писарями, канцлерами, секретарями. Ті студенти, які продовжували навчання на спеціалізованих факультетах, поповнювали лави духовенства, юристів чи лікарів. Так Католицька Церква стала творцем європейської системи освіти, створивши ті її риси, без яких немислимим є й сучасне університетське навчання в усьому світі.

Окрім церковних шкіл та університетів, існували й інші освітньо-виховні заклади. Важливу роль в цій галузі відігравали *монастирські новіціати*. Кожен монастир має свої правила вступу нових монахів і власний устав, традиції та звичаї. Коли кандидат заявляє про своє бажання вступити до монастиря, йому не відразу дозволяють скласти вічні обіти. Спершу він повинен пробути декілька років у монастирі без вічних зобов'язань, щоби пригледітись до монастирського життя і ухвалити для себе остаточне рішення. Такий термін прийнято називати новіціатом. Настоятелі призначають старших і досвідчених монахів опікуватися новиками (кандидатами до монастиря). Новики не тільки приглядалися до монастирського життя, а й проходили навчання, яке складалося із загальної освіти (сім вільних мистецтв) та специфічної монастирської підготовки. Напр., якщо в якомусь монастирі займались переписуванням книг, то новиків навчали каліграфії; якщо монастир опікувався лікарнею, то монахи вивчали медицину. Оскільки освіта в новіціаті мала високу якість, монахи були найосвіченішими людьми того часу.

Третім освітнім простором були *цехи*. В XI-XII століттях в різних містах Європи почали виникати ремісничі майстерні. На чолі майстерні стояв майстер, який мав високу фахову підготовку у своєму ремеслі та достатньо грошей, щоби придбати устаткування. До майстрів долучалися ті ремісники, які не мали можливості створити власні майстерні. Вони ставали учнями майстрів, допомагали їм і навчались біля них. Через певний час учні ставали підмайстрами, і продовжували працювати під егідою майстра. Майстерні об'єднувались у корпорації, які називали цехами. Цехи і майстерні, які до них входили, забезпечували не тільки добру фахову підготовку учнів в царині якогось ремесла, а також виховували певні риси, необхідні для перебування в цеху: повага до майстра, ретельне дотримання цехових правил, особливості поведінки члена цеху в соціумі тощо. Цехова освіта була технічною і прикутою до ремесла, але також містила в собі важливу виховну складову.

Окрім церковних шкіл, монастирських новіціатів і ремісничих цехів, освітньо-виховним простором було й життєве середовище. Оскільки люди не живуть ізольовано від світу і соціуму, все, що їх оточує, їх виховує і навчає: в сім'ї люди переймають сімейні традиції, в кожному місті чи селі є влас-

ні традиції, які люди засвоюють. Важливе місце у вихованні і навчанні займала Церква: християни проходили катехизацію, чули проповіді, сповідалися, отримували релігійне виховання вдома. Так формувалася особливий тип людини – творець європейської культури.

Епоха Ренесансу стала новою сторінкою в історії європейської культури і педагогіки. В цей час вчені і митці захоплювалися Античністю, відтворювали античні мистецькі стилі. Характерною рисою цього періоду був гуманізм, тобто піднесення людини до рівня високої цінності. Питання педагогіки були важливими і в цей час. Числені мислителі Ренесансу присвячували свої твори темі виховання і навчання. Серед них особливе місце зайняв Еразм Роттердамський (1469-1536). В цей час з'явився новий стиль філософської літератури – утопія. Автори утопій описували проєкт ідеальної держави. Усвідомлюючи, що побудова доброї держави без освіти і виховання неможлива, вони присвячували багато уваги цьому питанню. Найвідомішими авторами утопій були Томас Мор (1478-1535) і Томазо Кампанелла (1568-1639).

Виникнення педагогіки

Віокремлення педагогіки в самостійну науку відбулось завдяки праці видатного чеського педагога *Яна Амоса Коменського* (1592-1670), який був гуситським єпископом, але ввійшов в історію передовсім своїми педагогічними ідеями. Коменський стверджував, що виховання та освіта повинні ґрунтуватися на трьох китах: розумове виховання, моральне виховання і релігійне виховання. Йому належить переконання, що освіта і виховання повинні відображати природу учня, допомагати йому реалізувати його природні задатки. Для того, щоби навчання було ефективним, Коменський намагався чітко систематизувати та впорядкувати школу. Досі до школи могли приходити діти і юнаки різного віку, а тому в одному класі могли бути учні різних вікових категорій. Коменський чітко розділив учнів за віковими категоріями, оскільки вважав, що в навчанні необхідно враховувати вікові та психологічні особливості: з шестилітками потрібно працювати по-іншому, ніж із п'ятнадцятилітніми підлітками. Йому належать також спроба чітко систематизувати навчальні прог-

рами, відповідно до класів. Роки навчання він розділив на чверті. Учитель повинен враховувати особливості кожного учня. Для цього Коменський запропонував поділяти учнів за рівнем їхніх навчальних спроможностей. Він виділяв такі типи учнів: учні з гострим розумом, які хочуть вчитися; учні з гострим розумом, але повільні і слухняні; учні з гострим розумом, але вперті і невгамовні; учні слухняні та допитливі, але повільні і мляві; тупі, байдужі і мляві учні; тупі й озлоблені учні. До кожної групи потрібен особливий підхід. Коменський відстоював використання в навчанні наочності. Для того, щоби учні краще засвоювали матеріал, вони повинні бачити те, що вчать, а не тільки чути чи читати про це. Внаслідок цієї ідеї підручники наповнились ілюстраціями, а класи наочним матеріалом. Був встановлений щотижневий і щомісячний контроль знань і учнівської успішності, екзамени в кінці навчального року.

Філософи епохи Просвітництва стверджували, що всезагальне щастя можна досягнути шляхом загальної освіти. Люди бідні, бо не вміють організувати свою економічну діяльність, хворіють, бо не вміють вести правильний спосіб життя, політично пригнічені, бо не вміють боротися за свої права. Якщо їх цього навчити, то всі будуть щасливі. Це був дещо утопічний проєкт, оскільки просвітники не задавали собі питання, чи всі хочуть навчатися. Втім, просвітницькі ідеї мали свої наслідки. Просвітники намагалися дати освіту всім: вони відстоювали обов'язкове і безкоштовне базове навчання, міркували про найефективнішу систему освіти і виховання тощо. Тому педагогіка в системі просвітницької філософії займала важливе значення.

Французький просвітник *Жан-Жак Руссо* (1712-1778) був автором численних робіт, серед яких "Еміль, або про виховання". Руссо вважав, що людина від природи добра, і була такою, допоки жила в лоні природи. Цивілізація зробила людину злюю. Після того, як людство ступило на шлях цивілізації, дороги назад немає. Однак, незважаючи на неповоротність історії, люди повинні намагатися максимально наблизити свій спосіб життя до природного. Прагнення природного виховання закладене в основу педагогіки Руссо.

Педагогічні ідеї Руссо були популістськими і нереальними. До того ж, те, про що він писав, він не реалізовував у житті: він учив інших, як виховувати дітей, але своїх дітей

здав у притулок. Зовсім іншою була педагогічна система англійського просвітника *Джона Локка* (1632-1704). Він вперше чітко розрізнив освіту і виховання: освіта забезпечує інтелектуальний зріст, а виховання творить характер. Ці два чинники повинні бути поєднані у навчально-освітній системі. Локк детально описав і обґрунтував, які методи повинен використовувати педагог, які предмети повинен вивчати учень, на що необхідно звернути особливу увагу тощо. Педагогічна система Локка ставила собі за ціль виховання ідеального англійського джентельмена. Образ культурної людини, який став символом Англії, можливий завдяки педагогіці Локка. Після Коменського і Просвітництва педагогіка жваво розвивалась. Класики педагогіки працювали здебільшого практично, створюючи школи, провадячи навчально-виховний процес, і описували свій досвід на сторінках своїх книг. Класики педагогіки накопичували багатий досвід та передавали його наступним поколінням.

Швейцарський педагог *Йоганн Гайнріх Песталоцці* (1746-1827) був один із найвидатніших педагогів свого часу. Він вважав, що причиною народних бід є низький рівень освіти, а тому найбільшою допомогою для людей є сприяння їхній освіті. Він мріяв про загальну школу, в якій кожен мав би можливість отримувати базову освіту. Освіта повинна поєднуватися з вихованням, а найкращим засобом виховання є праця. Песталоцці був найактивнішим захисником ідеї трудової освіти. При цьому він наголошував, що дитяча праця допустима тільки в тій мірі, в якій вона допомагає дитині навчатися і розвиватися. Вона в жодному разі не може перерости в експлуатацію дитини. Розум, мораль і фізичні задатки, на його думку, мають здатність саморозвиватися. Освіта повинна скеровувати сили саморозвитку у правильному руслі та допомагати дітям розвиватися. Освіта повинна бути основою на природі дитини, тобто відображати природні задатки та сприяти їхньому розвитку. Навчання повинно переходити від легшого до складнішого, від часткового до цілого. Важливою ідеєю Песталоцці було те, що школа не може бути ексклюзивним освітньо-виховним середовищем. Дитина виховується одночасно в усіх середовищах свого перебування. Тому сім'я і релігія мають дуже важливе значення для виховання. Якщо школа проігнорує сім'ю і релігію в царині виховання, її зусилля будуть марними. Ціллю виховання є розвиток моралі і особистої культури.

Послідовник Песталоцці *Фрідріх Адольф Вільгельм Дістерверг* (1730-1866) стверджував, що освіта повинна ґрунтуватися на трьох методичних засновках: природовідповідність (врахування природних даних дитини, її віку, психологічних рис тощо), культуровідповідність (врахування культурно-соціальних умов життя дитини), самодіяльність (розвиток індивідуальних творчих задатків). Німецький педагог *Йоганн Фрідріх Герbart* (1776-1841) наголошував, що освіта повинна поєднувати в собі шість інтересів: емпіричний (накопичення досвіду), спекулятивний (вміння осмислювати дані), естетичний (відчуття прекрасного), симпатичний (ставлення до близьких), соціальний (ставлення до всіх людей), релігійний (прагнення осягнення духовного удосконалення). Кожен урок повинен містити в собі виразність, асоціацію, систему і метод. Німецький педагог *Фрідріх Вільгельм Фребель* (1782-1852) увійшов в історію педагогіки тим, що створив перший заклад дошкільної освіти. Він вважав, що діти, які ще не досягли шкільного віку, повинні розвиватися у природних для них умовах, а такими умовами є гра. Вони можуть навчатися тільки в умовах гри. Для реалізації такого плану він створив заклад дошкільної освіти та назвав його "Kindergarten" (дитячий садок), оскільки вірив, що діти в такому закладі будуть зростати, наче рослини в райському саду, а педагог буде для них садівником. Ідея дитячих садків Фребеля була підхоплена і розвинута багатьма педагогами. Італійський педагог *Марія Монтессорі* (1870-1952) розробила систему вільної освіти і виховання дітей. Вона вважала, що діти в процесі виховання повинні отримати максимально вільні умови. Польсько-єврейський педагог Генрік Ґольдшмідт, який писав під іменем *Януш Корчак* (1878-1942), працював директором будинку сиріт. Він першим почав вести мову про права дітей, про необхідність серйозно ставитись до їхніх потреб і бажань, про повагу до дитини.

Педагогічна думка активно розвивалась і в Україні. Батьком української педагогіки був Костянтин Ушинський (1824-1870), який приклав великі зусилля для розвитку народної школи. Він вважав, що не буває однієї моделі шкільної освіти для всіх народів. Оскільки кожен народ має свої культурні особливості, то й школа повинна їх враховувати. Шкільна освіта повинна ґрунтуватись на народній культурі, літературі, мистецтві, розвивати патріотизм, любов до звичаїв сво-

го народу. Розвиток української школи, основаної на національних традиціях, великою мірою є заслугою українських педагогів Христини Алчевської (1841-1920), Бориса Грінченка (1863-1910), Григорія Ващенко (1878-1967). В радянський період українська педагогіка була представлена Антоном Макаренком (1888-1939) та Василем Сухомлинським (1918-1970). Сучасна українська педагогічна думка активно розвивається. У 1992 році створена Національна академія педагогічних наук України, яка об'єднала найкращих фахівців у цій галузі. Численні педагогічні університети плекають традицію вітчизняної педагогіки.

В середині ХХ століття дослідники освіти взяли за масштабний проєкт – створення інтегральної науки про освіту, яка би об'єднувала досягнення всіх дослідницьких царин, які вивчають освіту. Таку науку назвали *освітологією*. В Україні освітологія своїм розвитком завдячує українському вченому Віктору Огнев'юку (нар.1959).

Реформа Гумбольдта

Великі зміни в системі освіти і виховання відбулись на початку ХІХ століття. В 1806 році Наполеон Бонапарт переміг Пруссію. Німці усвідомили, що причиною їхньої поразки була не тільки військова міць Наполеона, а проблеми самої Пруссії. Країна потребувала великих реформ. Ці реформи ввійшли в історію як "Великі пруські реформи" або "Реформи Штайна і Гарденберга", в честь двох очільників пруського уряду Гайнріха Фрідріха Карла фон Штайна і Карла Августа фон Гарденберга, які їх здійснили. Реформи охопили всі сфери життя: армію, державну службу, законотворчість, економіку, владу короля, суди, поліцію, місцеві самоврядування, освіту тощо.

В рамках цього процесу відбулися реформи освіти. Оскільки ними керував політик і вчений Вільгельм фон Гумбольдт, то зміни у пруській освіті, які відбувались в рамках Реформ Штайна і Гарденберга, стали відомі як Реформи Гумбольдта. Пруссія була протестантською (лютеранською) державою, а тому католицькі освітні традиції тут не розвивались. На початку ХІХ століття в Пруссії не існувало цілісної системи освіти. Незважаючи на те, що в Пруссії існував

закон про загальну освіту, він фактично не діяв. Держава не цікавилася школами і не фінансувала їх; органи місцевого самоврядування і поміщики погано дбали про школи; не було навчальних програм, і кожен вчитель викладав, що хотів; не було навчальних закладів, які б спеціалізувалися на підготовці вчителів, а тому вчителями часто ставали колишні ветерани або чиновники, яких більше не було куди примкнути; не було єдиних правил про вступ до університету. Гумбольд і його однодумці взялись за порятунок освіти, провівши реформи, які включали наступні аспекти:

- Шкільна освіта була розділена на початкову і середню. Початкову освіту, яка стала обов'язковою і передбачала оволодіння вміннями читання, письма, рахування тощо, забезпечували народні школи (Volksschule). Середню освіту забезпечували гімназії.
- Початкова і середня освіта була уніфікована. Центральні органи влади, яким було доручено кураторство освіти, та фахівці з університетів і шкіл розробили базову освітню програму, за якою навчали дітей у школі. Ця програма стала обов'язковою і відходити від неї не дозволялося.
- Лідери реформ розуміли, що освіта буде ефективною тільки тоді, коли в цій царині працюватимуть фахівці. Для того, щоби забезпечити країну фаховими вчителями, була створена мережа учительських семінарій. Такі семінарії в той час були традиційними для католицьких країн. Від Тридентського собору в Католицькій Церкві діє закон, що кожна єпархія повинна мати духовну семінарію, в якій навчаються майбутні священники. На взірць духовних семінарій створювалися й учительські. Цю добру традицію перейняв і пруський уряд. Створення учительських семінарій і підготовка фахових учителів було найбільшим досягненням реформи Гумбольдта, оскільки вирішувало найнагальнішу проблему тогочасної школи.
- Для того, щоби забезпечити відповідний рівень шкільної освіти, був встановлений державний екзамен для вчителів. Викладати у школі могли тільки ті особи, які пройшли навчання в учительських семінаріях або університетах, та склали державний екзамен.
- У пруських школах був введений абітур. Однією з проблем освіти в усіх європейських країнах були підстави вступу до університетів. Оскільки школи давали знання різних

рівнів, то і вступники мали дуже різний рівень підготовки. Пруський уряд вперше ввів абітур, тобто екзамени, які повинен складати випускник гімназії, щоби отримати атестат про здобуття середньої освіти. Абітур був однаковим у всій країні. Тільки абітур'єнти, тобто особи, які склали абітур, могли вступати до університетів.

- Уніфікація системи освіти створила необхідність встановлення органу державної влади, який би керував галуззю освіти. Така установа у Пруссії з'явилась спершу як підрозділ міністерства внутрішніх справ, а згодом виокремилась в окреме міністерство освіти.
- Оскільки Гумбольд був мовознавцем і вважав, що вивчення мов, особливо класичних, найкраще формує особистість, в новій шкільній освіті був зроблений наголос на вивчення класичних і сучасних мов, а також на літературі різних періодів історії європейської культури.
- Нова модель школи повинна було ґрунтуватися на якійсь педагогічній моделі. Позаяк реформа була скерована до уніфікації освіти, то й педагогічна модель, на якій мала розбудовуватися система освіти, повинна бути одна для всіх. За нормативну була обрана освітньо-виховна концепція Йоганна Гайнріха Песталоцці.

Реформа початкової та середньої освіти вплинули й на вищу освіту. Всі студенти мали необхідний рівень загальної освіти. За взірцем шкіл відбувалась уніфікація університетської освіти. В рамках цих реформ у 1810 році був заснований Берлінський університет, який у 1828 році був названий Берлінським університетом Фрідріха-Вільгельма, а в 1949 році перейменований в Берлінський університет Гумбольдтів, на честь Вільгельма і Олександра фон Гумбольдт. Досягнення пруської системи освіти перейняли й інші країни. В усій Європі почали створювати міністерства освіти, розмежовувати початкову та середню освіту, впроваджувати абітури, уніфікувати навчальні програми, відкривати учительські семінарії та інститути. Гумбольдтівська система освіти стала взірцевою для всієї Європи, а також за її межами. Завдяки реформі Гумбольдта німецька система освіти стала найкращою у світі і зберігала цю позицію аж до першої половини ХХ століття, коли дві світові війни завдали нищівного удару німецькій культурі та освіті.

Repetitio est mater studiorum

1. Філософія освіти виникла на початку ХХ століття завдяки старанням Джона Дьюї. Її завданням є філософське осмислення педагогіки. Педагогіка виокремилась у самостійну галузь знань завдяки Яну Коменському.
2. У стародавніх племенах виховання і навчання було підпорядковане особливостям виживання і потребам племені. Ключовим моментом виховання була ініціація, тобто перехід від юнацтва до дорослого життя.
3. З розвитком цивілізації поділ суспільства ускладнювався. В кожній групі застосовувалися власні методи виховання. Втім, існували й загальні цілі виховання і навчання для всього народу.
4. Педагогічні ідеї мудреців Стародавнього Єгипту викладені в літературі мудрості. Педагоги Індії викладали свої ідеї у дгармашастрах.
5. У Стародавньому Китаю педагогічне питання стало одним із тем дискусії між філософськими школами. Моїсти стверджували, що ціллю виховання повинна бути всезагальна любов; легісти – повага до закону; конфуціанці – традиції і обряди; даоси – неперешкоджання Дао.
6. В Античності кожен поліс формував власну педагогічну традицію. У Стародавній Греції виникло слово "педагог", яке спершу означало раба, котрий доглядав дитину, а згодом почало означати вчителя і вихователя. Педагогіка цього часу передбачала опанування семи вільних мистецтв, спортом, військовою справою, політичною активністю.
7. Давні філософи дискутували про цілі педагогіки. Сократ вважав, що її ціллю є допомогти дитині актуалізувати добро і знання, які вона має з дитинства. Платон вважав, що педагогіка повинна виховувати кардинальні чесноти. Стоїки бачили ціль педагогіки у вихованні апатії.
8. Основи середньовічної системи навчання і виховання заклала Християнська Церква, створюючи скрипторії, школи та монастирські новіціати. З церковних шкіл розвинулися перші університети. Власну систему навчання і виховання розвинули цехи.
9. Першу цілісну педагогічну теорію сформував Ян Амос Коменський, який стверджував, що виховання повинно

бути трояким: розумовим, моральним і релігійним. Філософи-просвітники пропагували загальну освіту заради загальнолюдського щастя.

10. Джон Локк виклав педагогічну концепцію, ціллю якої є виховання джентельмена. Йоганн Гайнріх Песталоцці був автором теорії трудового виховання. Фрідріх Вільгельм Фребель створив перший дитячий садочок. Марія Монтессорі розвинула концепцію про вільну освіту. Януш Корчак першим почав вести мову про права дитини.
11. На початку XIX століття відбулась реформа Гумбольдта, яка дала початок сучасному шкільництву та традиціям початкової, середньої і вищої освіти.

Завдання для семінарського і практичного занять

- Педагогіка і філософія освіти: предмети дослідження.
- Цілі навчання і виховання в давньому суспільстві.
- Інтелектуальна і моральна складові педагогіки.
- Педагогічні надбання первісних племінних народів.
- Педагогічні надбання ранніх цивілізацій. Цехова освіта.
- Особливості навчання в умовах соціальної стратифікації.
- Педагогічні надбання китайських філософських шкіл.
- Педагогічні надбання школи конфуціанців.
- Педагогічні надбання школи даосів у Стародавньому Китаї.
- Особливості навчання і виховання у Стародавній Греції.
- Вільні мистецтва в виховних традиціях Античності.
- Педагогічні погляди Платона. Кардинальні чесноти.
- Педагогічні погляди стоїків. Виховання апатії.
- Роль Церкви у становленні європейської освітньої системи.
- Скрипторії і їхня роль у поширенні вченості в Середні віки.
- Церковні школи і їхня роль у вченості Середніх віків.
- Trivium і quadrivium у середньовічній освітній традиції.
- Монастирські новіціати і їхня роль у поширенні вченості.
- Цехова підготовка і її роль у поширенні вченості.
- Особливості педагогіки епохи Ренесансу.
- Педагогічна теорія Яна Амоса Коменського.
- Педагогічні погляди філософів епохи Просвітництва.
- Педагогічна теорія Жан-Жака Руссо.
- Педагогічна теорія Локка. Виховання джентельмена.
- Педагогічна теорія Йоганна Гайнріха Песталоцці.

- Педагогічна теорія Фрідріха Адольфа Вільгельма Дістервеґа.
- Педагогічна теорія Йоганна Фрідріха Гербарта.
- Педагогічна теорія Фребеля. Дитячі садочки.
- Педагогічна теорія Монтессорі. Ідея вільного виховання.
- Педагогічна теорія Корчака. Права дитини.
- Педагогічні погляди Ушинського. Ідея народної школи.
- Доробки Алчевської, Грінченка і Ващенко.
- Педагогічні доробки Макаренка і Сухомлинського.
- Реформа Губмольда: передумови, досягнення, наслідки.

Література, джерела, базові тексти

- Bernfeld, Siegfried. *Sisyphos oder die Grenzen der Erziehung*. Leipzig: Internationaler Psychoanalytischer Verlag, 1925.
- Forneck, Hermann J.; Wrana, Daniel. *Ein verschlungenes Feld. Eine Einführung in die Erziehungswissenschaft*. Bertelsmann, 2003.
- Gudjons, Herbert. *Pädagogisches Grundwissen. Überblick – Kompendium – Studienbuch*. Bad Heilbrunn: Klinkhardt, 2012.
- Herbart, Johann Friedrich. *Allgemeine Pädagogik aus dem Zweck der Erziehung abgeleitet*. Bochum: Kamp, 1983.
- Komenský, Jan Amos. *Informatorium školy mateřské*. Academia, 2007.
- Komenský, Jan Amos. *Velká didaktika*. Rychnov, 1892.
- Montessori, Maria Tecla Artemisia. *Corso di Pedagogia Scientifica*. Città di Castello: Società Tipografica Editrice, 1909.
- Montessori, Maria Tecla Artemisia. *La vita in Cristo*. Roma: Stabilimento Tipolitografico V. Ferri, 1931.
- Ващенко, Григорій. *Виховний ідеал: Підручник для педагогів, виховників, молоді та батьків*. Полтава: Всеукраїнське Педагогічне Товариство імені Григорія Ващенко, 1994.
- Ліпін, Микола. *Освіта в модифікаціях сучасного світу*. КНТЕУ, 2018.
- Огнев'юк, Віктор. *Освіта в системі цінностей сталого людського розвитку*. Київ: Знання України, 2003.
- Сисоева, Світлана; Огнев'юк, Віктор. *Вступ до освітології*. Київ: Едельвейс, 2017.
- Сухомлинский, Василь. *Сердце отдаю детям*. Київ: Радянська школа, 1972.
- Сухомлинський, Василь. *Сто порад учителю*. Київ: Радянська школа, 1988.

Розділ четвертий

ФІЛОСОФІЯ СУСПІЛЬСТВА

ТЕМА 23. СОЦІАЛЬНА ФІЛОСОФІЯ (ТЕОРІЯ СУСПІЛЬСТВА)

Визначення

Люди живуть разом, утворюють сім'ї, групи, народи, держави, розподіляють свої ролі в суспільстві, встановлюють правила, яких вони повинні дотримуватись, тобто творять суспільство. Воно є окремою дійсністю, яку неможливо звести ані до неорганічної чи органічної природи, ані до людського духа. Якщо суспільство є, то допитливий людський розум не може його проігнорувати. Суспільство є важливим предметом філософського осмислення. Саме унікальність суспільства і неможливість звести його до інших феноменів обумовило виникнення теорії суспільства як окремої галузі філософії.

Основними питаннями, які стоять перед соціальною філософією є: що таке суспільство; якими закономірностями керується розвиток і зміни суспільства; як співвідносяться суспільство та індивід; якою є особливість соціальної дії? Всі ці питання лежать в основі соціальної філософії, і впродовж історії цієї філософської дисципліни на них сформувався різні варіанти відповідей.

Роздуми про природу суспільства виникали, відколи існує людина і відколи вона є членом суспільства. Однак, вивчення природи суспільства було спорадичним і методично неорганізованим. В минулому люди ототожнювали суспільство та державу, а тому предмет соціальної та політичної філософії збігався. Лишень у XIX столітті заслугами Огюста Конта виникла соціологія, тобто окрема наука, завданням якої є вивчення суспільства. Після Конта до проблем суспільства зверталися

численні вчені, запропонували загальні теорії суспільства, кожна з яких на свій лад відповідала на базові питання соціальної філософії. На межі XIX-XX століть спостерігається пік розвитку соціальної філософії. В той час вона завоювала своє чільне місце в науковому дискурсі. В середині XX століття в науці про суспільство відбулись важливі зміни. Якщо досі фахівці цієї галузі будували філософські концепції суспільства, соціальних груп та інститутів, ролі індивіда в суспільстві та впливу суспільства на індивіда тощо, то в середині XX століття дослідники суспільства обрали новий метод дослідження. Вони почали за допомогою опитувань, збору даних, опрацювання документів, статистичних відомостей тощо збирати емпіричні дані, їх аналізувати та синтезувати, і на їх основі робити висновки. Так виникла емпірична соціологія. З появою цього напрямку досліджень була прокладена межа між соціальною філософією чи теорією суспільства, яка творить загальні концепції, та соціологією як емпіричною наукою, яка збирає дані, їх опрацьовує і, послуговуючись строгими методами дослідження, робить загальні висновки. Обидва напрями науки про суспільство тісно переплетені між собою, оскільки без соціальної філософії емпірична соціологія не мала би векторів свого розвитку, а без емпіричної соціології соціальна філософія не мала би засобів верифікації.

Соціологічні концепції до Конта

Перші спроби осмислити природу суспільства здійснювались, щойно з'явилось суспільство. Люди, опинившись в одній спільноті, намагались собі пояснити, чому вони живуть разом, і чому це необхідно. Тому перші теорії суспільства мають дуже давню історію. Люди, які об'єднувались у племена, пояснювали своє спільне життя родинними зв'язками. Вони вважали, що походять від спільного предка, а тому є однією великою родиною. Уявлення про плем'я як про одну велику родину досі збереглося у багатьох народів Австралії, Океанії та Африки. Спільним предком, спорідненістю з яким пояснювали своє походження члени племен, інколи проголошувалась навіть не людина, а будь-яка істота, якою люди захоплювались, напр., вовк, змія, лев, або навіть рослини чи сили природи. Визнання спільного предка називають

тотемізмом. Ця назва походить від слова "тотем", яким мовою північноамериканського племені оджибва називали спільного предка. Теорію тотемізму вперше запропонував англійський учений сер Едвард Барнетт Тайлор (1832-1917), який стверджував, що тотемізм є першою формою соціалізації людей, об'єднання їх у міцні спільноти.

Коли племена переросли в держави, люди ототожнювали суспільство і державу. Основою єдності людей у ранніх державах була релігія. Люди об'єднувалися в одну громаду для спільного релігійного культу. В центрі міста-держави будували храм, навколо якого гуртувалось життя людей. Цар був першосвященником у цьому храмі і обов'язково очолював богослужіння у найбільш святкові дні. Якщо місто-держава завойовувало інше місто, то культу двох міст поєднувались. Навіть коли деякі грецькі міста відмовились від монархії, вони здебільшого зберегли сакральний статус царя, тобто продовжували коронувати царя, щоби він міг виконувати сакральну функцію, але не дозволяли йому брати участь в державно-управлінні. В той час теоретичні роздуми про суспільство були рідкістю. Допоки стародавні держави мали царів, які були символами єдності громади, те, що люди повинні жити разом, в одному соціумі, було аксіомою, і обговорювати її не було сенсу. Як тільки деякі стародавні держави перейшли до республіканської форми правління, царі втратили свою адміністративну роль. Щойно зник символ суспільної єдності, інтелектуали замислились над тим, чому люди об'єднуються у суспільстві. Оскільки перші республіки виникали у грецьких полісах, то й перші теорії суспільства виникали саме там. Позаяк стародавні греки ототожнювали суспільство і державу, в їхніх філософських концепціях більше уваги присвячено політиці, ніж суспільству. Але саме вони заклали ключову тезу для соціальної філософії. Арістотель вивів квінтесенцію всього соціального вчення Античності: людина є розумною і політичною істотою, тобто для людини природно жити у суспільстві. Людина ніяк не може обійтись без суспільства, як і не може без їжі, води чи повітря.

Європейське Середньовіччя ґрунтувало всі культурні та філософські здобутки на християнстві. Люди сотворені Богом, який заклав у них прагнення до спільного життя. Тільки у суспільстві люди спроможні бути щасливими. Оскільки людину християнство трактує як добре творіння Боже, яке, однак,

впало у гріх, то й соціальні інститути представлені так, щоби відповідати цій антропології. Найвищим завданням людини є уподібнення до Бога, тобто людина покликана стати такою, як Бог. Оскільки цю добру ціль люди можуть досягати тільки спільно, вони об'єднуються в Церкву – спільноту, засновану Христом, яка є відображенням Царства Божого. Втім, людина згрішила, і наслідком гріха стала людська схильність до зла. Оскільки не всі люди спроможні власними духовними зусиллями подолати свої схильності до зла, потрібна інституція, яка би засобами примусу обмежувала злі імпульси людини. Такою інституцією є держава. Її завданням є виховувати людей.

В Новий час проблема суспільства залунала з новою силою. Мислителі Нового часу задали собі питання, чому люди об'єдналися і почали жити та діяти разом. Майже одноставно новочасні філософи відповіли на це питання теорією суспільного договору, відповідно до якої люди об'єдналися для того, щоби спільними зусиллями досягати своїх цілей. Утім *теорія суспільного договору* робить більший акцент на державі, а не на суспільстві. Це свідчить про те, що англійські і французькі просвітники ще не розрізняли суспільство і державу. Відокремлення теорії суспільства від теорії держави відбулось завдяки Огюсту Конту, засновнику соціології.

Соціологія Конта

Французький філософ *Огюст Конт* (1798-1857) увійшов в історію світової культури двома досягненнями: він був засновником позитивізму, яким відіграв особливу роль у теорії пізнання і науки, а також батьком соціології. Саме на його роботах ґрунтується виокремлення соціології в окрему науку про суспільство. Конт провів класифікацію наук, взявши за критерій історію їх виникнення, тобто розмістивши науки в ряд від найстаршої до наймолодшої: математика, астрономія, фізика, хімія, біологія... Вчений помітив, що цей ряд незавершений; він вимагає існування науки, яка би вивчала суспільство. Цю науку Конт назвав соціальною фізикою, оскільки, як засновник позитивізму, вважав природознавство взірцем справжньої науковості. Сьогодні науку, яку Конт називав соціальною фізикою, називають соціологією. Конт її поділяв на дві частини: соціальна статика і соціальна динаміка.

- *Соціальна статика* вивчає стан суспільства, його інституції та структури. Аналіз соціальної статистики Конт розпочинав із сім'ї, як із базової основи суспільства. Сім'я соціалізує людину, закладає її моральні орієнтири та цінності, виховує людину жити в соціумі. Добрі і міцні сім'ї є запорукою існування суспільства. В сім'ї людина виховується у середовищі, в якому її люблять; так вона вчиться будувати міжлюдські відносини на засадах любові і злагоди. Без сім'ї людина не зможе отримати навички жити в соціумі, основою доброти відносини з іншими людьми. Конт був переконаний, що без сім'ї суспільство неможливе. Криза сім'ї обов'язково відобразиться на кризі суспільства. Опанувавши в сім'ї навички суспільного життя, люди об'єднуються в кооперації задля досягнення спільних цілей. Налагодити виробництво, встановити закони, облаштувати простір тощо легше, коли свої зусилля об'єднують багато людей, аніж самотужки. Такі об'єднання Конт називав коопераціями. Однак, кооперації схильні конкурувати між собою (політичні партії ведуть постійну боротьбу, підприємства борються за ринки збуту, країни воюють за території і ресурси). Для того, щоби ця соціальна напруга не набрала небезпечних форм, потрібні механізми її регулювання. Дієвим механізмом зниження соціальної напруги є держава, яка силою примусу обмежує протистояння. Засоби держави, хоч і необхідні, все ж недостатні, бо держава може тільки заборонити робити зло, але не може дати стимул робити добро. Цю функцію може виконувати тільки Церква. Вона виховує високі моральні ідеали, які стимулюють людей чинити добро, і цим ліквідує причини соціальних протистоянь, закладає у фундамент суспільства засади любові. Тому без релігії всезагальний консенсус неможливий.
- *Соціальна динаміка* – це комплекс суспільних змін. Суспільство не є сталим; воно постійно міняється. Конт вважав, що суспільні зміни скеровані до добра і вдосконалення. Людство пройшло три стадії свого розвитку:
  - *мітологічна стадія*, яка тривала приблизно до 1300 року. В цей час люди все пояснювали на основі міту, а система управління суспільством була переважно авторитарною;
  - *метафізична стадія* – це період історії приблизно з 1300 до 1800 року. В цей час люди основували своє пізнання

на логічних конструкціях, відірваних від досвіду; люди зосереджувалися на надприродному й раціональному, а не земному. В політиці того часу домінували юристи;

- *позитивна стадія* – це період домінування емпіричної науки, коли вчені взялись за вирішення насушних проблем, а достовірним почали вважати те, що піддається емпіричній перевірці.

На думку Конта, подальший розвиток людства без соціології неможливий. Її завданням є вироблення позитивної політики. Під позитивною політикою Конт розумів науково обґрунтовану систему управління суспільством і державою. Він був критиком як прихильників збереження старого ладу, позаяк вважав, що старий лад віджив себе, так і радикальних змін, бо вважав, що бездумні радикальні реформи здатні тільки руйнувати, а не будувати. Перш, ніж братися за реформи, потрібні наукові дослідження суспільства.

Соціологія Спенсера

Важливу роль у розвитку науки про суспільство відіграв Англійський мислитель *Герберт Спенсер* (1820-1903). Він жив і працював у час, коли панівною науковою парадигмою була теорія еволюції; й сам Спенсер приклав чималі зусилля для її розвитку і популяризації, через що є одним із її фундаторів, на рівні з Чарльзом Дарвіном. Якщо Дарвін застосовував теорію еволюції виключно в царині біології, для пояснення походження живих організмів, то Спенсер відстоював теорію всезагальної еволюції, якій підвладне все. Він виділяв три види еволюції, відповідно до трьох типів суцього:

- *неорганічна еволюція* – це становлення неживої природи, утворення атомів і молекул, формування зірок і планет, гір і рік, океанів і континентів, тобто становлення матеріального світу з його неживими елементами;
- *органічна еволюція* – це виникнення видів живих організмів від найпростіших одноклітинних до людини і інших складних живих істот;
- *надорганічна еволюція* – це розвиток суспільства, становлення його інститутів, виникнення сім'ї, держави, політичних систем тощо.

Суспільство, на думку Спенсера, є своєрідним організмом, який невинно ускладнюється. В суспільстві, як і в організмі, постійно з'являються нові клітини і органи, яких не було досі. За рахунок виникнення нових частин суспільства удосконалюється розподіл функцій. Люди постійно створюють нові інститути і розподіляють між ними обов'язки так, що види діяльності кожного члена суспільства постійно звужується. Ускладнення суспільства і збільшення його різноманіття породжує його строкатість. Воднораз усі члени суспільства і його інститути будують між собою щоразу тісніші і більш органічні відносини. Надорганічна еволюція – це постійний рух до складного, але органічного суспільства. Ранні суспільства – це об'єднання людей, в яких люди мусять перебувати, бо їх до цього змушують обставини (необхідність об'єднувати свої зусилля для виробництва, оборони тощо), або держава (поневолення силовим примусом). Ці суспільства еволюціонують до таких, у яких люди хочуть перебувати, бо відчують спорідненість із іншими людьми.

Важливим питанням філософії Спенсера є відношення суспільства і держави. У відповіді на це питання Спенсер повністю суперечив Конту. Якщо Конт вважав, що з розвитком суспільства контролююча роль держави і протекціонізм повинні зростати, то Спенсер, навпаки, був переконаний, що роль держави повинна зменшуватись. Якщо в ранніх суспільствах, члени яких ще не були органічно поєднані, держава повинна була виконувати роль охоронця людських прав, то в умовах підсилення органічності суспільства зникає потреба в такій державі. Все керується законом еволюції, а тому еволюція вирішить усі проблеми суспільства, якщо їй дати свободу. Найбільшою проблемою суспільства є сама людина, яка від природи є дикуном. Але в суспільстві вона цивілізується і стає здатною до спільного життя.

Соціологічний позитивізм

Виникнення позитивізму як філософського напрямку, представники якого відстоювали переконання, що природничі науки є найдосконалішим способом пізнання, а знання, породжені природничими науками, є найдостовірнішими, вплинуло на всі галузі знань. В кожній галузі з'явилися адепти позитивізму, які намагались перенести методи природоз-

навства на царини своїх досліджень, та застосувати природознавчі теорії. Серед соціологів та соціальних філософів з'явилися немало адептів позитивізму. Отож, соціологічний позитивізм – це збірна назва різних напрямів соціологічної думки, кожен з яких презентує власну оригінальну теорію. Спільним для всіх шкіл соціологічного позитивізму є використання методів природознавства і спроба збудувати теорію суспільства на якійсь природничій теорії.

- *Соціальний дарвінізм* – це напрям соціального позитивізму, основи якого заклав поляк *Людвік Гумплович* (1838-1909), який першим у соціологічній думці звернув увагу на проблемі соціального конфлікту. Чарльз Дарвін стверджував, що всі живі організми еволюціонують, пристосовуючись до умов свого проживання, і ведучи постійну боротьбу за виживання. Теорію боротьби за виживання розробив економіст Роберт Мальтус. Гумплович перейняв концепцію боротьби за виживання і підніс її до рівня універсального принципу. Людям, на його переконання, притаманна взаємна ненависть. Ця ненависть породжує постійну боротьбу між людьми. Кожна людина намагається підпорядкувати собі і використати інших людей. Так, вся історія людського соціуму – це постійні соціальні конфлікти. Оскільки соціальні конфлікти приносять людям зло, їх потрібно позбутися. Єдиним способом знешкодити конфлікт є примус і насильство.
- Американець *Альбїон Вудбері Смол* (1854-1926) продовжив концепцію соціального дарвінізму Гумпловича, але вніс у нього значні зміни. Смол, на відміну від Гумпловича, не вважав, що примус і насильство є добрим шляхом вирішення соціальних конфліктів. Примус здатен тільки затиснути конфлікт, але не вирішити його. Для того, щоби вирішити соціальні конфлікти, потрібні соціальні технології, які би допомагали виховувати людей, знижувати рівень ненависті. Ключову роль у процесі виховання та вирішення соціальних конфліктів повинна відіграти соціологія.
- *Расово-антропологічна школа* в соціальній філософії відіграла величезну роль в соціологічній думці XIX-XX століть. Її засновником був француз *граф Жозеф Артюр де Гобіно* (1816-1882). Він поставив собі завдання знайти причини відмінностей темпів соціального розвитку різних народів. Його відповідь ґрунтувалась на відмінності рас. Де Гобіно стверджував, що різні раси мають різні здібності до розвит-

ку. У природу білої раси закладені здібності до побудови високої культури, розвитку науки, мистецтва, політики, економіки, права тощо. Інші раси на це не здатні. Вони можуть тільки переймати здобутки білої раси. Проблемою людства є те, що внаслідок постійних міграцій і занадто тісних контактів між народами, раси змішуються. Чим більше чужої крові потрапить до білої раси, тим більше своїх талантів вона втратить. Змішання рас вигідне небілим расам, бо обдаровує їх задатками, які їм не притаманні, але шкодить білій расі, бо знижує її творчий потенціал. Де Гобіно прогнозував дуже песимістичне майбутнє. Біла раса змішається з іншими, і людство втратить провідника. Не буде більше того, хто давав би імпульси для високого розвитку.

- *Географічна школа* в соціології привернула увагу багатьох дослідників. Вперше надбання географії у поясненні соціальних явищ використав французький філософ-просвітник *Шарль-Луї де Монтеск'є* (1689-1755), а розвинув географічну школу в соціології англієць *Генрі Томас Бокль* (1821-1862). Послідовники цієї школи переконані, що визначальним чинником, який обумовлює соціальні процеси, є географія. Відповідно, тільки на основі географії можна ці процеси зрозуміти. Різні народи природа обдаровує своїми дарами по-різному: одні мають сприятливий клімат і вигідне розташування, а інші не мають нічого. Чим більше народ отримує від природи, тим для нього гірше. Народи, які мають усе, не мусять працювати, і схильні до лінивства, яке призводить до злиднів і слабких соціальних інститутів. Натомість, ті народи, які нічого або майже нічого не отримали від природи, змушені важко працювати. Їхня природна бідність стимулює розумову та фізичну працю, без якої вони б не вижили. Навчившись виживати в екстремальних умовах, ці народи зуміли розвинути високу культуру, ефективну політику і економіку. Саме тому, народи Європи, які не отримали преференцій від природи, багатші і успішніші, ніж народи Африки, яким природа дала все, крім необхідності працювати.

Соціологічний психологізм

Соціологічний психологізм – це збірний термін, яким окреслюють напрями соціологічної думки, які послуго-

вуються принципами психології. Представники соціологічного психологізму переконані в тому, що, оскільки суспільство складається з людей, а поведінку окремої людини і її мотивацію вивчає психологія, то й поведінку людських груп також потрібно вивчати методами психології. Іншими словами, якщо існує психологія людини, то повинна існувати й психологія людей (суспільства). Існує декілька напрямів соціологічного психологізму, кожен із яких сформував власні оригінальні пояснення природи суспільства, але всіх їх поєднує те, що вони для вивчення суспільних процесів послуговуються здобутками і методами психології, тобто бачать причини соціальних змін у психіці людей. Пік популярності соціопсихологізму спостерігався на межі XIX-XX століть.

- *Психологічний еволюціонізм* – це напрям соціологічної думки, початок якої заклав американець *Лестер Френк Ворд* (1841-1913). Його натхненником був Герберт Спенсер, який висловив ідею всезагальної еволюції. Ворд погоджувався з концепцією всезагальної еволюції, але вважав, що її піком є соціогенія, тобто на певному етапі розвитку людства виникло суспільство, в якому об'єдналися всі сили, які уможливили виникнення космосу, життя та людини. Виникнення суспільства змінило природу еволюції: якщо досі еволюція була неусвідомленим природним процесом, ніяк не залежним від людини, то головною силою, яка стимулює розвиток суспільства, є усвідомлене прагнення до прогресу. Люди прагнуть прогресу, тобто удосконалення, і це прагнення стимулює їх розвиватися. Якісні соціальні і державні інститути, ефективна економіка, правові системи, наука, культура тощо не виникли самовільно, як виникали частини людського тіла. Ці інститути з'явилися тому, що люди хотіли доброго життя і створювали такі умови, в яких змогли би цього досягти. Ті форми суспільного життя, які люди зуміли збудувати, все ще далекі від досконалості. Існують різні типи соціального тертя, які необхідно усунути. Саме усунення цих проблем і є завданням людства на майбутнє. Завданням соціології і соціальної філософії є сприяти усуненню соціального тертя і розвитку кращого типу суспільства. Людство працює над тим, щоби збудувати високоморальне, культурне, заможне, правове суспільство, яке стане середовищем загального щастя. Оскільки еволюція, на думку Ворда, є

всезагальним принципом, вона не повинна зупинятися на досягнутому, а тривати далі, перетворюючи суспільство у свідому кооперацію, тобто свобідне об'єднання людей, які усвідомлюють потребу в такому об'єднанні. Постійне прагнення людства до прогресу робить суспільство динамічним, а його реформи перманентними. Так, суспільство має не тільки свою генезу (походження), а й телезу (доцільність), тобто скерованість до прогресу, якого люди прагнуть, і задля досягнення якого прикладають зусилля.

- *Психологія натовпу* – це напрям соціологічного психологізму та важлива галузь досліджень, початок якої поклав француз *Гюстав Ле Бон* (1841-1931). Його теорія ґрунтується на тому, що у XIX столітті суспільство перейшло до нової стадії свого розвитку. Стрімкий розвиток промисловості призвів до утворення великих скупчень людей. До початку науково-технічної революції людям не було потреби об'єднуватись у великі спільноти. Навіть ремісничі цехи склалися лишень із кількох десятків людей. Фабрики зібрали сотні людей, більшість із яких зайняті фізичною працею, і мають низький рівень освіти. Такі об'єднання людей дали початок нової соціальної дійсності. Люди, які зібрались у великі групи, відчували свою силу і вирішили, що мають достатньо компетенцій, аби ухвалювати важливі соціальні рішення. Досі ухвалення рішень було прерогативою аристократії і духовенства, тобто освічених і відповідальних людей. Ле Бон стверджував, що людство пережило перехід від ери еліт до ери натовпу. Натовп – це нова соціальна дійсність, якої людство не знало досі. Ле Бон проаналізував поведінку людини в натовпі і довів, що людина в натовпі поводитьсь зовсім по-іншому, аніж на одинці. Натовп повністю змінює поведінку людини, а тому єдиним способом зрозуміти принципи поведінки людини у натовпі є вивчення психології натовпу. Натовп має п'ять визначальних рис: по-перше, всі члени натовпу заражені однією ідеєю; по-друге, натовп відчуває власну силу, якої не відчуває ніхто поза натовпом, і це відчуття гіпнотизує членів натовпу; по-третє, натовп не відчуває відповідальності навіть за свої злочини; по-четверте, натовп завжди нетерпимий, схильний до перебільшень і піддатний до навіювань; по-п'яте, натовп схильний діяти бездумно та імпульсивно, а також готовий некритично

наслідувати свого лідера. Ле Бон поділяв натовпи на дві групи: гомогенні та гетерогенні. Гомогенними називають такі натовпи, які об'єднуються на тривалий час на основі якоїсь духовної єдності. Сюди належать, напр., натовпи, об'єднані на основі сталих політичних чи ідеологічних поглядів. Гетерогенними називають натовпи, які об'єднуються на короткий час задля досягнення якоїсь цілі. Напр., натовп, який формується в моменти політичних революцій. Важливим спостереженням Ле Бона було те, що в натовпі люди відключають розум. Усі члени натовпу діють так, як би наодинці діяли ті члени натовпу, які відзначаються найнижчим рівнем освіти та інтелектуального розвитку. Натовп примітивізує і знеособлює людей. Ле Бон дуже критично ставився до натовпу, і вважав, що початок ери натовпу є кінцем високої людської культури і сходженням до найнижчого рівня варварства. Найбільше Ле Бона лякало те, що натовпи не обмежуються локальними соціумами, а прагнуть охопити все людство. Таким диким натовпом, який прагне світового панування, Ле Бон вважав соціалізм. Виникнення і поширення соціалістичної ідеології – це загальнолюдська трагедія, яка призведе до анархії, терору, зубожіння, боротьби проти релігії, знецінення загальнолюдських цінностей, руйнування моральних і правових норм. Хоч Ле Бон виклав ці ідеї ще у 1908 році, у роботі "Психологія мас", він передбачив всі ті варварства, терори, анархії, моральне і матеріальне зубожіння, до яких у ХХ столітті призвів соціалізм.

- *Інстинктивізм* – це напрям соціологічного психологізму, початок якого заклав британець *Вільям МакДугалл* (1871-1938). Він вважав, що головним чинником, який визначає людську поведінку, є інстинкти. МакДугалл ретельно проаналізував і класифікував людські інстинкти. Людині притаманна риса, яку він називав *ормі* (горме), тобто вільна енергія людини, яка стимулює її діяти. Саме горме надає людині імпульсу для реалізації її інстинктів. Є такі інстинкти, реалізувати які людина може самостійно. Але є й такі, які реалізуються тільки за наявності інших людей. Інстинкти людей є рушіями соціальних змін. Так, війни є наслідком інстинкту агресії, а законотворчість є наслідком прагнення людини до стабільності.

Отже, соціологічний психологізм – це спроби пояснити природу суспільства за допомогою законів психології, тобто перенесенням принципів і законів психології людини на психологію людей так само, як послідовники позитивізму переносять на суспільство закономірності природознавства.

Соціологізм Дюркгайма

Французький соціолог *Еміль Дюркгайм* (1858-1917) запропонував порівняти суспільство до живого організму. Він стверджував, що суспільство виникло внаслідок необхідності об'єднувати зусилля задля виживання. Людям було важко здобувати засоби виживання самостійно, і з ціллю полегшення своєї діяльності вони об'єднались у групи. Таке об'єднання людей Дюркгайм називав механічною солідарністю, оскільки воно ще не мало внутрішніх єднальних стимулів. Однак із плином часу механічна солідарність переросла в органічну. Особливістю органічної солідарності є те, що люди в суспільстві, яке на ній ґрунтується, більше не є окремими індивідами, а стають частинами одного організму. Хоч суспільство створене людьми і з людей, воно не є простим об'єднанням, а організмом, так само, як і організм не є простим нагромадженням клітин. Оскільки суспільство є організмом, то у ньому діють ті самі закономірності, які діють і в організмі, а тому й вивчати його потрібно тими ж методами, якими досліджують живі організми. Особлива заслуга Дюркгайма в тому, що він, описавши суспільство як організм, довів, що суспільство повинно бути окремим предметом дослідження. Завдяки входженню людини в суспільство вона є *homo duplex* (двоїста істота). Виділення суспільства в окремий предмет дослідження називають соціологізмом. Принцип соціологізму є необхідною умовою для розвитку соціології та соціальної філософії. Його встановлення є заслугою Дюркгайма.

Якщо суспільство є організмом, то в ньому присутні ті самі стани, які наявні і в організмі: організм може бути здоровим або хворіти; так само й у суспільстві потрібно виділяти норми і аномії (порушення норми). Норма – це стан, коли всі члени суспільства органічно впливають в нього. Якщо ж суспільство неспроможне поєднати своїх членів в один організм, тоді воно переживає патологію. Такі хвороби суспільства мають чіткі симптоми – самогубства. До суїциду люди вдаються

тоді, коли вони не можуть влитися в соціум, коли відчують себе дезорієнтованими, і коли всім довкола байдуже, що відбувається з іншими. Це – серйозна хвороба суспільства, яка потребує дієвого лікування. Ані економіка, ані політика неспроможнівилікувати суспільні аномії (відхилення від норми). Їх ефективно лікувати може тільки релігія. Дюркгайм вважав, що релігія є необхідною для суспільства, бо без неї воно не зможе впоратися із хворобами. Релігія породжує мораль, яка є принципом поєднання людей у соціумі на основі органічної солідарності.

Дюркгайм був першим, хто звернув увагу на соціальні аномії, зокрема на проблему суїциду, не як на особисті психічні труднощі, а як на соціальний феномен. Висока статистика суїциду свідчить не про те, що є люди, яким важко справитись із своїми внутрішніми переживаннями, а про те, що суспільство переживає кризу. Якщо в суспільстві люди не відчують себе щасливими, то це означає, що таке суспільство хворе. Воно потребує релігії, щоби одужати і стати серведищем щастя для своїх членів.

Гуманістична соціологія Вебера

Втой сам час, коли у Франції діяли Ле Бон, де Гобіно і Дюркгайм, а в Британії Спенсер, пролунав голос також німецьких соціальних філософів. Найбільший внесок у німецьку соціологічну традицію зробив *Макс Ве́бер* (1864-1920). Вихідною точкою його міркувань є повна відмінність суспільства від живих організмів, а тому й метод науки про суспільство повинен бути іншим, аніж метод природознавства. Якщо природознавство повинно описувати й пояснювати предмет свого дослідження, то завданням теорії суспільства є розуміння. Суспільство складається з людей, тобто вільних істот, дії яких можна зрозуміти, але неможливо звести до універсальних закономірностей. Навіть якщо дослідник суспільства може пояснити, чому люди вчинили певним чином, він не може з певністю передбачити, що наступного разу, коли відбудеться збіг тих самих обставин, люди вчинять так само, як чинили попереднього разу.

Природознавець і соціолог ставлять собі зовсім різні питання. Природознавець запитує, як щось відбуваєть-

ся, а соціолог – чому. Завданням соціолога є знайти мету, для досягнення якої люди вчинили певні дії. Було б дивно, якщо би астроном шукав відповідь на питання, яку ціль намагається досягти Місяць, обертаючись навколо Землі; але нормально, коли соціолог запитує, задля чого українці піднялися на Революцію Гідності. Природа і суспільство різні, а тому їхні дії також різні. Вебер стверджував, що завданням суспільних наук є вивчення соціальної дії в усіх її особливостях. Він виділяв чотири типи соціальних дій: традиційна (бездумна дія, обумовлена традицією і звичкою), афективна (бездумна дія, обумовлюється емоціями і почуттями), ціннісно-раціональна (обдуманна дія, спричинена свідомим визнанням моральних і релігійних цінностей), цілераціональна (обдуманна дія, вчиняючи яку людина очікує дій від інших осіб задля досягнення спільних цілей). Предметом соціологічного дослідження є тільки ціннісно-раціональна і цілераціональна дії, оскільки вони є усвідомленими. Чим менше дія усвідомлена, тим менш доступною вона стає для соціологічного дослідження.

Всі ці дії виконує не суспільство, а окремий індивід. В цьому ще одна відмінність поглядів Вебера від поглядів Дюркгайма. Якщо Дюркгайм вважав, що людина повністю залежна від суспільства, і тому соціологія повинна вивчати суспільство, то Вебер стверджував, що суспільство є тільки ареною розкриття задатків індивіда, а соціологія повинна вивчати людину в суспільстві. Людині притаманний розум; вона прагне вивчити і осмислити навіть неусвідомлені вчинки. Так само люди прагнуть збудувати найкращі умови для життя. Найкраще для людини – це розумне. Отже, вся історія людства є постійними намаганнями збудувати розумні соціальні інститути. І це людям вдалось. Розумними, а тому й найкращими для людей є християнство, капіталізм і бюрократія. Вебер стверджував, що християнство, і зокрема протестантизм, є найкращою релігією, оскільки воно розумне і логічне. Капіталізм є найкращою формою економіки, оскільки він ґрунтується на розумі. Бюрократія є найкращою формою управління, бо вона розумна. Під бюрократією Вебер розумів не бюрократизм, тобто не панування недолугих чиновників, які ускладнюють людям життя, а розумне планування і верховенство закону, де чиновник повинен виконувати закони, а не ухвалювати рішення.

Те, що людство досягло християнства, капіталізму і бюрократії, є свідченням величезного цивілізаційного поступу, але ці стани, хоч і досягнуті, все ж недосконалі. Досі трапляються християни, які не усвідомлюють свою віру, і сповідують її задля традиції; досі суб'єкти економіки інколи ухвалюють нерациональні рішення і спричинюють економічні кризи; досі трапляються чиновники, які зловживають своїм становищем. Вирішення цих проблем є завданням подальшого прогресу. Одним із необхідних чинників, без якого прогрес буде неможливим, є вивчення природи суспільства, тобто соціологія.

Піднімаючи християнство, капіталізм і бюрократію до рівня раціональних, а тому й найкращих форм суспільства, Вебер дав початок соціології релігії, соціології економіки і соціології влади. Аналізуючи проблему влади, він виділяв три її типи: легальну (основану на розумі і притаманну країнам із якісними управлінськими інститутами, напр., США, Англія, Франція), традиційну (притаманну традиційним суспільствам, які ґрунтуються не на праві, а на традиціях, напр., давні племена), харизматичну (основану на постаті харизматичного лідера, напр., Олександр Македонський чи Юлій Цезар). Найкращим типом влади є легальна, оскільки вона основана на розумі.

Німецька формальна соціологія

Німецька формальна соціологія є ще однією сторінкою розвитку соціологічної думки. Її представниками є два вчені: Георг Зіммель і Фердинанд Тьонніс, ровесники Дюркгайма і Вебера. Особливістю німецької формальної соціології є те, що її представники не ставили собі за ціль створити великі соціально-філософські доктрини, а намагались дослідити різні партикулярні теми, які, однак, справили великий вплив на соціологічну думку їхнього часу та залишаються актуальними досі.

Одним із лідерів німецької соціологічної думки був *Георг Зіммель* (1858-1918). На відміну від Дюркгайма, на думку якого предметом соціології є суспільство, та Вебера, який вважав, що соціологія вивчає індивіда у суспільстві, Зіммель був переконаний, що предметом вивчення соціології є соціальні відносини, тобто те, як люди взаємодіють між собою у суспільстві. Соціальні відносини для Зіммеля є динамічними. Тому суспільство, як щось стале і незмінне, мало цікавило

Зіммеля. Ціллю соціальних відносин є соціація, тобто включення індивідів у соціум. Зіммель виділяв три типи соціації:

- *соціальні процеси* – відносини між членами суспільства, напр., розподіл праці, дружба чи протистояння, панування чи підпорядкування тощо;
- *соціальний тип* – роль або постава, яку людина займає у соціумі, напр., аристократ, інтелектуал, робітник, раб, монарх, священник, безхатько;
- *соціальна модель* – структури суспільства, які визначають соціальні типи.

Суспільні відносини динамічні; вони постійно змінюються. Зіммель стверджував, що соціальна динаміка скерована до унезалежнення особистості і формування великих спільнот. Колись люди жили малими общинами (родина, плем'я, село, парафія, ремісничий цех). З плином часу люди все частіше стають членами великих спільнот (трудові колективи великих підприємств, студентські спільноти, політичні партії, мегаполіси). В малих спільнотах люди невідьні: всі про всіх усе знають, всі цікавляться найменшими деталями життя кожного члена спільноти, без підтримки інших членів спільноти неможливо вижити. У великій спільноті люди вільні: в їхнє життя ніхто не втручається. Але, водночас, у малій спільноті люди відчують себе потрібними і бажаними, а у великих розуміють, що ніхто ними не цікавиться. Єдиний чинник, який надає статусу і значимості члену великої спільноти, – це гроші. Той, хто має гроші, є предметом всезагального обговорення: про нього пишуть газети і його поважають. Якщо гроші стають критерієм соціальної ваги особистості, то люди продають свій час, працю, зусилля, а інколи й людяність за гроші. Щоби заробити гроші, необхідним є розвиток економіки; тому члени великих спільнот інвестують зусилля в постійне накопичення багатств. Збагачення не є злом; злом є відчуження, яке проникає у соціальні відносини внаслідок постійної гонитви за збагаченням і накопиченням грошей.

Схожі ідеї висловив також *Фердинанд Тьонніс* (1885-1936). Він починав свої міркування з полеміки проти Томаса Гоббса. Якщо Гоббс стверджував, що люди егоїстичні і схильні вороже ставитись до інших, то Тьонніс стверджував, що людей до життя у суспільстві стимулює не держава, а внутрішня воля. Людина має волю до суспільного життя. Тьонніс виділяв два типи волі:

- *природна воля* – інстинкти, емоції, почуття, завдяки яким

людина відчуває неосмислене бажання бути разом із іншими людьми просто тому, що їй в їхньому товаристві приємно і затишно;

- *розумна воля* – обдумане бажання єднатися з іншими людьми задля досягнення якоїсь цілі, напр., задля організації якісного виробництва і накопичення статків люди об'єднуються у трудові колективи.

Два типи волі породжують два типи товариств, в які об'єднуються люди:

- *спільнота* (німецькою: *Gemeinschaft*, гемайншафт) – невелике об'єднання людей на основі природної волі (сім'я, коло друзів, село, парафія);
- *суспільство* (німецькою: *Gesellschaft*, гезельшафт) – велике об'єднання на основі розумної волі задля досягнення спланованих і обдуманих цілей.

Розвиток людства, на думку Тьонніса, має свій чіткий вектор: люди постійно рухаються від спільноти до суспільства. В суспільстві вони отримують незалежність від соціальних відносин, які панують у спільнотах, і обмежують природу людини, але водночас втрачають відчуття рідного середовища. В суспільстві соціальні відносини настільки раціоналізовані, що немає місця для любові і дружби, а людина в таких умовах відчуває себе самотньою.

Відкрите суспільство Поппера

Важливу роль в аналізі суспільства відіграв австрійсько-британський філософ *сер Карл Раймунд Поппер* (1902-1994). Він увійшов в історію філософської думки, залишивши значний спадок у двох галузях: філософії науки і соціальній філософії, при цьому його теорія суспільства впливає з його теорії науки. Поппер вважав, що вчені створюють наукові теорії, не основуючи її на досвіді. Спершу у вченого з'являється якась ідея, він її аналізує, узгоджує з іншими науковими теоріями, прийнятими в його час, якщо це можливо, то здійснює експеримент, який посилює вірогідність теорії, і оголошує її науковому співтовариству. Вчений не може перевірити цю теорію, враховуючи всі можливості її застосування; тому він не може бути впевненим в її істинності. Теорія може бути тільки вірогідною. Коли теорія отримує загальне визнання

наукового світу, нею починають послуговуватись. Практичне використання теорії є водночас її постійною перевіркою. Кожного разу, коли теорію використовують, вона ризикує бути фальсифікованою. Напр., переконання в тому, що мідь електропровідна, є науковою теорією, але ніхто ніколи не перевіряв усю мідь, яка існувала, існує й буде існувати. Це означає, що вчені не мають підстав стверджувати, що ця теорія істинна, але мідь використовується у промисловості для виготовлення електропровідників. Кожен мідний електропровідник, який працює, посилює вірогідність цієї теорії. Але, як тільки якийсь один мідний електропровідник не спрацює, то цього буде достатньо, щоби сказати, що теорія, відповідно до якої мідь електропровідна, хибна, тобто її фальсифікувати. Однак, для того, щоби науковці посилювали свою впевненість у тому, що теорія істинна, або відмовились від неї, як хибної, потрібно, щоби вчені мали можливість її використовувати і її критикувати. Якщо якась владна інституція заборонить критикувати якусь теорію, і ще й встановить карні санкції за її критику, тоді теорію буде неможливо фальсифікувати, але не тому, що вона істинна, а тому, що вона підтримується тоталітарною системою. Напр., марксизм був абсолютно хибною економічною теорією, але в соціалістичних країнах його неможливо було фальсифікувати, оскільки за будь-яку спробу критикувати тоталітарні режими строго карали. Отже, для того, щоби теорія могла бути визнана за наукову, повинна існувати можливість її критикувати.

Ці самі принципи Поппер переніс і на соціальну філософію. Він розрізняє два типи суспільства: відкрите і закрите. Основною характеристикою відкритого суспільства є те, що в ньому кожен може вільно висловлювати свою думку, і критикувати суспільні моделі. Головною ознакою закритого суспільства є те, що в ньому заборонена будь-яка критика. Члени закритого суспільства повинні погоджуватися з усім, що панівний режим проголошує істинним, і не мають права на свою думку. Навіть, коли люди бачать очевидні факти, які суперечать панівній ідеології, вони воліють про це мовчати, щоби не стати жертвою режиму. Що з того, що всі бачили, що в СРСР був дефіцит основних товарів споживання, загальна бідність, забюрократизованість державних структур, управлінська неефективність, відсталість промислового виробництва і моральний занепад, якщо говорити про це було заборонено?

Дисиденти, які вказували на абсолютну неефективність соціалізму в усіх сферах, ставали жертвами режиму. Поппер у двотомнику "Відкрите суспільство і його вороги" проаналізував історію соціально-політичної думки і вказав на ті соціальні концепції, які можна назвати закритими.

Закриті суспільства не обов'язково є тоталітарними політичними режимами. Закрите суспільство зазвичай асоціюється зі соціалістичними чи соціал-націоналістичними країнами, в яких будь-яка критика панівної ідеології була повністю заборонена. Однак, не менш небезпечним є суспільний тиск, який не дозволяє адекватно оцінити та критикувати загальні переконання, які полонили суспільство. Початок ХХІ століття став епохою вседозволеності та боротьби за гендерну рівність. Ці ідеї перетворились на панівну ідеологію, яку недоцільно критикувати. Навіть очевидний факт жакливого демографічного кризи, яка стає причиною вимирання європейських націй, залишається поза увагою суспільства. Ніхто не має права критикувати панівні у суспільстві ідеї. Якщо хтось на це зважиться, він буде строго осуджений суспільною думкою та ізольований так само, як у минулому столітті ізольовували дисидентів.

Теорія еліт

Соціально-політичні зміни, які переживала Європа на межі ХІХ-ХХ століть, відобразились і на соціальних ученнях. Це був час, коли монархи і аристократи, які століттями будували Європу, засновували її соціальні інститути та формували ціннісний фундамент культури, втрачали владу. З'явилась нова сила, яка підкорювала собі все – маса чи натовп, тобто величезні об'єднання людей, які відчували свою силу, зуміли організувати революції, повалити старі форми правління і вплинути на політику. Кожного разу, коли народні маси приходили до влади, вони встановлювали терор і заливали кров'ю міста та села. Так було під час реформації, Англійської революції 1649-1660 років, Великої французької революції, Жовтневого перевороту 1917 року тощо. Все це насторожувало європейських інтелектуалів, які розуміли, що світ змінюється і їхні розумні теорії витісняються популістськими закликами тих, які

опанували мистецтво маніпулювання масами. Соціальними філософами цього часу були здійснені спроби проаналізувати роль еліт та маси в історії людського суспільства.

Один із найбільших внесків у розробку цієї проблеми соціальної філософії зробив *Вільфредо Парето* (1848-1923), який був італійським економістом та соціологом, хоч народився у Франції, а помер у Швейцарії. Парето розділяв суспільство на два прошарки: еліта і маса. *Еліта* – це групи людей, які ведуть провідну роль у житті людства, задають йому тон. Це люди, які творять науку, культуру, мистецтво, духовність; які визначають напрямні розвитку людства. Плодами їхньої праці послуговуються всі. Збереження своїх позицій еліта забезпечує за рахунок талановитих людей свого стану. Зазвичай еліта доволі закрыта і потрапити до її складу важко. Тільки тоді, коли еліті бракує талантів, вона допускає до ключових позицій талановитих представників мас. Але, для того, щоби потрапити в елітарний прошарок суспільства, необхідно довести свою відповідність цьому статусу, тобто потрібно показати свою особливу обдарованість у якійсь галузі.

Маса завжди намагається зайняти становище еліти. Коли представники мас отримують владу, вони стають елітою. Еліта ж опиняється в масах, і очікує свого історичного шансу. Маса в усі епохи пробиває собі дорогу до еліти одними і тими самими лозунгами: справедливість, свобода, рівність, демократія. Всі революції в історії людства відбувалися з ціллю встановлення свободи і демократії. Еліта також спекулює цими лозунгами, щоби зберегти своє становище; вона представляє себе носієм цих ідеалів. Навіть тоді, коли еліта насправді байдужа до цих ідеалів, вона переконує всіх, що буде суспільні відносини саме на цих засадах. Так само й маса, отримавши владу, не прикладає зусиль для реалізації лозунгів, які писала на своїх транспарантах, коли йшла до влади. Вчення про постійну динаміку суспільства, яке розробив Парето, називають теорією кругообігу еліт; відповідно до неї, маса і еліта впродовж усієї історії постійно замінюють одна одну.

Парето встановив закономірність, яка стала відомою як Закон Парето або Принцип 80/20. Відповідно, що цього принципу 80% наслідків спричинені 20% причин, а інші 20% наслідків спричинені 80% причин. Напр., Парето писав, що 80% всього капіталу Італії в його час належало 20% населення. 20% працівників компанії виконують 80% роботи, а інші

80% працівників здатні виконати тільки 20% роботи. На цій основі Парето зробив висновок, що елітою є 20% населення. Саме вони продукують 80% усіх благ.

Парето нейтрально оцінював соціальні процеси, пов'язані з кругообігом еліт. Це даність, якій не варто давати оцінок. Натомість, іспанський філософ *Хосе Ортега-і-Гассет* (1883-1955) дуже критично оцінював можливість зосередження влади в руках мас. На його думку суспільство складається з двох прошарків: аристократія і маси. *Аристократія* – це кращі люди суспільства, які постійно прагнуть удосконалення і які вершать історію, культуру, науки... *Маси* – це люди, які нічого не хочуть, перебувають у постійному застою. Маси ненавидять аристократію, бо заздять їй. Коли аристократ скочується до рівня мас, то заздрість замінюється співчуттям. Людям притаманно співчувати тим, хто опустився до нижчого рівня, ніж вони, але й заздрити тим, хто піднявся до вищого рівня. Маси завжди ненавидять еліту; саме тому кожен історичний момент прориву мас супроводжувався терором проти аристократії. На гільйотині Французької революції чи в радянських концтаборах гинули не представники мас, а вчені, митці, священники, літератори, правники, економісти, дворяни, тобто представники аристократії. Як тільки маса приходить до влади, вона першу береться за винищення аристократії, бо на фоні аристократії маса виглядає дуже примітивною, навіть коли в її руках влада і гроші. Людство існує і розвивається тільки завдяки аристократії. Тому, коли аристократія займає провідні позиції, цивілізація розвивається, якщо маса витісняє аристократію, цивілізація помирає.

Соціологія ХХ століття

Одним із провідних напрямів соціальної філософії ХХ століття став *структурний функціоналізм*. Його основи заклали американські соціологи і філософи *Толкотт Парсонс* (1902-1979) і *Роберт Кінг Мертон* (1910-2003). Предмет досліджень Парсонса добре окреслений назвою цієї школи соціології. Він зосереджувався на тому, яку функцію виконує індивід у соціальній структурі. Суспільство – це набір різноманітних структур (трудовий колектив, релігійна громада, сім'я, держава тощо). В кожній з них індивід вико-

нує якусь функцію, яка визначає його роль. Кожна соціальна структура має свої внутрішні правила і норми, які регулюють соціальні відносини, розподіл благ, соціальні ролі. Структура здатна вижити тільки тоді, коли функції її членів розподілені правильно; в іншому разі структура помре. Однак, кожна соціальна структура прагне до рівноваги, а тому в ній з плином часу соціальні функції розподіляються так, щоби структура була достатньо міцною. Роберт Кінг Мертон під впливом Дюркгайма цікавився соціальними аноміями, особливо злочинністю. Кожна соціальна структура прагне гармонійно розподілити функції своїх членів. Якщо їй це вдається, то це означає, що структура здорова. Якщо ж у соціальній структурі з'являються проблеми, напр., злочинність, то це означає, що структура хвора. Особливістю соціальних структур є те, що вони прагнуть внутрішньої гармонії, а також вони здатні до самостійного оздоровлення.

Отже, головною рисою структурного функціоналізму є переконання в тому, що соціальні структури прагнуть до внутрішньої злагоди. Ця теза стала предметом нищівної критики в соціологічному дискурсі. Антитезою до теорії структурного функціоналізму стала *конфліктна теорія*, в основі якої лежить переконання, що будь-якій соціальній структурі сутнісно притаманні внутрішні конфлікти. Американський соціолог *Чарльз Райт Міллс* (1916-1962) критикував Парсонса, стверджуючи, що конфлікти є невід'ємною рисою соціальних структур. Ще один американський соціолог *Льюїс Альфред Козер* (1913-2003) переконував, що конфлікт не тільки притаманний суспільству, а й корисний. Завдяки постійному і нездоланному конфлікту суспільство розвивається. Німецький соціолог *Ральф Дарендорф* (1929-2009) стверджував, що впродовж усієї історії людства відбувається конфлікт між владою і опором. До опору він залічував не тільки опозицію, а й народ, який постійно боровся за свої права і свободи. На відміну від Козера, Дарендорф стверджував, що конфлікт є негативним явищем і людство повинно шукати шляхів зменшення соціальної напруги, а також уникнення соціальних конфліктів.

Отож, однією з найактуальніших дискусій у соціальній філософії ХХ століття було питання гармонії і конфліктів у суспільстві. На думку послідовників структурного функціоналізму, соціальні структури є внутрішньо гармонійними, а конфлікти чи соціальні аномії є ненормальними феномена-

ми, які свідчать про хворобу суспільства. Послідовники конфліктної теорії переконані, що конфлікт є постійною рисою суспільства, хоч і оцінювали його по-різному: одні вважали його позитивним явищем, а інші негативним.

Ще одним напрямом соціальної філософії, представники якого цікавилися іншими питаннями, ніж послідовники структурного функціоналізму і конфліктної теорії, був *символічний інтеракціонізм*. Фундатором цього напрямку був американець *Джордж Герберт Мід* (1863-1931). Назва цього напрямку соціологічної думки походить від того, що Мід зосередив свою увагу на соціальних діях людини (інтераціях), які мають символічний характер. Усі живі істоти виконують певні символічні дії, якими комунікують з іншими. Люди зуміли довести це вміння до досконалості; вони осмислили свої дії. На відміну від тварин, люди розуміють значення інтерації. Будь-яка соціальна дія має символічне значення. Напр., легкий уклін голови в напрямі іншої людини означає привітання або згоду; ця дія має саме таке значення тому, що люди надали цьому символу саме таке значення. Найбільшим даром, яким володіє людина, є мова, тобто комплекс символів, завдяки яким люди комунікують між собою. Процес соціалізації, на думку Міда, є комплексом дій, ціллю яких є вивчення символів. З раннього дитинства люди опановують символізм інтерації за допомогою гри. Мід наголошує, що навіть коли дитина грається самостійно, вона уявляє себе в якійсь ролі, тобто розігрує якусь соціальну ситуацію, набираючись умінь правильно в ній діяти. Опановування символізмом інтерації, тобто соціалізація людини, ставить суспільство понад людину. Соціалізація робить людину тим, ким вона є в соціумі.

Ідеї Міда продовжив і популяризував його учень *Герберт Джордж Блумер* (1900-1987). Головним поняттям його міркувань є людина-діяч. Людину можна вивчати на основі її соціальних дій, а дії визначаються символічними смислами. Все, що входить у людське життя, інтерпретується людиною не як якась зовнішня дійсність, а як те, що має стосунок до її життя. Напр., хліб цікавить людину не як набір хімічних елементів, а як основний продукт харчування. Так само й людські дії інтерпретуються іншими як символічні інтерації. Завдання соціології Блумер бачив у вивченні способів інтерпретації.

Третім напрямом, який відіграв важливу роль у соціологічному дискурсі ХХ століття, є *феноменологічна соціологія*. Її

основи заклав австрійсько-американський соціолог *Альфред Шуц* (1899-1959). Його позиція близька до символічного інтераакціонізму Міда, тобто він стверджував, що соціум – це комплекс символічних дій, але, якщо Мід зосереджувався на ролі символу у соціальній дії, то Шуц звернув увагу на індивіда як члена соціуму. Суспільство впродовж своєї історії сформувало набір смислів. Кожен індивід, входячи в суспільство, повинен опанувати ці символи. Тільки опанування наявними символами та вміння їх правильно інтерпретувати перетворює індивіда у члена суспільства. Завдання гуманітаристики Шуц бачив у тому, щоби допомагати людям правильно відчитувати смисли та інтегруватися в соціум.

Четвертим напрямом соціологічної думки ХХ століття стала теорія соціокультурної динаміки, яку розробив американський соціолог *Пітірім Сорокін* (1889-1968). Він стверджував, що людям притаманно взаємодіяти між собою, і ця взаємодія об'єднує їх у суспільство. В суспільстві люди займають різноманітні становища; ці відмінності є основою соціальної стратифікації. Не буває такого суспільства, в якому всі були би рівні. Однак, місце, яке займає людина у суспільстві, не є сталим. Соціальна мобільність можлива. Сорокін розрізняв горизонтальну (переміщення на інший, але рівний статус) і вертикальну соціальну мобільність (переміщення на вищий або нижчий статус). Соціальна мобільність дає можливість реалізувати власні інстинкти. Напр., прагнення до влади або грошей можна реалізувати, тільки піднімаючись по соціальній драбині. Однак, кожна система прагне стабільності, а тому обмежує соціальну мобільність, щоби уникнути загальний хаос. Якщо велика частина суспільства відчуває, що їхні інстинкти придушені, тоді вони піднімаються на революцію. Сорокін наголошував, що революція виникає тоді, коли у пригнічених класів накопичується прагнення прорвати соціальні обмеження, а система переживає кризу. Якщо система сильна і здатна тримати народ у покорі, то революція неможлива. Революція не вирішує проблему соціальної стратифікації: люди після революції настільки ж нерівні, як і до неї. Революція тільки виснажує сили людей, які після неї прагнуть спокою і стабільності настільки, що не реагують навіть на ті свавілля влади, які в минулому би викликали революцію. Якщо до революції люди прагнуть змін, то після революції вони хочуть тільки спокою. На тлі цього прагнення до влади приходять тирані, а люди на це мовчать, бо бояться нових потрясінь.

Останні роки свого життя Сорокін присвятив аналізу двох протилежних типів соціального і економічного розвитку: капіталізму та соціалізму. Він стверджував, що боротьба між капіталізмом і соціалізмом призведе не до перемоги одного з них, а до їхньої конвергенції (злиття). В майбутньому капіталізм і соціалізм злиються в одну ідеологію соціокультурного розвитку, яка зуміє уникнути негативів як однієї, так і другої крайності.

Емпірична соціологія

Всі перелічені школи соціологічної думки характеризуються однією спільною рисою: всі вони є теоретичними системами, в яких не використовуються жодні емпіричні дані. В кінці XIX століття, коли в науковому середовищі панував позитивізм, а доказовість ототожнювалась із досвідними даними, в соціології почали лунати голоси, що, якщо соціологія хоче відповідати критеріям науковості, вона повинна опиратися на емпіричні дані. Вперше ця концепція залунала з вуст представників *Чиказької школи соціології*. У 1918-1920 роках представники цієї школи Вільям Томас (1863-1947) і Флоріан Знанецький (1882-1958) видали роботу "Польський селянин у Польщі і Америці", в якій не описували великі концепції розвитку суспільства, а взялись за вивчення невеликої групи людей – польських іммігрантів в Америці. До того ж, вони відмовились від теоретичних міркувань, а почали зі збору емпіричного матеріалу: вони опрацювали 754 листи, щоденники і записи іммігрантів, і на цьому матеріалі збудували свої висновки. Роберт Парк (1864-1944) та Ернст Бердженс (1886-1966), які також належали до Чиказької школи, зібрали матеріал про життя людей у різних частинах Чикаго, проаналізували його та на основі цього емпіричного матеріалу описали особливості життя в місті. В середині XX століття методи Чиказької школи перейняли соціологи Гарвардського та Колумбійського університетів. Елтон Мейо (1880-1949) провів соціологічні опитування серед працівників Western Electric Company та вивчив умови праці в цій компанії і чинники посилення продуктивності.

Виникнення емпіричної соціології провело межу між двома методами науки про суспільство. Перший – це со-

ціальна філософія, теорія суспільства або теоретична соціологія. Її завданням є формування загальних світоглядних концепцій, які би розкривали сутність суспільства, соціальної дії, людини в суспільстві та інших базових суспільних категорій. Емпірична соціологія – це наука, яка збирає дані та узагальнює їх. Вона розробила методи анкетування, опитування, аналізу документів та свідчень, які уможливають збір найбільш точних емпіричних даних. Емпірична соціологія не ставить собі за ціль дати пояснення природи суспільства, але намагається відповісти на питання, які дії люди застосовують в тій чи іншій ситуації. Сьогодні емпірична соціологія є невід'ємною складовою політичних, економічних, культурологічних досліджень, а також маркетингу, політтехнології тощо.

Repetitio est mater studiorum

1. Філософське осмислення суспільства з'явилося, щойно виникла людина і почала жити в суспільстві. В минулому люди не розрізняли суспільство і державу, а тому й не було межі між соціальною і політичною філософією.
2. Першою формою соціалізації людини був тотемізм, описаний Едвардом Тайлером, тобто проголошення існування спільного родича племені.
3. В Середні віки пояснення суспільства ґрунтувалось на теології: Бог створив людину суспільною істотою, а тому їй природно перебувати в соціумі.
4. В Новий час суспільство описували на основі теорії суспільного договору.
5. Науку про суспільство в окрему галузь знань виокремив Оґюст Конт, який заснував два напрями соціології: соціальна статика і соціальна динаміка.
6. Герберт Спенсер розробив теорію всезагальної еволюції. Суспільство є найвищим ступенем еволюції. Воно продовжує постійно еволюціонувати.
7. Соціологічний позитивізм – це напрям соціальної філософії, послідовники якого вважали, що в суспільстві діють такі закони, як і в природі. До цього напряму належать школа соціального дарвінізму (Гумплович і Смол), расово-антропологічна школа (Гобіно), географічна школа (Бокль).

8. Соціологічний психологізм – це напрям соціальної філософії, послідовники якого вважали, що в суспільстві діють такі закони, як і в психіці. До цього напрямку належать школи психологічного еволюціонізму (Ворд), психології натовпу (Ле Бон), інстинктивізму (МакДугал).
9. Еміль Дюркгайм порівнював суспільство до організму, який є здоровим, але може й хворіти. Симптомом хвороби суспільства (аномії) є суїциди.
10. Макс Вебер стверджував, що суспільство не схоже на жодні інші феномени, а тому його потрібно вивчати власними методами. Люди будують розумне суспільство, бо воно найкраще для людини. Найбільшим досягненням суспільства є християнство, капіталізм і бюрократія, бо вони розумні.
11. Німецька формальна соціологія (Зіммель і Тьоніс) досліджували динаміку від малих спільнот, у яких людям комфортно, до великих, у яких люди дезорієнтуються і втрачають середовище щастя та саморозвитку.
12. Карл Поппер розрізняв два типи суспільства: відкрите, яке можна критикувати, і закрите, тобто диктатури, які обмежують людські права.
13. Представники теорії еліт (Парето і Ортега-і-Гассет) зображали історію суспільства як постійні протистояння еліти (аристократії) і маси.
14. Соціологію ХХ століття презентували структурний функціоналізм (Парсонс, Мертон), конфліктна теорія (Міллс, Козер, Дарендорф), символічний інтеракціонізм (Мід, Блумер), феноменологічна соціологія (Шуц), теорія соціокультурної динаміки (Сорокін).
15. У ХХ столітті виникла емпірична соціологія, яка будує свої висновки на емпіричних даних (анкетування, опитування, робота з документами тощо). Її виникнення провело межу між соціальною філософією, яка творить теорії, та емпіричною соціологією, яка синтезує дані.

Завдання для семінарського і практичного заняття

- Основні питання і проблеми соціологічного дискурсу.
- Поєднання соціальної і політичної філософії до Конта.
- Відмінність соціальної філософії та емпіричної соціології.
- Тотемізм як найдавніша форма соціалізації людства.

- Соціальні ідеї в полісах Стародавніх Греції і Риму.
- Соціально-філософські ідеї Середніх віків.
- Теорія суспільного договору: Гроцій, Руссо, Гоббс.
- Соціальна динаміка Конта: ідеї, принципи і висновки.
- Еволюційна соціологія Герберта Спенсера.
- Загальні філософські основи соціологічного позитивізму.
- Соціальний дарвінізм Людвіка Гумпловича.
- Соціальний дарвінізм Альбіона Вудбері Смола.
- Расово-антропологічна школа Жозефа Артюра де Гобіно.
- Географічна школа Шарля-Луї де Монтеск'є і Генрі Томаса Бокля.
- Загальні філософські основи соціологічного психологізму.
- Психологічний еволюціонізм Лестера Френка Ворда.
- Ле Бон і психологія натовпу: головні ідеї, принципи і висновки.
- МакДугал та інстинктивізм: головні ідеї і принципи.
- Соціологізм Дюркгайма: головні ідеї, принципи і висновки.
- Гуманістична соціологія Макса Вебера.
- Георг Зіммель і німецька формальна соціологія.
- Фердинанд Тьонніс і німецька формальна соціологія.
- Теорія відкритого і закритого суспільств Поппера.
- Критика політичної системи у філософії Поппера.
- Теорія еліт Парето: головні принципи, концепти і висновки.
- Закон Парето (Принцип 80/20).
- Хосе Ортега-і-Гассет і теорія аристократії та мас. Бунт мас.
- Структурний функціоналізм Парсонса і Мертонса.
- Конфліктна теорія Міллса, Козера і Дарендорфа.
- Символічний інтеракціонізм Міда і Блумера.
- Феноменологічна соціологія Альфреда Шуца.
- Теорія соціокультурної динаміки Пітіріма Сорокіна.
- Емпірична соціологія: її роль у вивченні суспільства.
- Перспективи подальшого розвитку науки про суспільство.

Література, джерела, базові тексти

- Comte, Auguste. *Système de politique positive ou Traité de sociologie instituant la religion de l'Humanité*. Paris: Carilian-Gœury et V. Dalmont, 1851-1854.
- Durkheim, Émile. *Les Règles de la méthode sociologique*. Paris: Félix Alcan, 1895.
- Gobineau, Arthur Joseph de. *Essai sur l'inégalité des races humaines*. Paris: Didot, 1853-1855.

- Gumpłowicz, Ludwig. *Der Rassenkampf, soziologische Untersuchungen*. Innsbruck: Wagner, 1883.
- Gumpłowicz, Ludwig. *Rasse und Staat. Eine Untersuchung über das Gesetz der Staatenbildung*. Wien: Manz, 1875B.
- Le Bon, Gustave. *Psychologie des Foules*. Paris: Presses universitaires de France, 1988.
- McDougall, William. *An Introduction to Social Psychology*. London: Methuen & Co, 1908.
- Merton, Robert King. *The Sociology of Science. Theoretical and Empirical Investigations*. Chicago, London: The Chicago University Press, 1973.
- Pareto, Vilfredo. *Les Systèmes Socialistes*. Paris: Marcel Giard, 1926.
- Pareto, Vilfredo. *Traité de sociologie générale*. Paris: Librairie Payot & Cie, 1917-19.
- Simmel, Georg. *Das Problem der historischen Zeit*. Berlin: Reuther & Reichard, 1916.
- Simmel, Georg. *Vom Wesen des historischen Verstehens*. Mittler, 1918.
- Small, Albion Woodbury. *General Sociology: an Exposition to the Main Development in Sociological Theory from Spencer to Ratzenhofer*. University of Chicago Press, 1905.
- Small, Albion Woodbury; Vincent, George E. *An Introduction to the Study of Society*. New York: American Book Co, 1894
- Sorokin, Pitirim. *Social and Cultural Dynamics*. Cincinnati: American Book Company, 1937-1941.
- Spencer, Herbert. *Social Statics: The Man Versus the State*. University Press of the Pacific, 2003.
- Spencer, Herbert. *The Study of Sociology*. University of Michigan Library, 2005.
- Вебер, Макс. *Господарство і суспільство*. Київ: Всесвіт, 2013.
- Вебер, Макс. *Соціологія. Загальноісторичні аналізи. Політика*. Київ: Основи, 1998.
- Зимель, Георг. *Філософія грошей*. Київ: Фоліо, 2019.
- Мід, Джордж Герберт. *Дух, самість і суспільство. З точки зору соціального біхевіориста*. Київ: УЦДК, 2000.
- Поппер, Карл. *Відкрите суспільство та його вороги*. Київ: Основи, 1994.
- Поппер, Карл. *Злиденність історизму*. Київ: Абрис, 1994.
- Тьонніс, Фердинанд. *Спільнота та суспільство*. Київ: Дух і Літера, 2005.

ТЕМА 24. ФІЛОСОФІЯ ІСТОРІЇ

Визначення

Людство живе в часі, має минуле, теперішнє і майбутнє. Минуле – це не тільки те, що було, а й те, що впливає на сучасність і майбутнє. "Те, що було", є головним аргументом в більшості суперечок, аргументаціях і обґрунтуваннях:

- Більшість територіальних претензій та завоювань обґрунтовуються тим, "як воно було". Держави намагаються завоювати території інших держав, обґрунтовуючи свої претензії тим, що в минулому ці території належали їм, або були заселені представниками їхнього народу.
- Самоідентифікація жодного народу не обходиться без сягання в минуле. Представники кожного народу, коли намагаються роз'яснити, хто вони, розповідають про своє минуле, історичні коріння та походження.
- Народи претендують на повагу в міжнародній спільноті тим, що в минулому цей народ мав якісь особливі заслуги.
- Представники шляхетних родів обґрунтовують своє дворянство древністю свого роду та заслугами предків.
- Право на володіння майном спадкоємець обґрунтовує тим, що колись це майно належало його батькам чи іншим родичам.

Цей список можна продовжувати дуже довго. Він показує, що минуле не минуло, воно живе та продовжує впливати на сучасність та майбутнє. Оскільки минуле є не тільки предметом зацікавлення допитливого розуму, а активним чинником формування сучасності і майбутнього, воно повинно різносторонньо вивчатись. Науку, яка вивчає минуле, називають історією.

Слово "історія" походить від грецького "ἱστορία" (гісторія), що означало "розпитування", "розвідування". Отож, первісно це слово використовували не для окреслення історії як науки, а історій (розповідей) про щось. Саме так це слово розумів давньогрецький історик Геродот, якого вважають батьком історії. Він розпитував очевидців греко-перських воєн про те, що відбувалось на війні, вони йому розповідали, а він ці розповіді (історії) записував. Геродот ще не намагався знайти логіку описуваних подій, не систематизував, про що варто писати, а про що – ні; він просто переповідав історії, які чув.

Згодом історія почала ускладнюватись. Відомостей, які можна було розповісти, назбирувалось багато, і довелось відмежовувати те, що варте опису, а що неварте. Саме на цьому етапі "історії" перетворились в "історію", в якій формувались методи відбору матеріалу, критичного аналізу джерел, а головне – логіки викладеного матеріалу. Так, історія перетворилась у науку. Воднораз словом "історія" почали називати саме минуле, а слово "історичний" набрало значення того, що дійсно відбулось у минулому. Втім, ці два значення історії взаємно переплетені і неможливі одне без одного.

Усвідомлення складнощів історії змусило філософів та істориків задуматись про основоположні та методичні проблеми історії. Це дало початок філософії історії. Вперше термін "філософія історії" використав Франсуа-Марі Аруе Вольтер, назвавши свою роботу 1765 року "Філософія історії". Згодом цю думку підхопили інші філософи, розвинувши цей напрям філософської думки. Втім, це не означає, що до Вольтера філософії історії не існувало. Відколи люди почали писати історію, відтоді вони ґрунтували її на певних філософсько-світоглядних парадигмах. У творі Вольтера відбулось лише виокремлення філософії історії із загального філософського дискурсу в окрему галузь філософських досліджень.

Проблеми історіописання

Перетворення історій в історію обумовлювалось низкою проблем, які виникали при описі минулих чи сучасних подій. Одна й та сама подія може бути описана найрізноманітнішими способами. Тому якісний опис подій вимагає наукового писання. Навіть, коли хтось щось бачить власними очима і переповідає те, що він побачив, це не дає підстав стверджувати, що він говорить правду. Критичний підхід до історії обумовлюється рядом причин, без урахування яких не може бути мови про наукову історію:

- Очевидець події бачив її зі своєї точки зору: воїн, який брав участь у війні, бачив тільки ті битви, в яких брав участь, а не всю війну. Він не міг бачити те, що відбувалось на іншому боці поля бою; його відомості односторонні.
- Літописець мусів відбирати для свого літопису лишень ті події, які вважав важливими, бо описати все неможливо.

Чи те, що він вважав важливим, справді є таким з перспективи іншого часу? – не завжди.

- Історик, викладаючи опис минулого, ґрунтується на якійсь ідеології, яка формує його інтереси. Напр., кожен, хто пише історію свого народу, підкреслює позитивні якості одноплемінників і критикує ворогів. Якщо ж ті самі події описуватиме історик, який презентує інший народ, їхній опис виглядатиме по-іншому. Історики, які працювали у Гітлерівській Німеччині, з глибоким переконанням шукали в історії доказів партійної ідеології, а радянські історики доводили марксистську теорію історії.
- Часто історики працювали "на замовлення", пишучи те, що від них вимагали, чи те, за що платили. Особливо це притаманно диктатурам.
- Історик, як і кожна людина, має свої вподобання: щось чи хтось йому подобається, а щось чи хтось – ні. Він зверне увагу на подвиги того, хто йому подобається, і не доглядить його негативів.

Тому навіть побачене власними очима, літопис чи монографія, видана авторитетною науковою установою, повинні сприйматися критично. Головним правилом історика є писати незаангажовано і неупереджено, а викладати "те, що було". Втім, визначити, що справді було, не так просто. Враховуючи все це, методика, якою послуговується історія, вимагає серйозного вивчення та критичного аналізу.

Завдання філософії історії

Історія як наука можлива тільки тоді, коли минуле є не простим і хаотичним набором подій, а має свою логіку. Геракліт вважав, що все постійно змінюється, але ці зміни не хаотичні, а розумно впорядковані. Людський розум в усьому намагається знайти закономірність. Ця закономірність присутня в усьому. Завданням будь-якої науки є знаходити закономірності у предметах свого вивчення. В історії також повинна панувати закономірність. Якщо завданням історії є правильно описати події минулого, їхні причини та зв'язки, то завданням філософії історії є знайти закономірності, тобто відповісти на питання про природу історичних змін та послідовності подій, тобто знайти спільне раціональне зерно в наборі фактів. На питан-

ня, як розвивається історія, у філософії історії сформувались декілька відповідей, які можна назвати концепціями історії:

- *Лінійна концепція історії* ґрунтується на тому, що історія має свій початок і розвивається в певному напрямі. Послідовники цієї концепції розходяться у відповіді на питання про те, куди скерований вектор історії: до прогресу, чи до регресу. Звідси два типи лінійної концепції:
  - прогресивна концепція: історія – це перехід від гіршого до кращого;
  - регресивна концепція: історія – це перехід від кращого до гіршого.
- *Стадіальна концепція історії*: історія переходить різні стадії свого розвитку. До цієї концепції належить:
  - *концепція поступу*: історія – це прогрес, який переходить різні стадії;
  - *позитивістська концепція*: історія – це перехід до позитивної фази;
  - *марксистська концепція*: людство під впливом економіки послідовно переходить різні етапи розвитку;
  - *світ-системний аналіз*: аналіз історії як відношення центру і периферій економічного розвитку.
- *Цивілізаційна концепція історії*: немає однієї і спільної для всіх історій. Існують, чи існували в минулому, різні цивілізації, у кожній з яких своя історія, своя культура та свої цінності.

Лінійні концепції історії

Прогресивна концепція історії присутня в різних світоглядних парадигмах. Найбільш яскраво вона виражена в юдейському, християнському та мусульманському світогляді. Бог створив світ та дав йому всі необхідні засоби для того, щоби розвиватися й рухатися до загального і абсолютного добра. Перед людиною стоїть завдання реалізувати Божий план і привести світ до його кінцевої цілі. Відповідно, історія – це не просто набір подій, а реалізація Божого плану в часі. Дотримання Закону Божого дає людству можливість поступово розкривати його внутрішні задатки та вести світ до його ідеального стану – Царства Божого.

Цій ідеї підпорядковане літочислення. Оскільки в юдаїзмі історія – це лінійний процес, який починається створенням

світу і триватиме вічно, то юдейське літочислення ведеться від створення світу. На основі обрахунків подій, описаних у Торі, було встановлено, що створення світу відбулось у 3761 році до Різдва Христового. Тому єврейський календар відрізняється від християнського на 3761 рік. Напр., 2020 християнський рік є 5781 роком єврейського календаря. У християнстві найважливішою точкою історії є Різдво Ісуса Христа. Саме ця подія стала точкою відліку світової історії. Візантійський історик і богослов, архієпископ Євсевій Кесарійський (263-339) вперше запропонував використовувати Різдво Христове за точку відліку часу. Англійський монах Беда Венерабіліс (672/673-бл.735) запровадив використання Різдва Христового як точки відліку часу в історіографічних текстах, написаних латинською мовою. Досі у християнських країнах точкою відліку років є Різдво Христове, від якого роки рахують у двох напрямках: минуле і майбутнє. Мусульмани ведуть літочислення від Гіджри, тобто від дня, коли пророк Мугаммед із групою перших мусульман переселився з Мекки до Медини. Це відбулось 16 липня 622 року за християнським календарем.

В юдаїзмі, християнстві, ісламі та багатьох інших релігійних і світоглядних системах історія – це лінійний постійний прогрес, який скерований від створення світу до повної реалізації Божого плану щодо людства.

Не всі культури, які сприймають історію лінійно, бачать у ній прогрес. Існують і такі культури, представники яких вважають, що історія – це постійний регрес. Їхні уявлення про історію ґрунтуються на *регресивній концепції*. В минулому люди були щасливі, а соціальні інститути ідеальні. Однак із плином часу ці інститути ставали щоразу гіршими, а люди дедалі нещасливішими. Тому історія – це шлях від доброго до поганого. Такі уявлення про історію домінували, напр., у Китаю. Древні китайці вважали, що на початку історії світом керували три легендарні правителі (Фу-сі, Шень-нун і Ньюй-ва), а після них п'ять легендарних імператорів (Хуан-ді, Чжун-ань-суй, Ку, Яо і Шунь). Коли вони правили світом, люди були щасливими, державні інститути мудрими та ефективними, весь світ був ідеальним. Після них влада була передана імператорським династіям, кожна наступна з яких правила гірше за попередню; звичаї і мораль занепадали, люди ставали менше щасливими. Так, історія – це постійний регрес.

Схоже уявлення про історію можна зустріти у Стародавньому Єгипті. Колись світом управляв Амон-Ра, якого єгиптяни вважали солярним божеством. Коли він правив світом, тривав "золотий вік", тобто час, коли всім було добре. Після нього світом правив Осіріс, правління якого також було мудрим і щасливим. Згодом влада була передана фараонам. Кожна наступна епоха гірша за попередню.

Такі уявлення про історію, як про лінійний регрес, присутній у різних культурах та релігіях. В його основі переконання, що людство постійно і незворотно рухається до свого трагічного кінця.

Стадіальні концепції історії

Концепцію історичного поступу розробив французький вчений *Ніколя де Кондорсе* (1743-1794). Його життєвий шлях суттєво вплинув на формування його поглядів. Спершу він вивчав богослов'я, а згодом розпочав кар'єру на державній службі. Підтримував контакти з багатьма європейськими вченими, був активним учасником декількох академії та наукових товариств. Кондорсе ввійшов в історію науки як математик і економіст, який дружив і тісно співпрацював із Тюрго. Однією з тем, які досліджував Кондорсе, була філософія історії. Цій темі він присвятив "Ескіз історичної картини прогресу людського розуму". В цій роботі мислитель відобразив головні ідеї його часу, але зробив на їх основі власні оригінальні висновки. Йому довелося жити в епоху Просвітництва, коли інтелектуальна еліта його часу вважала, що людський розум має безмежний потенціал і він забезпечить прогрес людства. Кондорсе також був свідком Французької революції, яка його сучасниками сприймалась як прорив вільного розуму. Під натхненням цих ідей Кондорсе сформував власні уявлення про історію. Історія – це постійний прогрес, який переходить через різні стадії. Кожна наступна характеризується вищим рівнем культури, моралі, економіки та політичного устрою, ніж попередня. Таких стадій Кондорсе налічував десять. Десята стадія, яка є найвищим рівнем розвитку людства, почалась Французькою революцією 1789 року і триває досі. На переконання Кондорсе, Французька революція привела людство до найкращого стану. Оскільки вся людська історія є одним процесом, в якому панують одні

закони, її можна вивчати як цілісність. За ці думки Кондорсе часто називають засновником філософії історії. Теорія історичного поступу відрізняється від лінійного історичного прогресу тим, що в теорії Кондорсе виокремлюються стадії історичного поступу. Цим ученням він надихнув позитивістів та марксистів, які також вважали, що історія переходить через різні стадії, прямуючи до реалізації свого позитивного потенціалу. Для марксистів таким ідеальним станом є комунізм, а для позитивістів – епоха позитивної науки.

Ще однією концепцією, яка трактувала історію як перехід через різні стадії, є *позитивізм*. Його засновник, французький філософ *Огюст Конт* (1798-1857) виклав свої погляди у шеститомній роботі "Курс позитивної філософії" (1830-1842). Конт був творцем соціології. В ній він виокремлював два блоки питань, які є предметом соціологічного дослідження: соціальна статика, яка вивчає стан суспільства, та соціальна динаміка, яка вивчає зміни у суспільстві. Соціальна динаміка тісно поєднана з історією, оскільки суспільні зміни відбуваються виключно в часі. Конт стверджував, що вся історія людства – це перехід від нижчої до вищої стадії пізнання. Першу стадію розвитку людства Конт називав ерою міту, оскільки люди давнини все пояснювали за допомогою міту, і не використовували інших середників пізнання. Однак на певному етапі свого розвитку людство перейшло до другої стадії – метафізичної. На цьому етапі люди почали пізнавати дійсність розумом, але й це пізнання було недосконалим, оскільки його результатом були виключно конструкції розуму. Врешті, людство перейшло до третьої стадії – позитивної, в якій головним джерелом пізнання є наука, основана на емпіричних даних. Так, історія – це перехід людства через три стадії: міту, метафізики та позитивної науки.

Конт вважав, що головною структурою людського суспільства є сім'я, оскільки вона передає традиції і цінності з покоління до покоління. Внаслідок економічного розвитку людства почали утворюватись великі соціальні утворення – кооперації. Вони ведуть між собою конкурентну боротьбу. Для того, щоби ця боротьба була цивілізованою і не виходила поза межі моралі, потрібні інституції, які би цю боротьбу вноrmовували. Конт вважав, що такі інститути бувають двох типів: Церква, яка виховує високу мораль, і держава, яка за-

собами примусу змушує дотримуватись норм закону. Обидва інститути однаково важливі і необхідні.

Другим важливим мислителем, який розвивав позитивістську філософію, був англієць *Герберт Спенсер* (1820-1903), який виклав свої погляди у багатотомній роботі "Програма системи синтетичної філософії". Спенсер вважав, що еволюція є всезагальним законом розвитку всього суцього. На відміну від Чарльза Роберта Дарвіна, який вважав, що еволюція є законом розвитку видів біологічних організмів, Спенсер стверджував, що еволюція охоплює все: матерію, культуру, суспільство, живі організми тощо. Еволюція передбачає, що все підлягає змінам; зміни є постійні та поступові; зміни відбуваються в одному напрямі та за одним законом. Еволюція відбувається від однорідності до різнорідності, від слабшого до сильнішого і від хаосу до впорядкованості. Коли прогрес дійде до своєї повної реалізації, тобто досягне своєї остаточної межі, тоді почнеться регрес.

Марксистські уявлення про історію ґрунтуються на дослідженнях та ідеях німецьких філософів Карла Гайнріха Маркса (1818-1883) та Фрідріха Енгельса (1820-1895). Вони та їхні послідовники стверджували, що люди на найбільш ранніх ступенях свого розвитку не мали приватної власності. Однак, як тільки з'явився перший капітал, почали виділятися ті, в кого були більші статки, і ті, в кого статки менші, тобто формуватися класи. Багатші почали домінувати над біднішими. Так сформувалися правила і норми, за якими жило суспільство – виробничі відносини. Вони регулювали, хто повинен володіти засобами виробництва, а хто виконувати роботу, хто повинен панувати, а хто підпорядковуватись. Учасників виробничих відносин, тобто людей, марксисты називали продуктивними силами. Продуктивним силам притаманно постійно розвиватись; а виробничі відносини стабільні. Врешті розвиток продуктивних сил призводить до того, що їм стає некомфортно в існуючих виробничих відносинах. Оскільки виробничі відносини неможливо виправити, а тільки зруйнувати, прогрес продуктивних сил та їхня незгода з виробничими відносинами призводить до соціальної революції, внаслідок якої наявні виробничі відносини руйнуються, а замість них створюються нові, в яких продуктивним силам комфортно. Однак нові відносини також стабільні, а продуктивні сили продовжують розвиватися. Це призводить до того, що через певний час продуктивним силам стає некомфорт-

но і в цих відносинах. Вони піднімаються на нову революцію і будують нові виробничі відносини, які також не тривають вічно.

Для того, щоби забезпечити плавний розвиток людства, потрібно зробити так, щоби виробничі відносини прогресували так само, як і продуктивні сили. На перешкоді цього стоїть панівний клас, тобто невелика група людей, які утримують засоби виробництва (фабрики, заводи, землі) та експлуатують бідних. Отже, для того, щоби виробничі відносини стали динамічними, потрібно ліквідувати класову боротьбу. Оскільки поділ на класи обумовлюється різним рівнем володіння капіталом, його потрібно знищити. Саме тому марксисті закликали до ліквідації приватної власності та одержавлення всіх засобів виробництва. Історія для марксистів – це зміни стадій суспільного розвитку. Кожна стадія триває від революції до революції. Маркс розрізняв декілька суспільних ладів, і називав їх формаціями:

- первіснообщинний, де не було приватної власності і класової боротьби;
- рабовласницький, в якому панівний клас володів усім, навіть рабами;
- феодалний, в якому панівний клас не володів людьми, але володів землею та іншими засобами виробництва, без яких неможливо вижити;
- капіталістичний, в якому панівний клас володіє підприємствами, а підпорядкований клас змушений працювати на багатіїв і експлуататорів.

Маркс закликав не просто до революції, цілцю якої стане чергова зміна виробничих відносин, а до ліквідації приватного капіталу та класової боротьби. Внаслідок цієї революції людство перейде до комунізму, тобто соціального ладу, в якому все належатиме комуні (общині). Перехідний стан між капіталізмом та комунізмом марксисті називали соціалізмом. Оскільки при комунізмі немає приватної власності, цей соціальний лад триватиме вічно. У ХХ столітті в деяких країнах світу були здійснені спроби побудувати комунізм, конфіскувати приватну власність та ліквідувати класову боротьбу. Цей експеримент призвів до найбільшої трагедії в історії людства, забравши мільйони людських життів. Кривавість та безуспішність комуністичного експерименту показує помилковість марксистської концепції історії.

У ХХ столітті сформувалось нове розуміння історії, яке стало популярним серед істориків та економістів. Цей напрям отримав назву *світ-системний аналіз*. Його фундатором був американський соціолог та історик *Іммануїл Моріс Валлерстайн* (1930-2019). Більшість його послідовників перебували під впливом марксизму, хоч ототожнювати світ-системний аналіз та марксизм немає підстав. В основі цієї школи лежить переконання, вперше висловлене Валлерстайном, що від XV століття, коли європейці відкрили нові континенти і завдяки світовій торгівлі об'єднали світові ринки, весь світ став єдиною економічною системою. Тепер недопустимо вести мову про німецьку, британську, китайську чи українську економіку, як про окремі самодостатні системи. У світовій економіці, відколи вона стала єдиною системою, постійно виділялись гегемони, тобто ті країни, які задавали тон економічному і культурному життю. Статус гегемона переходив від Нідерландів до Британії, а згодом до США.

Світова економічна система не є однорідною. Валлерстайн виокремлював три типи ролей, які виконують країни в світовій економічній системі: центр, напівпериферія та периферія. Центр – це ті країни, в яких зосереджені головні активи, які задають тон світовій економіці, володіють добрим бюрократичним апаратом і складними державними інститутами, армією, мають якісну систему оподаткування. Вони експортують готову продукцію, і майже ніколи не експортують сировину, володіють високотехнологічними засобами виробництва. Такі країни центру мають засоби політичного і економічного впливу на країни, які не належать до центру. До країн центру зараховують Західну Європу, США, Канаду, Австралію, Японію та Ізраїль. Протилежністю до країн центру є країни периферії, до яких послідовники світ-системного аналізу залічують країни Латинської Америки (крім Мексики, Бразилії та Аргентини), Африки (крім ПАР), Східної Європи (включно з Україною), Азії (крім Японії, Китаю, Південної Кореї, Індії та Ірану).

Ці країни мають слабо розвинену економіку, слабкі державні та соціальні інститути, недосконалу систему оподаткування (яка залишає широкі можливості приховування від податків), більшість населення живе бідно і має низький рівень освіти, не мають високотехнологічних засобів виробництва, відсутній розвинений середній клас. Країни периферії експортують переважно сировину, а тому виконують

роль сировинного додатку до країн центру. Вони перебувають у повній економічній залежності від країн центру, бо живуть за дотації від них (кредити МВФ, дотації Світового банку реконструкції та розвитку). Промовистим критерієм виокремлення країн центру і країн периферії є міграція: населення мігрує з країн периферії до країн центру, і ніколи навпаки. Прірва між країнами центру і країнами периферії настільки велика, що її подолання в майбутньому виглядає малоймовірним. Окрім центру і периферії, послідовники світ-системного аналізу виділяють проміжну ланку – напівпериферію (Мексика, Бразилія, Аргентина, Південна Африка, Китай, Індія, Іран, Індонезія, Південна Корея). Ці країни розвинули свою економіку, зміцнили власні соціальні та державні інститути, звільнились від фінансової залежності, але не стали домінуючими для країн периферії. Країни периферії продовжують орієнтувати свої економіки на країни центру, а не на країни напівпериферії.

Цивілізаційна концепція історії

Цивілізаційний підхід до історії сформований у працях двох учених: німця Освальда Шпенглера та англійця Арнольда Тойнбі. *Освальд Арнольд Готтфрід Шпéнглер* (1880-1936) у 1918-1922 роках опублікував роботу "Занепад Європи". Він вважав, що людська культура не є єдиним процесом, а складається з різноманітних культур. Шпенглер налічував вісім культур: єгипетська, індійська, вавилонська, китайська, греко-римська (аполлонівська), візантійсько-арабська, західноєвропейська (фаустівська), майя. Кожна з них є окремим світом; представник однієї культури ніколи не зможе повністю зрозуміти іншу. Щоби збагнути якусь культуру, потрібно до неї належати. Вчений вважав, що кожна культура проходить однакові етапи розвитку: непомітного народження, повільного розвитку, блискучого злету і занепаду. Період злету культури Шпенглер називав цивілізацією. Це час, коли культура досягає свого апогею, але водночас вироджуються ті сили, які стимулювали її розвиток, зникає відданість і самопожертва, деградує мораль, а цінності матеріалізуються. Саме тоді й починається завмирання культури. Європейська культура, на думку Шпенглера, досягла стану цивілізації, а тому перейшла до стадії завмирання.

Арнольд Джозеф Тойнбі (1889-1975), внівши суттєві зміни в ідеї Шпенглера, вважав, що цивілізація – це певна культурно-історична монада, яка інколи збігається з хронологічними та географічними рамками держави (напр., єгипетська) або народу (напр., мінойська), але й може охоплювати велику кількість народів і поширюватись на різних континентах (напр., західна). Головними характеристиками, які лежать в основі цивілізації, є релігія та територія: в межах однієї цивілізації домінує одна релігія і цивілізація має більш-менш окреслену територію свого поширення. Цивілізація зароджується і розвивається, однак не кожна цивілізація досягає розквіту. Якщо Шпенглер був переконаний, що кожна культура переживає розквіт, то Тойнбі вважав, що розквіт є відповіддю на виклики. Цивілізація може зіткнутися з викликами, здатними її зруйнувати. Коли цивілізація опиняється у ризикованій ситуації, вона потребує, щоби її елітна меншість згуртувалась і дала відсіч ризикам. Якщо елітна меншість зуміє згуртуватись, повести за собою маси та подолати виклики, тоді цивілізація продовжує не тільки жити, а й досягає свого розквіту. Іншими словами, розквіт цивілізації – це рішення вдало відповідь елітної меншості на виклики, перед якими опинилась цивілізація. Отже, вирішальну роль у долі цивілізації відіграє не маса, а еліта. Ті цивілізації, які зустрілися з викликами та здолали їх, є успішними. Кожна з них проходить стадії виникнення, зростання, надлому і зникнення. Таких цивілізацій Тойнбі налічував 21. Є й такі цивілізації, які зародились, але їхні еліти не справились із викликами. Такі цивілізації завмирають, не розвинувшись. Є й такі цивілізації, які не зустрілись із серйозними викликами, і їхні еліти не мали стимулу гуртуватись та виражатися. Кожна цивілізація – це власний світ, зі своєю релігією, культурою, цінностями та історією.

Футурологія

Більшість істориків та філософів історії погоджуються з тим, що історія є не набором хаотичних подій, а процесом, керованим закономірностями. Якщо ж історія керується законом, то це дає підстави не тільки пояснювати події минулого, а й передбачати події майбутнього, адже ж закони історії діють завжди: і в минулому, і в сучасності, і в майбутньому.

Ці засновки дають підстави вивчати "історію майбутнього", яка стала предметом дослідження окремої науки – *футурології*, назва якої походить від латинського слова "futurum" (майбутнє). Перші футурологічні вчення присутні в релігіях, оскільки в більшості релігій присутні розповіді про майбутнє (кінець світу). Релігійне вчення про завершення історії називається *есхатологією*; ця назва походить від грецького слова "ἔσχατος" (кінець). Більшість політичних утопій є футурологічними, оскільки вони містять описи майбутніх організацій держави і суспільства, або закликають до побудови ідеального майбутнього соціуму.

Новий сплеск футурологічних роздумів присутній у XIX і на початку XX століття. Улюбленою темою філософів і письменників у той час був світ майбутнього. В 1891 році німецький мандрівник Георг Ерманн видав роботу "Німеччина 2000 року", в якій намагався передбачити, якою буде його батьківщина через століття. Польський економіст Ян Блох у 1897 році видав семитомну монографію "Майбутня війна і її економічні наслідки", в якій показав, що найгіршими наслідками майбутніх війн будуть зміни в економіці. Бельгійський економіст Гюстав де Молінарі в 1899 році видав "Нарис політичної і економічної організації майбутнього суспільства". В літературі розвинулась футурологічна фантастика, яскравим представником якої був англійський письменник Герберт Джордж Веллз (1866-1946), автор романів "Машина часу" (1895), "Війна світів" (1898), "Перші люди на Місяці" (1901), "Звільнений світ" (1914). Економісти та соціологи в той час активно складали прогнози майбутнього розвитку країн і народів.

У 1943 році народжений в Україні (Миколаєві) німецький юрист і політолог Осип Курт Флехтгайм (1909-1998) у листі до англійського письменника Олдоса Леонарда Гасклі вперше використав слово "футурологія", а австрійський журналіст Роберт Юнг у 1952 році видав книжку "Майбутнє вже почалося", у якій популяризував футурологічні дослідження. Відомі філософи, соціологи і економісти Деніел Белл, Елвін Тоффлер, Френсіс Фукуяма та інші зробили вагомий внесок в розвиток футурології. Якщо футурологія кінця XIX і першої половини XX століття була здебільшого літературною фантастикою, то з середини XX століття вона перетворюється у строгу науку, яка відіграла важливу роль у житті людства. Вчені творять наукові прогнози щодо майбутнього, завдан-

ням яких є випередити техногенні та екологічні катастрофи. Більшість доповідей Римського клубу стосуються того, що очікує на людство в майбутньому, і як уникнути загроз. У 1960 році американський економіст Герман Кан опублікував книгу "Про термоядерну війну", в якій показав, що сучасні і можливі майбутні технології дозволяють людині самій себе знищити. Ці невтішні прогнози змусили людство задуматись над можливими проблемами майбутнього. В 1970 році американський соціолог Їлвін Тóффлер видав книжку "Футуршок", у якій показав, що швидкі зміни в різних сферах життя призведуть до дезорієнтації людини майбутнього. В 1990-і роки американський філософ Френсіс Фукуяма висловив ідею "кінця історії", відповідно до якої швидкі зміни і технічний прогрес призведуть до того, що людство більше не зможе фіксувати ці зміни, історія стане одноманітною, а її фіксація припиниться. Американський соціолог Самуель Філіпс Гантінгтон висловив думку, що в майбутньому відбудеться зіткнення цивілізацій на релігійному ґрунті. Зацікавлення майбутнім сьогодні настільки велике, що чи не в усіх великих університетах діють інститути наукового прогнозування майбутнього з ціллю випередження небезпек. Великі компанії та фонди фінансують дослідження у цій сфері, а журналісти залюбки популяризують наукові прогнози щодо майбутнього.

Історія до Ранке

Відколи люди створили письмо, відтоді вони почали записувати історію, тобто з'явилась історіографія. Однак, в різні епохи історіографи розставляли різні акценти. Історія – творча наука, в якій роль особистих зацікавлень історика відіграє ключову роль. Кожен історик зустрічається з такою великою кількістю подій, що описати їх усіх неможливо. Тому історик повинен обрати ті події, про які варто писати, і відкинути ті, які не заслуговують бути описаними. Кожен історик обирає такі події, які вважаються важливими в його науковій парадигмі. Якщо історики однієї епохи описували подвиги королів та лицарів, то історики іншої епохи – соціально-економічні умови життя народу, а ще іншого часу – відчуття та переживання учасників історичних подій. Отже, історіографія різних епох мала різні особливості.

З *найдавніших часів* історики ставили собі за ціль описувати події, які відігравали особливу роль для держави. Головними темами були війни, в яких історики підкреслювали перемогу свого народу. Чим яскравіше історики описували перемоги батьківщини та масштаби завоювань, тим більше ці історії сприяли формуванню відчуття власної гідності народу. Оскільки носієм харизми народу був цар, то він і ставав темою багатьох історій: його подвиги і мудрі управлінські рішення були запорукою добробуту і миру народу, а тому й предметом описів. Після становлення Римської імперії головними героями історії стали імператори та римські полководці.

В *Середньовіччі* акценти історіографії змінились. Оскільки письменними людьми в Середньовіччі були переважно християнські монахи, то їхні релігійні переконання стали визначальними для формування історичних зацікавлень. Історія для середньовічних учених – це опис діянь Бога в житті людства. Для середньовічного історика історіографія повинна бути підпорядкована виховним та просвітницьким цілям. Події минулого мають сенс тільки тоді, коли вони є добрим уроком для сучасності. Історики намагались показати, що будь-яка подія має своє місце в Божому плані спасіння. Історія лінійна: вона починається з моменту творіння і триватиме вічно, при цьому головною подією історії є Різдво Христове. Популярним історіософським жанром Середньовіччя стали хроніки, тобто послідовні описи подій.

Ренесанс став епохою, яка нанесла суттєвий удар по наукових уявленнях європейців: великі географічні відкриття змінили уявлення про простір; на нових континентах європейці побачили людей інших рас, незвичних тварин, нові рослини; геліоцентризм Миколая Коперніка змінив уявлення про розташування планет тощо. Економічний розвиток дав поштовх для формування нових соціальних прошарків (буржуа), яких цікавила їхня суспільна роль, а не монархи і дворяни, які досі були головними героями історії. Захоплення Античністю популяризувало давню літературу. Під впливом цих масштабних світоглядних змін і надихаючись античною літературою, ренесансні історики сприймали історіографію як наратив (розповідь). Історики цього періоду ставили собі за ціль яскраво розповісти про минуле, щоби захопити читачів. Вони писали цікаві історії власних міст і держав, цілком яких було прославити свої батьківщини. Особливо популярними

стали наративи, темою яких були італійські міста, оскільки вони в той час переживали стрімкий економічний розвиток і формували нові політичні системи. Леона́рдо Бру́ні Аре́тіно у 1404 році написав "Вихваляння міста Флоренції", а в 1439 році "Історію Флоренції у 12 книгах"; Пóджьо Браччольіні у 1431-1448 роках видавав "Про мінливості долі міста Риму"; Ніколо́ Макиавеллі у 1520-1525 роках написав "Флорентійські хроніки". Мислителі епохи Ренесанс вважали, що вони відроджують Античність. Звідси й походить назва: "ренесанс" – "відродження". Тому й час вони ділили на Античність, Відродження Античності та Середні віки, тобто віки, які тривали між Античністю і її відродженням. Німецький учений Христо́фóр Ке́ллер (1634-1707) вперше запропонував поділ історії на давню (до Константина Великого), середню (від Константина до падіння Константинополя 1453 року) і нову.

У XVII столітті історична наука опинилась під впливом загальних тенденцій тогочасного розвитку науки. Це час великих наукових відкриттів та захоплення можливостями науки. Активний розвиток філософії, природознавства, літератури надихнув й істориків на нові звершення. Домінуючою школою історіографії цього періоду стали *антиквари*, тобто історики, які ставили собі за ціль максимально більше описати минуле. Якщо середньовічні історики прагнули навчати і виховувати на основі фактів минулого, а ренесансні історики творили "славну історію" своїх батьківщин, то антиквари описували все, що стосується минулого, назбираючи величезну кількість матеріалу та оновлюючи джерела. Темати антикварів були біографії видатних діячів, описи земель, статистичні дані тощо. В рамках церковної історії писали життєписи святих, а також діячів католицької та протестантської реформації.

XVIII століття – це вік Просвітництва. Основою філософської парадигми цього часу було переконання в тому, що всі люди заслуговують щастя, бо всі люди рівні, а досягнути загального щастя можна тільки тоді, коли все (особисте життя, державний устрій, економіка тощо) буде побудоване розумно. Для цього необхідно всіх зробити розумними, навчити, просвітити. Це просвітники намагались зробити за допомогою енциклопедії – великої збірки стисло викладених знань. Головною ціллю написання енциклопедії було донести знання до широких мас, а не здійснити нові наукові відкриття. Саме тому історики-просвітники творили "філософську

історію", тобто історію, підпорядковану своїм філософським парадигмам, а не намагались знайти історичну правду.

Історія після Ранке

Грандіозні зміни в методах історичної науки відбулись у XVIII–XIX століттях. В цей період сформувались два філософські віяння, які обумовили зміни в історіографії, – історизм та позитивізм. Історизм – це філософське переконання в тому, що історія людства є постійним і поступальним процесом, а не набором окремих подій. Це переконання сформувалось на основі філософії Гегеля, який вважав, що вся історія – це постійне розкривання Абсолютного Духа. Позитивізм – це напрям у філософії, основи якого заклав Огюст Конт, і в основі якого лежить переконання в тому, що справжня наука повинна ґрунтуватись на емпіричних даних та використовувати виключно доведені й достовірні дані. Історизм дав історикам підстави стверджувати, що історія є логічним процесом, в якому наявні закономірності, вивчення яких і є завданням історії; а позитивізм сформував строгий науковий метод.

Плодом цих змін стала "*ранкеанська революція*" в історії. Уже її назва пов'язує важливі зміни в методах історіографії з видатним німецьким істориком *Леопольдом фон Ранке* (1795–1886). Саме фон Ранке поєднав історизм та позитивізм, сформувавши базові принципи сучасної історіографії. Він вважав, що історія – це вираження Божественного провидіння, тобто реалізація плану, який Бог має щодо світу і людства. Завданням історика є відчитати Божественне провидіння, яке надає сенсу тяглоті історичних подій. Для того, щоби виконати це завдання, необхідне використання критичного методу історичних досліджень. Оскільки історик працює з історичними джерелами (документами, хроніками, записами тощо), він повинен ставитись до них критично. Астроном бачить, що Сонце обертається навколо Землі, але він не повинен вірити тому, що бачить, а шукати істину; так само й історик, навіть коли читає документ з минулого, не повинен вірити тому, що написано, а ставитись до цього критично. Автор документу міг не знати всієї правди, висвітлювати її односторонньо, помилятися, чи навмисне викривляти факти. Для того, щоби проголосити, що в тексті сказана правда, достовірність

документу повинна бути доведеною. Фон Ранке проголосив, що завданням історика є докопатись до "того, що було".

Після Ранке критичний аналіз джерел став головним методом історичних досліджень. Тепер історик не може просто описувати факти чи переповідати наративи; він повинен обґрунтувати достовірність кожного джерела і критично поставитись до будь-якої тези. Після фон Ранке справу впровадження принципів історизму продовжили його численні послідовники, серед яких зокрема *Йоганн Густав Дройзен (1808-1884)*, який в роботі "Основи історичної науки" виклав методологію історичних досліджень. Для Дройзена історія – це реалізація моральних принципів, закладених Божественним провидінням, а завданням історика є реконструкція морального світу, тобто вивчення того, як ці моральні принципи реалізовувались у минулому.

Незважаючи на строгість методів історичних досліджень, закладених фон Ранке, історія XIX століття відзначалась схожістю до художньої літератури. Історики цього часу намагались писати не нудні трактати, а книги, які б із захопленням могли читати широкі кола читачів. Вони розвивали стиль, схожий до художнього і вправлялись у красному письменстві. Це дало підстави для критики історії як науки. Французький соціолог і етнолог *Еміль Дюркгайм (1880-1917)* стверджував, що історія не може вважатися наукою, оскільки вона вивчає факти, які стались лише раз, а наука повинна вивчати закономірності, тобто повторення фактів в аналогічних умовах. До того ж, дані історії не можуть бути перевірені за допомогою експерименту.

Поряд із фон Ранке власну історичну школу розвинув швейцарець *Якоб Крістоф Буркгардт (1818-1897)*. Погоджуючись із Ранке в тому, що критика джерел є необхідною передумовою науковості історії, Буркгардт зацікавився іншими темами, ніж Ранке. Якщо увага Ранке була прикута до політики, тобто він описував діяння політиків, історію державних інститутів тощо, то Буркгардта цікавив побут і духовна культура минулого. Те, як люди жили, як харчувались, як працювали, як розважались, яку літературу читали – все це стало предметом історії в дослідженнях Буркгардта.

Економічна історія стала предметом досліджень "*нової історико-економічної школи*", яскравими представниками якої були німці *Густав фон Шмоллер (1838-1917)*, *Людвіг Йозеф "Луїо" Брентано (1844-1931)* і *Карл Вільгельм Бюхер (1847-1930)*.

Німець *Карл Лямпрехт* (1856-1915) вважав, що в основі історії лежать принципи психології: події і процеси минулого – це розкриття людської психіки, а тому їх можна зрозуміти тільки за допомогою психології.

Кінець XIX століття – це епоха розквіту історії. В різних європейських та американських університетах створюються історичні факультети, починають присудження наукових ступенів з історії, видаються численні історичні наукові журнали та засновуються численні товариства істориків. Все це сприяло формуванню історії не тільки як жанру літератури, а як окремої науки з власними принципами та основами.

В кінці XIX століття одним із центрів історичних досліджень стала Франція, в якій виникла *методологічна школа історії*. Її засновниками були *Шарль Сеньобос* (1854-1942) і *Шарль-Віктор Лянглуа* (1863-1929). Вони, захопившись позитивістським методом, стверджували, що історик повинен не шукати логіку історичного процесу, а вивчати окремі факти. Оскільки про факти відомо виключно з документів, історик повинен вкрай ретельно вивчати документи та ставитись до них критично. Представники методичної школи наголошували на позитивістському принципі критики ще більше, ніж фон Ранке. Документ є єдиним джерелом, який повідомляє про історичний факт, тому якщо немає документа, немає події. Сеньобос і Лянглуа у 1898 році видали "Вступ до вивчення історії", який ґрунтувався на їхніх лекціях, прочитаних у Сорбоні. Ця робота стала інструкцією до історичних досліджень, на якій основували свої дослідження всі послідовники методичної школи. Отже, в основі методичної школи – крайня ретельність у критичному вивченні джерел.

Позитивізм Сеньобоса і Лянглуа вичерпав себе в середині XX століття. Сухість позитивістського методу та бідність такого типу історії спричинили до формування нового віяння в історичній науці. В 1929 році французькі історики Марк Блок та Люсьєн Февр заснували журнал, який видається досі, і який декілька разів змінював свою назву: "Аннали" (1929-1939), "Аннали соціальної та економічної історії" (1939-1941), "Аннали соціальної історії" (1941-1945), "Аннали. Економіка. Суспільство" (1945-1994), "Аннали. Історія, соціальні науки" (з 1994 року). В усіх цих назвах присутнє слово "аннали", що дало підстави назвати істориків, які ґрунтувались навколо цього журналу *школою "Анналів"*. В роз-

вितку школи "Анналів" виділяються три періоди. Перший період, презентований засновниками "Анналів" Марком Блоком і Люсьєном Февром, характеризується особливою увагою до історико-антропологічних досліджень. Історія почала співпрацювати з іншими галузями знань: з економікою, культурологією, релігієзнавством тощо. Це дало можливість побачити людину минулого в широті її проявів і форм діяльності. Другий період школи "Анналів" найбільш яскраво презентує Фернан Бродель (1902-1985). В цей період представники школи ще більше наголошували на зв'язку історії з іншими науками. Завданням історії стало повне охоплення минулого і вивчення людини не як окремого індивіда, а як частини культури, суспільства і економіки. Третій період презентували Жорж Дюбі (1919-1996) та Жак Ле Гофф (1924-2014), які зосередились на вивчення колективної та індивідуальної свідомості.

У ХХ столітті історія спеціалізувалась. Актуальними стали не загальні погляди на минуле, а вивчення минулого окремих груп людей або напрямів суспільного життя. Так, розвинулись напрями:

- *військова історія* – вивчає війни, їх перебіг і наслідки, розвиток військової техніки і організації армії, формування родів військ, військові стратегії;
- *історія релігій* – вивчає історичні зміни в житті релігій світу;
- *політична історія* – вивчає минуле політичних та суспільних інститутів, зміни форм правління, конституційні лади тощо;
- *діахронне (історично-порівняльне) мовознавство* – вивчає історію мови на основі порівняння мовних конструкцій в різні історичні періоди;
- *гендерна історія* – вивчає роль жінки в різні історичні епохи;
- *інтелектуальна історія* – вивчає зміни інтелектуального життя, факти наукових відкриттів, роль наукових та видатних учених установ минулого;
- *історична урбаністика* – вивчає історію становлення міської культури;
- *історична географія* – вивчає впливи географічних і природних умов на історію (напр., зміни клімату в якійсь країні та їх вплив на демографію);
- *історія культури* – вивчає зміни культури, її особливості;
- *економічна історія* – вивчає історичні зміни в способах господарювання та економічного життя народів.

Історична пам'ять і політика пам'яті

Виклад філософії історії вимагає згадати про головне завдання, яке виконує історія в житті людства – формування *історичної пам'яті*. Історики не тільки розповідають про події минулого, біографії видатних осіб минулого, війни, становлення і падіння націй; вони передовсім формують самоідентичність народу. Кожен народ обґрунтовує власну ідентичність своїм минулим. Кожен народ пам'ятає про славних діячів минулого, визначні події, які відіграють особливе значення в його житті, місця, з якими пов'язані історичні події, національну символіку тощо. Так, до історичної пам'яті належать наступні чинники:

- *видатні діячі минулого*: в кожному народі були люди, яких нащадки не тільки згадують з особливою пошаною, а й спорідненість із якими є предметом національної гордості. Так, Володимир Великий, Тарас Шевченко, Іван Мазепа та інші є символами українства;
- *видатні події минулого*: існують такі події, які відомі не тільки фаховим історикам, а кожному представнику народу. Ці події важливі не лише як факти минулого, а як цінності. Напр., Хрещення Русі-України, Акт Незалежності України, Революція Гідності та інші події є фундаментальними для самоідентифікації українця. До видатних належать не тільки славні події, а й трагічні. Напр., Голодомор 1933 року є однією з найбільших трагедій в історії людства, а для українців це сумна пам'ять, вплив якої не зникне допоки існуватиме український народ;
- *видатні місця*: існують такі місця, з якими пов'язані історичні події, і які є священними для народу, в історії якого вони відіграли вагомую роль. Для українців Канів є місцем історичної пам'яті, бо там похоронений Тарас Шевченко, а Майдан Незалежності історично важливий, бо там відбувались Революція на граніті, Помаранчева революція і Революція гідності;
- *священні речі*: в історії кожного народу є речі, які стали для нього священними. Напр., Пересопницьке Євангелії, видане в 1561 році, є настільки священним для українців, що Президенти України, вступаючи на посаду присягають на вірність українському народу саме на ньому. Таку саму цінність мають гетьманські клейноди,

Острозька Біблія тощо. До священних для історичної пам'яті можуть належати не тільки речі, які з'явилися в минулому і наявні в одиничному екземплярі, а й розтиражовані речі. Таким є, напр., "Кобзар" Тараса Шевченка. У випадку "Кобзаря" його священність для історичної пам'яті пов'язується не з унікальністю окремого його екземпляра, а роллю в пробудженні української нації.

Історична пам'ять формується самостійно і самовільно. Ніхто ніколи нікого не змушував шанувати Тараса Шевченка, але для українця причетність до цього героя є samozрозумілою. Втім, історична пам'ять є не тільки культурним феноменом, вона є визначальним чинником політики. Для того, щоби завоювати якийсь народ, занадто мало перемогти його армію; потрібно змінити його історичну пам'ять. Більшу частину своєї історії українці були поневолені іншими народами, але цей народ не зник, оскільки нікому не вдалося знищити його історичну пам'ять.

Одним із завдань держави є підтримка історичної пам'яті народу. Заходи, які здійснює держава для підтримки національної пам'яті, називаються політикою пам'яті. Донеї входить усе, за допомогою чого держава зберігає історичну пам'ять народу: встановлення пам'ятників, найменування міст і вулиць, державні свята, заходи в науково-освітніх установах тощо.

З розвитком інформаційних технологій все актуальнішою стає небезпека інформаційної війни. Її особливість у тому, що агресор намагається спершу вплинути на історичну пам'ять народу, змінити її, а вже тоді окупувати його територію. Оскільки існує небезпека зовнішнього штучного впливу на історичну пам'ять, держава повинна її оберігати. В Україні у 2014 році з цією ціллю створений Український інститут національної пам'яті. Минуле будь-якого народу свідчить про те, що кожен окупант в першу чергу намагається змінити історичну пам'ять народу: проголосити нових героїв та піднести на п'єдестал нові події. Саме тому настільки загострюється необхідність оберігати свою історичну пам'ять і шанувувати національні цінності, без яких національна самоідентифікація була б неможливою, а перед державою стоїть завдання формування ефективної політики пам'яті.

Однак, неможна забувати про те, що політика пам'яті вимагає обдуманості коректності. Неможна допустити, щоби здорова політика пам'яті перетворилась в ідеологію, або використовувала засоби примусу. Держава може виховувати повагу і шану до національних святих, але не може застосовувати примус. Також при втіленні політики пам'яті необхідно пам'ятати, що поряд із найчисельнішим народом будь-якої країни мешкають національні меншини, участь яких в історичній пам'яті найчисельнішого у країні народу також повинна регламентуватися. Національні меншини повинні отримати можливість плекати і шанувати свої національні святини, але вони зобов'язані поважати ті цінності, які сповідує найчисельніший народ та інші національні меншини. Досягти здорового паритету важко, але необхідно.

Repetitio est mater studiorum

1. Прогресивна концепція історії присутня в різних світоглядних парадигмах. Найбільш яскраво вона виражена в юдейському, християнському та мусульманському світогляді. Бог створив світ та дав йому всі необхідні засоби, щоби розвиватися й рухатися до загального і абсолютного добра.
2. Послідовники регресивної концепції історії вважають, що історія – це постійний регрес. Такі уявлення про історію домінували у Китаю, Стародавньому Єгипті та інших культурах.
3. Концепцію історичного поступу розробив Ніколя де Кондорсе: історія – це постійний прогрес, який переходить через різні стадії. Кожна наступна характеризується вищим рівнем культури, моралі, економіки та політичного устрою, ніж попередня.
4. Позитивістську концепцію історії запропонував Огюст Конт. Він вважав, що людство перейшло три стадії свого розвитку: еру мітів, еру метафізики і позитивну еру. Герберт Спенсер вважав, що еволюція є всезагальним законом розвитку всього сущого.
5. Марксистки стверджували, що історія – це постійні зміни соціально-економічних формацій, які спричинюються бо-

- ротьбою класів і революціями.
6. Іммануїл Моріс Валлерстайн був фундатором світ-системного аналізу. Від XV століття, коли європейці відкрили нові континенти і завдяки світовій торгівлі об'єднали світові ринки, весь світ став єдиною економічною системою, в якій країни розділені на країни центру і країни периферії.
  7. Цивілізаційний підхід до історії сформований у працях Освальда Шпенглера й Арнольда Тойнбі. Вони показали, що історія – це зміна непов'язаних між собою цивілізацій, які народжуються і помирають.
  8. Футурологія – це вчення про майбутнє, яке ґрунтується на ідеї, що люди можуть прогнозувати майбутнє, якщо знають закономірності минулого.
  9. Діяльність Леопольда фон Ранке є переломним моментом історії. Він заклав основи наукової історії, поєднавши історизм та позитивізм. Історизм – це філософське переконання в тому, що історія людства є постійним і поступальним процесом, а не набором окремих подій.
  10. Йоганн Густав Дройзен провів розрізнення між методами наук про природу і наук про дух, серед яких історія. Якоб Крістоф Буркгардт приніс в історію інтерес до побуту і духовної культури минулого. Карл Лямпрехт вважав, що в основі історії лежать принципи психології: події і процеси минулого – це розкриття людської психіки, а тому їх можна зрозуміти тільки за допомогою психології.
  11. Шарль Сеньобос і Шарль-Віктор Лянґлуа заснували методологічну школу, в основі якої лежав позитивізм. Марк Блок та Люсьєн Февр заснували школу Анналів. У XX ст. історія розділилась на спеціалізації.
  12. Історія впливає на життя людей через історичну пам'ять.

Завдання для семінарського і практичного заняття

- Походження термінів "історія" та "філософія історії".
- Проблеми об'єктивного викладу і аналізу історії.
- Прогресивна лінійна концепція історії: головні ідеї.
- Уявлення про сутність історії в юдаїзмі, християнстві, ісламі.
- Регресивна концепція історії: особливості і поширення.

- Концепція історичного поступу Ніколя де Кондорсе.
- Позитивістська концепція історії Огюста Конта.
- Позитивістська концепція історії Герберта Спенсера.
- Марксистська концепція історії: головні принципи.
- Світ-системний аналіз Іммануеля Моріса Валлерстайна.
- Центр і периферія у світ-системному аналізі.
- Цивілізаційна концепція історії Освальда Шпенглера.
- Цивілізаційна концепція історії Арнольда Тойнбі.
- Футурологія: виникнення, напрямні розвитку та завдання.
- Теорія "кінця історії" Френсіса Фукоями.
- Теорія "футуршоку" Тоффлера: ідеї, принципи і висновки.
- Теорія зіткнення цивілізацій Самуеля Гантінгтона.
- Особливості історіографії стародавнього світу.
- Особливості середньовічної історіографії.
- Особливості історіографії доби Відродження.
- Особливості історіографії XVII-XVIII століть.
- Людвіг фон Ранке і його роль в історичній науці.
- Категорія історизму як передумова наукової історії.
- Особливості історіографії Якова Крістофа Буркгарта.
- Нова історико-економічна школа.
- Психологізація історії в концепції Карла Лямпрехта.
- Позитивістська історія Сеньобоса і Лянглуа.
- Школа "Анналів": перше покоління. Блок і Февр.
- Школа "Анналів": друге покоління. Фернан Бродель.
- Школа "Анналів": третє покоління. Дюбі і Ле Гофф.
- Спеціалізація історії у XX столітті.
- Історична пам'ять і національна самоідентифікація.
- Інформаційна війна як війна за історичну пам'ять.
- Складові історичної пам'яті: постаті, місця, події, речі.
- Політика пам'яті і роль держави у збереженні історії.
- Діяльність Українського інституту національної пам'яті.

Література, джерела, базові тексти

- Aron, Raymond Claude Ferdinand. *Introduction à la Philosophie de l'Histoire. Essai sur les limites de l'objectivité historique*. Paris, 1938.
- Bloch, Marc. *Apologie pour l'histoire ou Métier d'historien*. Paris: Colin, 1949.

- Braudel, Fernand Paul. *La Storia e le altre scienze sociale*. Bari: Laterza, 1974.
- Condorcet, Nicolas de. *Esquisse d'un tableau historique des progrès de l'esprit humain*. Paris: CHPE, 1795.
- Danto, Arthur Coleman. *Analytical Philosophy of History*. Cambridge University Press, 1965.
- Febvre, Lucien. *Combats pour l'histoire*. Paris: Armand Colin, 1953.
- Fukuyama, Francis. *The End of History and the Last Man*. New York, London, Toronto, Sydney: Free Press, 1992.
- Hegel, Georg Wilhelm Friedrich. *Vorlesungen über die Geschichte der Philosophie*. CreateSpace Independent Publishing Platform, 2013.
- Herder, Johann Gottfried von. *Ideen zur Philosophie der Geschichte der Menschheit*. Zenodot Verlagsgesellschaft, 2017.
- Huntington, Samuel Phillips. *The Clash of Civilizations and the Remaking of World Order*. Simon & Schuster, 1996.
- Kant, Immanuel. *Idee zu einer allgemeinen Geschichte in weltbürgerlicher Absicht*. Leipzig: Meiner, 1917.
- Ranke, Leopold von. *Deutsche Geschichte im Zeitalter der Reformation*. Berlin: Duncker und Humblot, 1839.
- Simmel, Georg. *Die Probleme der Geschichtsphilosophie*. Leipzig: Verlag von Duncker und Humblot, 1906.
- Spengler, Oswald. *Der Untergang des Abendlandes*. München: Beck, 1922.
- Toffler, Alvin. *Future Shock*. New York: Random House, 1970.
- Toynbee, Arnold Joseph. *A Study of History*. London: Oxford University Press, 1934-1961.
- Wallerstein, Immanuel. *World-Systems Analysis: An Introduction*. Durham (NC): Duke University Press, 2004.
- Бердяев, Николай. *Смысл истории*. Москва: Мысль, 1990.
- Геродот. *Історії в дев'яти книгах*. Київ: Наукова думка, 1993.
- Додонов, Роман. *Історична пам'ять як інструмент гібридної агресії*. Херсон: ХДАУ, 2017.
- Колінгвуд, Робін Джордж. *Ідея історії*. Київ: Основи, 1996.
- Поппер, Карл. *Злиденність історизму*. Київ: Абрис, 1993.
- Франко, Іван. *Поза межами можливого. Що таке поступ? Одвертий лист до галицької української молодезі*. Київ: Укр. прес-група, 2012.
- Яковенко, Наталія. *Вступ до історії*. Київ: Критика, 2007.

ТЕМА 25. ФІЛОСОФІЯ КУЛЬТУРИ

Виникнення і предмет

Предметом вивчення філософії культури є, як свідчить сама назва, культура. Філософія культури є доволі молододисципліною, і її виникнення обумовлене змінами дослідницьких інтересів у філософії XVIII-XIX століть. Епоха великих географічних відкриттів розширила світогляд європейців, показавши, що на цій планеті існують численні інші цивілізації, представники яких осмислюють світ по-іншому. Якщо європейські мореплавці потрапили до Америки та інших частин світу у XVI столітті, то це не означає, що культури, які розвинулись на цих континентах, відразу ж стали предметом вивчення європейців. Потрібен був час, щоби осмислити інакшість цих культур та виробити до них зацікавлення. Першим, хто звернув увагу на особливості мов та відмінності світоглядів цих культур, були місіонери. Для того, щоби проповідувати народам Америки, Африки, Австралії, Океанії, потрібно було зрозуміти, як вони мислять і розмовляють. У XVIII столітті європейські вчені проявили особливий інтерес до культур інших континентів. Вони почали аналізувати мови, літератури, релігії, звичаї, соціальні устрої, мистецтва, побут цих народів, підкреслюючи їхню особливість та унікальність. Численні дослідники вивчали все це в комплексі. Відповідно, їх неможливо назвати вузькопрофільними фахівцями, які досліджували тільки мову, чи тільки літературу, чи тільки соціальні устрої; предмет їхнього вивчення потребував чіткого окреслення. Поняттям, яке охоплювало весь комплекс досліджень цих фахівців, була культура. Вони досліджували культуру, а в рамках культури й мову, літературу, релігію, мистецтво, звичаї, економіку тощо.

Отже, кожен філософ, який досліджував і осмислював будь-який елемент культури, був філософом культури, а будь-яка галузь філософії, водночас є філософією культури. Культуру неможливо зрозуміти поза оглядом історії, релігієзнавства, мистецтвознавства, лінгвістики, економіки, психології тощо. Так, Вільгельм фон Гумбольдт, який увійшов в історію як видатний лінгвіст, був також філософом культури, без досліджень якого осмислення культур світу було б мало

можливим. Зігмунд Фройд, проводячи дослідження в царині глибинної психології, також зробив величезний внесок у розвиток філософії культури. Освальд Шпенглер і Арнольд Тойнбі, які описували циклічність історії, є водночас авторами концепцій циклічності культури. Немає такої царини філософських знань, яку не можна було би назвати філософією культури. Однак, існували й такі філософські школи, яких важко пов'язати з якимось одним проявом культури; вони охоплюють всі її прояви одночасно. Саме їх доречно розглядати в контексті філософії культури, як окремої галузі філософських знань. При цьому недопустимо забувати, що повний комплекс напрацювань філософії культури не обмежується тільки цими напрямками, а повинен охоплювати всі царини філософії.

Ранні теорії культури

Воснові філософії культури лежить розрізнення між природним і духовним середовищами перебування людини. Людина мешкає на певній території, вдихає повітря, їсть і п'є, відчуває на своєму тілі вплив клімату тощо. Все це є природою, яка дарована людині як даність, на основі якої вона повинна розвивати свої людські задатки. Водночас люди розмовляють, творять мистецтво, сповідують релігію, творять філософію і науку тощо. Все це належить до зовсім іншої сфери людського життя і діяльності, ніж природа. Все це є культурою, і потребує особливого філософського осмислення. Спроби філософського осмислення культури в рамках інших галузей філософських знань виникали, відколи існує філософія. В Новий час з'явилися декілька філософських теорій, творці яких намагалися осмислити культуру як цілісний комплекс, у його протиставленні з природою.

Піонером філософії культури, був італійський учений *Джамбаттіста Віко* (1668-1744). Він поставив собі завдання пояснити, звідки взялася і як розвивається людська культура. Віко стверджував, що початок і принципи розвитку культури закладені у Божому промислі. Бог створив людей добрими і шляхетними, які відчувають поклик душі до добра, милосердя і любові. Однак, люди згрішили і їхній гріх зруйнував добро в їхніх серцях. Бог не залишив своїх людей; він обрав єврейський

народ, через якого діяв упродовж усієї історії, щоби через нього дарувати спасіння всьому людству. Так, євреї, завдяки особливій Божій опіці, зберегли людськість, а інші народи втратили людський образ, перетворившись на варварів, майже схожих до диких тварин. Однак, і вони не залишились без Божої допомоги. Варварські народи зберегли свою релігійну інтуїцію, завдяки якій змогли створити свої релігії. Хай навіть ці релігії були далекими від досконалості, вони стали основою формування культури. Завдяки релігії в людській культурі з'явилась мораль і право, оскільки принципи моралі і права виникали як Закон Божий, мистецтво, оскільки першими мистецькими творами були витвори релігійного мистецтва, філософія і наука, оскільки релігія стимулювала людей пізнавати Бога і його творіння. Якщо б не релігія, на думку Віко, то культура б не виникла, і люди назавжди залишалися б варварами. Культура зробила людей настільки цивілізованими, що вони змогли сприйняти Боже одкровення, дароване через єврейський народ. Так, завдяки Божому промыслу, який діє передовсім через релігію, люди змогли збудувати культуру та постійно її удосконалювати: з кожним поколінням люди набувають досконаліші соціальні та політичні інститути, удосконалюють законодавство, покращують мистецтво тощо. Проте, цей процес не вічний. Люди все ж уражені гріхом, який зруйнував її первісну досконалість. Цей гріх руйнує людську культуру, коли вона досягає вершини свого розвитку. Опісля люди знову потрапляють у варварство і змушені заново починати свій цивілізаційний шлях. Так, Віко сформував циклічну теорію культури, відповідно до якої людство постійно рухається від варварства до цивілізації, тоді знову потрапляє до варварства, і опісля розпочинає новий шлях до цивілізації. Цю концепцію у XIX-XX століттях розвинули Освальд Шпенглер і Арнольд Тойнбі, залишивши свій слід у філософії формуванням циклічної теорії історії.

Швейцарсько-французький філософ *Жан-Жак Руссо* (1712-1778) діяв, коли вичерпувались творчі сили Французького Просвітництва. Руссо протиставляв природу і культуру, визначаючи для них різні ролі в розвитку людства. Завдяки цьому протиставленню Руссо вивів культуру в окремий предмет філософської рефлексії. Якщо просвітники вірили у величезний творчий потенціал культури, то Руссо критикував культуру. В 1749 році Академія в Діжоні оголосила конкурс есеїв на тему "Чи посприяло відродження науки і мистецтва підне-

сенню звичаїв?". На це питання Руссо відповів негативно. Він вважав, що люди первісно жили у природному стані, в якому були щасливими, щирими і добрими. Однак, у певний момент вони почали творити цивілізацію, і в цьому проявилися усі злі прояви людської сутності. Культура дала людям можливість реалізувати свої злі риси. Руссо стверджував: "Все є добрим, коли воно походить із рук Творця, і все спотворюється в руках людей". Найгіршою відмінністю між природою і культурою є нерівність між людьми. Руссо стверджував, що "всі люди народжуються рівними". Це означає, що за своєю природою люди рівні. У культурі вони стають різними: багаті і бідні, сильні і слабкі, успішні і безуспішні. Ці розрізнення принесли страждання одним, і страх втратити свій статус іншим. Повернутися до природного стану неможливо, бо вийти за межі культури неможливо. Єдиним, чого можуть досягти люди, – це жити максимально природно в межах культури.

Німецький філософ *Йоганн Готфрід Гердер* (1744-1803) аналізував людську культуру, прирівнюючи її до розвитку організму. Так, як організм проходить стадії дитинства, молодості, зрілості і старості, людська культура переживає ті самі періоди, бо в ній діє дух. Ціллю розвитку людської культури є досягнення досконалої гуманності. Гердер звертав особливу увагу на національну культуру. Він стверджував, що єдиним соціальним інститутом, який впливає з природи людини, є сім'я. Чим більше людина розвиває свою культуру, тим більше вона втрачає природні інстинкти. Людина стає обділеною істотою. Вона вимушена компенсувати свою обділеність. Єдиним засобом компенсації є соціальні інститути, зокрема держава. Її завдання захищати людину і давати їй можливість реалізовуватися. Це можливе тільки тоді, коли держава є органічною, а такою вона є тоді, коли вона максимально схожа до сім'ї. Органічною державою є та, яка визріла на основі національних традицій, а найяскравішим їх виразником є література, вивченню якої він присвячував багато уваги.

Структуралізм, постструктуралізм, постмодернізм

У XX столітті зріс інтерес до філософії культури, а загальносвітова філософська скарбниця поповнилася новими надбаннями. Сутність культури та закономірності її транс-

формації стали провідною темою декількох напрямів сучасної філософії. Особливістю цих шкіл є розмитість меж між ними: інколи є достатні підстави зараховувати одного і того ж самого філософа до декількох із цих напрямів. Одним із таких напрямів є структуралізм. Своїми основами культурологічний структуралізм сягає лінгвістичного структуралізму, основи якого заклав швейцарський лінгвіст Фердинанд де Соссюр. Особливе місце серед сучасних теорій культури займає структурна антропологія, засновником якої був французький учений *Клод Леві-Стросс* (1908-2009). Він перебував під впливом ідей Фердинанда де Соссюра, засновника структуралізму в лінгвістиці. Де Соссюр стверджував, що мова є цілісною структурою, а тому зрозуміти окремі її елементи можна тільки в контексті цілісної мовної структури, тобто на основі зв'язків окремих елементів мови з іншими. Цю модель Леві-Стросс намагався перенести на культуру. Культура, на його думку, є цілісною структурою, кожен елемент якої стає зрозумілим тільки у його відношенні з іншими. Головним елементом культури Леві-Стросс вважав людину, а методом її вивчення структуралізм; тому він і назвав свої дослідження культури структурною антропологією. Найбільше увагу дослідника притягував міт, який є виразником колективної свідомості і культурної структури.

Французький філософ *Мішель Фуко* (1929-1984) аналізував історію людства. Він вважав, що впродовж історії виражається колективне несвідоме. Воно змінюється, а тому структури культури в кожну епоху інші. Побачити ці структури можна тільки на відстані. Ніхто не може дати об'єктивну оцінку свого часу своєї культури, але може оцінити культуру інших епох. Фуко аналізував зміни в різних сферах людського життя, показавши, наскільки глибокими вони є. До тем, яким Фуко присвятив увагу, належать тюрми, лікарні, сексуальність, влада та інші. Зокрема, аналізуючи ставлення до психічнохворих людей, він дійшов висновку, що сучасне ставлення до них є плодом культу розуму, яка розквітла у XVII-XVIII століттях. До того, як люди почали підносити розум на п'єдестал своєї культури, божевільні жили посеред інших людей. Як тільки люди вказали на розум, як на особливу ознаку людини, вони ізолювали від себе божевільних, неначе караючи їх за їхню іншість. Другий приклад культурних трансформацій, наведений Фуко, є сучасна клініка. В минулому лікарі

були цілителями, тобто тими, хто зцілював людину, відновлював її цілісність. З розвитком наук виникло прагнення все розділити та спеціалізувати. В медицині це виразилось у виникненні сучасних клінік, де лікарі вже не цілители, тобто не лікують цілу людину, а вузькоспеціалізовані спеціалісти, які лікують її окремі органи. Так само Фуко аналізував зміни ставлення до сексуальності, тюрми, влади тощо.

Все, що аналізував Фуко, як зрештою, й абсолютно все, набуває свого значення в межах дискурсу. Люди змінили своє ставлення до душевнохворих, в'язнів, сексуальності тощо, тому що відбулись зміни у загальнолюдському дискурсі. Немає іншого джерела знання, аніж дискурс. Людина, чи радше все те, що про неї знають люди, також є плодом дискурсу. Фуко прогнозував зникнення звичного концепту людини у близькому майбутньому. На думку Фуко, немає нічого об'єктивного. Є тільки дискурс, який створює структури, а все інше є лишень їх структурними елементами, і їхнє значення також випливає з дискурсу. Зміни векторів дискурсу змінює значення всього.

Француз *Жак Лакан* (1901-1981) будував свою філософську концепцію на основах психоаналізу. В центрі його філософії стоїть тріада реального-символічного-уявного. Під реальним він розмів те, що є в дійсності. Воно не дане людині в безпосередньому сприйнятті. Людина оперує системою знаків, тобто символічним, яке є для неї єдиним можливим представленням світу. Символічне включає колективні надбання (мова, культура, система символів). На відміну від символічного, яке є колективним, кожна людина має й власну картину світу, яку Лакан називав уявним. Отже, Лакан розрізняв три рівні дійсності і того, як вона представлена людині: реальне, тобто те, що є насправді; символічне, тобто те, як дійсність собі уявляють усі разом, іншими словами – культура; і уявне, тобто те, як дійсність представлена кожній окремій людині. Людина не має безпосереднього доступу до дійсності за нормальних обставин. Все, що людина знає про реальне, є тільки те, що відображене у символічному та уявному, а символічне та уявне не тотожне реальному. Те, що міститься в культурі (символічне) та знаннях окремої людини (уявне), може бути зовсім іншим, аніж реальне. Реальне проявляється тільки у хворобі. Так, як Фройд вважав, що психози, неврози, галюцинації тощо є проявом несвідомого у сферу свідомості, так Лакан вважав, що

ці аномальні стани є проривом реального. Терміни Лакана дуже розмиті; він не дав визначення жодному поняттю, яке використовував, наче підкреслюючи, що ці поняття не можуть бути чітко визначеними.

Ще одним напрямом філософії культури ХХ століття є постструктуралізм, фундатори якого, як говорить сама назва, презентували протилежні підходи, ніж структуралісти. Якщо структуралісти сприймали світ як єдину структуру, кожен елемент якого може бути зрозумілим тільки в контексті цілого, то постструктуралісти заперечували наявність цілісної структури. Культура є алогічним набором символів, непов'язаних між собою. Яскравим представником постструктуралізму був *Жак Дерріда* (1930-2004). Головним предметом його досліджень є мова. Він стверджував, що мова виникла не для вираження філософських теорій, наукових знань, юридичних норм, соціологічних даних тощо. Мова виникла як засіб спілкування і означення людського сприйняття. А тому мова алогічна, несистематизована і хаотична; вона не придатна для вираження складних філософських концепцій. Якщо її застосовувати для формулювання філософських теорій, то вона принесе у філософію хаос. Дерріда аналізував основні поняття, привнесені мовою. Якщо в мові є слова, які щось описують, то з цього випливає висновок, що те, що ці слова описують, існує в дійсності. Це дало підстави формуванню у західній філософії уявлень про буття, повноту, тотожність, субстанцію, Бога тощо. Все це Дерріда називав "наявністю". Оскільки мовлення претендує на логічність, то й у західній філософії виникло те, що Дерріда називав "логоцентризмом", тобто прагненням у всьому бачити логічність та раціональність. Свою філософську програму Дерріда називав деконструкцією. Цим терміном він намагався показати, що завданням його філософії є зруйнувати культурні та філософські конструкти, сформовані мовою. Оскільки Дерріда стверджував, що все, що людина знає, всі надбання розуму і культури є ніщо інше, як мова, то з цього випливав висновок, що поза мовою немає нічого. Програма деконструкції – це спроби показати, що поза мовою нічого немає. Дерріда аналізував надбання відомих філософів, показуючи, що їхні теорії є плодом мови, якою вони послуговувались. Відкриття методу деконструкції дало можливість Дерріді показати, що укладені до нього філософські теорії пов'язані з мовою, а не

з дійсністю. А тому їх деконструкція призведе до кінця філософії. Метод деконструкції Дерріда пропонував застосувати й до інших сфер культури.

Епоха постмодерну в культурі породила новий напрям сучасної філософії – постмодернізм, представники якого намагаються дати оцінку культурним трансформаціям епохи постмодерну. Зокрема, французький філософ-постмодерніст *Жан Бодріяр* (1929–2007) вніс у філософію культури поняття гіперреальності та симулякра. Він стверджував, що постмодерн характеризується виникненням чогось нового, нечуваного досі. Це – гіперреальність, тобто щось, що виростає на основі реальності, але не має з ним нічого спільного. Напр., в якійсь точці світу виникає війна. Люди не можуть особисто простежити, що саме відбувається в дійсності, і все, що вони знають про війну, – це те, що їм розповідають політики і журналісти. Ця інформація не обов'язково виражає дійсність. Вона може бути замовленою політичною спекуляцією, або просто перебільшенням, ціллю якого є збурити загальну паніку. Для більшості людей те, що вони дізнаються зі ЗМІ, видається істиною, але воно не пов'язане з реальністю. Це – гіперреальність. В межах гіперреальності виникають свої цінності, цілі, методи діяльності, які як і сама гіперреальність не мають нічого спільного з дійсністю. Бодріяр називав їх симулякрами, оскільки вони симулюють дійсність. Світ постмодерну – це світ симулякрів, тобто заміни справжніх цінностей заміниками: накопичення дипломів і сертифікатів замість знань, хизування фотографіями зі щасливим виразом обличчя замість справжнього щастя, демонстрація багатства при відсутності реальних статків, рейтинги замість якості. Поняття симулякра відоме філософії з давніх-давен. Ще Платон проголошував істинним буттям ідеї, а матеріальний світ вважав тільки симулякром. Однак, Бодріяр був першим, хто використав його для аналізу культури, і зокрема постмодерну.

Француз *Жан-Франсуа Лютар* (1924–1998) характеризував культуру постмодерну як крах великих наративів (оповідей). Впродовж багатьох століть людство створювало меганаративи та вірило в них. Напр., люди вірили, що загальна просвіта зробить людей кращими, а в результаті, отримавши освіту, люди розвернули дві світові війни і жахливий терор; люди вірили, що розвиток економіки призведе до вирішення проблем злиднів і голоду, а в результаті одна частина світу

купається в розкошах, а в іншій люди недоїдають і не мають елементарних засобів існування; люди вірили, що наука всім полегшить життя, а наука створила атомну бомбу і випробувала її в Хіросімі і Нагасакі. Великими меганаративами були нацизм і комунізм, наслідками яких стали величезні терори. Все це привело до великого розчарування. Ліотар наголошував, що людство більше не вірить у великі наративи. Занадто дорого ціну воно заплатило за свою віру. Разом із падінням віри в меганаративи, зникло довір'я до всього універсального. Людство перестало вірити в універсальну етику, універсальну релігію, універсальне право тощо. Меганаратив (велика розповідь) замінилася мікронаративами (малими розповідями): тепер людство розділене на малі групи, в кожній з яких свій наратив, своя ідеологія, своя мораль, своя релігія.

Філософія постмодернізму є унікальним феноменом в історії філософської думки. Кожен філософ попередніх епох намагався сформулювати філософсько-світоглядну систему або долучитися до розвитку вже сформульованої. І тільки постмодерністи не будували нові філософські теорії, а руйнували старі. Їхні концепції ґрунтуються на тезі Фрідріха Ніцше "Бог помер". Якщо Бог помер, то з ним померло все вічне, стале, універсальне. Якщо Бог помер, то немає ані всезагальної моралі, ані права, ані істини. Все відносне. Постмодерністи стали тими мислителями, які у своїх творах показали абсурдність будь-яких універсальних понять. Світ у їхніх уявленнях – суцільний хаос, і немає сенсу його впорядковувати. Постмодерністи писали дуже заплутаною мовою, ігноруючи стандарти наукового стилю, використовували терміни, не надаючи їм визначень, викладали думки хаотично. Все це покликане показати хаотичність, невпорядкованість і відносність дійсності. Надбання постструктуралістів і постмодерністів прийнято називати критикою культури, оскільки вони критикували будь-які універсальні категорії культури.

Періодизація культури

Культура існує, відколи існує людина, оскільки культура – це все надбання людства, яке люди накопичували впродовж усього свого існування. Культура є динамічною; а тому її можна періодизувати та аналізувати на основі відмінностей

епох. В історії, археології, культурології вкоренилась традиція поділяти періоди людської культури на основі основного матеріалу, з якого люди виготовляли знаряддя праці. Оскільки найдавніші люди виготовляли свої знаряддя праці з каменю, то епоху, впродовж якої люди не вміли користуватися іншими матеріалами, назвали кам'яною добою. Епоху, коли люди почали користуватися бронзою, назвали бронзовою добою. Епоху, коли люди опанували залізо, назвали залізною добою історії людства. Отже, вся історія людської культури поділяється на три періоди: кам'яна, бронзова та залізна доби. Такий поділ учені почали використовувати у XIX столітті, а запропонував основоувати поділ людської історії на триаді камінь-бронза-залізо данський археолог *Крістіан Юргенсен Томсен* (1788-1865). Ці три періоди історії людства різні за своєю тривалістю. Так, кам'яна доба займає 99% усієї історії людства, а на бронзову і залізну доби залишається тільки 1% тривалості людської історії. Втім, за цей 1% історії людства культура розвивалась активніше, ніж за попередні 99%. Це є однією з причин того, що на сторінках підручників з історії культури бронзовій і залізній добам, які займають тільки 1% історії присвячено більше уваги, аніж кам'яній добі, яка займала 99% історії. Втім, і населення планети в останній час різко зросло. Так, у період середнього неоліту на всій планеті жили бл. 40 млн. людей; в момент Різдва Христового на планеті жили бл. 230 млн. осіб, у 1500 році – бл. 440 млн. осіб, у 1800 році – бл. 952 млн. осіб., у 1900 році – бл. 1,6 млрд. осіб, а у 2000 році населення Землі зросло до шести мільярдів осіб. Якщо тенденції не зміняться, то у 2050 році Землі мешкатиме майже дев'ять мільярдів людей.

Оскільки для європейців їхня культура є особливо важливою, то її вивченню в європейській науковій традиції присвячено особливо багато уваги. Європейську культуру прийнято поділяти на декілька періодів. Найдавнішим періодом європейської культури є Античність, яка тривала від 600 року до РХ, тобто з початком формування перших цивілізацій у Середземноморському побережжі, до падіння Західної Римської імперії. Другим періодом було Середньовіччя, яке тривало зі середини першого тисячоліття до середини другого тисячоліття. Домінуючими мистецькими стилями Середніх віків були романський і готичний. На зміну Середньовіччя прийшов Ренесанс, тобто відродження античної культурної

спадщини. Від XV до кінця XIX століття в Європі тривав Новий час, серед мистецьких стилів якого найбільш вагомими були бароко, класицизм, романтизм, реалізм та імпресіонізм. XX століття характеризується розмаїттям мистецьких стилів.

Кам'яна доба

Кам'яна доба – це найдавніший і найдовший період існування людства. Цей період розпочався близько 2,5 або 2,6 мільйонів років тому, і закінчилась 11-8 тисяч років тому. Кам'яну добу прийнято поділяти на три періоди. Перший із них – це *палеоліт* або *давня кам'яна доба*. Назву цього періоду запропонував британський археолог і політик *Джон Льюббок* (1834-1913) у 1865 році. В період *раннього палеоліту*, який розпочався 2,6 млн. років тому і завершився 200 тис. років тому, люди створювали свої перші поселення у Східній Африці, розселились по всій Африці, потрапили до Китаю і почали освоювати Європу. В цей час люди почали створювати перші предмети, а зняряддям для цього був камінь. Люди цього періоду мали свою релігію, про що свідчать поховальні обряди, знайдені археологами. В епоху *середнього палеоліту*, який тривав від 200 тис. до 35 тис. років тому, сформувались два типи людей: *неандертальці*, які не були *homo sapiens*, та *кроманьйонці*, які були першими представниками *homo sapiens*. Ці два види жили поряд та вели боротьбу між собою. В цей період неандертальці вимерли, а кроманьйонці продовжили розвиватися аж до сучасного людства. Хоч неандертальці вважаються більш примітивними за кроманьйонців, вони мали свою культуру, поховальні обряди, вшанування старших тощо. В період *пізнього палеоліту*, який тривав близько 35-12 тис. років тому, завершився льодовиковий період, під час якого північні частини планети були покриті льодом. Це дало людям можливість розселитися по всій Землі. Оскільки рівень світового океану був значно нижчим, аніж сьогодні, існували можливості переходу між континентами. Так, через Беринговий перешийок, який поєднував Азію і Північну Америку перші люди потрапили до Америки; через такі самі перешийки люди мігрували з Азії до Океанії й Австралії.

Другий період кам'яної доби – це *мезоліт* або *середня кам'яна доба*. Вона розпочалась 10 тис. років до РХ і завер-

шилася 6 тис. років до РХ. У цей час повністю завершився останній льодовиковий період, що спричинило зміни клімату, до яких люди були змушені пристосовуватися. Люди мезоліту значно удосконалили знаряддя праці, створивши мікроліти (малі кам'яні інструменти), що було значним культурним поступом.

Третій період кам'яної доби – це *неоліт* або *нова кам'яна доба*, і тривала вона впродовж 10-3 тисячоліть до РХ. У цей час люди створили нові форми культури, напр., гончарство. Найбільшим досягненням людства у цей час був перехід від кочового до осілого способу життя. Деякі народи почали будувати свої міста. Найстаршими містами, які вдалося віднайти археологам є Єрихон на території сучасного Ізраїлю, заснований бл. 10 тис. років до РХ, та Чатал-Гьоюк на території сучасної Туреччини, заснований бл. 7,5 тис. років до РХ. Єрихон існує досі і є найстаршим містом на Землі. Початок створення міст було настільки вагомим культурним проривом, що дослідники називають цю подію неолітичною революцією. Після Єрихону і Чатал-Гьоюка виникали численні міста на Близькому Сході, в Індії і Китаї. На початку третього тисячоліття вже існували перші держави. Люди опанували сільське господарство, зрошування великих земельних ділянок, будівництво величезних архітектурних конструкцій, деякі з яких залишаються непорушними й досі. Утворення держави та здійснення проєктів, які вимагали об'єднання великої кількості людей, призвело до формування складної соціальної ієрархії і розподілення ролей у суспільстві. При полюванні, яке було головним джерелом їжі у епохи палеоліту та мезоліту, розподіл соціальних ролей був непотрібним; на полюванні всі однакові мисливці. Натомість, при будівництві люди повинні розподілити функції: одні роблять проєкт, інші будують, ще інші керують. В державі також потрібно розподілити ролі: хтось керує, хтось захищає, хтось організовує релігійні обряди, хтось дбає про їжу, хтось пише і виконує музику і т.д. Найбільшим досягненням неоліту є винайдення письма. Час існування людства до неоліту називають *доісторичним часом*, оскільки в той час ще не було письма, а тому не було можливості фіксувати історію. Історія, як фіксація подій, виникає тоді, коли з'являється засіб фіксації – письмо. Винайдення письма є найбільшим культурним досягненням в історії людства, яке перетворило варварів у цивілізовані народи.

У четвертому-третьому тисячоліттях люди, поряд із каменем, почали послугуватися міддю. Однак мідь, на відміну від пізніших бронзи і заліза, не витіснила каменю, оскільки з неї неможливо зробити ті знаряддя, які можна виготовити з каменю, напр., наконечники стріл. Тому камінь і мідь в цей час використовувалися паралельно. Це дало підстави вченим виокремити цей період в окрему історичну археологічну добу, яку назвали *енеоліт* або *мідно-кам'яна доба*. Енеоліт не був самостійним періодом розвитку людської культури, а радше перехідним часом між кам'яною і бронзовою добами.

Бронзова доба

Після завершення енеоліту людство перейшло до *бронзової доби*, яка тривала приблизно у 34-12 століттях до РХ. В цей період люди почали використовувати бронзу (сплав міді з іншими металами) як основний матеріал для виготовлення знарядь праці. Однак, походження назви цієї доби пов'язане не тільки з бронзою. Давньогрецький поет Гесіод поділяв історію на п'ять періодів: золотий, срібний, бронзовий, героїчний і залізний. Використовуючи для кожного наступного періоду (крім героїчного) назву якогось металу, при цьому кожен наступний метал менш цінний за попередній, Гесіод вказував на те, що кожна наступна епоха гірша від попередньої. Крістіан Юргенсен Томсен, який розділив людську культуру на кам'яну, бронзову та залізну доби, поєднав поділ Гесіода з ідеєю використати для поділу часу назви матеріалу, який у цю добу був основним для виготовлення знарядь праці. Використання бронзи дозволило удосконалити засоби виробництва, що у свою чергу підняло ефективність праці, зробивши людей більш заможними. Ріст господарства вимагав ускладнення управлінських інститутів, а тому й соціальної стратифікації. Накопичення багатств зміцнювало держави. Завдяки бронзі і знаряддям з неї люди змогли розвивати мистецтва. Притаманне людській сутності прагнення до краси тепер отримало технічні можливості реалізуватися: люди не просто будували, а будували красиво; вони не тільки шили одяг, а робили його естетично привабливим; люди виготовляли не тільки металеві знаряддя праці, а й металеві прикраси, предмети розкоші та витвори мистецтва. Удосконалення засобів виробництва і зріст економіки спричинював

поділ людей за фахами. В минулому всі виконували одну і ту саму роботу: коли потрібно було полювати, то все плем'я ставало мисливцями, а коли починалась війна, то все плем'я було воїнами. У бронзову добу види людської діяльності настільки ускладнились, що якісно робити все стало неможливим. Найбільш яскравим поділом стало розділення міського і сільського населення: основним видом діяльності міщан стали ремесла, а селян – сільське господарство.

Ріст економіки спричинював боротьбу за ресурси. Напр., для того, щоби розвивати сільське господарство, потрібні родючі ґрунти, а якщо своїх ґрунтів не вистарчає, то їх потрібно завоювати. Це спричинювало війни, а вони, у свою чергу, піднесли соціальну роль військових. Кожен правитель, який хотів залишити свій слід в історії, починав війну. Людина, яка проявила мужність у війні, оголошувалась героєм, і цей культ війни та військових героїв залишається незмінним досі.

Бронзова доба розпочалася в різних частинах світу не одночасно. Деякі регіони планети швидше освоїли метали. Так, мідь, а згодом і бронзу почали найраніше використовувати на Близькому Сході. Виникнення в цьому регіоні передових умов цього часу технологій, а також сприятливі кліматичні умови забезпечили Близькому Сходу стрімкий культурний розвиток. Саме в цих регіонах виникли найдавніші держави з високорозвиненою культурою. Важливою характеристикою бронзової доби стала урбанізація, тобто ріст міст.

Впродовж бронзової доби до Європи проникли індоєвропейські племена, нащадки яких сьогодні є основним населенням Європи. Бронзова доба в Індії розпочалась у 34 столітті до РХ, а в деяких провінціях Китаю у 31 столітті до РХ. В Південній Америці бронзу почали використовувати аж у першому тисячолітті після РХ, а в Месоамериці і в Північній Америці ця доба так і не розпочалась. Центром поширення бронзи в Африці став Єгипет і Нубія, звідки вона поширилась в Північній Африці. Бронзова доба відсутня в культурах аборигенів Австралії та більшості племен Океанії.

Залізна доба

Третя доба давньої історії людства – це *залізна доба*, яка розпочалась в Європі і на Близькому Сході у 12 ст. до РХ,

а в Індії та на Далекому Сході в 11 ст. до РХ. Саме в цей час головним матеріалом для виготовлення знарядь праці стало залізо. Народи Америки самостійно не вступили в залізну добу, а методи обробітку заліза їм принесли європейці. Якщо перехід від каменя до бронзи було прогресом, оскільки бронза значно досконаліший матеріал, ніж камінь, то перехід до заліза викликаний кризою. Залізо значно гірше за бронзу: виплавлювання заліза з руди вимагає значно більших зусиль, ніж виготовлення бронзи; залізо, на відміну від бронзи, піддається корозії; залізо важче обробляти. Це означає, що люди почали використовувати залізо не через його якість, а через те, що у світі вичерпувались доступні поклади олова, необхідні для виготовлення бронзи. Оскільки виготовляти бронзу стало неможливо, люди знайшли у залізі її замітники. Залізна доба триває досі.

Як свідчать археологічні дані, вироби із заліза зустрічаються ще у бронзову добу, але в той час люди ще не вміли виплавляти залізо з руди, і використовували тільки метеоритне залізо. Оскільки його було дуже мало, воно було дорогим, а позаяк воно "падало з неба", його сприймали як Божі дари і використовували тільки для виготовлення предметів культу. Вперше виплавляти залізо з руди почали в Анатолії (сучасна Туреччина), і піонерами цього мистецтва був народ хетів. Виготовлення заліза збільшило його кількість і призвело до його десакралізації; його почали використовувати для заміни бронзи, хоч залізо було гіршим від бронзи. Залізо за своєю якістю змогло конкурувати з бронзою тільки у Середньовіччі, коли люди винайшли сталь (сплав заліза і вуглецю). Винайдення заліза дало можливість удосконалити засоби виробництва, зокрема знаряддя обробітку землі, що сприяло розвитку сільського господарства. З ціллю розширення сільськогосподарських угідь люди вирубували ліси. Зокрема, Європа на початку залізної доби втратила значні лісові площі. Вже в той час прогрес здійснювався ціною екології.

Найбільше від змін, спричинених залізною добою, постраждала не екологія, а культура. Перехід від бронзової доби до залізної не був прогресом людства. Якщо високорозвинені народи виготовляли із заліза передовсім знаряддя обробітку землі та інструменти для ремесел, то низькорозвинені кочові народи, які не обробляли землю і не розвивали ремесла, використовували залізо тільки для виготовлення зброї. Це призвело до того, що вони стали сильнішими за культурні

народи. Почалась міграція кочовиків, які прагнули нажитися здобутками культурних народів. Історики цих кочовиків називають "народами моря". Якщо досі культурні народи могли стримувати натиск варварів, то тепер це стало неможливим. Так, людство пережило величезну катастрофу, яку називають *колапсом бронзової доби* або темними століттями, під час якого припинили своє існування численні держави і міста, які виникли у впродовж бронзової доби. Разом із падінням цих культур сповільнився розвиток писемності, літератури, мистецтва, законотворчості тощо. Символом колапсу бронзової доби стала Троянська війна, внаслідок якої під тиском ахейських племен припинило своє існування древнє місто Троя. Потрібен був час, допоки кочівники окультурились, переймаючи здобутки культур бронзової доби та зливаючись із ними. З VIII століття до РХ почалось відродження держав Близького Сходу: виникли Ново-Хетське царство, Ново-Ассирійське царство, Ізраїльське царство, грецькі поліси тощо.

Народи Північної Європи опанували залізо пізніше. У V столітті до РХ обробляти залізо навчилися кельти, які передали ці технології римлянам. Народи Африки опанували залізо швидше, ніж європейці. Початок залізної доби у народів, що мешкають південніше Сахари, датується 1200 роком до РХ. Ці народи перейшли до заліза від каменю, минаючи бронзову добу. Мідь вони почали обробляти пізніше, ніж залізо, хоч у басейні ріки Конго знаходяться величезні поклади міді. В Китаї (Маньчжурії) залізо почали обробляти у IX столітті до РХ. З Маньчжурії ці вміння поступово поширювалось по всьому Китаї, хоч цей процес тривав повільно.

Осьовий час

Особливою епохою в історії людства є т.зв. *осьовий час*, тобто період приблизно між 800 і 200 роками до РХ. В цей час людство здійснило величезний цивілізаційний поступ. Концепт осьового часу ввів німецький філософ *Карл Теодор Ясперс* (1883-1969). Осьовий час – це період, коли ранні народи залізної доби вже освоїлись на теренах своїх постійних поселень і стали готовими до здійснення великого цивілізаційного поступу. В цей час були закладені основи світових культур, відгомонам яких є сучасність.

В Китаї осьовий час збігся в часі з тривалістю правління династії Східної Чжоу (771-256 роки до РХ). Це час феодальної роздробленості, послаблення монархії і економічного спаду Китаю, в порівнянні з попередньою епохою (Західної Чжоу). Воднораз це був сплеск духовної культури. Інтелектуали, які більше не були потрібними на державній службі, тепер скегували свою увагу на переосмислення культури. Так, в осьовий час у Китаї виникла філософія, представлена школами конфуціанців, даосів, легістів, моїстів та інших. Осьовий час подарував Китаю Конфуція, Лао-цзи та інших геніїв.

В Індії осьовий час ознаменувався стрімким розвитком релігійної культури. В індуїзмі у той час з'явилися упанішади, тобто філософські трактати Вед. Початок осьового часу в Індії ознаменувався виникненням нових релігій. В цей час жив Магавіра (599-527), найбільший реформатор джайнізму. В осьовий час жив засновник буддизму Сіддгартха Гаутама Шаякьямуні (563-483), більш відомий як Будда. Справу Магавіри і Будди продовжили численні генії, які захопилися їхнім духовним надбанням. Вірогідно, що в осьовий час жив Заратустра, засновник зороастризму, панівної релігії Персії. В осьовий час остаточно оформилась богословська доктрина цієї релігії.

В юдаїзмі осьовий час – це період діяльності пророків, тобто найбільш містичний сплеск розвитку цієї релігії. Пророки змінили єврейську культуру, розвинувши її містичну складову та проповідуючи високі моральні ідеали.

Для грецької культури осьовий час став періодом її оновлення. На зорі осьового часу діяли найбільші грецькі поети Гомер і Гесіод, розвивалась архітектура, скульптура, театр. Це був час формування Солонової демократії в Атеніх і Лікурової військової диктатури у Спарті. Величезним досягненням осьового часу було виникнення грецької філософії. Осьовий час завершується закінченням грецької класичної філософії Сократа, Платона і Арістотеля. Осьовий час – це також становлення духовної культури народів Месопотамії і Єгипту, формування епосів, мітів, писань.

Культурні здобутки осьового часу заклали фундаменти подальшої культури. Досі китайці бачать світ таким, яким його зобразили Конфуцій і Лао-цзи, буддисти таким, яким його зображав Будда, а європейці збудували свою культуру на християнстві, яке продовжило юдейську традицію, і Античності.

Античність

Народи, які заселили Південь Європи в залізну добу, дали початок європейської культури, яка пережила декілька періодів. Найдавнішим із них була Античність. Це слово походить від латинського слова "antiquus" (давній). Однак, в історії культури вкоренилась традиція називати античними не всі культури Древнього Світу, а тільки ті, які розвинулись у Південній Європі, тобто грецька, етрусська і римська. Античність тривала від початку заснування грецьких полісів (близько 800 року до РХ) до падіння Західної Римської імперії (476 рік після РХ). Назагал, історія Стародавньої Греції поділяється на п'ять періодів:

- *Егейський* або *крито-мікенський період* тривав у III-II тисячоліттях до РХ. Це період, коли на берегах егейського моря виникали перші поселення. Перша назва цього періоду походить від назви Егейського моря, а друга від місцевостей, де були знайдені найдавніші в цьому регіоні поселення: у 1876 році німець Гайнріх Шліманн відкрив поселення у Мікенах, а в 1899 році англієць Артур Еванс – на Криті. Егейська культура тривала у бронзову добу, а тому ще не належить до Античності.
- *Гомерівський період* тривав в XI-IX століттях до РХ. Його назва походить від імені грецького поета Гомера, твори якого є чи не єдиними описами цього часу. Це – кінець бронзової і початок залізної доби, час падіння Трої та інших бронзових культур. В Гомерівський період до Анатолії, Балкан та островів Егейського моря прибули племена ахейців, йонійців, дорійців та еолійців, які склали грецький народ.
- *Архаїчний період* тривав у VIII-VI століттях до РХ, і належав до залізної доби, а також є першим періодом античної культури. В цей час прагрецькі племена ахейців, йонійців, дорійців та еолійців почали будувати свою цивілізацію. Греки не створили великої імперії, а формували невеликі поселення, звані полісами (πόλις – місто), кожне з яких мало свої звичаї та власного царя. Греки розселялися і будували свої поліси вздовж усього Північного Середземномор'я від Анатолії (Туреччина) до Іберії (Іспанія). Грецька культура цього часу була дуже плідною. Формувалась грецька архітектура і скульптура, удосконалилось письмо, виникала багата література, мітологія. Саме в цей час діяли найбіль-

ші грецькі поети Гомер та Гесіод. В цей час діяли "сім мудреців" (законодавець Піттак, атенський політик і укладач законів Солон, політик і автор афоризмів Клевоул, суддя Біас, мудрець Місон, перший із відомих філософів Талес, спартанський політик і поет Хілон), які зробили величезний внесок у розвиток грецької культури. Величезним досягненням цього часу стало виникнення грецької філософії: з архаїчним періодом грецької культури чи Ранньою Античністю збігається діяльність філософів-досократиків.

- *Класичний період* тривав у V-IV століттях до РХ і був часом найвищого розквіту грецької культури. Економічний розвиток тогочасних грецьких полісів досяг високого рівня і це призвело до політичних змін: більшість полісів відмовились від монархії та перейшли до республіканського управління. Поступово виділились два центри грецької культури і політики: Аteni і Спарта. В Атенах розвинулась демократія, а у Спарті – військова диктатура. На початку V століття тривала греко-перська війна, яка завершилась Маратонською битвою 490 року до РХ і перемогою Атен. Після війни декілька грецьких полісів на чолі з Атенами створили Делосський союз, який забезпечив домінування Атен у грецькому світі. Однак, із домінуванням Атен не погодилась Спарта. Їхнє протистояння призвело до Пелопоннеської війни 431 року до РХ, в якій Спарта перемогла Аteni. Ця подія назавжди знищила потугу як Атен, так і Спарті. Врешті македонський цар Філіп завоював Аteni і численні інші поліси, а його син Олександр III завоював Персію, поклавши кінець Класичній Античності. Незважаючи на трагічне закінчення, тогочасні Аteni залишили помітний слід в історії. Архітектура і скульптура досягла своєї найвищої досконалості, а їхнім найбільшим досягненням став Атенський акрополь, забудований неймовірним храмовим комплексом. В літературі й театрі діяли видатні драматурги Есхіл (525-456), Софокл (497-406) і Евріпід (480-406). Неймовірно плідним цей період був для філософії, породивши класичну грецьку філософію, представлену Сократом, сократівськими школами, Платоном і Арістотелем. Найвищий рівень демократії і досконалості політичних інститутів Аteni досягли за правління Перікла (495-429 роки до РХ).
- *Елліністичний або пізньоантичний період* тривав з другої половини IV століття до РХ до кінця Античності. В цей час

антична культура пережила кардинальні зміни. Завоювання Олександра Македонського, а згодом Римської імперії, включили грецькі поліси у склад величезної імперії. На зміну демократії прийшла монархія. У величезній імперії поєдналися численні народи, і це дало початок першої в історії людства *глобалізації*, процесу всесвітньої культурної, релігійної, економічної та мовної уніфікації. Завдяки міграції населення імперії люди побачили інші релігії, культури, звичаї, зустрілись із чужими світоглядами, і зрозуміли, що вони на планеті не єдині. Розмаїття культур змусило їх шукати відповідь на питання, котра з цих культур істинна, і давали на нього дві відповіді: одні стверджували, що жодна культура не ґрунтується на вічних істинах, а все є людськими вигадками (скептицизм), а інші стверджували, що в кожній культурі міститься доля істини (еклектизм). Оскільки основою для культури всього Близького Сходу і Середземномор'я стала грецька мова і цивілізація, а прикметник "грецька" грецькою звучить "ελληνικά" (еллініка), то й культуру цього часу називають Еллінізмом. Розквіт Римської імперії, який спричинювався військовою міццю і чіткістю римського права, посилював соціальну роль військових і юристів. Центр світової цивілізації перенісся з Греції до Риму, латина стала мовою загального спілкування, а література і мистецтво Риму визначили весь подальший хід розвитку людства. Останні століття Античності ознаменувалися поширенням християнства.

Середні віки

Розпад Римської імперії і падіння Західної Римської імперії спричинив кінець Античності. Будівничими нової культури стали народи, яких греки і римляни вважали варварами – германці і слов'яни. Вони перейняли від Античності християнство, яке стало фундаментом наступних культурних часів. Нова епоха отримала назву "Середні віки", хоч ця назва з'явилась, коли ця епоха добігла свого кінця. Межі Середньовіччя дуже розмиті, але традиційно відлік цієї епохи розпочинають 476 роком (падіння Західної Римської імперії) та завершують 1453 роком (падіння Східної Римської імперії). В цей час германці і слов'яни оволоділи своїми територіями і розпочали

розбудову власних культур. Вони створили новий тип держави, яка ґрунтувалась на васально-сюзеренних відносинах: люди об'єднувались у невеликі округи, на чолі яких стояв барон, декілька баронів утворювали більший округ, на чолі якого стояв граф, графи об'єднувались у ще більші округи, очолювані герцогом, а герцоги об'єднувались у державу, на чолі якої стояв король. Барон був васалом графа, а граф – сюзереном барона; граф був васалом герцога, а герцог – сюзереном графа. Васал був зобов'язаний сплачувати сюзерену данину та підкріплювати армією, але й користувався його захистом. Оскільки земельні наділи називали феодами, то й такий спосіб відносин називали феодальним.

Поступово серед народів Західної Європи особливе місце почали займати франки, які, завойовуючи інші народи, створили величезну державу, яка й стала центром західноєвропейської середньовічної культури. В історії держави франків виділяють три періоди; кожен із них є окремою культурною епохою та знаменується власним мистецьким стилем. Від найдавніших віків історії франків до 751 року їхніми королями були представники династії *Меровінгів*. Епоха Меровінгів стала першим періодом франкської історії. Найбільшими подіями їхнього правління були прийняття католицької віри у 498 році в час правління короля Хлодвіга I та Битва при Пуатьє (Битва при Турі) 732 року, яка врятувала Європу від арабської навали. Після падіння Меровінгів на чолі країни опинилася династія Каролінгів, яка правила від 751 року, коли Піпін Короткий став королем. У 800 році Папа Лев III коронував його сина Карла Великого на імператора Риму. Після смерті його сина Людовіка I Благочестивого у 840 році імперія була розділена між трьома синами Людовіка. В мистецтві, особливо архітектурі, в час Меровінгів і Каролінгів панував *дороманський стиль*. Це був час, коли франки та інші народи тільки починали розбудову своїх перших міст, хоч ще не мали власних будівельних традицій. Основні будівлі (храми, монастирі, палаци) вони будували схожими до римських базилік, тобто у вигляді прямокутних будівель, у середині з колонами. В цей час зароджувались перші школи, які створювались Церквою, книги переписувались вручну. Культура цього часу була поєднанням римських традицій та традиційних германських особливостей, і підпорядкована християнському світогляду.

Приблизно у 1000 році в західноєвропейській архітектурі запанував *романський стиль*, який панував приблизно до 1300 року. Таку назву цьому стилю дали французькі учені Шарль де Жервіль та Арсіс де Комон у 1820 році. Це був час роздробленості Західної Європи і постійних війн. Вони й визначили особливість стилю. Храми романського стилю нагадують фортеці: вони характеризуються товстими стінами, вузькими вікнами, які могли служити бійницями, міцними колонами, міцними ворітьми, тобто всім, що давало б можливість при потребі використовувати храми як оборонні фортеці. При цьому храми й надалі мали форму римських базилік, що й обґрунтувало назву стилю. Храми почали оздоблювати фресками, рельєфами та статуями.

У XII-XVI століттях над західноєвропейською культурою запанував новий мистецький стиль – *готика*. Назву цього стилю придумали митці епохи Ренесансу, які зневажливо ставились до Середньовіччя, і вважали цей стиль варварським. Готи – це германське плем'я, яке завойовало Рим. Їх в епоху Ренесансу вважали символом варварства. Насправді ж, готика – один із найпрекрасніших мистецьких стилів європейської культурної історії. Храми в цьому стилі – це вражаючі споруди: високі, наче стріли, що сягають від Землі до Неба, чудово оздоблені, величні. Творці цього стилю намагались показати, як молитва лине від людей до Бога і як світло спадає від Бога до людей. В цьому стилі збудовані Собор Паризької Богоматері, Кьольнський собор, Реймський собор тощо, тобто найпрекрасніші будівлі в Європі.

Символом середньовічної культури був *лицар*, якого характеризують шляхетність, мужність, благородство, побожність, вірність обов'язку, романтичність тощо. Творцем культури Середньовічної Західної Європи була *Католицька Церква*. Саме їй Європа завдячує своїм культурним розвитком. Церква створювала школи і перші університети, переписувала і поширювала книги, формувала традиції законотворчості, виховувала моральні цінності, створювала перші лікарні, сприяла розвитку мистецтв, виступала арбітром у міжнародних конфліктах, творячи міжнародне право тощо. Немає таких надбань середньовічної культури, які би не були пов'язані з Церквою. Якщо би не активна діяльність Католицької Церкви у Середньовіччі, Європа не змогла би здійснити цивілізаційний прорив.

Ренесанс

УXIV столітті серед європейських інтелектуалів, особливо в Італії, зародилась нова тенденція – зацікавлення Античністю. Всі досягнення античної культури визнавались ідеальними та взірцями краси, смаку й досконалості. Вчені перекладали античні тексти, митці відтворювали античні форми і стилі, театрали грали античні драми. Оскільки до Ренесансу, європейська культура пережила тільки дві історично-культурні епохи (Античність і Середні віки), то представники Ренесансу, вихваляючи Античність, критикували Середні віки. Символом Ренесансу стали академії, культурно-освітні заклади, в яких плекався культ Античності і назва яких походить від Платонової Академії в Атенах. Ренесансні академії були альтернативою до середньовічних університетів, в основі яких лежала філософія Арістотеля і схоластики. Основним центром ренесансної культури була Італія, куди в XV столітті мігрували численні інтелектуали й митці з Візантії. Передвісниками Ренесансу, які дали ключ повернутися до античної культури, були італійські поети Франческо Петрарка (1304-1374) і Джованні Бокаччо (1313-1375). Література була одним із найбільш показних досягнень Ренесансу: окрім численних перекладів античних творів, європейські письменники писали власні шедеври, часто орієнтуючись на античні взірці. Безцінним досягненням для розвитку літератури було винайдення книгодрукування: перша велика друкована книга побачила світ у 1452 році в друкарні Йоганна Гутенберга, і нею була Біблія. Серед численних літературних геніїв епохи Ренесансу за межами Італії найбільш відомими є іспанець Мігель де Сервантес Сааведра (1547-1616), автор роману "Дон Кіхот"; англієць Вільям Шекспір (1564-1616), автор п'єс "Гамлет", "Ромео і Джульєтта", "Король Лір", "Отелло" та інших; французький католицький священник Франсуа Рабле (1493-1494), автор роману "Гаргантюа і Пантагрюель".

В більшості людей Ренесанс асоціюється з живописом, оскільки в цей період з'явилися найпрекрасніші полотна і фрески в історії людської культури. Живопис цієї епохи представляли Леонардо да Вінчі (1452-1519), Мікеланджело Буонарроті (1475-1564), Джорджоне Барбареллі да Кастельфранко (1477-1510), Тіціан Вечелліо (1480-1485), Рафаель Санті (1483-1520), Сандро Боттічеллі (1445-1510), П'єтро Перуджіно (1446-1523),

німець Альбрехт Дюрер (1471-1528), нідерландці Пітер Пауль Рубенс (1577-1640), Рембрандт Гарменсзон ван Рейн (1606-1669). В живописі цього часу домінували античні взірці, підкреслювалась фізична краса, емоції. Ренесанс був епохою розвитку архітектури і скульптури, музики й театру.

Ренесанс збігся в часі зі знаменними історичними подіями. Це – початок великих географічних відкриттів: у 1492 році Христофор Колумб почав свою першу подорож до Америки, а після нього європейці вступили на всі континенти світу. Це був також час переходу від феодалізму до капіталізму, що спричинило стрімкий економічний розвиток і добробут народів Європи. Неоднозначний вплив на культуру мала реформація, тобто вихід частини Католицької Церкви з-під підпорядкування Папі Римському та входження у підпорядкування місцевої світської влади: у 1518 році відбулась реформація в Німеччині під проводом Мартіна Лютера, а за ним схожі процеси відбулись у Швейцарії під проводом Ульріха Цвінглі, Жільома Фареля і Жана Кальвіна і в Англії під проводом короля Генріха VIII.

Важливі зміни відбулись в астрономії. Польський католицький священник Миколай Коперник (1473-1543) у 1542 році опублікував свої дослідження, в яких довів, що Земля обертається навколо Сонця, а не навпаки. Ця теорія отримала назву *геліоцентризм* і замінила геоцентризм Клавдія Птолемея, який досі домінував в астрономії. Галілео Галілей (1564-1642) у 1609 році сконструював перший у світі телескоп, відкрив обертання Сонця довкола своєї осі тощо. Йоганн Кеплер (1571-1630) відкрив закони обертання планет.

Новий час

Ренесанс став перехідним періодом, яким завершилися Середні віки та почався Новий час, який також відомий як Нова історія або Модерний час. Цей період розпочинається Ренесансом, оскільки Ренесанс був першим періодом Нового часу, та закінчився початком ХХ століття. Назва цього періоду історії культури з'явилась завдяки Жану Бодену, який запропонував ділити історію на давню, середню і нову. Культура Нового часу ознаменувалась низкою рис, які її кардинально відмежували від культур попередніх епох. В політиці Нового часу сформувався *абсолютизм*, тобто концентрація влади в руках

монарха. Якщо досі королі ділили свою владу з феодалами, які могли впливати на загальнодержавні політичні рішення, то тепер абсолютна влада зосередилась у руках королів, а феодали, тобто спадкові правителі провінцій, перетворились у дворян, тобто титуловану свиту при дворі короля. Піком абсолютної монархії було правління династії Бурбон у Франції, особливо Людовіка XIV, який правив у 1643-1715 роках, та династії Тюдор в Англії, особливо Генріха VIII, який перебував на троні у 1509-1547 роках, і Єлизавети I, яка посідала трон у 1558-1603 роках. Абсолютизм дозволив центральній владі упорядкувати державне управління, сформувавши потужні армії, збирати великі податки, управляти масштабними проектами, реформувати всі галузі освіти і господарства, а з іншого боку знищив соціальні інститути, які в минулому обмежували свавілля влади. Найбільшими політичними потрясіннями в Європі цього часу стали Тридцятилітня війна 1618-1648 років, Революція і громадянська війна в Англії 1649-1658 років, Французька революція 1789-1799 років.

На тлі абсолютизму розвинулись великі імперії, які поглинули своїх слабших сусідів: Іспанія, Австрія, Франція й Англія. Великі географічні відкриття і ріст європейських імперій сприяв колонізації, яка була величезним культурним феноменом. Наслідками колонізації стало поширення європейських мов, релігії і культури на всіх континентах світу. Сьогодні в Африці й Америці, Індії й Австралії звучать англійська, іспанська, французька мови, народи цих континентів користуються цивілізаційними здобутками, принесеними з Європи, а їхні кордони сформовані колоніальними урядами. Колонії теж впливали на метрополію, викликаючи до себе інтерес європейських дослідників.

В економіці розвивався капіталізм, який був не тільки економічним, а й загальнокультурним явищем. Тепер рушієм економічного прогресу став не землевласник, а підприємець, а основним капіталом не земля, а гроші, фабрики і кораблі. Колонії забезпечували європейське виробництво сировиною, а розвиток банків забезпечував фінансування підприємництва. Новий час був періодом науково-технічної революції, тобто стрімким поступом науки, який знаменувався визначними відкриттями. Сер Ісаак Ньютон (1642-1727) відкрив закон універсального тяжіння, здійснивши революцію у фізиці. Були зроблені

також важливі відкриття у хімії, біології та інших царинах природознавства. Одночасно здійснювались важливі технічні відкриття (електрика, двигун внутрішнього згорання, локомотив, парова машина тощо). Не відставав і розвиток гуманітаристики. У XVIII столітті Європу охопило Просвітництво, представники якого ставили собі за ціль просвітити всіх людей і засобами освіти всіх зробити вільними і щасливими. Найвищою рівня Просвітництво досягло в Англії, Франції та Німеччині.

В мистецтво Новий час приніс декілька стилів. У XVI-XVIII століттях домінантним мистецьким стилем було *бароко*. Назва цього стилю походить від португальського "régola barroca" (перлина неправильної форми). В центрі бароко стоїть прагнення до пишності, величності, мистецької розкоші, досконалості. Будівлі цього стилю прикрашені вишуканими скульптурою і декором; література презентує пишність красного письменства, музика вражала своєю вишуканістю. Це був час, коли Європа панувала над усім світом, несла в усі континенти культуру і науку, які свідчили про велич Європи. Цю велич європейське мистецтво виразило у величності форм. Загальною ідеєю бароко було поширення освіти. Оскільки це завдання ставили собі передовсім монахи-єзуїти, то в західній літературі бароко також називають єзуїтським стилем. Ведучи місіонерську і просвітницьку діяльність в усьому світі, єзуїти поширили бароко повсюди. Важливим воно було і для української культури.

У XVI-XVII століттях розвинувся *класицизм* – мистецький стиль, який характеризувався відходом від барокових стандартів краси. Якщо бароко характеризувалось пишністю форм, то класицизм від них відмовився. Класики культивували правильні і раціональні форми: все повинно бути симетричним, правильним, виваженим. На класиків впливала Античність, зокрема естетичні принципи, викладені Арістотелем у "Поетиці". Класицизм збігся з виникненням у філософії великих систем і раціоналізму, де все підпорядковане розуму. Саме ці філософські принципи раціоналізму в мистецтві виразились у класицизмі. Архітектуру цього часу знаменує симетричність, строгість і використання колон. Прикладом класицизму є французький парк, який прикрашав чи не всі палаци тогочасної Європи. Це – строго розпланований сад із рівно підстриженими кущами і симетричними деревами.

На початку XIX століття європейську культуру полонив *романтизм*. Якщо батьківщиною класицизму була Франція, а головним виразником архітектура, то романтизм почав свій шлях з Німеччини, і виразився передовсім у літературі. Головною рисою літераторів-романтиків було сентиментальне захоплення минулим, особливо бароко, а також тема села. Напр., у творах Тараса Шевченка присутнє захоплення добою козаччини (бароко) і вся творчість присвячена селу. Романтики культивували національну культуру, і вважали, що її можна знайти тільки в селі, де люди не зіпсовані урбанізмом. Саме тому вони збирали фольклор, народні пісні, балади, поезію. Активно розвивалось мовознавство, оскільки в мові бачили найбільше вираження національного духа. Помітним у мистецтві цього часу є тема дикої природи, опису якої романтики присвячували більше уваги, ніж письменники будь-якої іншої епохи. Якщо художники-класики зображали античні сюжети, або героїв, то романтики – село, селян, природу. Їхньою улюбленою темою була дорога або ріка без кінця. Якщо символом класицизму був впорядкований і симетричний французький парк, то символом романтизму став англійський парк, тобто зовсім не впорядковані насадження, яких не торкнулась людська рука. Для романтика красивим є те, що природне.

В середині XIX століття виник *реалізм*. Представники цього культурного віяння протиставляли себе як класицизму, ідеалом для якого було раціональне, але далеке від реального життя, так і романтизм, який захоплювався ідеалізованим минулим і не так само ідеалізованим селянином. Реалісти закликали в центрі культури поставити реальну людину. Це був час стрімкої урбанізації, розвитку підприємств і міграції; час, коли реальна людина була змушена знайти себе в нових реаліях; їй було не до раціоналізму класиків, ані не до сентиментів романтиків. Прикладом реалізму є "Пригоди Олівера Твіста" Чальза Дікенса. Олівер – не класик і не романтик; він нещасна дитина, яка просто намагається вижити у місті, де він нікому не потрібен. "Інститутка" Марка Вовчка – це також міська історія. Якщо центр культури класиків – це палац, а романтиків – село, то реалісти звернули свою увагу на місто в усіх його проявах, на фабрику, де зосереджувалось реальне життя.

В 60-х роках XIX століття виник ще один мистецький напрям – *імпресіонізм*, який проявився передовсім у живописі. Ця назва походить від французького "impression" (враження). Художники-імпресіоністи, на відміну від класиків, романтиків та реалістів, які зосереджувались на зовнішньому, зацікавились внутрішнім світом людини. Їх цікавив не світ, а те, як людина його переживає, які враження викликають зовнішні збудники в людській душі. Досі митці намагались описати дійсність, хоч канони такого опису змінювались. Імпресіоністам було байдуже, наскільки точно вони зображають дійсність; їх цікавило точне зображення вражень, які дійсність викликає. Популярними стають портрети, натюр-морти, пейзажі. Хоч імпресіонізм виник у XIX столітті, він розвинувся у XX столітті. В цьому стилі працювали Едуард Мане (1832-1883), Каміль Піссарро (1830-1903), Альфред Сіслей (1839-1899), Оскар-Клод Моне (1840-1929) та інші.

XX-XXI століття

У XIX столітті люди повірили в себе, у культурний, моральний і науковий прогрес, але XX століття зруйнувало ці переконання. Революції і політичні кризи в усьому світі, перекраювання мапи світу, дві світові війни, жахливі геноциди і терори, розподіл світу на два табори ("вільний світ" і соціалістичний блок), ядерне бомбардування Хіросіми і Наґасакі, концентраційні табори, гонка озброєнь тощо показали, що людство не стало моральнішим і добрішим. Чорнобильська трагедія, виникнення нових хвороб, екологічні проблеми довели, що наука і техніка нездатні зробити людей щасливими. Показником культури XX-XXI століття стали глобалізація і вестернізація, тобто формування єдиного культурного простору, на основі США і Західної Європи.

Якщо культуру пізнього Нового часу називають модерною, тобто новою у відношенні до культури Античності, Середньовіччя і бароко, то характерною ознакою культури XX століття, особливо її другої половини, став *постмодерн*. Ця назва дуже промовиста: вона показує, що ця епоха немає нічого сталого, навіть назви, а тому це слово означає тільки "час після модерну". Інтелектуальним виразником культури постмодерну стала філософія постмодернізму. Культура цього часу – це

відмова від будь-яких стандартів та взірців, протест проти всього. Таке налаштування прийнято називати авангардизмом. Це виразилось у всьому, зокрема у мистецтві:

- *Експресіонізм* – це мистецький напрям початку ХХ століття, який сформувався як антитеза до імпресіонізму. Якщо імпресіоністи ставили собі за мету зобразити враження від зовнішніх подразників, то експресіоністи зображали самі враження, без урахування зовнішніх чинників. Одним із натхненників експресіонізму був Федір Достоєвський, в центрі літератури якого описи переживань героя.
- *Дадаїзм*: назва цього стилю походить від французького "dada" (дитячий столик або дитячий лепет). Дадаїсти намагались створювати свої витвори з порушенням будь-якої логіки і законів розуму, напр., колажі з предметів, поєднувати які нелогічно. Вони це робили, щоби показати абсурдність і нелогічність світу і життя. Дадаїзм розвивався у 1914-1924 роках і надихався втратою сенсу, спричиною Першою Світовою війною.
- *Футуризм* – це мистецька течія, яка бере свій початок від статті італійського письменника Філіппо Марінетті "Маніфест футуризму", опублікованої у 1909 році. Марінетті проголошував курс на майбутнє, яке він бачив у повній індивідуальності та руйнуванні будь-яких стандартів. В живописі футуристи творили "мазанину" фарбами, без будь-якої логіки, а в літературі – набір слів і звуків, які ніяк не пов'язані, в музиці це – набір звуків (напр., твори композитора Ігоря Стравінського).
- *Кубізм* – це мистецький напрям, виражений переважно у живописі, представники якого вважали, що мистецтво не повинно нічого виражати; воно існує заради самого себе. Засновники кубізму Жорж Брак (1882-1963) і Пабло Пікасо (1881-1973) писали так, щоби глядач бачив на полотні об'ємні фігури. Цього вони досягали за допомогою зображення чітких геометричних форм, зокрема куба, від якого й походить назва стилю.
- *Сюрреалізм* зародився у 20-х роках ХХ століття, а його назва означає "надреальність". Ідеєю цього стилю також є алогічність і абсурдність. Художники-сюрреалісти зображали викривлену реальність, у якій поєднується непоєднуване. Прикладом сюрреалізму є живопис і скульптура Сальвадора Далі (1904-1989)

- *Соцреалізм* – це мистецький стиль, який розвинувся в СРСР, підтримувався комуністичною партією і виконував завдання оспівування досягнень соціалізму. На картинах і у скульптурах соцреалісти зображали заводських робітників, колгоспників, або військових героїв, в літературі описували тих самих персонажів.

XX століття характеризується розквітом *субкультур*, тобто культурних тенденцій серед обмежених груп, які протистоять основній культурі. Постмодерн породив низку молодіжних субкультур, які сформувавши свої способи життя:

- *Бітники* – субкультура 50-60-х років, представлена чоловіками з довгими волоссям і бородами в латаних штанах і жінками в такому ж одязі, які слухають джаз, читають філософські твори, вживають наркотики і багато подорожують, не прив'язуючись до одного місця.
- *Хіп-хоп* – це субкультура 70-х років, представники якої слухають реп, танцюють брейк-денс, носять спортивний одяг і малюють графіті на стінах.
- *Панки* – це субкультура 70-х років, назва якої походить від англійського "punk" (покидьок, повія). Їхня головна риса – протест проти всього загальноприйнятого і анархія, діяльність всупереч усьому, поширення хаосу.
- *Готи* сформувались як антитеза до панків. Їх виокремлює чорний одяг, вампірська тематика, закритість у собі, прагнення навіювати страх.
- *Гіппі* (хіпі) виникли у 1965 році і характеризувались протестом проти традиційної культури. Серед їхніх цінностей свобода, музика, квіти і щастя, а також захоплення наркотиками, вільним коханням, східною містикою, демонстрація безробіття, бідності і небажання навчатися.
- *Емо* сформувались у 2020-х роках, а їхня назва походить від англійського "emotional" (емоційний). Ця субкультура об'єднувала підлітків і робила наголос на емоціях, зазвичай плекаючи і підлітках депресивні переживання. Ця субкультура вийшла з моди, і серед причин її зникнення була загальна критика. Емо критикували за те, що вони схиляють підлітків до депресій і самогубств, а також роблять їх асоціальними.

Постмодерн XX-XXI століть – це критика усталених релігійних, моральних, соціальних і культурних норм. Він виразився не тільки у мистецьких стилях та контр- і субкультурах, а відоб-

разився у світогляді кожної людини цього часу. Протест і критика стали визначальними критеріями сучасної культури. Секуляризація – це протест проти традиційної релігії. Гендерна ідеологія – це протест проти традиційної сім'ї. Зниження зацікавлення до освіти і мистецтва – це протест проти традиційного культу розуму. Вибори нетрадиційних політиків – це протест проти звичного державного укладу. Прагнення свободи – це протест проти традиційних обмежень. Постмодерн унікальний тим, що на відміну від попередніх культурних епох, які ставили собі за ціль щось збудувати, постмодерн намагається лише руйнувати традиції; і йому це вдається.

Repetitio est mater studiorum

1. Предметом вивчення філософії культури є культура, тобто все духовне надбання людства, а тому вона тісно пов'язана з філософією релігії, мови, суспільства, історії, економіки, держави, права, з герменевтикою.
2. Міркування щодо сутності культури в Новий час висловлювали Джамбаттіста Віко, Жан-Жак Руссо, Йоганн Готтфрід Гердер та інші.
3. Свій внесок у теорію культури внесли філософи-структуралісти. Клод Леві-Стросс розробив структурну антропологію. Мішель Фуко бачив у культурі вираження колективного несвідомого. Жан Лакан протиставляв символічне (культуру) і реальне на основі психоаналізу.
4. Постструктуралісти і постмодерністи розробили критику культури. Жак Дерріда був автором теорії деконструкції. Жан Бодріяр розробив учення про гіперреальність та симулякр. Жан-Франсуа Ліотар стверджував, що сучасне людство, розчарувавшись, відмовилось від меганаративів.
5. Давню історію людської культури прийнято ділити на три періоди: кам'яна, бронзова і залізна доби. Кам'яна доба займає 99% історії людства. Вона поділяється на палеоліт, мезоліт і неоліт, та охоплює час від появи людини до початку її цивілізації, творення перших осілих поселень.
6. Впродовж 34-12 століттях до РХ тривала бронзова доба, тобто час розквіту древніх цивілізацій, особливо на Близькому Сході.

7. Перехід від бронзової доби до залізної відбувся у 12 столітті до РХ і супроводжувався колапсом бронзової доби.
8. Античність – це перша епоха європейської історії. Вона складається з чотирьох періодів: егейський, гомерівський, архаїчний, класичний, елліністичний, і охоплює культуру Стародавніх Греції та Риму.
9. Середні віки – це культурна епоха, яка тривала у 476-1453 роках. Тогочасну культуру творило християнство. Культура того часу представлена дороманським, романським і готичним стилями.
10. Ренесанс – це спроба відродити Античність у всіх його проявах. На культуру цього часу вплинули також географічні відкриття та геліоцентризм.
11. Новий час – це період розквіту культури розуму, великих філософських теорій і науково-технічної революції. Мистецтво цього часу представлене стилями бароко, класицизм, романтизм, реалізм та імпресіонізм.
12. Культура ХХ-ХХІ століття була спробою осмислення усіх жажів епохи, серед яких дві світові війни, революції, терори і геноциди. В цей час домінує культура протесту. Мистецтво представлене експресіонізмом, дадаїзмом, футуризмом, кубізмом, сюрреалізмом та соцреалізмом. Виявом протесту є також контр- і субкультури бітників, хіп-хоп, панків, готів, гіппі, емо та інших. Культуру цього періоду прийнято називати постмодерном.

Завдання для семінарського і практичного заняття

- Філософія культури як перша філософія.
- Міждисциплінарність філософії культури.
- Промисел Божий як рушій розвитку культури в теорії Віко.
- Конфлікт природи і культури у філософії Жан-Жака Руссо.
- Філософія культури Йоганна Готтфріда Гердера.
- Структурна антропологія Леві-Строса: ідеї і висновки.
- Теорія гіперреальності Жана Бодріяра.
- Теорія симулякрів Бодріяра. Симулякр як знак постправди.
- Теорія меганаративу і мікронаративів Ліотара.
- Філософська концепція культури Мішеля Фуко.
- Філософська теорія Лакана. Проблема символічного.

- Особливості філософії постструктуралізму і постмодернізму.
- Жак Дерріда і теорія деконструкції: ідеї, принципи.
- Крістіан Юргенсен Томсен і періодизація культури.
- Особливості культури кам'яної доби.
- Культура бронзової доби. Колапс бронзової доби.
- Особливості культури залізної доби.
- Античність: егейська, гомерівська, архаїчна, класична.
- Середні віки: місце в історії та особливості культури.
- Особливості дороманського і романського стилів.
- Готика і культура Зрілого Середньовіччя.
- Особливості культури і мистецтва епохи Ренесансу.
- Культура Нового часу: абсолютизм і капіталізм.
- Бароко: мистецький стиль і світогляд. "Єзуїтський стиль".
- Класицизм у мистецтві і раціоналізм у філософії.
- Романтизм: захоплення національною культурою.
- Реалізм: повернення до реальної людини.
- Імпресіонізм: зміна акцентів з реальності на її переживання.
- Розчарування і абсурд як риси культури постмодерну.
- Авангардизм: філософське підґрунтя, риси і напрями.
- Експресіонізм: тривалість, ідеї, діячі і культурна роль.
- Дадаїзм: тривалість, ідеї, здобутки, діячі і культурна роль.
- Футуризм: тривалість, ідеї, здобутки, діячі і культурна роль.
- Кубізм: тривалість, ідеї, здобутки, діячі і культурна роль.
- Сюрреалізм: тривалість, здобутки, діячі і культурна роль.
- Соцреалізм: тривалість, здобутки, діячі і культурна роль.
- Контр- і субкультури: бітники, хіп-хоп, панки, гіппі, готи, емо.
- Секуляризація і гендерна ідеологія як прояви постмодерну.

Література, джерела, базові тексти

- Arcangeli, Alessandro. *Cultural History: A Concise Introduction*. Routledge, 2011.
- Burke, Peter. *What is Cultural History?* Cambridge: Polity Press, 2004.
- Daniel, Ute. *Kompendium Kulturgeschichte – Theorien, Praxis, Schlüsselwörter*. Frankfurt am Main: Suhrkamp, 2006.
- Friedell, Egon. *Kulturgeschichte Griechenlands*. München: Beck, 1994.
- Herder, Johann Gottfried. *Abhandlung über den Ursprung der*

- Sprache*. Berliner Akademie der Wissenschaften, 1769.
- Herder, Johann Gottfried. *Ideen zur Philosophie der Geschichte der Menschheit*. Hartknoch 1784-1791.
  - Hermann, Glaser. *Kleine Kulturgeschichte der Gegenwart mit einem Führer durch das Sachschrifttum*. Frankfurt am Main: Verlag GmbH, 1959.
  - Lacan, Jacques. *Écrits*. Paris: Le Seuil, 1966.
  - Lacan, Jacques. *Le Séminaire*. Paris: Le Seuil, 1973.
  - Lyotard, Jean-François. *La Condition postmoderne*. Paris: Minuit, 1979.
  - Lyotard, Jean-François. *La Phénoménologie*. Paris: Presses universitaires de France, 1954.
  - Poirrier, Philippe. *Les enjeux de l'histoire culturelle*. Paris: Seuil, 2004.
  - Vico, Giambattista. *Scienza nuova*. Bari: Laterza, 1931-1942.
  - Бодріяр, Жан. *Симулякри і симуляція*. Київ: Основи, 2004.
  - Греймас, Альгірдас. *Про богів та людей: дослідження з литовської міфології*. Київ: Києво-Могилянська академія, 2018.
  - Дерріда, Жак. *Дарувати час*. Львів: Літопис, 2008.
  - Дерріда, Жак. *Письмо та відмінність*. Київ: Основи, 2004.
  - Дерріда, Жак. *Позиції*. Київ: Дух і літера, 1994.
  - Дерріда, Жак. *Привиди Маркса*. Харків: ОКО, 2000.
  - Крістева, Юлія. *Полілог*. Київ: Юніверс, 2005.
  - Крістева, Юлія. *Самі собі чужі*. Київ: Основи, 2004.
  - Леві-Строс, Клод. *Первісне мислення*. Київ: Український центр духовної культури, 2000.
  - Леві-Строс, Клод. *Структурна антропологія*. Київ: Основи, 1997.
  - Ліндсей, Джек. *Коротка історія культури*. Київ: Мистецтво, 1995.
  - Павличко, Соломія. *Дискурс модернізму в українській літературі*. Київ: Либідь, 1999.
  - Попович, Мирослав. *Нарис історії української культури*. Київ: АртЕк, 1998.
  - Руссо, Жан-Жак. *Про суспільну угоду, або принципи політичного права*. Київ: Port-Royal, 2001.
  - Руссо, Жан-Жак. *Сповідь*. Київ: Техніка, 2013.
  - Фуко, Мішель. *Археологія знання*. Київ: Основи, 2003.
  - Фуко, Мішель. *Історія сексуальності*. Харків: ОКО, 1997-2000.
  - Фуко, Мішель. *Наглядати і карати*. Київ: Основи, 1998.
  - Шепетяк, Олег. *Історія релігій*. Жовква: Місіонер, 2019-2020.

ТЕМА 26. ФІЛОСОФІЯ ПРАВА

Сутність права

Філософія права – це дисципліна, яка знаходиться на перетині філософії і правознавства та вивчає базові питання, пов'язані з правом. Перед філософською теорією права стоять завдання обґрунтовано відповісти на питання, що таке право і яка його сутність, на яких засадах ґрунтується право (правові системи), які сфери людського життя регулюються правом, яким є відношення між правом і законом, між правом і мораллю, між правом і державою. Розмаїття варіантів відповідей на ці питання поклали початок філософської дискусії, низці теорій права і спроб осмислити різноманітні правові системи.

На питання "Що таке право?", як і на будь-яке інше важливе питання, у філософії сформувались декілька варіантів відповіді, прихильники яких дискутують між собою. Першим, найбільш древнім і найпоширенішим варіантом відповіді на питання про природу права є *теорія природного права*. За допомогою цього поняття природу права пояснювали в усіх культурах і в усі часи від найдавніших спроб його осмислити. Будь-який добрий закон чи звичай має свою підставу у природному праві (*ius naturale*), тобто в незалежному від людей, вічному і незмінному законі, закладеному у природу всіх речей. Природне право не твориться ані людьми, ані органами державної влади; воно знаходиться понад усі людські інститути. Напр., цінність людського життя і заборона вбивати належить до царини природного права і не встановлюється жодною земною владою. Навіть якщо якась влада (радянська чи нацистська) видає розпорядження вбити людину, то таке вбивство є злочином, хай навіть воно й впливає з розпорядження влади. Завданням людини чи людських інституцій є правильно відчитати природне право і відобразити його у людських законах, які також називають позитивним правом. До позитивного права зараховують державні закони, звичаї, тобто всі приписи, яким людина підпорядковує свою поведінку. Відповідно, доброю є та влада, яка у своїх законах правильно відображає природне право. Відповідно до теорії природного права, держава не має права на пра-

вотворчість, тобто на створення базових правових засад, а її завданням є лише законотворчість, тобто укладання законів.

Своє теоретичне обґрунтування теорія природного права отримала в *античній філософії*. Перші з нам відомих античних філософів, тобто представники *Мілетської школи* (Талес, Анаксимандр, Анаксимен) стверджували, що все суще складається з однієї праматерії (архе), і намагалися її знайти. Ця праматерія жива і розумна. Відповідно, якщо все має спільну природу і в основі всього лежить розумне начало, то все підпорядковане одному розумному закону. *Геракліт* стверджував, що все постійно змінюється, однак ці зміни не свідчать про хаос у світі. Вони підпорядковані вічному розумному закону, який Геракліт називав Логосом. Оскільки зміни, які відбуваються у світі підпорядковані Логосу, вони логічні і їх можна пізнавати; це уможлиблює науку. Логос є також природним правом, оскільки він регулює всі аспекти поведінки як окремої людини, так і суспільства. *Платон* був переконаний, що все, що існує у світі, є відображенням вічних і досконалих ідей. Відповідно, поведінка людини та соціальні інститути також повинні виражати вічні ідеали. Платон розрізняв природне право (φύσις) і людський закон (νομός). Людський закон добрий, якщо він відображає природне право. *Арістотель* стверджував, що людина є суспільною істотою, тобто в людську природу закладене прагнення бути у суспільстві. З природи людини як суспільної істоти випливає Арістотелеве бачення природного права: людська природа є такою, що людині добре бути в суспільстві, а тому й право, яке регулює міжлюдські відносини, випливає з людської природи.

Багато уваги проблемі природного права присвятили *стоїки* – один із найбільш впливових напрямів філософії Пізньої Античності. Вони перейняли від Геракліта уявлення про Божественний Логос, який управляє усім сущим. Основою права стоїки називали "вічний закон" (lex aeterna), який вважали синонімом до природного права. Вже в античності виникло питання про походження природного права: якщо природне право не породжується жодною людською інституцією, то хто його встановив? *Лікурґ*, якого грецькі легенди називають засновником Спарти, стверджував, що отримав закон від Аполлона. Отже, античні мислителі і законодавці джерелом природного права вважали Бога. В такому вигляді концепцію природного права перей-

няли римські юристи і філософи, стверджуючи, що своїм завданням вони вважають відображення природного права в людських законах.

В *Середньовіччі* християнські мислителі продовжили античну традицію природного права. У світі є порядок, а не хаос: все відбувається у відповідності до певного порядку, а не довільно. Так є тому, що у світі панує природний закон, який регулює абсолютно все: від змін пір року і руху матеріальних тіл до поведінки окремої людини та організації суспільних інституцій. Цей природний закон виконується в повній мірі силами природи і матеріальними речами, бо вони не мають свободи самостійно вирішувати, як їм діяти. Людина, натомість, має свобідну волю, а тому може самостійно вирішувати, як їй поводитись. Володіючи розумом, людина спроможна відчитати природне право і втілити його у своїх законах, але будучи свобідною, вона може діяти й по-іншому, тобто всупереч природному закону. Завданням морального виховання є заохотити людей реалізовувати в особистому житті та в суспільних об'єднаннях природний закон. Отже, теорія природного права в Античності і Середньовіччі виглядала так: Бог, творячи світ, вклав у нього принципи, за якими цей світ існує, – природне право. Люди, утворюючи соціальні об'єднання, повинні відчитати природне право і відобразити його у людських законах; тільки в такому випадку суспільні інститути будуть добрими, а люди щасливими. Іншими словами, природне право – це закони і принципи, які Бог вклав у природу буття.

В епоху *Ренесансу* розуміння природного права змінилося. Дух цього періоду європейської культури прийнято називати гуманізмом, бо в центрі уваги філософів, науковців, митців і юристів опинилася людина. При такому культурному віянні під природним правом почали розуміти не право, яке випливає з природи всього суцього, а право, яке випливає з природи людини. Бог створив людину, і вклав у її природу свій закон, який є для людини природним. Так, природним правом проголосили "права людини", тобто те, на що людина має право. Пізньосередньовічний філософ *Вільям Оккам* розумів під природними правами право на життя, свободу і власність.

У XVI-XVII ст. європейські країни пережили серйозні зміни, обумовлені численними політичними кризами, ре-

формацією, великими географічними відкриттями тощо. Все це змусило по-новому поглянути на основи права і держави, а тому привнесло нові осмислення природного права. Нідерландець *Г'юго Гроцій* (1583-1645) був одним із найбільших юристів і філософів права своєї епохи, який дав глибоке обґрунтування концепції природного права. Природне право – це право, закладене в людську природу. Його джерелом є Божа воля: Бог встановив такі закони, бо так захотів. Пізнаючи природне право, людина створює людські закони, які повинні виражати принципи природного права. Далеко не кожна людина усвідомлює важливість дотримуватися закону. Стимулом, здатним змусити таких людей бути законотворцями, є силовий примус. Гроцій вважав, що люди організували державу для того, щоби за собою силового примусу змусити кожного дотримуватися законів. Отже, держава – це об'єднання людей, основане на суспільному договорі задля контролю над дотриманням закону. Людські закони повинні регулювати не тільки міжлюдські відносини в межах держави, а й відносини між державами (міжнародне право). Ще один мешканець Нідерландів і єврей за національністю *Бенедікт Спіноза* (1632-1677) також зробив свій внесок у розвиток концепції природного права. Спіноза був переконаний, що існує тільки одна-єдина субстанція – Бог. Він виражається у двох модусах: дух і матерія. Тому всі духовні дійсності та матеріальні речі – це не окремі одиниці буття, а вираження єдиного Бога. Якщо весь світ є тільки однією монадою, то й закон у світі тільки один; він випливає з природи суцього. Для того, щоби реалізувати природне право в людських законах, необхідна держава. Спіноза вважав, що держава ґрунтується на суспільному договорі, який був укладений між людьми, щоби припинити хаос у міжлюдських відносинах та забезпечити централізоване впровадження природного права в життя людей.

Англія цього ж періоду пережила політичні трансформації схожі до Нідерландів: реформація, громадянська війна, повалення і реставрація монархії, освоєння земель у новому світі, розвиток флоту та економіки тощо. Все це змусувало філософів і юристів по-новому осмислити природу права. Найбільш впливовим ідеологом англійської правової системи став філософ *Джон Локк* (1632-1704). Локк вважав, що люди за своєю

природою добрі, і в додержавний період насолоджувались реалізацією своїх природних прав. Однак, в цих умовах вони не мали гарантій, що їхні природні права будуть захищені. Для того, щоби захистити свої природні права, люди утворили державу, яка повинна стати гарантом збереження людських прав. Оскільки завданням держави є забезпечувати дотримання природних прав людини, вона сама не може їх порушувати. Право на життя, власність, свободу тощо є природними правами людини і не можуть бути від неї відчуженими. Оскільки держава існує для того, щоби забезпечувати природні права людини, вона сама повинна строго підпорядковуватися закону. Якщо держава виходить поза межі закону, вона перетворюється в тиранію. Важливий крок у розвиток концепції природного права зробив французький філософ *Жан-Жак Руссо* (1712-1778), який стверджував, що люди об'єднуються в суспільство задля збереження і захисту своїх природних прав. Свобода і соціальна рівність є для Руссо головними правами людини, які вона повинна захищати. Ці думки Руссо стали ідеологічним лозунгом Французької революції 1789 року, гаслом якої стали слова "Свобода, рівність, братерство".

Сьогодні концепція природного права домінує в західній філософії права. В основі цієї теорії лежить переконання в тому, що існують певні правові норми, які є непорушними і недоторканими, вони не встановлюються людьми, ані жодною людською інституцією, а тому й не можуть бути відмінені чи змінені. Будь-яка людська законотворчість – це спроби правильно відчитати природне право та виразити його у нормах співжиття людей у соціумі. В Античності і Середньовіччі природне право розумілось як законодавство, вкладене Богом у природу всього суцього. В Новий час природне право почали розуміти як права, які Бог вклав у людську природу, а тому природне право тлумачили як права людини. Таке трактування природного права зберігає свою популярність і досі. Особлива заслуга теорії природного права в тому, що вона проголошує абсолютну цінність і непорушність права, оберігає народи від диктатур, визначає роль державної влади як реалізатора принципів природного права та нікому не дозволяє привласнити собі монополію на правотворчість. Держава при такому розумінні природи права повинна лишень реалізовувати право, а не претендувати на роль його творця.

Юридичний позитивізм і юридичний реалізм

Теорія природного права, хоч і є найдавнішою та найпопулярнішою філософською концепцією, яка пояснює природу права, все ж викликала критику деяких мислителів і юристів. Протилежністю до теорії природного права є юридичний позитивізм. Позитивізм – це напрям у філософії, який сформувався у XIX ст., а його фундатором був француз *Огюст Конт* (1798-1857). Він вважав, що істинними і корисними для науки є тільки "позитивні судження", тобто такі судження, які підтверджуються емпіричними даними (даними досвіду). Ніщо з того, що не підтверджується в досвіді не може бути присутнім у науці. В той сам час у Британії філософ і юрист *Джере́мі Бента́м* (1748-1832) заклав основи утилітаризму та висловив свої міркування з приводу основ права. Він вважав, що право – це воля суверена, а не адаптація природного закону.

Британський юрист *Джон Остін* (1790-1859) поєднав ідеї позитивізму та Бентама і переніс їх на правничу площину. На основі позитивістського методу Остін ствердив, що правознавство повинно оперувати виключно позитивними судженнями. Напр., кримінальний кодекс юрист може бачити, а принципи природного права не можна спостерігати в досвіді. Як науковець, на думку Конта, повинен відмовитися від теорій, які неможливо перевірити в досвіді, так і юрист, на думку Остіна, повинен відмовитися від абстрактних правових засад. Так, Остін відмовився від концепції природного права. Ця відмова породила нове питання: якщо природного права немає, то на чому ґрунтуються людські закони. Остін, повторюючи Бентама, стверджував, що людські закони ґрунтуються на волі суверена, яким може бути як одна особа (монархія), так і весь народ (демократія).

Ідеї Остіна розвинув німецький учений *Карл Бе́рґбом* (1849-1927) у своїй роботі "Юриспруденція і філософія права" 1892 року. Він стверджував, що правознавство є дескриптивною наукою, а не нормативною, тобто воно повинно вивчати існуючі правові порядки, а не розмірковувати про те, яким право повинно бути. Оскільки природне право – це ідеал, відобразити який прагне позитивне право, то теорія природного права перетворює правознавство у нормативну науку. Вивчати можна не ідеали, а дійсність, тобто реальні закони, за якими живе соціум. Головною темою дискусії в

рамках сучасного юридичного позитивізму, є відношення права і моралі, тобто послідовники цього напрямку сформулювали концепцію відношення права і моралі. В цьому питанні послідовники позитивізму розділились на два напрями:

- "*м'який*" позитивізм, найвідомішим представником якого був Герберт Гарт (1907-1922): послідовники цього напрямку вважають, що право може мати зв'язок із нормами моралі, а моральні традиції можуть бути основою для законодавства;
- "*жорсткий*" позитивізм, найвідомішим представником якого є Джозеф Раз (нар. 1939): послідовники цього напрямку вважали, що мораль жодним чином не може бути джерелом законів, а законом повинно вважатися тільки записані і ухвалені норми.

Юридичний реалізм ґрунтується на творчому спадку англійського філософа Томаса Гоббса (1588-1679). Гоббс вважав, що людина за своєю природою егоїстична, а відносини між людьми ґрунтуються на принципі "*homo homini lupus est*" (людина людині вовк). Відносини між людьми до утворення держави Гоббс описував як війну всіх проти всіх. Такий стан міжлюдських відносин не міг задовольнити людей, оскільки не давав можливості реалізувати природні права людини. Для того, щоби припинити цю боротьбу, люди на основі суспільного договору утворили державу: вони обрали одного з-поміж себе (короля), і передали йому частину своїх прав, а взамін отримали від нього гарантії захисту. Іншими словами, кожен громадянин держави зобов'язався не перешкоджати іншій людині реалізувати свої права, а взамін отримав такі самі гарантії від усіх інших; якщо ж хтось ці зобов'язання порушить, то король має право застосувати силу для покарання порушника. При такому розумінні права його джерелом не може вважатися ані природне право (бо у злій людській природі не може бути закладене нічого доброго), ані державна влада (бо вона встановлюється народом).

Ці ідеї розвинув американський юрист *Олівер Венделл Голмс* (1841-1935). Позицію Голмса та його послідовників прийнято називати юридичним реалізмом. Ці правники вважають, що предметом вивчення правознавства повинно бути не те, яким право повинно бути, а те, яким воно є в дійсності. Природне право – це ідеал, до якого право повинно прагнути, але цей ідеал не завжди вдається реалізувати в пов-

сякденній законотворчості та правочині. Закони, ухвалені державною законодавчою владою, які позитивісти вважали предметом правознавства, для юридичних реалістів є також лишень нормами, а не юридичною реальністю. Правова дійсність відбувається в судах, коли суддя ухвалює рішення, тлумачачи закон.

Принципи права

Для того, щоби право могло виконувати свою функцію та створити добрі правові відносини, необхідно дотримуватися наступних засад:

- *Верховенство права* – ідея правової доктрини, відповідно до якої жодна людина чи людська інституція не є вищою за право і не може нехтувати його принципами. Верховенство права – це переконання, що право є найвищим регулятором міжлюдських відносин і ніщо не може піддавати сумніву правові норми та їх обов'язковість. Держава не створює право, а є його реалізатором і виконавцем; жоден чиновник, навіть якщо він депутат парламенту чи президент, і в силу своєї посади ухвалює чи підписує закони, не є творцем права. Право є надлюдською, наддержавною та надсуб'єктивною дійсністю, а всі люди повинні в міру свого соціального статусу втілювати правові норми в житті. Верховенство права робить державу правовою, а його відсутність перетворює державу у тоталітарну систему. Тільки за умови визнання непорушної цінності верховенства права можна вести мову про демократичний устрій, ринкову економіку та реалізацію прав і свобод людини.
- *Правова свідомість* – це усвідомлення суб'єктами права важливості та необхідності дотримання правових норм. Тільки те суспільство, члени якого високо цінують закон, здатне збудувати демократію, розвинену економіку та забезпечити щасливе існування всіх своїх членів. Суспільство з низькою правовою свідомістю приречене на бідність, нестабільність, низькі стандарти життя, диктатуру тощо. Виховання відповідального громадянина, здатного поважати іншого, шанувати природу, примножувати власні та спільні блага, розбудовувати державні та суспільні інститути, можливе виключно через виховання високої правової свідомості.

- *Якісне законодавство*: право не може залишатися абстрактним; воно повинно втілитись у записаних і відповідним чином ухвалених законах. Для того, щоби суб'єкти права могли їх дотриматись і виконати, закони повинні бути написані зрозумілою мовою та бути донесеними до всіх. Закон, про який ніхто не знає, не має жодного сенсу, оскільки громадяни не можуть його виконати, бо не знають про нього. Принцип "незнання закону не звільняє від відповідальності" не дає уряду права занедбувати необхідність правової просвіти. Перед державою стоїть завдання дбати про правову освіту громадян, щоби донести до них знання їхніх прав і обов'язків, відносин між державою і суспільством, відносин між суб'єктами права тощо. Особливо це важливо в Україні, яка відзначається неймовірно низькою правовою свідомістю. Така криза обумовлена знеціненням права в Радянському Союзі. Її вирішення є нагальним завданням для України, яка намагається пройти складний шлях до побудови правової держави, громадянського суспільства, ринкової економіки та європейських стандартів життя. Збудувати успішні політичні та економічні системи зуміли тільки ті народи, які створили якісні закони і їх ретельно виконують.
- *Фахові та чесні юристи*: тільки професійний підхід до права і відданість його ідеї спроможний забезпечити високу якість правових відносин та дотримання стандартів життя суб'єктів права. Для того, щоби такий підхід до права був можливий, необхідні фахівці з доброю юридичною освітою та віддані своїй справі. Держава повинна дбати про якісну підготовку юристів та виховання у них високих цінностей.
- *Якісні правоохоронні інститути*: оскільки не всі члени суспільства відзначаються відмінною правовою свідомістю і схильні до порушень закону, державі необхідно мати структури, здатні забезпечити безумовне виконання закону. До таких структур належать суд, прокуратура, поліція та інші. Ці структури повинні бути вільними від корупції та тиску будь-яких осіб чи інституцій. Вони повинні застосовувати силовий примус для виконання закону чи здійснення покарань. При цьому застосування сили не повинно виходити за межі, дозволені законом.
- *Невідворотність покарання*: повага до закону і законопослушність зростають, коли населення розуміє, що по-

карання за порушення є невідворотним. Якщо правова свідомість низька, тоді громадяни шукають можливості порушити закон не тільки задля своєї вигоди, а й просто з байдужості. Дієвим засобом для зниження кількості правопорушень у такому випадку є страх перед покаранням і неможливість їх уникнути. Тому держава повинна використовувати будь-які прояви корупції в інституціях, покликаних слідкувати за дотриманням закону. Коли громадяни розумітимуть, що судді, прокурори і поліцейські непідкупні і на них неможливо вчинити якийсь тиск, їм не залишиться іншої можливості, як тільки строго дотримуватись закону, щоби не бути покараними.

- *Свобода*: вимагати дотримання закону можна тільки від вільної людини, яка може самостійно ухвалювати свої поведінкові рішення. Саме тому законодавство передбачає звільнення від покарань для осіб, які не можуть самостійно ухвалювати рішення щодо своєї поведінки (діти, психічно хворі люди). Втім це правило стосується й цілих суспільств. Тільки в тому соціумі, в якому панує демократія і свобода, правова свідомість зростає. Громадяни диктатур зазвичай відзначаються низькою повагою до права.
- *Справедливість*: закони повинні бути однаковими для всіх, і всі повинні бути рівними перед законом, ні для кого не роблячи преференцій.
- *Рівність*: всі мають однакові права, обов'язки і свободи, а тому закони повинні забезпечити всім однакові можливості користуватися свободами та накладати на всіх однакові обов'язки.
- *Гуманізм*: головною цінністю для законодавства повинна бути людина, а закони потрібні для того, щоби зробити людину щасливою. Законодавець повинен завжди пам'ятати, що ціллю його діяльності є людина.
- *Пропорційність*: обмеження та покарання, які встановлює закон повинні бути раціонально виправдані, не можуть виходити поза рамки справедливості та мусять бути чітко прописані у законі; порушенням цього принципу є надмірне покарання. Напр., невинувато за дрібну крадіжку карати довічним ув'язненням. Будь-яке покарання за скоєний злочин повинно виправляти злочинця, а не завдання йому страждань.

Правова система

Право втілюється в житті людей не тільки у вигляді записаних законів. Записаний і ухвалений закон є необхідним елементом цивілізованого співіснування людей, однак для того, щоби він ввійшов у людське життя і діяв, необхідний цілий ряд чинників: хтось мусить цей закон підготувати, обґрунтувати, ухвалити, видати, донести до відома людей, виконати, прослідкувати за його виконанням та покарати в разі його невиконання. Всі ці люди, які беруть участь у цьому процесі, осмислюють право якимось чином; вони ґрунтують своє сприйняття права на основі певних світоглядних та юридичних традицій. Кожен, хто має відношення до творення законів та їх виконання, робить це на основі якоїсь парадигми мислення. Тип мислення та світоглядна парадигма, в рамках яких мислять учасники правового процесу, називають правовою системою. В історії людства сформувалися декілька правових систем: кожна з них має власні фундаментальні засновки. Напр., для європейських юристів римське право є важливим джерелом юридичних традицій, але на мусульманських правників римське право не справляє жодного впливу. Невід'ємним елементом правової системи є права свідомлені людей, тобто усвідомлення важливості права, повага до закону, прагнення побудувати правову державу тощо. Рівень цих чинників у людській свідомості обумовлює ефективність чи неефективність законів, оскільки навіть найкращі закони не зможуть працювати, якщо правова свідомість людей буде низькою. Отже, правова система складається з елементів:

- *суб'єкти права* – люди (фізичні особи), організації (юридичні особи), держава, суспільства, тобто всі, хто має хоч якесь відношення до права;
- *правові норми* – це закони, які видаються на найрізноманітніших рівнях (від міжнародного і державного рівнів до розпоряджень керівників найнижчої ланки, тобто міських і сільських рад, або керівників об'єднань);
- *правові відносини* – усталені відносини між суб'єктами права: в кожному суспільстві існує чіткий поділ ролей на тих, хто ухвалює закони (вождь, монарх, парламент), тих, хто слідкує за їх виконанням (суд, прокуратура, поліція, жандармерія), і тих, хто ці закони виконують (громадяни);

при цьому одна і та сама особа може одночасно відігравати різні ролі (депутат парламенту ухвалює закони, але він, як громадянин, зобов'язаний їх виконувати); жоден член соціуму не вийнятий із правових відносин;

- *правова ідеологія* – це рівень усвідомлення суб'єктами права важливості законів, їхньої цінності та власного обов'язку їх дотримуватися, а також переконання загалу щодо ролі універсальних принципів природного права, держави і соціуму в ухваленні і зміні законів, повноважень держави щодо примусу у виконанні законів, рівень серйозності у сприйнятті законів та відчуття власного обов'язку їх виконати тощо.

У кожній країні чи міждержавному об'єднанні діє власна правова система. Правові системи країн, які належать до одного культурного простору, схожі між собою. Це дає право говорити про правові сім'ї, до яких належать схожі правові системи. Виділяють декілька правових сімей: романо-германська, англосаксонська, релігійні (канонічне право, юдейське право, мусульманське право, індуське право), звичаєва та соціалістична.

Романо-германська правова сім'я

Романо-германська правова сім'я – це парадигма правового мислення, яка сформувалась на основі римського права, національних правових традицій германських народів та католицького канонічного права. Ця система поширена в континентальній Європі, а також у країнах, які зазнали культурний вплив континентальної Європи, напр., країни Латинської Америки. Історію становлення цієї правової системи поділяють на три періоди:

- Впродовж *першого періоду* (V-XI століття) германські та слов'янські племена розселилися по європейському континенті та входили у контакт із римською культурою. В той час вони послуговувались звичаєвим правом, яке в періоди осілості записували. Так виникли перші кодекси звичаєвого права європейських народів: Бургундська правда (між 480-501 роками), Салічна правда (між 507-511 роками), Вестготська правда (654 рік), Алеманська правда, Баварська правда, Фризька правда (VIII століття), Саксонська правда (802

рік), Тюринзька правда, Руська правда та інші. Ці кодекси законів в Середньовіччі називали варварськими правдами (*leges barbarorum*), на відміну від римського права.

- Впродовж *другого періоду* (XII-XVIII століття) активну правничу діяльність розгорнула Католицька Церква, яка створила канонічне (церковне) право, а також сформувала єдиний правовий простір Християнської Європи. Католицька Церква створювала школи і університети, в яких правознавству відводилось чільне місце. Саме католицькі правники заклали основи європейської правової системи, яка ґрунтується на Біблії, римському праві та звичаях германських народів. Оскільки Католицька Церква була єдиною наддержавною інституцією в Середньовічній Європі, саме їй випала місія формувати та регулювати відносини між європейськими країнами, а також між монархами, дворянством і народом в межах цих країн. Розвиток міст, ремісничих цехів, торгівлі, особливо морської, змушував європейців ускладнювати та удосконалювати закони.
- Впродовж *третього періоду* європейське правознавство пережило низку змін. Реформація призвела до того, що Католицька Церква втратила роль єдиної наддержавної інституції, авторитет якої є загальноновизнаним. Протестантські країни не бачили необхідності підпорядковуватись її нормам. Ускладнення економічного життя, торгівлі, виробництва, революції, які відбулись у різних європейських країнах, колонізація, розвиток військових технологій тощо змусили по-новому кодифікувати правові норми та ухвалити закони, які би регулювати ті сфери життя, з якими європейці попередніх століть не зустрічались.

Головною особливістю правових систем романо-германської сім'ї є роль *нормативно-правового акту*. Для європейців законом є те, що написано і затверджене інституцією, яка має на це владні повноваження. Те, що не записане на папері, не має жодної законної дії. Головним законом кожної країни є конституція або конституційний акт, всі сфери життя регулюється відповідними законами, кодифікованими у кодексах, всі підзаконні акти є письмовими, всі судові рішення видані у письмовій формі, суди враховують тільки ті фінансові чи інші зобов'язання, які оформлені письмово, тощо. Те саме стосується міжнародних угод: лідери європейських країн укладають письмову угоду і затверджують своїми підписами,

а не домовляються усно і ухвалюють розкурюванням люльки миру чи іншими ритуалами. Важливість письмових актів обумовлює також важливість установ, уповноважених видавати і тлумачити ці акти, а також карати за їх невиконання. Для якісного оформлення законів та уникнення непорозумінь велику увагу у правових системах романо-германської сім'ї присвячують підготовці фахових юристів.

Звичаї в цій правовій сім'ї не заперечуються повністю, але їхня роль у законотворчості дуже обмежена. Законодавець може враховувати звичаї при написанні законів, але суди при формуванні вироків зазвичай не посилаються на звичаї. Не менш важливим для цієї правової сім'ї є логічність та узгодженість законів. Законодавець не може ухвалити закон, який суперечить іншим законам. Якщо ж така колізія виникає, то більшу силу має закон вищого рівня (напр., конституція важливіша за закон, а закон – за постанову уряду). Вирішення таких колізій в Україні належить до компетенції Конституційного Суду.

Англосаксонська правова сім'я

Незважаючи на те, що Англія від свого зародження до сьогодні належить до числа європейських християнських країн, в ній сформувалась правова система, яка характеризується певними особливостями, що відрізняють її від систем романо-германської правової сім'ї. З поширенням політичного впливу Англії поширилась її правова система. Тому сьогодні до цієї сім'ї належать правові системи тих країн, які були британськими колоніями або належать до Співдружності Націй. Виділяють чотири етапи формування англосаксонської правової системи:

- *Перший період* тривав від завоювання земель сучасної Англії Римською імперією до 1066 року. Хоч Англія й входила у склад Римської імперії, римське право місцевим населенням використовувалось мало. В більшості місцеві мешканці послуговувались своїм звичаєвим правом. Коли до Англії прийшли германські племена (англи, сакси і юти), вони принесли зі собою своє звичаєве право. Відповідно, в той час якоїсь уніфікованої правової системи в Англії не існувало: римляни користувались римським правом, кельти – кельтськими звичаями, германці – гер-

манськими правдами, тобто кожна община жила своїми правовими нормами.

- *Другий період* розпочався у 1066 році, коли Вільгельм Забойовник завоював Англію і став її королем, та тривав до 1485 року, коли на англійський трон зійшла династія Тюдорів. Вільгельмове завоювання Англії створило унікальну ситуацію: влада стала централізованою, а законодавство залишалась у край різноманітне. Англійці цього періоду не мали єдиного фундаменту, на який вони би могли опертися для формування власної правової традиції. В умовах відсутності спільної правової основи особливі компетентності отримав суд. Королівська влада приклала величезні зусилля для створення широкої мережі королівських судів і надала їм широкі права. Судді могли вирішувати суперечки так, як вважали доречним, а їхні рішення ставали взірцем для вирішення схожих ситуацій іншими суддями. Так сформувалась особливість англійського судочинства – опиратися не на закон, ухвалений центральною владою, а на судові прецеденти. Тому специфікою англійського права є не його державність, а загальність (common law). Судова влада не є структурою держави, як парламент чи уряд.
- *Третій період* тривав у 1485-1832 роках, тобто розпочався зі сходженням на трон династії Тюдорів. Король Генріх VII (перший англійський король з династії Тюдорів) вів політику централізації влади і повного підпорядкування всіх сторін життя англійців королю, а його син Генріх VIII у 1533 році, вирвав Церкву Англії з Католицької Церкви і підпорядкував собі. Королів, які прагнули все підпорядкувати собі, загальне право, яке живе власним життям у судах, і не контролюється короною, не могло влаштуватися. До того ж, інколи судові прецеденти суперечили здоровому глузду та справедливості. Щоби обмежити владу судів, зробити покарання менш жорстокими і більш справедливими, та уніфікувати закони, були створені особливі суди, підпорядковані лорду-канцлеру, які керувалися не прецедентами, а законами, виданими королівською владою, і мали право розглядати апеляції звичайних судів. Закони, якими вони керувались називали правом справедливості. Отже, в цей період розвитку англійського права фактично існували дві паралельні правові системи: загальне право (common law) і право справедливості (law of equity).

- *Четвертий період*, який розпочався в середині XIX століття, і триває досі, характеризується масштабними реформами в царині юриспруденції, об'єднанням двох систем права та кодифікацію правових норм.

Отже, англійський суддя при ухваленні свого рішення ґрунтується на трьох джерелах:

- *судовий прецедент* є головним чинником, який легітимізує рішення судді: якщо колись у якомусь суді було прийняте якесь рішення, то це є достатньою підставою для того, щоби таке рішення ухвалювати й у майбутньому. Однак, можливі такі випадки, коли різні суди в однаковому питанні ухвалили різні рішення. Для вирішення такої колізії англійське законодавство розділяє суди на високі і низькі. Судові рішення, які виносяться високими судами (Палатою Лордів, Апеляційним судом і Судом Корони) є обов'язковими прецедентами. Рішення всіх інших судів (низьких судів) можуть використовуватись як прецеденти, але не мусять;
- *закони і підзаконні нормативні акти* також є джерелом законодавства, але другорядним щодо судових прецедентів. Саме тому в Англії немає конституції. Її роль виконують Велика Хартія Вольностей (1215), Біль про права (1689), Акт про престолонаслідування (1701) та численні інші документи, більшість з яких виникали як судові прецеденти;
- підставою для судового рішення може бути також і *звичай*, однак до нього вдаються вельми рідко. В Англії досі діє закон 1265 року, який дозволяє посилатися тільки на ті звичаї, які існували до 1189 року. Оскільки сьогодні в Англії залишилось не багато звичаїв, які сформувались до 1189 року, то на звичай судді посилаються вкрай рідко.

Серед країн, які перейняли англосаксонську правову систему, є США, в яких також головним джерелом права вважається судовий прецедент. Однак, у США закони кодифіковані, а головним законом є Конституція Сполучених Штатів Америки 1787 року, яка складається з преамбули, 7-ми статей і 27-ми поправок.

Релігійна правова сім'я

У деяких країнах чи недержавних об'єднаннях діє право, в якому яскраво підкреслений релігійний аспект. Ці правові системи об'єднують у релігійну правову сім'ю. В ній виді-

ляють канонічне право, ісламське право (шаріат), юдейське право, індузьке право.

Канонічне право – це законодавство Католицької Церкви. Оскільки Католицька Церква є найбільшою організацією на Землі, вона мусить мати якісні закони, які би регулювали відносини між її членами, а також її ставлення до інституцій і осіб, які не належать до Католицької Церкви. Канонічне право формувалось від перших днів існування християнства. Його принципи закладені в Біблії, як головному джерелі доктрини віри і моралі християн. Упродовж двох тисячоліть закони канонічного права укладалися Вселенськими і Помісними Соборами, Отцями Церкви, Римськими Папами, Римською Курією тощо. Канонічне право ґрунтується на трьох базових принципах:

- *Божественні принципи* – це принципи, які закладені Богом у Біблії. Вони вічні і не можуть бути змінені жодною людською владою. Напр., цінність і недоторканність людського життя, нерозривність подружжя, свобода людини тощо. Завданням Церкви є лишень втілювати і оберігати божественні принципи канонічного права, але не змінювати їх.
- *Загальнолюдські принципи* – це принципи, які встановлені людською правовою традицією та доповнюють божественні принципи права. Вони можуть бути змінені, якщо входять у суперечність із божественними принципами, але на загал вони їм не суперечать, оскільки випливають із природного права.
- *Церковні принципи* – це принципи, встановлені Церквою, для роз'яснення і впровадження божественних принципів, із урахуванням духу часу. Ці принципи можуть змінюватись Церквою, оскільки Церква їх встановила.

Сьогодні канонічне право представлено декількома документами:

- *Кодекс канонічного права* (Codex iuris canonici) – збірник канонів, якими керуються всі католики римського обряду, виданий Папою Іваном-Павлом II у 1983 році;
- *Кодекс Канонів Східних Церков* (Codex Canonum Ecclesiarum Orientalium) – збірник канонів, якими керуються всі католики східних обрядів, виданий Папою Іваном-Павлом II у 1990 році;
- Конкордати – угоди, які укладаються між Святим Престолом (Ватиканом) та урядами інших держав;
- Енцикліки – пастирські послання Римських Пап;
- Документи Римської Курії (уряду Святого Престолу).

Ісламське право, або **шаріат** – це принцип життя мусульманина, корінь якого в Корані, а виявами є всі сфери життя. Мусульмани виводять своє право з наступних джерел:

- Найавторитетнішим джерелом норм шаріату є *Коран*. Те, що визначається Кораном, є незаперечним і безумовно зобов'язуючим.
  - Якщо виникає ситуація, яка не передбачена Кораном, тоді норми її регулювання шукають у *Сунні*, яка є другим за авторитетністю джерелом шаріату. Оскільки Сунна розповідає про життя і висловлювання Пророка Мугаммеда, то в ній знаходять взірці того, як Пророк діяв у схожій ситуації, або висловлювався про щось подібне.
  - Третім джерелом шаріату є *іджма* – згода знавців шаріату щодо складної правової ситуації, про яку не сказано в Корані чи Сунні.
  - Четвертим джерелом є *кіас* – судження за аналогією, рішення, яке приймається на основі схожої ситуації в минулому.
  - Інколи як джерело права сприймається *таклід* – наслідування. Відповідно до цього принципу, приклад якогось авторитетного муфтія, імама чи факіга може сприйматися як законодавча норма. Ставлення різних мазгабів до такліду є різним, однак в більшості позитивним.
  - Ще одним джерелом правових норм є *адат* – звичаєве право.
- В ісламі сформувались декілька шкіл шаріату – *мазгабів*:
- *ганафітський мазгаб*, основи якого заклав факіг (правник) Абу Ганіф, і який домінує серед сунітів Туреччини, Сирії, Йорданії, України, Росії, північно-західних регіонів Єгипту, західного Іраку, Казахстану, Узбекистану, Таджикистану, Афганістану, Пакистану, Індії та інших країн;
  - *малікійський мазгаб*, основи якого заклав Малік ібн Анас, і який поширений серед сунітів Кувейту, західних областей Об'єднаних Арабських Еміратів та невеликих районів Саудівської Аравії, поряд із Кувейтом і ОАЕ;
  - *шафіїтський мазгаб*, основи якого заклав аш-Шафія, і який поширений серед сунітів північно-східних областей Єгипту, серед мусульман Сомалі, Еритреї, східних регіонів Етіопії, центрально-східних країн Африки, Ємену, районів на кордоні Саудівської Аравії та Іраку, в Палестині та Сирії, в Чечні, Інгушетії, Дагестані, та в Індонезії;
  - *ханбалійський мазгаб*, основи якого заклав Агмад ібн-Ханбаль, і який домінує тільки серед сунітів переважної ча-

стини Саудівської Аравії, на Південному Сході Об'єднаних Арабських Еміратів, і частково в Омані;

- *джафаритський мазгаб*, основи якого заклав Джафар ас-Садик, і який домінує серед шиїтів.

Юдейська правова система ґрунтується на законах юдейської релігії, які викладені в юдейських священних писаннях: *Тора* (Закон), *Небіїм* (Пророки), *Кетувім* (Писання). Додатковим джерелом юдейського права є релігійні писання, які не мають обов'язкового статусу: *Мішна* (коментар на священні писання), *Тосефта* (збірка коментарів і приписів щодо релігійного життя, сформована поряд із Мішною), *Ґемара* (коментарі на Мішну), *Талмуд* (Мішна і коментарі до неї), *Мідраш* (притчі і повчальні розповіді), *Ґалаха* (збірник релігійних законів і приписів). Юдейське право не має офіційного статусу в жодній країні, хоч вплинуло на закони Ізраїлю. Воно регулює питання кошерності (сакральної чистоти їжі), правила поведінки юдея, сімейні, господарські, фінансові та інші питання.

Індійське право сформувалось в рамках індуїзму і великою мірою відобразилось в Конституції Індії 1950 року, а також вплинуло на законодавство деяких азіатських (Пакистан, Бірма, Сінгапур, Малайзія) та африканських країн (Танзанія, Уганда, Кенія). Коли Індія була британською колонією, індійське право було частиною британського колоніального права, тобто було обов'язковим на території Індії і серед індусів поза Індією. Втім, деякі приписи індійського права строго осуджувались як британським, так і сучасним індійським урядом, напр., кастовий поділ суспільства (брагмани, кшатрії, вайшії та шудри) і саті (традиція спалення вдови на похороні її чоловіка). Джерелом індуського права є релігійні тексти, які поділяють на два типи:

- шруті (священні тексти індуїзму, Веди),
- смріті (додаткові релігійні тексти).

Найбільшою та найавторитетнішою збіркою індуських законів є *Закони Ману*, які уклав легендарний перший цар людства Ману. Невід'ємним і надзвичайно популярним джерелом права є звичаї. Оскільки в період британської колонізації суддями в Індії були британці, до індійського права ввійшли елементи англосаксонської правової системи, зокрема трактування судового прецеденту, як джерела права. Втім, британці з особливою повагою ставились до індійських правових традицій: до 1833 року до кожного британського

судді, який працював в Індії і не знав усіх тонкощів індійського права, був приставлений пандит (індієць, який добре знав індійські правові традиції і міг консультувати суддю). Повага британців до індійських правових традицій виразилась також в тому, що в 1833 році з ініціативи уряду була проведена кодифікація трьох типів законодавства на території Індії:

- індуське, яке використовувалось для індусів,
- ісламське, яке використовувалось для мусульман,
- територіальне, тобто модифікація англійського права з урахуванням звичаїв, для мешканців Індії, які не були ані індусами, ані мусульманами.

Також британці намагались посилити присутність індіців в індійських судах, але на перешкоді завжди стояло погане володіння англійською мовою та недостатні знання англійської правової традиції. Щоби виправити ці недоліки, британський уряд створював можливості талановитим індіцям навчатися на юридичних факультетах британських університетів. Зокрема, Магатма Ганді навчався на юридичному факультеті Лондонського університету. Після здобуття незалежності індійські юристи продовжують традицію індійського законодавства, але вплив на них англосаксонської правової системи залишається величезним.

Звичаєва правова сім'я

Звичаєва правова сім'я охоплює найрізноманітніші правові системи, основою для яких служать місцеві національні традиції. Такі правові системи збереглись у країнах, де історія і національні звичаї цінуються дуже високо. Такі системи домінують у країнах Далекого Сходу (Китай, Японія, Монголія, Корея, Малайзія, Індонезія, Бірма), в більшості країн Африки та в племенах Австралії й Океанії. Повсюди, де існують традиційні правові системи, вони тісно переплетені з іншими системами. Напр., в Японії традиційне право пов'язується з романо-германським правом. Якщо римське право є основою для всіх романо-германських правових систем, а судовий прецедент для всіх систем англосаксонської сім'ї, то для систем традиційної правової сім'ї немає спільної основи: китайське право ґрунтується на зовсім інших засадах, аніж мадагаскарське. Спільних для них є тільки те, що всі правові

системи традиційної сім'ї використовують за свою основу місцеві правничі традиції. В усіх правових системах традиційної сім'ї спостерігаються наступні особливості:

- Місцеві й національні звичаї є головним джерелом права.
- Усталені, записані і кодифіковані закони, особливо ті, які суперечать звичаям, сприймаються негативно. Звичаєве право переважно передається усно, а знавці правових традицій високо цінуються.
- Державне регулювання нівелюється. Контроль за виконанням таких законів виконується переважно самим суспільством, без застосування державних засобів впливу.
- Юридична інфраструктура в таких правових системах слабо розвинена. Функцію суддів тут виконують не професійні юристи, а жерці або вожді.

Соціалістична правова сім'я

Соціалістичними правовими системами називають такі правові традиції, які сформувались в СРСР після перевороту 1917 року та в країнах, де панував соціалізм. Формування цієї системи відбувалось в період 1917-1930 років за підтримки радянської влади. Ціллю цієї системи стала повна реалізація марксистсько-ленінської ідеології та повне позбавлення людей громадянських прав. Основою для цієї правової системи став історичний матеріалізм, розроблений Карлом Марксом. Маркс стверджував, що людство переходить різні етапи свого розвитку (первіснообщинний, рабовласницький, феодальний, капіталістичний і соціалістичний). На кожному етапі діють власні виробничі відносини (норми співіснування). Продуктивні сили (люди) розвиваються, і в певний момент їм стає занадто тісно в існуючих виробничих відносинах. Тоді вони піднімаються на революцію, руйнують наявні виробничі відносини та створюють нові, в яких їм комфортно, але з плином часу продуктивні сили переростають і ті виробничі відносини, знову піднімаються на революцію, руйнують їх і будують нові. Оскільки революція є болісною для суспільства, було б добре, якби виробничі відносини змінювались разом із продуктивними силами. Марксисты поставили собі за ціль знайти причини стабільності і непорушності виробничих відносин та їх вирішити. Причиною того, що ви-

робничі відносини не змінюються разом із продуктивними силами, є те, що існують ті, кому такі зміни не вигідні. Це – панівний клас багатіїв, який володіє засобами виробництва і розподіляє блага. Прагнення панівного класу утримати існуючі порядки і намагання поневоленого класу їх змінити спричинює класову боротьбу. Класова боротьба зникне, а виробничі відносини розвиватимуться разом із продуктивними силами тільки тоді, коли зникне те, що їх розділяє – капітал. Тому марксисті закликали ліквідувати приватну власність, а всі свободи людини передати державі. Такі реформи вимагали докорінного перегляду правової ідеології та традиції законотворчості. Соціалістична правова система відзначалась декількома головними рисами:

- Правова система сприймалась не як самостійна дійсність, а лишень як реалізація марксистської ідеології. Оскільки марксисті стверджували, що всі аспекти культури є породженням суспільного розвитку, то й право розумілось виключно як соціальний феномен. Іншими словами, людське право не реалізує принципи природного права, а є дітищем суспільства на певному етапі його розвитку.
- Право сприймається не як благо, яке уможлиблює цивілізоване співжиття людей, а як вимушене зло, якого необхідно дотримуватись, але коли всі стануть свідомими комуністами, потреба у праві відпаде. Саме тому правова свідомість "радянської людини" настільки низька, і навіть сьогодні у країнах, які пережили "червону чуму", виховати у людей повагу до права і мотивацію дотримуватись законів важко.
- Соціалістична правова система була єдиною в історії права, яка стверджувала, що держава має монополію на правотворчість. В усіх інших системах закладене переконання, що держава має право на законотворчість, тобто держава є єдиним інститутом, який має право видавати закони, але монополією на правотворчість не володіє ніхто. Держава повинна тільки впроваджувати вічні правові принципи і слідкувати за їх дотриманням. Радянські юристи, натомість, стверджували, що поза державою права немає. І досі в пострадянських країнах держава і право сприймаються як невіддільні поняття. Навіть сьогодні учні і студенти вивчають предмет "Теорія держави і права", який ґрунтується на абсолютно хибному радянському переконанні в тому, що права без держави не буває.

- Судова система в соціалістичній правовій системі була не вільна, а підпорядкована державі. Тому держава вважала, що має право ухвалювати судові рішення і поза судом. Напр., під час Великого терору в СРСР трійки НКВС (три офіцери) без будь-якого суду могли засудити будь-кого до смертної страти і відразу ж її виконати; до розстрілу засуджувати навіть дітей, старших 12-ти років, за порушення трудової дисципліни і невиконання виробничої норми.
- Воля партії вважалась вищою, аніж закон. Якщо партія задля втілення комуністичних ідеалів вважала доцільним змінити будь-який закон, вона могла це зробити без жодних вагань.

Така правова система використовувалась комуністичними режимами по всьому світі та оправдовувала криваві терори, геноциди та порушення прав і свобод людини. Падіння комуністичних режимів дало можливість багатьом народам будувати правову державу і громадянське суспільство. Втім, ліквідувати негативні наслідки хибних уявлень про природу права і закону, а також про відношення права і держави, вкорінені марксизмом-ленінізмом, важко. Для цього необхідне повне перезавантаження правової свідомості.

Галузі права

Право покликане регулювати різноманітні сфери життя людей. Відповідно до сфери життя, яке підлягає регулюванню, право поділяють на такі галузі:

- *Конституційне право* – це набір законів та правових норм, які визначають головні принципи існування держави, суспільства та людини в них. Конституційне право визначає соціальний лад (монархія, республіка), вектор розвитку (демократія), гарантує головні свободи громадянам та їхнім об'єднанням тощо.
- *Цивільне право* – це закони, які визначають майнові відносини між фізичними та юридичними особами, питання спадку, купівлі і продажу, форм власності тощо.
- *Адміністративне право* – це закони, які регулюють відносини між суб'єктами права, якщо принаймні один із них є державною установою.

- *Фінансове право* – це закони, які регулюють все, що пов'язане з фінансами, тобто бюджет, грошовий обіг, діяльність фінансових установ тощо.
- *Земельне право* – це закони, які регулюють питання землі.
- *Екологічне право* – це набір законів, завданням яких є захист довкілля, зокрема води, повітря, ґрунтів, продуктів харчування. Ці закони регулюють питання користування природними ресурсами тощо.
- *Трудове право* – сукупність норм, які регулюють відносини між роботодавцем і працівником, та стосуються оплати праці, тривалості трудового дня, права об'єднання працівників у спілки, соціальні пакети, які роботодавець зобов'язаний забезпечити працівнику тощо.
- *Кримінальне право* – це закони, які визначають природу злочину, їх класифікують і встановлюють міри покарання за їх порушення.
- *Цивільно-процесуальне право* – це набір законів і норм, які регулюють процедуру судових розглядів цивільних справ, визначають права і обов'язки позивача та відповідача, ролі адвокатів та обов'язки судді, а також правила подання і розгляду судових позовів у цивільних справах.
- *Кримінально-процесуальне право* – це система правових норм, які регулюють діяльність органів досудового слідства та суду при розгляді справ, пов'язаних із кримінальним правопорушенням.

Repetitio est mater studiorum

1. Філософія права – це дисципліна, яка знаходиться на перетині філософії і правознавства та вивчає базові питання, пов'язані з правом.
2. Першим, найбільш древнім і найпоширенішим варіантом відповіді на питання про природу права є теорія природного права. Будь-який добрий закон чи звичай має свою підставу у природному праві, тобто в незалежному від людей, незмінному законі, закладеному у природу всіх речей. Своє теоретичне обґрунтування теорія природного права отримала в античній філософії. В Середньовіччі наголошували на тотожності природного закону і Закону Божого. В епоху Ренесансу природне право розуміли як

права людини. Гуго Гроцій на основі природного права обґрунтував міжнародне право. Джон Локк і Жан-Жак Руссо вважали, що суспільство і держава утворені для захисту природних прав людини.

3. Антитезою до концепції природного права є юридичний позитивізм, тобто переконання в тому, що людські закони ґрунтуються на волі суверена, яким може бути як одна особа (монархія), так і весь народ (демократія). Юридичний позитивізм розробляли Джон Остін і Карл Берґбом.
4. Юридичний реалізм ґрунтується на творчому спадку Томаса Гоббса, а розвинув його Олівер Венделл Голмс. Предметом вивчення правознавства повинно бути не те, яким право повинно бути, а те, яким воно є в дійсності. Закони, ухвалені державною законодавчою владою, які позитивісти вважали предметом правознавства, для юридичних реалістів є також лишень нормами, а не юридичною реальністю.
5. Головними ознаками правової держави є верховенство права, правава свідомість, якісне законодавство, фахові та чесні юристи, якісні законоохоронні інститути, невідворотність покарання.
6. В юридичній практиці виникли численні правові системи, які об'єднані у декількох правових сім'ях. Романо-германська правова сім'я – це парадигма правового мислення, яка сформувалась на основі римського права, національних правових традицій германських народів та католицького канонічного права. Головною особливістю правових систем романо-германської сім'ї є роль нормативно-правового акту.
7. Англосаксонська правова сім'я характеризується високою роллю судового прецеденту в законодавстві і ухваленні наступних судових рішень.
8. До релігійної правової сім'ї належать усі правові системи, основані на релігійних нормах поведінки. Канонічне право – це законодавство Католицької Церкви. Ісламське право, або шаріат – це принцип життя мусульманина, корінь якого в Корані, а виявами є всі сфери життя. Індійське право сформувалось в рамках індуїзму.
9. Звичаєва правова сім'я охоплює найрізноманітніші правові системи, основою для яких служать місцеві національні традиції.

Завдання для семінарського і практичного заняття

- Концепція природного права в Античності.
- Розуміння концепції природного права в Середньовіччі.
- Природне право і Боже право: розвиток концепцій.
- Гуманізація концепції природного права в епоху Ренесансу.
- Концепція права Гуго Гроція і Бенедикта Спінози.
- Правові уявлення Канта і їх вплив на філософію права.
- Уявлення про право Георга Вільгельма Фрідріха Гегеля.
- Теорії права епохи Просвітництва в Англії: розвиток концепцій.
- Теорії права епохи Просвітництва у Франції.
- Уявлення про право Карла Маркса і Фрідріха Енгельса.
- Позитивізм Огюста Конта і юридичний позитивізм Остіна.
- Вплив Бентама на розвиток юридичного позитивізму.
- Юридичний позитивізм Карла Бергюома.
- "М'який" і "жорсткий" типи юридичного позитивізму.
- Роль Гоббса у формуванні концепції юридичного реалізму.
- Юридичний реалізм Олівера Венделла Голмса.
- Принцип справедливості і його роль у правовій діяльності.
- Принцип рівності і його роль у правовій діяльності.
- Принцип свободи і його роль у правовій діяльності.
- Принцип гуманізму і його роль у правовій діяльності.
- Загальна характеристика правової системи. Правові сім'ї.
- Суб'єкти права і правові відносини.
- Правова доктрина і правова ідеологія.
- Особливості романо-германської правової сім'ї.
- Особливості правових систем англосаксонської сім'ї.
- Різновиди і особливості систем релігійної правової сім'ї.
- Основи канонічного права Католицької Церкви.
- Мазгаби шаріату в ісламі: історія і поширення. Фікх і шаріат.
- Умови формування індуського права. Священні тексти.
- Різновиди і особливості систем звичаєвої правової сім'ї.
- Особливості правових систем соціалістичної сім'ї.
- Галузі права і ними регульовані сегменти людського життя.
- Верховенство права як основа правової дійсності.
- Роль і значення правової свідомості у побудові демократії.
- Якісне законодавство як завдання держави і суспільства.
- Професійна підготовка юристів і якісні правові відносини.

Література, джерела, базові тексти

- Baker, John Hamilton. *An Introduction to English Legal History*. London: Butterworths, 2002.
- Bentham, Jeremy. *Of Laws in General (1782)*. London: Continuum International Publishing Group, 1970.
- Blackstone, William. *Commentaries on the Laws of England*. San Francisco: Bancroft-Whitney, 1915-1916.
- Coughlin, John J. *Canon Law: A Comparative Study with Anglo-American Legal Theory*. Oxford University Press, 2010.
- Coulson, Noel J. *A History of Islamic Law*. Edinburgh University Press, 1964.
- Davis, Donald R. *The Spirit of Hindu Law*. Cambridge University Press, 2010.
- Glenn, Patrick. *Legal Traditions of the World*. Oxford University Press, 2014.
- Hallaq, Wael. *An Introduction to Islamic Law*. Cambridge Univer. Press, 2009.
- Larenz, Karl; Canaris, Claus-Wilhelm. *Methodenlehre der Rechtswissenschaft*. Springer-Lehrbuch, 1995.
- Lewittes, Mendell. *Jewish Law: An Introduction*. Jason Aronson, 1994.
- Lock, John. *Two Treatises of Government*. Lawbook Exchange, 2010.
- Montesquieu, Charles Louis. *De l'esprit des lois*. Flammarion, 1993.
- Olivecrona, Karl. *Law as Fact*. London: Stevens, 1971.
- Weiss, Bernard G. *The Spirit of Islamic Law*. University of Georgia Press, 2006.
- Witte, John Jr. *Christianity and Law: An Introduction*. Cambridge: Cambridge University Press, 2008.
- Zippelius, Reinhold. *Recht und Gerechtigkeit in der offenen Gesellschaft*. Berlin: Duncker & Humblot, 1996.
- Козюбра, Микола; Погребняк, Станіслав, Цельєв, Олексій; Матвеева, Юлія. *Загальна теорія права*. Київ: Ваїте, 2015.
- Ролс, Джон. *Теорія справедливості*. Київ: Основи, 2001.
- Таманага, Браян. *Верховенство права. Історія, політика, теорія*. Київ: Києво-Могилянська академія, 2007.
- Фуллер, Джон. *Мораль права*. Київ: Сфера, 1999.
- Циппеліус, Райнгольд. *Філософія права*. Київ: Тандем, 2000.
- Юркевич, Памфіл. *Історія філософії права. Філософія права. Філософський щоденник*. Київ: Український світ, 2001.

ТЕМА 27. ПОЛІТИЧНА ФІЛОСОФІЯ (ТЕОРІЯ ДЕРЖАВИ)

Виникнення політичної філософії

Вищою формою організації співіснування людей є держава. Незважаючи на те, що держава є невід'ємним елементом життя всіх людей, які сьогодні живуть на Землі, її сутність і закономірності її буття все ще залишаються темами жвавих дискусій. Виникнення держави і спроби осмислити її природу не збігаються в часі. Ранні держави в більшості характеризувались твердою владою вождів чи монархів і відсутністю можливостей обдумувати політичну дійсність. В Єгипті, Шумері, Вавилоні, Китаю, Індії діяли мислителі, які викладали про письмі свої роздуми про державу, але ці роздуми стосувались переважно моральних норм державного управління, а не природи держави, не відповідали на питання, що таке держава.

Мешканці стародавніх держав вважали владу сакральною. Влада монарха ґрунтувалась не на законодавстві чи народному виборі, а на його релігійній ролі. Цар вважався нащадком або ставлеником Бога. Адміністративна, військова та інші функції правителя були другорядними. Головна функція правителя – сакральна: він презентував Бога перед народом, і народ перед Богом. У більшості культур Близького Сходу і Середземномор'я монархи очолювали богослужіння, особливо під час новорічних свят, оскільки Новий рік був часом пригадування творіння світу, а тому люди святкували Новий рік як оновлення творіння, супроводжували святкування покаянням та випрошуванням благословення для наступного року. Оскільки ці богослужіння були дуже важливими, їх очолювали царі. В багатьох грецьких полісах і в Римі, де була скасована монархія і встановлена республіка, був збережений статус "сакрального царя", тобто нащадка царського роду продовжували інтронізувати, щоби він міг виконувати сакральні функції, які традиційно виконує цар, хоч від управління державою сакральних царів відсторонювали. В умовах сприйняття державної влади як сакральної та відносної політичної стабільності дискусії на тему сутності держави не виникали.

Перші роздуми про природу держави з'явилися тоді, коли високорозвинені країни стародавнього світу зазнали криз

або суттєвих змін. Так, головною темою китайської філософії була політика, тобто китайські мислителі намагались сформулювати найкращу концепцію держави. Показним є той факт, що школи китайської філософії сформувались в період політичної кризи. Китай пережив розквіт у період правління Західної Чжоу (1049-771 роки до РХ), але в період Східної Чжоу (770-256 роки до РХ) державна влада в Китаю була слабкою, економіка непродуктивною, а свавілля феодалів великим. У цих умовах китайські інтелектуали почали міркувати про те, якою мала би бути держава, на яких принципах мала би ґрунтуватись система державного управління і що повинні робити люди для побудови середовища всезагального щастя. Отже, китайська політична філософія виникла в умовах серйозної політичної і економічної кризи китайської держави.

Другим регіоном, де розвинулась політична філософія, була Стародавня Греція. Греки до Олександра Македонського не створювали єдиної держави, а формували невеликі політичні утворення – поліси. Кожен поліс розробив свою форму державного управління. Напр., у Спарті панувала військова диктатура, а в Атені демократія. Якщо в умовах диктатури розмірковувати про державний устрій було недоречно, то в умовах демократії дискусії про спосіб державного управління були необхідними. Перші фундаментальні концепції державного управління сформували атенські філософи Платон і Арістотель. Показним є факт, що їхні теорії виникли тоді, коли Атени пережили низку важких криз: Пелопоннеська війна 431-404 років до РХ і правління тридцяти тиранів 404 року до РХ.

Середньовічна європейська політична філософія мала чіткі уявлення про природу влади. Носієм державної влади був монарх, який отримує свій статус від трьох джерел одночасно: Бог, династія і аристократія. Тому королем чи князем міг стати тільки законний нащадок попереднього монарха; якщо виникали проблеми престолонаслідства, остаточне рішення ухвалювала рада аристократів; інтронізація відбувалась виключно з благословення Церкви. Розмірковувати про політику, коли все і так зрозуміло, не було сенсу. Єдиним питанням, яке потребувало обговорення в рамках середньовічної політичної філософії, були моделі співіснування церковної і державної влад. Цій проблемі присвячували свої наукові пошуки середньовічні філософи.

Ситуація змінилась тоді, коли європейські країни пережили політичні кризи. В 1649-1660 році відбувалась Англійська громадянська війна, внаслідок якої Англія перейшла від абсолютної монархії до конституційної. Ці зміни супроводжувались важкими політичними, економічними, релігійними і військовими трансформаціями життя англійців. Падіння звичних форм державного управління змусило англійських інтелектуалів звернутись до філософського осмислення проб-лем політики. Англійські політичні філософи напружували величезний теоретичний матеріал, яким надихнули розвиток політичної думки і в інших країнах. Політична філософія активно розвивалась у Франції в епоху Просвітництва. Піком політичних змін у Франції стала Велика французька революція 1789 року. Саме ця подія змінила політичні орієнтири. Французька революція довела, що рушієм політичного життя і джерелом влади є народ. Навіть реставрація монархії у Франції після революції не ліквідувала нового загального переконання, що джерелом влади є народ. Найкращим доказом цього є те, що Наполеон I Бонапарт у 1804 році проголосив себе імператором французів, а не імператором Франції. Такий самий титул взяв собі Наполеон III Бонапарт у 1852 році. В 1830 році Луї-Філіпп I Орлеанський був коронований на короля французів.

Третім тереном розквіту політичної думки стали Сполучені Штати Америки. В 1775-1783 роках в Америці тривала війна, внаслідок якої США отримали незалежність. США – це унікальна країна, оскільки вони є єдиною країною, яка отримала незалежність від європейської метрополії у XVIII столітті. Державність для американців була викликом, оскільки вони не мали досвіду державності. Якщо англійці і французи мали тривалу традицію державотворення, і внаслідок революцій мали тільки змінити державні устрої, а не починати з нуля, то американці мусіли починати історію свого державотворення з нуля, а тому постали перед необхідністю сформувати загальну концепцію держави. Пошук найкращого державного устрою не був мирним. Розходження в поглядах різних частин американського народу призвели до громадянської війни 1861-1865 років. Досягнення політики у США не тільки лягли в основи державного устрою США, а й стали прикладом для інших країн.

XX століття стало новим поштовхом для розвитку політичної думки. Жодна інша епоха не перекраяла політичну мапу світу так радикально, як XX століття. У світі немає країни, яку би не торкнулись дві світові війни, революції, падіння колоніалізму. Старі імперії розвалились, а на їхніх руїнах виникли нові країни; більшість колоній отримали незалежність. Низка країн світу, захопившись комуністичною ідеологією, встановили диктатури, які в кінці XX століття впали. Все це вимагало осмислення політичної дійсності і закономірностей її трансформацій, як і можливостей прогнозування майбутнього.

Зацікавлення проблемами політики дали початок новій науки – політології, яка у XIX столітті стала окремою академічною дисципліною. В 1857 році створена перша кафедра політичної науки в Колумбійському університеті (США). Вже в 1861 році відкрилась Академія моральних і політичних наук у Мадриді (Іспанія). В 1871 році відкрилась Вільна школа політичних наук у Парижі (Франція). В 1880 році почала свою діяльність Школа політичної науки в Колумбії (США). В 1883 році було створено Товариство державознавства в Берліні (Німеччина). В 1895 році відкрилась Лондонська школа економіки і політики (Британія), яка досі є одним із найвпливовіших навчальних і науково-дослідних інститутів у світі в царині економіки і політики. Опісля кафедри політології виникали чи не в усіх великих університетах світу.

Популярність політичних досліджень обумовлюється важливістю політики. Немає жодної людини, життя якої би не залежало від політичних обставин. В умовах демократії, коли народ має вплив на внутрішню і міжнародну політику, знання філософських основ політики необхідні. Кожен громадянин держави впливає на те, якою буде його країна і які цінності будуть закладені в її основи. Навіть якщо в університеті студент схитрить на екзамені з політичної науки, головним його екзаменом стане його життя. За помилки на виборах доведеться заплатити дуже дорого. І тільки глибоке розуміння сутності політичних процесів зможе допомогти людям збудувати країну щастя.

Держава і добра сутність людини

Перше питання, яке постало перед політичною філософією, є проблема походження держави. Філософи нама-

галися відповіді на питання, чому і для чого виникла держава; вона природна для людини, чи суперечить людській природі; які риси людської природи обумовили виникнення держави. В історії політичної філософії виникали різні відповіді на ці питання. Найбільш древньою відповіддю на питання про підстави виникнення держави є переконання про те, що причиною виникнення держави є добра сутність людини. Відповідно до цих теорій, держава є природним середовищем перебування людини, а також вона є необхідною для реалізації добрих задатків і талантів людини.

Найбільш впливовою школою китайської філософії, яка заклала головні напрямні розвитку китайської культури було *конфуціанство*. Як і всі школи китайської філософії, конфуціанці намагалися знайти відповідь на питання, що їм потрібно робити для того, щоби всі були щасливими. Конфуцій вважав, що щасливе суспільство постане тоді, коли всі дотримуватимуться традицій. В період правління Західної Чжоу Китай був сильним, а його громадяни щасливими. Щоби повернути собі той ідеальний стан, який панував у час Західної Чжоу, потрібно дотримуватись тих звичаїв, яких дотримувались тоді. Так, Конфуцій освятив китайське минуле і підніс його до рівня взірця для всіх наступних епох. Філософи, які розвивали конфуціанство після Конфуція, повністю погоджувались із своїм вчителем щодо цінності традицій і звичаїв, однак звернули особливу увагу на роль держави в цьому процесі. На цьому етапі конфуціанські мислителі розійшлись у своїх поглядах. Раннє конфуціанство представлене трьома великими іменами: Мен-цзи, Сюнь-цзи і Дун-Чжуншу. Мен-цзи вважав, що людина є доброю, але добро закладене в людську природу як імпліцитні задатки. Для того, щоби їх актуалізувати, людей потрібно виховувати і навчати. Завданням виховання і навчання є не прививати людям якісь чужі для них риси, а розвивати ті риси, які притаманні людям від народження. Якщо навчання і виховання є необхідними, то мусить існувати інституція, на яку можна було би покласти це завдання. Цією інституцією є держава. Тому держава, на думку Мен-цзи, є необхідною для реалізації добрих задатків людини. Інші конфуціанці дотримувались інших переконань. Так, Сюнь-цзи вважав, що людина за своєю природою є злою, а тому її потрібно виховувати і навчати, щоби привити їй добрі звичаї, які є чужими для її природи. Це завдання,

як і в Мен-цзи, повинна виконувати держава. Дун-Чжуншу стверджував, що людина має в собі як добрі, так і злі задатки. Завданням держави є розвивати добрі риси людей. Оскільки позиція Мен-цзи перемогла в суперечках між конфуціанцями, його трактування держави можна вважати ортодоксальним конфуціанством, а в період правління династії Хань конфуціанство Мен-цзи стало офіційною ідеологією Китаю.

У Стародавній Греції важливу теорію держави розробив *Платон*. Його політична теорія ґрунтується на антропології. Платон вважав, що людська душа складається з трьох частин: розумна, яка повинна керувати людським життям; пристрасна, яка ініціює безглузді і нерозумні вчинки, і яка повинна бути обмеженою чіткими рамками; рушійна, яка повинна реалізовувати рішення двох попередніх частин душі. Оскільки держава є відображенням людини, в ній повинно бути наявним усе те, що є й у людині. Якщо людська душа складається з трьох частин, то й держава повинна складатися з трьох прошарків. Розумній частині душі відповідає освічена еліта, яка повинна управляти країною. Цей прошарок Платон називав царями-філософами. Пристрасній частині душі відповідають ті люди, які накопичують матеріальні блага, тобто ремісники і селяни. Рушійній частині душі відповідають воїни, завданням яких є захищати державу. Платон вважав, що держава буде ефективною, якщо кожен буде виконувати своє завдання і не пхатиметься до чужих обов'язків: інтелектуали повинні управляти, ремісники і селяни працювати, а воїни оберігати. Держава є проєкцією людської душі; тому вона є такою, як і людська сутність. Людська сутність добра; отже, держава також є доброю. Вона потрібна, щоби уможливити людям реалізувати свої добрі задатки.

Людина щаслива тоді, коли в її душі все злагоджене і впорядковане. Саме тому, на думку Платона, й у державі все повинно бути злагодженим. Для того, щоби правителі могли добре управляти, а воїни захищати, вони не повинні мати власних фінансових інтересів, а тому вони не повинні володіти приватною власністю. Ремісники і селяни, натомість, не будуть якісно працювати, якщо не матимуть прибутку зі своєї праці. Для них приватну власність потрібно зберегти. Платон, повторюючи свого вчителя Сократа, вважав, що людина для реалізації своїх добрих задатків потребує допомоги ззовні. Держава, отже, у філософії Платона – це інституція,

яка повинна дбати про реалізацію добрих задатків людини. Платон настільки захопився осмисленням виховної і навчальної ролі держави, що держава в його політичній філософії перетворилась на тоталітарного монстра, який вникав у всі сфери людського життя. Платон вважав, що, оскільки державою керують інтелектуали, а вони, завдяки своїй освіті, краще можуть відрізнити добре від поганого, вони, прагнучи забезпечити найкращі умови життя людей, повинні вирішувати все: що читати, що їсти, що пити, яку музику слухати, у що одягатися, з ким одружуватись, скільки спати, скільки працювати тощо. Такий диктат зі сторони держави і відсутність приватної власності, проголошені Платоном, перетворили його на ідеолога диктатури. Проте, його концепція ґрунтувалась на ширшому бажанні збудувати таку державу, в якій усі були би щасливими. Для цього потрібно допомогти людям реалізувати добрі задатки своєї сутності. Це завдання повинна виконувати держава.

Учень Платона *Арістотель* також вважав, що держава є природним середовищем, необхідним для реалізації добрих задатків людини. Арістотель вважав, що людина за своєю природою є розумною і суспільною істотою. Прагнення до життя у соціумі закладене в людську сутність і виражається на рівні інстинктів. Тому суспільство є необхідним для людини, як повітря, вода і їжа. Поза соціумом людина не може реалізуватися, і вповні бути людиною. Людина реалізовує своє прагнення до життя в суспільстві на декількох рівнях. Найнижчим рівнем соціального життя є сім'я. Арістотель вважав, що найкращою є моногамна сім'я з невеликою кількістю дітей (до трьох). Вищим рівнем соціального життя є держава. Вона необхідна для того, щоби люди могли реалізовувати свої добрі задатки.

Арістотель відмовився від концепції ідеальної держави Платона. Якщо Платон намагався описати таку державу, яка була би найкращою для своїх громадян, то Арістотель стверджував, що немає сенсу аналізувати те, що неможливо реалізувати. Він звернувся до реальної держави. Важливим критерієм для доброї держави є майно її громадян. Арістотель вважав, що приватна власність є природною і необхідною для громадян. Без власності громадяни не зможуть зберегти свободу і збудувати ефективну державу. За майновим критерієм населення будь-якої держави поділяється на багатих, середніх і бідних. Державний устрій залежить від того,

котрий із цих прошарків домінує. В царині етики Арістотель стверджував, що моральним ідеалом є золота середина, а будь-яка крайність є гріхом. Цей принцип він переніс і на політику. Найкращою держава буде тоді, коли домінуватиме середній клас. Якщо пануватимуть багаті, яких завжди є мало, тоді держава перетвориться в олігархію. Якщо пануватимуть бідняки, яким їхні злидні завадять ухвалювати вільні рішення і нести за них відповідальність, тоді держава перетвориться в охлократію. Коли ж пануватиме середній клас, тоді громадяни зможуть ухвалювати виважені рішення і держава буде найкращою.

Якщо держава є природним інститутом, то її структура також відповідає людській сутності. Держава повинна мати правителів, воїнів, робітників. Не можуть всі робити все, а тому не можуть усі бути рівними. Тому він заперечував ідею абсолютної рівності громадян. Держава повинна ґрунтуватися на принципах розуму, а тому всі громадяни повинні користуватися здоровим глуздом. Однак, є й такі люди, які мають силу, щоби працювати, однак не мають розуму, щоби мислити. Оскільки вони не можуть користуватися своїм розумом, вони повинні бути рабами, тобто підпорядкуватися розуму своїх господарів. Якщо раби будуть працювати і не пхатимуться до політики, економіки, військової справи тощо, вони будуть щасливими в тому стані, який для них природний, адже ж рабам краще слухатись господарів і мати все необхідне для щасливого життя, ніж самим взятись за керування своїм життям і, не маючи для цього необхідних задатків, занепасти його.

Платон і Арістотель заклали два методи вивчення політичної дійсності. Платон цікавився, якою держава повинна бути, а Арістотель – якою вона є. Досі ці дві теми – ідеальна держава і дійсна держава – залишаються полем політичних дискусій. Арістотель привернув увагу до середнього класу. У XIX-XX століттях середній клас знову зацікавив учених, оскільки стало очевидним, що саме цей прошарок населення є основою демократії і політичного прогресу. Платон і Арістотель також здійснили першу класифікацію форм правління. В цій класифікації визначальними є два критерії: моральні якості носія влади (добрий або злий) і кількість носіїв влади (один, декілька, всі):

- *Монархія* – це влада одного доброго правителя. Цей державний устрій є найкращим, бо добрий правитель нама-

гатиметься управляти найкраще, а, оскільки влада в його руках, ніхто йому не заважатиме робити добро.

- *Аристократія* (влада кращих) – це державний устрій, при якому державою керують декілька людей і вони є добрими. Ця форма правління є доброю, оскільки добрими є носії влади, але вона менш ефективна, ніж монархія, бо аристократи повинні спільно ухвалювати рішення, а це забиратиме час і зусилля. Платон вважав, що, хоч монархія і є найкращою формою правління, аристократія є найоптимальнішою, бо встановити монархію у грецьких полісах неможливо.
- *Політія* (державна) або *демократія* (влада народу) – це державний устрій, при якому носієм влади є весь народ, і він є добрим. Платон вважав демократію доброю, але мало ефективною, а для Арістотеля вона є найкращою формою правління, бо дає управлінські можливості більшості.
- *Охлократія* (влада натовпу) – це форма правління, коли керує натовп. Будь-який народ може перетворитися в натовп, коли його освіта, цінності і мораль зійдуть на низький рівень. Народ прагне високої культури, а натовп – хліба і розваг. Натовп завжди несе зло, запустіння і виродження. Оскільки в охлократії носій влади злий, вона є злим державним устроєм.
- *Олігархія* (влада небагатьох) – це державний устрій, при якому державою керують декілька злих людей. Ця форма правління є гіршою за охлократію, оскільки олігархам ніхто не заважає робити зло.
- *Тиранія* – це правління одного злого тирана.

Політичну філософію Середніх віків визначали два великі мислителі: Святий Августин і Тома Аквінський. Якщо Августин вважав державу, необхідним злом для приборкання наслідків гріха, то *Тома Аквінський* (1226-1274), перебуваючи під впливом Арістотеля, стверджував, що держава впливає з Божого задуму. Бог створив людину суспільною істотою, а тому заклав основи держави. Оскільки в державі хтось повинен керувати, влада має походити від Бога. Якщо би Бог не встановив державу, людський світ перетворився би на хаос. Оскільки влада встановлена Богом, правителі повинні дотримуватись Божого Закону. Якщо якась влада не виконує Божий Закон, вона непотрібна, і народ має право скинути таких правителів.

Дискусія про людську сутність і основи держави з новою силою спалахнула після реформації. Криваві війни, спричи-

нені реформацією, дали підстави сумніватися в тому, що людина добра. Англійський філософ Томас Гоббс заявив про те, що люди насправді егоїсти, а держава потрібна не для того, щоб допомагати людям реалізовувати свою сутність, а для того, щоб тримати в рамках їх егоїзм. В епоху Просвітництва напрямні політичної філософії встановив один із найбільших мислителів в англійській філософії *Джон Локк* (1632-1704). Він вважав, що людина добра. В минулому люди користувалися своєю свободою і приватною власністю. Співіснування людей було вільним від конфліктів. Але прагнення зберегти свободу і приватну власність підштовхнуло людей до ідеї створити такий інститут, який би звільнив їх від ризиків. Отже, держава є наслідком суспільного договору, тобто домовленості людей жити в одній спільноті і підпорядковуватись одним правилам. Гарантом дотримання правил життя у державі є монарх. Локк був прихильником конституційної монархії, в якій влада короля обмежена. Монарх не повинен втручатися в життя людей, а повинен захищати його від будь-яких зовнішніх втручань, карати злочинців, обмежувати можливості для скоєння злочинів тощо, але й сам повинен дотримуватися законів.

Держава і егоїстична сутність людини

Далеко не всі мислителі минулого вважали, що держава ґрунтується на добрій людській природі. Були й такі мислителі, які вважали, що підставою держави є людський егоїзм. Напр., основою політичної думки Середніх віків, як і всього світогляду цього часу, було християнство. Оскільки у християнстві людина трактується як Боже творіння, а все, що створив Бог добре, то й людина добра. Однак, людина згрішила і впустила зло у своє життя. Тому земне життя людини – це історія духовних злетів і падінь. Натхненником середньовічної політичної думки був *Святий Августин* (354-430). Він вважав, що історія людства – це співвідношення двох типів цивілізації: Божого міста і людського міста. Боже місто – це ідеал суспільного простору, який відповідає Божому промыслу. Через гріх людина відійшла від цього ідеалу і почала будувати земне місто, тобто соціум, в якому панує несправедливість і ненависть, сильніший поневолює слабшого,

а люди не можуть досягнути щастя. Проблиском Божого міста є Церква, яка є середовищем любові і благодаті. Але людина, яка впала у гріх, не готова сприйняти Закон Божий і дотримуватись його. Щоби вставити в моральні і законні рамки тих, хто не готовий добровільно дотримуватись Закону Божого, потрібна сила примусу. Такою силою є держава. Тому, на думку Августина, держава – це необхідне зло, яке обмежує грішну сутність людини. Як тільки люди навернуться, держава стане непотрібною і зникне.

Необхідно відзначити, що політична теорія Августина сформувалась в умовах важких політичних криз. Августин був єпископом у Північній Африці, коли почались напади варварів на Рим. Частина мешканців Італії, тікаючи від жахів війни, мігрували до Північної Африки. Від них Августин дізнавався новини про варварства в Італії. Як філософ і богослов, він мусів пояснити ці прояви злості, не відмовляючись від християнського переконання, що людина, як і все Боже творіння, створена доброю.

У XVI столітті Європа пережила важкі зміни. Реформація та громадянські війни, які вона спричинила і які охопили всю Європу, стали причиною великих розчарувань. Якщо досі європейці були переконані, що людина добра у своїй сутності, то тепер люди проявили себе з найгіршої сторони. Розчарування в людині підштовхнули європейських філософів проголосити людську сутність злого. Трактатування людини відобразилось на теорії держави. Оскільки Платон, Арістотель та інші античні і середньовічні філософи вважали людину доброю, то й державу вони описували як середовище реалізації добрих задатків людини. Тепер, коли людину почали трактувати як егоїстичну, держава отримала іншу функцію. Її почали трактувати не як інституцію, яка покликана допомагати розвивати людські задатки, а навпаки – стримувати і обмежувати прояви людської природи. Якщо людина добра, тоді доречно сприяти розвитку її схильностей, коли ж людина зла, то її схильності потрібно обмежувати і приборкувати засобами силового примусу.

Одним із перших філософів, які не мали великої довіри до людини і народного волевиявлення, був француз *Жан Боден* (1529-1596). Він вважав, що найкращою формою правління є спадкова монархія. Народ, на думку Бодена, – це багатоголовий звір, який не має розуму. А тому владу в жодному разі

не можна давати народу. Вона повинна залишатися в руках однієї людини. Монархія повинна бути спадковою, щоби народ не міг проявитися навіть у ті моменти, коли потрібно обирати нового монарха. Король, навіть володіючи абсолютною владою, повинен бути обмежений Законом Божим. Головним завданням монарха є вирішити соціальні конфлікти у країні, яка перебуває під його владою. Причиною конфліктів є несправедливий розподіл благ і свобод, а тому монарх повинен дбати передовсім про те, щоби всі мали достатні умови для гідного життя.

Політичну теорію, оснований на переконанні, що людина егоїстична і прагне задоволення виключно своїх інтересів, сформував англієць *Томас Гоббс* (1588-1679). Він вважав, що люди є егоїстами і дбають тільки про себе. На шляху до задоволення власних інтересів вони не зупиняються ні перед чим. Гоббсу належить відомий вислів "Homo homini lupus est" (Людина людині вовк). Первісні люди, які ще не мали держави, жили, на думку Гоббса, у стані війни всіх проти всіх. Люди розуміли, що такий стан може призвести до зникнення людства. Щоби цього не відбулось, люди уклали суспільний договір, відповідно до якого вони утворили державу, обрали монарха, передали йому частину своїх прав, а взамін цього отримали від монарха гарантії своєї безпеки. Напр., громадянин погодився ніколи не вбивати, але це право залишилось у монарха (смертна кара); за це монарх зобов'язався захистити кожного громадянина від незаконного вбивства. Так, Гоббс став одним із засновників теорії суспільного договору, відповідно до якої основою держави і влади є ні добра сутність людини, ні Божа воля, а необхідність захистити людину від її власного егоїзму. Свої політичні погляди Гоббс виклав у роботі "Левіатан". Цим словом у Біблії назване морське чудовисько. Так називаючи державу, Гоббс вказував на те, що держава є чудовиськом, якому людина вимушена коритися, але без нього її життя стане ще більш нестерпним.

Після Гоббса політика стала невід'ємною темою англійської філософії. В епоху Просвітництва і наступних століть домінуючою темою англійської моральної філософії був утилітаризм – теорія, відповідно до якої людина егоїстична, але егоїзм трактувався не як зла риса, а як об'єктивна даність. Людський егоїзм може бути використаний і для добра. Джеремі Бентам, який вважається засновником утилітаризму,

вважав, що кожна людина прагне тільки власної вигоди. Але це прагнення не є злим. Злим є взагалі нічого не хотіти, а прагнути чогось доброго і корисного, чи то для когось, чи для себе, є добрим мотивом. Оскільки досягати користі спільними зусиллями легше, ніж власною працею, людям вигідно об'єднувати свої зусилля. Той, хто хоче жити у добрій країні з розвиненою економікою, якісною освітою, добрим соціальним захистом тощо, не може досягти цього ані самотійно, ані тільки для себе. Щоби досягти особистої вигоди, потрібно працювати спільно з іншими; тоді й інші зможуть скористатися цими благами. Тому прагнення користі, хай навіть з егоїстичних міркувань, є джерелом спільного блага.

На цій основі американський філософ *Томас Пейн* (1737-1809) провів чітке розрізнення між суспільством і державою. Він вважав, що між цими двома поняттями величезна різниця. Людина має як добрі, так і злі задатки. Задля того, щоби спільно з іншими реалізовувати добрі прагнення, люди об'єднуються у суспільство, а держава створена для того, щоби приборкувати злі задатки людей. Тому до компетенції держави належить усе, що вимагає примусу і пов'язане зі злими рисами: армія, поліція, судова система, оподаткування тощо. Але освіта, культура, громадська діяльність, релігія тощо належать до сфери громадянського суспільства, і уряд туди не повинен втручатися. Саме тому у США всі університети є вільними і не регулюються спільним законом, як це є у континентальній Європі.

Анархізм

Відколи існує держава, відтоді з'являються мислителі, які її критикують і звинувачують її в усіх бідах людей. Свого піку ця критика досягла у XIX столітті. Переживши Велику французьку революцію, Наполеонівські війни, Весну народів, низку трансформацій політичних систем, економічний розвиток, європейці по-новому подивились на державу. Повсюди лунали заклики до змін державних устроїв. Серед цих голосів почали луhati й радикальні заклики – повністю відмовитися від держави. Філософи цього часу, які цікавилися політичними проблемами, критикували політичні системи і закликали змінити державні устрої європейських країн; але серед них

з'являлись і такі, які стверджували, що, як би не змінювався державний устрій, люди в державі не стануть щасливими, бо сама держава є інструментом гніту і поневолення людини. Для того, щоби люди стали щасливими, потрібно повністю відмовитися від держави.

Напрямок політичної філософії, представники якого вважали державу злою і закликали її знищити, називають анархізмом. Це слово походить від грецьких слів "άν" (без) і "ἀρχή" (влада, начало). Отже, анархія – це безвладдя. В XIX і на початку XX століття анархісти діяли в усіх країнах Європи. Анархізм цього часу розвивався у двох напрямках. Перший – це стихійний анархізм, представники якого не були філософами, і не могли чітко сформулювати свої погляди. Вони заявляли, що держава є абсолютним злом, якого потрібно позбутися. З цією ціллю вони влаштовували таємні союзи, які вели підривну діяльність, влаштовували теракти, завдавали шкоди державним структурам, грабували тощо. Ці групи часто зливалися із злочинними угрупованнями, перетворюючись на звичайних бандитів, які оправдовували свої дії погано оформленою теорією анархізму. Як тільки стало можливим, ці анархістські банди організовувались в озброєні військові загони. Такі виступи анархістів відбувались на початку XX століття, коли в більшості європейських країн відбувались масштабні зміни і уряди не мали сил втримати порядок. Найбільш яскравим прикладом такого типу анархізму був *Нестор Махно* (1888-1934), який очолював Революційну повстанську армію України і керував селянським повстанням 1918-1921 років. Анархістсько-бандитські групи зникли, коли у країнах Європи були встановлені сильні владні інститути.

Друга течія анархізму – це декілька філософсько-політичних напрямів, які на високому інтелектуальному рівні висловлювали критику держави і закликали до відмови від неї. Анархізм мав декілька напрямів. Спільним для всіх напрямів анархізму є критика держави. Анархісти вважають, що держава – це інститут гніту і поневолення, а тому від неї потрібно відмовитись. Немає чистого анархізму; він завжди пов'язаний з іншими політично-філософськими системами, марксизмом, індивідуалізмом тощо. Саме цей зв'язок і розділяє анархістів на різні групи.

- Основи *індивідуалістського анархізму* заклали француз *П'єр Жозеф Прудон* (1809-1865) і німець *Йоганн Каспар Шмідт*, який писав під псевдонімом *Макс Штірнер* (1806-

1856). Прудон стверджував, що будь-яка форма влади поневолює людину. Найгіршою формою поневолення є держава. Тому Прудон закликав відмовитись від держави. Тільки тоді, коли зникнуть будь-які інститути влади, які керують людським життям, людина стане вільною. Втім, Прудон вважав, що людина не зможе бути вільною, якщо вона не матиме власних засобів виживання. Тому він заперечував заклик комуністів до відмови від приватної власності. Бідна людина не досягне свободи. Людина повинна володіти необхідною власністю. Ідеальним середовищем людського життя Прудон вважав вільну асоціацію дрібних власників. На відміну від комуністів, які закликали до революції, Прудон не бачив у ній сенсу. Досягнути того стану, який Прудон вважав ідеальним, шляхом революції неможливо, бо вільними можуть бути тільки ті, хто має якусь власність, а революція тільки розорує людей, позбавляє їх власності. Прудон вважав, що досягати ідеального стану життя суспільства потрібно ефективною економічною діяльністю. Чим більше власників з'являтиметься в суспільстві, тим швидше люди зрозуміють непотрібність держави і відмовляться від неї. Штірнер будував свою доктрину на засновках, схожих до Прудонових. Людина, на його думку, егоїст, який любить тільки себе, а весь світ розцінює як свою власність. Для егоїста природно залишатись самотнім. Будь-що, що зводить людей у групу, є виразом колективного божевілля. Сюди належить держава, право, мораль тощо. Все це неприродне, а тому від цього потрібно відмовитись. Єдине, що людина повинна зберегти, – це приватна власність, бо вона природна. Тільки той, хто володіє необхідною власністю, може бути вільним. Коли всі володітимуть власністю, ніхто не потребуватиме держави. Приватна власність природна, і є необхідною умовою для свободи. Штірнер вважав, що коли люди усвідомлять гніт держави і соціальних інститутів, і коли накопичать необхідну власність, вони відмовляться від цих інститутів, і об'єднаються у "союзи егоїстів".

- Основи *колективного анархізму* заклав росіянин *Михайл Бакунін* (1814-1876). На відміну від Прудона і Штірнера, які основували свій анархізм на цінності свободи індивіда, Бакунін ґрунтував свої міркування на свободі пригніченого класу. Під впливом марксизму, Бакунін критикував, державу за пригнічення поневолених класів.

Але, якщо марксистки пропонували замінити державу, то Бакунін закликав відмовитись від неї. Він стверджував, що будь-яка держава, навіть соціалістична, буде засобом пригнічення поневолених класів, а тому звільнення прийде тоді, коли зникне держава. В ставленні до держави Бакунін розійшовся з марксистами.

- Основи *анархо-комунізму* заклав росіянин князь *Петро Кропоткін* (1842-1921), який закликав до відмови від держави і будь-яких інших інститутів влади. Основою влади є капітал; владу має той, хто має гроші. Щоби позбутися інститутів влади, потрібно позбутися того, на чому вони основуються, тобто капіталу. Відмова від приватної власності призведе до свободи. Тоді люди зможуть будувати управлінські інститути знизу до гори.
- *Анархо-синдикалізм* виник на початку ХХ століття і зробив акцент на робітничих рухах. Ідеологами цього напрямку були Жорж Сорель (1847-1922), Ансельмо Лоренцо Асперілла (1841-1914), Аврам Ноам Хомскі (нар.1928), Франц Барвіх (нар.1955) та інші. Анархо-синдикалісти вважають, що носіями влади повинні бути ті, хто приносить користь, тобто робітники. Людство повинно відмовитися від існуючих інститутів влади; їх повинні замінити об'єднання (синдикати) робітників. У 1906 році у французькому місті Ам'єн була прийнята Ам'єнська хартія, яка стала програмним документом анархо-синдикалістів. Сьогодні в різних країнах світу діють анархо-синдикалістські партії, які на міжнародному рівні об'єднуються в Міжнародну Асоціацію Трудящих.
- Анархізм не відійшов у минуле. Він залишається ідеологією, яка об'єднує навколо себе численних прихильників. Окрім старих анархістів (анархо-комуністів і анархо-синдикалістів), у ХХ-ХХІ століттях з'явилися численні молоді анархістські рухи з найрізноманітнішими відтінками анархічної ідеології. Ці рухи регулярно організують вуличні заходи, мають свої об'єднання і притягують до себе переважно молодь.

Макиавеллізм

Епоха Ренесансу була періодом не тільки культурного і економічного розквіту Південної Європи, а й часом переосмислення політичних систем. Італія у ХVІ столітті до-

сягла вершини свого економічного розвитку. Величезні статки, які принесла Італії морська торгівля і фінансові установи, призвели до зміни еліт. Тепер влада в Італії перейшла від родової аристократії до багатих купців. Найбільшою проблемою Італії того часу була її роздробленість: на півострові діяли декілька держав з різними політичними устроями. Ця ситуація змусила філософів цього часу задати собі питання про найкращу форму правління.

Найпопулярнішою концепцією політичної філософії в Італії XVI століття став *макіавеллізм*. В 1513 році герцог Лоренцо II де Медічі (1492-1519) очолив Флорентійську республіку. В тому ж році флорентійський письменник і дипломат *Нікколо Макіавеллі* (1469-1527) вирішив дати молодому главі держави поради щодо найкращих методів управління країною. Як дипломат і високоосвічений політик, Макіавеллі добре знав різноманітні форми правління і намагався обрати найкращі методи управління для своєї країни. З цією ціллю він написав трактат "Князь", який посвятив Лоренцо де Медічі.

Макіавеллі виходив із переконання, що люди злі і егоїстичні, а тому ефективна держава повинна подолати злі схильності людини. Правитель буде успішним тільки тоді, коли зважатиме на політичну доречність, а не на мораль. Упродовж Античності та Середніх віків переконання в тому, що політика повинна бути підпорядкованою моралі, було очевидним. Макіавеллі був першим філософом, який розвів ці поняття. Він вважав, що політик повинен забезпечити стабільність у державі, а для цього потрібна сильна влада, а не мораль. Влада правителя повинна ґрунтуватись на страху, а не на любові.

Вплив Макіавеллі на політичну думку його часу був величезним. В політичній філософії сформувався цілий напрям – макіавеллізм, прихильники якого вважали, що політик не повинен обмежуватись мораллю. В 1572 році у Парижі відбулась різня, відома як Вартоломіївська ніч. Інокентій Жентілле в роботі "Роздуми проти Макіавеллі" 1576 року, аналізуючи причини Вартоломіївської ночі, дійшов до висновку, що організатори цієї різни захопились макіавеллістськими ідеями і відмовились від моралі. Відтоді поняття макіавеллізму стало синонімом політичної аморальності.

Утопії

Епоха Ренесансу збагатила політичну філософію ще одним надбанням – утопіями. Захоплення філософією Платона, яке визначало напрямні ренесансної філософії, надихнуло філософів звернутися до Платонової теорії держави. Оскільки Платон цікавився ідеальною державою, тобто шукав відповідь на питання, якою держава повинна бути, а не аналізував державу, якою вона є, як це робив Арістотель, то й ренесансні філософи зайнялись пошуками ідеальної держави. Серед політичних утопістів цієї епохи особливе місце зайняли Мор і Кампанелла.

- *Томас Мор* (1478-1535) служив лордом-канцлером Англії і був страчений протестантами за відмову відкритись від Католицької Церкви. Перу Мора належить твір "Утопія" (1516), назва якого означає "місце, якого немає". В цьому творі Мор виклав свої роздуми на тему ідеальної держави. Англія епохи Тюдорів, на думку Мора, переживала численні проблеми. Причину цих проблем Мор вбачав у приватній власності і в загальному бажанні примножити свої володіння. Ідеальна держава повинна будуватися розумно, розподіл благ повинен бути справедливим.
- *Томмазо Кампанелла* (1568-1639) написав твір "Місто Сонця", в якому також критикував приватну власність і виклав свої уявлення про ідеальну державу. В місті Сонця все майно спільне, а тому кожен користується спільними благами, які розподіляються справедливо. Оскільки в місті Сонця ніхто не намагається накопичити надмірно, робочий день короткий. Більшість часу мешканці міста витрачають на навчання. Державою керує Метафізик, який є наймудрішим громадянином. В управлінні йому допомагає тріумвірат сили, мудрості і любові. Відомство сили керує питаннями війни і миру; відомство мудрості керує навчанням і освітою; відомство любові управляє господарюванням і сім'єю.

У XVIII столітті виник *утопічний соціалізм* – напрям політичної філософії, послідовники якого стверджували, що причиною всіх бід людей є приватна власність, і, як тільки людство відмовиться від неї, всі стануть щасливими. Багаті, заволодівши майном, поневолили бідних і створили соціальну нерівність, а держава є інститутом, який силою примусу утримує цю

нерівність. Відмова від приватної власності призведе до не-потрібності держави.

- *Жан Мельє* (1664-1729) взяв участь у дискусії про природне право, якій присвятили свої міркування численні мислителі цього часу. На відміну від інших, Мельє вважав, що природне право є не правом індивіда, а правом трудящого народу. Але багатії, які володіють засобами виробництва, порушуючи природне право, поневолили робітників. За-собом поневолення стала держава, це організований примус, в основі якого лежить приватна власність. Тільки шляхом революції робітники можуть ліквідувати приватну власність і державу, та повернути собі природні права.
- *Етьєн-Габрієль Мореллі* (1715-1780) твердив, що явище приватної власності суперечить розуму. Людина, живучи в природному стані, не мала приватної власності, а тому була доброю. Власність зробила її злою, породила соціальну нерівність та інститути, які утримують такий стан.
- Француз *Ноель Бабьоф* (1760-1797), який підписував свої твори псевдонімом *Грах Бабьоф*, вважав, що приватна власність породила багато зла в суспільстві. Люди повинні не тільки відмовитись від приватної власності, а й встановити революційну диктатуру, яка б застосовувала репресивні заходи, з метою запобігання будь-яких намірів до збагачення, переваг у здобутті освіти та прагненні до знань. Усі повинні бути рівними. Тільки в умовах всезагальної рівності можлива справжня свобода.
- *Клод Анрі де Ревруа граф де Сен-Сімон* (1760-1825) проголосив кредом свого життя звільнення робітничого класу з-під гніту капіталізму. Він вивів закономірність: якщо погляди і переконання, які панують у суспільстві, втрачають довіру і перестають цінуватися, то суспільний лад руйнується. Сен-Сімон стверджував, що ментальність людей його часу формується під впливом позитивних наук, які замінюють попередні ідеології. Заміна основ ментальності з ідеологій на позитивні науки означає, що панівні погляди втрачають довіру, а отже гряде руйнування суспільного ладу. На зміну феодалізму приходять індустріальне суспільство, а на зміну феодалам – вчені, промисловці та інші інтелектуали. Сен-Сімон не заперечував ані приватну власність, ані з нею пов'язані інститути, але вважав, що їхня роль мусить змінитися, і основним капіталом стане інтелект, а не майно.

Марксизм

У XIX столітті виник напрям політичної філософії, вплив якого на політичну дійсність XX століття був величезним. Засновники цієї школи – *Карл Гайнріх Маркс* (1818-1883) і *Фрідріх Енгельс* (1820-1895) – стверджували, що вся історія супроводжується постійною класовою боротьбою: багаті намагаються пригнобити бідних і змусити їх працювати, а бідні намагаються визволитися з-під гніту багатіїв. Ця боротьба призводить до соціальних революцій, унаслідок яких руйнуються одні виробничі відносини, і встановлюються інші. Нові відносини комфортні для всіх, але з плином часу в них утворюється класовий поділ, багаті починають пригноблювати бідних, виникає класова боротьба, яка закінчується новою революцією. Маркс вважав, що так людство перейшло декілька соціальних формацій: первіснообщинний лад, в якому ще не було приватної власності, а тому й не було класової боротьби; рабовласницький лад, у якому власністю могло стати все, навіть люди (раби); феодалізм, коли люди вже не ставали власністю, але панівний клас володів землею, тобто головним джерелом матеріальних благ; капіталізм, тобто лад, при якому капіталісти володіють засобами виробництва, а поневолені робітники вимушені перебувати у повній залежності, щоби заробити на життя.

Держава в цій філософській системі отримала негативну оцінку. Вона є головним засобом пригнічення в руках багатіїв. Держава складається із засобів примусу, якими тримає поневолений клас у покорі панівному класу. Найпотужнішою силою, яка стримує революцію і визволення поневоленого класу, є державні каральні органи. Держава, на думку марксистів, завжди служить інтересам багатих, допомагаючи їм пригнічувати бідних. Саме тому держава існує лишень там, де є класи. В первіснообщинному ладі, коли не було класового поділу суспільства, не було й держави. Оскільки така держава є наслідком класової боротьби, вона не існуватиме вічно. Держава, яка служить панівному класу, існує тоді, коли є класовий поділ, а класовий поділ суспільства є тоді, коли існує капітал.

Марксисти закликали відмовитися від приватної власності. Реалізація цієї програми має призвести й до непотрібності держави. Однак, перехід до комунізму, тобто до формації, в якій не буде приватної власності, – це тривалий процес.

Не достатньо лишень скинути владу; потрібно змінити свідомість людей, а це вимагає часу. Перехідний період між капіталізмом і комунізмом марксистки називали соціалізмом. В цей час держава ще існує, але вона має зовсім іншу природу, ніж капіталістична держава. Соціалістична держава служить не панівним класам, а великій цілі побудови комунізму. В соціалістичній державі не повинно бути нерівності, злиднів, нещастя народу. Отже, відмовитись від держави відразу ж після революції неможливо, оскільки тоді народ опиниться в хаосі. Її необхідно зберегти як вимушене зло, яке зникне, щойно стане непотрібною. Оскільки перед соціалістичною державою стоїть завдання побудови комунізму та ліквідації класової боротьби, то для того, щоби вона могла успішно здійснити цю ціль, вона повинна мати можливість впливати на всі сфери людського життя. Саме тому всі країни, які основились на комуністичній ідеології, були диктатурами, а встановлення соціалізму повсюдно супроводжувалося терором, пригніченням людських прав і свобод, нищенням людської гідності. Уряди соціалістичних країн проголошували, що держава, оскільки її завданням є формування "нової людини", повинна стояти понад право, мораль, культуру, має контролювати думки і виховувати комуністичні цінності. Така модель держави є неприродною. Повсюдне падіння соціалізму та моральне, економічне, і правове зубожіння народів, які стали жертвами соціалістичного експерименту, є найкращим доказом хибності і варварства комуністичної ідеології.

Демократія

Одним із головних принципів державотворення є демократія. Будь-яка політична сила намагається довести свою демократичність, оскільки демократія в сучасному світі є критерієм високої якості політичної системи. Інколи намагання довести свою демократичність доходять до комічності: чим далі знаходиться країна від ідеалу демократії, тим більше вона намагається презентувати себе демократичною. Так, слово "демократична" у свою офіційну назву внесли ті країни, які не змогли встановити демократію, напр., Корейська Народна Демократична Республіка, Демократична Республіка Конго, Німецька Демократична Республіка. Втім, країни, які

реалізували високий рівень політичного і економічного життя, досягли цього завдяки принципам демократії.

Демократія – політичний режим, у якому єдиним законним джерелом влади вважається народ, який здійснює свою владу або безпосередньо, або через виборні органи влади. Слово "демократія" грецьке, оскільки демократія зародилась саме у Стародавній Греції. Це слово (δημοκρατία) означає "влада народу". У VII столітті до РХ деякі грецькі поліси (міста-держави) відмовились від традиційної влади царів і встановили владу народу. Від греків демократію перейняли стародавні римляни, які на початку VI століття до РХ відмовились від царського управління та встановили демократію. Внаслідок виникнення Римської імперії, в якій влада імператора була абсолютною, демократія на багато століть відійшла в минуле. Відродження цього ідеалу відбулось під час Французької революції 1789 року. Саме в той час народ відчув можливість впливати на політичні процеси і шанс взяти владу у свої руки.

Принцип демократії у кожній країні має власні особливості. Найдавнішою її формою є *пряма демократія*, тобто такий політичний режим, в якому громадяни можуть безпосередньо впливати на політичні процеси. Такою була демократія Давніх Атен. Пряму демократію легко реалізувати в державах із невеликим населенням. Коли ж демократія стала політичним режимом великих країн сучасності, здійснення в них прямої демократії було проблемним. Напр., якщо всі громадяни України обговорюватимуть усі рішення і голосуватимуть за кожен законопроект на всенародному референдумі, то такі обговорення триватимуть неймовірно довго, а державний бюджет витратиться тільки на референдуми. Сьогодні пряма демократія є державним устроєм деяких країн світу, але під прямою демократією там розуміють можливість всенародного обговорення тільки найголовніших питань. Більшість країн світу обрали для себе *представницьку демократію*, тобто режим, при якому політична влада народу виражається в тому, що народ обирає представників, яким передає свої права в управлінні країною.

Незважаючи на те, що майже всі країни сучасного світу називають себе демократичними, принципи демократії вдалось реалізувати не всім. Більшість держав світу перебувають тільки на шляху до реалізації демократії. Для того, щоби країна могла називатись розвинутою демократією, в ній повинні реалізуватися базові принципи демократії:

- Виборні органи влади є головною характеристикою демократичної держави. В демократичній країні громадяни самостійно обирають своїх представників, яким доручають управління країною, особливо це стосується тих представників, які ухвалюють головні державні рішення, тобто главу держави, членів парламенту, керівників органів місцевого самоврядування. Для проведення демократичних виборів необхідний не тільки сам факт голосування, але й щоби ці вибори відповідали загальноприйнятим стандартам: виборці мають мати можливість ознайомитись із програмами кандидатів, результати виборів мають бути вільними від фальсифікацій, виборчі комісії повинні бути захищеними від тиску політичних сил, кожен кандидат повинен мати однакову можливість презентувати свою програму і агітувати за неї.
- Чесні вибори, які проводяться регулярно, вільні від фальсифікацій, політичного чи силового тиску, маніпуляцій, є визначальною рисою демократії.
- Відповідальність політиків за виконання своїх програм: виборці голосують не за осіб, а за програми; тому політики, яким громадяни виразили свою довіру, після отримання влади повинні виконувати те, що обіцяли. Якщо політики не зважають на свої передвиборчі обіцянки, а народ ніяк не реагує на це занедбування своїх передвиборчих обіцянок, то таку країну важко назвати демократичною.
- Відповідальність громадян: той, хто має владу, повинен нести відповідальність за державу. Якщо носієм влади є монарх, тоді він відповідальний за країну. Якщо ж носієм влади є народ і він ухвалює остаточні управлінські рішення, тоді він повинен нести відповідальність за свої рішення. Якщо владні інститути нездатні успішно керувати, то це означає, що не тільки влада некомпетентна, а й народ обрав погану владу. Відповідальність народу не обмежується виборами, коли громадяни обирають владу; вона триває завжди, адже ж народ повинен контролювати владу.
- Здійснити правильний вибір і контролювати інститути влади громадяни зможуть тільки тоді, коли матимуть відповідні компетенції. Люди, які не мають ані найменшого поняття в історії, економіці, політиці, праві тощо, не зможуть ані проаналізувати передвиборчі обіцянки політиків, ані дати незалежну оцінку пропонуваним програмам розвитку, ані

проконтролювати інститути влади. Найгірше, що неосвічений народ майже завжди приречений бути об'єктом маніпуляції недобросовісних політиків. Отже, освіта народу є необхідною передумовою демократії. Неосвічений народ перетворюється в натовп і стає неспроможним ефективно впливати на життя і розвиток своєї країни.

- Повага до влади є важливим показником розвиненої демократії. Якщо народ обрав владу, то повинен її поважати і цим виражати свою відповідальність за свій вибір. Якщо ж народ обрав владу, але її не поважає, то це означає, що народ нездатен до ухвалення відповідальних рішень, а влада обрана безвідповідальним натовпом зазвичай є некомпетентною і неефективною. Представники влади також повинні ставитись із повагою до довіреної їм функції, оскільки народ довірив їм найважливіше – свою батьківщину. Влада, яка зневажливо ставиться до державних цінностей своєї країни, неспроможна нею успішно управляти.
- З наведених принципів демократії випливають її головні проблеми. Першою з них є низька компетентність народу. Неможливо добре розумітись на всьому: на політиці, праві, економіці, релігії, культурі, історії, міжнародних відносинах, кадровому плануванні тощо. Оскільки не можуть всі громадяни бути компетентними в усьому, вони обирають фахівців, які керуватимуть цими сферами замість народу. Але, щоби обрати добрих фахівців, потрібно перевірити їхній фаховий рівень, а для цього й самому потрібно розумітись на цих питаннях. В цьому й полягає замкнене коло демократії: народ обирає фахівців, бо сам не є фахівцем, але щоби обрати професіоналів, потрібно й самому бути фахівцем. Єдиним виходом з цієї проблеми є постійна робота всього суспільства над підвищенням рівня загальної освіти.

Другою проблемою, з якою зустрічається демократія, є окреслення поняття громадянина. Якщо в демократії носієм влади є народ, тобто громадяни держави, то для держави життєво важливим є чітко визначити, хто саме належить до народу. Ніколи не було і немає країни, де би всі мешканці країни мали однакові громадянські права. У Стародавніх Атенах громадянами, які могли впливати на державні рішення, були тільки вільні і дорослі чоловіки. Громадянами не були раби, яких в Атенах було більше, ніж вільних, жінки, діти, особи, батьки яких не були громадяна-

ми Атен. Отже, громадянські права мали дуже мало людей. Вся історія політики – це постійне розширення поняття народу, тобто розширення громадянських прав на людей, які досі цих прав не мали. Внаслідок зміни економічних обставин та політичної боротьби кількість осіб, які мають громадянські права, постійно розширювалась. До них включили незаможних людей, відмінивши майновий ценз, жінок, відмінивши обмеження за статевою ознакою, представників рас, які не належать до корінного населення. Була змінена процедура набування громадянства. В більшості античних та середньовічних країн громадянство можна було отримати тільки від батьків-громадян. Ані іммігранти, ані їхні нащадки не могли стати громадянами. Винятки робились тільки за особливі заслуги, напр., за воєнні подвиги. Сьогодні в більшості країн світу діють закони, відповідно до яких процедура набування громадянства є доволі простою. Однак, навіть сьогодні немає країни, де би всі мешканці мали громадянські права. Напр., виборчих прав не мають неповнолітні та психічнохворі.

Найбільшою перевагою демократії є її стабільність. Демократичні країни є значно стабільнішими в політичному і економічному плані, ніж країни, які не розвинули демократію. Напр., звільнення британського прем'єр-міністра та прихід до влади нового, як і обрання нового американського президента, нічого кардинально не міняє в політиці цих країн. Натомість, у країнах, де немає демократії, смерть або повалення диктатора зазвичай призводить до громадянських війн, політичної нестабільності, злиднів тощо.

Демократія тісно пов'язана зі свободою. Носієм влади у демократичній державі може бути тільки вільний громадянин. Якщо людина з якихсь причин не може ухвалювати власні рішення в повній свободі, вона не може бути відповідальним громадянином. Свобода громадянина – це дуже широке поняття, яке включає в себе низку аспектів. Першим елементом свободи є відповідний спосіб мислення. Якщо людина вихована в рабському способі мислення, вона не почне мислити вільно, навіть коли з'явиться зовнішня свобода. Напр., у країнах, які в минулому були тоталітарними, дуже важко побудувати демократію, навіть після того, коли тоталітарний режим повалений. З цією проблемою зіткнулась Україна: десятиліттями українці вихову-

вались у радянському тоталітаризмі, і коли Україна стала вільною, її громадяни виявились не готовими до вільних і відповідальних політичних рішень. Важливим елементом свободи є економічна складова. Якщо хтось залежний від інших у головних засобах виживання, він не може ухвалювати вільні і відповідальні рішення. Саме тому для розвитку демократії настільки важливим є формування середнього класу, тобто широкого кола людей, яких злидні не змушуватимуть продавати свій голос на виборах.

Види держав

Кожна країна формує власні особливості своїх структур. Держави прийнято класифікувати за двома критеріями: державне правління і державний устрій.

- *Державним правлінням* називають порядок взаємодії вищих органів влади, тобто правила, за якими співдіють глава держави, парламент, уряд, органи територіального самоврядування тощо. За формами державного правління держави поділяються на два типи:
  - *монархія* – форма державного правління, в якому вища державна влада зосереджена в одних руках і передається у спадок, або обирається вузьким колом уповноважених осіб. Монархія поділяється на:
    - *абсолютна монархія* – форма правління, при якій влада монарха нічим не обмежена і спадкова;
    - *конституційна монархія* – форма правління, при якій влада монарха обмежена законодавством;
    - *теократична монархія* – форма правління, при якій монарх є священнослужителем високого рангу і основує свою владу на релігії.
  - *республіка* – форма державного правління, в якій органи влади обираються народом на певний час. Республіки поділяються відповідно до того, яким органам влади надаються найбільші повноваження:
    - *президентська республіка* – форма правління, при якій найбільші повноваження має президент. Така форма правління існує у США, Бразилії, Мексиці, Білорусі, Афганістані, Чилі та інших країнах.
    - *президентсько-парламентська республіка* – це

- форма правління, при якій управлінські повноваження розподілені між президентом і парламентом, але влада президента є більшою, ніж влада парламенту. Такою республікою є Венесуела, Греція, Казахстан та інші;
- *парламентсько-президентська республіка* – це форма правління, при якій управлінські повноваження розподілені між президентом і парламентом, але влада парламенту є більшою, ніж влада президента. Такою республікою є Єгипет, Румунія, Чорногорія та інші;
  - *парламентська республіка* – форма правління, при якій найбільші повноваження має парламент. Така форма правління існує в Австрії, Німеччині, Польщі, Італії, Швейцарії, Ірдандії та інших країнах.
- *Державним устроєм* називається порядок територіального поділу країни та форми співпраці центральної влади з територіальним урядуванням. Існують дві форми державного устрою:
    - *унітарна держава* – це країна, в якій влада центральних органів влади в однаковій мірі поширюється на всі адміністративно-територіальні одиниці, і жодна з них не має особливих преференцій. Унітарними є Україна, Франція, Польща, Італія, Британія і більшість інших країн світу;
    - *федеративна держава* – це країна, яка складається з автономних частин, кожна з яких має власні права і в певних царинах може ухвалювати рішення, незалежно від центру. Федеративні форми виникли в силу історичних обставин шляхом об'єднання колись незалежних країн. Федеративними є США, Німеччина, Австрія, Бразилія, Мексика та інші. До компетенції центрального уряду федеративної республіки належать армія, грошова політика, зовнішні відносини, судова система тощо.
    - *конфедерація* – це різновид федеративної республіки, в якій права суб'єктів конфедерації дуже широкі. Конфедерації презентують себе не як одна країна, а як союз незалежних країн. Конфедерацією є Швейцарія. Інколи прикладом конфедерації вважають ЄС.

Функції держави

Питання про те, які функції повинна виконувати держава є предметом жвавих дискусій у політичній філософії. Роль, яку держава повинна відігравати в різних сферах життя людей, визначається політичною ідеологією. Послідовники ліберальних ідеологій вважають, що держава повинна відігравати мінімальну роль у житті людей. Функції держави повинні бути зведеними до ролі поліцейського, який з'являється тільки тоді, коли хтось порушує закон, але коли ніхто не чинить нічого злого, поліцейського не потрібно. Такою ж є роль держави в ліберальних ідеологіях: вона повинна обмежувати будь-які порушення закону та охороняти інтереси народу і цілісність держави, але не повинна втручатися в ті сфери життя людей, в яких громадянське суспільство може дати собі раду без держави. Тому релігія, економіка, освіта, громадська діяльність, культура, наука та інші сфери суспільного життя повинні залишатися повністю вільними від втручань органів державної влади.

Послідовники протекціоністських ідеологій переконані, що держава повинна задавати тон у всіх сферах життя народу. Уряд повинен контролювати систему освіти, розробляти релігійну політику, формувати порядок денний культурного життя, встановлювати норми громадської активності тощо. Представники усіх політичних таборів погоджуються з тим, що держава повинна мати монополію на законотворчість, армію, оподаткування, судову систему, поліцію, пенітенціарну систему, зовнішню політику, захист демократичних засад державотворення, видання грошей, митний контроль, тобто всі ті сфери, захист яких є невід'ємними умовами вільного і стабільного життя народу. Для того, щоби держава могла виконувати свої функції, її власні інститути повинні бути якісними. Багатостолітня європейська традиція державотворення доводить, що необхідною передумовою розвитку держави є розподіл влади і невтручання однієї гілки влади у компетенції іншої. Існують три гілки влади: законодавча, судова і виконавча. Цей розподіл вперше встановлений Конституцією США 1787 року, Декларацією прав людини і громадянина 1789 року і Конституцією Франції 1791 року.

Класифікація ідеологій

Невід'ємною складовою політичної філософії є політичні ідеології. Кожен політик чи активний освічений громадянин має якесь уявлення про те, як повинна функціонувати держава і які моделі державного управління є найкращими. Позицію в цих питаннях називають політичною ідеологією чи політичною орієнтацією. Історія політичної думки витворила найрізноманітніші політичні моделі. Навколо кожної ідеології гуртуються однодумці. Зібрання людей, об'єднаних спільними політичними переконаннями, називають політичною партією. Кожна політична партія намагається мати своїй представників на всіх рівнях державної влади, щоби отримати можливість впливати на політику і реалізовувати свої ідеали.

Політичні ідеології і партії поділяють на лівих і правих. Цей поділ виник у час Французької революції. Члени Національної асамблеї (тогочасного французького парламенту) розділилися на тих, хто підтримував монархію і старі порядки, та тих, хто закликав до революції і повалення традиційного ладу. Перші сиділи в парламенті праворуч від його голови, а тому їх назвали правими, а другі – ліворуч, тому їх назвали лівими. Відтоді правими політиками називають тих, які підтримують збереження традиційних соціальних, політичних і економічних порядків, а лівими – тих, які закликали до революційних змін і радикальних соціальних перетворень. Є й такі політики, погляди яких в одних питаннях дозволяють зарахувати їх до лівих, а в інших – до правих. Їх прийнято називати центристами, тобто такими, що знаходяться в центрі між лівими і правими. Якщо політична позиція знаходиться між центристською і лівою, її називають ліво-центристською, а якщо між центристською і правою, то право-центристською. Тих політиків, які в особливо радикальній формі відстоюють ліві ідеали, називають крайніми лівими; а тих, які радикально відстоюють праві ідеали – крайніми правими. Щодо чіткого розмежування політичних ідеологій немає загального консенсусу, але правими здебільшого вважають капіталістів, консерваторів, монархістів, теократів, традиціоналістів, націоналістів, а лівими – комуністів, соціалістів, анархістів, соціал-лібералів, секуляристів, антикапіталістів, автономістів, феміністок.

Політологи помітили, що в мірі радикальності крайні праві і крайні ліві дуже схожі між собою. Це дало підстави візуалізувати розподіл ідеологій не за допомогою лінії, де крайніми

точками є ліві і праві, а посередині центристи, а за допомогою підкови (Ω), крайні праві і крайні ліві представлені протилежністю до централістів, як і ліві є протилежністю до правих. Характерною особливістю крайніх (як лівих, так і правих) є їхня схильність до диктатури. А особливістю централістів є їхнє культивування лібералізму. Такий поділ політичних ідеологій отримав назву "теорія підкови"; її розробив французький філософ Жан-П'єр Фей (нар.1925) і вперше описав у 2002 році. За принципом підкови політичні ідеології можна розділити так:

- *Крайні праві* (відомі також як ультраправі чи радикальні праві) – політичні сили, послідовники яких дотримуються крайніх правих позицій і використовують радикальні методи для їх впровадження. Крайніх правих характеризують супрематизм (переконавання, що одні члени суспільства є кращими від природи, а інші гіршими, напр., ставлення нацистів до євреїв, або ставлення до афроамериканців у США на поч. XX ст.), сегрегація (розділення кращих і гірших груп і визначення для них різних прав), ксенофобія (несприйняття інших, чужих), нацизм, ультранаціоналізм та шовінізм. Ультраправі зазвичай ініціюють закони, які мали б обмежувати імміграцію, проникнення елементів чужих культур, обмеження прав меншин. Сьогодні ультраправі презентуються неонацистами і неонацистами.
- *Праві* (або традиціоналісти) – це доволі виважена політична орієнтація, позбавлена крайнощів, але чітко зорієнтована на збереження власної традиційної ідентичності. Праві відстоюють необхідність збереження традиційних соціальних, політичних, економічних і культурних порядків. В економічних питаннях вони відстоюють капіталізм. В релігійних питаннях – традиційну релігійність. У країнах, де діє монархія, праві є монархістами чи роялістами (ті, хто підтримують короля). Попри толерантне ставлення до інших, праві відстоюють збереження власних мови, культури, традицій, приватної власності, звичаїв тощо, тобто всього, що для їхнього суспільства є традиційним. Здебільшого праві закликають зберегти традиційний лад у всьому, і не підтримують змін.
- *Правоцентристи* відрізняються від правих тим, що вони допускають соціальні та культурні зміни, але наполягають на тому, що ці зміни повинні бути еволюційними, посту-

- повими, природними, без радикальних кроків. Вони толерують нові тенденції і соціальні зміни, але з обережністю.
- *Центристи* – це політичні сили, які намагаються зберегти середню позицію між правими і лівими. Їхньою головною характеристикою є намагання уникнути крайнощів і тоталітаризму як правого, так і лівого напрямів. Центристи відстоюють позиції лібералізму (свободи), плюралізму (допустимості багатоманітності думок і поглядів) у всіх сферах людського життя.
  - *Лівоцентристи* – це політичні сили, які сформувались під впливом лівої ідеології, але намагаються її втілювати помірковано. В основі їхньої концепції лежить егалітаризм (від французького "égalité", рівність), тобто намагання зробити всіх людей рівними в економічному, соціальному, культурному вимірах. Егалітаризм зближує їх із лівими. Але, на відміну від лівих, лівоцентристи не підтримують революцій, кардинальних змін та нав'язування єдиної ідеології. Відстоювання лібералізму зближує їх із центристами та протиставляє їх крайнім політичним налаштуванням обох типів. Прагнення змінити соціальні та державні порядки заради досягнення всезагальної рівності і заклики відмовитися від традицій, які підтримують соціальну нерівність ставить лівоцентристів в опозицію до правих. Лівоцентристи часто називають свої партії соціалістичними.
  - *Ліві* – це політична ідеологія, яка виступає за докорінні соціальні зміни. Впродовж усієї історії політичної думки лівими називали всіх тих, які виступали проти того ладу, який у той час панував у їхній країні. В час Французької революції ліві сформувались остаточно. В той час лівими називали тих, хто виступав проти соціального і державного ладу у Франції. Оскільки Франція до революції була монархією, в ній існувала соціальна нерівність, вона була традиційно католицькою, то ліві, які здійснили революцію, повалили монархію, намагались ліквідувати всі фактори, на яких основувалась нерівність, були антиклерикалами. Позиція революціонерів була настільки протестною, що вони навіть змінили назви днів і місяців, систему літочислення, тривалість тижня, тобто все, що нагадувало про традиційний уклад життя. У XIX столітті виник марксизм і відразу ж зіллється з ідеологію лівих, обґрунтовуючи необхідність революції та радикальних змін. Відтоді марксизм став

основною концепцією лівої ідеології, хоч лівих у XVIII-XIX століттях не можна повністю ототожнювати з марксистами, позаяк ліва ідеологія Французької революції виникла до появи марксизму. У XX столітті всі ліві сповідували марксизм. Вони вважали, що все сформоване традицією є злим, і від нього необхідно відмовитися. Предметом критики марксистів стала релігія, монархія, капіталізм, приватна власність, соціальна стратифікація тощо. Для того, щоби потрапити у список речей, які нещадно критикували ліві, достатньо було якимось чином бути пов'язаним із традицією. Ліві партії зазвичай називають себе комуністами, соціалістами або соціал-демократами.

- *Крайні ліві (ультраліві, радикальні ліві)* – політичні сили, які сформувались у XX столітті після перемоги революції в деяких країнах світу. Крайні ліві стверджували, що лівим (марксистам) забракло мужності для здійснення великої революції. Крайні ліві доводили до крайності все те, що проголошували ліві: якщо ліві відмовились від приватної власності на засоби виробництва, але зберегли можливість володіти всім іншим, то крайні ліві закликали відмовитись від будь-якої власності; якщо ліві проголосили соціальну державу вектором подальшого розвитку, то крайні ліві закликали відмовитись від держави взагалі. Так, крайніми лівими є також анархісти і анархо-комуністи, які вважають, що люди повинні ліквідувати державу.

Ця класифікація політичних ідеологій все більше стає предметом критики в сучасній політології. Погляди більшості партій, політиків і громадян важко ідентифікувати. Одна людина в одних питаннях може дотримуватися однієї позиції, а в інших зовсім інших, тобто бути правим в одному і лівим в іншому, центристом в одному і крайнім в іншому. Втім, іншої і кращої класифікації політичних ідеологій, ніж теорія підкови, немає.

Repetitio est mater studiorum

1. Політична філософія, тобто спроби осмислити природу держави, виникала в моменти серйозних політичних криз: у Китаї – в період Східної Чжоу, у Греції – в період руйнування традиційних полісів і формування імперії, в Новий час – Французька революція і проголошення незалежності США.

2. В середині XIX століття в окрему науку виокремилась політологія.
3. Існують різні філософські теорії, які пояснюють природу держави, основуючись на різних засновках. Відповідно до однієї з них, людська сутність добра, а держава виникла як засіб досягнення добрих покликів людини. Такої позиції дотримувались конфуціанці. Платон і Арістотель вважали, що люди є суспільними істотами, а тому не можуть обійтись без держави. Цю думку розвивав і Тома Аквінський. Джон Локк вважав, що люди створили державу, щоби гарантувати собі охорону приватної власності.
4. Деякі філософи пояснювали державу як засіб обмеження злих покликів людини. Так, Святий Августин вважав, що людська природа вражена первородним гріхом і тому схильна до зла. Держава повинна обмежувати цю схильність. Жан Боден вважав, що народ – це багатоголовий звір, який не має розуму, а тому потрібна держава, яка його обмежуватиме. Томас Гоббс стверджував, що людина людині вовк, і держава є плодом договору між людьми, покликаною захистити кожную людину від інших людей. Томас Пейн стверджував, що суспільство породжене добрими покликами людини, а держава – злими.
5. Деякі філософи (анархісти) вважали, що держава непотрібна, і її потрібно позбутися. П'єр Жозеф Прудон і Макс Штірнер були фундаторами індивідуалістського анархізму і пропагували відмову від держави заради здобуття індивідуальної свободи. Михайл Бакунін був фундатором колективного анархізму і пропагував відмову від держави заради утвердження свободи пригнічених класів. Іншими напрямками анархізму є анархо-комунізм і анархо-синдикалізм.
6. Макіавеллі провів розмежування між політикою і мораллю.
7. В епоху Ренесансу політична теорія збагатилася утопіями. Їх писали Томас Мор і Томмазо Кампанелла. Теорії утопічного соціалізму творили Жан Мельє, Етьєн-Габріель Мореллі, Грахх Бабьоф і Клод Анрі де Сен-Сімон.
8. Марксистичні розробили власну теорію суспільства – історичний матеріалізм.
9. Сучасні розвинені країни ґрунтуються на демократії, головними принципами якої є виборні органи влади, чесні вибори, відповідальність політиків за виконання програм, відповідальність громадян, повага до влади.

10. Держави прийнято класифікувати за двома критеріями: державне правління (монархія, республіка) і державний устрій (унітарна держава, федерація, конфедерація).
11. Політичні ідеології поділяють на праві, центристські і ліві.

Завдання для семінарського і практичного занять

- Політична думка Античності: зародження, концепти.
- Особливості середньовічної політичної думки.
- Політичні трансформації Нового часу.
- Виникнення політології як окремої галузі науки.
- Політика Конфуція, Мен-цзи, Сюнь-цзи і Дун-Чжунжу.
- Політична теорія Платона: ідеї, принципи, концепти.
- Політична теорія Арістотеля: ідеї, принципи, концепти.
- Форми держави в політичній філософії Платона і Арістотеля.
- Теорії держави на основі доброї сутності людини.
- Політичні погляди і теорія суспільного договору Локка.
- Теорії держави на основі егоїстичної сутності людини.
- "Місто Боже" Святого Августина.
- Політична теорія Жана Бодена.
- Теорія походження держави Томаса Гоббса.
- Утилітаристська теорія держави. Політичні погляди Бентама.
- Виникнення і розвиток анархізму: ідеї, принципи і висновки.
- Індивідуалістський анархізм П'єра Жозефа Прудона.
- Індивідуалістський анархізм Макса Штірнера.
- Колективний анархізм: поширення в сучасному світі.
- Анархо-комунізм: поширення в сучасному світі.
- Анархо-синдикалізм: поширення в сучасному світі.
- Розділення політики і моралі в макіавеллізмі.
- Утопія і політична теорія Мора: ідеї, принципи і висновки.
- Утопія і політична теорія Томмазо Кампанелли.
- Соціалістичний утопізм Етьєна-Габрієля Мореллі.
- Соціалістичний утопізм Гракха Бабьофа.
- Політичні ідеї Клода Анрі де Ревруа графа де Сен-Сімона.
- Марксистська теорія держави. Ідея соціалістичної держави.
- Становлення принципів демократії: історія і сучасність.
- Основоположні принципи та цінності демократії.
- Проблеми демократії в організації державного управління.
- Форми державного правління: становлення і сучасність.
- Функції держави у лібералізмі та протекціонізмі.

Література, джерела, базові тексти

- Augustine. *The City of God*. Hyde Park, New York: New City Press, 2012.
- Babeuf, Gracchus. *Nouveau calendrier de la République française, conforme au décret de la Convention nationale*. Paris, 1793.
- Bodin, Jean. *Les Six Livres de la République*. Paris: Jacques du Puys, 1576.
- Habermas, Jürgen. *Philosophisch-politische Profile*. Frankfurt am Main: Suhrkamp, 1971.
- Habermas, Jürgen. *Technik und Wissenschaft als "Ideologie"*. Frankfurt am Main: Suhrkamp, 1968.
- Hayek, Friedrich August von. *The Constitution of Liberty*. London: Routledge and Kegan Paul, 1960.
- Kropotkine, Pierre. *L'Anarchie*. Éditions du Sandre, 2006.
- Lock, John. *Two Treatises of Government*. Lawbook Exchange, 2010.
- Morelly, Étienne-Gabriel. *Code de la nature, ou Le véritable esprit de ses lois de tout temps négligé ou méconnu*. Stéphanie Roza, 1755.
- Proudhon, Pierre-Joseph. *De la Capacité politique des classes ouvrières*. Paris: Dentu, 1865.
- Proudhon, Pierre-Joseph. *Résumé de la question sociale*. Banque d'échange, 1848.
- Stirner, Max (Schmidt, Johann Caspar). *Der Einzige und sein Eigentum*. Leipzig: Wigand, 1845.
- Strauss, Leo. *What is Political Philosophy?* Chicago, London: University of Chicago Press, 1959.
- Арістотель. *Політика*. Київ: Основи, 2000.
- Гоббс, Томас. *Левіафан, або Суть, будова і повноваження держави церковної та цивільної*. Київ: Дух і Літера, 2000.
- *Компендіум соціальної доктрини Церкви*. Київ: Кайрос, 2008.
- Краснодембскі, Здіслав. *Демократія периферій*. Київ: Талком, 2016.
- Латигіна, Наталія. *Демократія: реалії versus утопії*. Київ: КНТЕУ, 2008.
- Макіавеллі, Ніколо. *Державотворець*. Київ: Арій, 2015.
- Мор, Томас; Кампанелла, Томмазо. *Утопія. Місто Сонця*. Київ: Дніпро, 1988.
- Пейн, Томас. *Права людини*. Львів: Літопис, 2000.
- Платон. *Держава*. Київ: Основи, 2000.

ТЕМА 28. ФІЛОСОФІЯ ЕКОНОМІКИ (ЕКОНОМІЧНА ТЕОРІЯ)

Визначення

Невід'ємним сегментом людського життя є економіка. Як тільки декілька людей сходяться разом, вони ведуть економічну діяльність: хтось комусь надає якісь послуги, вони обмінюються товарами, допомагають одне одному; іншими словами, люди полегшують життя одні одним своїми вчинками. Весь комплекс міжлюдських відносин, пов'язаних із обміном грошей, товарів чи послуг, називають економікою. Слово "економіка" походить від грецьких слів "οἶκος" (дім) та "νόμος" (закон). Вже сама назва означає, що економіка – це закони співжиття людей в одному домі. Оскільки у світі всі люди між собою пов'язані, люди усвідомили, що весь світ є їхнім спільним домом, про який вони повинні дбати та якимось визначити правила, за якими їм доведеться жити в цьому великому спільному домі. Чим більше на планеті людей і чим більшими є знання і компетенції людей, тим складнішою стає система економічних відносин. Розвиток науки і техніки дозволив індустріалізувати виробництво, розвиток інформаційних технологій відкрив можливість нових шляхів передавання інформації, розвиток освіти дозволив готувати висококваліфікованих фахівців. Усе це сприяло розвитку економіки, яка врешті стала настільки важливою сферою життя людини, що не могла не викликати зацікавлення до самої себе. Так економіка стала предметом філософських досліджень. Предметом філософії економіки стали два головні питання:

- Перше стосується сутності економіки і економічних відносин. В цьому сенсі філософія економіки тісно поєднана з політичною економією чи економічною теорією. З політичної економії філософія економіки перебирає пошуки відповіді на питання про сутність економічних відносин, залишаючи поза своєю увагою емпіричні економічні висновки.
- Другим питанням, яке цікавить філософію економіки – це базові принципи, на яких основуються економічні відносини: спільне благо, субсидіарність, солідарність, моральні засади економіки.

Політекономія

Політична економія або економічна теорія – це наука, яка вивчає закономірності економічних процесів та взаємовплив економіки і політики. Іншими словами, політекономія намагається відповісти на питання, що повинна робити держава та соціальні інститути для того, щоби економіка була ефективною. Це питання стало актуальним тоді, коли економіка перетворилась у складний соціальний інститут. В Античності та Середньовіччі політекономія ще не існувала. Філософи і богослови того часу писали про моральні засади виробництва та торгівлі, про справедливу ціну тощо, але ще не про закони і принципи економіки. З розвитком торгівлі і виробництва виникла необхідність осмислити, на яких засадах ґрунтується економіка, і що повинна робити держава, щоби сприяти багатству свого народу. Саме спроби дати відповідь на ці питання й дали початок політичній економії чи економічній теорії. Виокремлюють декілька економічних теорій:

- *меркантилізм* – теорія, послідовники якої вважали, що основою багатства народу є гроші, отримані з торгівлі, та пропагували протекціонізм;
- *класична економічна теорія* – теорія, в основі якої прагнення побудувати вільний ринок та обмежити роль держави в економіці;
- *марксистська економічна теорія*, яка ґрунтувалась на плановій економіці і відмові від приватної власності;
- *неокласична економічна теорія*, яка модифікувала основні принципи класичної економічної теорії;
- *кейнсіанство* – теорія, сформована в період Великої депресії, яка проголошувала державні втручання в економіку засобом подолання криз;
- *інституціоналізм* – теорія, представники якої вважали, що економічні інститути формуються під впливом минулого, і без його урахування економічну дійсність не зрозуміти.

Меркантилізм

Першою школою політекономії був меркантилізм. Назва цієї школи походить від латинського "mercari", що означає "торгувати". Вже сама назва говорить про те, що пред-

ставники цієї школи головним джерелом багатства народу вважали торгівлю. В кінці XV століття європейські країни розпочали активну торгівлю, а з відкриттям Нового світу торгівля набрала небачених досі масштабів; до Європи прибували величезні запаси золота і срібла. В той сам час утворювались мануфактури, завдяки яким ринок наповнився великою кількістю товарів, які потрібно було продавати. Все це зробило торгівлю одним із головних видів економічної діяльності європейців. Економічні зміни привернули увагу державних діячів і науковців до засад економіки, що й дало початок першому оформленому економічному вченню – меркантилізму. Його батьківщиною була Англія, з якої це вчення поширилося у Франції, Іспанії та всій Європі. Основи цього вчення заклали директор Ост-Індійської компанії, англієць *Томас Ман* (1571-1641) та французький міністр фінансів *Жан-Батіст Кольбєр* (1619-1683). Меркантилізм ґрунтується на таких тезах:

- Багатством народу і держави є гроші. Тому ціллю економічної діяльності повинно бути накопичення якомога більшої кількості грошей.
- Оскільки гроші потрапляють до держави завдяки торгівлі, то торгівля є головним джерелом багатства держави і кожного громадянина. Тому головні зусилля держави потрібно скеровувати на розвиток торгівлі.
- Держава повинна активно втручатися в економіку, робити все можливе для того, щоби гроші потрапляли до країни і не покидали її. З цією ціллю уряди європейських країн, особливо Англії та Іспанії, забороняли вивіз грошей із країни, обмежували ввіз іноземних товарів тощо. Так, купці, які торгували в Англії, не могли вивезти з країни гроші, які вони заробили, а були змушені купувати англійські товари і експортувати їх. В 1650 році англійський парламент забороняв іноземцям торгувати на території країни без спеціального дозволу. Втручання держави в економіку прийнято називати *протекціонізмом*.

Меркантилізм пережив два етапи свого розвитку:

- *Монетаризм* або *меркантилізм грошового балансу* – це ранній меркантилізм (XV-XVI століття). Його назва походить від того, що гроші (монети) вважались основою багатства. В цей період діє жорсткий протекціонізм, строго обмежується вивіз золота і срібла, обмежується імпорт.
- *Меркантилізм товарного балансу* – це пізній меркантилізм

(XVI-XVII століття). В цей час продовжує діяти жорсткий протекціонізм, але головний акцент робиться не на грошах, а на товарі: уряди вже не забороняли вивозити золото і срібло, але стежили, щоби експорт перевищував імпорт. Купці, які експортують готову продукцію з країни, отримують субсидії і пільги, а на імпорт накладається високе мито.

В XVII столітті меркантилізм замінили інші, більш ефективні, економічні вчення, однак його елементи регулярно відроджувались. Меркантилізм сформував протекціонізм, який став основою політики Наполеона у Франції, Петра I в Росії. Більшість економістів XVIII-XX століть критикують протекціонізм, оскільки він перешкоджає вільній торгівлі. Однак деякі сучасні економісти, зокрема кореєць Ха Джун Чхан (нар.1963), переконані, що без протекціонізму і державної підтримки економіки слабо розвинених країн ніколи не зможуть розвинути.

Рання класична економічна теорія

Надмірний протекціонізм та зосередження уваги виключно на торгівлі, а не на виробництві, гальмували економіку. В той сам час розвиток виробництва, великі підприємства та індустріалізація змінили ареали зосередження капіталу з торгівлі на виробництво. Якщо для епохи пріоритетності торгівлі меркантилізм виконував свою роль економічної моделі, то епоха пріоритетності виробництва вимагала нової теорії. Такою стала класична економічна теорія, основною характеристикою якої є повна відмова від протекціонізму та вимога абсолютної свободи ринку від будь-якого втручання держави. На першому етапі класичної економічної теорії сформувались учення Вільяма Петті, П'єра Буагільбера і фізіократів.

Одним із засновників класичної економічної теорії був англієць *сер Вільям Петті* (1623-1687). Він першим висловив переконання в тому, що держава не повинна втручатися в економіку, а має дозволити економіці розвиватися самостійно. Петті критикував також позицію меркантилістів щодо грошей. Якщо для меркантилістів накопичення якомога більшої кількості грошей творить багатство народу, то Петті був переконаний, що надлишок грошей настільки ж шкідливий для економіки, як і їх нестача. Якщо в державі накопичується надто багато грошей,

то вони втрачають вартість, люди не працюють, а виробництво занепадає. Гроші – засіб обміну, а не багатство.

П'єр Буагільбер (1646-1714) застосував ідеї Петті до французької економіки та розвинув їх. Для Буагільбера, як і для Петті, гроші – засіб обміну, а не багатство. Головним засобом накопичення багатств є не торгівля, а виробництво. Приймаючи ці тези, Буагільбер їх уточнив, запитуючи, чи будь-яке виробництво створює багатство. Його відповідь: головним джерелом примноження багатств є сільське господарство, бо тільки воно створює речі, яких не було досі; всі інші форми виробництва тільки переробляють продукти сільського господарства. Роль держави повинна бути мінімальною. Для його розвитку держава може лише зменшити податки та не втручатися.

Петті і Буагільбер розуміли, що виробництво принесе багатство і для виробника, і для споживача тільки тоді, коли продукт продаватиметься за справедливою ціною. Яка ціна є справедливою – це питання, відповідь на яке шукали Петті і Буагільбер. Їхньою відповіддю була трудова теорія вартості, яку пізніше продовжили й інші економісти. Існують два типи цін: ринкова ціна та справедлива вартість. Справедливою є така вартість товару, яка еквівалентна кількості праці, яку виробник затрачає для його виготовлення. Однак, кожен виробник перебуває в інших умовах: два виробники одного і того самого товару можуть витратити на його виготовлення різну кількість праці. В такому разі справедливою є та ціна, яка відповідає витратам праці у найнесприятливіших умовах. Звідси випливає, що виробник, який модернізує виробництво або покращує свої вміння затратить менше праці, але отримуватиме більший прибуток. Різниця між ними є його винагородою за раціоналізацію і модернізацію виробництва. Ринкова ціна не завжди збігається зі справедливою вартістю. Вона формується дефіцитністю товару, а не затратами праці. Так, ціна діаманту не відповідає ані кількості праці, затраченої на його видобування, ані користі, яку від нього матиме покупець, а тільки його дефіцитністю. Різниця між справедливою вартістю і ринковою ціною спричинені наявністю грошей. Коли не було грошей, люди оцінювали товари виключно за справедливістю вартістю. Тому гроші є головною і визначальною причиною бідності і соціальної несправедливості, бо саме вони спричинили різницю між істинною вартістю і ринковою ціною.

Ранню класичну економічну теорію розвивали також *фізіократи*, серед яких найвідомішими були французи *Франсуа Кенé* (1694-1774) і *Анн Робер Жак Тюрго* (1727-1781). Назва цієї школи означає "влада природи". Фізіократи задали собі питання: що краще для економіки і більшою мірою сприяє примноженню багатств – протекціонізм зі сторони держави, чи вільне розкриття природного закону? Фізіократи вважали, що для того, аби економіка розвивалась, вона повинна бути вільною. Тоді в ній діятимуть природні закони і вона приноситиме багатства. Джерелом багатства вони вважали тільки той вид діяльності, який приносить прибуток. Таким є сільське господарство, оскільки воно продукує абсолютно новий товар, на відміну від промислового виробництва, яке лишень перетворює продукти сільського господарства. Особливістю фізіократів було переконання, що оскільки сільське господарство отримує свою продукцію із землі, то найціннішим капіталом є земля. Це – єдине джерело багатства і найбільший капітал народу.

Зріла класична економічна теорія

Ідеї, закладені представниками класичної економічної теорії в її ранньому періоді, досягли свого апогею у творах найвидатніших класиків економічної думки Адама Сміта і Дейвіда Рікардо. Шотландець *Адам Сміт* (1723-1790) був професором у Глазго та автором "Розгляду природи та причин багатства народів" (1776), більш відомої під скороченою назвою "Багатства народів". Жодна інша книжка з економіки не мала такого величезного впливу, як ця. Сміт сформулював декілька ідей, які стали ключовими для ліберальної економіки:

- Як і його попередники, Сміт задав собі питання: що є причиною багатств? У відповіді на нього він відійшов від фізіократів, які стверджували, що джерелом багатств є земля. Сміт писав, що за останні століття кількість землі не збільшилась, але багатства народів значно зросли. Отже, причиною багатств є не земля. Причину Сміт бачив у розподілі праці. Чим кращий розподіл праці, тим вона продуктивніша. Для якісного розподілу праці потрібні знання і навички, які необхідно постійно оновлювати.

- Сміт ввів поняття "*економічна людина*", яким показав, що економічна діяльність належить до природи людини. Людині притаманно творити і примножувати багатства, тобто вести організовану економічну діяльність.
- Економіка повинна бути повністю вільною від будь-якого контролю зі сторони держави. Якщо ані держава, ані будь-які інші інституції не намагатимуться контролювати економіку, тоді економіка розвиватиметься найкращим чином. Підставою цього є людський егоїзм. Оскільки кожна людина прагне благ для себе, вона працюватиме для того, щоби їх здобути. Єдиним способом здобути блага, якими володіє інший, є виготовлення інших благ та їх обмін на необхідні. Напр., пекар, обов'язково нагодує шевця своєю продукцією, але не тому, що він любить шевця і турбується про нього, а тому, що він потребує взуття, а єдиним способом отримати взуття, яке виготовляє швець, є обміняти його на щось, що потрібно шевцю. Отже, якщо економічні процеси не контролювати, тоді вони зорганізуються самостійно, тобто керуватимуться "*невидимою рукою ринку*".
- Роль держави в економіці є лишень охоронна. Її завданням є забезпечення миру та відсікання будь-яких спроб перешкодити роботі невидимої руки ринку, тобто поборювати монополії, формування помірнього оподаткування та вміння чекати, допоки невидима рука все зробить сама.
- Сміт дотримувався трудової теорії вартості. Справедлива вартість товару повинна бути еквівалентною кількості праці, вкладеної в його виготовлення за найгірших обставин. Якщо виробник удосконалив виробництво і продукує більше товару при меншій затраті праці, ніж це б відбувалось при найгірших обставинах, то різниця є його прибутком. Так, в теорії доходів Сміта виокремлюються чотири типи доходів: ціна праці, яку виробник отримує продаючи свій товар, прибуток, тобто надлишковий дохід, рента, яку отримує виключно власник сільськогосподарських угідь внаслідок їх оренди, відсоток, тобто додатковий дохід, який отримує власник вільних коштів, коли визичає їх іншим людям чи організаціям.

Не менш важливий вплив на розвиток світової економіки справив англійський економіст *Дейвїд Рїкардо* (1772-1823), головною працею якого була "Початки політичної економії і оподаткування" 1817 року. Як і Сміт, Рїкардо строго дотри-

мувався економічного лібералізму, і критикував будь-які форми протекціонізму. Його погляди можна схематизувати наступними пунктами:

- Оскільки розподіл праці, як довів Сміт, є джерелом багатств, то головним завданням політекономії є визначення законів розподілу праці.
- Роль держави в економіці повинна бути мінімальною. Держава повинна стягувати податки, щоби фінансувати власне існування, але стягування податків повинно бути єдиною економічною діяльністю держави. Податки не повинні бути високими, інакше вони знищать економіку.
- Рікардо приймав трудову теорію вартості (істинна вартість товару повинна відповідати вартості праці, вкладеної в її виготовлення). Однак ринкова ціна не завжди збігається з істинною вартістю. Сміт вважав, що вільний ринок спроможний самостійно виправити всі проблеми економіки, а, отже, і відхилення ринкової ціни від істинної вартості. Насправді ж, різниця між ними далі існує. Пошук причини цієї різниці стало предметом досліджень Рікардо. По-перше, істинну вартість продукту складає не тільки вартість праці, витраченої на його виготовлення, а також вартість праці, витраченої на виготовлення знарядь праці, без яких кінцевий товар не зможе з'явитися. По-друге, в різних умовах вартість товару буде різною. Істинною вартістю потрібно вважати ту, яка відповідає затратам праці на виготовлення товару в найгірших умовах. Високоіндустріалізоване підприємство з якісним розподілом праці витратить значно менші зусилля на виготовлення товару, а тому його чистий прибуток буде вищий за прибуток підприємства, який користується неефективними засобами поділу праці та застарілими технологіями.
- Важливою проблемою для Рікардо була теорія заробітної плати. В аналізі цієї проблеми він виділяв природну вартість праці, тобто таку оплату праці, за яку працівник міг би утримати себе і свою сім'ю. Насправді, заробітна плата ніколи не відповідає природній вартості праці. Зарплата формується ринковою ціною праці. Праця стає дорожчою, коли працівників мало, і дешевою, коли працівників багато. Саме тому праця висококваліфікованих спеціалістів дорожча за працю неосвічених робітників, адже ж висококваліфікованих спеціалістів мало. Рікардо

вважав, що вільний ринок сам виправлятиме зарплату: якщо працівників буде мало, їхня зарплата буде високою, а це дасть їм можливість народжувати і утримувати багато дітей. Так кількість працівників збільшиться, а це призведе до зменшення зарплат. Бідні сім'ї не зможуть утримувати багато дітей, і це призведе до зменшення кількості працівників і до зросту зарплат. Так ринок регулюватиме рівень доходів і приріст населення.

- Принцип розподілу праці повинен застосуватися не тільки для працівників у межах однієї країни, а й між країнами. Не потрібно кожній країні виготовляти все. Кожна країна повинна для себе вирішити, які товари їй вигідно виготовляти самостійно, а які купувати в інших країн, бо кожна країна має якісь власні переваги, яких не мають інші країни. Завданням фахівців є віднайти переваги своєї країни. Однак, Рікардо вважав, що ці переваги є не абсолютними, а відносними. Це означає, що навіть якщо виготовлення якогось товару є дуже затратним, воно буде вигідним, якщо в сусідніх країнах на виготовлення цього товару доведеться затратити ще більші ресурси. Ці міркування називають *принципом відносних переваг*.

Пізня класична економічна теорія

Завдяки Сміту і Рікардо головні акценти класичної економічної теорії були розставлені. Їхнім послідовникам залишалося розглядати окремі проблеми економічної теорії, опираючись на фундаменті, закладеному цими велетнями. Як і кожна велика система, вчення Сміта і Рікардо мали прогалини, залаткування яких стало завданням пізніх класиків.

Швейцарський історик та економіст *Шарль де Сімоні* (1773-1842) був першим із тих, хто помітив прогалини системи економістів-класиків. Він не погоджувався з думкою Сміта і Рікардо, що вільний ринок невидимою рукою вирішить усі проблеми економіки. Якщо в умовах стабільності ці принципи діють, то у кризових ситуаціях вони згубні. Розвиток економіки спричинює надлишок товарів на ринку. Коли товарів стає надто багато, їх не купують і не споживають. Зниження обсягів торгівлі спричинює зниження зарплат і безробіття. В умовах вільного ринку у промисловості збільшується кількість

машин. Чим більше машин, тим менше потрібна людська праця. Отже, модернізація також призводить до безробіття, тобто до бідності, а не до примноження багатств. Бідне населення не зможе купувати все, що продукує промисловість. Якщо підприємства не зможуть продавати продукцію, вони банкрутуватимуть. Захистом від кризи повинне стати штучне обмеження кількості працівників: заборона дитячої праці, обмеження трудового віку тощо. Водночас держава повинна створити такі умови, щоби непрацевдатні люди були соціально захищеними (пенсії, страхування, соціальні допомоги).

Французький мислитель *П'єр Жозеф Прудон* (1809-1865) абсолютизував ідею вільної економіки. Держава не тільки не повинна втручатися в економіку; вона взагалі непотрібна. Якщо вільний ринок спроможний забезпечити всіх усім необхідним, то потреба в державі відпадає. Так Прудон обґрунтовував ідеї анархізму і заперечував потребу держави. Для консолідації зусиль люди можуть об'єднуватись у вільні асоціації. Однак, щоби люди, які об'єднуються, були вільними, вони повинні володіти базовими капіталами.

Британський філософ і економіст *Джон Стюарт Мілль* (1806-1873) видав декілька важливих робіт з економічної теорії, в яких висловив наступні ідеї:

- Політекономія повинна бути лишень абстрактною, а не нормативною, тобто вона повинна вивчати, як функціонує економіка, а не встановлювати їй обмеження. Її предметом є багатства та закони їх примноження.
- Багатство – це те, що можна продати і купити на ринку. Якою би корисною, чи навіть необхідною, не була річ, якщо її ніхто не готовий купити, вона не є багатством. Напр., ніхто не скаже, що людина, яка має багато повітря, багата, тому що ніхто в нього повітря не купить.
- Економіка керується законами виробництва та законами розподілу. Перші є абсолютними та вічними, як і закони природи. Їх ніхто не встановлює та ніхто не може змінювати. Натомість, закони розподілу праці і благ встановлюються людьми; вони в кожному епоху та в кожній країні різні. Якщо закони розподілу добрі, тобто такі, що найкраще відповідають законам виробництва, економіка ефективна; якщо ж люди встановили неякісні закони поділу, тоді економіка неефективна. Неефективна економіка – це неправильно організована економіка.

- Мілль погоджувався зі Смітом в тому, що запорукою багатств є правильний розподіл праці, але, якщо Сміт писав виключно про працю, яка продукує матеріальні блага, то Мілль розширив поняття продуктивної праці. До нього він включив також працю в царині оборони (армія і поліція не продукують матеріальні блага, але їхня праця необхідна суспільству), науки, духовності, адміністрування тощо.
- Мілль відмовився від Смітової трудової теорії вартості. На його думку, вартість товару складають витрати на виробництво. При цьому він виключив із цих витрат основний капітал. Так, складовими вартості стали зарплата робітників і прибуток. При цьому у визначенні зарплати Мілль погоджувався з Рікардо: розмір зарплати формується попитом на працю; тобто чим більше потенційних працівників, тим менша зарплата.
- Також Мілль погоджувався з теорію Томаса Роберта Мальтуса, відповідно до якої населення планети зростає в геометричній прогресії, а блага накопичуються в арифметичній прогресії, що зрештою призведе до дефіциту продуктів харчування. Задля уникнення цих ризиків, на думку Мілля, необхідно обмежувати народжуваність.
- Мілль погоджувався з тим, що в більшості сфер економіки втручання держави є недоречним. Однак, існують і такі галузі, які не зможуть розвиватися без втручання держави, напр., армія, поліція, суди, наука, культура, інфраструктура тощо. Ці сфери якісно розвиватимуться тільки при наявності державних субсидій. Воднораз без них неможливий розвиток тих сфер, які можуть регулюватися вільним ринком без втручання держави.
- У сфері соціальної філософії Мілль закликав до створення такого суспільства, де би ніхто не відчував злиднів, ніхто не прагнув до надмірних багатств і ніхто не боявся бути розтоптаним іншими в жорсткій конкуренції.

Англійський священник, демограф і економіст *Томас Роберт Мальтус* (1766-1834) висловив переконання в тому, що населення планети збільшується в геометричній прогресії, а ресурси ґрунтів збільшуються в арифметичній прогресії. Це означає, що розрив між населенням планети і ресурсами постійно зростає, і з часом людям забракне елементарних засобів існування, дарованих природою. Цю ситуацію частково компенсують катаклізми, війни, епідемії тощо. Однак з

розвитком цивілізації ці фактори зменшуються. Єдиним способом не опинитися в стані гострої боротьби за виживання є раціональне обмеження народжуваності.

Французький економіст *Жан-Батіст Сей* (1767-1832) вважав, що в процесі виробництва продукуються не товари, а послуги: швець вміє виготовляти взуття, і надає цю послугу пекарю, а пекар вміє пекти хліб, і надає цю послугу шевцю. Тому завданням політекономії є вивчати механізми обміну послуг. Політекономія, як теоретична наука, на його думку, є необхідною як для держав, так і для окремих осіб, оскільки вона дає можливість вивчати, які послуги потребує споживач, і які може надати виробник, і на цій основі формувати розподіл праці та її продуктів.

Марксистська економічна теорія

Марксистська економічна теорія була сформована німецькими філософами і економістами *Карлом Марксом* (1818-1883) та *Фрідріхом Енгельсом* (1820-1895). Вони вважали, що вся історія людства – це співвідношення двох факторів: продуктивних сил і виробничих відносин. Продуктивні сили – це люди, які працюють і щось продукують; виробничі відносини – це закони, звичаї, усталені порядки, в яких діють продуктивні сили. Як тільки первісні люди отримали свій перший капітал, їхнє суспільство розділилось на тих, які розподіляли блага, і на тих, які від них залежали. Так, у соціумі з'явилися класи, а класова боротьба стала сутнісною характеристикою всієї подальшої історії. Продуктивні сили постійно розвиваються, накопичуючи вміння і навички, але виробничі відносини залишаються сталими. Врешті приходить момент, коли продуктивні сили більше не можуть існувати в рамках існуючих виробничих відносин. Найбільше проти застарілих виробничих відносин протестують пригнічені класи, оскільки вони є жертвами експлуатації. Однак, панівні класи, які експлуатують поневолених, не допускають змін виробничих відносин. Врешті, класова боротьба досягає такого загострення, що виникає революція, яка руйнує виробничі відносини та формує нові. Але приходить момент, коли прогресивні сили переростають і ці відносини. Саме ці процеси призводили до того, що соціальні відносини послі-

довно змінювали одні одних: первіснообщинний лад, робото-власницький лад, феодалний лад, капіталізм. В кожній із цих формацій (крім первіснообщинного) панівний клас експлуатує поневолену більшість. Для того, щоби ліквідувати класову боротьбу і всіх зробити щасливими, потрібно ліквідувати класи. Класи існують тому, що є капітал, оскільки поділ на класи відбувається за критерієм володіння капіталом: той, хто володіє капіталом, той панує, а той, хто не має власного капіталу, змушений працювати на капіталіста. Отже, щоби ліквідувати класову боротьбу, необхідно ліквідувати капітал. Маркс передбачав масштабну революцію, внаслідок якої буде конфіскована приватна власність на засоби виробництва. Коли не буде приватного капіталу, тоді не буде й класового розмежування суспільства. Так людство перейде до останньої формації – комунізму.

Оскільки в країні, яка будує комунізм, усі засоби виробництва належать державі, то держава є також власником усіх продуктів виробництва. В такій державі всі економічні рішення ухвалює уряд. Такий тип економіки, в якому всіма засобами виробництва володіє держава і саме вона ухвалює всі рішення (встановлення ціни товарів і праці, планування кількості продукції тощо), називається плановою економікою. Вона є повною протилежністю до ринкової економіки, основи якої заклали класики економічної теорії. У ХХ столітті послідовники марксизму повалили існуючий лад та встановили планову економіку. Найяскравішим прикладом країни з плановою економікою був СРСР. Цей економічний експеримент був не тільки невдалим, а й спричинив найбільшу трагедію людства. Приватна власність є природною; тому конфіскація майна та нав'язування комуністичної ідеології супроводжувалась нечуваним терором. В кожній країні, де при владі були комуністи, лились ріки крові, деформувались моральні цінності, а економіка зазнала краху. Всі країни, які будували комунізм, є бідними і економічно неспроможними. Навіть ті, які позбулись цієї хибної економічної теорії (напр., Україна), не спроможні вирватись із бідності та збудувати якісну економіку.

Втім, не всі послідовники Маркса сприймали його ідеї настільки буквально, як творці радянської держави. В кінці ХІХ і на початку ХХ століть філософсько-економічна думка збагатилась декількома мислителями, які, хоч і опиралися на ідеї Маркса про класову боротьбу, все ж зробили з цих засновків

висновки, які варті уваги у філософсько-економічному дискурсі. Переймаючи від Маркса деякі аспекти його вчення, вони критикували його погляди в цілому, як ненаукові та недостатньо обґрунтовані.

Найбільшим критиком ідей Маркса серед німецьких соціалістів був *Едвард Бёрнштайн* (1852-1932). Його критика була скерована в адресу марксистської діалектики як вигаданих принципів, які не діють. Також Бёрнштайн вважав, що Маркс помилявся, коли звів умови економічної діяльності виключно до виробничих відносин. Насправді, на економіку впливають також релігія, культура, звичаї, природні умови, демографічна ситуація. Неврахування цих факторів робить економічний аналіз хибним.

Карл Йоганн Каутський (1854-1938) погоджувався з Марксом в його теорії імперіалізму, відповідно до якої багаті країни підпорядковують собі бідні, що не дає бідним країнам розвинути економіку, а змушує бути частиною імперських економічних систем. Проте, на відміну від Маркса, Каутський не бачив у цьому трагедії. Імперіалізм є лишень шляхом до ультраімперіалізму, тобто ситуації, коли вся світова економіка перетвориться в єдиний організм. Це відбудеться внаслідок нової політики, яка перетворить протистояння в мирну співпрацю задля досягнення спільних цілей. Каутський не приймав ідею революції та насильного повалення існуючих виробничих відносин. Він вважав, що такі радикальні дії непотрібні, бо капіталізм не є сталою системою, а здатен еволюціонувати. Поступово капіталізм сам перейде у соціалізм, в якому блага розподіляться справедливо. Для того, щоби уникнути формування монополій, а досягти справедливої економіки, потрібен контроль над підприємствами, але його повинна здійснювати не держава, а профспілки та громадські організації. Такий стан взаємодії політики і економіки Каутський називав *економічною демократією*, і вважав ідеалом. Отже, розвиток економіки самостійно ліквідує соціальні протиріччя.

Неокласична економічна теорія

В кінці XIX століття в економічній теорії сформувались нові тенденції, які дали поштовх для формування неокласичної економічної теорії. Творці цієї теорії зберегли основні

ідеї класиків, особливо ті, що стосуються невтручання держави в економіку, вільний ринок та самоорганізованість економічних процесів, але змінили напрям свого дослідження: якщо класики зосереджувались на макроекономіці, тобто досліджували економіку держави, народу, міждержавні економічні відносини, то неокласики зосередились на мікроекономіці, тобто зацікавились людиною, її інтересами і господарюванням. Щоби підкреслити свою зацікавленість мікроекономікою, а не великими системами, вони відмовились від терміну "політична економія", замінивши його терміном "економіка". Неокласична економічна теорія характеризувалась наступними особливостями:

- Відмова від будь-якої ідеології, чи універсальної філософської системи: якщо класики намагались поєднати свої економічні ідеї з якимись уявленнями про державу і людину, то неокласики уникали використання великих філософських систем для пояснення економічних процесів.
- Аналіз обмежених ресурсів: неокласики виходять із переконання, що ресурси природи обмежені (як би не зростає економіка і якими б не були темпи її індустріалізації, кількість ґрунтів, води, сонячного світла тощо не збільшиться), а тому люди повинні навчитись так розподіляти ці ресурси, щоби всі могли отримати необхідні блага. Завданням економічної науки є збудувати розумну і виважену систему розподілу благ та економічних відносин, аби всі могли отримати все необхідне.
- Неокласики виходять з утилітаристського переконання, що людині притаманно дбати про власні інтереси і блага. Вона схильна будувати своє господарювання раціонально і так, щоби задовольнити свої потреби. Жодна здорова людина не працює на свою чи на чийсь шкоду.
- Головною категорією неокласичного економічного аналізу є *гранична корисність* (marginal utility). Неокласики відмовились від трудової теорії вартості. Вони вважали, що ціною товару є сума, яку покупець готовий за нього заплатити, тобто цінність товару для покупця. Напр., коли людина голодна, то хліб для неї є великою цінністю і вона готова заплатити за це благо. Однак, коли вона вже купила один кусок хліба, наступний для неї вже не є такою цінністю, як був перший. Отже, кожна наступна одиниця товару має для покупця меншу цінність, ніж попередня.

Для виробника вигідно виготовляти товар і його продавати, коли покупець готовий заплатити за нього бодай трохи більше, ніж виробник витратив на його виготовлення. Коли витрати на виробництво і сума, яку покупець готовий заплатити за товар, стають рівними, то ця сума і є граничною одиницею в оцінці корисності. Від застосування методу граничної корисності (*marginal utility*) походить ще одна назва неокласики – *маржиналізм*.

В неокласичній економічній теорії виділяються декілька шкіл. Перша з них – *австрійська економічна школа*. Її засновником якої був Карл Мёнгер (1840-1921), а відомими представниками – Ойген Бьом-Баверк (1851-1914), Фрідріх фон Візер (1851-1926), Людвіг фон Мізес (1881-1973), Йозеф Шумпéтер (1883-1950), Фрідріх фон Гáек (1899-1992) та інші. Представники цієї школи вважали, що кожна людина у своїй економічній діяльності реалізовує власні егоїстичні інтереси. Щоби зрозуміти, чим живе економіка, необхідно вияснити, що відбувається у внутрішньому світі людини, а тому економіка – це прикладна психологія. Оскільки всі люди прагнуть собі благ і всі люди основують свою економічну діяльність на розумі, їхні інтереси збігаються. Кожен хоче, щоби в його країні були якісні державні інститути і добрі закони, кожен хоче достатньо заробляти і відчувати себе в безпеці тощо. Оскільки інтереси людей збігаються, вони не протистоять одні одним, а схильні працювати разом та себе взаємно доповнювати. На цій основі представники австрійської школи нищівно критикували марксистську тезу про боротьбу класів: представники різних класів не протистоять одні одним, а спільно працюють над задоволенням своїх інтересів, бо вигода кожного є водночас вигодою всіх.

Основи *кембриджської економічної школи* заклав британський економіст *Альфред Маршалл* (1842-1924). Він відомий тим, що намагався відійти від психологізму австрійської школи, поєднати принципи класичної економічної теорії та маржиналізму, здійснив важливі дослідження у царині економіки, і дав поштовх для розвитку мікроекономіки. В царині філософії економіки він стояв на позиціях поміркованого лібералізму: існують такі сфери економіки, куди держава не повинна втручатися, але є й такі, невтручання держави в які є безвідповідальністю і аморальністю.

Англійський економіст *Вільям Стенлі Джевонс* (1835-1882) заклав основи *математичної теорії політичної еко-*

номії. Джевонс, розвиваючи поняття граничної корисності, визначив його як отримання насолоди і уникнення від страждань. Отже, корисним є те, що приносить насолоду і звільняє від страждань. Завданням економіки є вивчення задоволення і шляхів його примноження. Заслугою Джевонса є застосування до економічного аналізу методів математичної логіки, яку розробив *Джордж Буль* (1815-1864).

Кейнсіанство

У 1929 році розпочалась масштабна світова економічна криза, під час якої обсяги торгівлі впали більш, ніж на 50%, а безробіття у США виросло до 25%. Ця криза відома як *Велика депресія*. Вона відобразилась також на політекономії. Економіка багатих країн того часу ґрунтувалась на принципах вільного ринку та невтручання держави. Було зроблено все для того, щоби ринок невидимою рукою міг зробити всіх багатими і щасливими. Втім, так не сталося. Додалось також питання про те, як вільний ринок повинен виходити з кризи. Велика депресія показала, що абсолютне відмежування державного регулювання корисне при нормальному розвитку економіки і виявляється неспроможним в умовах кризи. Потрібна була нова економічна система, яка б змогла вивести світову економіку з Великої депресії, і таку систему запропонував британський економіст *Джон Мейнард Кейнс* (1883-1946). В 1936 році він видав роботу "Загальна теорія зайнятості, відсотків і грошей", яка стала одним із найважливіших економічних досліджень в історії. Головними філософсько-економічними ідеями Кейнса були такі:

- Вільний ринок спроможний регулювати економіку тільки в нормальних умовах. Якщо ж трапляється криза, то необхідним є втручання ззовні. Таку модель Кейнса можна порівняти до організму: коли організм здоровий, втручання в нього непотрібне; якщо ж організм хворий, то потрібен лікар, який втрутиться в процеси організму і виправить їх. Таким лікарем для економіки є держава. Як лікар вводить в організм ліки, проводить операцію або інші маніпуляції, так і держава повинна провести необхідні маніпуляції та ввести в економіку необхідні кошти для її лікування. Кейнс вважав, що в умовах кризи держава по-

винна вдаватися до найрізноманітніших заходів, аби тільки врятувати економіку: дотації, кредитування, зниження податків тощо. Під впливом Кейнса 32-й Президент США Франклін Делано Рузвельт (1882-1945) розпочав дотації сільськогосподарських підприємств, організовував громадські роботи, щоби створити нові робочі місця, вливав капітали у компанії, допомагав країнам-союзникам тощо.

- Для того, щоби економіка була ефективною, всі суб'єкти економічної діяльності повинні володіти її основами. Суб'єктами економічних відносин є не тільки політики, підприємці та економісти, а всі люди. Отже, основи економіки потрібно донести до всіх. Не всі можуть професійно вивчати економіку і розуміти математичні розрахунки та спеціалізовану термінологію. Щоби економіка стала зрозумілою всім, вона повинна викладатися доступною мовою, мінімізувати математичні формули і обчислення, стати цікавою і захоплюючою для кожного.
- Побудова доброї економічної системи є моральним завданням людства. Багатство є кроком до моральності; тому людство повинно подбати про багатство для всіх і цим сприяти моральному зросту людства.

Після Великої депресії та Другої Світової війни, коли економічна ситуація у світі вирівнялась, ідеї Кейнса про втручання держави в економіку втратили актуальність. Оскільки в нормальних умовах добре діє класична теорія вільного ринку, то зацікавлення нею зросло, однак від кейнсіанства економісти відмовлялись теж не поспішали. Наслідком пошуків найкращої економічної моделі стало поєднання класичної економічної моделі та кейнсіанства, відоме як *неокейнсіанство* або *кейнсіансько-неокласичний синтез*. Найвідомішими фундаторами неокейнсіанства були три нобелівські лауреати англієць сер Джон Річард Гіккс (1904-1989), американець Пол Ентоні Самюельсон (1915-2009) та американець Фрэнко Енріко Модільяні (1918-2003). Неокейнсіанство пропонує середній шлях між абсолютним невтручанням держави в економіку, пропоновану класиками, та державною підтримкою у кризових ситуаціях, пропоновану кейнсіанцями.

В 70-х роках ХХ століття економічна ситуація у світі знову змінилася, що привело за собою необхідність осмислення цих змін. В цей час головними гравцями економіки стали транснаціональні компанії. Кейнс пропонував підтримувати

підприємства у кризових ситуаціях, але мав на увазі компанії, які діють в державі. Підтримка транснаціональних компаній – це виведення грошей за межі країни. З іншого боку, економіка країни залежить від якісного функціонування транснаціональних компаній. Вирішення цієї дилеми стало головним питанням посткейнсіанства. Цей напрям філософсько-економічної думки представлений двома школами, між яким не було ідейних розбіжностей: англійська, до якої належали П'єрб Сра́ффа (1898-1983), барон Ніколас Калдор (1908-1986), Джо́ан Вайо́лет Рб́нсон (1903-1983), та американська, до якої належали Сідні Вейнтрауб (1914-1983), Гайман Філіп Мінські (1919-1996) та інші. Посткейнсіанці виступили з критикою неокейнсіанців, стверджуючи, що неокейнсіанці відішли від принципів Кейнса і надто захопились класичною теорією.

- Вони вважали, що роль держави є необхідним елементом економічного регулювання. Держава повинна бути дієво присутньою в економіці навіть при нормальних умовах. Її головним завданням є забезпечувати дотримання форвардних контрактів (контракти, якими підприємства беруть на себе зобов'язання перед іншими суб'єктами господарювання). Якщо держава не стежитиме за їх дотриманням, тоді контракти втраять будь-який сенс, адже ж не буде гарантії, що їх хтось виконуватиме. Оскільки посткейнсіанці вважали форвардні контракти основою економічних відносин, роль держави була для них дуже важливою.
  - Вільний ринок не є ідеальним організмом; він схильний творити монополії, коли одні підприємства витісняють з ринку інші. Завданням держави є антимонопольна політика, яка б забезпечила всім рівні умови ринкової діяльності. Якщо ж уникнути монополій неможливо, держава повинна стежити за тим, щоби монополії не зловживали своїм становищем та не спричинювали бідність населення. Наслідком цих ідей стало створення антимонопольних комітетів.
- В кінці ХХ століття ідеї Кейнса пережили ще одне переосмислення, відоме як *нове кейнсіанство*. Його представниками є Роберт Емерсон Л'юкас (нар. 1937), Томас Джон С'арджент (нар. 1943), Роберт Джозеф Барр'о (нар. 1944) та інші. Вони приймають за факт наявність монополій та транснаціональних компаній і намагаються дати відповідь на питання, як держава може контролювати економіку в цих умовах. Ані

дотації, ані покарання неспроможні змусити монополії чи транснаціональні компанії виконувати норми, встановлені державою. Єдиним можливим шляхом для держави впливати на економіку є грошово-кредитна політика.

Інституціоналізм

Якщо у XVIII столітті домінуючу роль у світовій економіці відігравали Англія і Франція, то й батьківщиною передових економічних теорій того часу були саме ці країни. В XIX столітті інтенсивний економічний розвиток пережила Німеччина, яка в той час була роздробленою на сотні фактично незалежних князівств. Ця політична роздробленість німецьких земель створювала специфіку економічного розвитку, невідому великим унітарним країнам. Також у XIX столітті француз Огюст Конт заклав основи нової науки – соціології, чим викликав особливий інтерес до досліджень суспільства. Ці два фактори – розвиток німецької економіки та виникнення соціології – дали підставу утворенню нового напрямку економічної думки – *інституціоналізму*. Німецький економіст *Фрідріх Ліст* (1789-1846) у 1814 році видав роботу "Національна система політичної економії", в якій довів, що не існує єдиної й універсальної концепції економіки. Кожна країна має свої особливості, а тому концепція, яка є доброю для однієї країни може бути зовсім непридатною для іншої. Так, класична економічна теорія Сміта і Рікардо є доброю для великих імперій, але згубна для німецьких земель. Економічна теорія, на думку Ліста, повинна враховувати національні особливості, а тому економіка неможлива без соціології, яка дає відомості про ці особливості. Окрім соціології, важливе значення, для формування ідеальної економічної моделі, на думку Ліста, відіграє історія. Саме йому належить заслуга формування економічної соціології та економічної історії. Вивчаючи історію економіки. Ліст зробив висновок, що всю історію можна розділити на п'ять стадій: 1) дикунів, 2) пастухів, 3) землеробів, 4) землеробів і мануфактур, 5) землеробів, мануфактур і торгівлі. Для побудови доброї економічної моделі недостатньо тільки вивчати соціологію й історію, їх потрібно застосовувати до економіки. Без участі держави зробити це неможливо. Відтак, Ліст був переконаний, що

якісна економічна модель можлива тільки за участі держави, завдання якої він бачив у вихованні в населення національних економічних традицій. Ці ідеї розвинулись в *історичній школі інституціоналізму*, яка мала напрями:

- *Стару історичну школу* представляли Георг Фрідріх Вільгельм Рóшер (1817-1894), Бруно Гільдебранд (1817-1878), Карл Кніс (1821-1899) та інші. Вони внесли в економіку принципи історизму, тобто переконання, що історія має свій сенс і розгортається в одному напрямі. Економічні, соціальні та культурні зміни відбуваються постійно, але вони настільки повільні, що їх можна фіксувати тільки *post factum*.
- *Нова історична школа* презентується напрямками:
  - фундатором *консервативного* напрямку був *Густав фон Шмоллер* (1838-1917). Він зосередив увагу на проблемах моралі. Фон Шмоллер стверджував, що спільна мова, національна традиція, історія, звичаї є сильнішим засобом поєднання господарств, аніж капітал і держава. Для того, щоби економіка стала знаряддям побудови щасливого суспільства, необхідно розвивати мораль, як основну засаду економіки;
  - фундатором *ліберального* напрямку був *Луїо Брентано* (1844-1931). Він вважав, що справедлива економіка може бути збудована шляхом системи захисту прав робітників, активної діяльності профспілок, соціальних реформ тощо. Все це можливо, оскільки і роботодавці, і працівники керуються однаковими інтересами: всі зацікавлені в тому, щоби робітники мали високі зарплати. Якщо робітники отримуватимуть високі зарплати, їхня купівельна спроможність зросте. Це покращить соціальний стан робітників і підвищить прибутки підприємців.
- В "*молодій*" історичній школі виділяються два філософи:
  - *Вéрнер Зóмбарт* (1863-1941) пояснював всю історію як духовний розвиток людства. Передумови будь-якого прояву людини знаходяться в духовних імпульсах. Капіталізм також є одним із етапів розвитку людського духа. Ранній капіталізм – це час "героїчної молодості", коли суб'єкти економічної діяльності із молодечим запалом творили економіку, роблячи при цьому, як це буває в молодості, безліч помилок. Однак із плином часу економіка дорослішає, стає більш виваженою, мо-

ральною, зникають соціальні розрізнення, утворюються соціальні форми господарювання. Так, внаслідок дорослішання економіки, вона набуває кращу здатність робити людей щасливими, будувати обдумані соціальні інститути та ухвалювати виважені управлінські рішення.

- *Макс Вебер* (1864-1920) увійшов в історію науки своєю працею "Протестантська етика і дух капіталізму" (1904), в якій виклав переконання в тому, що саме етичні принципи протестантизму дали поштовх для розвитку якісної економічної системи і зробили протестантські країни багатими. Сьогодні зрозуміло, що Вебер помилявся: релігійний чинник не є визначальним для економіки, хоч вплив релігійних доктрин на економічний розвиток став важливим питанням для дослідників.

В кінці XIX століття сформувався *класичний інституціоналізм*, в центрі якого спроби вивчити закони економіки на основі визначень природи людини. Класичний інституціоналізм представлений декількома мислителями:

- *Торстейн Бунде Веблен* (1857-1929) заснував соціально-психологічний напрям інституціоналізму. Він вважав, що соціальні та економічні інститути є наслідком процесів, які відбувалися в минулому і стали звичкою. З розвитком науки і техніки технічні здобутки стали рушієм глибинних змін в економіці, однак визначальними для сутності економічних процесів є психологічні надбання народу, які увійшли у звичку. Більшість історично-психологічних звичок добрі, але є й злі. Найгіршим пережитком минулого є *бездіяльний клас*. Це поняття вперше ввів Веблен. Бездіяльний клас – це пережитки хижаків і нероб, які в минулому паразитували на тілі народу. Звичка паразитувати перейшла до сучасних багатих нероб, які отримали гроші і перестали працювати, паразитуючи на економічних інститутах. Втім, хтось повинен володіти капіталами і організувати економічне життя. Якщо бездіяльний клас погано справляється з цим завданням, то його потрібно замінити, і ця заміна неодмінно відбудеться, бо з розвитком економіки прийде момент, коли люди, які якісно працюють і мають добру фахову підготовку, тобто промислова еліта, усунуть бездіяльний клас і переберуть управління економікою у свої руки.
- *Джон Роджерс Коммонс* (1862-1945) висловив ідею, що особливістю економіки його часу є формування тред-

юніонів (професійних союзів), з якими капіталісти повинні рахуватися. Тред-юніони стають інституцією, яка стримує негативні прояви капіталізму.

Після Другої Світової війни інституціоналізм розвинувся в декількох напрямках, які об'єднуються під назвою *нового інституціоналізму*:

- В *інституційно-соціологічному напрямі* зроблено наголос на зміні економічної влади. Французький економіст *Франсуа Перру* (1903-1987) критикував своїх попередників за те, що вони враховували занадто багато позаекономічних факторів для економічного аналізу і занадто мало зосереджувались на самій економіці. Перру зосередив свою увагу на аналізі економічної влади, тобто вивченні тих інститутів, які керують економічними процесами. Він твердив, що до XIX століття носіями економічної влади були люди, які несли відповідальність за свої рішення (уряди, капіталісти). У XX столітті рішення ухвалюють менеджери, які не несуть відповідальності за свої рішення. Все це призвело до демократизації капіталу та перерозподілу прибутків. *Адольф Оґастес Бєрлі* (1895-1971) і *Гардінер Мінз* (1896-1976) звернули увагу на те, що корпораціями управляють фахові менеджери, а не власники капіталу. Якщо впродовж попередніх століть власники капіталу управляли своїми підприємствами і формували економічну політику, то тепер вони перетворились в інвесторів, які не управляють своїм капіталом, а лише отримують дивіденди.
- Основи *індустріально-технократичного інституціоналізму* заклав австрійсько-американський економіст *Пєтер Фердінанд Друкєр* (1909-2005). В роботі 1949 року "Нове суспільство: анатомія індустріального устрою" він описав другу промислову революцію. Якщо першою промисловою революцією стало використання у виробництві машин, то внаслідок другої революції головною цінністю економіки стали не машини, а інтелект, фахова підготовка і професіоналізм. Внаслідок другої промислової революції економічна влада перейшла від капіталістів до менеджерів.
- Ідеї *еволюційного інституціоналізму* висловив американець економіст *Волт Вітмен Росто́в* (1916-2003). Він вважав, що економічна історія людства пройшла п'ять стадій: традиційне суспільство (східні деспотії та Європа до кінця XVII століття використовували ручну техніку та мали низь-

ку продуктивність праці), перехідне суспільство (в Європі кінця XVII і початку XVIII століття з'явилась віра в економічний прогрес, розвинулась наука і техніка), стадія зрушення (великі інвестиції у промисловість, будівництво заводів, залізниць тощо), стадія зрілості (хвилеподібний прогрес економіки, формування нових галузей), стадія високого рівня масового споживання (активне автомобілебудування, розвиток сфери послуг). У подальшому людство перейде до нового типу суспільства, яке характеризуватиметься ліквідацією провідної ролі власності і переходу економічної влади до вчених і менеджерів, ліквідація монополій, ліквідація розриву між багатими і бідними, максимальне використання досягнень науки і техніки. Видатний філософ і соціолог *Деніел Белл* (1918-2011) стверджував, що людство переходить три стадії економічного і соціального розвитку: доіндустріальна, коли людство не мало розвинутої промисловості, індустріальна, коли активно розвивались промислові підприємства, та постіндустріальна, коли у сфері обслуговування ("білі комірці") працюють більше людей, ніж у виробництві ("сині комірці").

Наступним етапом розвитку інституціоналізму є *неоінституціоналізм*. Видатними неоінституціоналістами були нобелівські лауреати Рональд Коз (1910-2009), Олівер Ітон Вільямсон (нар. 1932), Еліонор Остром (1933-2012) і Джеймс Макгілл Бьюкенен (1919-2013). Представники цього напрямку відмовились від аналізу великих економічних систем, а зосередили свою увагу на людині. Поєднуючи інституціоналізм із неокласицизмом, вони виходили з переконання, що люди схильні до опортуністської поведінки і обмеженої раціональності. Суспільні інститути, на переконання неоінституціоналістів, виникали стихійно та є корисними, бо вони обмежують злі прояви людини, стимулюючи її добру поведінку.

Спільне благо, субсидіарність, солідарність

Аналіз феномену економіки вимагає не тільки вивчення її основних концепцій, а й цілей, до якої вона прямує. Чітко визначена ціль дає можливість оцінити якість економічної діяльності та доречність економічних рішень. Єдиною ціллю, до якої скерована економіка, є *спільне благо*, тобто еко-

номіка покликана забезпечити всім максимально сприятливі умови, в яких люди почуватимуть себе щасливими. Якщо економіка забезпечує всім благо, тоді вона добра, якщо ні, тоді потрібно шукати інші методи ведення господарювання. Напр., незважаючи на те, що марксистська економічна система ставила собі за ціль справедливо розподілити блага та всіх зробити щасливими, ця ціль не була досягнута в жодній із країн, де домінувала марксистська планова економіка. Ця економічна модель привела країни, де вона застосовувалась до крайньої бідності, високого рівня корупції, нестабільності політичних інститутів, низької правової свідомості, слабого рівня освіти та демографічної кризи. Це свідчить про те, що головна ціль економіки (спільне благо) не була досягнута плановою економікою, а тому цей тип економіки є хибний. Натомість, моделі економіки, якими послуговувались країни Заходу, привели їх до багатства. Факт, що населення мігрує з країн, які пережили марксистську економіку, до країн, які її уникнули, доводить, що мігранти на Заході знаходять більші шанси зустріти реалізацію ідеалу спільного блага.

Під спільним благом потрібно розуміти наявність таких економічних умов, при яких всі мають можливість реалізувати своє прагнення до щастя. Можливість працювати і самостійно обирати вид діяльності, доступність освіти, належний рівень медицини, демократичні інститути, система соціального захисту, стабільне страхування, безпека, можливість заощадження – все це є елементами спільного блага, досягнути яке покликана економіка.

Для того, щоби спільне благо могло бути досягнутим, необхідно дотримання базових принципів економічної діяльності, першим серед яких є *субсидіарність*. Відповідно до цього принципу всі економічні рішення повинні ухвалюватись на найнижчому рівні суб'єктів економічної діяльності. Суб'єкти вищого рівня не повинні втручатися в рішення і дії, які можуть ухвалюватись і виконуватись без їхнього втручання. Напр., кожне підприємство може самостійно вирішити, яку продукцію і в якій кількості воно продукуватиме, а кожен громадянин може самостійно вирішити, яку спеціальність він хоче здобувати. Держава не повинна вказувати підприємствам, що і як продукувати, а громадянам, які спеціальності їм здобувати. Однак, завданням суб'єктів економічної діяльності вищого рівня є всіма можливими способами сприяти

суб'єктам нижчого рівня реалізувати свої рішення. Держава повинна допомогти підприємцям виконати свої плани шляхом забезпечення свободи підприємницької діяльності, кредитування, правильною податковою політикою тощо, але в жодному разі не втручанням у діяльність підприємства. Так само, держава повинна дати можливість кожному громадянину отримувати бажану освіту і здобувати спеціальність, яку він для себе визначив. Яскравим прикладом порушення принципу субсидіарності був СРСР, в якому держава повністю контролювала діяльність усіх підприємств, не залишаючи ані найменшої свободи тим, хто безпосередньо управляв підприємствами. Якщо людина не ухвалює рішення самостійно, вона й не несе за них відповідальності. Це й стало згубним для радянської економіки.

Вперше поняття субсидіарності ввів католицький єпископ Майнцу (Німеччина) *Вільгельм Іммануїль фон Кеттелер* (1811-1877), який першим в європейській економіці підняв питання соціальної етики, зосередив увагу уряду на проблеми робітників та бідних верств населення. В 1891 році *Папа Лев XIII* в енцикліці "*Rerum novarum*" підніс категорію субсидіарності до одного з базових принципів соціальної доктрини. Папа протиставляв субсидіарність крайнощам індивідуалізму та колективізму, і проголосив найприйнятнішою формою економічних відносин. Поряд з енциклікою Папи Лева XIII принцип субсидіарності ввійшов у низку документів:

- У 1787 році була ухвалена Конституція США, а в 1791 році США ратифікували десять поправок до Конституції, відомих під спільною назвою "Біль про права". Десята поправка до Конституції США вводить принцип субсидіарності як основу відносин федерального уряду і штатів: "Повноваження, що не передано цією Конституцією Сполученим Штатам і не заборонено нею окремим штатам, належать відповідно штатам або народові".
- У 1985 році в Європейському Союзі була ухвалена "Європейська хартія місцевого самоврядування", в якій на основі принципу субсидіарності владним структурам вищого рівня забороняється втручатися у діяльність владних установ нижчої ланки. В 1986 році цей принцип був підтверджений "Єдиним європейським актом", який розподіляв повноваження керівних структур ЄС та національних урядів у питаннях захисту навколишнього сере-

довища. На принципі субсидіарності ґрунтуються також усі подальші документи ЄС. Визначено, що будь-яка дія керівних структур ЄС повинна керуватись двома принципами: ЄС може втрутитись у якусь країну, тільки коли є підстави; втручання не має перевищувати необхідність.

Цивілізована економічна діяльність неможлива без *солідарності* всіх суб'єктів економічної діяльності. Оскільки всі працюють задля досягнення однієї цілі – спільного блага, всі суб'єкти економічної діяльності повинні об'єднувати свої зусилля та допомагати одні одним. Принцип солідарності дозволяє зробити економіку шляхом до спільного щастя, а не тільки до збагачення.

Економіка і мораль

Оскільки ціллю економіки є досягнення спільного блага, вона не може розвиватися поза мораллю. Аморальна економічна діяльність згубна для окремої людини, соціальних інститутів та людства в цілому. Проблеми застосування моральних норм в економіці вивчає окрема дисципліна – ділова етика або етика бізнесу, яка знаходиться на перетині моральної філософії, філософії економіки та економічної теорії. Розвиток економіки, науки і техніки, нарощування виробництва та збільшення товарно-грошового обміну змусило сучасність звернути особливу увагу на моральні та ціннісні складові економіки. Наскільки виправданою є гонитва за збагаченням? Чи існують ситуації, в яких варто відмовитись від певного виду діяльності, навіть якщо така відмова спричинить зменшення прибутків? Чи може людина і природа розцінюватися виключно як ресурс економічної діяльності? Чи допустимі суто ділові відносини між бізнес-партнерами? Всі ці питання стали предметом ділової етики, в якій виокремились декілька базових тем:

- *Проблема екології*: Сучасні масштаби виробництва завдають шкоди навколишньому середовищу. Врятувати природу від руйнування людською діяльністю можна виключно високоморальною екологічною свідомістю.
- *Проблема міжлюдських відносин*: Швидкий розвиток бізнесу та шалений темп життя сучасної людини формує образ іншої людини не як цілі економічної діяльності, а лишень засобу для досягнення власної вигоди. Моральний підхід до економіки вимагає бачити в діловому партнері, найманому

- працівнику чи роботодавцю передовсім людину з її відчуттями, прагненнями, болями і природним бажанням щастя.
- *Проблема соціального захисту:* Сучасна економіка дає людині, яка працює, можливість забезпечувати себе і своїх рідних необхідними благами. Однак, втрата працездатності (через вік чи нещасний випадок) припиняє активну економічну діяльність. Люди, які втратили працездатність, не повинні опинитися поза межею бідності та увагою суспільства. Моральним обов'язком держави, підприємств та працівників є подбати про соціальний захист тих, які втратили можливість працювати.
  - *Проблема цінностей:* Розвиток економіки та можливість збагачуватись заповнили сучасну людину. Якщо у країнах із розвиненою економікою оп'яніння матеріальним достатком відійшло в минуле, то у країнах із перехідною економікою, які тільки рухаються до ефективної економічної моделі, спостерігається ціннісний зсув, при якому гроші проголошують єдиною цінністю, задля якої варто жити і працювати. Захоплення матеріальним збагаченням збіднює людську культуру, позбавляючи людину можливості побачити справжні цінності. В цих умовах вкрай необхідним є морально-ціннісне виховання в сім'ях та закладах освіти.

Християнське соціальне вчення

Першою інституцією, яка звернула увагу на соціальні про-
тиріччя та моральні проблеми, які виникали в умовах ін-
тенсивного розвитку економіки, була Католицька Церква,
яка вже у XIX столітті виразила свою реакцію в *католицькій
соціальній доктрині*. Це – комплекс документів і декларацій,
в яких Церква звернула увагу на морально-ціннісну сторону
економічної діяльності, проблеми соціальної несправедли-
вості, розшарування суспільства на багатих і бідних, соціаль-
ного захисту, особливо найбільш незахищених верств насе-
лення (літні люди, інваліди, діти, вдови та інші). Церква бачить
шляхи вирішення цих проблем у формуванні моральних засад
економіки та суспільства. Принципи католицької соціальної
доктрини стали взірцем не тільки для соціальних учень інших
християнських конфесій, а й вплинули на національні законо-
давства та акти міжнародного права в соціальній царині. Тому

католицька соціальна доктрина є не вузькоконфесійною концепцією, а вселюдським соціально-моральним здобутком.

Основи католицького соціального вчення заклав Папа Лев XIII в енцикліці "Rerum novarum" (Нові речі), в якій показав, що людство з розвитком економіки зустрілося з новими викликами, яких не знало досі. Індустріалізація та раціоналізація виробництва можуть розкрити свою добру сутність тільки тоді, коли будуть підпорядковані ідеалу спільного блага. Через 40 років після енцикліки Лева XIII Папа Пій XI видав енцикліку "Quadragesimo Anno" (Сорокаліття), в якій актуалізував і продовжив ідеї, викладені в Rerum novarum.

Після цієї енцикліки були видані низка інших, в яких Папи торкалися соціально-економічних питань, звертаючи увагу як на становище найменш захищених осіб в межах держави, так і на становище бідних народів, які опинилися на маргінесі соціально-економічних процесів. У 2005 році був виданий "Компендіум соціальної доктрини Церкви", в якому були зібрані багатолітні напрацювання в цій царині та висловлена позиція Церкви. Головними принципами, на яких ґрунтується католицьке соціальне вчення є спільне благо, субсидіарність та солідарність. Саме ці поняття є визначальними для творення суспільства щасливих людей.

У 2015 році Папа Франциск видав енцикліку "Laudato si'" (Хвала Тобі), в якій заострив увагу на проблемах екології та співвідношенні розвитку економіки і збереження навколишнього середовища. Завдяки цій енцикліці екологія стала невід'ємним сегментом католицької соціальної доктрини.

Подальший розвиток економіки невід'ємний від дотримання морально-ціннісних принципів, покликаних засобами економічного збагачення привести людину до щастя. Завданням економіки є робити світ кращим, а не знищити його. Тому моральні орієнтири необхідні для гуманної економіки. Інакше економіка ризикує за матеріальними благами не побачити людину.

Repetitio est mater studiorum

1. Філософія економіки, економічна теорія, політична економія, тобто спроби роз'яснити природу економічних процесів, виникли, коли Європа увійшла в період стрімкого економічного розвитку.

2. Меркантилізм – це теорія, відповідно до якої багатством народу і держави є гроші, торгівля є головним джерелом багатства держави. Фундаторами меркантилізму були Томас Ман і Жан-Батіст Кольбер.
3. Початок класичної економічної теорії заклали Вільям Петті і П'єр Буагільбер, які першими обґрунтували невтручання держави в економіку. Фізіократи (Франсуа Кене і Анн Робер Жак Тюрго) вважали, що основою багатства є дари природи, особливо земля.
4. Адам Сміт – найбільший представник класичної економічної теорії. Він розробив поняття розподілу праці, економічної людини, невидимої руки ринку, свободи ринку. Дейвід Рікардо розробив принцип відносних переваг.
5. Пізню класичну економічну теорію розробляли Шарль де Сімоні, П'єр Жозеф Прудон, Джон Стюарт Мілль, Томас Роберт Мальтус, Жан-Батіст Сей.
6. Марксистичні відстоювали протекціонізм в економіці та закликали до відмови від приватної власності як фундаменту поділу суспільства на класи.
7. Неокласична економічна теорія представлена австрійською школою, кембриджською школою, математичною теорією політичної економії.
8. Джон Мейнард Кейнс розробив свою економічну теорію в умовах кризи. Держава повинна втручатися в економіку для підтримки неприбуткових галузей. Загальна економічна освіченість є запорукою економіки. Побудова економічної системи є моральним завданням людства. Варіантами інтерпретації теорії Кейнса є неокейнсіанство, посткейнсіанство, нове кейнсіанство.
9. Ще однією економічною теорією є інституціоналізм, основи якого заклав Фрідріх Ліст, який наголошував на врахуванні національних культурних особливостей у побудові економічної теорії. Густав фон Шмоллер стверджував, що спільна мова, національна традиція, історія, звичаї є сильнішим засобом поєднання господарств, аніж капітал і держава. Луйо Brentano вважав, що справедлива економіка може бути збудована шляхом системи захисту прав робітників, активної діяльності профспілок, соціальних реформ. Вернер Зомбарт пояснював всю історію як духовний розвиток людства. Торстейн Бунде Веблен розробив теорію бездіяльного класу. Франсуа Перру зосере-

див свою увагу на аналізі економічної влади, тобто вивченні тих інститутів, які керують економічними процесами. Петер Фердінанд Друкер описав другу промислову революцію. Волт Вітмен Ростов вважав, що економічна історія людства розвивалась стадіально.

10. Принципами гуманної економіки є спільне благо, субсидіарність і солідарність.

Завдання для семінарського і практичного занять

- Сутність політичної економії або економічної теорії.
- Меркантилізм: виникнення, теорія і практика.
- Економічна теорія Вільяма Петті: основні тези і принципи.
- Економічна теорія Бугільбера: основні тези і принципи.
- Фізіократизм Кене і Тюрго. Головні ідеї і концепти.
- Економічні погляди Сміта як вершина класичної теорії.
- Економічна теорія Рікардо: тези, принципи і висновки.
- Пізня класична економічна теорія: принципи і висновки.
- Марксистська економічна теорія: історія і недоліки.
- Соціалізм Едуарда Бернштейна і Карла Йоганна Каутського.
- Неокласична економічна теорія і маржиналізм.
- Австрійська економічна школа: тези, принципи і висновки.
- Альфред Маршалл і кембриджська економічна школа.
- Джевонс і математична теорія політичної економії.
- Економічне вчення Джона Мейнарда Кейнса.
- Кейнсіансько-неокласичний синтез: принципи і висновки.
- Фрідріх Ліст та історична школа інституціоналізму.
- Класичний інституціоналізм Веблена і Коммонса.
- Еволюційний інституціоналізм: історія, принципи і висновки.
- Неоінституціоналізм: ідеї, принципи і висновки.
- Спільне благо як ціль гуманної економіки.
- Субсидіарність як передумова вільної економіки.
- Формування і застосування принципу субсидіарності.
- Солідарність як передумова гуманної економіки.
- Екологія і економіка: точки дотику і протистояння.
- Проблема міжлюдських відносин в економічних інститутах.
- Соціальний захист як завдання економіки і моралі.
- Проблема цінностей і моралі в сучасній економіці.
- Християнське соціальне вчення: виникнення та ідеї.
- Основи католицької соціальної доктрини.

Література, джерела, базові тексти

- Bell, Daniel. *The coming of post-industrial society: A venture of social forecasting*. New York: Basic Books, 1973.
- Bernstein, Eduard. *Die Voraussetzungen des Sozialismus und die Aufgaben der Sozialdemokratie*. Stuttgart: Dietz, 1899.
- Böhm von Bawerk, Eugen. *Kapital und Kapitalzins*. Innsbruck: Wagner, 1884.
- Clark, John Bates. *Social Justice without Socialism*. Boston, New York: Riverside Press Cambridge, 1914.
- Hilferding, Rudolf. *Das Finanzkapital*. Wien: Marx-Studien, 1910.
- Keynes, John Maynard. *The General Theory of Employment, Interest and Money*. London: Macmillan, 1936.
- Mill, John Stuart. *Principles of Political Economy*. London: Parker, 1848.
- Mun, Thomas. *Englands Treasure by Forraign Trade or The Ballance of our Forraign Trade is The Rule of our Treasure*. London: Thomas Clark, 1664.
- Pribram, Karl Eman. *A History of Economic Reasoning*. Johns Hopkins University Press, 1983.
- Quesnay, François. *Tableau économique*. Versailles: Quesnay, 1759.
- Ricardo, David. *On the Principles of Political Economy and Taxation*. London: John Murray, 1817.
- Walras, Léon. *Éléments d'économie politique pure, ou théorie de la richesse sociale*. Paris: Guillaumin, 1874.
- Гаврилишин, Богдан. *До ефективних суспільств. Дорогокази в майбутнє*. Київ: Пульсари, 2013.
- Зимель, Георг. *Філософія грошей*. Київ: Фоліо, 2019.
- Кауцький, Карл. *Основи соціалізму*. Нью-Йорк: Українська Федерація Американської Соціалістичної Партії, 1918.
- Маркс, Райнгард. *Капітал*. Київ: Темпора, 2013.
- Мілс, Пол; Шлютер, Майкл. *Посткапіталізм: Пересмислення економіки*. Київ: Наш Формат, 2019.
- Сміт, Адам. *Багатство народів. Дослідження про природу та причини добробуту націй*. Київ: Наш Формат, 2018.
- Туган-Барановський, Михайло. *Політична економія*. Прага: Український Громадський Видавничий Фонд, 1927.
- Шумпетер, Йозеф Алоїз. *Капіталізм, соціалізм і демократія*. Київ: Основа, 1995.

ДОДАТКИ

ВИДАТНІ ФІЛОСОФИ

- **Августин** / *Augustinus* (354-430) – християнський богослов і філософ, найбільший представник західної патристики.
- **Адлер, Альфред** / *Adler, Alfred* (1870-1937) – австрійський психолог і філософ, фундатор індивідуальної психології.
- **Альберт Великий** / *Albertus Magnus* (1193-1280) – німецький середньовічний філософ і богослов, монах-домініканець, учитель Томи Аквінського, святий в Католицькій Церкві.
- **Анзельм Кентерберійський** / *Anselmus Cantuariensis* (1033-1109) – архієпископ, філософ і богослов, автор онтологічного доказу існування Бога.
- **Арістотель** / *Αριστοτέλης* (384-322) – видатний давньогрецький філософ, який зробив величезний вклад майже у всі царини філософії.
- **Баумгартен, Александер Готтліб** / *Baumgarten, Alexander Gottlieb* (1714-1762) – німецький філософ, основоположник філософської естетики.
- **Бекон, Френсіс** / *Bacon, Francis* (1561-1626) – англійський філософ, натхненник англійського емпіризму, теоретик науки.
- **Бентам, Джеремі** / *Bentham, Jeremy* (1748-1832) – британський філософ і юрист, фундатор утилітаризму.
- **Бонавентура** / *Bonaventura* (1221-1274) – середньовічний філософ, монах-францисканець, Святий в Католицькій Церкві.
- **Бубер, Мартін** / *Buber, Martin* (1878-1965) – єврейський філософ, фундатор діалогічного персоналізму, перший президент Академії наук Ізраїлю.
- **Василій Великий** / *Μέγας Βασίλειος* (329-379) – представник християнської патристики, відомий внеском у тринітологію.
- **Вернадський, Володимир** (1863-1945) – український вчений, перший Президент Української академії наук, фундатор учення про ноосферу.
- **Віко, Джамбаттіста** / *Vico, Giambattista* (1668-1744) – італійський філософ, один із творців основ філософії культури.
- **Вітгенштайн, Людвіг** / *Wittgenstein, Ludwig* (1889-1951) – один із найбільших діячів аналітичної філософії мови.
- **Вундт, Вільгельм Максиміліан** / *Wundt, Wilhelm Maximilian*

(1832-1920) – німецький філософ і психолог, фундатор експериментальної психології.

- **Гайдеггер, Мартін** / *Heidegger, Martin* (1889-1976) – філософ, відомий досягненнями в феноменології і герменевтики.
- **Гегель, Георг Вільгельм Фрідріх** / *Hegel, Georg Wilhelm Friedrich* (1770-1831) – німецький філософ, найбільший представник німецького ідеалізму.
- **Геракліт** / *Ἡράκλειτος* (бл.540-бл.480 до РХ) – давньогрецький філософ, автор учення про постійну змінність світу та закономірності змін.
- **Гоббс, Томас** / *Hobbes, Thomas* (1588-1679) – англійський філософ, один із основоположників теорії суспільного договору.
- **Голмс, Олівер Венделл** / *Holmes, Oliver Wendell* (1841-1935) – американський юрист, основоположник юридичного реалізму.
- **Гумбольдт, Вільгельм фон** / *Humboldt, Wilhelm von* (1767-1835) – німецький філософ і політик, фундатор філософії мови та ініціатор реформи освіти.
- **Гуссерль, Едмунд** / *Husserl, Edmund* (1859-1938) – німецький філософ, фундатор феноменології.
- **Гьойзінга, Йоган** / *Huizinga, Johan* (1872-1945) – основоположник визначення людини як істоти, що грає.
- **Гадамер, Ганс-Георг** / *Gadamer, Hans-Georg* (1900-2002) – німецький філософ, який розробляв філософську герменевтику.
- **Гобіно, Жозеф Артюр де** / *Gobineau, Joseph Arthur de* (1816-1882) – французький філософ, основоположник расово-антропологічної школи.
- **Декарт, Рене** / *Descartes, René* (1596-1650) – французький філософ, який дав початок філософії Нового часу.
- **Донцов, Дмитро** (1883-1973) – український філософ і літературний критик, ідеолог українського інтегрального націоналізму.
- **Дюркгайм, Еміль** / *Durkheim, Émile* (1858-1917) – французький соціолог, розвинув учення про здоров'я суспільства і соціальну природу суїциду.
- **Іван Дунс Скот** / *Johannes Duns Scotus* (бл.1266-1308) – видатний середньовічний філософ і богослов, монах-францисканець.
- **Кампанелла, Томмазо** / *Campanella, Tommaso* (1568-1639) – італійський філософ, монах-домініканець, автор утопічного трактату "Місто Сонця".
- **Камю, Альбер** / *Camus, Albert* (1913-1960) – французький філософ, представник екзистенціалізму.
- **Кант, Іммануель** / *Kant Immanuel* (1724-1804) – німець-

- кий філософ, фундатор критичної філософії, відомий своїм визначним внеском в теорію пізнання, філософську етику, естетику, філософію релігії.
- **Карнап, Рудольф** / *Carnap, Rudolf* (1891-1970) – австрійсько-американський філософ-неопозитивіст, учасник Віденського філософського гуртка.
  - **Квайн, Вілард Ван Орман** / *Quine, Willard Van Orman* (1908-2000) – американський філософ і логік, відомий "тезою Дугема і Квайна".
  - **Кейнс, Джон Мейнард** / *Keynes, John Maynard* (1883-1946) – британський економіст, фундатор економічно теорії, названої його іменем.
  - **К'єркегор, Сьорен** / *Kierkegaard, Søren* (1813-1855) – данський філософ і богослов, основоположник екзистенціалізму.
  - **Коменський, Ян Амос** / *Komenský, Jan Amos* (1592-1670) – ініціатор виокремлення педагогіки в самостійну науку.
  - **Кондорсе, Нікола де** / *Condorcet, Nicolas de* (1743-1794) – французький учений, автор концепції історичного поступу.
  - **Конт, Огюст** / *Comte, Auguste* (1798-1857) – фундатор позитивізму, ініціатор створення соціології.
  - **Конфуцій** або **Кон-фу-цзи** (551-479 роки до РХ) – видатний китайський філософ, іменем якого назване конфуціанство.
  - **Кун, Томас Семюель** / *Kuhn, Thomas Samuel* (1922-1996) – американський філософ та історик науки, автор концепції історичного розвитку науки, наукових революцій і парадигм.
  - **Ле Бон, Гюстав** / *Le Bon, Gustave* (1841-1931) – французький філософ, основоположник філософії натовпу.
  - **Ліотар, Жан-Франсуа** / *Lyotard, Jean-François* (1924-1998) – французький філософ-постмодерніст, автор критики культури як нарративу.
  - **Локк, Джон** / *Locke, John* (1632-1704) – видатний англійський філософ епохи Просвітництва, відомий внеском у розвиток англійського емпіризму та теорії суспільного договору.
  - **Ляйбніц, Готфрід Вільгельм** / *Leibniz, Gottfried Wilhelm* (1646-1716) – німецький філософ Нового часу, розробник монадології.
  - **Макіавеллі, Ніколо** / *Machiavelli, Niccolò* (1469-1527) – італійський політичний філософ, у творах якого вперше були розділені політика і мораль.
  - **Маркс, Карл** / *Marx, Karl* (1818-1883) – фундатор діалектичного матеріалізму, натхненних комуністичного руху.

- **Морріс, Чарльз Вільям** / *Morris, Charles William* (1901-1978) – філософ, відомий своїм внеском у розвиток семіотики.
- **Ніцше, Фрідріх Вільгельм** / *Friedrich, Nietzsche Wilhelm* (1844-1900) – німецький філософ, автор учення про надлюдину.
- **Оккам, Вільям** / *Ockham, William* (бл.1285-1347) – англійсько-німецький середньовічний філософ, монах-францисканець, представник *via moderna*.
- **Ортега-і-Гассет, Хосе** / *Ortega y Gas-set, José* (1883-1955) – іспанський філософ і соціолог, один із основоположників теорії еліт.
- **Парменід** / *Παρμενίδης* (515-480 роки до РХ) – давньогрецький філософ, який вперше розрізнив істинне буття і примарність.
- **Пірс, Чарльз Сандерс** / *Peirce, Charles Sanders* (1839-1914) – засновник семіотики і прагматизму.
- **Пітагор** / *Πυθαγόρας* (570-497 роки до РХ) – давньогрецький філософ, який началом усього суцього вважав число.
- **Платон** / *Πλάτων* (427-347 роки до РХ) – видатний давньогрецький філософ, який вплинув на всі напрями філософії, автор учення про ідеї.
- **Плотин** / *Πλωτῖνος* (204/205-270) – філософ епохи Пізньої Античності, фундатор неоплатонізму.
- **Поппер, Карл Раймунд** / *Popper, Karl Raimund* (1902-1994) – австрійсько-британський філософ, фундатор критичного раціоналізму у філософії науки та теорії відкритого суспільства в політичній філософії.
- **Ранер, Карл** / *Rahner, Karl* (1904-1984) – австрійський філософ і богослов, монах-єзуїт, основоположник учення про трансцендентний екзистенціал.
- **Расселл, Бертран** / *Russell, Bertrand* (1872-1970) – британський філософ і математик, один із фундаторів аналітичної філософії мови, логіцизму та логічного атомізму.
- **Рікардо, Дейвід** / *Ricardo, David* (1772-1823) – британський економіст, один із представників класичної економічної теорії.
- **Руссо, Жан-Жак** / *Rousseau, Jean-Jacques* (1712-1778) – філософ-просвітник, фундатор теорії суспільного договору.
- **Сартр, Жан-Поль** / *Sartre, Jean-Paul* (1905-1980) – письменник і філософ-екзистенціаліст, лауреат Нобелівської премії.
- **Сковорода, Григорій** (1722-1794) – український філософ, автор учень про три світи і дві натури, самопізнання та сродну працю.
- **Сміт, Адам** / *Smith, Adam* (1723-1790) – шотландський економіст, основоположник класичної економічної теорії.

- **Сократ** / *Σωκράτης* (469-399 роки до РХ) – античний філософ, основоположник класичної античної філософії, вчитель Платона.
- **Соссюр, Фердинанд де** / *Saussure, Ferdinand de* (1857-1913) – швейцарський лінгвіст, основоположник структуралізму.
- **Спенсер, Герберт** / *Spencer, Herbert* (1820-1903) – один із основоположників позитивізму та еволюціонізму.
- **Спіноза, Бенедикт де** / *Spinoza, Benedictus de* (1632-1677) – нідерландсько-єврейський філософ Нового часу, який розвивав учення монізму (існування у світі єдиної самодостатньої субстанції) та пантеїзму.
- **Тейяр де Шарден, П'єр** / *Teilhard de Chardin, Pierre* (1881-1955) – французький філософ, монах-єзуїт, один із авторів учення про ноосферу.
- **Тойнбі, Арнольд Джозеф** / *Toynbee, Arnold Joseph* (1889-1975) – британський філософ, один із основоположників цивілізаційної концепції історії.
- **Тома Аквінський** / *Thomas Aquinas* (1225-1274) – видатний середньовічний філософ, який християнізував філософію Арістотеля, монах-домініканець, автор космологічних доказів існування Бога, святий у Католицькій Церкві.
- **Тьонніс, Фердинанд** / *Tönnies, Ferdinand* (1885-1936) – німецький соціолог, який описав відмінність спільноти і суспільства.
- **Флек, Людвік** / *Fleck, Ludwik* (1897-1961) – єврейський філософ, автор учення про стиль і колектив мислення.
- **Франкль, Віктор Еміль** / *Frankl, Viktor Emil* (1905-1997) – австрійський психолог, який основував гуманістичну психологію на категорії сенсу.
- **Фреге, Готтлоб** / *Frege, Gottlob* (1848-1925) – німецький філософ, логік і математик, один з основоположників логіцизму.
- **Фройд, Зігмунд** / *Freud, Sigmund* (1856-1939) – засновник психоаналізу, фундатор глибинної психології.
- **Фромм, Еріх** / *Fromm, Erich* (1900-1980) – німецько-американський психолог, засновник гуманістичного психоаналізу.
- **Чижевський, Дмитро** (1894-1977) – відомий дослідженнями історії української філософії, літератури і культури.
- **Шпенглер, Освальд** / *Spengler, Oswald* (1880-1936) – один із основоположників цивілізаційної концепції історії.
- **Юм, Дейвід** / *Hume, David* (1711-1776) – шотландський філософ епохи Просвітництва, емпірист, скептик.
- **Ясперс, Карл Теодор** / *Jaspers, Karl Theodor* (1883-1962) – німецький філософ і психіатр, один із фундаторів екзистенціалізму.

НАВЧАЛЬНЕ ВИДАННЯ

Олег ШЕПЕТЯК, Оксана ШЕПЕТЯК

ФІЛОСОФІЯ

Підручник

Літературний редактор
Ольга Бучек

Художнє оформлення
Федір Лукавий

Коректор
Ольга Бучек

Комп'ютерне складання
Олег Шепетяк

Підписано до друку 1.11.2020. Формат 60x90/16
Папір офс. Офс. друк. Гарнатура Calibri. Зам. 47-В
Видавець і вигтовлювач
Видавничо-виробниче підприємство «Місіонер».
80300, м. Жовква, Львівська обл.,
Вул. Василіанська, 8
Свідоцтво суб'єкта видавничої справи
Серія ДК № 2507 від 25.05.2006 р.
missionerosbm@gmail.com
www.missioner.com.ua